

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

BOBUR NOMIDAGI ANDIJON DAVLAT UNIVERSITETI

RUSTAMBEK SHAMSUTDINOV, SHODI KARIMOV

VATAN TARIXI

BIRINCHI KITOB

TO'LDIRILGAN, QAYTA ISHLANGAN IKKINCHI NASHRI

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta
maxsus ta'lim vazirligi tomonidan universitetlar, pedagogika
institutlari tarix fakulteti talabalari uchun o'quv
qo'llanma sifatida tavsiya qilingan

«SHARQ» NASHRIYOT- MATBAA
AKSIYADORLIK KOMPANIYASI
BOSH TAHRIRIYATI
TOSHKENT — 2010

Mas'ul muharrir:

Anatoliy Sagdullayev,
tarix fanlari doktori, professor.

Taqrizchilar:

Professorlar: H.Sodiqov, F.Haydarova, F.Nabiyev, S.Inoyatov,

Q.Usmonov; tarix fanlari doktori B.Matboboyev;

tarix fanlari nomzodlari O.Bo'riyev, S.Hoshimov.

Mustaqil taraqqiyot yo'lidan borayotgan O'zbekiston xalqi ijtimoiy-iqtisodiy hayotning barcha jabhalarida ulkan muvaffaqiyatlarni qo'lga kiritmoqda. Qo'lingizdagi «Vatan tarixi» o'quv qo'llanmasi ham ana shu istiqlool mevasidir. Mazkur qo'llanmada muqaddas Vatanimizning eng qadimgi davrlaridan to XVI asrgacha bo'lgan davri tarixi o'z ifodasini topgan. Qo'llanmani tayyorlashda tarixiylik, ilmiy yondoshuv, xolislik bosh mezon bo'lib xizmat qildi.

Mazkur qo'llanmadan mustaqil diyorimiz yoshlari ajdodlarimizning tarixiy taraqqiyot yo'llarini o'qib-o'rganadilar, mustaqil tahlil qiladilar, o'z hukm-xulosalarini chiqaradilar. Ular ongida milliy tafakkur, vatanparvarlik his-tuyg'usi, milliy mustaqillik bilan g'ururlanish, milliy istiqlolimizni yanada mustahkamlash uchun mamlakatning siyosiy, iqtisodiy, madaniy va ijtimoiy hayotida yanada faolroq qatnashish, O'zbekiston mening vatanim, men uning egasi va himoyachisiman, degan burch tushunchasi shakllanadi, deb umid qilamiz.

Qo'llanmada juz'iy kamchiliklar bo'lishi mumkin. Kitobxonlarning barcha fikr va mulohazalari samimiyat bilan qabul qilinadi.

Shamsutdinov R., Karimov Sh.

Vatan tarixi. K.1 / Mas'ul muharrir: A.Sagdullayev; Taqrizchilar H.Sodiqov va boshq. — T.: «Sharq», 2010. — 512 b.

Sarlavha: O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Bobur nomidagi Andijon Davlat universiteti.

BBK 63.3(50')ya 721

ISBN 978-9943-00-582-2

© «Sharq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Bosh tahririyati, 2010.

Трудолюбивый народ Узбекистана, идущий по пути независимости и прогресса, успешно трудится и последовательно добивается новых побед во всех сферах социально-экономической жизни. Благодаря независимости увидело свет учебное пособие «История Родины», в котором освещается история Узбекистана с древнейших времен до XVI века. Главным мерилom при подготовке пособия служили историзм, научный подход и объективность.

Мы надеемся, что в процессе изучения этого пособия молодежь не только ознакомится с поступательным движением истории, получившей объективное отражение, но и сможет самостоятельно его проанализировать, сделать свои выводы. Выражаем также надежду, что это во многом будет способствовать утверждению у будущих специалистов национальной гордости, развитию, воспитанию их в духе патриотизма, послужит формированию национальной идеи и идеологии независимости, более активному участию молодежи в политической, экономической и духовной жизни, укрепит в них убежденность в том, что Узбекистан — наша Родина, а они — его полноправные граждане.

В пособии возможны некоторые недостатки. С благодарностью примем замечания и пожелания читателей.

The hardworking people who are going on the ways of independence and progress of Uzbekistan are successfully working and achieving new victories in all spheres of social and economic life. The manual «The history of native Land «is also one of the achievements of independence». In this book the period of our sacred Native land beginning from the ancient times till XVI century is described. The historical truth, scientific, objectivity and impartiality were used as the main measures in preparation of this manual.

We hope, that while studying of this manual the youth of our independent country will not only familiarize without ornaments and estimations the historical activity of our ancestors on the way of progress, but also can independently analyse it and make conclusion. We express our hope, that in many respects our Native land, and owners and defence counsels will promote to awakening of national pride, thinking, education in their consciousness and pride of our national independence formation of national idea and ideologists of independence to their more active participation in political, economic, cultural and social life of Uzbekistans.

In the manual some lacks are possible. The authors with gratitude will accept the remarks and wishes of the readers.

KIRISH

Tarixga murojaat qilar ekanmiz, bu xalq xotirasi ekanligini nazarda tutishimiz kerak. Xotirasiz barkamol kishi bo'lmaganidek, o'z tarixini bilmagan xalqning kelajagi ham bo'lmaydi.

Islom KARIMOV

Milliy istiqlol o'zbek xalqining orzusi, armoni edi. O'zbekiston mustaqilligining qo'lga kiritilishi eng ulkan g'alaba, uning qadriga yetish, mustahkamlash, avaylab saqlab qolish muhim vazifa. Har qanday mamlakatning qudrati, uning mustaqilligi, davlat chegaralarining daxlsizligi o'sha mamlakat fuqarolarining o'z yurtiga mehr-muhabbatli qilib tarbiyalanganliklari, milliy istiqlol uchun kurashda zarur bo'lsa jon fido qilishga ham tayyor bo'lishdek oliyjanob fazilatlarga ega bo'lishliklariga bog'liqdir. Bu fazilatlarni xalqimiz, eng muhimi, yurtimiz kelajagi bo'lgan yoshlar ongida qaror toptirish va shakllantirishda Vatan tarixining o'rni va imkoniyatlari cheksizdir.

Vatan tarixini amalda qanday bo'lgan bo'lsa, shunday xolisona o'rganish imkoniyatiga ega bo'ldik. Sobiq sovet hokimiyati yillarida kommunistik partiya yurgizgan siyosatning natijasi sifatida O'zbekiston maktablari, o'rta maxsus va oliy o'quv yurtlarida Vatan tarixini o'qitish masalasiga umuman e'tibor berilmadi.

Sovetlar hokimiyati yillarida mamlakatimizning haqiqiy, tom ma'nodagi tarixi xolisona yaratilmadi. Maktablar va o'quv yurtlarida o'qitilgan darslik va adabiyotlarda ona tariximiz soxtalashtirildi. Natijada o'zbek xalqining ma'naviy hayotiga putur yetdi, xalqning siyosiy ongi o'tmaslashdi, ijtimoiy-siyosiy voqealarga befarqlik, loqaydlik hissi kuchaydi. Chunki mustamlaka asoratiga solingan xalqlarni siyosiy qorong'ilik va zulmatda saqlash yo'li bilangina ular ustidan hukmronlikni o'rnatish mumkin edi.

Chor Rossiyasi va sobiq sovet mustamlakachilari qariyb 130 yillik hukmronligi davomida o'lkamiz xalqlari o'rtasida ruslashtirish siyosatini olib bordilar, xalqimizni tarixidan, o'z ona tilidan, dinidan judo qilish yo'lini tutdilar, shaklan milliy, mazmunan sotsialistik madaniyat bayrog'i ostida milliy urf-odatlarimiz, axloq-odob va madaniyatimizga xuruj qildilar. O'zbekistonni Markazning xomashyo yetkazib beruvchi bazasiga aylantirdilar. Kommunistik partiya bunday siyosatni sobiq Ittifoq hududidagi barcha respublikalarda va sotsialistik hamdo'stlik mamlakatlarida yurgizgan.

Ikkinchi jahon urushidan keyin sobiq Ittifoqning barcha respublikalariga, sotsialistik hamdo'stlik mamlakatlariga Markazning buyrug'i yuborilib, unda turli mavzularda ko'rsatmalar belgilandi. Xususan buyruqlardan birida quyidagi jumlar ham bor edi. «Mahalliy aholi orasidan yetishib chiqqan rahbarlarning ommaviy chiqishlarida milliy bo'yoq berilishga yo'l qo'yiladi, ammo u millatning o'sishiga, birlashuviga xizmat qilmasligi kerak. Boshlang'ich va o'rta maktablarda, o'rta va oliy oquv yurtlarida o'ta e'tibor qozongan o'qituvchilar ishdan chetlashtirilishi lozim bo'ladi. Ularning o'rniga biz tomondan belgilangan kishilarni qo'yish kerak. Tarix darslarida o'tmishdagi siyosatdonlardan kimlar vatan ravnaqi uchun xizmat qilishgani yoki xizmat qilishga urunishgani haqida gapirish mumkin emas, e'tiborni faqat podsholar zulmi va ularga qarshi qaratilgan xalq kurashiga burmoq lozim bo'ladi...»

Kommunistik partiyaning yurgizgan bunday ulug' davlatchilik mafkuraviy siyosati xalqimiz va millatimiz taqdiri uchun ayanchli oqibat va natijalarga olib keldi. Vatan tarixini bilmaslik o'zbek xalqining milliy qadriyatlari va urf-odatlaridan uzoqlashish oqibatida jamiyatda shunday avlod vakillari shakllandiki, ularning aksariyatida milliy ong va milliy g'urur tushunchalari so'nib ketdi. Ularning ongida O'zbekiston taqdiriga, o'zbek millati taqdiriga, madaniyatimiz, tariximiz va tilimiz, dinimiz taqdiriga loqayd va befarqlik munosabatlari g'oyasi ustuvor mavqeni egalladi. Millat istiqboli uchun vaziyat shu darajada halokatli nuqtaga yetdiki, O'zbekiston Respublikasi o'zining davlat mustaqilligiga erishgandan keyin ham, o'z taqdirimizni o'zimiz hal qilish imkoniyatiga ega bo'lganimizdan so'ng Vatan tarixini o'qitishga qarshi kurash yo'lini tutuvchilar ham bo'ldilar. Ular o'z «g'oyalari»ni asoslashga intilib, «O'zbekiston tarixini jahon xalqlari tarixi bilan birga qo'shib o'qitish kerak», «O'zbekiston tarixi — bu maktab fani», «Oliy o'quv

yurtlarida O'zbekiston tarixining o'rniga O'zbekistonning ijtimoiy-siyosiy tarixini o'qitish lozim», «Jahon xalqlari tarixini o'qitishga o'tish darkor», «Oliy o'quv yurtlarida umuman O'zbekiston tarixini o'qitishga ehtiyoj yo'q» kabi fikrlarni o'rta tashladilar. Albatta, bu milliy g'oyasizlik milliy g'aflat va milliy vijdon inqirozining tub o'zagida o'z ona tarixidan bexabarlik yotadi. Bu esa qullik, tobelik va mustamlaka muteligining asosiy ayanchli ko'rinishidir.

Darhaqiqat, qullik, tobelik va mustamlaka muteligi asorati g'oyalaridan ozod bo'lish uchun milliy ongini, tafakkurni, milliy vijdonni shakllantirmoq kerak. Buning uchun ona xalqimizning haqiqiy, tom ma'nodagi tarixini yaratmoq lozim.

Tarix bo'lib o'tgan tarixiy voqea va hodisalarni tahlil qilish, fikrlash va ulardan hayotiy xulosalar chiqarish asosida dasturiy harakatlar yo'llanmasini belgilashga yordam beradi. Milliy o'zlikni anglashda, milliy birlikni shakllantirishda, shajaramiz ulug'ligi va pokligini bilishda, dono xalqimizning jahon xalqlari orasida tutgan o'rniga baho berishda, uning boy hayotiy tajribalaridan kengroq foydalanishda, xalqimizning oliyanob, hurriyatparvar va erkparvar an'alarini izchil o'rganish va uni yanada boyitishda, xullas, barkamol, haqiqiy inson shaxsini yaratishda Vatan tarixining o'ni benihoya kattadir. Vatan tarixi mustaqil davlatimiz ijtimoiy hayotida faol qatnasha oladigan, idrokli va qobiliyatli, o'zining tarixiy ildizlarini anglashga qodir, yurtiga, Vataniga, ona xalqiga cheksiz mehr-muhabbat his-tuyg'ulari bilan to'lib toshgan avlodni kamol toptirish, ularning ongida milliy istiqlol tafakkuri va harbiy vatanparvarlik g'oyalarini shakllantirish qurolidir. Shu boisdan O'zbekiston Prezidenti Islom Karimov Vatan tarixini o'rganish, uni bolalar bog'chalaridan tortib to oliy o'quv yurtlariga qadar yoshlarga o'qitish masalalariga shaxsan e'tibor berib, katta g'amxo'rlik qilib kelmoqda.

Yurtboshimizning «Tarixiy xotira tuyg'usi to'laqonli ravishda tiklangan, xalq bosib o'tgan yo'l o'zining barcha muvaffaqiyat va zafarlari, yo'qotish va qurbonlari, quvonch va iztiroblari bilan xolis va haqqoniy o'rganilgan taqdirdagina chinakam tarix bo'ladi¹», deb aytgan fikrlari nihoyatda katta metodologik, konseptual ahamiyatga egadir.

¹ *Islom Karimov. Юсак маънавият — енгилмас куч. – Т.: «Маънавият», 2008.*

«Vatan tarixi» mualliflari qadimiy jonajon tariximizni imkoni boricha har tomonlama yoritishga harakat qildilar.

Mazkur qoʻllanmani yaratishda Oʻzbekiston tarixiga oid yaratilgan asarlar, yozma manbalardan ijodiy foydalanildi. Ayni paytda jonajon tariximizni yaratishda begʻaraz ilmiy xolislik, biror-bir mafkuraning ustuvorligiga sunʻiy yoʻl qoʻymaslik va tariximizga insonparvarlik koʻzi bilan qarash gʻoyasiga amal qilindi. Vatan tarixini oʻrganish va yoritishda uning davrlarini ilmiy asosda toʻgʻri belgilash ham katta ahamiyatga ega.

Ushbu kitobda sobiq marksizm-leninizm taʼlimotiga asoslangan formatsiyalarga bogʻlab oʻrganish oʻrniga yangicha sivilizatsion yondashuvga asoslangan metodologiya tamoyillariga amal qilishga harakat qilindi.

Vatan tarixini quyidagi katta davrlarga boʻlish tavsiya etildi:

1. Ibtidoiy jamoa davri.
2. Oʻzbekiston hududidagi eng qadimgi va qadimgi davlat tuzilmalari.
3. Oʻrta asrlar davri.
4. Turkiston Rossiya imperiyasi bosqini va mustamlakachiligi davrida.
5. Oʻzbekiston sovetlar hokimiyati davrida.
6. Oʻzbekistonning oʻz mustaqillik va taraqqiyot yoʻli.

Bu katta davrlarni oʻz navbatida bir necha kichik davrlarga boʻlib oʻrganilishi maqsadga muvofiqdir.

Oʻrta Osiyo, jumladan, Oʻzbekiston tarixini davrlashtirishda quyidagi omillarni eʼtiborga olish joizdir:

1. Har bir davrda jamiyat iqtisodiy asosini harakatlantiruvchi kuchlar kimlar edi?
2. Mulkka egalik qilishning xarakteri qanday boʻlgan?
3. Jamiyat ijtimoiy hayotining maʼnaviy asosini qanday mafkura tashkil etgan?

Ana shu uch omilga tayanib Oʻzbekiston tarixi xronologik davriy tizimda 8 davrdan iboratligi asoslangan:

1. Ibtidoiy toʻda davri.
2. Ibtidoiy urugʻchilik jamoasi va mulk egaligining shakllanish davri.
3. Ilk oʻrta asrlar davri.
4. Rivojlangan oʻrta asrlar davri.
5. Oʻzbek xonliklari davri.
6. Rossiya imperiyasi mustamlakachiligi davri.

7. O'zbekiston tarixining «Sovetlar davri».

8. O'zbekistonning milliy istiqlool, demokratik davlat va fuqarolik jamiyati qurish davri.

«Yuqorida qayd etilgan har bir davr, — deb yozadi A.Asqarov, — o'z navbatida bir necha tarixiy bosqichlardan iborat bo'lib, ular haqidagi tegishli tafsilotlar hamda ularning mazmun-mohiyati tarix fanida hozirgacha amal qilib kelinayotgan davrlashtirish prinsiplari bilan qiyosiy o'rganib chiqildi».

Vatan tarixini yaratish va o'rganishda quyidagi manbalar asos bo'lishi lozim:

1. Arxeologik va etnografik manba va materiallar, yozma manbalar — «Avesto», mixxat, fors yozuvlari, qadimgi yunon, xitoy, hind, rim va vizantiya tarixchilarining asarlari¹.

2. Ulug' ajdodlarimiz — buyuk allomalar va dono mutafakkirlar, tarixchilar, shoirlar, yozuvchilar qoldirgan asarlar.

3. Turli hujjatxonalarda saqlanayotgan qo'lyozma asarlar, hujjatlar, ashyolar.

4. Kutubxonalarda saqlanayotgan yozma kitoblar, ilmiy, badiiy memuar asarlar, darsliklar, qo'lyozmalar, risolalar, to'plamlar.

5. Muzeylarda saqlanayotgan ko'rgazma zallari hujjatlari, birinchi navbatda arxeologiyaga oid qazilma yodgorliklari.

6. Muzey-shaharlar, tarixiy obidalar, yodgorliklar.

7. Kino, fono, foto hujjatlar va hokazolar.

Ikki daryo — Amudaryo va Sirdaryo oralig'i va uning atrofidagi barcha yerlar bu hududda azal-azaldan yashab kelayotgan o'zbek, qirg'iz, qozoq, tojik, turkman va qoraqalpoq xalqlarining vatanidir. Ularning istiqboldagi taqdiri ham, tarixi ham birdir. Bas, shunday ekan, O'rta Osiyo hududida yashab kelayotgan barcha xalqlar ulug' va mushtarak baxt-saodatga faqat o'zaro mustahkam birlik va hamkorlik orqaligina yetisha oladilar.

«Vatan tarixi» fani oldida quyidagi dolzarb masalalar turadi:

Bunda «Birinchi navbatda milliy madaniyatimiz, xalq ma'naviy boyligining ildizlariga e'tibor berish zarur, — deb ko'rsatdi Islom Karimov. — Bu xazina asrlar davomida misqollab to'plan-gan. Tarixning ne-ne sinovlaridan o'tgan. Insonlarga og'ir damlar-da madad bo'lgan. Bizning vazifamiz — shu xazinani ko'z

¹ Қадимги тарихчилар Ўрта Осиё ҳақида. Терма парчалар. «ЮРИСТ-МЕДИЯ МАРКА-ЗИ». — Т., 2008.

qorachig‘imizdek asrash va yanada boyitish¹». Ayni ana shu ma‘naviy boyligimizning durdonalaridan, tamal toshlaridan biri milliy tariximizdir. Prezidentimiz iborasi bilan aytganda biz yoshlarni Vatanimizning chin tarixi bilan qurollantirishimiz, qurollantirishimiz va yana qurollantirishimiz lozim.

Birinchidan, «Vatan tarixi» fani yosh avlod ongida g‘oyaviy-siyosiy, nazariy-ilmiy dunyoqarashni shakllantirishi lozim, voqea va hodisalarga tarixiy nuqtayi nazardan yondashadigan, har tomonlama yetuk, barkamol insonni tarbiyalashi kerak.

Ikkinchidan, «Vatan tarixi» fani O‘zbekiston yoshlari ongining shakllanishiga ko‘maklashadi. Yoshlar ajdodlarimizning taraqqiyot yo‘lining tarixiy tajribasini o‘rgangandagina ularda istiqloq tafakkuri, hozirgi ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy turmushni o‘tmish bilan qiyoslash va kelajakka nazar solish malakasi shakllanadi, milliy jihatdan uyg‘onadi. Milliy o‘zlikni anglamasdan, milliy tafakkurni shakllantirmasdan turib baynalmilalchilik haqidagi har qanday g‘oya va qarashlar mantiqiy asosga ega emas.

Uchinchidan, «Vatan tarixi» fani yoshlarimizni harbiy-vatanparvarlik an‘analari ruhida tarbiyalaydi. Tarix fanining deyarli har bir mavzusi bu borada boy imkoniyatlarga egadir.

To‘rtinchidan, «Vatan tarixi» yosh avlodni ulug‘ xalqimizning oliyanob milliy qadriyatlari va axloqiy fazilatlarini: halollik va poklik, odillik va adolatlilik, insonparvarlik va rostgo‘ylik, mehnatsevarlik va kamtarlik, imonli va e‘tiqodlilik ruhida tarbiyalamog‘i kerak. Vatan va xalq oldidagi burchga sadoqatni qaror toptirmog‘i darkor.

Beshinchidan, «Vatan tarixi» fani yoshlarimizni baynalmilallik ruhida tarbiyalash qurolidir. Yoshlarimiz bu fanni o‘qish va o‘rganish jarayonida O‘zbekiston jahon hamjamiyatining ajralmas tarkibiy qismi va bir bo‘lagi ekanligini tushunib oladilar. Buyuk allomalarimiz, fan va madaniyat arboblariimizning jahon fani va madaniyati taraqqiyotiga qo‘shgan va qo‘shayotgan munosib hissasi bilan haqli suratda faxrlanadilar.

Vatan tarixini yoritishning metodologik asoslari va tamoyillari

«Vatan tarixi» fani yoshlarimizning g‘oyaviy-siyosiy dunyoqarashini shakllantirishda quyidagi nazariy-ilmiy asoslarga suyanmog‘i kerak:

¹ *Ислом Каримов*. Юксак маънавият — енгилмас куч. — Т.: «Маънавият», 2008. 78-бет.

Birinchidan, «Vatan tarixi»ni o‘qish va o‘rganish jarayonida yoshlarda tarixiy bilimlar, ilmiy-nazariy tushunchalar va tasavvurlar shakllanmog‘i lozim. Chunki voqea va hodisalarni bilmasdan, ular haqida tushuncha va tasavvurga ega bo‘lmasdan turib g‘oyaviy-siyosiy dunyoqarash, milliy g‘oya, mustaqillik mafkurasi haqida so‘z yuritish mumkin emas.

Ikkinchidan, «Vatan tarixi»ni yoritish, o‘qitish va o‘rganish jarayonida chuqur ilmiylik, xolislik, tarixiy haqiqatning ustuvorligi asosiy va bosh yo‘nalish bo‘lishi lozim.

Uchinchidan, «Vatan tarixi»ning har bir satri, har bir varag‘i milliy qadriyatlarga hurmat ruhi bilan sug‘orilgan bo‘lishi va milliy istiqlool tafakkuri va mafkurasining kamol topishiga xizmat qilishi dardkor.

To‘rtinchidan, «Vatan tarixi»ning boshidan oxiriga qadar singib ketgan asosiy g‘oya — otashin vatanparvarlik, baynalmilallik, insonparvarlik kabi ulug‘ fazilatlariga qaratilmog‘i kerak.

Beshinchidan, «Vatan tarixi» mustaqil davlatimiz siyosiy, iqtisodiy, madaniy-ijtimoiy qadriyatining yanada mustahkamlanishi va ravnaq topishiga xizmat qilishi, davr va zamon bilan hamnafas bo‘lmog‘i ayni muddaodir.

O‘zbekiston tarixi fanining predmeti

Tarix — jamiyatdagi har qanday rivojlanish jarayonini aks ettiruvchi fandir. Tarix — insoniyat tamaddunlari rivoji, jamiyat va davlatlar o‘tmishi, taraqqiyotini o‘rganuvchi fandir.

O‘z navbatida har bir mamlakat va uning xalqi uzoq va yaqin, o‘ziga xos, betakror tarixiga egadir. Shu jumladan, o‘zbeklar va ularning ona Vatani, davlati O‘zbekistonning ham o‘z tarixi bor. O‘zbeklarning milliy tarixi ham g‘oyatda boy, sermazmun, salobatli, jozibalidir. Bu o‘rinda Amir Temur shunday aytgan:

«Biz kim — Mulki Turon, Amiri Turkistonmiz. Biz kim — mamlakatlarning eng qadimi va eng ulug‘i, turkning bosh bo‘g‘inimiz¹».

Ma’lumki, hozirgi o‘zbeklarning ajdodlari sug‘dlar, baqtriylar, xorazmiylar va sak qabilalari bo‘lgan, turkiylar bronza davridayoq Turonda yashaganlar.

«Bizning qadimiy va go‘zal diyorimiz nafaqat Sharq, balki jahon sivilizatsiyasi beshiklaridan biri bo‘lganini xalqaro jamoatchilik

¹ Бобоев Х. Ўзбек давлатчилиги тарихи. I-китоб. Т.: «Фан». 2004, 30–31-бетлар.

tan olmoqda va e'tirof etmoqda. Bu tabarruk zaminda ne-ne buyuk zotlar, olim-u ulamolar, siyosatchi va sarkardalar yetishib chiqqani, umumbashariy sivilizatsiya va madaniyatning uzviy qismiga aylanib ketgan dunyoviy va diniy ilmlarning, ayniqsa, islom bilan bog'liq bilimlarning tarixan eng yuqori bosqichga ko'tarilishida ona yurtimizda tug'ilib kamolga yetgan ulug' allomalarning xizmatlari beqiyos ekani bizga ulkan g'urur va iftixor bag'ishlaydi»¹, — deb yozadi Prezident Islom Karimov.

Ana shunday qadimiy va buyuk mamlakat deb atalmish Vatanimizning tarixini, tabarruk zaminimizda ko'p ming yillar davomida yashab, kurashib, bunyodkorlik va ijod qilib kelayotgan xalqimiz o'tmishini, ayni «Vatan tarixi» fani o'rgatadi. Bu fanning predmeti O'zbekiston hududidagi xalqlarning eng qadimgi zamonlardan to hozirgi kunlargacha bosib o'tgan uzoq va murakkab tarixiy yo'lini, buyuk bunyodkorlik, ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, madaniy, ma'naviy hayotini xolisona o'rganishdan, tushuntirishdan iboratdir.

Bu fan predmeti doirasiga ajdodlarimizning turmush tarzi, bosqinchilarga qarshi kurashi, yurt mustaqilligi uchun jang-u jadallari, uzluksiz mehnat faoliyati, dini, yozuvi, ilm-u fani, adabiyoti va san'ati kiradi. Shuningdek, O'zbekiston tarixi fani o'zbeklarning elat, millat bo'lib shakllanish jarayonini, ajdodlarimiz milliy an'analarini, ularning ichki va tashqi siyosatini o'rgatadi. «Vatan tarixi» xalqimizning mustaqil taraqqiyot yo'liga kirishi, istiqlol yo'llarida milliy, huquqiy davlatchilik qurilishi, demokratik davlat va fuqarolik jamiyatini yaratish, erkin bozor iqtisodiyotini qurish, jahon hamjamiyatidagi tutgan o'rni va rolini o'rgatadi.

Hozirgi kunda O'zbekiston tarixi fani xalqimiz tarixini haqqoniy aks ettiruvchi fan sifatida muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu bois mamlakatimizning barcha oliy o'quv yurtlarida, akademik litseylar, kasb-hunar kollejlari va umumta'lim maktablarida O'zbekiston tarixi fani o'qitilmoqda. Bu hol yosh avlodni o'z ona Vatani tarixi va madaniyatini mukammal o'rganish, binobarin, o'z milliy ongi, milliy mafkurasini, milliy vijdonini kamol toptirish uchun zamin yaratadi. Prezident Islom Karimov ta'biri bilan aytganda, tarix fani, ayniqsa, O'zbekiston tarixi fani «Millatning haqiqiy tarbiyachisiga aylanib bormoqda. Buyuk ajdodlarimizning ishlari va jasoratlari tarixiy

---

¹ *Islom Karimov*. Юксак маънавият — енгилмас куч. Тошкент.: Маънавият, 2008. 30-бет.

xotiramizni jonlantirib, yangi fuqarolik ongini shakllantirmoqda. Axloqiy tarbiya va ibrat manbayiga aylanmoqda»¹.

Vatanimiz tuprogʻida sodir boʻlgan tarixiy voqealar va jarayonlarni aks ettirgan manbalarsiz chin tarixni bayon etish, yaratish mumkin emas. Shu bois har qanday tarix mustahkam, ishonchli manbaviy bazaga asoslanib yoziladi, tahlil etiladi. Tarixiy manbalarning ikki turi boʻlib, ularning biri moddiy manbalar, ikkinchisi esa yozma manbalardir.

Moddiy manbalarga ajdodlardan bizgacha yetib kelgan mehnat qurollari, idish-ovoqlar, tanga-pullar, harbiy qurol-aslahalar kiradi. Ular qadimgi va oʻrta asrlarga oid arxeologik yodgorliklari — uy-joylar, qalʼalar, shaharlar xarobalari, qabrlar qoldiqlarida topib tekshiriladi. Bu singari moddiy tarixiy manbalar qoldiqlari arxeologlar tomonidan koʻplab miqdorda topilgan.

Ishlab chiqaruvchi xoʻjaliklar (dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik), savdo-sotiq munosabatlari yuzaga kelib rivoj topgan sivilizatsiya davri tarixini oʻrganishda yozma manbalar birinchi darajali ahamiyat kasb etadi. Bu davr manbalarining soni va sifati kishilik jamiyatining maʼnaviy kamoloti, xususan, yozuv va xat-savodning yuksakligiga qanchalik tarqalgani va yozma manbalarning saqlanish holatiga bogʻliq boʻlgan. Shu boisdan bizning davrimizgacha, ayniqsa, qadimgi yozma manbalar oz saqlangan boʻlsa, keyingi tarixiy davrlar uchun xos hisoblangan tosh, sopol, taxtaga va qogʻozga bitilgan, shuningdek, bosma asarlar keng tarqalgan. Manbalar shartli ravishda 8 turkumga boʻlinadi: yozma, ashyoviy, etnografik, lingvistik, toponimik, ogʻzaki (folklor), kino, fono va fotomateriallar.

Vatanimiz tarixini oʻrganishda yunon va rim, xitoy, turkiy, fors, arab manbalarining ahamiyati benihoya kattadir. Ayniqsa, oʻzbek xalqining oʻrta asrlardagi tarixini oʻrganishda mahalliy muarrixlarimiz tomonidan bitilgan nodir qoʻlyozmalar muhim tarixiy manba boʻlib xizmat qiladi.

Ayni vaqtda yetakchi tarixchi olimlarimiz tomonidan mustaqillik yillarida yaratilgan asarlar, oʻquv qoʻllanmalar, darsliklar, monografik tadqiqotlar, hujjat va materiallar toʻplamlari Vatan tarixini yangicha ruhda yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu manba va asarlarning eng muhimlari «Vatan tarixi»ning I, II, III

¹ *Ислом Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Тошкент: Ўзбекистон, 1997. 140-бет.*

kitoblarining oxirida, foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati bo'limida berilmoqdaki, ularni o'qish, o'rganishni muhtaram talabalarga tavsiya etamiz.

Nazorat savollari

1. Prezident Islom Karimovning qaysi asarlarida Vatan tarixini xolisona yoritish va o'rganishning ahamiyati ko'rsatilgan?
2. Tarix so'zining ma'nosini qanday tushunasiz?
3. Sobiq sovet tarixshunosligida Vatanimiz tarixiga bo'lgan e'tibor qanday edi?
4. Milliy istiqlolning Vatanimiz tarixida tutgan o'rni va ahamiyati nimalardan iborat?
5. Vatan deganda nimani tushunasiz?
6. Milliy g'oya va mafkurani yoshlarimiz ongiga singdirishda Vatan tarixining o'rni va ahamiyati qanday?
7. «Vatan tarixi» fanining maqsadi va vazifalari nimalardan iborat?
8. Moddiy va ma'naviy manbalar va ularning qanday turkumlarini bilasiz?
9. «Vatan tarixi»ning mustaqillik davridagi metodologik asoslari nimalardan iborat?
10. Vatanimiz tarixi qanday tarixiy davrlarga bo'linadi?

I BOB

OʻRTA OSIYO IBTIDOY TARIXINING BOSQICHLARI. IBTIDOY TARIXNI DAVRLASHTIRISH

1. OʻZBEKISTON HUDUDIDA ENG QADIMGI ODAMLARNING IZLARI

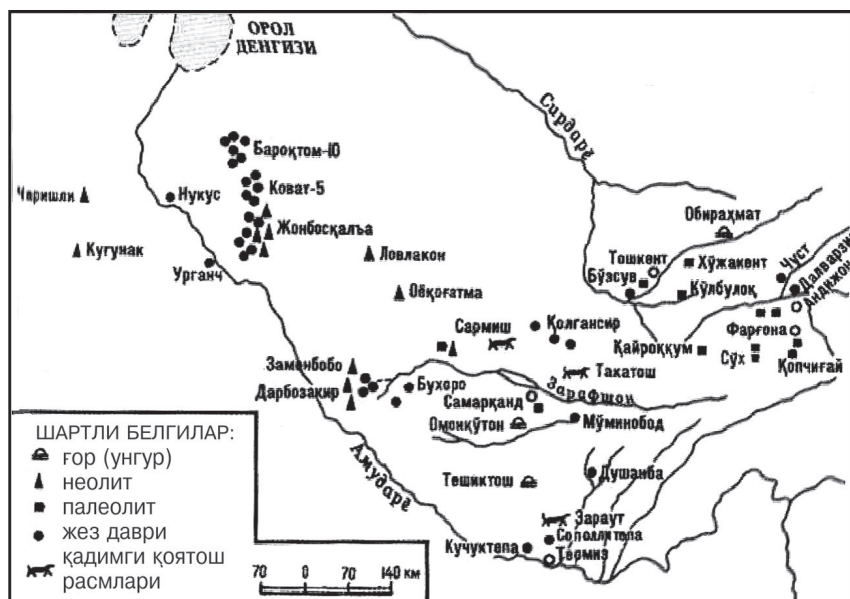
Oʻrta Osiyo hududi dunyoning eng qadimgi odamlari yashagan makon boʻlganligi yuqorida taʼkidlandi. Ammo bu hududda odamzodning dastlabki avlodlarining paydo boʻlganligiga necha yil boʻldi, degan savolga olimlar turli xil javob berib keldilar. Baʼzi manbalarda dastlabki odam izlari bundan 500 ming yil ilgari topilgan deyilsa, boshqalarida 800 ming yil sanasi tilga olinadi. Arxeologlarning eng soʻnggi xulosasiga koʻra, eng qadimgi odam ajdodi hisoblangan zinjantroplardan keyin paydo boʻlgan pitekantrplar bundan 1 million yil ilgari yashaganlar. Biroq na zinjantrplarning va na pitekantrplarning izlari Oʻzbekiston hududida shu paytgacha qadar uchramagan. Bundan 500–600 ming yillar burun yashagan odam ajdodining izlari Xitoydan topilgan. Olimlar uni sinantropolar deb ataganlar. Ular asosan gʻorlarda yashaganlar. Sinantrop davridan boshlab odam birinchi marta olovni kashf etdi va undan oʻz hayotida foydalana boshladi. Olimlarning fikricha, ana shu «sinantropolarga zamondosh ibtidoiy odam izlari» Oʻrta Osiyoning bir necha joylarida uchraydi. Bu davrda odamlar hali toʻda-toʻda boʻlib yashar edilar. Ularning kundalik tirikchiliklari asosan daraxtlarning mevalari, oʻsimlik ildizlari, qurt-qumursqa, mayda jonivorlardan iborat boʻlgan. Odamlar birgalashib yirik hayvonlarni ham ov qilganlar. Ammo bu ish oʻta xavfli boʻlib, koʻp hollarda fojiali oqibatlariga olib kelardi.

Bu davrda odamlar hali metallardan foydalanishni bilmaganlar, ular oddiy maxsus toshlardan, yirik hayvonlarning suyaklaridan, shoxlaridan va daraxtlarning qattiq shoxlaridan mehnat quroli sifatida foydalanganlar. Shu sababdan ham bu davrni «Qadimgi tosh davri», yaʼni paleolit davri deb yuritiladi. Paleolit davri uch bosqichdan iborat: ilk paleolit, oʻrta paleolit va soʻnggi paleolit.

Ilk paleolit davrining diqqatga sazovorligi shundaki, bu davrda odamlar va ularning dastlabki mehnat qurollari paydo boʻldi. Tosh

qurollaridan boshqa mehnat qurollari bizgacha yetib kelmagan. Bu davrning tosh qurollari arxeolog olimlar tomonidan yetarli darajada o'rganilgan. Bu mehnat qurollari dastlabki mehnat quroli topilgan makon — joy nomi bilan «ashel» qurollari deb nom olgan. Olimlarning xulosalariga qaraganda ashel davri bundan bir million yil burun boshlangan va miloddan avvalgi 200–100 minginchi yillargacha davom etgan. Bu davrda Yer kurrasida bir qator tabiiy geografik o'zgarishlar yuz berdi. Himolay, Tibet, Pomir va Tyanshan singari baland va osmono'par tog'lar qad ko'tardi. Geologlarning hisobiga ko'ra, tabiatning yozu issiq, quruq va qishi sovuq, yog'ingarchilik kam bo'lgan. Natijada O'rta Osiyoning hozirgi cho'l va dashtlari shakllangan, shu sharoitga moslashgan hayvonot dunyosi vujudga kelgan, o'simliklar olami qaror topgan.

Ashel davrining oxirlarida havo keskin soviy boshlagan, tog'larda yirik muzliklar vujudga kelgan, ular vaqti-vaqti bilan goh ko'payib, goh kamayib turgan. Yangi-yangi daryolar vujudga kelib, Chu, Sarisuv, Qashqadaryo va Zarafshon daryolarida suv ko'p bo'lgan. Chu bilan Sarisuv Sirdaryoga, Qashqadaryo bilan Zarafshon Amudaryoga quyilgan. Pasttekisliklarda esa uzluksiz yomg'ir yog'ib turgan. Havo goh sovib, goh isigan. Natijada o'simliklar dunyosida ham o'zgarishlar yuz bergan. Cho'l mintaqasiga xos o'simliklar

katta-katta maydonlarni egallaydi. Oʻrta Osiyo mintaqasida bu davrda mastodont oʻrmon fili, ibtidoiy ot, qadimgi tuya, bizon, qoplon, kiyik, gʻorda yashovchi sirtlon va mamont kabi hayvonlar yashagan. Tabiatdagi bunday oʻzgarishlar mintaqaning ayrim tumanlarida ilk ajdodlarimizning makon topishiga imkon bergan. Vatanimiz hududida yashagan ilk ajdodlarimizning manzilgohlari Fargʻona vodiysining Soʻx tumanidagi Selungʻur gʻoridan va Toshkent viloyatining Angren shahri yaqinidagi Koʻlbuloq makonida topib oʻrganildi. Bu borada arxeolog olimlar A.P.Okladnikov, Oʻ.Islomov, M.R.Qosimov, V.P.Alekseyev, T.K.Xoʻjayevlarning xizmatlari kattadir. Oʻ.Islomov Selungʻur gʻorida arxeologiyaga oid takroriy ishlar olib borib (birinchi marta bu ishni 1958-yilda A.P.Okladnikov boshlagan), yangi kashfiyotlar qildi. U gʻordan topilgan tosh qurollari va hayvon suyaklarini chuqur oʻrganib, Selungʻurda yashagan odamlar gʻorni ashel davrining birinchi bosqichida oʻzlashtirganliklarini isbotladi. Oʻ.Islomov oʻzi ochgan kashfiyotga suyanib, Selungʻur gʻorida yashagan odamlarning yoshi yaqin bir million yil atrofida degan xulosaga keldi. Selungʻur odamining qoldiqlari Fargʻona vodiysi hududidan topilganligi sababli unga shartli suratda «Fergantrop», yaʼni «Fargʻona odami» degan nom qoʻyildi.

Qadimgi tosh davri (paleolit)ning oʻrta bosqichi (bundan qariyb 100–40 ming yil avval) arxeologiya fanida Muste davri deb ataladi. Bu davrda muzlanish keng tarqala boshlagan, iqlim sharoiti ancha yomonlashgan. Bu hol ibtidoiy odamlarni tabiat kuchlariga qarshi kurashga va himoyalanihga majbur qilgan. Ular ilgariidek yirik hayvonlarni ovlaganlar, olov chiqarishning turli yoʻllarini ixtiro qilganlar; turli sharoitlarda yashash uchun oʻzlariga boshpanalar izlaganlar. Bu davrda yangi mehnat qurollaridan qoʻl choʻqmori paydo boʻlgan. Toʻda-toʻda boʻlib yurish bu davrda ham davom etgan. Insoniyat tarixi shajarasida bu davrning odami neandertal odam nomi bilan yuritiladi. Neandertal odamlar yashagan makonlari Oʻrta Osiyo hududining 50 dan ortiq joyida topilgan. Surxondaryo (Teshiktosh), Samarqand (Omonqoʻton, Qoʻturbuloq, Zirabuloq, Xoʻjamazgil deb nomlangan buloq yoqalari), Toshkent (Obirahmat, Xoʻjakent, Paltov nomli ungur va gʻorlarida Koʻlbuʻloq yoqasi), Navoiy (Uchtut) hududlari, qoʻshni Tojikiston (Qorabura, Jarqoʻrgʻon) va Qirgʻiziston (Tossar va Georgiy doʻngligi) hududlarida muste davriga oid yodgorliklar juda koʻplab topilgan. Xususan, 1938-yilda Boysun togʻining Teshiktosh deb atalgan gʻoridan topilgan yodgorliklar alohida qimmatga egadir.

Bu yerda o'tkazilgan arxeologiyaga oid izlanish natijasida ko'pgina ashyoviy dalillar bilan bir qatorda g'or devorining ostidan 9 yashar bolaning qabri topilgan. Undagi suyak qoldiqlari mayyitning chalqanchasiga yotqizilgani va qabr atrofi hayvon shoxlari bilan o'ralganligidan dalolat beradi. Bundan shu narsa ma'lum bo'ladiki, neandertal odamlarning asosiy mashg'uloti hayvon ovi bo'lgan. Shu sababdan bo'lsa kerak teshiktoshliklar o'zlari uchun muqaddas hisoblangan hayvon shoxlari bilan bolalarini o'rab, «narigi dunyoga» jo'natganlar. Bu hol neandertal odamlar yashagan zamonda asta-sekinlik bilan diniy tasavvurlarning dastlabki belgilari paydo bo'la boshlaganligini ko'rsatadi.

Teshiktosh g'oridan topilgan arxeologiyaga oid ma'lumotlarni chuqur o'rganish asosida uning yoshi aniqlandi va olimlar bu ashyolar muste davrining ilk bosqichiga tegishlidir, deb xulosa chiqardilar.

Qadimgi tosh davrining so'nggi bosqichi bundan 40–35 ming yil ilgari boshlangan va milodimizdan ilgarigi, 12–10 mingyillikkacha davom etgan. Bu davr tarixda so'nggi paleolit nomi bilan ataladi. So'nggi paleolit davrida O'rta Osiyo hududida iqlim quruq va mo'tadil bo'lgan. Sovuq iqlim sharoitida yashagan hayvonlar — serjun karkidonlar, yovvoyi otlar, kiyiklar paydo bo'lgan.

So'nggi paleolit bosqichiga kelib, ibtidoiy to'da davrining vayronalarida kishilik jamiyatining dastlabki bo'g'ini — ibtidoiy jamoa davri tarkib topdi. Bu davrda toshdan mehnat qurollari yasash uslubida, ibtidoiy xo'jalik shakllarida, ibtidoiy odamning turmush tarzida, ularning ijtimoiy munosabatlarida, odamlar dunyoqarashida, hatto uning jismoniy tuzilishida ham keskin va jiddiy o'zgarishlar yuz beradi. Bu davr odamlarining suyaklari neandertal davri odamlariniki singari yirik emas, oyoq, qo'l harakatlarida ham chaqqonlik paydo bo'ladi, hozirgi zamon odamlariga xos jismoniy xususiyatlari vujudga keladi. Olimlar bu davr odamini zamonaviy qiyofadagi odam deb atadilar. Antropolog olimlarning ilmiy kuzatuv va xulosalariga ko'ra keyingi 35–40 ming yillar davomida odamzodning biologik va jismoniy tuzilishida aytarli katta o'zgarishlar bo'lmagan. Xuddi shu davrda dunyoning barcha qit'alarida bo'lgani singari O'rta Osiyo hududida ham hozirgi zamon ko'rinishidagi avlod shakllandi. Bu irqqa mansub vakillar Shimoliy, Markaziy va Sharqiy Osiyo hududlarida yashaganlar. Ularning bo'ylari past, bosh suyaklari dumaloq, qosh-ko'zlari, sochlari qora, yuzlari va peshanalari keng,

ko'zlari qisq bo'lgan. Buning asosiy sababi avlod-ajdodlarimiz yashagan mo'tadil geografik iqlim sharoitining uzoq yillar davomida ularning tanasiga tabiiy ta'sirining natijasidir. Yevropadagi oqtanli odamlar va Afrika qit'asidagi qora tanli odamlar xususida ham xuddi shu fikr va g'oya asoslidir.

So'nggi paleolit davrida O'rta Osiyo hududida yashagan odamlarning mehnat qurollari ham ancha takomillashdi, suyak va shoxdan yasalgan buyumlar: igna, qarmoq, har xil bezaklar shakllangan, tosh qurollar ancha ixchamlashgan. Parmalash asbobi paydo bo'lgan, asosan bu davrda tosh va suyaklarni parmalaganlar. Bundan 25–30 ming yillar burun insonlar kesuvchi, qirquvchi va parmalovchi qurollarni ixtiro qilganlar.

So'nggi paleolit davrida tasviriy san'at rivoj topdi. Bu davrda odamlar yashash uchun o'zlariga turar joylarni kashf etdilar, toshlarga rasm solganlar, tosh va suyaklarga hayvonlar, baliqlar va odamlarning qiyofalarini o'yanlar. Tosh va suyakdan yasalgan haykalchalarda ona urug'iga e'tiqod qilinganligi tasvirlanadi. Demak, bu davrda jamiyatda «ibtidoiy to'da» o'rmini matriarxat – ona urug'i jamiyati, ya'ni «urug'chilik jamoasi» egallaganligini ko'ramiz. Bu davrga kelib ayollar jamiyatda yetakchi mavqeni egallaganlar. Jinslar o'rtasida mehnat taqsimoti kelib chiqqan. Ayollar oziq-ovqatlarni saqlash, ovqat tayyorlash, oilani zarur yoqilg'i bilan ta'minlash, bolani boqish va tarbiyalash ishlari bilan mashg'ul bo'lganlar. Erkaklar esa asosan ovchilik bilan shug'ullanganlar, mehnat qurollari tayyorlaganlar. Bu davrda qarindosh-urug'lar o'rtasidagi nikoh taqiqlangan, ya'ni «ekzogamiya» paydo bo'lgan. Bu esa insonning biologik jihatdan takomillashib borishini ta'minlagan.

Odamlar o'rtasida o'troq hayot kechirish tobora ustun mavqega ega bo'la borgan. Urug'chilik jamiyatida dastlabki diniy e'tiqodlar va marosimlar kelib chiqqan: Animizm (ruhga sig'inish), totemizm (ajdodlar ruhiga sig'inish), magiya (sehrgarlik) shular jumlasidandir.

O'rta Osiyoda so'nggi paleolit davriga mansub topilmalar, yodgorliklar kam, albatta bu tarixiy o'tmishimizni yetarli darajada o'rganilmaganligi oqibatidir. So'nggi paleolit davrida odamlar yashagan makonlar Samarqand shahar istirohat bog'i hududida, Buxoro viloyatidagi Qoratov tog'ining yon bag'rida, Ohangaronda, To'ytepadagi Ko'kbuloq makonlari va Oqtosh g'oridan topilgan.

O'rta Osiyo hududida bugungi kunda so'nggi paleolit davriga oid 30 dan ortiq yodgorliklar topib o'rganildi.

2. O'RTA VA YANGI TOSH DAVRI

Insoniyat tarixiy taraqqiyotida *mezolit* deb atalmish davr o'ziga xos bir davr hisoblanadi. «Mezolit» yunoncha so'z bo'lib, «mezos» — «o'rta», «litos» — «tosh» birikmalaridan tashkil topgan va «o'rta tosh» davri ma'nosini anglatadi. Bu davr olimlarning xulosalariga ko'ra bundan 12–7 ming yillar ilgari boshlanib, 7 mingyillikkacha davom etgan, mezolit davrida O'rta Osiyo iqlimi issiqlasha borgan, yog'ingarchilik ko'p bo'lgan, daryo bo'ylari va botqoqliklarida to'qay va o'rmonlar vujudga kelib, o'simliklar va hayvonot dunyosi asta-sekin hozirgi zamon hayvonlari va o'simliklari ko'rinishiga kela boshlagan. O'rmonlarda bug'ular, ayiq, to'ng'iz, cho'l va adirlarda esa sayg'oq, qulon, ot, ho'kiz to'dalari yurardi. Bu davrda ovchilik hayot manbayi hisoblanar edi. Bu borada o'q-yoyning kashf etilishi katta ahamiyat kasb etdi. O'q-yoy inson kashf etgan birinchi mexanizmdir. O'q-yoy odamning tabiat kuchlariga qarshi kurashda buyuk burilish bosqichi bo'ldi, ovchilik endi yangicha mazmun kasb etdi va uning yangi usullari paydo bo'ldi. Ovdan keladigan daromad manbayi ko'paydi, ovda qo'lga kiritilgan hayvonlarning iste'moldan ortiqchasi qo'lga o'rgatila boshlandi. Inson qo'lga o'rgangan va u bilan do'stlashgan dastlabki hayvon itdir. It bilan bir vaqtda odamlar bug'uni ham qo'lga o'rgatganliklari arxeologiyaga oid manbalarda qayd etiladi.

Mezolit davrining o'ziga xos yana bir xususiyati shuki, bu davrda ovchilikning ahamiyati oshishi bilan birga termachilikning o'zni ham ortdi. Bu davr termachiligi, qadimgi tosh davri termachiligidan keskin farq qilardi. Bu davrda endi odamlar o'simliklarni ildizi bilan birga iste'mol qilmasdan, balki ularni saralab, shirin va mazali o'simliklarni iste'mol qilishni o'rgandilar. Bu hol odam tanasining sifat jihatidan tozalanishi va kamol topishiga, inson aqli va tafakkurining o'sib rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Termachilik bilan asosan ayollar shug'ullanardilar.

Mezolit davrida O'rta Osiyoning deyarli barcha tumanlari, xususan, ikki daryo Amudaryo va Sirdaryo oralig'i aholisi yashashi uchun juda qulay imkoniyatlarga ega joylar bo'lgan. Farg'ona vodiysining tog'li va tog' oldi tumanlarida, Markaziy Farg'onada vujudga kelgan katta va kichik ko'llar bo'ylarida mezolit davri ajdodlarining juda ko'plab manzilgohlari topildi. Olim O'.Islomov va uning hamkasblari bu hududda 1970–1980-yillarda keng miqyosda arxeologiyaga oid qidiruv ishlarini olib bordilar va So'x yaqinida

Obishir nomi bilan aholi oʻrtasida maʼlum boʻlgan ungurlarda mezolit davri jamoalarining qarorgohlarini kashf etdilar. Bu joylar hozir tarix fanimizda Obishir–1 va Obishir–5 nomlari bilan ataladi. Ayniqsa, Markaziy Fargʻonada 100 dan ortiq mezolit davri yodgorliklari topildi. Ularning asosiy qismi qadimgi koʻl yoqalarida joylashgandir.

Mezolit asriga oid boshqa guruh yodgorliklar Toshkentning Sariqamish tumanidagi qadimgi Boʻzsuv havzasida ham topildi. Bunda ham arxeolog olim Oʻ.Islomov olib borgan ilmiy qidiruv ishlari oʻz natijalarini berdi. Bulardan tashqari, Oʻzbekistonning Surxondaryo viloyati Zaranchukgʻut, Dukanxona, Podaxona, Oqtosh, Koʻhitongning Machay soyi ustida qad koʻtargan qoya ostidagi gʻorda ham mezolit davriga oid arxeologiyaga doir maʼlumotlar topib oʻrganildi.

1970–1971-yillarda Machay gʻorini tekshirgan Oʻ.Islomovning fikricha, machayliklar shoxli va mayda hayvonlarni xonakilashtirganlar. Bu gʻordan topilgan maʼlumotlar ushbu yodgorlikning mezolit davrining eng soʻnggi bosqichi va ilk neolit (yangi tosh) davriga tegishli ekanligini tasdiqlamoqda.

Mezolit davri odamlarining diniy tasavvurlari haqida Oʻrta Osiyodagi Qayla, Tutkaul va Machay qabristonlaridan topilgan yodgorliklar maʼlumot beradi. Har uchala qabriston ham mezolit davrining soʻnggi bosqichi — ilk neolit davriga toʻgʻri keladi. Qayla gʻori yaqinidagi qabristonda mayyit tana suyaklari chalqanchasiga yotqizilgan boʻlib, oyoqlari biroz bukilgan. Dafina ustiga qizil rang (oxra) sepilgan. Ularning yon-verida dengiz chigʻanoqlaridan qilingan taqinchoqlar, bosh tomonda esa mayda toshmunchoqlar terib qoʻyilgan. Tutkaulda 4 ta, Machayda 7 ta qabr qoldiqlari ochilganda ularda ham xuddi shu holat kuzatildi.

Mezolit davri odamlari tasavvurida «narigi» dunyoga ishonish, olovga talpinish alohida ahamiyat kasb etgan. Buni Qayla qabristonidan topilgan mayyitga sepilgan qizil rang boʻyogʻi isbotlaydi.

Ibtidoiy rassomlar odamlarning tabiat kuchlariga munosabatlarini, dunyoqarashlarini qoyalarga chizilgan rangli suratlari orqali ifodalaganlar. Shu xildagi manzilgohlardan biri Surxondaryoning Zarausoy darasi qoyalarga solingan suratlar hisoblanadi. Bu suratlar orasida «Yovvoyi hayvonlarni ov qilish» deb nomlangan manzara diqqatga loyiqdir. Unda bir poda yirik shoxli hayvonlar orqasidan ovchilarning oʻz itlari bilan quvib ketayotgan manzarasi

tasvirlangan. Ovchilar ustiga chaylasimon yopinchiq yopib olib, o'q-yoy, palaxmon toshlari bilan qurollanganlar. Yana bir qoyada esa ikki guruh ovchilarning yovvoyi buqani o'rab olish manzarasi aks ettirilgan. Arxeolog olimlar bu topilmalarni mezolit davrining so'nggi bosqichi va ilk neolit davriga oid ekanligiga ishonch hosil qilib, ularning Qayla, Tutkaul va Machay yodgorliklari bilan tengdosh ekanligini asosladilar.

Xullas, Zarautsoy qoya suratlari mezolit davri rassomlarining dunyoqarash doirasini, ularning diniy tasavvurlarini, o'sha davr mafkurasi darajasini tasviriy san'atda qay darajada aks ettira olganliklari haqida fikr yuritish uchun asos bo'ladi.

Insoniyat o'z taraqqiyot yo'lida mezolit davridan so'ng neolit (miloddan avval 6—4 ming yillik) deb atalmish davrni ham o'tkazdi. *«Neolit» yunoncha so'z bo'lib, «neos» — yangi va «litos» tosh, ya'ni «yangi tosh» davri degan ma'noni anglatadi.* Neolit davri mehnat qurollariga ishlov berishda silliqlash, pardozlash, zarralash va parmalash usullarining ixtiro etilishi e'tiborga loyiqdir. Bu narsa ibtidoiy ishlab chiqaruvchi kuchlarning oldingi davrlarga nisbatan tezroq rivojlanishiga imkoniyat yaratdi. Yangi mehnat qurollari: toshboltalar, ponalar, toshteshalar, uskanalar paydo bo'ldi. Shu boisdan Yevropa olimlari, hatto neolit davrini «boltalar asri» deb atashni ham taklif etgan edilar. Toshboltalar daraxt kesishda, uy qurilishi ishlarida, ovchilikda o'zining tengi yo'q mehnat quroli ekanligini isbotladi.

Mehnat qurollari ancha takomillashgan neolit davriga odamlarning so'nggi paleolit, ayniqsa mezolit singari daydi hayot kechirishlariga zaruriyat qolmadi. Ular o'troq hayot kechirishga o'tdilar. Bu davrga kelib doimiy yerto'lalar, kulbalar qurish, loydan, guvaladan uylar solish, qishloqlar barpo etish neolit davri odamining asosiy odatiga, turmush tarziga aylanib bordi. Ana shu tariqa doimiy o'troqlik xo'jaligi vujudga keldi. Bu hol dehqonchilikning kelib chiqishiga, cho'lli mintaqalarda, azim daryo va ko'l bo'ylarida o'troq ovchilik xo'jaligining qaror topishiga sabab bo'ldi, chorvachilik qaror topdi.

Yangi tosh davri jamoalari hayotida paydo bo'lgan yana bir yangilik — bu bo'lajak hunarmandchilik xo'jaligining muhim tarmog'i hisoblangan sopol buyumlar ishlab chiqarishning kashf etilishi bo'ldi. Insoniyat hayotida katta voqea bo'lgan bu yangilikka asoslanib ayrim arxeologlar, hatto neolit davrini «sopol asri» deb atashni ilgari surganlar.

Neolit davri kashfiyotlaridan yana biri *hunarmandchilikning* vujudga kelishidir. Endi odamlar faqat hayvon terilaridan yasalgan kiyim-kechaklarnigina emas, balki uning junidan hamda o'simliklar tolasidan to'qilgan matolardan kiyim-kechaklar tikib kiyadigan bo'ldilar. Bu davrda jamoada hali urug'chilik tuzumi hukmron bo'lib, ona urug'i davom etar edi. Shu boisdan dunyo olimlari neolit davrini matriarxat urug'chilik tartiblarining gullagan davri, deb baho beradilar.

Bu davrda matriarxat urug' jamoasining g'uruhlilik nikoh doirasida juft oila qurish vujudga keldi. Ayollar tug'ilgan farzandlarining otalaridan o'z urug' jamoasi manfaatiga ishlab berishni talab qiladigan bo'ldilar. Ana shu tariqa ichkuyovlik mazmunidagi juft oilaning dastlabki ko'rinishlari shakllandi.

Bu oilada ayolning huquqi cheklanmagan bo'lib, erkak unga qaram bo'lgan. O'rta Osiyo hududlarida xo'jalik miloddan oldingi V mingyillikning boshlariga kelib ikki yo'nalishda rivojlanib borgan. Jumladan, Turkmanistonning Kopetdog' etaklarida qabilalar madaniy o'simliklarni o'stirishga o'ta boshlaganlar. O'rta Osiyoning shimoliy dasht va cho'l hududlarida yashagan qabilalar esa ovchilik va baliqchilik bilan shug'ullanganlar. Dehqonchilik uchun juda qulayliklarga boy hududlardan biri Ashgabatdan 40 km chamasida shimoli-g'arbda joylashgan, turkmanlar Chaqmoqli deb atagan joy edi. Bu yerning — «Chaqmoqli» deb atalishining boisi shundaki, turkman cho'ponlari bu joydan chaqmoqtosh terishar ekan. Chaqmoqli asli o'z atrofidan baland bo'lib, uning ustini 2–3 metrli ko'chma qum bosgan. 1952-yilda olib borilgan arxeologiyaga oid ishlar Chaqmoqli tepaligi neolit davri dehqon jamoalarining qarorgohi ekanligini aniqlashga yordam berdi. 1956–1957-yillardan e'tiboran arxeolog V.M.Masson olib borgan bu yerdagi izlanishlar tarix va arxeologiya fani uchun katta natijalar berdi. Bu yerda guvaladan yasalgan bir xonali, devorosti o'chog'i va markazida sandal kuldoni — chuqurchali kulbalar topildi. Uning devorlari somonli loy bilan suvalgan, hatto guvalaga somon ham qorishtirilganligi aniqlandi. Xonaning to'rt tomoni supali bo'lib, u yotish va dam olish uchun mo'ljallangan. Xonalar orasida tor yo'laklar bor. Bu yo'lak va xonalardan nomi yuqorida tilga olingan chaqmoqtoshdan ishlangan yuzlab tosh qurollar topib o'rganildi. Chaqmoqtoshlar sochilib yotgan joy keng taqir joy bo'lib, unda bahorgi yomg'irdan so'ng ko'lmak suvi to'plangan. Oydin kechada

ko'lmak suvi qop-qora bo'lib ko'ringani uchun turkman cho'ponlari bu joyni «Joyitun», ya'ni qorong'i joy deb nomlaganlar. Ana shu tariqa bu joy fan olamiga «Joyitun madaniyati» nomi bilan kirdi.

Joyitun (Joytun) madaniyatini o'rganish chog'ida bu yerda juda ko'plab mehnat qurollari — qistirma o'roq, pichoq, suyakdan ishlangan igna, bigiz va boshqa anjomlar topildi. Joytunni o'rganish jarayonida uning atrof tumanlarida ham arxeologiyaga oid qidiruv ishlari yo'lga qo'yildi. Natijada Joytun madaniyatiga doir o'nlab neolit jamoalarining qarorgohlari (Nayzatepa, Bami, Cho'pontepa va boshqalar) ochildi va o'rganildi. Bu yer aholisi dehqonchilik, chorvachilik bilan ham shug'ullanganlar. Chorva hayvonlari: qoramol, qo'y va echkilarning suyak qoldiqlari Joytun va shu madaniyatga daxldor bo'lgan barcha yodgorliklardan topilgan. Joytun madaniyatining yoshi olimlarning hisob-kitoblariga ko'ra, bundan 7–8 ming yil, ya'ni uning yoshi miloddan avvalgi VI–V mingyilliklar bilan o'lchanadi. Bulardan tashqari, S.P.Tolstov tomonidan qadimgi Xorazm yerlarida, Amudaryoning quyi havzasida «Kaltaminor madaniyati» nomi bilan tarixga kirgan madaniyat yodgorligi topildi. Bu madaniyat Xorazm hududidagi Jonbosqal'a nomi bilan ma'lum bo'lgan 4 ta makonni tekshirish orqali aniqlandi va o'sha makon yaqinidagi joy nomi bilan Kaltaminor madaniyati nomini oldi. Bu milodimizdan ilgari IV–III mingyillikda yashagan ovchilar va baliqchilar jamoasi madaniyatidir. Kaltaminorliklar sopol buyumlar ishlab chiqarishda ham ilg'or bo'lganlar. Xo'jalikning uchinchi tarmog'i termachilik bo'lgan. Buni manzilgozdan topilgan jiyda urug'lari tasdiqlaydi.

Neolit davri madaniyati topilmalari Zarafshon, Qashqadaryo vohalari va boshqa hududlarda ham mavjud va ular olimlar tomonidan o'rganilgan.

3. MIS-TOSH VA BRONZA ASRI

Miloddan avvalgi IV mingyillikning oxirlariga kelib, O'rta Osiyo hududida tosh davri tugadi, u o'z o'rnini eneolit va keyinchalik bronza asriga bo'shatib berdi. Arxeologiyaga oid qazilma manbalarning guvohlik berishicha, ibtidoiy odam metall olamiga dastlab misni ixtiro qilish orqali kirgan. Odamlar misdan uncha kattabo'lmagan pichoqlar, bigiz, ignalar, boltalar, uzuklar, munchoqlar, sirg'alar tayyorlaganlar. Shuning uchun metallni

qo‘llashning bu ilk davri **eneolit¹ — mis-tosh davri (mil. avv. 4-mingyillik — 3-mingyillik o‘rtalari)** deb ataldi.

Bu davrda dehqonchilik va chorvachilikda ham birmuncha malaka hosil qilingan, yashash uchun zarur bo‘lgan o‘simliklarni sun‘iy o‘stirishga o‘ta boshlaganlar. Ba‘zi ov qilingan hayvonlarni qo‘lda boqish odat tusiga kira borgan.

Eneolit davrida xom g‘isht qurilishda ishlatildi, qishloqlarda ko‘p xonali uylar va katta-katta inshootlar qurish ishlari amalga oshiriladi. Milloddan avvalgi 4-mingyillikda O‘rta Osiyoning janubida sug‘orma dehqonchilik vujudga kelib, anhorlar va ariqlar ochildi, unumdor yerlardan keng foydalanib, turli o‘simliklar arpa, bug‘doy, javdar ekildi, mevalilik rivojlandi².

Mis-tosh davri makonlari janubiy Turkmanistondagi Anov, Namozgohtepa, O‘zbekistondagi Amudaryoning quyi oqimlari va Zarafshon vohalaridan, jumladan, Lavlakon, Beshbuloq, Zomonbobo, Kaptarqumi, Kattatuzkon makonlari Sarazm kabilarda qazib o‘rganilgan³.

Kulolchilik ancha ravnaq topgan: idishlarga geometrik naqshlar solingan, odam va hayvon tasvirini solish ham odat bo‘lgan. Eneolit davri yodgorliklaridan qazish paytida pishirilgan loydan yasalgan ko‘plb ayol haykalchalari ma‘budalar topilgan⁴.

Sekin-asta mehnat qurollari takomillashtirilib, rudali metallar, mis, qalay, kumush, oltinni ixtiro qilganlar va ularni eritish, quyish, ulardan foydalanish yo‘llarini o‘rganganlar.

Bronza mis va qalay aralashmasidan iborat bo‘lib, u misga qaraganda katta afzalliklarga ega. Ishlab chiqarishda bronzaning ishlatila boshlanishi bilan jamiyat taraqqiyotida **Bronza davri (mil. avv. 3-mingyillik o‘rtalari — 2-mingyillik)** boshlangan. Insoniyat jamiyat taraqqiyotida xalq xo‘jaligi, texnika va madaniyat sohasidagi erishilgan yutuqlar ana shu davr bilan bog‘liqdir. Zarafshonning quyi oqimidagi Zamonbobo ko‘li yonida va Sarazmda o‘tkazilgan arxeologiyaga oid tadqiqot natijalari yuqoridagi fikrlar haq ekanligiga guvohlik beradi. Zamonbobo ko‘li atrofidagi qabrlar ochib ko‘rilgan. Ularda bittadan, ikkitadan va hatto

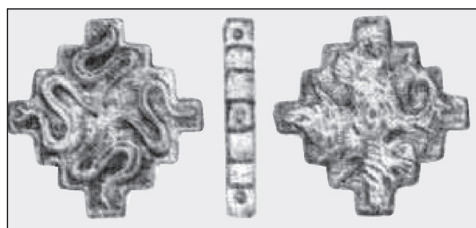
¹ «Eneus» — mis va yunoncha «litos» — «tosh» so‘zlaridan olingan.

² Сағдуллаев А., Аминов Б., Мавлонов Ў., Норқулов Н. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. — Т.: Академия, 2000, 11-бет.

³ Эшов Б. Ўзбек давлатчилиги тарихи. — Т.: Маърифат, 2009, 17-бет.

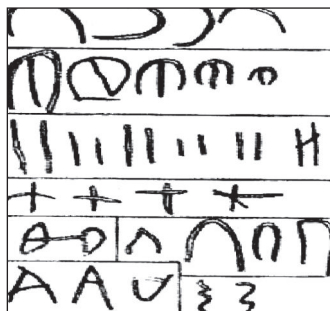
⁴ «Ўзбекистон миллий энциклопедияси». — Т.: Давлат илмий нашриёти, 2005, 10-жилд, 220-бет.

uchtadan ko'milgan mayyit qoldiqlari, naqshli sopol idishlar va har xil buyumlar topilgan. Erkaklarning qabrlarida chaqmoqtoshdan ishlangan qurollar, pichoqsimon yapasqi buyumlar topilgan. Ayollarning qabrlarida esa qizil va sariq oxra, surma uvoqlari, misdan ishlangan kichik-kichik kurakchalar hamda lojuvarddan, aqiqdand, firuzadan ishlangan bezaklar, tosh bezaklari va hatto oltindan yasalgan marjonlar bo'lgan.

Sopollitepa qishloq jamoasining bronza muhri.

Sopolga bitilgan piktografik yozuv belgilari.

Kuzatish natijasida Zamonbobo manzilgohidagi aholi dehqonchilik bilan ham, chorvachilik bilan ham shug'ullangan, degan xulosaga kelingan. Bunday madaniyat yodgorliklari O'zbekistonning Surxondaryo (Sopollitepa; Jarqo'ton), Xorazm (Tozabog'yob), Toshkent (Achiko'l, Yangiyer tumani, Toshkent kanali atrofi, Burg'uluq), Namangan (Buvana mozor), Andijon (Dalvarzintepa), Qashqadaryo (Yerqo'rgon, To'rtko'ltepa) va boshqa viloyatlarida ham ko'plab topilgan.

Bronza davrida O'rta Osiyoning janubiy viloyatlarida baland bo'yli, boshi cho'zinchoq, yuzi ingichka odam vakillari tarqalgan. Mintaqaning cho'l qismida janub aholisidan farq qilgan boshi dumaloq, yuzi juda keng va cho'ziq bo'lgan qabilalar yashgan. Bronza davriga oid makonlarni qadimshunoslar Surxondaryo, Buxoro va Xorazm vohalaridan topib tekshirganlar. Surxon vohasida o'troq makonlar tog' daryolari qirg'oqlari bo'yida joylashgan bo'lib, soylardan dehqonlar dalasiga suv chiqarilgan. Sopolli makoni Muzrobod vohasi uch qatorli mudofaa devori bilan o'rab olingan edi. Bu yerdan ko'p xonali uy-joylar, hunarmandchilik ustaxonalari, bronzadan yasalgan mehnat qurollari, yarog'-aslahalar, kulolchilik

**Dalvarzin. Qurilishda ishlatilgan
va kuyib ketgan guvalalar
(mil. avv. XI–X asrlar).**

charxida ishlangan sopol idishlar va boshqa buyumlar topildi¹. Qal’adan 20 dan ziyod kulolchilik xumdoni ochib o’rganildi. Kulolchilikda yuqori sifatli nafis idishlar—qadah, ko’za, xum, choynak, piyola, kosa, lagan va hokazolar tayyorlangan. Ovchilik va terimchilik ijtimoiy va iqtisodiy hayotda o’zining dastlabki ahamiyatini yo’qotdi.

Ot, eshak, tuya va ho’kizdan

qatnov vositasi sifatida foydalanildi, hayvonlarga qo’shiladigan aravalar vujudga keldi². O’zbekiston hududidan qadimgi davrga oid ko’plab bronza san’ati namunalari ham topilgan³. Bronza davriga oid boshqa bir makon — Jarqo’ton Sherobod vohasi manzilgohi ancha katta maydonga ega bo’lib, mudofaa devorlari bilan o’ralgan va mustahkamlangan qismlarga bo’lingan. Xorazmda bronza davri dehqonchilik va chorvachilik bilan shug’ullangan qabilalarning moddiy madaniyat yodgorliklari Tozabog’yob madaniyati bilan mashhur⁴. So’nggi yillarda olib borilgan arxeologik tadqiqot natijalariga qaraganda, mil. avv. III mingyillikning o’rtalariga kelib, O’rta Osiyoning Qizilqum, Qoraqum cho’llarining ichkarilari, Pomir hamda Oloy tog’larining etaklari aholi tomonidan o’zlashtirilib boriladi. Bu davrda O’rta Osiyoning shimoli hamda shimoli-sharqda yashagan aholi asosan chorvachilik xo’jaligi yuritganlar. Bu hududlar topib tadqiq etilgan. Andronov, Tozabog’yob, Zamonbobo, Qayroqqum kabi yodgorliklar bronza davri o’ziga xos jarayonlaridan dalolat beradi⁵.

¹ Сагдуллаев А., Аминов Б., Мавлонов Ў., Норкулов Н. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. — Т.: Академия, 2000, 13-бет

² «Ўзбекистон миллий энциклопедияси». — Т.: Давлат илмий нашриёти, 2005, 12-жилд, 91-бет.

³ «Ўзбекистон миллий энциклопедияси». — Т.: Давлат илмий нашриёти, 2005, 2-жилд, 220-бет.

⁴ Сагдуллаев А., Аминов Б., Мавлонов Ў., Норкулов Н. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. — Т.: Академия, 2000, 13-бет.

⁵ Эшов Б. Қадимги Ўрта Осиё шаҳарлари тарихи. — Т.: Ўзбекистон Миллий университети, 2006, 62-бет.

So'nggi bronza davri yodgorliklari Farg'ona va Surxondaryo viloyatlari hududida devorlar bilan o'ralgan qishloqlar paydo bo'lganligiga guvohlik beradi. Bu O'rta Osiyoda qadimgi shaharlarning vujudga kela boshlash jarayoni edi. Bu qadimgi xo'jaliklarning taraqqiy etganligi, ko'p oilali jamoalarning boyliklari oshib borganligi, jamiyatda sinfiy tabaqalanish jarayoni boshlanganligini ko'rsatadi.

Rivojlanib borayotgan dehqonchilik va chorvachilik madaniyati va iqtisodi zaminida katta oilali jamoalarda erkaklarning mavqeyi osha borgan va matriarxat yemirilib, **ota huquqi** — **patriarxat** qaror topgan. Endi qarindoshchilik otaga qarab olib boriladigan bo'lgan. Bolalar ham ota mulki hisoblanib, merosni otadan ola boshlagan. Jamoalarning mol-mulkларini qo'riqlash ehtiyoji harbiy qabila ittifoqlarini vujudga keltirgan.

Nazorat savollari

1. O'zbekiston hududlarida eng qadimgi odam izlari, makonlari va ularni topgan olimlardan kimlarni bilasiz?
2. Arxeologiya, antropologiya, etnografiya, lingvistika fanlari nimalarni o'rganadi?
3. Qachon va qayerdan neandertal tipidagi odam suyaklari topilgan?
4. Farg'ona, Toshkent viloyatlari hududlarida topilgan ibtidoiy davr yodgorliklarini tadqiq qilgan olimlarni sanang.
5. «Fergantrop» kim va u qaysi olim tomonidan o'rganilgan?
6. Qaysi davrda tosh va suyaklarni parmalash boshlangan?
7. Patriarxat va matriarxat deganda nimalarni tushunasiz?
8. Mikrolitlar (mayda tosh qurollari) qaysi davrda shakllangan?
9. Poleolit, mezolit, neolit, eneolit, bronza davrlarini ta'riflang.

II BOB

O'ZBEKISTON HUDUDIDAGI ENG QADIMGI DAVLAT TUZILMALARI. CHET EL BOSQINCHILARIGA QARSHI KURASH. (MILODDAN AVVALGI BIRINCHI MINGYILLIK)

1. URUG'CHILIK JAMOASINING YEMIRILISHI VA UNING SABABLARI

Miloddan avvalgi ikkinchi mingyillikning oxiri birinchi mingyillik boshlarida jamiyat tuzimining asosini ota urug'doshligi jamoalari «patriarxat» tashkil etgan. Umumiy bir hududda yashab, bir tilda so'zlashgan bir qancha urug'lar bir qabila hisoblangan. Urug' boshliqlari yig'ilib qabila kengashini tashkil etgan. Eng kuchli va obro'li urug' boshlig'i qabila boshlig'i bo'lib saylangan. Bunday jarayon O'rta Osiyo, xususan, hozirgi O'zbekiston hududlarida miloddan avvalgi birinchi mingyillik boshlariga kelib, temir asriga o'tish jarayonida ro'y bergan.

Temirdan biror buyum yasash ko'p mehnat talab qilgan. Temir 1500°C mis 1000°C bronza 300°Cda eriydi. Shunga qaramasdan temir ularga qaraganda ko'p afzalliklarga ega bo'lib, ulardan qattiqroq edi¹.

Mehnat qurollarini yasash uchun temirdan foydalanish, eng avvalo, dehqonchilik texnikasi rivojiga ta'sir o'tkazdi. Temir uchli omochlar, temirboltalar paydo bo'ldi. Bu mehnat qurollari katta-katta maydonlarni o'zlashtirib ziroatchilikni rivojlantirishga imkon yaratib berdi. O'rta Osiyodan topilgan eng qadimgi temirdan yasalgan buyumlar miloddan avvalgi IX–VIII asrlarga oid bo'lsa-da, ulardan ko'pi miloddan avvalgi VII–VI asrlarga oiddir.

Temir qurollarining keng tarqalishi mehnat unumdorligini oshirdi. Bu narsa yanada rivoj topgan ishlab chiqarish usuliga o'tishga zamin hozirladi. Urug' jamoasi o'rnini hududiy qo'sh-nichilik jamoasi egallay boshladi.

Miloddan avvalgi birinchi mingyillik boshlarida O'rta Osiyoda

¹ *Sultonov F., Yodgorov Sh., Bozorboyev F., Shoimov U.* Tarix. —T; O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi «Fan» nashriyoti, 2007, 17-bet.

aholi to'rt guruhga ajratilgan: kohinlar, jangchilar, dehqonlar, hunarmandlar. Turmush va yashash tarzidan kelib chiqib bu davrda bir tomondan o'troq hayot va dehqonchilik, ikkinchi tomondan chorvachilik turmush tarzi uch toifadagi jamoalarni shakllantirdi: qishloqda o'troq dehqonlar, yaylovda chorvador dashtliklar, tog'li joylarda esa chorva, ov va qisman dehqonchilik bilan kun kechiruvchi tog'liklar jamoasi yashardi. Hududiy jihatdan bu uch toifa uch xil geografik sharoitga ega makonlarda yashasalar ham, ular o'rtasida doimiy o'zaro iqtisodiy va madaniy aloqalar muhim qaror topgan edi. Bunday uch toifali jamiyat qishloqda «Avesto» kitobida ta'rif etilgan «vispati»lar tomonidan jamoa oqsoqollarining umumkengashi — qurultoyi asosida boshqariladi.

Shuningdek, bu davrda qabila-urug' boshliqlarining nufuzi asta-sekin orta bordi. Harbiy sardorlarning nufuzi ayniqsa, ortib hokimiyat otadan o'g'ilga o'tadigan bo'ldi. Doimiy harbiy to'qnashuvlar sharoitida qabila sardorlarining ahamiyati va nufuzi orta bordi, jamiyat esa harbiy demokratiya qoidalariga asosan yashay boshladi.

«Avesto»dan O'rta Osiyoda jamiyatning negizi «nmana» deb ataluvchi katta patriarxal oila bo'lganini bilib olamiz. Bir necha «nmana»lar urug' jamoasi — «vis»ni tashkil etgan. Hududiy qo'shnichilik jamoasi esa «varzana» deb nomlangan. Bunday jamoalar qabilaga — «zantu»ga birlashgan. O'z hududini himoya qilish uchun bir qancha qabilalar ittifoqqa — «dax yu»ga uyushganlar. «Avesto»ga ko'ra jamiyatni idora qilishning quyidagi tizimi mavjud bo'lgan:

- Oqsoqollar kengashi.
- Xalq yig'ilishi.
- Alohida tumanlar hukmdorlari.
- Viloyatlarning hukmdorlari.

Aholi urug' va qabila bo'yicha emas, balki hududiy tamoyilga ko'ra guruhlarga ajratilishi miloddan avvalgi IX–VIII asrlarda O'rta Osiyoda vujudga kelayotgan ilk davlat birlashmalarining muhim alomati edi.

O'zbekistonda temir davriga oid yodgorliklarni sanalashtirish va dastlabki turkumlarga ajratilishiga doir tadqiqotlar S.P.Tolstov, A.I.Terenojkin va Y.G'ulomovlar tomonidan amalga oshirilgan. O'zbekiston hududida temir davri yodgorliklari mil. avv. VIII–VI asrlarga mansub. Ular Xorazm, Surxondaryo, Qashqadaryo, Samarqand, Buxoro, Toshkent viloyatlarida va Farg'ona vodiysida o'rganilgan; Ko'zaliqir, Qal'aliqir va Dingilja singari qadimgi qal'a

va qishloq, shahar harobalari, Tagisken va Uygarak qabriston-qo'rg'onlari, Bo'kantov qoyatosh suratlari tekshirilgan. Temir davrida qadimgi Xorazm hududlarida dastlabki yirik sug'orish inshootlari vujudga kelgan.

1960–1970-yillarda Surxondaryoda Kuchuktepa, Jondavlat va Qiziltepaning quyi qatlamlari, Pachmoqtepa, Qilchatepa yodgorliklari o'rganildi. L.I. Albaum Kuchuktepadan mil. avv. VI–IV asrlarga oid uy-joy qoldiqlari, kulolchilik, temirdan yasalgan uy-ro'zg'or va dehqonchilik buyumlarini topgan. 1960-yillarda Buxoro viloyatida Xazora yodgorligi va Sarmichsoy petrogliflari tekshirildi. Qashqadaryoda temir davriga oid Chimqo'rg'on yodgorligi (1972-y) o'rganildi. 1973-yilda Chordana istehkomi (Konimex tumani) va Romushtepa (Jondor tumani) tekshirildi.

Temir davriga mansub arxeologik yodgorliklar Toshkent viloyatida Burganliktepa, Qovunchitepa, Tuyabo'g'iztepa va Burchmulla xazinasi, Farg'ona vodiysida esa Eylaton yodgorligi va Oqtosh qabristoni asosida o'rganilgan. 80–90-yillardan Ko'ktepa (Samarqand viloyati), Yerqo'rg'on va Uzunqir (Qashqadaryo viloyati) kabi mil. avv. VII–VI asrlarga oid nodir obidalarda arxeologik qazishlar o'tkazildi. Bu yodgorliklarning tadqiqotlarida R.Sulaymonov, M.Filanovich, A.Sa'dullayev, M.Isamiddinov, Sh.Odilov, B.Matboboyevlarning hissasi katta bo'ldi¹.

O'rta Osiyoda eng qadimgi temir buyumlar Dalvarzintepa (Farg'ona vodiysida), Anov (Turkmanistonda), Qiziltepa (Surxon vohasida), Daratepa (Qashqadaryo vodiysida) kabi manzillardan topilgan. Ularning eng qadimgisi mil. avv. IX–VIII asrlarga oiddir. Lekin buyumlarning ko'pchiligi mil. avv. VII–VI asrlarga taalluqlidir².

Temir davriga oid yodgorliklarning tadqiqot natijalari, shubhasiz, O'zbekiston tarixining eng muhim masalalaridan hisoblanadi. Shaharsozlik madaniyatining shakllanishi shaharlar va mamlakatlararo savdo-sotiq munosabatlarining rivoji hamda ilk davlatchilik tizimlarining shakllanishi va rivoji tarixini o'rganishda samarali natijalar bermoqda. Chunki Temir davrida mamlakatimiz hududida Xorazm, Baqtriya, Sug'd, Choch va Farg'ona kabi qadimiy tarixiy-madaniy o'lkalar shakllanib, Katta Xorazm, Yunon Baqtriya

¹ «Ўзбекистон миллий энциклопедияси». – Т.: Давлат илмий нашриёти, 2004, 8-том, 353-бет.

² Sultonov F., Yodgorov Sh., Bozorboyev F., Shoimov U. Tarix. —T; O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi «Fan» nashriyoti, 2007, 17-bet.

(Baxtar) podsholigi, Sug'd mahalliy hokimlar konfederatsiyasi, Qang' davlati va Farg'ona afshinlari kabi hokimiyatlar tashkil topgan edi¹.

2. O'ZBEKISTON HUDUDIDAGI ENG QADIMGI DAVLAT TUZILMALARI

O'zbek davlatchiligining tamal toshlari bundan 2700 yil muqaddam ayni Xorazm vohasida qo'yilgan. Shu ma'noda, milliy davlatchiligimiz tarixi Misr, Hindiston, Yunoniston, Eron kabi eng qadimiy davlatlar tarixi bilan bir qatorda turadi.

Islom KARIMOV

Mustaqillik tufayli Vatanimiz davlatchilik tarixini anglash, tadqiq etish, o'rganish sari katta yo'l ochildi. Bunda Yurtboshimizning shaxsan o'zi tomonidan o'zbek davlatchiligi konsepsiyasini yaratish va shu asosda davlatchiligimizning chin tarixini bunyod etish vazifasi qo'yildi. Ana shu vazifani bajarish borasida tarixchilar, huquqshunolar, siyosatshunolar milliy g'oya, mustaqillik mafkurasi ruhida yozilgan bir qator tadqiqot ishlarini nashr qildilar.

Bu o'rinda Azamat Ziyoning² monografik tadqiqotini ko'rsatish mumkin. Asarda mavzuning o'rganilganlik darajasi, manbaviy asosi umumlashtirilib berilgan. Kitob besh bobdan iborat bo'lib, unda O'rta Osiyodagi ilk davlatchilik, o'rta asrlardagi o'zbek davlatchiligi, jumladan, Amir Temur va Temuriylar davlati, Shayboniylar, Ashtarxoniylar davlatlari, o'zbek xonliklari tarixi umumlashtirilgan.

Mualliflar jamoasi (A.Sagdullayev, B.Aminov, O'.Mavlonov, N.Norqulov)ning «O'zbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqiyoti. I qism³» kitobida O'zbekiston hududida davlatchilikning kelib chiqishi va uning rivojlanish bosqichlari, qadimgi va o'rta asrlardagi o'zbek davlatchiligi tizimidagi siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayot va uning o'ziga xos xususiyatlari keng va katta hajmdagi arxeologik, etnologik, antropologik va yozma manbalar asosida yoritilgan.

¹ «Ўзбекистон миллий энциклопедияси». – Т.: Давлат илмий нашриёти, 2005, 8-жилд, 353-бет.

² *Зиё Азамат*. Ўзбек давлатчилиги тарихи. Энг қадимги даврдан Россия босқинига қадар. – Т.: «Шарқ». 2000. 365-бет.

³ *Сагдуллаев А., Аминов Б., Мавлонов Ў., Норқулов Н.* Ўзбекистон тарихи. Давлат ва жамият тараққиёти. – Т.: «Академия», 2000. 271-бет.

Asarda davlatchilik mexanizmini, boshqaruv tizimini ochib beruvchi qator chizma (sxema)lar berilganki, ular orqali masala mohiyati, shakl-shamoiли o'quvchida yaxshi tushuncha hosil qiladi.

Taniqli davlatshunos, huquqshunos olim Halimboy Boboyevning «O'zbek davlatchiligi tarixi» kitobida o'zbek davlatchiligi tarixi eng qadimgi davrdan o'rta asrlarga qadar mavjud turkiy, forsiy, arab, xitoy, rus tillaridagi manbalar asosida keng va chuqur yoritgan. Asarda o'zbek xalqining davlatchilik tarixi dunyodagi qadimgi Misr, Hindiston, Xitoy kabi davlatlar tarixi bilan barobar bo'lib, bundan taxminan uch-to'rt ming yillar avval shakllangan. Bugungi kunga kelib, davlatchilik tarixi masalasi turli yangi ilmiy adabiyotlarda ko'rib chiqilgan (E. Rtveladze, A. Saidov, D. Alimova), jumladan, quiydagi muammolar: davlatchilik tushunchasi va uning kelib chiqishi, davlat kelib chiqishida nazariyalarning ko'p xilliligi, O'zbekistonda qadimgi davlatchilikning qaror topishi va rivojlanishi, davlatlar rivojlanishini davrlarga bo'lish, O'zbekiston hududidagi qadimgi davlat turlari tahlil qilingan¹.

B.Eshovning «O'zbekiston davlatchiligi tarixi². I qism» o'quv qo'llanmasida O'zbekistondagi eng qadimgi davlatlarning shakllanish va rivojlanish bosqichlari, davlatchilik tushunchasi, qadimgi Baqtriya, Xorazm va Sug'diyona, O'rta Osiyodagi ahamoniylar davridagi boshqaruv, Qang', Davan, Kushon davlatlari, antik davr shaharsozlik an'analari, Avesto davlatchilik tarixini o'rganishdagi muhim manba masalalari o'z aksini topgan. Shuningdek, asarda Eftaliylar, Turk xoqonligi, Arab xalifaligi davridagi boshqaruv tizimi faktik materiallar asosida tahlil qilingan. Ayniqsa, Tohiriylar, Safforiylar, Somoniylar, Qoraxoniylar, G'aznaviylar, Saljuqiylar, Xorazmshohlar davlatlari boshqaruv tizimlari va bu davlatlardagi ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy hayot taraqqiyoti umumlantirilgan. Muallif davlatchilik tarixi masalalari bo'yicha so'nggi yillarda nashr qilingan ilmiy adabiyotlar hamda yordamchi fanlar tadqiqotlaridan keng foydalangan. Qo'llanmada ilk davlatlar paydo bo'lishi va rivojlanishining davrlarga bo'linishi, davlat boshqaruvida siyosiy, mulkchilik va harbiy tizim, shuningdek, boshqaruvda mansablar va xizmatlar chizma (sxema)lar orqali keng ko'lamda yoritilgan.

¹ *Ртвеладзе Э.Б., Саидов А.Х., Абдулаев Э.Б.* Қадимги Ўзбекистон цивилизацияси: давлатчилик ва ҳуқуқ тарихидан лавҳалар. — Т.: Adolat. 2001. — 415-бет. История государственности Узбекистана. Т.1. — Т.: Ўзбекистон, 2009 / Масъул муҳаррирлар Э.В. Ртвеладзе, Д.А. Алимова.

² *Эшов Б.* Ўзбекистон давлатчилик тарихи. I қисм. — Т.: «Маърифат», 2009. 269-бет.

Qo'llanmaning afzallik tomonlaridan yana biri har bir mavzu yuzasidan tayanch so'zlar, savol va topshiriqlar, foydalanish uchun adabiyotlar ro'yxati, izohli lug'at berilganligidir.

B.Eshovning navbatdagi «Qadimgi O'rta Osiyo shaharlari tarixi» o'quv qo'llanmasida ham o'zbek davlatchilik tarixiga oid ma'lumotlar, tarixiy umumlashmalar berilgan. Ayniqsa, shahar-davlat to'g'risidagi materiallar diqqatga sazovordir. Bu asarning ham metodik saviyasi talab darajasida. Unda tayanch so'zlar, savol va topshiriqlar, foydalanish uchun adabiyotlar ro'yxati keltirilgan. Xullas, O'zbekiston hududidagi ilk davlatchilikning maydonga kelishi va uning bosqichlari jarayoni yuqoridagi asarlarda fanning eng so'nggi yutuqlari asosida yoritib berilgan.

Shu boisdan biz mazkur masalani u qadar keng va atroflicha tahlil qilishni lozim ko'rmadik va qadimgi davlatlarning shakllanishi haqidagi ma'lumotlarni umumlashtirish bilan kifoyalandik.

Vatanimiz hududidagi eng qadimgi davlatlar tarixini o'rganishda bizga arxeologiyaga oid qazishmalar natijalari, mahalliy yozma adabiyotlar, masalan, «Avesto», Beruniyning «Osorul-boqia» (Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar) kabi asarlar, qadimgi fors yozuvlari, yunonlik, xitoylik mualliflar yozib qoldirgan meroslar, asarlar yordam beradi. Ana shu hujjatlarning guvohlik berishicha o'tmish ajdodlar miloddan avvalgi 1-mingyillik boshlarida temirni kashf etdilar. Natijada har qanday taraqqiyotning turtkisi bo'lib kelgan mehnat qurollarining takomillashuvi uchun keng imkoniyat ochildi. Oqibatda inson faoliyati kengaydi va jadallashdi. O'tkazilgan ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, miloddan avvalgi 1-mingyillikning birinchi yarmidayoq mintaqada tog' jismlarini (temir, qalay, qo'rg'oshin va h. k.) qayta ishlash, ulardan jang, mehnat qurollari yasash, kulolchilik to'quvchilik, quruvchilik, zargarlik kabi sohalarida foydalanish keng yo'lga qo'yilgan.

Bundan tashqari xuddi o'sha davrda, ya'ni miloddan avvalgi IX–VIII asrlarda Xorazmda uzunligi bir necha kilometrni tashkil etgan sun'iy sug'orish kanallari ishlab turgani tarixdan ma'lum. Bu hol sun'iy sug'orish ishlari avlod-ajdodlarimizning qehqonchilik hayotida katta o'rin tutganligini ko'rsatadi. Darhaqiqat, qadimdan Xorazm vohasi don, moy beruvchi o'simliklarni yetishtiradigan, polizchilik,

¹ Эшов Б. Қадимги Ўрта Осиё шаҳарлари тарихи. – Т.: «Университет» 2006. 235-бет.

bog'dorchilik, uzumchilik xo'jaligi munosib ravishda rivoj topgan o'lkalardan biri bo'lgan. Bunday katta hajmdagi xo'jalik-ijtimoiy ahamiyatga molik ishlarni e'tiborli va nufuzli kuchga ega bo'lgan davlat tuzilmasi bo'lmasa uni amalga oshirib bo'lmasligi aniq. Zero miloddan avvalgi 1 minginchi yilning birinchi yarmidayoq O'zbekiston hududida dastlabki davlat tuzilmalari bo'lganligiga hech qanday shubha yo'q. Turli yozma manbalarda bu davrda bir necha qadimgi davlatlar bo'lganligi tilga olinadi. Bular: Xorazm — Amudaryoning quyi oqimidagi shimoliy yerlar, Baqtriya — hozirgi Surxondaryo, Tojikistonning Amudaryoga yaqin yerlari va Shimoliy Afg'oniston hududlari, Sug'diyona — Zarafshon daryosidan suv ichgan yerlar va Qashqa vohasi hududlaridir. Quldorlik davlati O'rta Osiyo sharoitida nisbiy xarakterga ega. Quldorlik davlati bo'lib mintaqada tom ma'noda sodir bo'lmagan. Xo'sh, quldorlik jamiyati xususida qanday fikr bayon qilish mumkin?

Quldorlik jamiyati kishini kishi tomonidan ekspluatatsiya qilinishiga asoslangan jamiyatdir. Qadimgi Sharq, Yunoniston va Rim jamiyatlarida shunisi bilan tavsifga loyiqki, quldorlar va qullar asosan qarama-qarshi sinflar bo'lib kelgan.

O'tmishdan ma'lumki, eng qadimgi ilk davlatchilik birlashmalari bu miloddan avvalgi IV–III mingyilliklarda vujudga kelgan Mesopotamiya va Misr hisoblanib, qolgan hududlarda esa keyinroq, ya'ni miloddan avvalgi II–I mingyilliklarda vujudga kelgan va rivoj topgan.

O'rta Osiyoda miloddan avvalgi I mingyillikning boshlarida vujudga kelgan Baqtriya, Xorazm kabi davlatlar Rim va Yunonistonga nisbatan birmuncha boshqacha yo'ldan rivojlanib bordilar.

Agar Yunoniston va Rimda qulchilik munosabatlari ijtimoiy taraqqiyotning eng yuqori cho'qqisiga ko'tarilgan va ijtimoiy turmush tarzi to'la tarzda belgilangan bo'lsa, O'rta Osiyoda uning aksini ko'ramiz. Bu yerda qulchilikning ayrim elementlari ma'lum tarzda mavjud bo'lsa-da, jamoa mavqeyi katta bo'lganligidan u taraqqiyotning yuqori darajasiga ko'tarila olmagani.

O'rta Osiyoning o'ziga xos tabiiy, geografik va xo'jalik iqtisodiy sharoitlari, xususan bu yerda sug'orma dehqonchilik madaniyatining ustunligi qullar mehnatiga nisbatan erkin dehqonlar mehnatini ustunroq mavqeda bo'lishini ta'minladi. Chunki dehqon ko'p ishlasa, ko'p hosil yetishtirsa, ko'p daromad va foyda oladi, qul esa ishlasa-ishlamasa xo'jayin beradigan bir burda non uning

uchun o'zgarmas nasiba bo'lgan. Shu boisdan O'rta Osiyoda qulchilik Misr, Bobil, Yunoniston singari davlatlardagidek sinfiy jamiyat darajasida rivojlanmagan. Yozma manbalarda qadim zamonlarda Amudaryo—Oks, Sirdaryo—Yaksart va Zarafshon esa Politimet deb atalgan. O'rta Osiyoning keng cho'l hududlarida yashagan xalqlar Yunon manbalarida skiflar nomi bilan yuritilgan. Skiflar tarixi to'g'risida yunon muarrixlari juda qimmatli ma'lumotlar beradilar. Jumladan, Pompey Trog skiflarni dunyodagi eng qadimiy xalqlardan biri deb hisoblaydi, qadimiylikda ular misrliklar bilan bahslashadilar. «Skif» so'zi xalqning aniq nomi emas, balki ularning turmushini sifatlovchi ma'noni anglatgan. Yunon muarrixlarining ma'lumotlariga qaraganda skiflar qadimda g'arbda Dnepr daryosidan tortib sharqda Tyanshan tog'larigacha cho'zilgan dasht va sahrolarda yashaganlar. Ularning qabilalari massaget, dah, sak (shak), derbik kabi nomlar bilan atalgan.

Qadimgi skif qibilalarining Volga, Don, Dnepr, Dunay daryolari bo'ylarida yashaganliklarini qayd etgan olim A.B.Ditmer «Skifiyadan Elefantiyaga» nomli asarida: «Skiflar O'rta Osiyodan tarqalgan edi»¹, deydi. Uning yozishicha, skiflarning tili sharqiy Eron tillari guruhiga kiradi va sak va massaget qabilalari bilan urug'doshdirlar.

Hikoya qilishlaricha Lipoqsoydan tarqagan skiflarni «axvatovlar» deb atashgan. O'rtancha o'g'il Arpaqsaydan tarqalgan skiflarni «katiam» va «troniylar» deyishgan. Kichik o'g'il shoh Qoloksaydan tarqagan skiflarni «paralatam» deb nomlaganlar. Skiflar shohi ularni «skolotlar» deb atagan. Skiflar esa ularni ellinlar deb atashgan, «Bu voqea Doroning skiflar yeriga hujumidan ming yillar ilgari bo'lib o'tgan edi»².

Yunon muarrixlari bergan ma'lumotlarga qaraganda skiflar dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanganlar. Ular, deydi Gerodot: «...bug'doy, piyoz, sarimsoq va mosh iste'mol qilganlar. Ular bug'doyni faqat o'zlari uchungina ekib qolmasdan, balki savdo-sotiq uchun ham ekardilar»³.

Gerodot skiflarning chorvachilik ishlariga ham qiziqib qaraydi. Ko'chmanchi skiflar ko'chganda qulay bo'lsin uchun namatdan

¹ Дитмер А.Б. От Скифии до Элефантины. М.: Изд-во географической литературы. 1961, стр. 22.

² O'sha asar, 23-bet.

³ O'sha asar, 26-bet.

g'ildirakli arava — uy yasab olgan edilar. Yuk tashishda ular otlardan tashqari mollardan ham foydalanganlar». Gerodot fikricha skiflar kuchli davlatga ega edilar. U shohlik hukmron bo'lgan skiflar yurtiga kelgan.

Gerodot ma'lumotlariga qaraganda Kaspiy dengizidan sharqdagi tekislik (Qoraqum)da, Amudaryo va Sirdaryoning quyi oqimida massagetlar qabilasi yashagan. Strabon xorazmiylarni ham massagetlarga kiritadi. Muarrixlar «massaget» nomi biror qavmning asl nomi emas, balki xalqning maishatini anglatuvchi laqab bo'lishi kerak deyilar. Masalan, «massaget» so'zi tarkibidagi o'zak va qo'shimchalarni ajratib» «mas'ya» baliq, «ka» yeguvchi, «ga»lar, ya'ni «baliq, yeguvchilar», degan laqab bo'lganini taxmin qiladilar. Eronliklar xorazmliklarni «baliqxo'rlar» deb kamsitib ataganlari ham tarixdan ma'lum. Qadim zamonlardan beri siyosiy adovat va urush tufayli eronliklar xorazmiylarni «baliqxo'rlar» deb kelgan bo'lsa, xorazmiylar ham eronliklarni «qizil boshlar» laqabi bilan kamsitib kelganlar. Ba'zi muarrixlar massagetlar sak qavmining harbiy birlashmasi bo'lgan, deb ko'rsatadilar.

Sak qavmiga mansub aholi makedoniyalik Aleksandr istilosi-gacha Sirdaryoning quyi oqimida yashagan bo'lsa, keyinchalik Karki, Kalif, Shimoliy Afg'oniston yerlariga ko'chib o'tganlar, Strabon ularni «dax», «day» nomlari bilan ataydi. Qadimgi Xitoy manbalarida ular Amudaryodan janubda yashovchi «daxa» nomi bilan atalgani aytiladi. Antik manbalarda va fors manbalarida Parfiya, Marg'iyona, Baqtriya va Sug'diyona saklarining ahamoniylar davlatiga boj to'lab turganlari qayd etiladi. Saklar hozirgi Qozog'iston va Sharqiy Turkiston, Amudaryo va Sirdaryoning shimolidan tortib to Janubiy Sibir yerlarigacha bo'lgan tog'lar, cho'llar va dashtlarda ko'chmanchi holda yashaganlar. O'troqlashganlari Sug'd, Baqtriya va Parkana xalqlari tarkibiga singib ketganlar.

Xullas, O'rta Osiyo xalqlarining ajdodlari yozma manbalar, arxeologiyaga oid topilmalar, toponimik nomlar, folklor ashyolar, qadimgi yozma bitiklar ma'lumotlariga qaraganda miloddan avvalgi bir minginchi yillikda xorazmiylar, so'gdlar, baqtriyaliklar, massagetlar, saklar, daxlar kabi qabilalar va elatlar yashaganlar. Bu qabila va elatlar ular yashagan o'lkalar nomi bilan atalgan: xorazmiylar — Amudaryoning quyi oqimi, baqtriyaliklar — Surxondaryo vohasi, shimoliy Afg'oniston va janubiy Tojikiston yerlari,

sug'diylar — Zarafshon vodiysi, Qashqadaryo vohasi, chochliklar — Toshkent vohasi, parkanaliklar — Farg'ona vodiysi.

Ammo tarix fani oldida turgan bir muammo bor, u ham bo'lsa O'rta Osiyoda ahamoniylar davlatiga qadar mavjud bo'lgan ilk davlat birlashmalari tarixini chuqur tadqiq etish masalasidir. To'g'ri, bir qator muarrixlarning yozma asarlarida yuqorida qayd etilgan katta Xorazm va Baqtriya podsholigi haqida qaydlar bor. Ammo bu manbalar xronologik tartiblarda berilmagan, uzuq-yuluq va juda qisqa xabarlardan iborat, xolos. Ularning kattagina qismi afsonaviy tavsifdadir.

«Katta Xorazm» davlati to'g'risida xorazmshunos olim S.P.Tolstov, yevropalik olimlar V.Xenining, I.Gersevichlar va birinchi o'zbek arxeolog olimi Yahyo G'ulomov ham qimmatli xulosalar beradilar. Jumladan, S.P.Tolstov Zardushtning vatani Ar'yanam Vaychax — Xorazm bo'lgan deydi. Uning xulosasiga ko'ra Zardusht vatani Ar'yanam Vaychax Daitiya daryosining sohilida joylashgan.

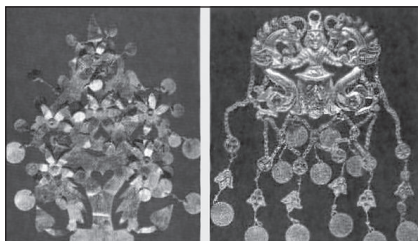
S.P.Tolstov va boshqa bir qator olimlar Daitiya bu Amudaryodir deyдилar. Olimning xulosasiga ko'ra Zardusht shu zamindan chiqib boshqa viloyatlarga o'z ta'limotini tarqatgan: Gerodot Xerirud va Murg'ob daryolarini o'zaro taqqoslab, hozirgi Hirot va Mari viloyatlari ham xorazmiylar yerlari bo'lgan degan g'oyani beradi. Bundan shu narsa anglashiladiki, yunon tarixchisi Gerodotning asosli ma'lumotlariga qaraganda, miloddan avvalgi VII–VI asrlarda Xerirud Tajan vohasi, ya'ni hozirgi Turkmaniston hududlari xorazmiylar yerlari bo'lgan. Xorazmda hukmronlik qilgan eng qadimgi sulolalar to'g'risida ma'lumotlar saqlanmagan. Ammo rivoyat va afsonalarga ko'ra Xorazmning eng qadimiy siyosiy sulolalari sifatida Siyovushiylar tilga olinadi. Abu Rayhon Beruniy «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar» kitobida Xorazmga aholi milodimizdan avvalgi 1292-yilda kela boshlagan deb ko'rsatadi. Afsonaviy Siyovushning Turon zaminiga kirib kelgan sanasini esa milodimizdan avvalgi 1200-yilda deb belgilaydi¹.

Ammo «Katta Xorazm» davlatining yaxlit tarixi, uning qachon inqirozga uchraganligi haqida yozma ma'lumotlar saqlanmagan. Biroq shu narsa ma'lumki, «Katta Xorazm» yerlarining ko'pgina janubiy viloyatlari Midiya davlati davridayoq Xorazmdan ajralib ketgan, yana bir katta qismini esa fors ahamoniylari bosib olgan.

¹ *Абу Райхон Беруний. Танланган асарлар. 1-жилд. – Т., «Фан» нашриёти, 1968, 18–20-бетлар.*

**Doro I ga soliq to'lovchi
saklar (barelyev).**

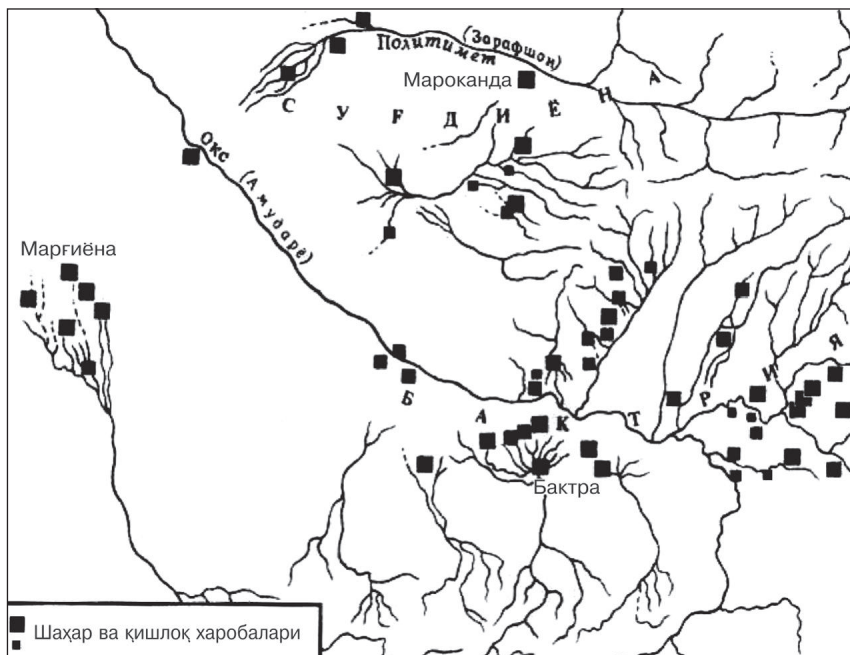

**1. Hayot daraxti (oltin, mil. avv.
3-2-asrlar). 2. Ikki grifon tajovuzining
daf qilayotgan sak aksi tushirilgan
feruz va yoqut ko'zli oltin baldoq.**

Miloddan avvalgi IV asrda xorazmiylar Amudaryoning quyi havzasidagi hududi «qadimgi Xorazm» davlatiga uyushdi. Bu davrda Farasman degan podshoh o'tganligi yozma manbalarda tilga olinadi. Yunon muarrixlari bergan ma'lumotlarga qaraganda makedoniyalik Aleksandr Hindikush tog'lari osha Baqtriya va Sug'diyonaga bostirib kelganda Farasman katta sovg'a-salomlar bilan uning huzuriga o'z qo'shinlari bilan keladi va agar Aleksandr shimolga tomon yurmoqchi bo'lsa yordam berajagini bildiradi. Bu bilan Farasman makedoniyalik Aleksandrning Xorazm ustiga qo'shin tortib borishining oldini olgan edi.

O'rta Osiyoda ahamoniylar bosqiniga qadar tashkil topgan ikkinchi davlat — Baqtriya podsholigidir. Bu podsholik haqidagi ma'lumotlar yunon muarrixlari asarlarida uchraydi. Jumladan, tarixchi va tabib Ktesiy Ossuriya podshosi Ninning Baqtriyaga qilgan harbiy yurishi haqida ma'lumot beradi. Nin baqtriyaliklarning jangovarliklarini bilgan bo'lsa-da, juda katta qo'shin bilan Baqtriyaga hujum boshlaydi, baqtriyaliklar o'z davlatlari poytaxti Baqtra (hozirgi Balh)ni mustahkam mudofaa qo'rg'oniga aylantiradilar. Baqtriya hukmdori Oksiart vatan himoyasiga 400 ming kishidan iborat katta qo'shinni hozirlaydi. Baqtriya qo'shinlari ossuriyaliklarni katta talafotga uchratadi. Biroq jang maydonida ularning asosiy qo'shinlari tugagach baqtriyaliklar chorasiz chekinadilar. So'ngra baqtriyaliklar kichik-kichik guruhlariga bo'linishib, shaharlarni mudofaa qilishga o'tadilar. Nin bundan ustalik bilan foydalanadi va shaharlarni birin-ketin qo'lga kiritadi. Ammo poytaxt Baqtrani ossuriyaliklar egallay olmaydilar. Ossuriyaliklarning shaharni egallashga qaratilgan barcha urinishlari muvaffaqiyatsiz tugaydi.

Bu o'rtada Nin qo'shinlariga uning rafiqasi Semiramida boshliq

yangi qo'shin kuchlari kelib qo'shiladi. Shundan so'ng uzoq davom etgan shahar qamali va ketma-ket qilingan hujumlar oqibatida Baqtra shahri egallanadi. Uning boyligi talanadi. Ma'lum bir muddat o'tgach, Midiya bilan Ossuriya o'rtasida urush kelib chiqadi. Yunon muallifi Ktesiy ana shu voqea munosabati bilan yana Baqtriyani eslaydi. Uning ma'lumotiga qaraganda Baqtriya Ossuriya tomonida turib Midiyaga qarshi qo'shin tortib borgan. Bundan xabar topgan Midiya aslzodalari Baqtriya qo'shini lashkarboshisi va uning qo'shinlarini o'z tomonlariga ag'darib olganlar. Midiya va Baqtriyaning birlashgan qo'shinlari Ossuriya qo'shinlariga katta talafot yetkazadilar, Ktesiy ahamoniylar podshosi Kir II ning O'rta Osiyoga yurishi munosabati bilan uchinchi marta Baqtriya haqida to'xtaladi. U bergan ma'lumotda Kir dastlab Baqtriyani egallay olmaydi. Faqat baqtriyaliklar Midiya podshosi Astiagning Kirni o'zining qonuniy vorisxo'ri sifatida tan olganligini eshitgach, unga qarshiliksiz taslim bo'ladilar. Shu paytgacha qadar Ktesiy xabarlarini afsona va uydirmalardan iborat deb baholandi. Holbuki, Ktesiy o'zi yozib qoldirgan xabarlarini to'qib yozgan emas, balki ahamoniylar podshosi Artakserks II davrida u Eronda saroy tabibi bo'lib ishlagan

edi. O'sha davrda saroy tarixchilari va hukmron doira vakillari bilan bir necha bor suhbatda bo'lgan Ktesiy ularning og'zidan ahamoniylar podsholigi haqidagi tarixiy voqealarni eshitib, o'sha hikoyalar asosida va o'zi shaxsan ko'rgan-bilganlari haqida xotirotda kundaliklar yozib qoldirgan.

Ktesiy ma'lumotlari asosida tarixiy haqiqat borligiga hech qanday shubha bo'lishi mumkin emas. Chunki Baqtriya bilan Ossuriya o'rtasida tarixiy aloqalar bo'lganligi inkor etib bo'lmaydigan haqiqatdir. Baqtriyadan o'z davrida Ossuriyaga ikki o'rkachli tuyalarda lojuvard olib borilgan. Sargon II davriga (miloddan avvalgi VIII asr) oid manbalarda bu haqda xabarlar beriladi. Bu xabarlarida Ossuriya ayg'oqchisi Baqtriyaning ichki tumanlariga kirib borgan va o'z podshosiga Baqtriya lazuriti haqida ma'lumot bergani haqida hikoya qilinadi. Jumladan, Ossuriya ayg'oqchisining xabarlaridan birida shunday deyiladi. «Podshohim, mening lazurit qidirib tog'li joylarga borganimni janobi oliyim bilmaydilar. Men lazurit olib ketayotganimdan xabar topgan mahalliy xalq menga qarshi g'alayon ko'tardi. Agar hazrati oliylari lozim topsalar, bu tomonlarga qo'shin yuborsin va lazuritni olib ketsin. Faqat men mahalliy xalqqa yaqinlashmayman va ular bilan birga suv ham ichmayman, bir dasturxon atrofida o'ltirmayman ham¹».

Bundan tashqari, Gerodot asarlarida ham Baqtriya haqida ba'zi bir ma'lumotlar uchraydi. Jumladan, u Kirning Midiya podshosi Krez ustidan qozongan g'alabasi haqida hikoya qilar ekan, endi Kir yo'lida Bobil, Baqtriya xalqi, saklar va misrliklar turadi, deb qayd etadi.

Yunon mualliflarining «qadimgi Baqtriya podsholigi» haqidagi hikoyalari zaminida tarixiy haqiqat borligini Janubiy Baqtriyada Oltin-1 va Oltin-10 hamda Baqtra shahri vayronalarida, Shimoliy Baqtriyada esa Kuchuktepa, Qiziltepa, Tallashkantepa, Bandixon-2 kabi yodgorliklarida olib borilgan arxeologiyaga oid qidiruv topilmalari ham isbotlaydi.

Xulosa shuki, O'rta Osiyoni ahamoniylar saltanati bosib olgunga qadar (bu voqealar miloddan avvalgi VI–V asrlarda sodir bo'lgan edi) bu zaminda ikkita davlat mavjud bo'lgan. Bu davlatlar Xorazm va Baqtriya podsholigi edi. Bu davlatlarning hududiy doirasi, ichki davlat tarkibi va ijtimoiy-iqtisodiy hamda madaniy aloqalari to'g'risida «Avesto» asari va yunon muarrixlari qisqacharoq bo'lsada, ba'zi bir ma'lumotlarni beradilar.

¹Асқаров А. Ўзбекистон тарихи. – Т., «Ўқитувчи» нашриёти, 1994 йил, 119-бет.

O'rta Osiyoning eng qadimiy o'lkalaridan yana biri Sug'diyonadir, bu o'lka qadimda hozirgi Samarqand, Qashqadaryo, Navoiy va Buxoro viloyatlari hududida shakllangan. Tarixiy yozma manbalarda miloddan avvalgi VI–IV asrlarda Sug'diyona aholisi ahamoniylarga katta o'lpon to'lab turganligi ta'kidlanadi. Sug'd tili qadimda va ilk o'rta asrlarda jahon savdo tili sifatida katta nufuzga ega bo'lgan. Bu davlatning poytaxti Samarqand Sharq bilan G'arbni savdo-iqtisodiy jihatdan bog'lagan «Buyuk ipak yo'li»da Sharq darvozasi hisoblangan. Samarqandning tub yerli aholisi olimlarning ma'lumotlariga qaraganda bu shaharni Smaraqansa deb atagan. Keyinchalik sug'd tilida Samarqand deb atala boshlagan. Qadimshunos olim A.Asqarovning «O'zbekiston tarixi» kitobida ta'kidlashicha, Samarqand turkiycha Semizkent, Xitoy manbalarida Kan deb yuritilgan. O'lkamizda olib borilgan arxeologiyaga oid qazilma ishlari Sug'diyonada yashagan aholining yuksak dehqonchilik madaniyatiga ega bo'lganliklarini ko'rsatadi. Bu yerda hunarmandchilik ham rivoj topgan.

3. O'RTA OSIYO XALQLARINING AHAMONIYLARGA QARSHI KURASHLARI

Miloddan avvalgi VI asrda Eronda ahamoniylar davlati vujudga kelgan. Bu davlat qariyb ikki yuz yil mobaynida yashagan. Uning hududlari Misrdan to Shimoli-G'arbiy Hindistonga qadar cho'zilgan edi. Ahamoniylar davlatining poytaxti Pasargad, Persopol, Suza shaharlari bo'lgan. Forslarga qadar Suzada elamitlar yashaganlar. Forslar dastlab faqat Janubiy Eron hududlarida yashaganlar. So'ngra ular butun Eron hududini egallaganlar. Ariylar qabilalari joylashgan yurt keyinchalik Eron deb atalgan. A.Asqarovning ta'kidlashicha, juda qadim zamonlarda Eronning forslar egallagan janubiy hududi shumerlar tomonidan Nim (baland) deb yuritilgan, akkadlar esa uni «Elamtu» deb ataganlar. Elamtu xalq orasida «Tog'li mamlakat» nomini anglatgan. Elamitlar esa o'z yurtlarini «Hotamtu» deb ataganlar. Rivoyatlarga ko'ra shu yurtga qachonlardir ko'chib kelib, hukmronlikni qo'lga kiritgan forslarning nufuzli oilalaridan biri Ahamon miloddan avvalgi VIII asrning oxiri va VII asrning boshlarida o'z sulolasiga asos solgan. Ahamonning o'g'li **Chishpish** miloddan avvalgi VII asrda fors qabilalari ittifoqini tuzadi va shu tariqa Eronda, Ahamoniylar sulolasi (miloddan avvalgi 558-yillar) tashkil topadi. Xususan ahamoniylar davlatining shuhrati Kir II

(Kurush) davrida kuchayadi. U Midiya, Elam, Vaviloniya, Lidiya podsholiklarini bo'ysundirib, dunyoda birinchi saltanatga asos soldi. Aholining etnik tarkibi va ijtimoiy tuzilishi turlicha bo'lgan. Ular bosib olingan viloyatlarda mahalliy xalqning urf-odatlarini, dini, qonun-qoidalari, og'irlik, uzunlik o'lchovlari, yozuvi va tilini saqlab qolganlar. Mamlakatda qadimgi fors tili bilan bir qatorda oromiy tili keng tarqalib, davlatning idora tili hisoblangan. Bundan tashqari, devon ishlarida elam tilidan foydalanilgan. Eronning ahamoniylar davri madaniyati va san'atida Yunoniston, Ossuriya, Misr va boshqa chet el xalqlari madaniy an'analari ta'siri kuchli bo'lgan. Bu davrga kelib Kir o'zining bosqinchilik nigochini O'rta Osiyo hududlariga qaratadi. Baqtriyani ahamoniylar tomonidan qachon egallanganligi hozircha ma'lum emas. Muarrixlar Ksenafont, Ktesiy Baqtriyani Kir tomonidan bosib olinganligini aytgan bo'lsalarda, lekin aniq sanasi va tafsiloti to'g'risida yetarli ma'lumotlar bermaydilar.

Kir II massagetlar ustiga miloddan avvalgi 530-yilda qo'shin bilan bostirib keladi. Bu paytda umr yo'ldoshi vafot etgan malika To'maris mamlakatda podsho edi. Kirga qarshi To'marisning jasoratini Gerodot o'zining «Tarix» kitobida yorqin tasvirlaydi. O'z kuchi va omadiga ishongan, Bobil, Ossuriya, Misr, Kichik Osiyo mamlakatlarini zabt etib, muvaffaqiyatlardan esankirab qolgan Kir Araks daryosiga ko'priq qurishni buyuradi. U To'marisga o'z elchilari orqali sovg'a-salomlar va noma yuborib, unga turmushga chiqishini so'raydi. Elchilarini sovchi deb ataydi. Kirning asl maqsadi esa To'marisga ayon edi. Shu sababdan u Kirga rad javobi beradi. Kirga noma yozib, uni urush boshlamaslikka, tinch yashashga undaydi: «Ey Midiya shohi! Bu niyatingdan qayt. Mazkur ko'priklar senga baxt keltiradimi, falokatmi? Bilmaysanku? Yaxshisi, xudo bergan kattakon davlatingga podshohlik qil. Biz o'z yurtimizga podshohlik qilaylik, lekin sen bu maslahatga kirmay, o'z aytganingdan qolmasang, biz daryo bo'yidan uch kunlik yo'l yurib, olisroqqa borib turaylik. Xohlasang biz sening yerlaringga ko'chib o'taylik. Sen uch kunlik olisga borib tur». Bu maktubni olgan Eron shohi o'z a'yonlari bilan maslahatlashdi. Vazirlar «Biz orqaga qaytib, To'marisni o'z yerimizda kutib olaylik», degan maslahatni beradilar. Shohning Kryoz (yoki Korun) degan vaziri (sobiq, podshoh edi) o'zgacha maslahat beradi. U fors qo'shinlari massagetlar yurtiga kirsin, sahroyilar bazm-ziyofatlarga o'rganmaganlar. Ular yerida bazm dasturxonlarini yozib qo'yaylik.

Ular lazizli taomlarni va lazizli sharoblarni yeb-ichib, mast bo'lib uxlab qolishganda, ular ustiga bostirib boramiz», deydi. Shohga shu maslahat manzur ko'rinadi va shunday yo'l tutishga qaror qiladi. O'z omadiga ishongan Kir massagetlar yurtida bir kunlik yo'l masofasini bosib to'xtaydi, chodirlar qurdirib, turli taomlar, may, sharbat-u sharoblar to'la dasturxon tayyorlatib, jangchilarining oz qismini qoldirib, o'zi chekinadi. To'marisning yolgiz o'g'li Spargapis o'z lashkarlari bilan oz miqdordagi Kir askarlarini yengadilar.

G'alabaga erigan Spargapis bu dushmanlarning hiylasi ekanligini bilmay, qo'shiniga to'kin dasturxon ustida maishatga ruxsat beradi va o'zi mast holda uxlab qoladi. Xufiyadagi Kir lashkarlari bilan qaytib kelib, uyqudagi navkarlarni va Spargapisni asir oladi. Voqeadan xabar topgan To'maris xabarchi orqali Kirga «Qonxo'r Kir! Bu jasorating bilan mag'rurlanma! Makkorlik bilan o'g'limni yengding. Halol jangda yengilarding. Mening maslahatimga ko'n, o'glimni omon qaytar. Yaxshilikcha yerlarimdan ket... Yo'qsa tangrimiz Quyosh haqqi-hurmati qasamyod qilaman, o'z qoningga o'zingni to'ydiraman», degan mazmunda noma yuboradi. Kir To'marisning so'zlariga zarracha ahamiyat bermaydi. Kayfi tarqagach, o'zini dushman iskanjasida asir ko'rgan Spargapis joniga qasd qiladi va o'zini o'zi o'ldiradi. Voqeadan xabar topgan To'maris Kirga qarshi jangga o'tlanadi. Mirkarim Osim o'zining «To'maris» qissasida To'marisni ulug'lab bunday hikoya qiladi: «...Quyosh tangrisiga iltijo qilish uchun bir tepalik ustiga chiqdi, belidagi oltin kamariga osilgan qilichi va qalqonini yerga qo'yib, massagetlar nazdida xudolarning xudosi bo'lgan Mitraga sig'ina boshladi: — Ey, butun mavjudotni — yer-u ko'kni, suv va o'tni yaratgan Quyosh tangrisi! Sen ko'zingni ochsang— olam nurga to'ladi. Ko'zingni yumsang— yer yuzini qorong'ilik lashkari bosadi. Odamlarga o't bergan ham sen, daryolarni toshirgan, ekinzor va o'tloqlarga suv bergan ham sen! Qo'y va kiyiklarni ko'paytirgan, don-dunga baraka bergan ham sen! Ey, ulug' Quyosh tangrisi, bizni eroniylarga xor qilma, dilimizga g'ayrat, bilagimizga quvvat ato qil, yuragimizga o'ch olovini sol! Qilichimizni o'tkir qil, toki yurtimizni oyoqosti qilgan makkor dushmanni tor-mor aylab, qullik balosidan xalos bo'laylik!». Gerodot ikki o'rtadagi jangni eng dahshatli jang deb baholaydi. Avval raqiblar uzoqdan turib, bir-birlariga kamondan o'q uzadilar, o'q-nayzalar

¹ *Миркарим Осим. Жайхун устида булутлар. — Т., Ғафур Ғулом нашриёти. 1975, 19-бет.*

tamom bo'lgach, xanjar va nayzabozlikka o'tadilar. Jang maydonida juda ko'p eroniyalar halok bo'ladilar. Massagetlar g'alaba qozonadilar. Jangda Kirning o'zi ham halok bo'ladi. To'maris maydan bo'shagan meshlarni qonga to'ldirishga va Kirning boshini uzib olib kelishga farmon beradi. Tezda To'marisning kelini Zarina Kirning jasadini topadi va uning boshini kesib olib To'marisga keltirib beradi. To'maris soch va soqoliga qonlar yopishib qotib qolgan, ko'zlari yumuq, dahshatli boshni qo'lga olib, unga qarab dedi:

— Men seni mag'lub etib, tirik qolgan bo'lsam ham, sen hiyla bilan o'g'limni nobud qilib, baribir meni ham o'ldirding. Ey Kir! Umr bo'yi jang qilib, odam qoniga to'ymading, mana endi to'yguningcha ich!» deya shivirladi-da, uning boshini qon bilan to'ldirilgan meshga soldi. Gerodotning yozishicha, qadimda turonliklar, xususan massagetlar Quyoshga, Yerga sajda qilganlar. Ular o'z vatanlarini quyosh kabi muqaddas deb bilganlar, To'maris barcha turonliklarning onasi timsolidir. Vatanga sadoqat ramzidir. Ammo Kir o'limi O'rta Osiyoni Eron ahamoniylariga tobelikdan asrab qola olmadi. Kirning o'gli Kambis mamlakatda ko'tarilgan erk va ozodlik qo'zg'olonini bostirdi va hatto u o'z otasining jasadini toptirib maxsus daxмага solib dafn ham etdi.

Kambisning Bardiya ismli inisi bo'lib, uyushtirilgan fitna tufayli o'z ukasini o'ldiradi. Bu voqea xalqdan sir tutiladi. Miloddan avvalgi 520-yilda Kambis Misrni istilo etishga o'tlanadi. Xuddi shu davrda xalq Bardiya o'limidan xabar topadi va bu to'g'rida har xil rivoyatlar to'qiladi. Miloddan avvalgi 522-yilda Gaumata ismli zardushtiylar kohini «Men Kirning o'g'li Bardiya bo'laman»,— deb xalqqa murojaat qiladi va Kambisga qarshi bosh ko'taradi. Oddiy xalq Kambisdan aynib, Gaumataga ergashadi. Gaumata Persidada hokimiyatni qo'lga oladi. Bu voqeadan xabar topgan Kambis zudlik bilan Misrdan Eronga qaytadi. Ammo yo'lda noma'lum sabablarga ko'ra halok bo'ladi. Gaumata Bardiya nomi bilan shoh bo'ladi. U hokimiyatni qo'lga kiritish jarayonida keng xalq ommasiga tayanadi va zodagonlarga qarshi choralari ko'radi, aholini uch yilgacha davlat soliqlaridan va harbiy xizmatdan ozod etadi. Bu saroy zodagonlari noroziligiga sabab bo'ladi. Saroy oqsuyaklari 522-yil 29-sentabrda Gaumatani o'ldirib, ahamoniy Doro I ni podsho qilib ko'taradilar. Bundan norozi bo'lgan keng xalq ommasining butun mamlakat bo'ylab qo'zg'olonlari boshlanadi. Jumladan, Marg'iyonada Frada boshchiligida qo'zg'olon bo'ladi. Bu qo'zg'olon 10-dekabr kuni

Doro I tomonidan shafqatsizlik bilan bostiriladi. Bihustun qoyalariga bitilgan kitobasida Marg'iyona qo'zg'oloni haqida shunday deyiladi: «Shoh Doro aytdi: Margush (Mapg'iyona) nomli mamlakat mendan ajralib ketdi. Qo'zg'olonchilar Frada ismli marg'iyonalik kishini o'zlariga bosh qilib oldilar. Keyin men Baqtriya satrapi — xizmatkorim Dadarshishga odam yubordim. Unga shunday dedim: Bor, meni tan olmayotgan uning lashkarlarini yanchib tashla. Keyin Dadarshish qo'shin bilan uning ustiga yurish qilib, marg'iyonaliklar bilan jang qildi. Ahuramazda menga yordam qildi. Ahuramazdaning irodasi bilan mening qo'shinlarim dushman kuchlarini yanchib tashladi. Keyin mamlakat yana meniki bo'ldi».

Doro I ga qarshi ko'tarilgan Marg'iyonadagi qo'zg'olon O'rta Osiyo viloyatlarida yagona qo'zg'olon emasdi. Bunday qo'zg'olon Parfiyada ham ko'tarilgan. Bu qo'zg'olon miloddan avvalgi 521-yilning yozigacha davom etgan edi. Doro I davrida ahamoniylarga qarshi erk va ozodlik uchun saklar ham bosh ko'targanlar. Buni biz Bihustun yozuvlarida ochiq ko'ramiz. Doro I saklarni quvib Orol sohillarigacha borgan. U saklar hukmdorini asir olganligi, boshqa bir Skunxa ismli lashkarboshini saklarning o'zlari Doro I ga topshirganliklari qayd etiladi. Bu voqealar miloddan avvalgi 520–518-yillarda yuz bergan. Ahamoniylar hukmronligiga qarshi ozodlik va erk deb bosh ko'targan xalq qahramonlari timsoliga Shiroq harakati ham yorqin misol bo'la oladi.

Jangnoma tilidagi mashhur afsona hisoblangan «Shiroq» tarixiy voqealar asosida vujudga kelgan va barchaning e'tiborini o'ziga tortgan. Bu qadimgi afsonani birinchi marta yunon tarixchisi Poliyen o'zining «Harbiy hiylalar» degan asarida keltirgan. Asarda Shiroq — Siyrak deb nomlangan. Afsonada sak qabilasidan chiqqan otboqar Shiroqning buyuk jasorati, tadbirkorligi, vatanparvarligi va erkparvarlik fazilatlarini hikoya qilinadi. Shiroq o'z qabilasi manfaatlarini himoya qilib, Eron shohi Doro lashkarlariga qarshi chiqadi va harbiy hiyla bilan uning qo'shinlarini chalg'itib, suvsiz, Qizilqumning dasht-sahrosiga boshlab boradi. Suvsizlik ochlikdan, darmonsiz qolgan g'anim lashkarlari halokatga uchraydi. El-yurt vayrongarchilikdan saqlab qolinadi.

Asarning eng e'tiborli, ta'sirchan joyi shundaki, Shiroqning o'zi ham dushman qo'lida halok bo'ladi, lekin Shiroq uchun bu o'lim mag'lubsiz o'lim edi, uning orqasida ona Vatan himoyasi, katta bir xalqning taqdiri yotardi. Shiroq o'zi halok bo'lsa-da yurtdoshlarini,

Vatanini katta bir ofatdan saqlab qoldi. Ona Vatan taqdiri, Vatan mudofaasi asarning bosh mavzuisi bo'lib, ajnabiy bosqinchilarga qaqshatqich zarba berish va ularni o'z yurtidan surib chiqarish, mardlik va jasorat ko'rsatish esa uning g'oyaviy mazmunini tashkil etadi.

«Shiroq» asarida bosqinchilikning barcha kirdikorlari qoralanadi va unga minglab la'natlar o'qiladi, tinchlik va ozodlik yo'lidagi barcha urinishlar, xalqning Doro I ga qarshi kurashidagi qahramonliklari yanada ulug'lanadi. Shiroqning buyuk qahramonligi bugungi kunda ham og'izdan og'izga o'tib, Vatan tuyg'usi bilan yashayotgan yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda muhim tarbiya maktabini o'tashiga hech bir shubha yo'q.

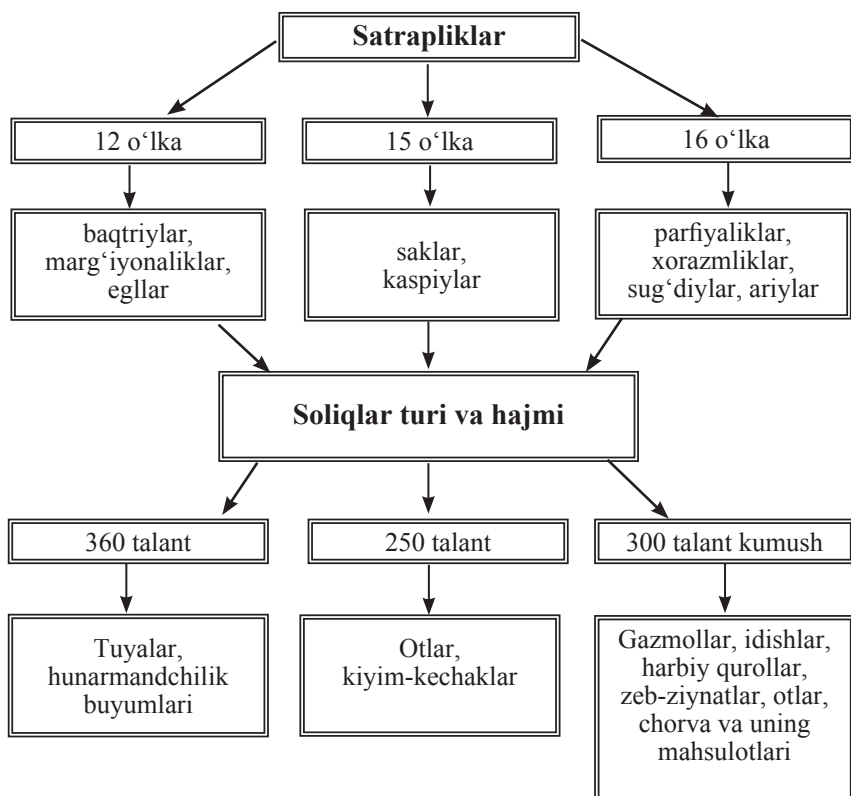
Bu ko'tarilgan qo'zg'olonlar Doro I ni bir qator islohotlar o'tkazishga majbur qilgan. U, hatto saroy zodagonlari huquqlarini ham cheklab qo'yadi va qattiqqo'llik bilan siyosat olib boradi, mamlakatda o'zining mutlaq hokimiyatini joriy qiladi. Doro I Gerodot ma'lumotlariga qaraganda mamlakatni satrapliklarga bo'lib idora qilgan. Satraplik tepasida hokim-satrap turgan. U cheklanmagan hokimiyatga ega bo'lgan. Uning ixtiyorida harbiy va fuqarolik hokimiyati markazlashgan edi. Odatda, satraplar faqat ahamoniylar oilasiga mansub forslardan tayinlangan. Ularning faoliyatini doimo nazorat etib turish maqsadida maxsus amaldor-ayg'oqchilar qo'yilgan. Ular, odatda, shahanshohning eng ishonchli «ko'z-quloqlari» edilar.

O'rta Osiyo hududi ahamoniylar tomonidan Baqtriya va Marg'iyona bilan birga hisoblaganda 12 satraplikka bo'linib idora qilingan. Bu satrapliklar podsho xazinasiga har yili 360 talant¹ o'lpon to'lagan. Parfiya, Xorazm, Sug'd va Areya birgalikda 16 satraplikdan iborat bo'lib 300 talant, saklar va kaspiylar esa 15 satraplik bo'lib, ular har yili Doro I xazinasiga 250 talant o'lpon soliq to'laganlar.

Bundan tashqari, O'rta Osiyo aholisi shahanshoh xazinasiga har yili to'lab turgan aniq miqdordagi soliqlarga qo'shimcha yirik davlat qurilishlarida ham ishlab berar edilar. Xullas, O'rta Osiyo xalqlari miloddan avvalgi VI–IV asrlarda, ya'ni qariyb 200 yil mobaynida Eron ahamoniylari hukmronligi ostida yashadilar. Ular doimo erk va ozodlikka intilib kurashdilar. Faqat miloddan avvalgi

---

¹ *Talant* — soliq miqdori, 1 talant 34 kgga teng bo'lgan. Ammo bu pul biriligi B.Eshovning asarida 1 talant 30 kg kumushga teng bo'lganligi ko'rsatilgan (88-bet). A. Sagdullayev, B.Aminov, O'. Mavlonov, N. Norqulovlarning «O'zbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqiyoti» kitobida bir talant 25,92 kg kumushga tengligi ko'rsatilgan (43-bet).

O'rta Osiyo viloyatlari ahamoniylar davlati tarkibida¹

IV asrlarga kelib ahamoniylarning markaziy hokimiyati kuchsizlana boshlagach, zulm asoratida bo'lgan xalqlar o'z mustaqilliklariga erishish imkoniyatiga ega bo'ldilar. O'rta Osiyoda o'z mustaqilligiga birinchilar qatorida Xorazm vohasi erishdi.

Baqtriya esa to makedoniyalik Aleksandr (Iskandar Zulqarnayn) istilosiga qadar ahamoniylar hukmronligi ostida bo'lgan.

¹ Sagdullayev A. va boshq. Ko'rsatilgan adabiyot. 43-bet.

4. OʻRTA OSIYO XALQLARINING MAKEDONIYALIK ALEKSANDRGA QARSHI ERK VA OZODLIK UCHUN KURASHLARI

Miloddan avvalgi VI–V asrlarda Eron ahamoniylari manfaati bilan Yunoniston manfaati Kichik Osiyoda toʻqnashib qoladi. Har ikkala davlat bu hududda oʻz taʼsir doirasini kengaytirish va mustahkamlash uchun, iqtisodiy va siyosiy jihatdan yuqori mavqeni egallash uchun harakat qiladilar. Ana shu niyatni amalga oshirish ilinjida makedoniyalik Aleksandring otasi shoh Filipp II (miloddan avvalgi 382–336-yillar) zoʻr berib Eronga qarshi urushga tayyorgarlik koʻra boshladi. Xususan u miloddan avvalgi 338-yilda Xeroneyada boʻlgan jangda yunon askarlarini magʻlubiyatga uchratgandan soʻng Eronni zabt etishni maqsad qilib qoʻygandi, lekin Filipp II oʻz niyatini amalga oshirolmay 336-yilda uyushtirilgan fitna oqibatida, saroy bazmi vaqtida oʻldiriladi.

Filipp II oʻldirilganda Elippa shohining qizi Olimpiadadan tugʻilgan oʻgʻli Aleksandr (miloddan avvalgi 356–323) yigirma yoshda boʻlib, otasi uning tarbiyasiga katta eʼtibor bergan edi. Uni 13 yoshda boʻlgan chogʻida buyuk olim Arastu tarbiyasiga beradilar. Olim Aleksandrga falsafa, etika, yunon adabiyoti, sanʼati, tibbiyot fanlari, geografiya va boshqa fanlardan taʼlim beradi. 340-yillardan boshlab Filipp II oʻgʻlini davlat ishlariga ham aralashtira boshlaydi, u dastlabki janglarda qatnashadi va ilk gʻalabalar nashidasini suradi. Filipp II oʻldirilgach, Aleksandrni lashkarlar yigʻini shoh qilib koʻtaradilar. Taxtni egallagan Aleksandr oʻz raqiblari va taxtga daʼvo qilishi mumkin boʻlgan barcha erkak zotini qilichdan oʻtkazadi va mutlaq hokim boʻlib oladi. U oʻz faoliyati davomida qadimgi dunyoning mashhur lashkarboshisi va buyuk davlat arbobi darajasiga koʻtarildi. Makedoniyalik Aleksandr 22 yoshida jahon saltanatini tashkil qilishga bel bogʻladi. Miloddan avvalgi 334-yilda 30 ming piyoda, 5 ming otliq askar, 160 kema bilan qurollanib, Sharqqa yurishni boshlaydi. Bu yurish qariyb 11 yil davom etadi. Ana shu yurish davomida u Kichik Osiyo, Suriya, Misr, Eron va Hindistonni katta-katta hududlarini bosib oladi.

Aleksandr Eronning asosiy viloyatlarini bosib olgach, miloddan avvalgi 329-yilning bahorida Hindikush togʻidan oshib, Oʻrta Osiyo hududlariga kirib keladi. Baqtriyada bu paytda Ahamoniylar urugʻidan boʻlgan Bess hukmron edi. U Doro III ni oʻldirishda

qatnashib, o'zini Artakserks nomi bilan podsho deb e'lon qilgan edi. Dastlab baqtriyalik Oksiart, sug'dlik Spitamen va fors Datafarnlar Bessning niyatini anglab yetmadilar va u bilan birga bo'ldilar. Ular Amudaryodan o'tib Termizga yaqin bo'lgan joyda ko'priq vazifasini o'tab kelgan yakka-yu yagona kemani yoqib yubordilar va Nautaka viloyati (Qashqadaryo) tomon chekinadilar. Shu yerda ular o'rtasida nizo kelib chiqadi. Sababi, Bess o'z ittifoqchilari bilan ahamoniylar zulmi va Aleksandrqa qarshi birgalashib kurashishga so'z bergan edi. Endi esa u o'zining ittifoqchilardan ustun qo'ya boshlaydi. Buni sezgan Spitamen, Oksiart va Datafarnlar u bilan aloqani uzib, uning o'zini kishanlab Aleksandrqa topshirishga qaror qiladilar. Bu paytda Aleksandr Eronni egallab Bess tomonidan o'ldirilgan Doro jasadini topib, uni izzat-ikrom bilan dafn qilish uchun Persepolga yuborib, o'zi Bessni ta'qib qilishga tushgan edi. Ittifoqchilar Bessni kishanlab qal'ada qoldiradilar. Aleksandrqa chopar yuborib, o'zlari esa mamlakat ichki tumanlariga chekinadilar. Bu bilan ular dushman istilolalarini shu yerda to'xtatmoqchi bo'lgan edilar. Buning sababi shundaki, Aleksandr Eronga qarshi yurish boshlaganda u o'z dushmani Doro III ni zaharlab o'ldirgan Bessdan o'ch olish niyatida ekanligini e'lon qilgan edi. Aleksandr Nautakada Bessni qo'lga tushiradi va Arrian bergan ma'lumotlarga qaraganda u Ptolomeyga «Bessni yalang'och qilib, ko'chaning o'ng tomoniga bog'lab qo'yishni buyuradi. Sharmandalarcha yap-yalang'och turgan Bessning yonidan Aleksandrning butun qo'shinlari saf tortib o'tadi. Uni sharmandali holda yalang'och qilib, Eronga olib keladida o'limga mahkum etadi. O'limi oldidan qo'li, burni va oyoqlarini kesib, qiynaydi¹». Bu sotqinning sharmandali o'limi edi. Sotqin, xoin va xiyonatchilardan antik davrlardan e'tiboran xalqimiz nafratlangan. Jumladan, qo'l-oyogi bog'liq Bessni Spitamenning o'zi ham tutib Aleksandrqa topshirishi mumkin edi. Lekin Bess har qancha xoin bo'lmasin Spitamen uni o'z qo'li bilan tutib bermaydi. Arrianning ta'kidlashicha, «Bessni o'z qo'li bilan tutib berishdan Spitamen or qiladi». U mard o'g'lon. Shu bois Spitamen Bessni qo'l-oyog'ini bog'lab ona Vataniga bostirib kelayotgan dushmani Aleksandrqa topshirib, tiz cho'kishni o'zi uchun or deb biladi.

Yunon bosqinchilari O'rta Osiyoni juda osonlikcha qo'lga kiritishni mo'ljallagan bo'lsalar-da, ular hisob-kitob va rejada

¹ Бойназаров Ф. Кадимги дунё тарихи. – Т.: Иқтисод-молия. 2006. 83-бет.

yanglishgan edilar. Aleksandr qo'shinlariga, avvalo, birinchi zarba Ariana (hozirgi Hirot viloyati)da berildi. Shimoli-Sharqiy viloyatlar — Girkaniya, Ariya, Parfiya, Drangiana, Araxoziya, Baqtriya va Sug'diyonani bo'ysundirish uchun uch yil vaqt kerak bo'ldi. Ayniqsa, Baqtriya va Sug'diyonani qo'lga kiritish Aleksandr uchun juda qiyin bo'ldi. O'rta Osiyo xalqlari erk va ozodlik uchun kurashga otlandilar. Ahamoniylarning qo'shinlarini uch marta mag'lub etgan Aleksandr O'rta Osiyoda mislsiz katta qiyinchiliklarga duch keldi. Bu qiyinchiliklar haqida Elian shunday deb yozgandi: «Bessni ketidan quvgan Aleksandr lashkarlari katta mashaqqatlarga yo'liqadilar, oziq-ovqat yetishmaydi, hammalari, hatto shoh ham yuk hayvonlari go'shti bilan tamaddi qiladi. Yoqilg'i ham yo'q bo'lgani uchun go'shtni xomligicha yeydilar... Baqtriyada bir qishloqqa yo'liqadilar, uylarni qor bosgan edi, faqat qorni tozalabgina uylarga kira oladilar¹».

Bosqinchilarga qarshi umumxalq urushi e'lon qilgan baqtriyaliklar, sug'diyonaliklar va saklar uch yil davomida dushman bilan mardonavor jang qildilar. Yunon adiblari yozib qoldirgan ba'zi manbalarda chuqur ma'noli xabarlar o'z aksini topgan. Jumladan, Kurtsiy bunday yozadi: «Lashkarlar avval hech ko'rmagan azoblarni ochlik, sovuq, charchash, umidsizlik tushkunlikni boshdan kechiradilar. Ko'plari sovuqdan o'ladilar... horg'inlikdan qorga yotib oladilar». Yoki lashkarlarning yoz issig'ida qiynalganliklarini quyidagicha ifoda etadi: «Aleksandr... Sug'diyona dashtlarida kechalari yo'l bosdi. Suv yetishmas edi, tashnalik suvsagandan emas, noumidlikdan, o'ta mushkul ahvoldan ham yuzaga kelardi... Yozgi quyosh issig'i dashtni alangalatadi: bir o't tushgandan keyin cho'l-u biyobon gulxanga aylanadi... issig'idan og'iz va tananing ichi qurib qolgandek tuyuladi. Jangchilar ruhan tushadilar, keyin holdan toyadilar. Hatto bir joyda turishi ham qiyin, olg'a bosishning ham iloji yo'q edi... Shunchalik falokatdan shoh tashvishga tushadi²».

Kursiy Rufning hikoya qilishicha Aleksandr Kiropolis shahrini ishg'ol qilayotganida qiynaladi. Katta tosh qirrasi bo'yniga zarb bilan urilib, yaralanadi. Ko'z o'ngini qop-qora tuman qoplab olganidan Aleksandr holsizlanib otdan yiqiladi. Uning jangchilari tahlikaga tushib yig'lashadi, ular Aleksandrni o'ldi deb o'ylaydilar. Manbalar bergan ma'lumotlarga qaraganda Baqtriya va Sug'diyona xalqlari

¹ Сулаймонова Ф. Шарк ва Ғарб. – Т., «Фан» нашриёти. 1992 йил, 89-бет.

² О'sha joyda. 89–90-бет.

skiflar bilan birga Spitamen, Datafarn, Oksiart rahbarligida Aleksandr lashkarlariga nafas olishga imkon bermasdan kurashganlar. Ayniqsa, Samarqandni egallash oson kechmagan, buning uchun ikki yil kerak bo'lgan. Dastlab makedonlar bu shaharni sulh yo'li bilan egallaganlar. So'ng Aleksandr bu yerda kichik bir lashkar guruhini qoldirib, o'zi Sirdaryo tomon yo'l olgan.

U O'rta Osiyoda birinchi bor Ustrushonada — Samarqand bilan Xo'jand oralig'ida tog'liklarning qattiq qarshiligiga duch keladi. Tog'liklar bilan bo'lgan jangda Aleksandr mislsiz darajada shafqatsizlik qilgan. Arrian bergan ma'lumotlarga qaraganda u 30 ming mahalliy aholidan 22 mingini qirib tashlagan. Asirga tushishni istamagan tog'liklarning ko'plari o'zlarini qoyalardan tashlab halok bo'lganlar. Bunday dahshatli voqealar Spitamenga saboq bo'ldi. U endi Aleksandrning haqiqiy basharasini ko'radi va unga qarshi muqaddas kurashga o'tlanadi. Aleksandr jang bilan tog'liklarni qirib, Sirdaryo bo'ylariga chiqib oladi. Bu yerda Aleksandrni do'stlarcha sovg'a-salomlar bilan Tanais (Sirdaryo)ning narigi tomonidan **tiaytaradarayya** saklari kutardi. Aleksandr sak elchilarini garovda qoldirib, o'z odamlaridan bir kishini Tanais ortidagi saklar yurtiga ayg'oqchilik maqsadlarida yuboradi. Xuddi shu paytda Aleksandrga Samarqanddan chopar kelib, Spitamen boshchiligida shaharda unga qarshi qo'zg'olon ko'tarilganligi xabarini beradi. Spitamen Samarqandni egallab, Aleksandrning u yerda qoldirilgan Farnux qo'mondonligidagi 3000 piyoda 800 otliq qo'shinlarini qirib tashlaydi. Aleksandr zudlik bilan Samarqandga yo'l oladi. Aleksandr ketishi bilan Xo'jand qal'asida garovga qoldirilgan saklar bosh ko'taradilar va yunon qo'shinlarini qirib tashlaydilar.

Miloddan avvalgi 328-yilda Aleksandr Spitamen boshchiligida Samarqandda ko'tarilgan qo'zg'olonni shafqatsizlik bilan bostiradi va shaharni ikkinchi marta egallaydi. Diodor bergan ma'lumotlarga qaraganda «Aleksandr qo'zg'olon ko'targan sug'diylarni yengib, 120 ming aholini qirib yubordi», uning ikkinchi bosqichida «u baqtriyaliklarga jazo berib, sug'diylarni qaytadan o'ziga bo'ysundirdi va joylarda qal'alar barpo etdi». Qo'zg'olonning uchinchi bosqichida «qo'zg'olon ko'targan sug'diylarning tog'larga qochib yashiringanlari asirlikka olindi»¹. Ana shu davrdan e'tiboran Aleksandr uchun Spitamen eng asosiy va dahshatli raqibga aylandi. Tarixchi olima

¹ *Асқаров А. Ўзбекистон тарихи.* — Т.: «Ўқитувчи» нашриёти, 1994. 189-бет.

Fozila Sulaymonova sugʻdiylar qahramoni Spitamenning nomi yunonchadir deb hisoblaydi. Uning fikricha, Spitamen sugʻdiy tilida taxminan Spenta Manyo (harakatchan yoki muqaddas maʼnosini bildiradi) boʻlsa kerak¹, deydi. Spitamenning tarjimai holi va shaxsi toʻgrisida hech qanday maʼlumotlar saqlanmagan. Uning qizi Apamani Aleksandr oʻz qoʻmondonlaridan biri boʻlgan Salavkaga xotinlikka olib beradi. Buni yunon muarrixlari ham tasdiqlaydilar. Jumladan, Plutarx Salavkaning xotini «eroniy» deydi. Bu fikrni Strabon ham tasdiqlaydi. Arrian esa uni «baqtriyalik» deb hisoblaydi. Xullas, qayerlik boʻlganda ham Spitamen Oʻrta Osiyoning yerli mahalliy xalq farzandidir. Salavkaiylar avlodidan boʻlgan shohlar ota tomonidan yunon va ona tomonidan Spitamen avlodidan boʻlganlar.

Kvint Kursiy Rufning asarida Spitamen jismonan baquvvat, jasur, mard va tadbirkor bir kimsa suratida tasvirlanadi. Dastlabki paytda «Aleksandr Spitamenga katta-katta vaʼdalar beradi, hatto Sugʻdiyona hokimligini inʼom etmoqchi boʻladi. Spitamen esa vatanfurushlik qilgandan koʻra oʻlimni afzal biladi»².

Spitamen dastlab masalaning mohiyatiga chuqur baho bera olmasdan, Aleksandrni Turon xalqini ahamoniylar zulmidan ozod qiluvchi xaloskor deb bilgan. Aleksandrning amalda xalqqa oʻtkazgan jabr-zulmi, qilgan yovuzliklari va shafqatsizliklarini oʻz koʻzi bilan koʻrgach uning fikri keskin oʻzgaradi. «Aleksandrnomada» ham Aleksandrning xalqqa oʻtkazgan zulm-sitamlari quyidagi satrlarda ifodalangan:

*Ey Aleksandr nadir xohishing,
Bayon ayla, bizga bu gʻaraz ishing,
Urub tigʻ devlarni sahr aylading,
Toʻkib qonimiz, lolazor aylading.*

Aleksandr Doroning yuz minglab muntazam qoʻshinlariga qarshi kurashdan koʻra Spitamen boshchiligida bosh koʻtargan xalq qasoskorlariga qarshi kurashish qiyin ekanligini tushunib yetadi. Chunki, qoʻlga tushmas Spitamen dushman kutmaganda hali u yerda, hali bu yerda paydo boʻlar va makedoniyaliklarga ofat va talafot keltirardi. Jumladan, Kvint Kursiy Ruf Spitamen faoliyati bilan bogʻliq quyidagi voqeiy misolni keltiradi: «Jangchilarning

¹ Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб... – 1992. 91-бет.

² Бойназаров Ф. Антиқ дунё... – 47-бет.

chaqqonligi otlarning tezligiga mos edi. Spitamen lashkarlariga o'rmonni qurshab olishni buyurdi va bir vaqtda ularni dushmanning yon tomoniga front orqasidan olib chiqdi. Menedem har tomonlama qurshovda qoldi... lekin uzoq vaqt qarshilik ko'rsatdi... Bu jangda 2000 piyoda va 300 suvoriylar halok bo'ldilar. Bu talafotni Aleksandr ustalik bilan hammadan yashirdi»¹. Yoki makedoniyaliklarning Zarafshon daryosidan o'tish voqeasi ham bu borada jonli misoldir». Arrian bunday ma'lumot beradi: «Makedoniyaliklar daryoda mutlaq, tartibsizlik bilan o'ta boshladilar. Varvarlar² ular qo'ygan xatolikni sezib... har tomondan o'rab oladilar... ularni qayta daryoga siqib tashlaydilar yoki o'q-yoy bilan otadilar... chorasiz qolgan makedoniyaliklar daryo o'rtasidagi orolga chiqib oladilar. Skiflar va Spitamen lashkarlari ularni qurshab kamondan otib tashlaydilar, bir qismini asir oladilar, ammo keyincha ularni ham otib tashlaydilar».³ Darhaqiqat, Aleksandr qo'shinlari juda katta talafot ko'rib, Sug'diyona va Baqtriyadagi qo'zg'olonni bostira olmagan. Unga o'ziga qarashli viloyatlardan 19 ming yollanma qo'shin yordamga yetib kelgach, bu isyon bostirilgan. Yunon muarrixlarining asarlarida Spitamen bilan birgalikda Aleksandrga qarshi jang qilgan skiflar, baqtriyaliklar, massagetlarning jasorati va ularning ajoyib urf-odatlar va madaniyatlari haqida ham qimmatli ma'lumotlar berilgan. Jumladan, Kvint Kursiy Rufning ta'kidlashicha, skiflar boshqa «varvar» xalqlardan farq qiladilar, «ularning fikr ifodalanishlari qo'pol emas, madaniyati ham durust edi». Yana u davom etib yozadi: «Aytishlaricha, ularning orasida donishmandlari ham bor ekan»⁴. Kvint Kursiy Rufning qayd qilishicha «skiflarning, hatto nutqi ham jozibador edi. O'zining go'zal nutqiga, madaniyatiga ega bo'lgan skiflarning o'sha davrlarda o'ziga xos adabiyoti ham bo'lgan».

Kvint Kursiy Ruf «Aleksandr Makedonskiy tarixi» asarida skiflarning jasurligi va mardligini ta'riflaydi. Uning yozishicha Aleksandr skiflarning katta bir guruhini asir oladi. «Jismoniy jihatdan baquvvat bo'lgan skiflardan 30 kishini o'limga mahkum etganda, ular o'limdan ham qo'rqmasdan, xalq qo'shiqlarini baralla aytib, xursand

¹ Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб... 91-бет.

² Qadim zamonlarda yunonlar yunon bo'lmagan boshqa xalqlarni «varvarlar» – chet elliklar, xorijiyalar deb kamsitganlar.

³ Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб... – 91-бет.

⁴ Бойназаров Ф. Антиқ дунё... – 50–51-бет.

bo‘lib borardi»¹, deydi u. Skiflarning mardligiga qoyil qolgan Aleksandr asirlarni o‘limdan saqlab qolib, hibsdan ozod qiladi.

Asarda massagetlarning jasoratlari haqida ham yorqin satrlar bor. «Massagetlar 800 nafar otliq jangchilarini qishloq yaqinidagi o‘rmonga yashirib qo‘yadi. Bir necha kishi poda haydab o‘rmonga qarab bemalol ketaveradi. Tayyor o‘ljani qo‘ldan chiqarmaslik uchun Attin o‘zining 300 otliq, jangchisi bilan hech shubda qilmasdan o‘rmonga kirib boradi. Massagetlar Attin qo‘shiniga qo‘qqisdan hujum qilib, ularning hammasini qirib tashlaydi»².

Kvint Kursiy Rufning asarida Spitamen fojiasiga sabab bo‘lgan xoinlar, qo‘rqoq va sotqinlarga nafrat o‘tini sochuvchi yorqin satrlar ham anchagina. Ana shunday sotqinlardan biri Spitamenning xotini. Horib-charchagan Spitamen shirin taom va sharob ta‘sirida qattiq uyquda yotardi. «Xotini pinxona kelib, qilichini sug‘urib oldida, Spitamenning boshini kesib tashladi. Qonga belangan erining kallasini bu jinoyatdan ogoh bo‘lgan qulga keltirib beradi. So‘ngra makedon qo‘shinlari joylashgan lagerga kelib, Aleksandrga xabar qilishni, muhim xabar olib kelganligini, bu xabarni shohga shaxsan o‘zi yetkazishi lozimligini aytadi. Aleksandr bu mudhish voqeadan ogoh bo‘lib g‘azablanadi.

Aleksandr Spitamen bilan yakkama-yakka jangda olishish niyatida edi. U jallod xotinni lagerdan tashqariga haydab yuborishni, unga sherik bo‘lgan qulni yerli xalqning eng og‘ir jazosiga mahkum etishni buyuradi. Spitamenning xotini erining boshi evaziga Aleksandrdan katta mukofotga umidvor edi. U xor-zor bo‘lib o‘ladi. «O‘z eriga xiyonat qilgan xotin menga do‘st bo‘larmidi», deydi Aleksandr»³. Spitamenning o‘limi haqida Arrian boshqacharoq rivoyatni keltiradi. Uning yozishicha «Skif-massagetlar yengilganlaridan so‘ng o‘zlari bilan birga ittifoq bo‘lib dushmanga qarshi jang qilgan baqtriyaliklar va sug‘dlar yuklarini talaydilar va qochadilar. Spitamen ham ular bilan birga ketadi. Ularga «Aleksandr dashtga hujum boshlar emish», degan xabar yetgach, Spitamenning boshini tanasidan judo qilib shohga yuboradilar va shu yo‘sinda Aleksandrning hujumini oldini olmoqchi bo‘ladilar».

Tarixiy yozma manbalarda katta sovg‘a-salomlar bilan do‘stlik

¹ Бойназаров Ф. Антик дунё... 54-bet.

² O‘sha asar, 55-bet.

³ O‘sha asar, 57-bet.

aloqalarini o'rnatish maqsadida Xorazm shohi 1500 otliq suvoriylar bilan Aleksandr oldiga bosh egib kelganligi yoziladi. Jumladan, «Aleksandrnomada» Xorazmshoh «Feruzbax va Jamshidshoh o'z askarlari bilan yordamga» kelgani ta'kidlanadi. Arrian esa «Xorazmliklar shohi Farasman Aleksandrga bosh egib keldi», deydi. Strabon bo'lsa «...massaget va saklarga attasiy va xorazmiylar ham kiradilar, Spitamen u yerga qochib ketgan... Aleksandrga bo'ysunmagan», deydi. F.Sulaymonovanning «Sharq va G'arb» asarida esa «Xorazmiylar shohi Farasman ham yurishda ittifoq etish uchun Aleksandrga suvoriylar otryadini olib keldi», deyiladi.

Aslida Xorazm hukmdori o'zining donishmandligi va uzoqni ko'ra bilganligi tufayli mamlakat mustaqilligini saqlab qola oldi. U vaziyatni to'g'ri baholay oldi va Samarqandga — Aleksandr huzuriga keldi. Farasman mazkur uchrashuv chog'ida harbiy ittifoq tuzib, Qora dengiz tomon yurishni taklif etadi. Sug'dlik Spitamen qo'zg'olonini bostirish bilan band Aleksandr «Farasmanga tashakkur aytib, u bilan do'stlik ittifoqini tuzadi». Shu bilan birga hozir Pontiga (ya'ni Qora dengizga — R.Sh. Sh.K.) yurish vaqti emas», deb aytadi. Aleksandr ishonchini oqlagan Farasman yunonliklarning keyingi harbiy rejasi hind zaminiga yurish ekanligini ham bilib oladi. Uzoqni ko'ra bilgan Farasman shu tariqa mintaqadagi yagona barqaror yer — Xorazm daxlsizligini saqlab qoladi, hamda Aleksandrning kelgusi rejalaridan voqif bo'lib oladi. Farasmanning Aleksandr bilan ittifoqi strategiya nuqtayi nazaridan amalga oshirilgan siyosiy qadam ekanligini shundan ham aniq ko'rish mumkinki, bir yil o'tar-o'tmas miloddan avvalgi 328-yili u yunonliklar tazyiqidan qochishga majbur bo'lgan Spitamenga Xorazmdan boshpana beradi (Strabon. miloddan avvalgi 1-asr — milodiy 1-asr). Fikrimizcha, Xorazm hukmdorining Aleksandrning ashaddiy dushmani Spitamenni qabul qilishi nafaqat uning vatandoshlik hissidan, balki Aleksandrning ahvolidan boxabarligi hamda ma'lum ma'noda, kezi kelganda o'z imkoniyatlariga ishonganligidan hamdir. Zero, Xorazm bu zamonda janubi-sharqda o'z ta'sirini yo'qotgan bo'lsa-da shimoliy g'arbda Qora dengiz — Azov bo'ylarigacha bo'lgan yerlardagi mavqeyi saqlanib qolgandi. Xullas, Spitamen boshchiligidagi xalq qasoskorlari harakati o'lka xalqlari orasida mustahkam birlik hamkorlik va ittifoqning bo'lmaganligi, dushman tomoniga o'tgan ba'zi qo'rqqoq va xoinlarning sotqinligi tufayli mag'lubiyatga uchradi.

Ammo Spitamenni bartaraf etish, Baqtriya va Sugʻdiyoni egallash Aleksandr uchun oson kechmadi.

Makedon qoʻshinlarining yengilmasligi haqidagi afsonalar Oʻrta Osiyoda chippakka chiqdi. Aleksandr askarlari Baqtriya, sugʻdionalik va skiflardan bir necha marta yengildilar, juda koʻplab makedon qoʻshinlari janglar davomida qirib tashlandi. Birgina Politimet (Zarafshon) daryosi boʻyidagi janglarda makedon qoʻshinlari ikki marta talafot koʻrdi. Aleksandrning shaxsiy hayoti ham Sugʻdiyona juda ogʻir kechdi. Ayniqsa, Kiropil shahrini egallash paytida boshi va boʻynidan yaralanib, koʻp azob tortdi. Yana buning ustiga lashkarboshisi Karan boshliq qoʻshinning qirib tashlanishi, skiflarning tinimsiz qilayotgan hujumlari Aleksandrning ruhiy kasallanishiga sabab boʻldi, uning xotirasi ancha zaiflashdi, asablari ishdan chiqdi. Natijada u oʻziga eng yaqin boʻlgan sarkardasi Klitni achchiq ustida oʻz qoʻli bilan oʻldirib qoʻydi.

Klit Dronidning qizi Lanikaning ukasi boʻlgan. Lanika Aleksandrni tarbiyalab voyaga yetkazgan, unga koʻkrak suti bergan ayol edi. Aleksandr oʻzi qilib qoʻygan fojiani koʻtara olmasdan ruhiy azobga tushadi. Lanika oldida oʻzini gunohkor his qiladi. Uch kecha-yu kunduz hech narsa yemasdan, ichmasdan, tashqariga chiqmasdan xonani ichidan berkitib yotib oladi. Ha, Aleksandrni ruhiy tushkunlik ezayotgan edi.

Aleksandrni bunday ruhiy tushkunlikka uchrashiga sabab Oʻrta Osiyoning erksevar va ozodlikka intiluvchi mard va jasur xalqlarining kelgindi dushmanlarga qarshi mardonavor kurashlari edi. Chunki Aleksandr mahalliy xalqqa ogʻir zulm oʻtkazdi, qanchadan qancha shaharlar vayron qilindi, yuz minglab yerli xalq qullarga aylantirildi, dunyo bozorlarida sotildi, qanchasi qirib tashlandi, behisob moddiy boyliklar talon-taroj qilindi, yerlar suv oʻrniga qon ichdi, turar joylar, bogʻ-u boʻstonlar yondirildi, ularning kuli koʻkka sovrildi.

Bularning hammasi oʻlkaning istiqboldagi rivoji va taraqqiyotini necha oʻn yillar orqaga surib yubordi. Erksevar va hurriyatparvar, insonniy gʻururi yuksak va magʻrur ajdodlarimiz dushmanga boʻyin egmadilar, ularning qarshiligi borgan sari kuchaydi va ular dushmandan qonli qasos oldilar. Buni tushungan ayyor va tadbirkor Aleksandr endi hiylakorlik va ustamonlik yoʻliga oʻtdi.

Aleksandr mahalliy xalq vakillari, birinchi navbatda, hukmdor oqsoqollar va rahbarlar bilan umumiy til topish, ularga yaqinlashish

yo'llarini izlay boshladi. U miloddan avvalgi 327-yilni Nautakda o'tkazib, bahorda Nautakka yaqin bo'lgan Sug'd qal'asini egallaydi. Tog'lar orasida joylashgan bu shaharning hokimi Aksiart edi. Yunon muarrixlarining ma'lumotlariga qaraganda Aleksandr Aksiart bilan yaqinlashgach Baqtriya va Sug'diyona tog'lari orasida joylashgan 4 ta qal'ani: Sug'd, Sizimirta, Arimaza va Xorienni egallaydi. Gap shundaki, Aleksandr Baqtriya zodagoni Oksiartning go'zal qizi Roksana (Raxshona, Ravshanak)ga uylanadi va uni malika deb e'lon qiladi. Plutapx bergan ma'lumotlarga qaraganda «Roksana Aleksandrning xayoli, orzusidagi qiz edi». Arrianning yozishicha: «Jangchilar Doroning xotinidan keyin Osiyoda bunday go'zalni uchratmaganliklarini aytib, Roksananing husni jamoliga maqto'v so'zlar aytishadi.

Aleksandr Roksananani asir ushlab turmasdan, uni o'ziga faxriy xotinlikka oladi. Aksiart qizi Roksanaga Aleksandrning oshiq bo'lib qolganini eshitib, behad xursand bo'ladi va Aleksandrning huzuriga keladi. Aleksandr uni o'z faxriy kishisi sifatida qabul qiladi»¹.

Tarixiy manbalarning guvohlik berishicha Aleksandr Roksana tufayli Oksiartning barcha gunohlarini kechiradi va uni Baqtriya satrapi etib tayinlaydi. Bu voqeani eshitgan Xorien Aleksandrga jangsiz taslim bo'ladi (qal'ani yunon-makedonlar uning nomi bilan atashgan) va o'z qal'asiga hokim bo'lib oladi. Ana shu tariqa Aleksandr boshqa qal'alarni ham birin-ketin egallay boshlaydi. Plutarx Aleksandrning yerli xalq urf-odatlari va madaniyatiga katta hurmat bilan qaraganligini alohida ta'kidlaydi. «Hatto, — deydi u, — varvarlarning milliy kiyimlarini kiyib yurishni o'ziga ma'qul ko'radi... hatto shoh makedon jangchilariga ham yerli xalqning urf-odatlarini o'rganishni ta'kidlaydi».²

Zikr qilingan manbada ta'kidlanishicha, Aleksandr «varvar»-larning (ya'ni yerli xalqlarning — R.Sh. Sh.K.) kiyimlarini dastlab ularning vakillari bilan uchrashganda, ularning uylariga tashrif buyurganda, ahyon-ahyonda kiygan bo'lsa, keyinchalik u butunlay «varvarchasiga» kiyinib yurishga ko'nikib qoladi. Aleksandrning yerli mahalliy xalqqa nisbatan bunday «odilona» va «insoniy» munosabatda bo'lishi aholi ma'lum bir qismining, asosan yuqori tabaqa vakillarining Aleksandr tomoniga o'tishiga sabab bo'ldi. Xalq rahbarsiz qoldi.

¹ Бойназаров Ф. Антик дунё... 66, 103-бетлар.

² O'sha asar, 64-bet.

Aleksandr qalbining to'ridagi yashirin va pinxona istak va tilak ham aynan shu edi. Bu hol uning Baqtriya va Sug'diyona xalqlari ustidan to'la hukmronlik o'rnatilishiga imkoniyat yaratdi. Aleksandr miloddan avvalgi 327-yilda O'rta Osiyoni o'ziga bo'ysundirib, mahalliy aslzodalardan bo'lgan Oropiyani Sug'd podsholigiga tayinlaydi va Hindikush orqali Hindiston sari o'tlanadi. Hindistonni ham o'ziga tobe etgan Aleksandr 324-yilda yana O'rta Osiyoga qaytadi. Shu yili Suzda Aleksandr katta ommaviy to'y uyushtiradi. Uning askarlaridan 10 ming jangchi, shu jumladan, shohga yaqin bo'lgan Gefestion, Krater, Ptolemey, Salavka, Evmen, Perdikka va boshqalar sharq ayollariga uylanadilar. Aleksandrning o'zi malika Roksana ustiga sharq odatiga ko'ra Doroning katta qizini xotinlikka oladi. Shoh kuyov-kelinlarga katta tortiqlar va sovg'a-salomlar beradi.

Aleksandrning O'rta Osiyodagi xatti-harakatlari, uning bu yerda yurgizayotgan siyosati yunon-makedon lashkarlarining ma'lum bir qismiga yoqmaydi. Ular, Aleksandrning sharq xalqlari vakillarini yunon va makedonlar, shoh yaqinlari — **getayrlar** darajasiga ko'tarishidan norozi lashkarlar Tigr sohilidaga Opis degan shaharda isyon ko'taradilar. Aleksandrning buyrug'iga bo'ysunmaydilar. G'azablangan Aleksandr 323-yilda 13 jangchini jazolaydi. F.Sulaymonova asarida ta'kidlanishicha Baqtriya va Sug'diyonaga ko'chirib keltirilgan 10 ming faxriylar o'z vatanlariga qaytadilar. Biroq lashkarboshi Perdikka ularning barchasini qurolsizlantiradi va mol-mulklarini sodiq askarlarga bo'lib beradi. Endilikda Aleksandr qo'shinlarining ko'pchiligini eroniylar, O'rta Osiyo xalqlari vakillari — «varvarlar» tashkil qilar edilar. Aleksandr miloddan avvalgi 323-yilda o'z davlatining yangi poytaxti — Mesopotamiyaning Bobil shahrida vafot etadi. Shunday qilib, makedoniyalik makedoniaylik Aleksandr olib borgan bosqinchilik va talonchilik urushlari oqibatida O'rta Osiyoda Ahamoniylar zulmi yunon-makedon istilochilari zulmi bilan almashdi. Bu zulmdan qutulish uchun Sug'diyona xalqlariga 150-yil, Baqtriya xalqlariga esa 180 yil kerak bo'ldi.

Aleksandrni O'rta Osiyo xalqlarining do'sti, adolatparvar, ilma'ma'rifat va madaniyatni yoyuvchi shahonshoh sifatida ta'rifiydilar. Plutarxning yozishicha: «Aleksandr Sharq xalqlari vakillarini yunon madaniyatidan bahramand qilishga...» uringan ekan. Hatto O'rta Osiyoda bo'lganida «...yerli aristokratlarning 30 ming o'g'il farzandini tanlab olib, ularga yunon tilini o'rgatib, grek madaniyati

ilmidan ta'lim berishni»¹ buyurgan ekan. Albatta yunonistonlik muarrixlarning bu tutgan yo'llarini tushunmoq kerak. Ular nima bo'lganda ham O'rta Osiyoni zabt etgan, uni asoratga solgan fotih makedoniaylik Aleksandr avlodidirlar. Zero, ular o'z davlatlarining, o'z vatandoshlari bosqinchi Aleksandrning qonli yurishlarini oqlashga, uni ijobiy tomondan ko'rsatishga harakat qilishlari tabiiy ekanligini fahm etsa bo'ladi.

To'g'ri, Aleksandr O'rta Osiyo hududlarida ham shaharlar barpo etgan. Jumladan, Yustin «Pompey Trog epitomi» asarida Aleksandr Baqtriya va Sug'diyonada 7 shahar qurdirganligini yozadi. Shulardan biri Sirdaryo sohilida 17 kunda qurib bitkazilgan qal'a «Aleksandriya Esxata», ya'ni olisdag'i Aleksandriya edi. Bu shahar Xo'jand bilan Bekobod oralig'i (taxminan Farhod GESi)da joylashgan edi. Bu qal'a shaharlarni Aleksandr nega qurdi? U bu shaharlarda grek-makedon qo'shinlarini joylashtirib, kelgusi joylarni zabt etishda bu shaharlardan plastdarm sifatida foydalangan edi. Shu sababdan Aleksandr «Aleksandriya Esxata»ni tezda barpo etib, bu yerdan saklar ustiga yurish boshlagan. Bundan tashqari Aleksandrning O'rta Osiyoda olib borgan yaratuvchilik faoliyatiga qaraganda, uning vayron etuvchilik, buzg'unchilik faoliyati o'n chandon ortiqroq va ko'proq bo'lgan, behisob shahar va qishloqlarni vayron etgan.

Nazorat savollari

1. Odamlar nima uchun turli ijtimoiy tabaqlarga bo'linib ketdi?
2. Urug', qabila, jamoa, qabilalar ittifoqi nima?
3. Qanday sharoitlar davlatlarni shakllanishiga sabab bo'ldi?
4. Urug'chilik jamoasining yemirilish sabablari nimalardan iborat?
5. «Avesto» kitobi — Vatanimiz tarixini o'rganishda muhim manba.
6. «Avesto»da oila, urug', qabila, davlat, tushunchalarining talqin etilishi.
7. Ilk davlat birlashmalari qanday paydo bo'lgan?
8. O'rta Osiyo xalqlarining Eron ahamoniylariga qarshi kurashi qahramonlari kimlar bo'lgan?
9. Bu davrdagi aholi qaysi dinlarga e'tiqod qilgan?
10. Qulchilikning qanday o'ziga xos xususiyatlari bo'lgan?
11. Aleksandr zulmiga qarshi kurash qahramonlari kimlar edi?
12. Xorazmliklar, baqtriyaliklar, sug'diyonaliklar yashagan hududlarni ta'riflab bering.

¹ Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб... 94-бет.

III BOB

O'RTA OSIYODAGI QADIMGI DAVLATLAR (Miloddan avvalgi IV asrdan milodning IV asrigacha)

1. O'RTA OSIYO SALAVKIYLAR DAVLATI TARKIBIDA

Makedoniyalik Aleksandr vafotidan so'ng taxt vorisligiga davogar shaxs yo'q edi. Aleksandr vafotidan so'ng to'rt oy o'tgach Roksana o'g'il ko'radi. Unga Aleksandr deb ism qo'yadilar. Kichik Aleksandr Sharqiy viloyatlar hukmdori etib tayinlanadi. Hukmdor hali yosh bo'lganligi uchun bu viloyatlarga rahbarlik qilish qo'mondonlardan Perdikka va Antipatr zimmasiga yuklanadi. Ammo toj-taxt uchun olib borilgan kurash yosh go'dakni ham omon qoldirmaydi. Taxt uchun kurashda Aleksandr lashkarboshilarining birontasi ham yorqin g'alabaga erisha olmaydi. Buning ustiga Aleksandr vafotidan xabar topgan xalqlar ozodlik kurashiga o'tlanadilar. Tarixiy manbalarga qaraganda Murg'ob vodiysida barpo etilgan Margiyona — Aleksandriya shahrini «varvarlar» vayron etadilar. Miloddan avvalgi 301-yilda Frigiyaning Ips deb atalgan joyida yuz bergan qonli janglar oqibatida Aleksandr saltanati uch mustaqil davlatga: Makedoniya, Misr, Suriyaga bo'linib ketadi. Misr — Ptolemey avlodlariga va Suriyadan to O'rta Osiyo — Hindistongacha Salavkaga tegadi. Salavka 312-yildayoq Bobilda o'z hukmronligini mustahkamlagan edi. Shundan so'ng Salavka Sharqiy satrapliklarni ham egallaydi. Bu masalada Salavka bilan Nikanor o'rtasida kurash kuchayadi. Nikanor birinchi jangdayoq mag'lubiyatga uchraydi. Salavka miloddan avvalgi 311–302-yillarda boshqa satraplar bilan ham jang olib boradi va Sharqda o'z hukmronligini mustahkamlaydi. Ana shu tariqa Salavka I parfiyanlar, baqtriyalik sug'diylar, girkanlar ustidan o'zining tanho hukmronligini o'rnatadi.

302-yildagi Suriya, Kichik Osiyo va Mesopotamiya viloyatlari uchun Salavka bilan Antigon o'rtasidagi jang bir yilga cho'ziladi, bu jang Salavkaning yorqin g'alabasi bilan yakunlanadi.

Ana shu tariqa Aleksandr saltanatining katta qismi Salavka qo'li ostida birlashadi. U mustaqil siyosat olib bordi, satrapliklarni maydalab yubordi, ularning sonini 72 taga etkazdi. Salavkaning

maqsadi satrapliklarning qudratini pasaytirish va ular ustidan hukmronlikni kuchaytirishdan iborat edi. Ammo Salavka I ning o'g'li Aktiox I davrida satrapliklar yana yiriklashtirildi.

293-yilda Salavka o'z poytaxtini Bobildan Suriya — Antioxiyaga ko'chiradi.

Satraplar qo'lida katta hokimiyat bo'lgan, ammo ularda oliy harbiy hokimiyat yo'q edi. Oliy harbiy hokimiyat markaziy hukmdor podshoh ixtiyorida bo'lgan. Bu markaziy hokimiyatning ustunligini ta'minlash uchun zarur edi. Ammo bu boshqaruv usuli sharqiy viloyatlarda keyinchalik buzilgan bo'lsa-da, g'arbiy viloyatlarda saqlangan edi.

Salavka 293-yilda sharqiy viloyatlarning ishini o'z o'g'li Antioxga topshiradi va uni hukmdor qilib tayinlaydi. Bu viloyatlar Salavka davlati iqtisodiyotida katta o'rinni tutar edi.

Antiox Spitamenning qizi Apamadan tug'ilgandi. Salavkaning to'ng'ich o'g'li ham bo'lgan. Yunon muarrixlari Salavka I va Antioxlar O'rta Osiyoga juda katta e'tibor berganliklarini yozadilar. Ular davrida 75 shahar qurilganligi manbalarda qayd etiladi. Bu shaharlar Salavkiya, Antioxiya va boshqa nomlar bilan atalgan. Tarixchilar bunday shaharlardan biri eng uzoqlikda joylashgan «Yaksart» (Sirdaryo) ortidagi Antioxiya deb hisoblaydilar. Bu shaharni Xitoy manbalarida O'zgan shahri bo'lsa kerak deb taxmin qiladilar. Salavka xalqaro tijorat ishlarini rivojlantirish masalasiga ham katta e'tibor beradi. Ana shu maqsadda u Kaspiy bilan Qora dengizni bog'lab Amudaryo orqali «Tosh minora»ga yo'l ochishga qaror qiladi. (Beruniy fikricha «Tosh minora» yoki «Tosh shahar» bu Toshkentdir.)

Strabon bergan ma'lumotlarga qaraganda Antiox Marg'iyonada o'z nomiga qurdirgan shahar — Antioxiyani ko'chmanchilarning tinimsiz hujumidan himoya qilish maqsadida Murg'ob vohasi atrofini 250 km devor bilan o'rab olgan. Ammo ko'chmanchilarning hujumlari bu bilan to'xtamagan. Ular u yoki bu shahar devorlari ostida yoki ekinzor dalalar hamda voha bog'larida kutilmaganda paydo bo'lar va yana tezda ko'zdan g'oyib bo'lar edilar. Ana shunday og'ir bir vaziyatda Salavka I Hindistonga qarshi urush boshlaydi. Bu urush uning mag'lubiyati bilan yakunlanadi. Natijada salavkiylarning O'rta Osiyodagi obro'siga putur yetadi, ularga qarshi qo'zg'olonlar boshlanadi. Salavkiylar og'ir ahvolga tushib qoladilar. Antiox mahalliy aslzodalarga bir qadar yon bosib, og'ir vaziyatning

oldini oladi. U Baqtriyada sharqiy viloyatlar uchun davlatning o‘z pullarini zarb etishga kirishadi. Antiox nomi bilan Baqtriyada pul zarb etilishi uning mustahkam davlat siyosatini olib borayotganligini ko‘rsatar edi. Miloddan avvalgi 280-yilda Salavka I vafot etadi. Salavkiylar davlatiga Antiox I bosh bo‘ladi. Ana shu davrdan boshlab sharqiy viloyatlar Antiox I faoliyatidan chetda qoladi. Chunki g‘arbiy viloyatlardagi harbiy vaziyat uning qo‘shin bilan birga bo‘lishini taqozo etar edi.

Ayni paytda g‘arbiy viloyatlarda ham vaziyat ko‘ngildagidek emas edi. Xullas, Salavka I vafotidan so‘ng davlatning zaminiga putur ketadi. Sharqiy viloyatlar oltin, fil lazuritlar bilan doimo jarima to‘lab tursalar-da, ularning mustaqillikka intilayotganliklari sezilib turardi. Bu jarayon, xususan, miloddan avvalgi III asr o‘rtalariga kelganda ko‘zga yaqqol tashlana boshladi.

Bu davrda Baqtriya va Sug‘diyona aholi dehqonchilik bilan shug‘ullanardi. Shaharlarning o‘sishi, hunarmandchilik va suv xo‘jaligining taraqqiyotiga ta‘sir etgan. O‘rta Osiyoning salavkiylar davlati tarkibida bo‘lishi so‘zsiz suratda Ellin madaniyati ta‘sirining o‘lka xalqlari orasida tarqalishiga sabab bo‘lgan omildir.

2. PARFIYA DAVLATI. YUNON — BAQTRIYA PODSHOLIGI

Yuqorida qayd etilganidek miloddan avvalgi III asrning o‘rtalarida salavkiylar saltanati inqiroz sari yuzlandi. Sharqiy satrapliklar markaziy hokimiyatga bo‘ysunishdan bosh tortib, mustaqil siyosat yurgizishga intildilar. Xususan, bu sohada Parfiya va Baqtriya satrapliklarining faoliyati alohida diqqatga molikdir.

Parfiya podsholigi¹ — miloddan avval taxminan 250-yilda Kaspiy dengizining janubiy va janubi-sharqiy tomonida vujudga kelgan qadimiy davlat. Azamat Ziyo bu davlat haqida shunday yozadi: «Mintaqamizning Atrek hamda Go‘rgon daryolari yuqori havzasida joylashgan (Janubiy Turkmaniston, Shimoli-Sharqiy Eronning bir qismi) tarixiy makonlaridan biri qadimgi Parfiya nomi bilan yuritilgan. «Avesto»da Ahura Mazdaning beshinchi bo‘lib Nisaya o‘lkasini yaralgani haqida so‘z bor (Avesto. II jild. 660-bet). Nisayaning hozirda Ashgabat yaqinidagi harobalari saqlanib qolgan

¹Bu podshohlik tarixi quyidagi adabiyotlarda aks etgan: Бокшанин А.Г. Парфия и Рим (1–2) М.: 1960–1966; Кошеленко Г.Н. Культура Парфии. М: 1966; Зиё Азамат. Ўзбек давлатчилиги тарихи. – Т.: «Шарқ», 2000. 42–48-бетлар; Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 6-жилд. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат нашриёти. – Тошкент. 2003, 698–699-бетлар.

ko'hna Niso shahri Parfiyaning dastlabki markazi bilan bog'liqligiga shubha qilmasa ham bo'ladi¹».

Miloddan avval birinchi asr o'rtalarida Mesopotamiyadan Hindistongacha bo'lgan hududni o'ziga bo'ysundirgan. Parfiya milodiy 3-asrning 20-yillarigacha mavjud bo'lgan. Miloddan avval taxminan 250-yillarda saklarning ko'chmanchi parmlar (dahlar) qabilasi Arshak boshchiligidagi salavkiylar davlatidan ajrab chiqqan Parfiyona yoki Parfiya satrapiyasiga bostirib kirganlar va Parfiyani, so'ngra qo'shni Go'rkaniya viloyatini ishg'ol etganlar. SalavkaII o'z hokimiyatini qayta tiklash maqsadida olib borgan bir necha muvaffaqiyatsiz urinishlar miloddan avval 230–227-yillardan so'ng Parfiyada arshakiylar hukmronligini tan olishga majbur bo'lgan. Salavkaiylar podshohi Antiox III Parfiyani 209-yilda bosib oladi. Biroq salavkiylar davlatining zaiflashganidan foydalanib, Parfiya tezda o'z mustaqilligini tiklab olgan.

Pompey Trog skiflar (saklar) haqida to'xtalib, «Ular Parfiya va Baqtriyaga asos solganlar», deb yozgani ma'lum. Yunonlik tarixchi Pompey yana Parfiya xususida to'xtalib, «Rimliklar bilan butun dunyoni o'zaro bo'lib olgan parfiyaliklar hozirda butun sharq uzra hukmdordirlar va ular (aslida) qachonlardir skiflar orasidan badarg'a qilinganlardandirlar, ularning nomi (ya'ni parfiya — A.Z) bunga ishora, zero, skiflar tilida «Parfi» badarg'a qilinganlarni anglatadi».

Miloddan avvalgi birinchi mingyillikning VIII asr boshlarida ossuriyaliklar Parfiyani bosib oladi, Parfiya Midiyaga bo'ysundirilgan. Ammo miloddan avvalgi 584–550-yillarda Parfiya Midiyadan ajralib chiqadi. Biroq parfiyaliklar «o'z yurtlarini saklarga topshiradilar». Oqibatda Midiya va saklar (Xorazm) o'rtasida urush boshlanadi. Natijada bu urush sulh va ittifoq tuzish bilan yakun topadi. Endi Parfiya yana mustaqillikka erishadi. Aftidan Parfiya shimoldagi Xorazm siyosiy kuchlari manfaatlari doirasida bo'lgan. Chunki bu davrda Xorazmning mavqeyi va qudrati ancha kuchli edi.

Miloddan avvalgi 1-asr boshida Parfiyaning qudrati yanada ortib, Rim imperiyasining xavfli raqibiga aylangan. Miloddan avvalgi 53-yilda Parfiya Rim bilan to'qnashib, Karri jangida Krass qo'mondonligi ostidagi Rim qo'shinini butkul tor-mor etgan. Miloddan avvalgi 40-yilda Parfiya Kichik Osiyoning deyarli butun hududini, Suriya va Falastinni zabt etgan. Bu Rimning

¹ Ziyoz *Azamat*. Ko'rsatilgan adabiyot, 42-bet.

sharqdagi hukmronligiga tahdid solmoqda edi. Miloddan avvalgi 39–37-yillarda rimliklar bu viloyatlar ustidan o‘z hukmronliklarini tiklashgan. Tez orada Parfiya ichki nizolar va ko‘chmanchi alanlarning hujumlari natijisida tanazzulga uchray boshlagan. Bundan foydalangan rimliklar Parfiyaning g‘arbiy viloyatlarini qattiq talon-taroj qilgan. Parfiyaliklar vaqti-vaqti bilan rimliklar ustidan g‘alaba qozonib turgan bo‘lsalar-da, davlatni siyosiy tushkunlikdan qutqarib qololmaganlar. Marg‘iyona, Sakaston, Girkaniya, Elimaida, Fors, Xarakena, Xatra shaharlari amalda mustaqil edilar. Tashqi va ichki nizolar mamlakatni holdan toydirgan. 224-yilda vassal Fors (Persida) viloyati hokimi Ardasher (q. Ardasher I) hal qiluvchi jangda Artabon V ni Ormizdagon tekisligida mag‘lub etib, Parfiya davlatini tugatgan. Parfiya asoschisi Ardasher I bo‘lgan. Parfiya sosoniylar davlatiga qo‘shib yuborilgan¹.

Miloddan avvalgi III asrning o‘rtalarida Parfiya va Baqtriya taxminan 250-yilda salavkiylar tobeligidan chiqib ketdilar. Bu davrda Baqtriya satrapi Diodot qaram edi. Baqtriyaning salavkiylardan ajralib chiqishini Yevtidem ham qo‘llagan edi. Yevtidem Sug‘diyona yoki Marg‘iyonaning hokimi bo‘lib, u Diodotga qaram edi, Diodot Baqtriyada salavkiylarga qarshi ko‘tarilgan xalq qo‘zg‘olonidan foydalangan. Yerli xalq qo‘zg‘oloniga yunon-makedon hokimlari rahbarlik qilganlar. Chunki yunon-makedon hokimlari mahalli aholining ikki tomonlama zulmdan norozi ekanligini yaxshi bilar edilar. Ular mahalliy xalq Baqtriyaning salavkiylarga qarshi mustaqillik uchun kurashini qo‘llab-quvvatlashini ham bilar edilar. Chunki aholiga ham katta yengilliklar berishi. Shu boisdan ham Baqtriyada salavkiylarga qarshi harakat yunonlarga qarshi harakatga aylanmadi.

Mustaqillikka erishgan Baqtriya Diodot I davrida qudratli davlatga aylanadi. Bu davlatning poytaxti hozirgi Afg‘onistonning Mozori Sharif shahriga 90 km yaqin qadimgi Balh shahri bo‘lgan. Dastlab, u Salavka I tomonida turib, Parfiyaga qarshi bo‘ldi. Ammo Arshak II podsholigi davrida Baqtriyadagi vaziyat Parfiya foydasiga o‘zgardi. Natijada Arshak II bilan Diodot II harbiy ittifoq tuzdilar. Lekin Diodot II Arshak II bilan tuzgan harbiy ittifoqdan o‘z mavqeyini mustahkamlashda foydalanishni eplay

---

¹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 6-жилд. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат нашриёти. Тошкент. 2003, 698–699-бетлар.

olmadi. Sababi, viloyat hokimlaridan biri bo'lgan Sug'diyona hokimi yunon Yevtidem Diodot II ga qarshi kurash boshladi. Bu kurashda Yevtidem g'olib chiqdi. U miloddan avvalgi 250-yilda Yunon-Baqtriya davlatiga asos soldi. Yevtidem Baqtriyada o'z hukmronlik mavqeyini mustahkamlashga harakat qildi. Chunki u kutilmaganda sak-massaget ko'chmanchi qabilalarining hujumga o'tishlari mumkinligini yaxshi bilardi. Ayniqsa, u Parfiya bilan chegaradosh tumanlarga e'tiborini qaratdi. Buning boisi Parfiya tomonidan xavf ehtimoli bor edi. Xuddi kutilganidek 208-yilda Parfiya podshosi Antiox III Yevtidemga — Yunon-Baqtriyaga qarshi urush harakatlarini boshlab yubordi. Bu jangda Yevtidemning 10 ming kishilik qo'shini tor-mor qilindi, Yevtidemning o'zi esa Baqtriya harbiy qal'asiga yashirindi.

Bu qal'a kuchli istehkomga ega edi. Antiox III qal'ani yil davomida qamal holatida saqladi. Ammo Baqtriyani egallay olmadi. Oqibatda ikki o'rtada 207-yilda tinchlik muzokaralari boshlandi, Yevtidem Antiox III ni Baqtriya podshosi deb tan oldi. Ayni paytda Yevtidem ham podsholik unvonini saqlab qoldi. Yevtidem bitimga ko'ra Antiox III ga bir necha jangovar fillar berish va tashqi siyosatda u bilan bamaslahat ish tutish majburiyatini ham o'z bo'yniga oldi.

O'z imkoniyati va kuchiga ishongan Antiox III Yevtidem Hindistonga urush e'lon qildi. U salavkiylar davlatining viloyatlarini o'ziga tobe etishni maqsad qilgan edi. Ammo salavkiylar uchun Markaziy Osiyo abadiy yo'qotilgan edi.

Miloddan avvalgi 206-yildan e'tiboran Yunon-Baqtriya davlati uchun salavkiylar xavfi yo'qoldi. Chunki bu davrga kelib Antiox III g'arbda Suriya uchun misrliklar bilan jang olib borar edi. Biroq shimoldan sak-massagetlar xavfi kuchaygan edi. Shu bois Yevtidem o'z davlat chegaralarini kengaytirish uchun harakat qilishdan cho'chidi.

Yevtidem boshliq davlat tarkibiga Baqtriya, Sug'd, Areya va Marg'iyona hududlari qarar edi. Markaziy Osiyoning bu serunum yerlari, shaharlarga boy viloyatlarida hunarmandchilik keng tarmoq bo'ylab rivojlangan, dehqonchilik madaniyati qadimdan sun'iy sug'orishga asoslangan edi. Cho'l zonalarida chorvachilik ham yaxshi yo'lga qo'yilgandi. Yevtidem o'z davlatining hududiy chegaralarini Hindiston yerlari hisobidan kengaytirishni orzu qilar edi. Ammo bu ishni Yevtidemning o'g'li Demetriy (miloddan avvalgi

199–167-yillarda) amalga oshirishga harakat qildi. U Hindistondagi feodal beboshliklardan foydalanmoqchi bo'ldi. Demetriy ichki siyosatda Aleksandr va Antiox I larning yo'lidan borib, yerli aslzodalar bilan umumiy til topish yo'lini tutdi.

Natijada Baqtriyaning davlat chegaralari kengayib, har jihatdan taraqqiy etdi. Uning nomi bilan ko'plab tangalar zarb etildi. Davlatni boshqarish bobida qator islohotlar o'tkazildi. U davlatni mayda hokimliklarga bo'lib boshqarishni joriy etadi. Mahalliy aslzoda vakillarini davlatni boshqarish ishlariga keng jalb qildi. Demetriy davrida ko'plab harbiy qal'alar qurildi. Ana shunday qal'alardan biri Amudaryo sohilida qad ko'targan Termiz shahridir.

Bu shahar o'z joylashgan mavqeyiga ko'ra davlatning iqtisodiy va savdo aloqalarini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Davlat chegaralarining Hindiston hisobiga kengayishi munosabati bilan Demetriy davlatining markazi janubga — Taksilaga ko'chirildi. Miloddan avvalgi 174-yilda Baqtriyada davlat to'ntarishi uz berdi. Bu ishning boshida yunon harbiy qo'mondoni Yevkratit turgan edi. U Demetriyning Hindistonda bo'lganligidan foydalandi. Davlat to'ntarishining asosiy sababi Yunon-Baqtriyadagi mahalliy hokimlar o'rtasidagi o'zaro nizolar edi. Demetriy davlat to'ntarishi haqidagi xabarni eshitgach, tezda Baqtriyaga qaytadi va Yevkratit askarlari bilan jangga kiradi. Bu jangda Demetriy halok bo'ladi. Hokimiyat miloddan avvalgi 167-yilda Yevkratit qo'liga o'tadi. Shimoli-Sharqiy Hindistonda esa hokimiyatni Menandra egallaydi. Hindistonning janubi-g'arbiy viloyatlarida Apollodot o'zini podsho deb e'lon qiladi va uning nomidan tanga pullar zarb etiladi. Ammo shuni ta'kidlash kerakki, Yevkratit Baqtriyada tinchlikni saqlab qololmadi. Hindiston yerlari qo'ldan ketdi. Buning sababi shunda ediki, Yunon-Baqtriya davlatiga g'arbdan Parfiya xavf solmoqda edi. Parfiyada hokimiyat tepasiga Mitridat I kelgan edi. U qisqa muddat ichida biror-bir qiyinchiliklarsiz Marg'iyonani egallab oladi. Baqtriya esa borgan sayin siyosiy maydondan chetlashib bormoqda edi. Bu hol Sug'diyonaga Yunon-Baqtriya podsholigi tasarrufidan chiqib olishiga qulay sharoit yaratdi.

Ko'zdan kechirilayotgan bu davrdagi siyosiy vaziyatni Zarafshon vohasida olib borilgan arxeologiyaga oid qazishma topilmalari ham yaqqol ko'rsatdi. Jumladan, miloddan avvalgi II asrning 80-yillaridan boshlab Zarafshon vohasida Yevtidem zarb etgan tangalarga taqlid qilingan mis chaqalar zarb etilgan. Zikr etilgan

tangalarning ikkinchi yuzida Geraklning o'tirgan holdagi rasmi va Yevtidemning nomi chalasavodlik bilan yunon tilida bitilgan. Bu ashyolar Zarafshon vohasida mahalliy hokimlarning mustaqillikka harakat qilganliklarini ko'rsatadi. Binobarin, tez orada Sug'diyona Yunon-Baqtriya davlatidan mustaqil ajralib chiqdi. Parfiya Yunon-Baqtriya dan Marg'iyonani tortib olgach, uning siyosiy maydondagi mavqeyi yana ham pasayib ketdi. Bu davrga kelib, endi Yunon-Baqtriya davlati uchun shimoldan ko'chmanchilar xavfi kuchaydi.

Albatta bu ishlarning hammasi davlatda ichki siyosiy tanglikni keltirib chiqardi, qo'shinlar orasida norozilik paydo bo'ldi. Oqibatda miloddan avvalgi 155-yilda Yunon-Baqtriya davlatining podshosi Yevkratid og'li Geliokl tomonidan o'ldiriladi. Bu bilan Geliokl Yunon-Baqtriya davlatining qudratini saqlab qola olmadi. Uning ixtiyorida faqat Baqtriya yerlari qoldi, xolos. Yunon-Baqtriya davlatining katta hududini Parfiya bosib oldi va Sharqda antik dunyoning jahon ahamiyatiga molik bo'lgan yirik saltanatlaridan biriga aylandi. Baqtriya esa tobora yuechji qabilalari tahdidi kuchayib bordi. Miloddan avvalgi III asrda Sharqiy Turkiston va Shimoli-Sharqiy Tibetda yashagan katta qabilalar Xitoy manbalarida katta yuechjilar «da yuechji» deb atalganlar. Xitoyning shimolida yashab kelayotgan Xuni qabilalari miloddan avvalgi II asrda kuchayib ketib, yuechjilar bilan bo'lgan jangda ularni mag'lub qiladilar (165-yilda). Yuechjilar O'rta Osiyoga o'tib saklarni mag'lub etadilar va ular bilan birgalikda Yunon-Baqtriya zarba beradilar. Nihoyat miloddan avvalgi 140 va 130-yillar orasida Yunon-Baqtriya davlatining taqdiri uzil-kesil hal qilindi.

Shunday qilib, Yunon-Baqtriya davlati 120-yildan ortiqroq davr yashadi. Ana shu davrda uning iqtisodiyoti va madaniyati rivojlandi. Bunday rivojlanish uchun o'lkada barcha zarur shart-sharoitlar bor edi. Rim tarixchisi va geografi Kvint Kursiy Ruf Baqtriya tabiati turli-tuman va go'zal, unumdor yerlari ko'p, sersuv, ekinzorlarga boy mamlakat deb hikoya qiladi. Uning fikricha, o'lkaning aholisi ko'p, ular bug'doy va arpani ko'p ekadilar, uzumzorlari bepoyon. O'lkada mevalarning barcha turlari o'sadi. Chorva mollari boqishga qulay, yilqisi ko'p, chopar otlarga boy mamlakat. Ayni paytda o'lkada hududida qumloq va ekin bitmaydigan yerlar ham anchagina. Pliniy esa bu o'lkani unumdor yerlarga, bug'doy ekinzorlariga boy mamlakat, u yerda sholi va dehqonchilikning qator boshqa sohalari yuksak rivojlangan, deb ta'riflaydi. Muarrixlar Baqtriya

bilan yonma-yon bo'lgan Sug'diyona to'g'risida ham qimmatli fikrlarni bayon qiladilar. Sug'diyonaning Baqtriyaga nisbatan cho'l zonasi ko'proq ammo u yerda aholi ancha zich joylashgan, unumdor yerlar, ekinzorlar, bog'-u rog'lar ko'p, u Zarafshondan suv ichadi. Sug'diyona yerlarining Zarafshondan olingan kanallar orqali sug'orilishi haqida ham ma'lumotlar bor. Yunon muarrihlari Marg'iyonada sug'orma dehqonchilik keng rivojlanganligi, mamlakatning hosildor bog'larga va unumdor boshhoqli ekinzorlarga burkang'anligini hikoya qiladilar.

Binobarin, Yunon-Baqtriya davlatiga asos bo'lgan Baqtriya, Sug'diyona, Marg'iyona qadim zamonlardan iqtisodiy jihatdan o'ziga to'q, shaharlari ko'p, tabiiy boyliklari mo'l va iqlimi qulayliklarga ega o'lkalar bo'lgan. Bu viloyatlarda dehqonchilik madaniyati asosan sun'iy sug'orishga asoslangan, boshhoqli ekinlardan sholi, bug'doy, arpa va boshqa ekinlar ko'p ekilgan.

Arxeolog olimlar keyingi 30–40 yillar davomida Baqtriyaning Afg'oniston hududidagi Begram, Baqtra, Oyxonum, Tojikiston hududiga qarashli Qobadshoh, Qayqobod, Ko'hna qal'a, O'zbekiston hududidagi Dalvarzintepa, Dunyotepa kabi qadimgi shahar harobalarini ochib o'rgandilar va qimmatli ma'lumotlarga ega bo'ldilar.

Sug'diyonada Yerqo'rg'on, Afrosiyob, Buxoro, Tali Barzu, Marg'iyonada Govurqal'a kabi qadimgi shahar qoldiq topilmalari o'rganildi. Bu izlanishlar Yunon-Baqtriya davlati davrida miloddan avvalgi III–II asrlarda o'lkamiz xalqlari madaniyati yuksak bo'lganligini, ular dehqonchilik, chorvachilikdan tashqari ko'p tarmoqli hunarmandchilik xo'jaligi bilan ham keng shug'ullanganliklarini ko'rsatadi. Bu davrda saroy tili yunon tili bo'lgan. Strabon ma'lumotlariga qaraganda Baqtriya, Sug'diyona, Midiya va Eron aholisi so'zlashadigan til bir-biriga yaqin bo'lgan. Topilgan ashyolar shuni ko'rsatadiki, bobokalonlarimiz hunarmandchilikning kulolchilik sohasida antik olamda tengi yo'q ustalar bo'lganlar. Baqtriya, Marg'iyona va Sug'diyona kulol ustalari yasagan sopol idishlar o'ziga xos san'at asarlari darajasiga ko'tarilgan. Bundan tashqari, shohona saroylar, ibodatxonalar, mudofaa inshootlari va uy-joy qurishda o'lkamiz xalqlari antik davr olamida tengsiz darajaga ko'tarilganlar.

Ayni paytda tasviriy san'at, amaliy san'at, me'morchilik, zargarlik san'ati sohasida katta yutuqlarga erishildi. Jumladan,

Baqtriyaning qadimgi Begrom shahrida olib borilgan qazish ishlari vaqtida yuksak mahorat bilan fil suyagiga ishlangan san'at asarlari topildi. 1978–1979-yillarda Tillatepada olib borilgan qazish ishlari chog'ida (Janubiy Baqtriya) 25 ming donadan ortiq oltindan ishlangan san'at asari topildi. Bu topilmalarning ko'pchiligi Yunon-Baqtriya davlati davriga ta'lluqlidir. Yoki Dalvarzintepada olib borilgan qazish ishlari vaqtida (1972-yil) 34 kg og'irlikda tilladan ishlangan 215 dona san'at asarlari topildi. Qazish ishlari jarayonida topilgan ashyolar dalillar bu davrda toshga ishlov berish san'ati yuksak darajada rivojlanganligidan guvohlik beradi. Tarixiy manbalarda Baqtriya yuksak rivojlangan 1000 shaharli mamlakat deb yuritilgan.

Bu davrda avlod-ajdodlarimiz asosan zardushtiylik diniga sig'inganlar. Xalqning diniy tasavvurlari yunon mifologiyasi — afsonalari obrazlari bilan aralashib-chatishib ketgan. Buni Demetriy zarb ettirgan tangalarda ham ko'rish mumkin. Bu tangalarda Naxid va Artamida suratlari birgalikda tasvirlanganligini ko'ramiz. O'rta Osiyoda keng tarqalgan va xalq e'tiqod qilgan Quyosh xudosi Mitra tangalarda o'z aksini topgan. Bunday tasvirlar ko'proq Demetriy va Yevditem I tangalarida uchraydi. Ammo mahalliy xudolardan hosildorlik xudosi Naxid timsoli alohida e'tiborda bo'lgan. Unga atab maxsus ibodatxonalar qurganlar. Unga atab ishlangan haykalchalar ibodatxonalarni bezab turgan. Xalqning diniy nazdida suvga, yerga, Quyoshga hurmat va e'tiqod alohida diqqat va e'tiborga loyiq bo'lgan.

Xulosa shuki, Parfiya, Yunon-Baqtriya davlatlari tariximizning muhim bosqichlaridan biridir. Bu davrda o'lkamiz xalqlarining davlatchilik, xalq xo'jaligining barcha sohalarida e'rishgan yutuq va muvaffaqiatlari moddiy va ma'naviy ildizlarimizning buyukligi va qudratidan dalolat beradi.

3. QANG' DAVLATI

Vatan tarixining miloddan avvalgi III–I asrlari va milodning IV asrlarigacha bo'lgan hujjatli ma'lumotlar asosan Xitoy manbalariga aloqadordir. Shu bois, O'rta Osiyoda bu davrda qanday davlatlar bo'lganligi, qanday qavm va qabilalar yashaganligi, shahar, daryo, joy nomlari qanday atalganligi Xitoy manbalarida, xitoy tilida qanday yozilgan bo'lsa, hech qanday o'zgarishsiz manbadagidek

atalgan. Chunki bu nomlarning mahalliy tilda o'sha paytda qanday atalganligi ma'lum emas. Jumladan, Xitoy tarixchisi Sima Zyan miloddan avvalgi II asrning so'nggi choragida O'rta Osiyoda bo'lgan bir Xitoy elchisi va sayyohining so'zlariga asoslanib, bu yerda aholisi yuechjiga o'xshash Qang'yuy nomli katta ko'chmanchilar davlati bo'lganligini xabar qiladi. «Avesto» va «Maxabxorat»da ham sak (shak)lar, toharlar va qang'arlar yashagan Qang' davlati haqida eslatib o'tiladi. Qang'arlar va Qang' davlati tarixi ustida olimlardan Y.F.G'ulomov, S.G. Klyashtorniy, B.A. Litvinskiy, Y.F. Buryakov, Q.Sh. Shoniyo'zov va boshqalar katta ilmiy-tadqiqot ihlari olib bordilar va Qang' davlati to'g'risida qimmatli asarlar yaratdilar. Xitoy manbalarida qang'arlarda davlat bo'lganligi to'g'risidagi ma'lumotlar miloddan avvalgi III asr oxiri va II asr boshlariga to'g'ri keladi. Tarixchi olim Karim Shoniyo'zovning fikricha: «Qang' davlati solnomalarda aytilgan davrdan ancha oldinroq mavjud bo'lgan... So'zsiz Qang' davlati O'rta Osiyoga bosib kelgan makedoniyalik Aleksandr qo'shinlari bilan yunon-makedoniyaliklardan tashkil topgan salavkiylar sulolasi (miloddan avvalgi 312–250-yillar) bilan uzluksiz ravishda olib borilgan kurashlar natijasida taxminan miloddan avvalgi III asr boshida vujudga kelgan»¹.

Qang' davlatining chegarasi manbalarda aniq ko'rsatilmagan. Lekin Karim Shoniyo'zovning ma'lumotlariga qaraganda qang'lilar sharqda Farg'ona vodiysi, shimoli-sharqda usunlar, shimoli-g'arbda Sarisu daryosi va g'arbda Sirdaryoning o'rta oqimi bilan chegaradosh bo'lgan. Bu chegarada qang'arlarga qarashli bir necha viloyat va ularga tobe bo'lgan qabilalar joylashgan. Qang'arlar hukmron bo'lgan hududda miloddan avvalgi I va milodiy I–II asrlarda 120000 oila — 600000 kishi yashagan.

O'rta Osiyo xalqlari tarixida, shu jumladan, o'zbek xalqining tarixida Qang' davlatinig o'zni benihoya kattadir. Bu davlat hududida yashovchi qadimgi eroniy tillarga yaqin tilda so'zlashuvchi tub yerli xalqlar Janubiy Sibir, Oltoy, Sharqiy Turkiston va Yettisuv viloyatlarida yashovchi turkiy tilda so'zlashuvchi xalqlar bilan o'zaro yaqinlashadi. Oqibatda miloddan avvalgi II–I asrlarda Sirdaryoning o'rta oqimlari tumanlarida turkiy tilda so'zlashuvchi yangi etnos — xalq birligi vujudga kela boshlaydi. Bu yangi xalq — etnos sekin-asta son jihatdan ko'payib, mazkur hududdagi

¹ Шониёзов К. Қанг давлати ва қангғилар. – Т.: «Фан», 1990, 27-бет.

viloyatlarda o'z ustun mavqeyiga ega bo'la bordi. Natijada ular alohida qang'lar elati nomi bilan shakllanadi. Ana shu elat birligi asosida tashkil topgan Qang' davlati yetti asr yashadi. Milodning V asri o'rtalariga kelib, Qang' davlatining yemirilishi bilan uning tarkibidagi elat va qabilalar ham tarqalib ketdi, o'rnida yangi siyosiy uyushmalar va etnik birliklar qaror topdi. Qang' so'zining kelib chiqishi to'grisida fanda har xil fikr va qarashlar bor. Sirdaryoning o'rta oqimida miloddan avvalgi III asrdan milodiy V asrgacha yashagan xalqlar Xitoy solnomalarida *qang'ular* va *kansuylar* deb atalgan. Vizantiya imperatori *Konstatin VII Bagryanorodniy* (945–959) «Imperiyaning idora qilish haqida» asarida «qang'ar» so'zining ma'nosi — «mardonavorlik, jasurlik demakdir», deydi. S.P. Tolstov esa Qang'ni Xorazm deb hisoblaydi. «Qang'li» so'zining kelib chiqishi haqida xalq rivoyatlari ham bor. Jumladan, Rashiddin (XIII asrning ikkinchi yarmi) «qang'li» so'zining kelib chiqishini afsonaviy shaxs bo'lgan O'g'uzxon bilan bog'laydi. Rivoyatlarga ko'ra, O'g'uzxon o'z urug'-aymoqlari bilan urushib yurgan kezlarda qo'lga kirgizgan boyliklarni tashish uchun arava yasatibdi. Arava turkiy tilda «Qang'il» deyilgan ekan. Shuning uchun ham O'g'uzxon va unga qarashli kishilar *qang'li* nomi bilan atalganlar. Qang'lilarning barchasi ularning avlodlari emish. Abulg'azi Bahodirxon ham taxminan shunga yaqin fikrni ilgari suradi. Ammo bu atamalar Karim Shoniyozovning fikricha, ilmiy haqiqatga to'g'ri kelmaydi. Uning yozishicha, «qang'», «qanxa», «qang'li» so'zlarining negizi Eron, umuman, Hind-Yevropa tillari bilan bog'liq bo'lishi ehtimoldan uzoq bo'lmasa kerak. Ma'lumki, «kan» o'zbek va tojik tilida kanal ma'nosida ishlatiladi. U so'zini davom ettirib, yozadi: «Sirdaryoning quyi va o'rta oqimlarining Qang' deb atalganligini yuqorida eslatib o'tgan edik. Agar turkiy va tungus-manjur tillarida saqlanib qolgan «qang'» so'zini qadimgi hind-yevropa tillarida «daryo» yoki «suv»ni ifodalaganini tan olganimizda Sirdaryo (Qang') nomining ma'nosi ham «daryo», «suv» bo'lganligi ehtimolga yaqin. Qang'ar qabilasining nomi bu azim daryo bilan uzviy bog'liq bo'lgan. Bizni qiziqtirayotgan etnonimning (qang'ar, qang'aris, xangakishi, qang'li) oxirgi bo'g'ini «ar», «er» (qang' erlari, odamlari), kishi (qang' kishilar), «li» (qang'li) ham bu xalqning Sirdaryoning o'rta asrlardagi nomi bilan yaqinligidan dalolat beradi. Boshqacha qilib aytganda, Qang' —

daryo nomi bo'lsa, «ar», «kishi», «li» ma'lum bir xalqning shu daryo bo'ylarida yashab kelganligidan dalolat beradi»¹.

Manbalarda Qang' davlatining idora-tartib usuli haqida hech qanday ma'lumotlar yo'q. Biroq to'ng'ich Xan sulolasi tarixida (miloddan avvalgi II–I asrlar) Qang'uy podshosi o'z oqsoqollari bilan bamaslahat ish tutishi haqida bir marta eslab o'tiladi. Bu davlatda oliy kengash katta o'rin tutgan. Oliy kengashda qabila boshliqlari, harbiy sarkardalar faol qatnashganlar va muhim davlat ahamiyatiga ega bo'lgan muammolarni hal qilganlar. Podsho maslahat majlisi bilan hamnafaslikda ish olib borgan. Bu narsa Qang' davlati harbiy demokratik prinsiplar asosida ish yurituvchi davlat bo'lganligini ko'rsatadi. Mamlakat viloyatlarga bo'lib idora qilingan. Viloyat boshliqlari *jobu* yoki *yobular* deb atalganlar. Xoqonlar ana shu jobu yoki yobularga tayanib mamlakatni boshqarganlar. Shu boisdan bunday hokimlar xoqonlarga yaqin kishilar, yoki ularning qarindosh-urug'laridan tayinlangan. Qang' davlatiga tobe bo'lgan viloyatlarni boshqarish mahalliy hokimlar qo'lida bo'lib, ular markaziy hokimiyatga boj to'lab turar e'dilar. Bunday tobe viloyatlar jumlasiga qadimgi Xorazm, Sug'd hududlari va O'rololdi tumanlari (alan va yan qabilalari) kirgan. Tarixchi olim Karim Shoniyozov bergan ma'lumotlarga qaraganda Qang' davlatining ikkita markazi bo'lgan. Ulardan biri (Qang'diz) bo'lib, u Toshkent vohasida, Sirdaryoga yaqin yerda joylashgan. Bu shahar miloddan avvalgi III asrda bunyod etilgan bo'lib, u Qang' podsholarining doimiy qarorgohi bo'lgan. Aris daryosining quyi oqimida joylashgan O'tror (Tarband) esa Qang' davlati xoqonlarining yozgi qarorgohi bo'lgan.

Manbalarda Qang'uy davlati miloddan avvalgi II asrning oxiri va I asrning boshlarida buyuk davlat bo'lganligi va u Xitoyga nisbatan mustaqil siyosat yurgizganligi qayd etiladi. Qang'uy, hatto Xitoy—Farg'ona mojarolariga aralashadi.

Xitoy bilan Qang'uy (Qang') o'rtasidagi adovat miloddan avvalgi II–I asr boshlarida boshlangan edi. Xitoy ma'murlari qang'uylarning (qang'arlarning) ashaddiy dushmanlari — usunlar bilan do'stona aloqa o'rnatib, g'arbda miloddan avvalgi 104-yili Davanga birinchi bor harbiy yurish boshlaydilar. Ammo bu yurish uncha muvaffaqiyatli chiqmaydi. Ular hozirgi O'zgan shahrini egallagach, juda ko'p jangjilardan ajralib orqaga chekinadilar.

¹ Шониёзов К. Қанг давлати ва қанглилар. – Т.: «Фан», 1990, 21–22-бетлар.

Miloddan avvalgi 102-yilda Xitoy qo'shinlari Farg'onaga ikkinchi marotaba yurish qiladilar. Bu yurishda qurol-aslaha va oziq-ovqat bilan yaxshilab ta'minlangan 60 minglik qo'shin ishtirok etadi. Oziq-ovqat, qurol-aslaha va boshqalar 100 ming ho'kizga, 30 ming otga va 10 ming eshakka yuklangan.

Xitoy qo'shinining Davanga ikkinchi marta yurishidan maqsad, bu viloyatning markaziy shahri bo'lgan Guyshanni (Kosonni) zabt etish, so'ngra boshqa shahar va qishloqlarni egallab, g'arbga Sug'diyonaga yo'l ochish edi. Bosqinchilarning Guyshanga yaqinlashib kelayotganligidan xabar topgan guyshanliklar qang'arlarga chopar yuborib, ularni voqeadan xabardor qiladilar va ulardan yordam so'raydilar.

Guyshanliklar Xitoy qo'shini bilan to'qnashadilar va yengilib, chekinadilar. Ular qo'rg'onga (Guyshanga) kirib, uni mudofaa qiladilar. Xitoy qo'shini qo'rg'onni qamal qiladi. Ular qo'rg'onni osonlik bilan ololmasliklariga ko'zlari yetgandan keyin shaharni suv bilan ta'minlaydigan to'g'onni buzadilar. Natijada qamaldagilar suvsizlikdan qiynaladilar, shunga qaramay urush qirq kun davom etadi. Xitoy qo'shinlari tashqi devorni buzib, shaharga kiradilar, shahar amaldorlaridan bir nechasini asir oladilar. Qamal paytida qahramonlik namunalarini ko'rsatgan guyshanlik sarkardalarni va shahar himoyasini boshqarib turgan Davan podshosi Muguanni qatl etadilar. Xitoy qo'shinlari qamal qilish bilan bir vaqtda yaqin oradagi qishloqlarni va chorvador aholini ham talar edilar. Chorasiz qolgan Guyshan oqsoqollari yig'ilib, maslahat qiladilar. Ularning fikricha, Davan podshosi Muguan tomonidan birinchi yurish davrida Xitoy elchisining o'ldirilishi va Davan otlarini bosqinchilarga bermasdan yashirib qo'yilishi Xitoy qo'shinlarining ikkinchi marta bostirib kelishiga sabab bo'lgan. Endi «Davan arg'umoqlari ularga taqdim etilsa, xitoyliklar urushni to'xtatishlari mumkin», deyдилar. Agar xitoyliklar bosqinchilik urushini to'xtatishmasa, o'lguncha kurashishni asosiy maqsad qilib qo'yadilar. Xitoy qo'mondonligi bilan muzokara olib borish uchun Guyshanning obro'li oqsoqollaridan birini elchi qilib yuboradilar. Elchi Xitoy sarkardasi Li Guanli huzuriga borib, oqsoqollar yig'inida bo'lgan gaplarni unga aytib «...arg'umovqlardan tashqari farg'onaliklar Xitoy qo'shinini yetarli darajada oziq-ovqat bilan ham ta'minlaydi. Agar bu shartlar qabul qilinmasa, davanliklar barcha arg'umovqlarni o'ldiradilar, shu orada qang'uylardan kutilayotgan yordamchi kuch ham yetib keladi»,

deb Xitoy armiyasining qurshovda qolganligini bildiradi. Ayni shu vaqtda qang'uyarning shaharga yaqinlashib kelayotganligidan xabar topgan Xitoy qo'mondonligi tezlikda harbiy maslahat chaqiradi Li Guan-li Guyshan elchisining qo'ygan shartlarini ma'lum qiladi va qurshovni davom ettirish foydasiz, deb topadi. Xitoy qo'shinlari shaharni qamal qilishni to'xtatib, orqaga chekinadilar.

Shunday qilib, xitoyliklarning Farg'onaga qilgan navbatdagi yurishi muvaffaqiyatsizlik bilan tugaydi. Bu yurish Xan imperatorligi saroyiga juda qimmatga tushadi. Harbiy yurishga otlanganda (miloddan avvalgi 102-y.) 60 ming jangchi qatnashgan bo'lsa, orqaga (miloddan avvalgi 101-y.) 10 ming kishi, 30 ming otdan faqat mintaga yaqini qaytgan edi. Xitoyliklarning Davanga o'z ta'sirini o'tkazish rejasi barbod bo'ladi. Farg'onaliklar, xususan, ularning markaziy shahri Guishan aholisi o'z ona yerlarini qattiq turib himoya qiladilar. Ularning bu kurashlari Farg'ona bilan do'stona aloqada bo'lib kelgan qang'arlar uchun ham ayni muddao edi.

Qang'arlar Qashg'ar va Yorkent viloyatlariga ham harbiy madad yuborib turganlar. Miloddan avvalgi 65-yili Yorkentda Xitoy ma'murlariga qarshi qo'zg'olon ko'tarilib, bu yerdagi Xitoy elchisini va ularning tarafdori bo'lgan hokimni o'ldiradilar. Bu qo'zg'olonni tashkil etishda qang'arlarning hissasi bor, albatta. Shuni ham aytib o'tish kerakki, Qashg'ar, Yorkent va Farg'onaning Xitoy ta'sirida bo'lishi qang'arlarga ham katta xavf solar edi. Shuning uchun ham Qang' hukmdorlari qo'shni xalqlarga harbiy kuch bilan yordam berib, bosqinchilarni o'z chegaralariga yaqinlashtirmaslikka harakat qiladilar. Xitoy tarixchisi Sima Syan qang'lilar haqida yozgan ma'lumotlarida «ular urf-odatlari bo'yicha yuechjilarga o'xshab ketadi», deydi. Xitoyda — G'arbiy o'lkaning shu davrdagi noibi Go-Shun imperator saroyiga yuborgan ma'lumotlarida qang'arlarga ishonmaslikni hamda ularning xitoyliklarga nisbatan qo'pol munosabatda bo'lib kelayotganliklarini ta'kidlaydi. «Qang'uyar iftixori zo'r, qo'pol xalq, bizning elchilarimiz oldida tiz cho'kib, qulluq qilishga unamaydilar, biz tomonimizdan yuborilgan elchilarni usun elchilaridan ham pastga o'tkazadilar. Ularning (usunlarni — R.Sh. Sh.K.) knyaz va oqsoqollariga taomni bizning oqsoqollarimizga qaraganda oldinroq beradilar. Ular (qang'uyar — R.Sh. Sh.K.) har xil yo'llar bilan o'zlarini yuqori qo'yib, qo'shni mamlakatlar oldida bizning obro'yimizni tushirishga, urinadilar. Qang'uyarning bu xildagi qilmishlaridan uning (Qang'uy xoqoni — R.Sh. Sh.K.) o'glini

Xitoy imperatori huzuriga yuborishdan maqsadini tushunib olish qiyin emas. Qang'uy xoqoni mug'ombirlik yo'li bilan savdoni yo'lga qo'ymoqchi bo'ladi. Go-Shun imperator nomiga yuborgan xatida Qang'uy (qang') xoqonining o'g'lini qaytarib yuborishini hamda bundan keyin Xitoy elchilarini Qang'ga yubormaslikni va shu yo'l bilan Xan xonadonini (shu davrda hukm surayotgan Xitoy imperatori sulolasini) qang'arlar bilan aloqa qilishni xohlamasliklarini qati'y qilib bildirishni uqtiradi.

Milodiy I asrning 80-yillari Xitoy qo'shinlari Qang' va Farg'ona yerlarini zabt e'tish niyatida navbatdagi harbiy yurishni boshlaydilar. Bu o'lkalarning davlat boshliqlari madad so'rab qang'arlarga murojaat qiladi. Qang' kuchlari zudlik bilan yo'lga chiqib, bosqinchilarni Qashg'ar yerida kutib, ular o'rtasida qattiq jang bo'ladi. Xitoy qo'shinlariga G'arbiy o'lkaning noibi Ban-Chao qo'mondonlik qilar edi. Qang'arlar Xitoy qo'shinlarini qurshab olib, ularga katta talafot yetkazib, Xitoy qo'mondonini sarosimaga solib qo'yadi. U Kushon podshosiga murojaat qilib, ulardan qang'uy kuchlarining Qashg'ardan olib ketilishini iltimos qiladi. Chunki bu yillarda qang'arlar kushonlarning ta'sirida bo'lgan. Bundan tashqari, Kushon podshosi Qang' xoqonining qiziga uylangan edi. Ban-Chao kushonlarning qang'arlarga bo'lgan ta'siridan foydalanmoqchi bo'lib, ularga murojaat qiladi. Qang'arlar Kushon podshosining iltimosi bilan harbiy kuchlarini Qashg'ardan olib chiqadilar. Shu bilan Ban-Chao qo'shinlari tor-mor keltirilishdan qutulib qoladilar.

Shunday qilib, qang'arlar o'sha davrda Xitoyda hukmronlik qilayotgan Xan imperiyasining bosqinchilik siyosatiga qarshi chiqib, ularni o'z chegarasiga, hatto unga yaqin bo'lgan Farg'ona va Qashg'ar yerlariga keltirmaslikka harakat qilar edi.

I asrda qang'arlar Buxoro va Xorazmni egallaydi. Ammo bu viloyatlar tezda Qang' davlati ta'siridan chiqib, Kushon saltanati tarkibiga o'tadi. G'arbda esa qang'arlar Parfiyaning kuchsizlanganligidan foydalanib, Alan yerlarini e'gallaydi.

Qang' davlatining iqtisodiy hayoti masalasida Xitoy tarixchisi Sima-Syan (miloddan avvalgi II asr) uning ko'chmanchi mamlakat bo'lganligini yozadi. Ammo milodning boshlarida to'ng'ich Xan sulolasining tarixda qang'uylarning o'troq xalq ekanligiga ishora qilinadi. Qang'uylarda qoramol va qo'ylar ko'p bo'lgan. Ular zotli otlarni ham ko'plab yetishtirganlar. Chorva mollarining ko'pchiligi podshohlar va uning yaqinlariga qaragan. Shuning uchun bo'lsa kerak

xoqon va uning urugʻlari bahor kelishi bilan qishki qarorgohdan yozgi qarorgohga koʻchganlar. Chorvasi kam boʻlgan aholi esa vohadan chiqib keta olmagan. Yashab qolganlari esa dehqonchilik va hunarmandchilik bilan shugʻillanishga majbur boʻlganlar. Angren — Chirchiq atroflarida saqlangan yuzlab tepa-qoʻrgʻonlar bunga guvohlik beradi. Tarixiy maʼlumotlardan qangʻarlarning Bityan, Yuni hamda arxeologlar ochgan Oʻtror-1, Oqtepa-2, Qorovultepa, Choshtepa xarobalari oʻrnida qadimiy qoʻrgʻonlari va shaharlari ham boʻlgan. Hunarmandchilik — urush qurollari (qilich, xanjar, oybolta, oʻtkir uchli nayza va boshqalar) Toshkent vohasida ishlab chiqarilgan, Qoramozor, Qurama va Chotqol togʻlarida temirchilik misgarlik hunarining rivojlanishi uchun kerakli miqdorda maʼdanlar boʻlgan. Bu joylardan juda qadim davrlardan boshlab mis, temir, kumush va boshqa metallar olingan. Ustalar turli metallarni bir-biriga qoʻshib, mustahkam qurollar yasashni ham bilganlar.

1984-yili xoʻjandlik A.Aminov tomonidan Sirdaryodan topilgan qadimgi dubulgʻa yuqorida aytib oʻtganlarimizga misol boʻladi. Dubulgʻa 2 ming yillik tarixga ega. Dubulgʻaning zirxi qoʻshqavat boʻlib, turli metall qotishmalaridan ishlangan. Mutaxassislar uni yasash uchun mahalliy xomashyo, jumladan, Qoramozor rudasi asosiy mahsulot boʻlib xizmat qilgan, deb taxmin qiladilar.

Qovunchitepa qazilmalaridan topilgan sopol idishlar Qangʻ davri madaniyatidan darak beradi. Sopol idishlar koʻpincha qizil angʻob bilan boʻyalgan. Sopol idishlarning bir qancha turlariga hayvon boshi tasviri tushirilgan. Yuqorida tilga olingan arxeologiyaga oid barcha topilmalar Qovunchi madaniyati deb tarixga kirgan. Qovunchi madaniyati Toshkent vohasi, Sirdaryoning oʻrta oqimi, Yettisuv va Shimoliy Fargʻonada keng tarqalgan. Bu madaniyatning ayrim namunalari Oʻzbekistonning janubi va Tojikistonning bir qancha tumanlaridan ham topilgan. Qangʻ madaniyati, savdo-iqtisodiy aloqalarining rivojlanishi va kengayishida bu davlat hududi orqali oʻtgan qadimiy savdo yoʻli — «Ipak yoʻli»ning ahamiyati katta boʻlgan.

Qangʻlilar eʼtiqodida zardushtiylik dini yetakchi oʻrinni egalagan. Ular quyoshni muqaddas deb bilganlar va unga sigʻinganlar. Tarixiy maʼlumotlarga qaraganda madaniyatning boshqa turlari qatorida musiqa sanʼati ham rivojlanganligi taʼkidlanadi.

Milodiy II–III asrlarga oid, xitoy tilida yozilgan tarixiy kitoblarda va musiqa traktatlarida Oʻrta Osiyo xalqining mohir sozandalari,

maqomchi va bastakorlari hamda raqqosalari haqida ko'pchilikka ma'lum bo'lmagan ma'lumotlar mavjud.

Solnomalarda va musiqa traktatlarida O'rta Osiyodan olib borilgan juda ko'p musiqa asboblari eslatib o'tilgan. Ammo bularning aksariyati xitoy tilida nomlanganligi tufayli ularning qaysi biri O'rta Osiyodan borganligini aniq aytish qiyin. Bu asboblarga berilgan ta'riflardan va N.Y.Bichurinning tarjimalarida keltirilgan ayrim asbob nomlaridan nay, surnay, childirma, nog'ora, dutor, beshtorli cholg'u asbobi (gusli) va boshqalar O'rta Osiyodan borgan deyish mumkin.

O'rta Osiyo va boshqa mamlakatlardan borgan san'atkorlardan musiqachi va artistlar guruhlari tashkil etilgan. Jumladan, Toshkent, Samarqand, Shahrisabz va Buxoro san'atkorlaridan tashkil topgan guruhlar mavjud bo'lgan. 12–24 kishidan iborat bo'lgan guruhlar bora-bora ansamblga aylanadi. Ijrochilar sahnaga o'z milliy kiyimlarida chiqqanlar.

Milodiy IV–V asrlarga oid xitoy tilida yozilgan musiqa traktatlarida Buxoro (Ango), Samarqand (Qang'o) va Qang'lisijo yoki Qang'li (Sirdaryoning o'rta oqimi, Toshkent vohasi) nomli maqomlar mavjud bo'lganligi uqtirib o'tilgan.

Xusyunu — o'z davrining eng mashhur raqslaridan bo'lib, Movarounnahrda keng tarqalgan. Bu o'yinni asosan qizlar, ba'zi vaqtda erkaklar ham ijro etganlar. Samarqand va Kitob — Shahrisabz viloyatlarida mashhur bo'lgan bu o'yinni ijro etuvchi qiz-juvonlar ham ko'proq shu viloyatdan chiqqanlar.

Xitoyda milodiy bir minginchi yillarning o'rtalarida O'rta Osiyodan borib qolgan va u yerda shuhrat qozongan raqslardan yana biri *Chjechji* — Toshkent nomi bilan atalgan bo'lib, buni asosan qiz-juvonlar ijro etganlar. Dastavval bu raqsga bir kishi tushgan, ya'ni yakka o'yin hisoblangan. Milodiy V–VI asrlarda esa besh kishi, keyingi asrlarda esa 24 kishi o'ynagan. Bu raqsga davra tutib, aylanib o'ynalgan.

«Toshkent» raqsi xitoyliklarni o'ziga maftun etgan. O'sha davrlarda yozilgan musiqa traktatlarida bu raqsga juda yuqori baho berilgan. Masalan, Chyan Yan o'zining «Musiqa kitobi» nomli asarida «Xitoyliklar chjechji raqsini ijro etishda *xuslar* (xorijiylar—R.Sh. Sh.K.) bilan tenglasha olmaydilar», deb yozgan edi. O'sha davrdagi xitoy shoirlari «Toshkent» raqsining maftuni bo'lib, unga bag'ishlab 29 ta she'r va qasidalar yozganlar.

Xitoyda yashab, o'sha yerning fuqarosi bo'lib ketgan bir qancha sana't ustalari qaysi shahar va viloyatdan kelgan bo'lsalar o'sha joyning nomini o'z ismlarining oldiga qo'shib aytganlar: ularning avlodlariga esa bu nomlar familiya bo'lib qolgan. Masalan, Buxorodan kelganlar — An (Ango — Buxoro), Samarqanddan kelganlar — Kan (Qang'o — Samarqand), Shahrisabzdan kelganlar — Shi (Shigo — Shahrisabz, Toshkent ham Shi deb beriladi, ammo uning belgisi boshqacharoq bo'lgan), Mi (Migo — Maymurg' — Samarqand yaqinidagi viloyat), Sao (hozirgi Xo'jand, — Mirzacho'l va qisman Jizzax viloyatlarida joylashgan yerlar va boshqalar). Xullas, Qang' davlatining qariyb yetti asrlik tarixi ota-bobo, avlod-ajdodlarimiz qadim-qadimdan biz haqli suratda faxrlansa arziydigan tarixga, rivojlangan, qadimiy madaniyatga ega bo'lganliklarini yana bir marta isbotlaydi.

4. QADIMGI FARG'ONA DAVLATI (Parkana, Davan)

Davlatchilik tarixi bo'yicha hali kashf qilinmagan masalalar anchagina. Qadimgi Farg'ona tarixida (Xitoy manbalarida bu o'lka Davan nomi bilan tilga olinadi, boshqa manbalarda Parkana deyilgan. (Bu haqda keyinroq batafsil to'xtalamiz R.Sh, Sh.K.) Tarixchilar uchun muhim bo'lgan uning tashkil topgan va inqirozga yuz tutish yillari aniqlanmagan. Bu davlat, taxminan miloddan avvalgi III asrdan to milodiy II asrgacha mavjud bo'lib, Farg'ona vodiysida joylashgan.

Bundan ko'rinib turibdiki Farg'ona vodiysining qadimgi davr tarixi yetarli darajada o'rganilmagan. Tarixiy yozma manbalarda ham bu haqda deyarli hech qanday ma'lumotlar uchramaydi. Xitoy manbalarida ba'zi bir qisqa, uzuq-yuluq ma'lumotlar uchrab turadi. Buning sababi Farg'ona vodiysining Xitoy bilan hududiy jihatdan chegaradosh va qo'shni bo'lganligida deb tasavvur qilish mumkin. Yuqoridagi sabablar taqozosi bilan darslik qo'llanma va adabiyotlarda Farg'ona vodiysining qadimgi davri tarixi haqida maxsus so'z yuritilmagan. Akademik A. Asqarov «O'zbekiston tarixi» kitobida bu kamchilikni tuzatish bo'yicha dastlabki qadamni qo'ygan.

Qadimgi Farg'onaning tarixi haqida Xitoy manbalarida Davan davlati bo'lganligi tilga olinadi. Ammo bu davlatlar qachon paydo bo'lganligi va inqirozga yuz tutib, qachon tarix sahnasidan

tushganligi masalasida hech narsa deyilmagan. Biz bu davlatning miloddan avvalgi II–I asrlarda qudratli davlat uyushmasi bo'lganligini bilamiz, xolos.

Akademik A. Asqarov fikricha, miloddan avvalgi VI–IV asrlarda O'rta Osiyoning Baqtriya, Parfiya, Marg'iyona, Sug'd, Xorazm kabi o'lkalari Eron ahamoniylari tomonidan bosib olinganda qadimgi Farg'ona bunday tobelikdan ozod bo'lgan. Bu davlat Xorazm davlati singari makedoniyalik Aleksandrğa ham tobe bo'lmagan.

Farg'ona vodiysining qadimda salavkiylar davlati tarkibida bo'lganligi haqida ham hech qanday ma'lumot yo'q. Bundan chiqadiki, Farg'ona qadimgi davrda ahamoniylar va yunonlar hukmronligi davrida siyosiy erkini o'z qo'lida saqlab qola olgan. Yunon manbalarida salavkiylarning lashkarboshisi Demodam miloddan avvalgi 280-yilda Yaksart (Sirdaryo)dan o'tib, yunon xudosi Appolon shaniga altar (mehrob) (olovxona) o'rnatdi, degan xabardan bo'lak hech narsani qoldirmagan. Bundan tashqari, antik tarixchilar Yunon-Baqtriya podsholaridan biri Sharqiy Turkistonga Farg'ona orqali bir marta qo'shin tortib borganligini qayd qilish bilan cheklanadi. Bu fikr-mulohazalar asosida xulosa qiladigan bo'lsak qadimgi Farg'ona davlati — Davan miloddan avvalgi II asrda emas, balki ancha ilgariroq, taxminan IV yoki III asrlardayoq tarix sahnasida bo'lganligi ma'lum bo'ladi. U paytda bu davlat *Parkan* deb atalgan. Davan nomi esa xitoyliklar tomonidan berilgan nomdir.

Ba'zi bir xitoy yozma manbalarining guvohlik berishicha, miloddan avvalgi II–I asrlarda Davan aholisi ko'p, dehqonchilik va hunarmandchilik xo'jaliklari yuksak darajada rivojlangan, shaharlarga boy va kuchli qo'shinga ega bo'lgan mamlakat edi. Buni boy arxeologiyaga oid topilmalar ham tasdiqlaydi. Davan tarixining bu davri Sho'rabashad bosqichi deb ham ataladi. Sho'rabashad O'zgan yaqinida joylashgan bo'lib, vodiyning yirik shaharlaridan biri bo'lgan, uning yer maydoni 70 gektarga tengdir.

Davanda miloddan avvalgi II asrda bo'lgan Xitoy e'lchisi Chjan Syan bergan ma'lumotlarga qaraganda bu davlat kuchli siyosiy tizimga e'ga bo'lgan. Davlat tepasida mahalliy aholining aslzodalaridan chiqqan hukmdor turgan. Manbalarda ularning nomlari xitoycha Mugua, Chan Fin, Yanlyu deb tilga olinadi. Hukmdor o'zining yonida eng yaqin ikkita qarindoshini yordamchi sifatida tutib davlatni boshqargan. U davlat ishlarini olib borishda oqsoqollar kengashiga suyangan. Bu kengash hukmdor bilan

birgalikda davlat ahamiyatiga molik ijtimoiy, siyosiy va diniy muammolar bilan shug'ullangan va ularni hal etgan. Ayni paytda oqsoqollar kengashi hukmdor faoliyatini ba'zi bir muhim masalalarda nazorat ham qilib turgan. Bu oqsoqollar kengashi oldida hukmdor huquqi cheklanganligini ko'rsatadi. Xususan, urush, tinchlik e'lochilik masalalarida hal e'tuvchi kuch va huquq bu kengash qo'lida bo'lgan. Oliy kengash zarur bo'lsa hukmdorni hokimiyatdan chetlatishi, uning o'rniga yangisini saylashi ham mumkin. Hatto o'zga davlatlar bilan bo'lgan janglarda davanliklarning mag'lubiyati uchun oliy hokimiyat egasi — hukmdor oqsoqollar kengashi qarori bilan o'lim jazosiga tortilganligi ham manbalarda qayd etiladi.

Davan davlatining siyosiy tuzumi ilk shahar-davlat yoki voha-davlatlarining e'rkin ittifoqiga tayanardi. Bunday davlat tizimining shakllanishida ilk temir davrida (miloddan avvalgi XI—VIII asrlarda) qaror topgan dehqonchilik vohalari va ular negizida tashkil topgan qadimgi shaharlar asos bo'lgan edi. Bunday dehqonchilik vohalarining soni arxeologiyaga oid izlanishlar ma'lumotlariga qaraganda 10 dan ortiq bo'lgan. Bular Aravonsoy, Akbura, Sultonobod, Qo'rg'ontepa, Andijonsoy, Qorabosh, Tentaksoy, Maylisoy, Ulug'nor, Shahrixonsoy, Akman, Yilg'insoy va boshqalardir. Ularning har birida o'nlab antik davr yodgorliklari mavjud. Bu vohalar asosan so'nggi bronza davrida o'zlashtirilgan, miloddan avvalgi IV—I asrlarga kelganda esa ular zahirida shaharlar qad rostlaganini ko'ramiz.

Xitoy sayyohi va elchisi Chjan Syanning ta'kidlashicha, qadimgi Farg'ona bilan Xitoy o'rtasida doimiy suratda siyosiy, iqtisodiy, savdo va madaniy aloqalar bo'lib kelgan. Xitoy hukmdorlari doimo Farg'ona vodiysi boyliklariga, uning samoviy uchar otlariga hasad bilan qaraganlar va shu negizda ikki o'rtada tez-tez urushlar ham kelib chiqqan. Ularning ba'zilari haqida yuqoridagi mavzularda fikr yuritilgan edi. Davanliklar o'z erki va ozodliklari uchun hamisha dushmanlarga qarshi shafqatsiz kurashib kelganlar.

Xitoy manbalarida qoldirilgan ma'lumotlarga qaraganda miloddan avvalgi II—I asrlarda Davanda dehqonchilik madaniyati va yilqichilik yuksak darajada rivojlangan. Chjan Syan bu davrda hammasi bo'lib 70 ta obod shaharlar bo'lganligini, unda bir necha yuz ming aholi yashaganligini yozadi. Voha aholisi yerga ishlov berishda o'ta mirishkor bo'lgan. Ular sholi, bug'doy va boshqa ekinlarni ekib dehqonchilik qilganlar. Farg'ona vodiysida qadimdan uzumchilik

keng rivoj topgan, undan sharbat tayyorlash yaxshi yo'lga qo'yilgan. Boylarning yerto'lalarida o'n yillab saqlangan sharoblar bo'lgan. Ammo bu yerda Parfiya, Baqtriya, Xorazm, Sug'dda bo'lgani singari tanga pullar zarb etilmagan. Savdo asosan pulsiz mol ayiriboshlash yo'li bilan olib borilgan. Antik Farg'onada hunarmandchilikning qator tarmoqlari keng rivoj topgan. To'qimachilik va kulolchilik sohalari bundan mustasno emas.

Qadimgi Farg'onaning ijtimoiy va siyosiy hayotida ayollarning o'rni salmoqli edi. Ayollarga nisbatan hurmat, tavoze kuchli bo'lgan. Yozma manbalarning guvohlik berishicha, agar ayol eriga biror topshiriq buyursa, er topshiriqni so'zsiz bajarishi lozim bo'lgan. Antik Farg'ona aholisining tashqi qiyofasi qang'arlarga o'xshab ketishi Xitoy manbalarida ko'rsatiladi. Ular chuqur ko'zli va qalin soqolli bo'lganlar. Chjan Syan Davandan (Farg'onadan) to' Ansi (Parfiya)gacha bo'lgan hududlarda yashovchi aholi til jihatdan har xil bo'lsada, ular bir-birlarini tushunganlar, ularning urf-odatlarini ham bir-birlariga o'xshash bo'lgan, deb ta'kidlaydi.

Chjan Syanning Davan davlatining harbiy qudrati haqidagi ma'lumotlari ham e'tiborlidir. Bu davlat 60 ming qo'shinga ega bo'lgan. Piyoda askarlar oddiy qurollar bilan qurollangan, otliq qo'shinning harbiy mahoratda tengi bo'lmagan. Davan suvoriylarining chopar ot ustida turib orqaga qayrilib kamondan uzgan o'qlari har qanday dushmani ham dog'da qoldirgan. Vodiyning, hatto ayollari ham kamondan o'q uzish va mohirlikda erkaklardan qolishmagan.

Qadimgi Davan davlatini milodning dastlabki yuz yilliklari davomida mahalliy aslzodalar sulolasi boshqargan. Buni Xitoy manbalari tasdiqlaydi. Bu manbalarda ko'rsatilishicha, qadimgi Farg'onani 419-yilgacha bir sulola vakillari uzluksiz idora qilganlar. O'rta Osiyo hududlarida eftaliylar davlati qaror topgach, qadimgi Farg'ona davlati ham o'z mustaqilligini yo'qotib, ana shu eftaliylar davlati tarkibiga kirgan edi.

5. KUSHON DAVLATI

Spitamen qo'zg'oloni mag'lubiyatidan so'ng, miloddan avvalgi IV asr oxirlarida xitoy manbalarida yuechjilar deb atalgan qabilalar Sharqiy Turkistondan to Mo'g'uliston chegaralarigacha bo'lgan hududlarga borib o'rtnashganlar. Xitoyning shimolida

**Baqtriya jangchisi boshi
(Xolchayon).**

birlashgan mustaqil qo'shinini tuzish zaruriyati kelib chiqqan e'di. Yunon-Baqtriya podshosi Yevtidem massaget qabilalarining bu harakatlarini barbod etish maqsadida xunnlardan mohirona foydalanadi. Yevtidem miloddan avvalgi 206-yilda salavkiylar hukmdori Antiox III bilan shimol ko'chmanchilariga qarshi harbiy ittifoq tuzadi. Bundan xabardor bo'lgan xunn shahzodasi Mode yuechjilar qo'lidan garovlikdan qochadi, o'z otasini hokimiyatdan ag'darib tashlab, yuechjilar ustiga lashkar tortib boradi.

Miloddan avvalgi 176-yilda xunnlr yuechjilar ustiga ikkinchi marta hujum uyushtiradilar. Oqibatda xunnlr 165-yilda yuechjilarni g'arbga ulotirib tashlaydilar. Rivoyatlarga qaraganda xunn hukmdorlari mag'lub bo'lgan yuechjilar podshosining bosh suyagidan kosa yasab, g'alaba sharafiga unda sharob ichib yurgan ekanlar. Yuechji qabilalari qadimgi Farg'ona yerlariga chekinadilar va o'sha yerda istiqomat qila boshlaydilar. Xitoy manbalarida yozilishicha qadimgi Farg'onaning shimoliy tumanlarida yuechjilar qishloq va shaharlar barpo qiladilar. Bu davrda yagona bir podsho bo'lmagan, balki qabila va urug' yabg'ulari qabila oqsoqollari qo'li ostida birlashganlar. Jumladan, hozirgi Namangan viloyatining Yangiqo'rg'on tumani hududida Kushon qishlog' va Kosonsoyda Koson shahrini yuechjilar barpo qilgan edilar. Ma'lumki, miloddan avvalgi II asr o'rtalarida Yunon-Baqtriya davlati inqiroz sari yuzlanadi. Ana shu qulay vaziyatdan foydalangan yuechjilar miloddan avvalgi 140–130-yillarda Sug'd yerlari orqali Baqtriyaga

esa xunn qabilalari yashardi. Yuechjilar xunnlarga janubiy qo'shni bo'lganlar. Ular Sharqiy Turkistonda joylashib olib, xunnlarni o'z ta'sirlariga olish niyatida bo'lganlar. Ularning bu niyati, ayniqsa, miloddan avvalgi III asrning ikkinchi yarmida to'la namoyon bo'la boshlaydi. Sababi xuddi shu davrda O'rta Osiyoning janubi-sharqiy viloyatlarida Yunon-Baqtriya davlati tarkib topib, yuechjilarni bezovta qilmoqda edi. Yunon-Baqtriyaga qarshi O'rta Osiyo qabilalarining

bostirib keladilar va Shimoliy Baqtriya hududlarini egallab oladilar. Yuechjilar Baqtriyada 100 yil mobaynida 5 ta qabilaga bo'linib yashaganlar. Guyshuan (Kushon) qabilasi (yabg'usi Kudzula Kadfiz edi) to'rtta qabila yabg'ularini o'ziga tobe etib, barcha qabilalar ustidan hukmronlik qilardi. U o'z davlatini Kushon sifatida e'lon qildi va hozirgi Surxondaryo viloyatining Sho'rchi tumanida joylashgan Dalvarzintepani bu davlatning poytaxtiga aylantirdi. Kudzula Kadfiz o'z davlat chegaralarini kengaytirish va uning qudratini mustahkamlash maqsadida Amudaryoning chap sohili tumanlarini egallashga bel bog'ladi. U tez orada Parfiya, Afg'oniston va Kashmirni egalladi. Kudzula Kadfiz 80 yoshida dunyoni tark etdi. Uning davrida Kushon davlatining o'z pullari bo'lmagan. Kudzula Kadfiz tangalarni Rim saltanati va Parfiya podsholari zarb etgan tangalarga taqlid qilib chiqargan. Shu boisdan ham bu davrdagi tangalarda «Kudzula Kadfiz Yabg'u» degan yozuvlarni uchratamiz. Keyinroq esa «Hukmdor Kadfiz» degan yozuvda tangalar zarb etilgan.

Kudzula Kadfiz vafotidan so'ng uning o'g'li Vima Kadfiz taxtga o'tiradi. Bu davrda Kushonlar davlati Pokiston va Hindistonning markaziy viloyatlarini bosib oladi. Vima Kadfiz o'z nomidan tangalar zarb etadi. Unga atab tosh haykali o'rnatadilar. Bu haykal Hindistonning Matxura shahrida qad ko'taradi. Vima Kadfiz 30 yil podsholik qiladi. Mamlakatda pul islohotini o'tkazadi.

Vima Kadfizdan so'ng mamlakatni idora etish **Kanishka** zimmasiga tushgan. U podsholik qilgan davrda Hindistonning janubiy tumanlari, O'rta Osiyoning Sug'diyona, Xorazm va Choch viloyatlarini zabt etadi. Kanishka davrida «shohlarning shohi — ulug' xaloskor» yozuvi bilan tanga pullar zarb etiladi. Kanishka tangalari turli hududlarda ko'plab topilgan. Kushon davlati bu davrda eng gullagan va hududlari juda ham kengaygan davrini o'z boshidan kechiradi. Kanishka budda dinini rasmiy ravishda davlat dini deb e'lon qiladi, buddizmni qabul qilib, uning saltanat miqyosidaga tashviqotchisi va himoyachisiga aylanadi. Kanishka davlat poytaxtini Dalvarzindan Peshovarga ko'chiradi.

Milodning I asr 70–80-yillarida Sharqiy Turkiston yerlari masalasida Xitoy–Kushon mojarolari boshlanadi. Shunga qadar Kushonlar xitoyliklarning Sharqiy Turkiston yerlarini egallash uchun qilgan harbiy harakatlariga xayrixoh bo'lganlar. Hatto ular 84-yilda xitoylarga qarshi kurashish uchun Qashg'arga yuborilgan Qang'uy

**Budda haykali (Bodxisotva).
Fayoztepa topilmasi.**

**Buddaning tosh barelyefi
(eski Termiz topilmasi).**

qo‘shinini tezda chaqirib oladi. Qashg‘ar hokimligi esa xitoyliklarga taslim bo‘ladi. Shundan so‘ng kushonlar Xitoyga Turfonni bosib olishda yordam ko‘rsatadi. Oradan 2–3-yil o‘tgach, ikki o‘rtadagi munosabat buziladi. Buning sababi Kushon elchisi Katta sovg‘alar bilan Xitoy hukmdorining qizini kushonlar podshosiga unashtirish maqsadida Xitoyga borgan edi. Xitoy hukmdori uni hibsga oladi. Natijada ikki o‘rtaga sovuqchilik tushadi. O‘zini haqoratlangan deb hisoblagan Kushon hukmdori 70 ming kishilik qo‘shin bilan Xitoyga qarshi yurish qiladi. O‘zaro kurashda u yengilib, Sharqiy Turkistondan qochishga majbur bo‘ladi.

102-yilda Xitoyning nomdor va yengilmas lashkarboshisi Ban Chao vafot etadi. Bundan foydalangan Sharqiy Turkiston viloyatlari xalqlari birin-ketin Xitoyga qarshi qo‘zg‘olonlar ko‘taradilar. Bu qulay vaziyat tufayli kushonlar 107-yilda Sharqiy Turkistonga yana lashkar tortadilar. Kushonlar Sharqiy Turkistonda o‘z hukmronliklarini o‘rnata olmagan bo‘lsalar-da, Hindiston yilnomalarida Kanishkaning Tarim havzasini bosib olganligi haqida ma‘lumotlar berilgan. Xullas, Kanishka podsholik qilgan 23 yillik davrda kushonlar davlati hududlari juda ham kengaygan.

Soson podshosi Shopur I (241–242-yillar) yozdirgan «Zardusht Ka'basi»da kushonlar saltanatining hududi haqida: «Kushonlar mamlakati Peshovar, Qashg'ar, Sug'd va Chochgacha cho'zilgan», — deyiladi.

Kanishka vafotidan keyin kushonlar taxtiga uning o'g'li Vasishka o'tirdi. U 4 yilgina podsholik qildi, xolos. Vasishkadan so'ng hokimiyat Xuvishka qo'liga o'tadi. U 32 yil hukmronlik qiladi. Undan so'ng Vasudeva podsholik qildi. Vasudeva 34 yil mamlakatni idora qildi. Bu davrga kelib Kushon podsholigi ikki qismga bo'linadi. Mamlakatning bir qismiga Vasudeva, ikkinchi qismiga Kanishka III hukmronlik qiladi. Buni ularning har ikkalasi nomidan zarb etilgan tanga, pullar isbotlaydi.

Kushon davlatining xalqaro elchilik va savdo aloqalari keng rivoj topgan. 99-yilda Kushon davlatining elchisi Rimga borgan. Kushon va Rim saltanatlari o'rtasida yaqin elchilik aloqalari bo'lgan. Ehtimol shu boisdan bo'lsa kerak, Rim podsholari II asr boshlarida Troyan kolonnalariga Rimga kelgan elchilar, savdogarlar, hunarmandlarning tasvirlarini tushirganlar. Ana shu haykal-tasvirlarda O'rta Osiyo vakillarining tasvirlari ham uchraydi. Baqtriya hududida rim tangalari va san'at asarlarining namunalari ko'plab topilgan.

Yuqorida Vima Kadfiz davrida pul islohoti o'tkazilganligi qayd etilgan edi. Bu Kushon davlati pulining joriy etilishini ta'minladi. Bu pullar oltin, kumush va misdan ishlangan edi. Oltin tangalar, odatda, tashqi savdo uchun zarb etilgan. Har bir oltin tanganing og'irligi 8 gramm bo'lgan. Kanishka davrida davlat tili Kushon-Baqtriya tili hisoblangan. Bunga qadar davlat tili yunoncha (Kudzula davrida), so'ngra yunon va hindcha (Vima Kadfiz davrida) bo'lgan. Kanishka davriga kelib tangalar Baqtriya yozuvi bilan chiqqan. 100-yilda Kanishka budda dini ulamolarining qurultoyini chaqiradi va ularning fikr-mulohazalarini o'rganib, din sohasida ham islohot o'tkazadi. Ilgari zarb etilgan tangalar faqat hind xudosi (Shiva tasviri bilan chiqarilgan bo'lsa, endi tangalardagi tasvirlarda xudolarning soni ko'payadi. Bu hol Kanishkaning budda dinini davlat dini deb e'lon qilgan bo'lsa-da, ayni paytda odamlarga har xil dinlarga e'tiqodga ruxsat berilganligini ko'rsatadi.

Kanishka davrida mamlakatda budda diniga atab ibodatxonalar va ular yaqinida monastirlar qurilgan. Budda ibodatxonalarida o'sha zamon san'ati aks ettirilgan. 1933-yili Termiz yaqinidagi Ayritomdan topilgan ibodatxona tashqi devor peshtoqlariga sarg'ish-oq toshlardan

haykallar oʻrnatilgan. Haykallarda yaxshi kiyingan va marjonlar taqqan ayollarning doʻmbira, rubob, chang, nay, kabi cholgʻu asboblari chalayotgani tasvirlangan. Peshtoqning bir tomonida qoʻlida gul, meva va boshqa narsalardan iborat dahyalar koʻtargan odam haykallari oʻrnatilgan.

Bino ichida gʻishtdan ishlangan Budda haykalining siniqlari topilgan. Bu yerdagi haykallarning ishlanish uslubi, kiyim-kechagi, musiqa asboblari Hindiston, Oʻrta Osiyo, Yunoniston madaniyatlari hamda bu xalqlar oʻrtasidagi iqtisodiy munosabatlarning rivoji madaniy hayotda juda ravshan aks etganini koʻrsatada. Bu faqat Ayritomdagi haykallar timsolidagina emas, balki Xorazm, Fargʻona, Sugʻd, Parfiya yerlarida topilgan turli xil buyumlar, madaniy obidalar, topilmalar timsolida ham yaqqol koʻzga tashlanadi. Shahar qurilishiga katta eʼtibor berilgan, meʼmoriy-monumental, tasviriy va amaliy sanʼat, haykaltaroshlik rivojlanish borasida eng yuqori nuqtaga koʻtarilgan. Ichki va tashqi savdo taraqqiy etgan. Mamlakatda tinchlik va osoyishtalik hukmronligiga erishilganligi tufayli dehqonchilik va uning yurak tomirlari hisoblangan sugʻorish inshootlarini barpo etish davlat tasarrufida boʻlgan. Hunarmandchilikning deyarli barcha tarmoqlari keng koʻlamda yuksalgan. Bu davrda etnik madaniyati, tili va dini bir xil boʻlgan xalqlarning siyosiy jihatdan birlashishi, ayniqsa, muhim ahamiyat kasb etgan. Turli xalqlar madaniyatining chatishishi natijasida bu yerda oʻziga xos yangi madaniyʼyat shakllanib, rivoj topadi va keyingi asrlar madaniyatining taraqqiyotiga ham zamin boʻlib xizmat qiladi. Shu bilan birga kushonlar davri — Oʻrta Osiyo xalqlarining oldingi davrdagi taraqqiyotiga yakun yasadi. Shundan soʻng Sharq va Gʻarb madaniyatlarining oʻzaro taʼsiri yangi tarixiy bosqichga qadam qoʻydi. Ellin madaniyatining anʼanalari Kushonlar davrida ijodiy jihatdan qayta shakllandi va yangicha talqin qilina boshlandi.

Kushonlar saltanati Kanishkaning vorisi Xuvishkadan keyin asta-sekinlik bilan inqiroz sari yoʻl tuta boshladi.

226-yilga kelib kushonlar saltanatidan gʻarbda Parfiya davlatining oʻrnida sosoniylar davlati siyosat maydoniga chiqdi. Bu davlat Parfiyaga tegishli hududlarda tashkil topdi. Biroq podsho Ardasher I davrida mustaqil davlat sifatida faoliyat koʻrsatishga intildi va Kushon davlatiga xavf sola boshladi. Bunday vaziyat kuhonlarni befarq qoldirmadi. Kushon podshosi Vasudeva sosoniylar tomonidan boʻladigan xavfga qarshi ittifoq qidirib, 230-yilda Xitoyga oʻz

elchisini yubordi. Kushonlar bilan sosoniylar o'rtasida jang bo'lishi tabiiy edi. 242–243-yillarda bo'lib o'tgan ikki o'rtadagi jangda sosoniy Shopur I ning qo'shini kushonlarni mag'lubiyatga uchratdi. Shundan so'ng sosoniylar hukmdorlari Sharqiy Xuroson hududlarida «Kushonshoh» unvoniga ega bo'ldilar. 252-yilda esa ular yana «Kushon shohlarining ulug' shohi» degan unvonga ega bo'ldilar. Bu yillarga kelib kushonlar Hindistondagi yerlarining ham katta qismidan judo bo'ldilar. Buni bir budda matnida (III asr o'rtalariga oid) «dunyo uch qismga (Xitoy, Rim va Kushon) bo'lingan, ammo «osmon o'g'lonlari» (saltanatlari) to'rtta: Xitoy, Rim, Kushon va Hind», deb bergan xabaridan ham bilish mumkin. Hind manbalarida ko'rsatilishicha, III asr o'rtalariga kelib Hindiston kushonlardan mustaqil davlat bo'lib ajralib chiqqan. Xuddi shu yillarda Xorazm ham kushonlardan ajralib chiqadi. Ana shu tariqa III asr o'rtalaridan e'tiboran kushonlar saltanati chuqur iqtisodiy va siyosiy inqiroz sari yuzlanadi. Ammo shundan keyin ham Kushon davlati O'rta Sharqning yirik davlatlaridan biri sifatida yana 100 yildan ortiq vaqt tarix sahnasida turdi. Soson podsholarining kuchayishi kushonlarning Rim saltanati bilan aloqasini mustahkamlanishiga sabab bo'ldi. Kushon elchilari 274-yilda Rim saltanati hukmdori Avrelinning Palmir ustidan g'alabasiga bag'ishlangan tantanalarda qatnashganligi manbalarda ko'rsatililadi. Natijada sosoniylar Rim—Kushon do'stligidan xavfsirab, kushonlar bilan aloqani yaxshilash yo'lidan boradilar. Bu maqsadning ijobiy natijalanishiga erishish yo'lida sosoniylar shohi Xormuzd II (301—309) kushonlar malikasiga uylanadi. Biroq IV asrning o'rtalariga kelib kushonlar bilan sosoniylar o'rtasidagi munosabatlar yana keskinlashdi. Bu davrda Shopur II (309—379) kushonlarga zarba berib, Shimoliy Baqtriya yerlarini bosib oladi. Kushonlar bu zarbaga ham bardosh berdilar. Maydonga yangi kuchlar chiqdi. Bu kuchlar o'z vaqtida kushonlar saltanatining tarix sahnasidan o'chishiga olib keldi.

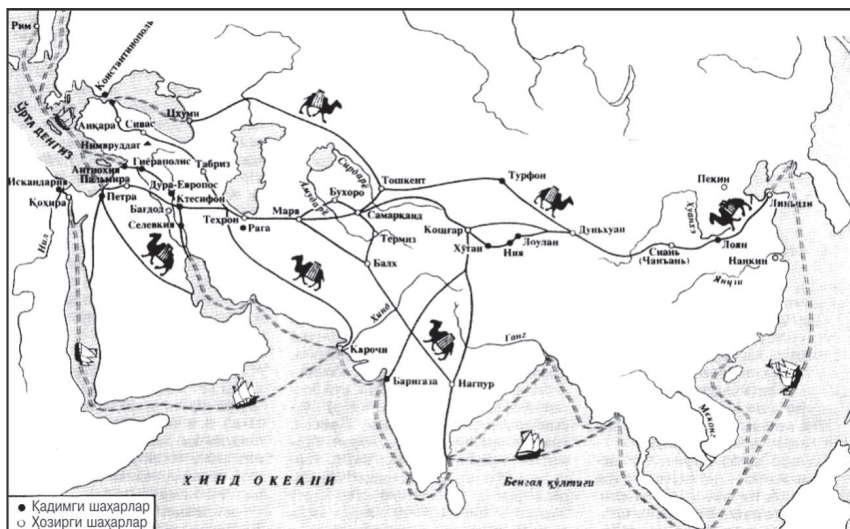
Kushon podsholigi va kushonlar davri O'zbekiston, Tojikiston, Afg'oniston, Pokiston va Hindiston tarixida muhim o'rin tutadi.

Shunday qilib, kushonlar saltanati tarix maydonida o'z o'rnini boshqa, o'zidan kuchliroq siyosiy uyushmalarga bo'shatib berdi. Bu davrda yaratilgan noyob san'at asarlari, madaniyat yodgorliklari uning o'tmishidagi qudratidan dalolatdir.

6. BUYUK IPAK YO'LI

Tarixda «Buyuk ipak yo'li» katta ahamiyatga egadir. Qadim-qadim zamonlar tarixiga ko'z tashlar ekanmiz, jamiyat taraqqiyotini bronza davridan ham ilgari davrlardan boshlab hududlararo bog'lovchi vosita sifatida unga xos ixtisoslashgan yo'llar paydo bo'lganligini ko'ramiz. Tarixda miloddan avvalgi VI–IV asrlarda Eron ahamoniylari saltanati davrida uning hududi bo'ylab «shoh yo'li» o'tgan. Undan ham ilgariroq O'rta va Yaqin Sharqda Badahshon lazuritiga bo'lgan ehtiyoj «lazurit yo'li»ning vujudga kelishiga sabab bo'lgan. Badahshon lazuritlari Mesopotamiya va Misr podsholari saroylarini, ibodatxonalarini bezagan, ayollarning turli taqinchoqlarini ishlashda keng qo'llanilgan. G'rb bilan Sharqni bir necha ming yillar davomida bir-biriga bo'g'lab kelgan qadimgi yo'llardan biri «Buyuk ipak yo'li» dir. Bu yo'lda fanga «Ipak yo'li» nomi bilan faqat XIX asrning 70-yillaridan boshlab nemis olimi Ferdinand Fon Rixtgofen tomonidan kiritildi. Unga qadar bu yo'l «G'arbiy meridional yo'l» deb atalar edi. Ana shu karvon savdo yo'lini asl mazmunini tashkil etgan ipak qachon va qayerda paydo bo'ldi, degan masalada fanda har xil qarashlar bor. Bu to'g'rida turli xil rivoyat va afsonalar to'qilgan.

Fanda ipakning vatani Xitoy deb tan olinganligi sir emas. Ammo hind olimi Mukerji Hindistonda ipakning qachon paydo bo'lganligi haqida aniq va ishonarli ma'lumot bera olmasa-da, u ipakning Xitoyda paydo bo'lib, u yerdan boshqa yerlarga tarqalganligi haqidagi fikrga qo'shilmaydi. U Hindistonda ham tog'li tumanlarda yovvoyi ipak qurti tut daraxtlari ustida pilla o'rashlarini ta'kidlaydi. Xitoyda ipakning paydo bo'lishi haqida juda ko'p rivoyatlar bor. Xitoy hukmdori Chin Chong ipak va ipak qurti, tut daraxti maydonlarini kengaytirish haqida katta g'amho'rlik qilgan. Rivoyatlarning birida miloddan avvalgi 2698-yilda, yana bir rivoyatda esa miloddan avvalgi 2600-yilda Xitoy malikasi Si Ling Chi bog'da, tut daraxtlari soyasida choy ichib o'tirgan paytida uning piyolasiga yuqoridan pilla tushib, issiq choyda yumshab, uning tolalari yoyilib ketadi. Malika Si pilla iplarini piyoladan olib tashlashga qancha urinmasin, uning uzundan uzun tolalari chuvalib bo'lmaguncha choyni ipak ipdan tozalay olmaydi. Rivoyatda aytiliyshicha, pilla tolasini olish usuli ana shu voqeadan so'ng ma'lum bo'lgan. Xitoy xalqi pilla kalavasini topib olishni Osmon xudosi — Si Ling Chiga bog'laydi. Si — bu Osmon

Buyuk ipak yo'li xaritasi.

xudosining nazari tushgan malika, deb u ilohiylashtirilgan va unga atab ibodatxonalar qurilgan. Hozirgacha Xitoyda malika Siga atab har yili ipak bayrami o'tkazilar ekan. Xitoy yilnomalari Fu Gi ismli hunarmandning miloddan avvalgi 3400-yilda musiqa asbobi yasab, uning torlarini ipakdan qilganligini xabar beradi. Xullas, ipakning vatani Xitoy bo'lganligiga shubha yo'q. «Ipak yo'li» Xitoydagi ana shu ipak savdosi bilan bog'langan yo'ldir. Xitoyda ipakchilikning dastlab keng tarqalgan joyi Xuanxe daryosining quyi havzasida joylashgan Shandun viloyatidir. Qadimgi Xitoydagi Sian shahri (Shensi viloyati) «Ipak yo'li»ning boshlanish nuqtasi hisoblanadi. Yunon muarrixlarining ma'lumotlariga qaraganda Xitoy ipagi Shimoliy Qora dengiz tumanlarida va Yaqin Sharq mamlakatlarida miloddan avvalgi V asrdan boshlab ma'lum. O'rta Osiyo hududlarida esa Sopollitepada olib borilgan izlanishlarga qaraganda, ipakchilik janubiy viloyatlarda bronza davridan (miloddan avvalgi II mingyillik o'rtalaridan) mavjud bo'lgan. Sopollitepadan topilgan ipak matolari Xitoydan keltirilgan matolarmi yoki shu yerning o'zida yetishtirilgan matolarmi, degan masala hozircha javobsiz qolmoqda. Akademik A.Asqarov ma'lumotlariga qaraganda «Buyuk ipak yo'li» yuqorida ta'kidlanganidek Xitoyning qadimgi markazi Siandan boshlanib, Lanchjou orqali Dunxuanga keladi. By yerda u ikkiga ajraladi. Ipak yo'lining janubi-garbiy tarmog'i Taklamakon sahrosi orqali Xotanga,

undan Yorkentga kelib, Pomir tog'ining daralari orqali Vahonga, undan Baqtriyaning bosh shahi Zariaspga (Balx) kelgan. Balxda yo'l yana uch tarmoqqa ajraladi, g'arbiy tarmog'i Marvga, janubiy tarmog'i Hindistonga, shimoliy tarmog'i Termiz orqali Darband, Nautak, Samarqandga qarab ketadi.

«Ipak yo'li»ning shimoli-g'arbiy tarmog'i esa Dunxuandan Bami, Kuchi, Turfan orqali Tarim vohasiga — Qashg'arga boradi. U yerdan Toshqo'rg'on orqali O'zgan, O'sh, Quva, Axsikent, Popga, undan Asht dashti orqali Xo'jand, Zomin, Jizzaxga, so'ngra Samarqandda Nautak yo'li bilan birlashadi. Yo'l Samarqanddan g'arbga — Dobusiyaga, Malik cho'l orqali Buxoro va Romitanga, undan Varaxsha orqali Boykent va Forobga borib, Amul shahriga o'tadi. Amulda Marvdan Urganch tomon Amu bo'ylab ketayotgan yo'lga qo'shilgan. Qadimda Marv shahri o'zining qadimiy an'analari va turli yo'nalishdagi karvon yo'llari tutashadigan geografik qulayliklariga ko'ra ipak yo'lidagi eng yirik shahar edi. Shuning uchun ham Marvda mahalliy din — zardushtiylik ibodatxonalaridan tashqari Hindistonning budda, Vizantiya xristian olamining tayanchlari bor edi. Qadimgi «ipak yo'li» ungacha shu mintaqadan «lazurit yo'li», «shoh yo'li» asosida Marvdan g'arbga tomon katta karvon, savdo yo'li bo'ylab Xitoy, Hindiston va Orta Sharqni Yaqin Sharq va O'rtayer dengizi mamlakatlari bilan bog'lab turadi. Tarixiy yozma manbalar va arxeologiyaga oid ma'lumotlarning guvohlik berishicha, Marvdan g'arbga tomon yo'nalgan «ipak yo'li» Tabriz va Parfiya davlatining Nisa shahri orqali Eronning Gekotompil, Apaliya va Ekbatana (Hamadon) shaharlariga va ulardan o'tib Mesopotamiyaning Ktesafon va Bag'dod shaharlariga tarqalgan. Undan Dajla, Frot daryosining o'ng sohili bo'ylab shimol tomon yo'nalib, Antioxiya (Antokiya) orqali Damashqqa, undan Tir va Quddus shaharlari orqali Misrga o'tgan. Marvdan chiqqan shimoliy yo'l esa Amul orqali Urganchga, undan Shimoliy Kaspiy bo'ylab Shimoliy Kavkazga, so'ngra Qora dengizning shimolidan Konstantinopolga borib, Bosfor va Dardanell orqali O'rtayer dengiziga o'tib, Vizantiya shaharlarini oralagan. «Buyuk ipak yo'li» orqali Sharq va G'arb mamlakatlari savdo va elchilik aloqalari qilganlar. Jumladan, Xitoy hukmdorlari o'z elchilarini katta sovg'a-salomlar bilan O'rta Osiyo, Eron, Mesopotamiya va Kichik Osiyo davlatlariga yuborganlar. Manbalarda Xitoy sayyohi Gan In 97-yilda Fors qo'ltig'igacha borib yetganligi xabar qilinadi. Makedoniyalik May Titsian esa 100-yilda

Lanchmodgacha yetib borganligi manbalarda ta'kidlanadi. O'rta osiyoliklar va eronliklar, Xitoy bilan Vizantiya yoki osiyoliklar va eronliklar, Xitoy bilan Yaqin Sharq davlatlari o'rtasida bevosita savdo aloqalarini rivojlanishidan hech qachon manfa'tdor bo'lmaganlar. Chunki bu harakatning «ostida» juda katta iqtisodiy manfaat siyosati bor edi. Shu boisdan ham «Ipak yoli» uchun III asrdan boshlab Eron bilan O'rta Osiyo o'rtasida hayot-mamot kurashi kuchaydi. Eron va Parfiya o'rtasida qattiq janglar bo'ldi.

O'rta Osiyo orqali Xitoydan g'arbga o'tadigan savdo karvon yo'llari doimo sug'diylar nazorati ostida edi. Sug'dlik savdogarlar o'zlarining bu yo'ldagi hukmronliklarini saqlab qolish uchun Sharqiy Turkistonda, Yettisuvda, Oltoydan to Yenisey sohillariga qadar bo'lgan hududlarda, Shimoliy Xitoyning Shamsiy viloyatida, Dunhuan shahrida III–IV asrlarda ming xo'jalikdan iborat sug'd qishloqlari qad ko'targan. Sug'dlar IV–V asrlarda tarkib topgan va Turfondan Shimoliy Mo'g'ulistonga tomon ketgan uyg'ur yo'li, VIII asrda qaror topgan va Sharqiy Turkistondan Jung'oriya orqali Xaqasiyaga borib yetgan qirg'iz yo'lidan ham foydalanganlar. Bu yo'llar ichida Dunhuandan shimoli-g'arbga ketgan ipak yo'li alohida ahamiyatga ega edi. Bu yo'lning ahamiyati Xitoy hukumatiga Xan sulolasining hukmdori U-di tomonidan Sharqiy Turkiston xunnlari qarshi ittifoq izlab Qang'uyga yuborilgan Xitoy elchisi va sayyohi, saroy zobiti Chjan Syan orqali ma'lum bo'lgan. Bungacha Xitoy G'arbiy meridional yo'lidan foydalanilgan. Bu yo'l orqali Xotan nefriti Xitoyning markaziy viloyatlariga miloddan avvalgi II mingyillikdan kela boshlagan edi. Nefrit savdosida yuechji qabila ittifoqi asosiy vositachi bo'lgan. Xan sulolasi davrida ana shu nefrit savdo yo'li orqali Sharqiy Turkistonga ko'plab ipak matolari borardi. Xitoy bu yo'lni iqtisodiy zaruriyat tufayli qo'lga kiritishga harakat qildi. Biroq miloddan avvalgi 165-yilda bu yo'l xunlar qo'lga o'tdi. Ular bu yo'l uchun kurashib yuechjilarni Xotan, Turfon, Qashg'ar vohasidan g'arbga siqib chiqardilar. Xunllar, hatto Shimoliy Xitoy yerlariga ham da'vogarlik qildilar. Natijada Xitoy o'sha davrning qudratli davlatlaridan biri bo'lgan Qang'uyga yaqinlashishga majbur bo'ldi. Shu boisdan ham Xitoy hukmdori U-di Chjan Syanni miloddan avvalgi II asrda Qang'uyga yuborgan. Ammo yo'lda xunlar qo'lida 10 yil asirlikda bo'lib, Qang'uyga yetib borgan bo'lsa-da, o'z maqsadiga yeta olmagan. Shundan keyin Xan podshosi U-di Farg'ona (Davan)ga ko'z tikib, miloddan

avvalgi 104–101-yillarda bu hududga ikki marta harbiy yurish qiladi. Shimoli-gʻarbiy ipak yoʻli faqat iqtisodiy jihatdangina ahamiyatli boʻlib qolmasdan, ayni paytda u diniy, madaniy meros yutuqlarini tarqatuvchi, mamlakatlararo diplomatik aloqalarni taʼminlovchi yoʻl ham edi. Budda dini xuddi mana shu yoʻl bilan Xitoyga Markaziy Osiyo orqali kirib kelgan. IV–V asrlarda Xitoyning tashqi olam bilan har sohada aloqalari kengayadi, buddizm keng yoyiladi, Oʻrta Osiyoning moddiy va manaviy qadiryatlari keng koʻlamda Xitoyga tarqaladi. Xitoyda ipakchilik, xususan, ilk feodalizm davrida yuksak darajada rivojlandi. Xitoy hukmdorlari yollagan turkiy suvoriylariga ipak parchalaridan homashyo tarzida maosh toʻlaganlar. Ipaklar Xitoydan arzon narxlarda Oʻrta Osiyoga sugʻd savdogarlari orqali olib kelingan. Xususan samarqandlik sugʻdlar xalqaro savdoda ustasi farang boʻlganlar. Qadim zamonlarda savdogarlar xalq orasida eng nufuzli, obroʻli, moʻtabar insonlar edilar. Chunki ular faqat mol olib, mol sotuvchi va undan foyda oluvchi jamiyatni boy qatlamigina emas edilar, balki uzoq safarlarga katta savdo karvonlari bilan boruvchi savdogar elchilar, ziyo va madaniyat, yangiliklar tarqatuvchilar, u yoki bu hududdan yangi joylarga ilgʻor xoʻjalik ixtirolarini olib boruvchi nufuzli kishilar ham boʻlganlar. Ayni vaqtda oʻzga mamlakatlarning urf-odatlarini, kuchi va qudrati, hududiy joylashishi, tabiyati va davlatni boshqarish tizimini chuqur bilishda oʻta hushyor davlat aygʻoqchilari ham boʻlganlar.

«Ipak yoʻli» savdosida Xitoy manbalariga qaraganda otlar alohida ahamiyat kasb etgan. Otlarning bahosi ipakning bahosi singari juda yuqori boʻlgan. VIII asr boshida bitta otning bahosi 40 taxlam ipakka teng boʻlganligi taʼkidlanadi. IX asrning birinchi yarmida esa 100 ming otga bir million taxlam ipak bergan. Ayniqsa, Tuva, Xaqasiya, Oltoy, Fargʻona vodiysi va Yettisuv viloyatlarida yetishtirilgan otlar zotdor va bebaho boʻlgan.

Yozma manbalardagi maʼlumotlarga qaraganda III–VII asrlarda Oʻrta Osiyo va Oʻrta Sharq orqali oʻtgan «Ipak yoʻli»ning nazorati sugʻdlarning qoʻlida boʻlgan boʻlsa, VIII asr oʻrtalariga kelib, «Ipak yoʻli»ning gʻarbiy qismi arablar nazoratiga oʻtadi. XIII asrda esa «Ipak yoʻli»ning barcha tarmoqlari boʻylab nazoratni Chingizxon oʻz qoʻliga oladi. Bu holat to XIV asr oʻrtalarigacha davom etdi. Soʻng «Ipak yoʻli» Temur va temuriylar nazorati ostida oʻtdi. «Ipak yoʻli» orqali Xitoydan Gʻarb mamlakatlariga, asosan, ipak, ilk oʻrta asrlardan boshlab qogʻoz chiqarilgan boʻlsa, gʻarb mamlakatlaridan

Xitoyga shisha, jundan ishlangan har xil gazlamalar, gilam, palos, oyna, metall, zebi-ziynat bezaklari, qimmatbaho toshlar: lazurit, biryuza, serdalik har xil dorivorlar, arg'umoq otlar olib borilgan.

Xullas, «Buyuk ipak yo'li» O'rta Osiyo xalqlarini siyosiy, iqtisodiy madaniy va savdo sohasidagi hayotida katta o'rin tutgan, o'lka xalqlari bu yo'l tufayli G'arb va Sharq dunyosi hamda ularning xo'jalik ixtirolaridan keng bahramand bo'lganlar.

«Ipak yo'li» Sharq bilan G'arb o'rtasida vositachilik qilgan. Bir so'z bilan aytganda, «Ipak yo'li» Sharq va G'arb xalqlari hayotida g'oyatda muhim va tarixiy o'rin tutgan. U xalqlarni siyosiy, iqtisodiy, savdo va madaniy sohalarda bog'labgina qolmasdan, balki ayni zamonda bu yo'l dunyo xalqlari o'rtasida tinchlik osoyishtalik, totuvlik, qo'shnichilik, do'stlik va qardoshlarcha birodarlik yo'li ham bo'lgan. Qadimiy avlod-ajdod ruhlarini shod etib «Buyuk ipak yo'li» an'alarini tiklash va unga sayqal berish ozod, hur, erkin yashashdan manfaatdor bo'lgan barcha sof vijdonli fuqarolarning millati, irqi, diniy e'tiqodidan qat'i nazar, muqaddas burchidir.

Hozirda «Buyuk ipak yo'li» an'alarini tiklash uchun keng harakat boshlangan. 1987-yili UNESCO madaniy taraqqiyot bo'yicha BMTning umumjahon dekadasi doirasida «Ipak yo'li—muloqot yo'li» xalqaro dasturi qabul qilindi. Dastur O'rta Osiyo xalqlari boy madaniy tarixlarini keng qamrovda tadqiq etishni nazarda tutadi. Lekin uning asosiy maqsadi — Sharq bilan G'arb o'rtasida yanada mustahkamroq madaniy va iqtisodiy aloqalar o'rnatish, ushbu buyuk qit'alarda yashovchi ko'p sonli xalqlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni yaxshilashdan iborat. 30 dan ortiq xalqaro ilmiy konferensiya va seminarlar o'tkazildi. Ana shunday anjuman 1990-yil oktabrida Samarqandda, 1996-yil fevralida Buxoroda o'tkazildi. «Buyuk ipak yo'li» bo'ylab birgalikda xalqaro ekspeditsiyalar uyushtirildi, kinofilmlar yaratildi, kitoblar, risolalar va maqolalar chop etildi, ba'zi arxeologik va me'moriy yodgorliklar ta'mirlandi. Hindiston, Xitoy, O'zbekiston, Shrilanka, Yaponiyada «Buyuk ipak yo'li»ni o'rganish bo'yicha maxsus ilmiy institutlar ochildi. Ulardan biri Samarqand shahridagi Markaziy Osiyo tadqiqotlari xalqaro institutidir. 1997-yil mayida O'rta Osiyoni Eron bilan bog'lagan Saraxs — Mashhad temir yo'l uchastkasi qurilishi tugallandi. O'zbekistonda «Buyuk ipak yo'li»ni tiklashga katta e'tibor berilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Buyuk ipak yo'li»ni qayta tiklashda O'zbekistonning ishtirokini avj

oldirish va respublikada xalqaro sayyohlikni rivojlantirish borasidagi chora-tadbirlar to'g'risidagi farmoni e'lon qilindi. Shu asosda «O'zbekturizm» milliy kompaniyasi «Ipak yo'li» o'tgan tarixiy manzillar bo'ylab 200 dan ortiq yo'nalishlar ishlab chiqdi. Ular asosiy sayyohlik zonalarini qamrab oladi va Toshkent, Samarqand, Buxoro, Xiva hamda Farg'ona vodiysi shaharlari bo'ylab o'tadi. «Ipak yo'li»ning tarmoqlari hisoblangan Andijon, Namangan, Farg'ona, Termiz, Nukus shaharlari orqali o'tuvchi yo'nalishlar ishlab chiqilmoqda. Farg'ona vodiysi bo'ylab o'tuvchi yo'nalish — «Farg'ona oltin halqasi» Qo'qon, Andijon, Namangan shaharlarini o'z ichiga oladi. «Buyuk ipak yo'li» sayyohlik yo'nalishlari bo'ylab safar qiluvchilar soni yil sayin ortib bormoqda¹.

7. «AVESTO» — MUQADDAS KITOB

Ma'lumki dastlabki sivilizatsiyalar tarixi qadimgi Sharqda, so'ngra Yunonistondagi Krit orolida Minoy sivilizatsiyasi bilan boshlangan edi. Shuningdek, sivilizatsiyalar dunyoning ko'plab mintaqalarida bo'lganidek, O'rta Osiyo, jumladan, hozirgi O'zbekiston hududlarida ham vujudga keldi. Buni «Avesto» nomi bilan ma'lum bo'lgan muqaddas kitob ham isbotlaydi. Dunyodagi eng qadimiy dinlardan biri zardushtiylik (otashparastlik — zoroastrizm) dinidir. «Avesto» ana shu zardushtiylik dinining muqaddas kitobi hisoblanadi. Unda O'rta Osiyo hududlarida yashagan barcha turkiy xalqlar, fors-tojik, afg'on va boshqa xalqlarning qadimgi davrlardagi ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, diniy qarashlari, olam to'g'risidagi tasavvurlari, urf-odatlar, ma'naviy madaniyatlari o'z aksini topgan. Zardusht (ba'zi manbalarda Zardo'st) hayotda yashab o'tgan tarixiy shaxs. Taniqli faylasuf olim Ibrohim Karimov «Muloqot» jurnalining 1992-yil 11–12-(23–`24) sonlarida chop etilgan «Zardushtiylik haqida haqiqat» maqolasida Zardushtning miloddan avvalgi 589–512-yillarda, ya'ni bundan 2600-yil muqaddam yashab o'tganligini yozadi. Olimning ta'kidlashicha, Zardusht Spitoma O'rta Osiyo hududida faoliyat ko'rsatgan ilohiyotchi, faylasuf, shoir va tabiatshunos olim bo'lgan. Uning uch o'g'il va bir qizi bo'lgan. Zardusht 30 yoshga yetganda o'zigacha bo'lgan ko'p xudolilik diniy aqidalariga hamda tabiat hodisalariga qarshi chiqib, yakkaxudolikka

¹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2-жилд. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти. Тошкент, 2001. 320–321-бетлар.

asoslangan birinchi din yaratgan. Zardusht zardushtiylik dinining payg'ambari sifatida tan olingan va e'tirof etilgan.

Shu paytga qadar zardushtiylik haqida olimlar o'rtasida turlicha qarash va g'oyalar mavjud. Bu, eng, avvalo zardushtiy dini qaysi maskanda paydo bo'lgan, ikkinchisi, yakkaxudolik dini bo'lganmi yoki ko'pxudolik kabi masaladir.

Ba'zilar zardushtiylik dinini Midiyada kelib chiqqan desalar, ayrimlar uni Eronda paydo bo'lgan deb isbotlaydilar. Zardushtiylikning vatani Erondir deb isbotlovchi olimlardan biri E.Berzinning fikricha, zardushtiylik dini «Hind-Eron qabilasi dinidan kelib chiqqan».

Olimlarning katta bir guruhi: V.V.Struve, K.V.Trever, S.P.Tolstov, N.Proxorov va boshqalar zardushtiylik dinining vatani O'rta Osiyo deb isbotlaydilar. A.O.Makovelskiy ham shu fikrga qo'shilishga moyildir. Bu guruh olimlar zardushtiylik dinining muqaddas kitobi «Avesto»da yakka-yu yagona xudo — Oxuramazda («Oxuramazda» — «Yuksak daholi hukmron» demakdir) yaratgan 16 mamlakatning nomi berilgan. Bu mamlakatlardan ikkitasi afsonaviy bo'lsa, to'qqiztasi O'rta Osiyoga tegishli bo'lgan viloyat va shaharlardir. Qolgan beshtasi Hindiston, Ozarbayjon, Armaniston hududlariga qarashlidir. Masalan: Sug'diyona (Gava), Marg'iyona (Mavru), Baqtriya (Baxdi), Nisoya (Ashgabat atrofi), Hirot, Kobul, Tus (Xuroson), Aryonamvayjo (Xorazm), Varana (Turkmaniston—Eron chegaralari oralig'i) tilga olinadi. «Avesto» kitobida yer dumaloq shaklda yaratilganligi, uning atrofi okeanlar bilan o'ralganligi, nomlari keltirilgan mamlakatlarda xudo Oxuramazda ezgulik qonunlarini Zardusht orqali vahiy qilganligi haqida yozilgan.

Iymonsiz odamlar yashayotgan mamlakatlar jumlasiga Parfiyona podsholigining markazi Nisoya va Midiyaning eng katta shahri Raga kiritiladi. Fors tadqiqotchisi Kapadia fikricha, Zardushtning ilohiy faoliyati Vishtaspa podsholigining poytaxti Balx shahri bilan bog'liqdir. U podshohlar homiyligida Zardusht Baqtriya payg'ambariga aylanganligiga diqqat-e'tiborni qaratadi.

Zardushtiylik bo'yicha ilgari ko'pxudolilik dinidan rasm-odat bo'lib qolgan murdalarni olovda kuydirib, kulini dafn etishni qat'iy qoralab, marhum suyaklarini maxsus ostadon (ossuar)larga solib, ko'mishdan iborat yangicha odatlar joriy qilingan. Bundan ostadonlar, tadqiqotchi Y.A.Rapoportning ta'kidlashicha, asosan O'rta Osiyo hududlari yer ostidan topilayotir. Eron hududida esa

bitta-yarimta uchramoqda, xolos. Bu hol zardushtiylikning vatani O'rta Osiyo deb aytish uchun tarixiy asos bo'la oladi.

Zardusht yaratgan ilohiy kitobning o'zi bizgacha yetib kelmagan. Faqat u haqda yozilgan tarixiy manbalar bor, xolos. Zardusht yashagan davrda kishilik jamiyati ilgarilab rivojlana bordi. O'rta Osiyoda o'troq xo'jalikka o'tila boshladi, sug'oriladigan dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik borgan sayin taraqqiy etdi. Yangi-yangi shaharlar, obod qishloqlarning paydo bo'lishi o'troq yashash turmush tarzining afzalliklarini ko'rsata bordi. Ana shu o'troqlik turmush tarzining odamlarga benihoya kulfatlar keltirayotgan ko'chmanchilikka asoslangan turmush tarziga nisbatan afzalliklarini ommaga yetkazish davrning asosiy muammosi bo'lgan. Ana shu zaruriy muammoni Zardusht hammadan oldin ko'ra olgan va uni hal qilish yo'llarini topa olgan. Xalqlarni, qabilalarni birlashtirib, farovonlikka erishtirishning birdan bir yo'li yakkaxudolik — vahdoniyatga o'tish, deb bildi va o'zining butun ongli faoliyatini shu muqaddas ishga bag'ishlab, yakkaxudolik uchun olib borilgan urush (jihod)da o'zi ham halok bo'ldi.

Zardushtiylikning muqaddas kitoblar to'plami «Avesto» make-doniaylik Aleksandr hokimiyati inqirozga yuz tutgach, miloddan avvalgi 250-yillarda, arshokiylar davrida yana tiklana boshlagan va u yangi matnlar bilan to'ldirilgan. Sosoniylar hukmronligi davrida (milodning III–VII asrlarida) bu ish poyoniga yetkazilgan. «Avesto»ning uchta kitobi qadimgi oromiy tilda va bittasi pahlaviy tilda tiklangan. Ushbu kitob «Videvdat», ya'ni devlarga qarshi qonun deb ataladi. «Yosin» va «Visparad»ni qo'shganda u «Videvdat» — «Sade» deb ham yuritiladi. «Videvdat»ni poklanish qonun-qoidalari majmuasi deb aytsak bo'ladi. Ikkinchi kitob «Yosin» bo'lib, Zardusht xat (noma)lari uning asosiy mazmunini tashkil etadi. Bu kitob 72 bashoratdan iborat bo'lib, birinchi bashoratida tabiat va halolliklar hukmdori, hamma narsani biladigan va hamma narsaga qodir Oxuramazdaning vahiylari haqligiga imon keltirishga doir duolar bor. 19-bashoratda olam yuzaga kelmasdan oldin mavjud bo'lgan xudo sha'niga shukronalar bayon qilinadi.

Kitobda poklanish (yuvinish gigiyenasi), yovuzlikni qarg'ayotgan paytda tanani qanday maromda tutishlik shayton-iblisnlarni haydashga qaratilgan harakatlar, gunohdan forig' bo'lish, kechirim so'rashga doir duolar ham katta o'rin olgan. Jumladan, imonni saqlab qolish, gunohdan forig' bo'lishlik uchun quyidagi duoni

o'qish tavsiya qilinadi: «Ey, olamning hukmdori Oxuramazda! Men barcha gunohlarimga iqrorman, ularni takrorlamaslik uchun senga so'z beraman, har qanday yomon niyat (fikir)lardan, har qanday yomon so'zlardan, har qanday yomon amallardan voz kechaman, men fikrlagan va gapirgan yoki qilmoqchi bo'lgan va qila boshlagan va qilgan hamma nojo'ya ishlarimdan voz kechaman, niyatlarim, so'zlarim va amaliy ishlarim orqali bundan buyon ishonchingni oqlayman, qilgan gunohlarimni keng karaming ila kechirgil, tanam va jonimni u dunyo-yu bu dunyoda munavvar etgil, ey parvardigorim». Ikkinchi kitobning 7 ta bobida Zardusht orqali xabar berilgan bashoratlar o'z ifodasini topgan. Zardusht xudo Oxuramazdadan o'z axloqiy qonun-qoidalarini ma'lum qilishni so'raydi. Oxuramazda butun mavjudlikning ikki oliy ibtidosi — ezgulik va yovuzlik to'g'risida vahiy qiladi. Bir-biriga qarama-qarshi bu boshlang'ich kuchlar doimo birgalikda mavjud bo'lib, ular hayot va o'lim, osmon va jahannam ma'nolarini bildiradi. Jahannam Oxuramazda vahiysida «Hayotning eng yomon onlari», osmon esa ruhning eng yuksak holati sifatida gavdalanadi. Olamdagi yovuzlik va notakomillik — hodisalar va ularning mohiyatidan kelib chiqadi. Ularni bartaraf etish esa istiqboldagi ish bo'lib, imonli kishilarning faolligi tufayligina bunga erishiladi. Imonli kishilar Oxuramazda yuborgan qonun-qoidalar, tartibotlar, nasihat va o'gitlarga amal qilsalar ezgulik yovuzlik ustidan albatta g'alabaga erishib boraveradi.

Kitobda qayd etilishicha, olam qarama-qarshiliklar asosida qurilgan — jismoniy narsalarda yorug'lik bilan zulmat, jonli tabiatda hayot bilan o'lim, ma'naviy olamda ezgulik bilan yovuzlik, ijtimoiy hayotda adolatli qonunlar bilan qonunsizliklar o'rtasida doimiy qarama-qarshiliklar bor. Diniy sohada ezgulikni qaror toptirish ruhi bilan yovuzlik ruhi o'rtasida keskin kurash boradi. Oxuramazda ezgulikni vujudga keltiraveradi, yovuzlik ruhi bo'lgan Axriman unga qarshi kurashib, odamlarni yomonlik sari, yovuzliklarga boshlayveradi. Kitobning 30-bashoratida ta'kidlanishicha, ezgulik va yovuzlik o'rtasidagi abadiy kurashda oraliq yo'q, har bir odam bu jarayonning u yoki bu tomonida ishtirok etishga majbur. Shu boisdan dindorlikda imon-e'tiqod barkamollik nishonasi sifatida muhim o'rin tutadi. Imon-e'tiqod odamlarga ezgulikni yovuzlikdan farqlash imkonini beradi. Imonli e'tiqodli odam albatta ezgulik yaxshilik sari intiladi. Yovuz ruhlar — dev, pari, iblis va boshqalar gunohlar, adashishlar, yolg'onlar, kasalliklar timsoli sifatida tasvirlanadi.

Oxuramazda odamlarni ulardan saqlanish, o'zini chetga olishga da'vat etadi. Yosinning 14-bashoratida xudo: «Men ezgu fikr (niyat) larni, ezgu so'zlarni va ezgu amallarni yoqtiraman. Men mazdayosin qonunlariga asoslangan tartibotlarni ulug'layman», deydi, Bundan ko'rinadiki, zardushtiylik imoni uch tayanchga asoslanadi: fikrlar sofligi, so'zning sobitligi, amallarning insoniyligidir. Oxuramazda odamlarni «...o'z istaklarida xolis bo'lib, bir-birlari bilan murosa qilib yashashni odat qilishlari, g'arazgo'ylik hasadg'o'ylik, kattazanglik (dimog'dorlik), shuhratparastlik, qonunsiz ishlardan o'zlarini tiyib yurishi uchun...» intilishga chaqiradi. «...Bergan so'zning ustidan chiqish, unga sodiq qolish, savdo-sotiqda shartnomalarga qat'iy amal qilish, qarzni vaqtida to'lash, aldanchilik va xiyonatdan xoli bo'lish» imonlilik alomatlaridir, deyiladi. Iymonli odam o'g'irlik va talonchilikdan, begonalarning mol-dunyosiga ko'z olaytirishdan, o'z-o'ziga xiyonat qilish, ya'ni imonga xilof ishlardan o'zini saqlay biladigan komil insondir. «Tanlaringizga nisbatan qalbingiz haqida ko'proq qayg'uring», ya'ni avval ma'naviy dunyoingiz musaffo bo'lsa, moddiy turmushingiz ham mukammal bo'lib boraveradi, deydi Oxuramazda.

«Avesto»da shaxsning axloqiy xislatlari, haqgo'ylik, adolatlilik ulug'lanadi. Bunday ezgu sifatlariga Oxuramazdaning o'zi ham ega bo'lib, u shu bilan birga ezgulikka zid bo'lgan yovuzlikka murosasiz dushmandir. Asarda Oxuramazda tilidan bunday deyiladi:

*«Men borliqning Qo'riqchisiman,
Nomdir menga tag'in Himoyat.
Yana bir nom Bilguvchilikdir,
Voqiflikdir yana bir tarzim.
Mening nomim Haqgo'ylik erur,
Mening nomim Aldovsizlikdir.
Mening nomim Asraguvchidir,
Mening nomim erur Qaqshatqich,
Ostin-ustun qilguvchi ham men.
Barchani vayron etguvchi ham men,
Yo'qlikdan bor etguvchi ham men,
Yana bir nomim Ezgu farog'at,
Haqqoniyat yana bir ismim'».*

«Avesto» kitobida materialistik dunyo, borliq muqqadaslashtiriladi. Yer, suv, havoni bulg'ash, ifloslantirish eng og'ir gunohlar

¹ «Фан ва турмуш», 1993-йил, № 3–4, 23-бет.

qatoriga qo'shiladi. Oxuramazda «...yerga yaxshi, sog'lom urug'lar sepishdan ortiq savob ish yo'q...» deydi. Olloh taoloning bu aytganlariga amal qilish, 10 ming marta ibodat etish yoki yuzlab jonivorni xudo yo'lga qurbonlikka so'yishdan afzalroq hisoblangan. Oxuramazda yerga ekin ekishni yerdagi yovuzliklarga barham berishdan iborat, deb hisoblaydi. Bashoratlardan birida: «Olam go'zalligi dehqondan, dehqonchilikdan, kimki yerga urug' qadabdi, u odamiylikka iymon keltiradi, yagona shu yo'lgina haqiqat bo'lib, qolgani sarobdir», deyiladi. Bohqa bir bashoratda esa quyidagi jumalarni o'qiymiz: Bug'doy o'stirila boshlasa, devlarni ter bosadi, sovrilgan bug'doy tayyor bo'lsa, devlar zaiflashib qoladi. Un tayyor bo'lgach, devlar nola-yu fig'on chekishadi... Devlarni mag'lub etish uchun xonadonda hamisha unli ovqat bo'lishi lozim. Bu ovqatni odam yegandan so'ng, devlar juda qizishib ketishadi va qocha boshlashadi».

Oxuramazda qonunlarida qo'riq va bo'z yerlarni o'zlashtirish, uni jamoa o'rtasida adolatli taqsimlash eng savobli ishlardan hisoblangan. Undan keyingi savobli ish esa oziq-ovqat tayyorlash, uy hayvonlari va chorva mollarini ko'paytirishdan iborat bo'lgan. Zardusht xudo nomidan hukmdorlarga qarata bunday deydi: «Yomon ovqatlanigan xalq na yaxshi, kuchli ishlovchilarga va na sog'lom, baquvvat bolalarga ega bo'ladi. Yomon ovqatlanishdan odob-axloq ham aynib ketadi. Agar non mo'l-ko'l bo'lsa muqaddas so'zlar ham yaxshi qabul qilinadi». Bir qarashda oddiygina ko'rinadigan bu so'zlarda juda katta falsafiy ma'nolar, tarbiyaviy o'gitlar borligiga amin bo'lamiz. Zardushtiylik o'gitlarida ona zaminga, dehqonchilikka, hunarmandchilik hamda chorvachilikka, Vatan va xalqqa ulug' muhabbat ruhi markaziy o'rinni egallaydi. Buni biz zardushtiylikning Navro'z, Ro'za, Mehr va boshqa barcha marosimlarida ochiq-oydin ko'ramiz.

Yosinning 29-bashorat 5-hikmati va 50-bashorat 8-hikmatida ibodatdan so'ng ikki kaftni oldinga ochiq holda yozib ko'targan holda Ollohdan o'z talablarini qondirishni iltijo qilish rasm-rusmi haqida gap boradi. Undagi bashoratlarda yer, osmon, ummon boshlanishi, jannat haqida fikrlar bayon qilinadi.

Bashoratlardagi birinchi odam haqidagi fikrlar o'ziga xos bir tarzda bayon etiladi. Unda ta'kidlanishicha, Iyima nomi bilan atalgan birinchi odam Oxuramazda irodasiga ko'ra 900 yil yashaydi va u shu davrda odamlarni, hayvon va qushlarni parvarish qiladi, qizil

shu'lali olovni ko'paytiradi. Oxuramazda Iyimaga oltin nayza bilan oltin qamchi sovg'a qiladi. Yer odamlar yashashi uchun torlik qilib qolganda u nayzani yerga sanchib yerni kengaytirishni iltijo qilib xudodan so'raydi va unga erishadi. Oxuramazda Iyimaga yerga sovuq ofat kelayotganligini va uni oldini olish lozimligini aytadi. Iyim o'ziga bir uy qurib, hayvonot va o'simlik zotlarining eng yaxshilaridan bir juftdan olib, bu uyda ularni saqlab qoladi va shu tariqa tirik tabiatni ofatdan saqlab qolishga erishadi.

Ammo Iyimaga o'z qilgan ishlaridan ortiqcha mag'rurlanib ketadi va xudo tomonidan taqiqlangan ne'mat — qoramol go'shtidan iste'mol qilib qo'yadi. U xudoning qahriga uchraydi va abadiylikdan judo bo'ladi. Odamzod hayotning bu birinchi bosqichidan so'ng ikkinchi bosqich boshlanadi. Ikkinchi davr Zardusht faoliyati va uning diniy islohoti bilan bog'liq. Bu davr din va imon uchun kurash bilan xarakterlanadi. Olib borilgan uch mingyillik kurashlardan so'ng Zardusht farzandi boshchiligidagi dunyoda tinchlik, osoyishtalik va farovonlik yuzaga keladi. Yomonlik va yovuzlik kuchlari timsoli bo'lgan dev — Axriman yengiladi. Uchinchi davrda qiyomat qoyim bo'ladi. Barcha o'lganlar tirilib xudo oldiga keladilar va o'z qilmish kechirmishlari bo'yicha unga hisobot beradilar. Olloh taolo hamma ishlardan voqif va uni ko'rib turibdi. Xudoni aldab bo'lmaydi. Zardushtiylik dini bo'yicha odamzod olamdan o'tgach uch kunga qadar joni uning tanasida saqlanadi. To'rtinchi kunida har bir odam zoti go'zal qiz qiyofasidagi o'z mahrami — farishta yo'l boshchiligidagi narigi dunyodagi qilko'prik — «Chinvot»dan o'tadi. Yaxshi, ezgu ishlar qilgan insonlarga bu ko'prik kengayib turadi va yo'l beradi. Undan omon o'tgan har bir zot abadiy rohat-farog'atda — jannatga yo'l oladi va o'liklar tiriladigan kunda o'z tanasiga jon kirishini kutib yotadi. Yomon va yovuz ishlar bilan shug'ullanganlarga «Chinvot» qilday torayadi va ular jahannam azoblariga mahkum bo'ladilar, do'zahga tushadilar.

«Avesto»ning uchinchi kitobi «Vasparat» deb ataladi. Bu kitobda olamni, hamma narsani bilishga oid pand-u nasihatlar o'rin olgan. Kitob asosan ibodat namozlari yig'indisi bo'lib, 25 qismdan iboratdir. Bu kitob «Bundaxash», Qadimiy Eron tili paxlaviy tilidan yozilgan.

Eshtlar va Yosinlar uch qatlamdan iborat: birinchisi xalq eposlarining Zardushtgacha bo'lgan qo'shiqlari (she'rlari), ikkinchisi Zardusht xat (noma)lari va uchinchisi Zardusht halok bo'lgandan keyin

kitob holiga keltirilgan va «Kichik Avesto» nomi bilan yuritiladigan qismi hisoblanadi. Shuning uchun «Avesto»ning dastlabki ilk va kichik (so'nggi) qismlarida uning asosiy qismi Zardushtnomalarini bir-biridan farq qila bilish kerak. Zardushtnomalar ko'pxudolikni, o'tga va tabiatning stixiyali kuchlariga sajda qilib sig'inishni qoralaydi va yakkaxudolikka da'vat qiladi. Shu paytga qadar ilmiy adabiyotlarda bildirilgan fikrlar asosan «Kichik Avesto»ga asoslangan g'oyalar bo'lgan. Bunda ko'pxudolilik bilan yakkaxudolilik g'oyasi aralashib, qorishib ketganligidan zardushtiylikni ko'pxudolilik va yakkaxudolilik dini sifatida qarab kelganlar. Bu yakkaxudolikka asoslangan Zardushtiylikning asosiy yo'nalishi ko'pxudolikdan iborat bo'lgan mazdaniylik bilan aralashtirish oqibatidir. Zardushtgacha ham Oxuramazda, Mitra, va boshqa xudolar haqida fikrlar bo'lgan. Ammo u xudolar xuddi odamlardek hayot kechirganlar. Zardusht talqinidagi Xudo Oxuramazda esa Oliy ibtido bo'lgan, uning xotin, bola-chaqalari yo'q. U hamma narsani, butun borliqni yaratuvchi Oliy ruh bo'lib, barcha eziguliklar va yaxshiliklar bilan odamlar qalbini munavvar qiladi. Zardusht asos solgan yakkaxudolik dini Eronda ahamoniylar hokimiyat tepasiga kelib, ular O'rta Osiyoni bosib olgach zavolga uchraydi. To'g'ri, Eron shohlari o'z saltanatlarini barqaror qilishda zardushtiylik dinining ahamiyati va o'rniga yetarli darajada baho berganlar. Ammo bu dindagi o'rtahol, dehdonchilik mo'tadil, kamtarona hayotdan iborat turmush tarzini ilohiylashtirib, quldorlik munosabatlarini qoralash Eron shohlariga yoqmaydi.

«Kichik Avesto»da Oxuramazda olamni yaratuvchi va tartib o'rnatuvchilikdan ko'ra ko'proq qabilaviy xudolarni birlashtiruvchi bosh xudoga aylanib qoladi; ahamoniylar Yunonistonni bosib olish uchun olib borgan urushlari hamda yunonlarning Eron va Turonni ishg'ol qilishlari oqibatida Oxuramazda Yunonistonda bosh xudo — Zevs sifatida talqin etiladi. Ahamoniylar zardushtiylikni o'z e'tiqodlariga bo'ysundirgan bo'lsalar, makedoniaylik Aleksandr bu dinni butunlay yo'q qilib tashlamoqchi bo'ldi, bu dinga oid kitoblarni butunlay yoqtirib yubordi.

«Avesto» haqida Abu Rayhon Beruniyning «O'tmish xalqlardan qolgan yodgorliklar» nomli asarida yozib qoldirgan ma'lumotlari diqqatni tortadi. Beruniy bunday yozadi: «Podshoh Doro ibn Doro xazinasida o'n ikki ming qoramol terisiga tillo bilan bitilgan bir nusxasi bor edi, Aleksandr otashxonalarni vayron qilib, ularda xizmat etuvchilarni o'ldirgan vaqtda uni kuydirib yubordi. Shuning uchun

«Abisto»ning beshdan uchi yo‘qolib ketdi. «Abisto» uttiz nask (qism) edi. Majusiylar qo‘lida o‘n ikki nask chamasi qoldi».

O‘lkamiz arab xalifaligi qo‘shinlari tomonidan fath etilib, islom dinining tarqalishi davrida ham zardushtiylik va uning muqaddas kitobi «Avesto» qattiq taqib ostiga olindi.

Zardushtiyning O‘rta Osiyoda vujudga kelganligi va uning jahon madaniyatiga ko‘rsatgan ijobiy ta‘sirini inkor etib bo‘lmaydi. «Avesto»ning bizgacha yetib kelganligi uchun, eng avvalo, ingliz va fransuz olimlaridan minnatdor bo‘lishimiz kerak, chunki 1755-yilda fransuz olimi A.Dyupperon Hindistonga ilmiy safar qilib, u yerdagi zardushtiy (mazdaiy)lar orasida uch yil yashadi, ularning ibodatlari, urf-odatlari bilan yaqin tanishdi va «Avesto»ni fransuz tiliga tarjima qildi. «Avesto» G‘arbiy Yevropa, Eron va Hindiston orqali bizga yetib kelganligidan undagi nomlar, ismlar va terminlar asliga to‘g‘ri kelmaydi.

Beruniy yozgan rivoyatlarga qaraganda Zardusht Baqtriya podshohi Vishtasp (Gushtasp) huzuriga kelib, «Avesto»ni unga tortiq qiladi. O‘ng va so‘l tomonlari kesilgan ko‘ylak kiygan, yuziga parda tortilgan, qo‘lida bir eski qog‘ozni ko‘kragiga mahkam bosganicha Zardusht kunduz kuni Gushtasp qasriga tushadi. Shunda tom ochilgan va Gushtasp kunduzgi uyqudan uyg‘onib ketgan. Zardusht «Avesto» kitobini Gushtasp oldiga qo‘ydi va xudoga iltijo qildi. «Avesto» kitob agar shu daqiqadan seniki bo‘lsa, sen shu kitob bilan meni podshoh huzuriga yuborgan bo‘lsang, meni misning zararidan saqlagin», deydi. So‘ng uning iltijosiga ko‘ra, qizdirib eritilgan mis keltirildi, uni Zardushtning ko‘kragiga va qorni ustiga qo‘ydilar. Mis tanasi ustidan oqib tuklarga donachalar bo‘lib yopishdi, lekin kuydirmadi. Shu mahaldan e‘tiboran Gushtasp Zardusht e‘tiqodini qabul qildi va o‘ziga tobe o‘lkalarga bu e‘tiqodni qabul qilishni buyurdi.

Tarixdan ma‘lumki, zardushtiylik miloddan oldingi VII asrdan milodiy VII asrigacha qariyb ming yil O‘rta Osiyo, Eron, Ozarbayjon va boshqa o‘lkalarda diniy e‘tiqod sifatida yashadi.

Zardusht yashagan va «Avesto» kitobi yozilgan davrda O‘rta Osiyoda aholining asosiy qismi o‘troq hayotga, dehqonchilik va hunarmandchilikka o‘ta boshlagan, ko‘chmanchi chorvachilikka e‘tibor kuchaygan, qadimgi shaharlar va dehqonchilik viloyatlari (Sug‘diyona, Marg‘iyona, Baqtriya, Parfiya, Xorazm)ning shakllanish jarayoni kechayotgan palla. Ajdodlar hayotida yuz berayotgan bu ijtimoiy iqtisodiy o‘zgarishlar uning taraqqiyot yo‘liga g‘ov

bo'layotgan mafkuralarini yangilashni, yangi jamiyat talablariga javob bera oladigan diniy islohotlarni amalga oshirishni talab etar edi. «Avesto»da ana shu islohiy talab o'z ifodasini topdi.

«Avesto» asarida patriarxal urug' jamoasi haqida, uning so'nggi qismi «Videvdot»da iqtisodiy tengsizlik sinfiy tabaqalanish haqidagi muammolar ochiladi. Jamiyatning ijtimoiy tarkibi va undagi sinfiy tabaqalanish jarayoni to'g'risida qimmatli ma'lumotlar beriladi. Shunday qilib «Avesto» miloddan avvalgi IX–VII asrlar ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayot haqida g'oyatda muhim ma'lumotlar beruvchi xalqimizning boy ma'naviy merosidir.

«Avesto»da keltirilgan jamiyatning ijtimoiy tarkibi haqidagi ma'lumotlarga suyanib fikr yuritadigan bo'lsak, miloddan avvalgi I mingyillikning birinchi choragida O'rta Osiyo hududida ibtidoiy jamoa tuzumi yemirilib, yangi, ilk sinfiy jamiyat tarkib topayotgan jarayonning guvohi bo'lamiz.

«Avesto»ning tub ma'no-mohiyati belgilab beradigan «Ezgu fikr, ezgu so'z, ezgu amal», degan tamoyilda hozirgi zamon uchun ham behad ibratli bo'lgan saboqlar borligini ko'rish mumkin. «Ezgu niyat, so'z va ish birligini jamiyat hayotining ustuvor g'oyasi sifatida talqin etish bizning bugungi ma'naviy ideallarimiz bilan naqadar uzviy bog'liq, nechog'li mustahkam hayotiy asosga ega ekani, ayniqsa, e'tiborlidir»¹, deb yozdi Islom Karimov.

8. MONIYLIK DINI

O'rta Osiyo hududlarida zardushtiylik bilan bir qatorda moniylik dini ham milodimizning III asri o'rtalaridan boshlab keng tarqala boshlagan dinlardan biridir. Moniylikning asoschisi **Moniy Fatak** — (216–276)dir. U 216-yilda Taysafun (Ktesifon) yaqinida tavallud topgan. Shu bilan birga Moniy 230-yillarda Eron, O'rta Osiyo, Hindiston bo'ylab safar qilib, zardushtiylik, buddiylik braxmanlik dinlari bilan va turli diniy ta'limotlar bilan tanishadi. 240-yillardan boshlab Moniy o'zining mustaqil ta'limotini targ'ib qila boshlaydi. O'z ichiga zardushtiylik, buddiylik, braxmanlik, xristiailik dinlarining ba'zi tomonlarini olgan bu ta'limot boshqa mamlakatlarda ham qiziqish uyg'ota boshlaydi. Jumladan, sosoniylar sulolasidan bo'lgan Eron shohi Shopur I bu ta'limotni quvvatlab, Moniyni Eronga taklif etadi. Moniy 242-yilda Shopur I ning taxtga

¹ *Islom Karimov*. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т., «Маънавият». 2008, 32-бет.

o'tirib toj kiyish marosimi paytida birinchi marta o'z ta'limotini bayon etib va'z o'qiydi. Shopur I ushbu moniylik ta'limotini xristianlik va mahalliy dinlarga qarshi qo'ymoqchi bo'ladi. Biroq zardusht koinlari bu diniy ta'limotga shubha bilan qarab, unga keskin qarshi chiqadilar. Zardusht koinlarning kuchayishi tufayli Moniy muvaffaqiyatsizlikka uchrab, Erondan qochishga majbur bo'ladi. Shundan so'ng Moniy O'rta Osiyo yerlarida, shu jumladan, O'zbekiston hududida faoliyat ko'rsatadi.

Moniy samo nuri elchisi hisoblangan. Uning ta'limotida borliqning 2 substansiya asosi: yorug'lik — yaxshilik ruh olami bilan zulmat — yovuzlik materiya olamining o'zaro kurashini e'tirof etuvchi zardushtiylik dualizmi yotadi. Birinchi olamda xudo, ikkinchisida shayton, iblis hukm suradi. Ikki olam kurashi falokat bilan tugaydi, natijada materiya halokatga uchraydi, ruh ozodlikka chiqadi. Moniy ta'limotiga ko'ra, bu dunyo yovuzlik dunyosidir. Inson ikki unsurdan (ruh — nur farzandi, jism — zulmat farzandi) iborat bo'lgani uchun zulmat kuchlariga qarshi kurashda nur kuchlariga yordam bera oladi. Shuning uchun moniyar hayotda zohirona yashashni targ'ib etganlar. Ular g'o'sht iste'mol qilmasliklari, foni dunyoning o'tkinchi moliga qo'l urmasliklari lozim bo'lgan. Moniy tarafdorlarining shiori «Kimki boy bo'lsa, keyin qashshoq bo'lib sadaqa so'raydi va abadiy azob chekadi». Moniylik keng tarqaldi. U O'zbekiston hududidan tashqari Sharqiy Turkiston, Italiyadan to Xitoygacha yoyildi. Keyinchalik bu ta'limot Misr va Ispaniyagacha yoyildi.

Moniy 273-yilda Eronga qaytadi va Shoh Bahrom I ning topshirig'i bilan 275-yilda hibsga olinib, zindonband qilinadi va 277-yilda qatl etiladi. Moniy bir necha kitoblar muallifidir. Jumladan, «Shoburaqon», «Kanz ulahyo» («Tirilganlar xazinasini»), «Jabborlar haqida», «Sirlar kitobi», «Avangelion», «Kefalaya», «Bungoxik» (Bukgohang) kitoblari uning qalamiga mansubdir.

Moniylik ta'limoti Moniy o'limidan keyin ham keng tarqaladi. U VIII asrda Uyg'ur xonligida hukmron dinga aylanadi. Ammo keyinchalik moniylik islom dini ta'qibiga uchraydi va asta-sekin Yevropa va Osiyo mamlakatlarida barham topadi. XIV asrga kelib bu diniy ta'limot Xitoyda ham taqiqlanadi. Biroq moniylikdagi yaxshilik va yomonlik kurashi haqidagi dualistik ta'limot keyinchalik Yevropa mamlakatlarida *pavlikianchilik* Sharq mamlakatlarida esa *mazdakiychilik* harakatlarini keltirib chiqardi.

Moniy o'rta asr Sharq she'riyatida mashhur naqqosh rassom

sifatida doimo tilga olingan. Buyuk shoirlardan Nizomiy Ganjaviy, Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiyar o'z «Hamsa»larida Moniyni ta'rif va tavsif etib o'tganlar. Jumladan, Alisher Navoiy o'z «Hamsa»siga kirgan «Farhod va Shirin», «Sab'ai sayyor» kabi dostonlarida Moniyni alohida tilga olgan.

9. QADIMGI YOZUVLAR

O'rta Osiyo xalqlari dunyodagi boy tarixga ega bo'lgan xalqlardan ekanligi yuqoridagi mavzularda qayd etildi. Bu o'lkada qadim-qadimdan yashab kelgan xorazmiylar, baqtriyaliklar, sug'diyonaliklar, parfiyonlar, davanliklar, qang'lilar, kushonlar va boshqalar o'z paydo bo'lish, rivojlanish va taraqqiy qilish tarixlariga monand o'z madaniyatlari va yozuvlariga ham ega bo'lganlar. Hozirgacha bizga ma'lum bo'lgan manbalarda O'rta Osiyo xalqlarining yozuv tarixi yoshini taxminan 2300–2500-yillar atrofida deb hisoblaydilar. Xorazm, baxtar va sug'dda eron tillari bir necha lahjalaridan iborat bo'lgani kabi, turkiy tillar ham xilma-xil lahjalarni o'z ichiga olgan. Uzoq yillar o'tishi bilan eron tillari zaminida fors-tojik tili, turkiy tillar lahjalari zaminida turkiy xalqlar tillari paydo bo'lgan. Qadim-qadimdan bu hududda yonma-yon, yelkama-yelka yashab kelgan, doimo iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy jihatdan aloqador va bog'lanib ketgan eron va turk tillarida so'zlashuvchi xalqlar so'zlashuv tili jihatdan ham bir-birlariga kuchli ta'sir o'tkazganlar. Buni nafaqat og'zaki so'zlashuv tilida, balki yozma madaniyatda ham ko'rish mumkin.

Miloddan avvalgi birinchi mingyillik o'rtalarida Eron, O'rta Osiyo va boshqa o'lkalarda oromiy yozuvi keng tarqalgan. O'rta Osiyoni makedoniyalik Aleksandr bosib olgach, bu yerga yunon yozuvi kirib keldi. Xullas, bu davrda ahamoniylarning oromiy yozuvi asosida parfiyon, sug'd, baxtar va xorazm yozuvlari paydo bo'lgan. Keyinchalik run (O'rxun-Enasoy), uyg'ur kabi bir qator yozuvlar vujudga kelgan. Tarixiy yozma manbalarining guvohlik berishicha, Kushon davlati davrida hind xalqlari bilan o'zaro aloqadorlik negizida braxma va qharoshhi deb atalgan hind alifbolari ham ishlatilgan.

Muarrixlar muqaddas «Avesto» kitobini miloddan avvalgi VII–V asrlarda bitilganligini taxmin qiladilar. O'rta Osiyoda uzoq vaqtlar qo'llanib kelingan xorazm va sug'd yozuvlari ham qadimiyydir.

Xorazm yozuvi oromiy yozuvning qadimiy an'alarini o'zida saqlab qolgan edi. Buni rus olimi S.P.Tolstov o'z hamkasblari bilan Xorazmdagi Qo'yqirilgan qal'asida arxeologiyaga oid tadqiqotlar uyushtirib topgan ashyolar asosida isbotladi. Bu yerdan u xorazm yozuvi namunalari topdi. Bu yozuvlar qadimgi xorazm tangalari, muhrlari, hujjatlari, san'at asarlari, uy-ro'zg'or buyumlarida aks etgan edi.

Massagetlar va saklar orasida tarqoq holda yashagan sug'dlarning yozuvi bitilgan ba'zi manbalar bizgacha kelgan. Jumladan, Sug'diyonada topilgan miloddan avvalgi II asrga mansub sug'd tangalariga zarb urilgan «Geray Jabg'u», «Kadfuz jabg'u» so'zlariga qarab arxeolog olimi O.N.Smirnova sug'dlar turk tilida so'zlashganlar, degan xulosaga keladi. Sug'd hokimlari va lashkarboshilarining ko'pchiligi turk bo'lganligini mashhur tarixchi Tabariy ham ta'kidlaydi.

Shunday, qilib, yuqoridagi dalil-asoslar O'rta Osiyo hududidagi xalqlar qadimgi yozma madaniyatga ega bo'lganligini isbot qiladi. Bu g'oyatda muhim ahamiyatga molik masaladir. Chunki qadimgi ajdodlarimiz o'z rivojlangan davlatchiligi, yuksak rivoj topgan madaniyati va yozuviga ega bo'lgan.

Nazorat savollari

1. Makedoniyalik Aleksandr va uning hayot yo'li haqida nimalarni bilasiz?
2. Salavka va salavkiylar davlati haqida ma'lumot bering.
3. O'rta Osiyoning salavkiylar hukmronligi ostiga tushib qolishining sabablari nimada?
4. Parfiya davlati va boshqaruv tizimi qanday bo'lgan?
5. O'rta Osiyoda Yunon — Baqtriya davlatining tashkil topishi va boshqaruv tizimi qanday bo'lgan?
6. Qang' davlati, uning hududi va tarixiy ahamiyati nimadan iborat?
7. Qadimgi Farg'ona (Davan) davlatining tashkil topish omillari nimalardan iborat edi?
8. Kushon davlatining tarixda tutgan o'rni va ahamiyati.
9. Buyuk ipak yo'li.
10. «Avesto»ning o'tmish va bugungi kundagi tarixiy ahamiyati nimalardan iborat?
11. Prezident Islom Karimovning «Avesto» haqidagi fikrlarini aytib bering.
12. Qadimgi yozuvlar va ularning manbaviy ahamiyati qanday?
13. Moniylik dinining mohiyati nimadan iborat?

IV BOB O'RTA ASRLAR DAVRI

O'RTA OSIYO XALQLARI ILK O'RTA ASRLAR DAVRIDA (V–VIII asrlar). YERGA EGALIK MUNOSABATLARINING RIVOJLANISHI. EFTALIYLAR VA TURK XOQONLIGI DAVRI (V–VII asrlar)

I. EFTALIYLAR DAVLATI

O'zbekiston hududida yerga egalik munosabatlari ma'lum darajada o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan. Soliqni ma'lum hududdagi jamoaga uyushgan erkin dehqonlar to'laganlar. Bu erkin dehqonlar «kashovarzlar» deb atalganlar. Yer egasi bo'lib qolgan harbiy zodagonlar esa «dehqon» deb atalgan. «Dehqon» qishloq xo'jayini ma'nosini anglatadi. Kashovarzlar jamoa boshlig'i «dehqon»ga soliq to'laganlar. X asr tarixchisi Tabariy shu ma'noda bunday dehqonlarning qayerdan kelib chiqqanligini tushuntiradi. Go'yo afsonaviy podsho Monuchebr har bir qishloqqa bir dehqonni boshliq qilib tayinlab, bu qishloq aholisiga shu dehqonga bo'ysunish va uning uchun ishlashni buyurgan ekan. Bu hol quldorlikka asoslangan eski shaharlarni tushkunlikka uchrashiga sabab bo'ldi va dehlarning mulklari yonida juda ko'p mayda xo'jalik markazlari vujudga kela boshladi. Kushon davlati inqirozga uchrab tarqab ketgach, ayrim vohalarda mustaqil mulklar paydo bo'ldi.

IV asrning o'rtalarida kushon, eftaliy va yana bir massaget qabilalari boshqa bir qabila bilan birlashgan. Arman tarixchilari bu qabilani «xonlar», vizantiyalik tarixchilar esa «xioniylar» deb ataganlar. Arman va suriyalik tarixchilar «xonlar»ni kushonlar bilan bir xil bilishgan, vizantiyaliklar esa ularni «oq xunlar» deb atashgan. Bu yerda xionitlar badanining oqligi, o'troq turmush sharoiti va boshqa ko'chmanchi xunnlarga nisbatan ancha yuqori madaniyat darajasiga egaligi e'tiborga olingan.

Birinchi marta xioniylar Ammian Marsellin asarida qalamga olingan. 356-yilda xioniylar begi Grumbat o'z o'g'li bilan Eron sosoniylari podshosi **Shopur II** (309–379-yillar) tomonida turib Amida (Suriya) shahrini qamal etgan paytda ittifoqchi sifatida

qatnashadi. Sosoniylar podshosi **Varaxran V** (418–438-yillar) xioniylarga qarshi qattiq kurashlar olib borgan. Bu davrda xioniylar Amudaryo havzasini egallab olib, o'z hududlarini yanada kengaytirishga harakat qilayotgan edilar. Marv atrofida olib borilgan jangda xioniylar ustidan g'alaba qozongan Varaxran V o'z davlati chegaralarini Talqon (Marv bilan Balx oralig'i)gacha kengaytirdi va bu yerda toshdan chegara minorasi qurdirdi. Undan keyingi sosoniylar podshosi **Yazdigard II** (438–457-yillar) xioniylarning to'xtovsiz bo'lib turadigan hujumlaridan himoyalaniib, qarorgohini shimolga tomon, Shahrison—Yazdigard shahriga ko'chirdi. Bu davrda u xioniylarning juda ko'p qishloq va shaharlarini vayron qildi hamda Balxan tog'i yaqinidagi Cho'l shahrida (hozirgi Krasnovodsk shahri yaqinida) o'rtnashib olgan xioniylar podshosini o'ldirdi. Ammo ikkinchi yurish paytida (453–454) Yazdigard qo'shini xioniylar tomonidan tor-mor keltirildi va uning o'zi qatl etildi.

V asr boshlarida massaget qabilalari ittifoqidan yana bir qabilaviy guruh ajralib chiqdi. Ular **kidariylar** deb atalib, Tohariston hududlarida joylashgan edilar. Bu nom qabila boshlig'i va podshosi Kidar nomidan olingan. Kidariylar bir necha marta sosoniylar Eroniga hujumlar uyushtirganlar. Ammo 456-yildagi bo'lgan jangda sosoniylar kidariylarni tor-mor qiladilar. Kidariylar halok bo'lgan o'z podsholari Kidarning o'g'li Kungas («Skuxa» deb ataluvchi sak nomi bilan taqqoslang) boshchiligida Hindikush orqali Qandahor (Peshovar)ga ketadilar va Shimoliy Hindistondagi Gupta podsholigini o'zlariga bo'yundiradilar.

Kidariylar bu yerda 75 yil mobaynida hukmronlik qilganlar. V–VI asrlardagi tarixshunos olimlarning asarlarida (masalan, suriyalik Ieshu Stilit, vizantiyalik Prokopiy Kesariskiy, armanistonlik Sebeos va boshqalar) xioniylar eftaliylar bilan, ba'zilarida kushonlar bilan aynan bir bo'lgan deb yuritiladi. Bu hol bizga bu qabilalar o'rtasidagi farq etnik xarakterda bo'lmasdan sulolaviy jihatdan farqlanadi, deb xulosa chiqarishga asos bo'ladi.

Ilk o'rta asrlar davrida tashkil topgan yirik davlatlardan biri **Eftaliylar** davlatidir. Eftaliylarning etnik jihatdan qaysi qabila-xalqqa mansubligi va qaysi tilda so'zlashganliklari to'g'risida fan olamida har xil fikrlar bor. Ammo aksariyat ko'pchilik olimlar eftaliylarni miloddan avvalgi I asr bilan milodning IV asri o'rtalarida Yettisuvdan va yanada sharqroqdagi rayonlardan Orol dengizi bo'ylariga kelib qolgan qabilalar bilan aralashib ketgan holda turkiy tilini qabul qilgan Orol bo'yi sak-massaget qabilalarining avlodlaridirlar, degan g'oyani

ilgari suradilar. Eftaliylar tarixiga oid ma'lumotlar rimlik tarixchi Ammian Marsellin (IV asr), vizantiyalik tarixchi Prisk Paniyskiy (V asr), Prokopiyy Kesariyskiy (VI asr), Feofan Vizantiyskiy (VI asr), suriyalik yozuvchi Zenob Glak (VII–VIII asrlar), armanistonlik tarixchilar Lazar Parbski (V asr), Favsto Buzanda (IV asr), Yerishe (V asr) asarlarida berilgan. Birmuncha keyinroq yozilgan Xitoy solnomalari «Vey-Shu» (VI asr) va «Man-shu» (IX–X asr)da ham eftaliylar to'g'risida qimmatli manbalar bor.

Eftaliylar tarixi bilan rus sharqshunos olimlari P.I.Lerx, N.I.Veselovskiy, V.V.Bartold, A.Y.Yakubovskiy, S.P.Tolstov, A.N.Bernshtam, chet ellik tarixchilardan Shnext, Druen, Markvart Xermman, Mak Govyern va boshqalar ham shug'ullanganlar va qimmatli asarlar yozganlar. Eftaliylar turli tillarda, turlicha nomlarda talqin qilinganlar. Xitoylarda E-da yoki I-da, armanlarda — Xental, yunonlarda abdel.

Tarixiy manbalarning guvohlik berishicha «eftaliylar» degan nomning o'zi V asrning ikkinchi yarmidan e'tiboran paydo bo'lgan. Feofan Vizantiyskiyning ma'lumotlariga qaraganda eftaliylar shohi Vaxshunvor Eftalon deb nomlangan. Arman tarixchilaridan biri esa eftaliylar degan nom «xaft» (yetti), ya'ni massagetlarning yettinchi qabilasi nomidan olingan deb hisoblaydi.

Tarixiy manbalarning guvohlik berishicha 457-yildan e'tiboran eftaliy podshosi Vaxshunvor Chog'oniyon, Tohariston va Badaxshonni o'ziga bo'ysundiradi. Eftaliylarning kuchayib ketayotganligidan xavfsiragan sosoniylar shohi Peroz eftaliylarga qarshi yurish qiladi. Ammo u yengilib asirga tushadi va yordam so'rab Vizantiyaga murojaat qiladi. Vizantiyadan yuborilgan pul evaziga asirlikdan ozod qilingan Peroz eftaliylarga ilgari bosib olingan Taliqon shahrini qaytarib berish va *Varaxran* V tomonidan belgilangan chegaradan nariga o'tmaslik majburiyatini oladi. Taliqon shahrida o'rnatilgan chegara minorasi fillar yordamida ko'chiriladi. Ammo Peroz o'z va'dasini bajarmaydi va eftaliylar ustiga ikkinchi marta qo'shin tortib keladi. Ikkinchi marta ham mag'lubiyatga uchrab, Suriya manbalarida ta'kidlanishicha, u ikkinchi marta asir tushadi. Sosoniylar shohi eftaliylarga kumush dirhamlar bilan to'ldirilgan qoplar ortilgan 30 ta xachir berish majburiyatini oladi. Lekin u faqat yigirmata xachir va shunga loyiq tangalar topa oladi, xolos. Majburiyatning qolgan qismi evaziga Peroz o'zining go'dak o'g'li Kubodni (488–531) garovga qoldiradi va ikki yil davomida eftaliylarga katta hiroj to'lab turishga majbur bo'ladi. Bu xirojni

Peroz aholiga og'ir jon boshi soliqlarini solish yoli bilan to'laydi. Shu munosabat bilan arman tarixchisi Lazar Perbskiy Peroz Eronni eftaliylarga sotganligini va uning hech qachon bu qullikdan qutula olmasligini zorlanib yozgan edi. Majburiyatdagi qarzni to'lab bo'lgan Peroz o'zini eftaliylarga do'st qilib ko'rsatmoqchi bo'ladi va o'z singillaridan birini eftaliylar podshosi Vaxshunvorga xotinlikka taklif qiladi. Biroq Peroz singlisini o'rniga boshqa qizni yuborib Vaxshunvorni aldaydi. Vaxshunvor bunga javoban eftaliylarning iltimosiga ko'ra Erondan kelgan harbiy maslahatchilarni kaltaklatiradi va o'ldiradi.

Peroz Vizantiya yordamida uchinchi marta eftaliylar ustiga yurish qiladi. Bu yurishda eftaliylar chegarasidan o'tgan Peroz o'z askarlari bilan ular uchun maxsus, ataylab tayyorlab qo'yilgan bo'ri uyalariga tushib qoladi va halok bo'ladi. Perozni tor-mor keltirgan eftaliylar Eronga juda katta o'lpon soliqlar soladilar va Marvni egallaydilar. Sug'dni esa ular allaqachon o'zlariga qaratgan edilar, So'ngra eftaliylar Kobul va Panjob vodiysini, Qarashar, Urumchi (490), Qoshg'ar (497–509) va Xo'tonni ham zabt etadilar. Umumiy xulosa shundan iboratki, eftaliylar massagetlar avlodidir, ular kushonlar siyosatini davom ettiradilar va O'rta Osiyoda yagona markazlashgan davlatni barpo etdilar. Eftaliylar qo'li ostida tarbiyalangan Perozning o'g'li Kubod davrida Eron eftaliylarga hiroj to'lashda davom etdi, Kubod hukmronligi davridagi (488–531-yillar) tengsizlik va ekspluatasiya zulmiga qarshi xalq ommasi o'rtasida norozilik qo'zg'olonlari bo'lgan. Bu davrda barcha yerlar jamoa qo'lidan tortib olinib «dehqon mulki»ga aylantirilgan. Barcha boylik va hokimiyat boylar qo'lida bo'lgan. Ayollar huquqi poymol qilingan. Boylar ko'ngil xushi uchun istagancha xotinlar olganlar. Bu hol Mazdak boshchiligida qo'zg'olon kelib chiqishiga sabab bo'lgan. Mazdakchilar – «Z» harfi bilan boshlanadigan to'rt narsaning aholi o'rtasida teng bo'lishni talab qilganlar: **1) Zamin (Yer); 2. Zar (oltin); 3, Zo'rlik (kuch-hokimiyat) va 4. Zan (xotin).** Kubod dastlab bu qo'zg'olonni himoya qildi va qo'llab-quvvatladi. So'ngra u bu qo'zg'olonga qarshi kurashdi va eftaliylar tomoniga qochib ketdi. Kubod hukmronligi davrida Eron bilan eftaliylar orasidagi munosabatlar ancha yumshab do'stona tus ola boshladi. Bu hol eftaliylar orasida o'sgan Kubodning eftaliylar bilan shaxsiy do'stona munosabatlarining natijasi bo'lganligi ehtimoldan uzoq emas. Kubod eftaliylar podshosining qizi, ya'ni o'z jiyaniga uylanadi. Chunki uning opasi asirga tushgach Vaxshunvorning xotini

bo'lgan edi. Ikki tomon o'rtasidagi yaqinlik shu darajada kuchaydiki, eftaliylar 502-yilda Eron tomonida turib Vizantiyaga qarshi urushda qatnashganlar. 506-yilda tuzilgan sulh bitimiga ko'ra Vizantiya tillasidan va boshqa ulushlarini olishga muvaffaq bo'lganlar. Eron bilan eftaliylar o'rtasidagi do'stona munosabatlar Kubodning o'g'li Xusrav I Anushirvon davrida ham davom ettirilgan. Chunki Xusrav I eftaliylarga yil sayin kumush hisobida belgilangan xirojni to'lab turgan. Ammo Turk xoqonlarining eftaliylarga qilgan hujumidan foydalanib Xusrav I 554-yilda eftaliylardan Toharistonni tortib oladi. 563–567-yillarda esa turk xoqoni Silsivul Eron bilan ittifoqda eftaliylarga qaqshatqich zarba beradi va bu podsholikni tobe ahvolga solib qo'yadi. Lekin VI asr oxirlariga kelib turk xoqonligi roziligi bilan eftaliylar Eronga qarshi urush olib bordi va Toharistonni qaytarib olishga muvaffaq bo'ldilar. So'ngra Eronda boshlangan fuqarolar urushidan foydalanib, sosoniylarga qaram bo'lishdan ozod bo'lgan eftaliylar allaqachon g'arbiy turkiy xoqonlik ta'siriga tushib qolganliklaridan o'zlarining avvalgi mustaqilliklarini saqlab qololmadilar. Eftaliylar davlatining siyosiy markazi — poytaxti qayerda bo'lganligi to'g'risida qat'iy aniq ma'lumot yo'q. Taxminiy fikrlarga ko'ra bunday markaz Poykand yoki Balx bo'lgan deyiladi. Davlatning boshida podsho turgan. Podsholar Vizantiya tarixchisi **Prokopiyning** (VI asr) so'zlariga qaraganda vizantiyaliklar bilan forslar orasida mavjud bo'lgan adolatdan zarracha bo'lsa-da kam bo'lmagan adolatga suyanib faoliyat ko'rsatganlar. Odamlar asosan shaharlarda yashaganlar. Eftaliylar hukmronligi davrida asta-sekinlik bilan yerga bo'lgan egalik munosabatlari qaror topa boshlaganligining guvohi bo'lamiz. Bu davrda olib borilgan to'xtovsiz urushlar ishlab chiqarish kuchlarining inqirozga uchrashiga ham sabab bo'ldi. Sug'oriladigan yer maydonlari qisqardi, shaharlar son jihatdan kamaydi. Eftaliylardan oldingi kushonlar davridayoq yer va qo'rg'onlarga ega bo'lgan aslzodalar ajralib chiqa boshlagan, dehqonlar mahalliy zodagonlarga ko'proq tobe bo'la borgan. Aholining asosiy qismi dehqonchilik bilan mashg'ul bo'lgan, ayrim qismigina ko'chmanchilik asosida yashagan, o'tovlarda istiqomat qilishgan. Eftaliylar davrida aholi sonining o'sishi natijasida obikor yerlarga bo'lgan talab ortib bordi. Natijada V–VI asrlarda hozirgi Toshkent va Janubiy Qozog'iston yerlarini sug'orish uchun Bo'zsuv va Zog'ariq kanallari, Samarqand viloyati yerlarini sug'oruvchi Darg'om kanallari qazildi.

Xalqning urf-odat va turmush tarzida eski tuzum davrining sarqitlari keng qo'llanilgan. Oliy tabaqa vakillarida, patriarxal tuzum urf-odatiga ko'ra ko'p xotinlilik hukm surgan. Oddiy eftaliy vafot etganda tuproqqa qo'yilgan, boylarning murdasini esa maxsus tayyorlangan tosh dahma (yodgorlik toshi, maqbara)ga ko'mishgan.

Ijtimoiy-iqtisodiy tuzumdagi o'zgarishlar munosabati bilan eski tartibdagi shaharlar inqirozga uchrab yangi qo'rg'on, qal'alarning mustahkamlanishi ko'zga yaqqol tashlanadi. Bundan tashqari, yangicha tipdagi shaharlar, shahar-qal'alar yuzaga keladi. Eftaliylar Eron, Vizantiya, Hindiston, Xitoy va boshqa davlatlar bilan keng ko'lamda savdo aloqalari olib borganlar, elchilik munosabatlari o'rnatganlar. Savdoda Xitoy va Vizantiya asosan ipak, oyna, turli meva-chevalar, qimmatbaho toshlar, bo'yoqlar va boshqalar bilan muomala qilar edi. Bu savdo jarayonida sasoniy tangalar bilan bir qatorda mahalliy tangalar ham qo'llanilgan: buxorxudotlar tangasi, sug'diy tangalar, xorazm tangalari va hokazo.

Tarixiy yozma manbalarda eftaliylarning kundalik turmush va madaniyati haqida deyarli hech qanday ma'lumotlar saqlanmagan. askarlari qo'lida harbiy qurol-yaroqlardan gurzi, o'q-yoy va asosiysi qilich muhim o'rin tutgan¹. Xitoy manbalarida ko'rsatilishicha, eftaliylar cho'qmorlar bilan jang qilganlar (forslar kamonlar, arablar nayzalar bilan), ular nihoyatda bahodir, jangovar va mard xalq bo'lishgan. Eftaliylarning tili haqida yuqorida eslatganimiz singari, aniq bir xulosaga ega emasmiz. Eftaliy podsholigida sug'd tilining keng qo'llanilganligi to'g'risida manbalar yetarli darajada ma'lumot beradi. *Sug'd yozuvidan tashqari, undan biroz farq qiluvchi buxor yozuvi, xorazmiy va eftaliy yozuvi keng tarqalgan.* Eftaliylar davri xalq qo'shiqlari va eposlari Firdavsiy «Shohnoma»sida tasvirlangan. Eftaliylar podsholigida har xil diniy g'oyalarga e'tiqod qilish davom etgan. Bunga asosiy sabab Eftaliylarning juda ko'p xalqlarni siyosiy birlashtirganligidir. Bu yerda zardushtiylik Erondagiga nisbatan boshqacharoq shaklga ega bo'lgan. U Anaxit va Siyovushga ehtirom ko'rsatish bilan qo'shilib ketgan. IV asrda Navro'z (Yangi yil) kuni zardushtiyalar erta tongda Siyovushning Buxorodagi qabriga kelib, xo'roz so'yib qurbonlik qilganlar. Bundan tashqari Vaxsh, Mitra, Anaxitaga sig'inish ham mavjud bo'lgan. Manixeylar, Mazdak ta'limoti (Eronda), buddizmning yoyilishi o'z yo'lida davom eta berdi.

¹ Сағдуллоев А., Аминов Б., Мавлонов Ў., Норкулов Н. Ўзбекистон тарихи: Давлат ва жамият тараққиёти. – Т.: «Академия». 2000, 62-бет.

Eftaliylar davri tarixiga oid ba'zi bir moddiy madaniyat yodgorliklari saqlanib qolgan. Bular Xorazm viloyati hududidagi Firqala (Qiyot — Beruniy yaqinida), Buxoro viloyatida Poykand va boshqalardir. Bu tarixiy obidalar eftaliylar davri madaniy va turmush hayoti to'g'risida qimmatli xulosalar chiqarish imkoniyatini beradi.

Eftaliylar davrida shuhrat topgan yirik shaharlardan biri Paykent (Baykend) dir. Tarixchi Narshaxiy Baykendni «Buxoro shahridan qadimiyroq» deb hisoblaydi¹. Bu shahar harobalari va uning o'tmish tarixi ham yetarli darajada o'rganilgan emas. Yoki Bolaliktepa ibodatxonasidagi binoning devorlariga ishlangan suratlar rang-barangligini aytmayizmi. Qo'llarida qadahlar ushlab o'tirgan erkak va xotinlarning ziyofatlari rangli bo'yoqlarda jonli bir suratda hayratomuz o'z ifodasini topgan. Ammo markaziy hokimiyatning zaiflashuvi va kichik-kichik mayda hukmdorlarning raqobatlari natijasida VI asrning o'rtalariga kelib eftaliylar davlati asta-sekin yemirila boshladi.

2. TURK XOQONLIGI

VI asrning o'rtalariga kelib Oltoy, Yettisuv va O'rta Osiyodagi turli qabilalar va xalqlar birlashib katta Turk xoqonligi davlatini tashkil qildilar. Lekin bundan turkiy xalqlar va ularning davlatga uyushuvi VI asrning o'rtalariga qadar bo'lmagan, degan xulosa kelib chiqmasligi kerak. I.Bichurin, N.Gumilev va boshqa turkshunos olimlarning bergan ma'lumotlariga ko'ra, eng qadimgi turkiyzabon xalq xitoy solnomalarida miloddan avvalgi 1756-yildan boshlab tilga olinadi.

Turk turkiylar — jahondagi qadimgi va yirik etnoslardan birining nomi. So'nggi davrda jahon olimlari, jumladan, o'zbek olimlari tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlar natijasida va qadimgi Xitoy manbalaridagi ma'lumotlarga ko'ra, ushbu atama bundan 3,5–4 ming yil muqaddam rasmsimon iyerogliflar bilan yozilgan bitiklarda «tiek» va «tiauk» shaklida uchraydi. Turk so'zi baquvvat, barkamol, odillik kabi ma'nolarni anglatadi, degan fikrlar mavjud. Qadimgi Xitoy manbalarida turklar qiyofasi chuqur ko'zli, qirra burunli, basavlat va sersoch deb ko'rsatiladi.

¹ Наршахий. Бухоро тарихи. — Т., «Камалак». 1991 йил. 100-бет.

Bir necha ming yilliklar davomida turkiy qabilalar ko'p marta birlashgan va parchalanganligi tufayli ularning qabilaviy tarkibi o'zgarib turgan.

Miloddan avvalgi II asrdan — milodiy III asrgacha bo'lgan davrda turklar Xunn xoqonligi tarkibida bo'lganligi sababli Xitoy manbalarida shyunno, xunnu deb ham atalgan. Mazkur xoqonlik yemirilgandan keyin 300 yilga yaqin davr davomida xitoylar turklarni tiekle (zamonaviy tilda tele) deb atashgan¹.

Turkiy xalqlar to'g'risida turlicha afsonalar tarqalgan. Ulardan birida aytilishicha, G'arbiy dengiz sohilida yashagan turkiylarning ota-bobolari qo'shni qabilalar tomonidan qirib tashlangan. O'n yoshli bola yashirinib, favqulodda tirik qolgan. O'sha yerda yashaydigan urg'ochi bo'ri unga xotin bo'ladi. Ochlikdan va dushmanlardan qutqarish uchun o'sha bolani bo'ri olib, Turfon tog'lari tomon ketadi. Tog'da bir g'or bor edi. U yerda urg'ochi bo'ri o'nta bola tug'adi. Bolalarning otasi o'sha qutqarilgan turk edi. Bo'ri bolalari Turfondagi ayollarga uylanadilar. Har bir boladan bir urug' kelib chiqadi. O'g'illardan birining ismi Ashin edi. Uning nomi hamma qabila nomini anglatadigan bo'ladi. U o'z aka-ukalariga nisbatan aqlliyoq bo'lganligidan qabilaning yetakchisi bo'lib oladi. Urug' asta-sekin bir necha yuz kishiga yetadi. Ashinning merosxo'rlaridan biri qabila boshlig'i Asan Shad bo'ri avlodlarini Turfondan Jujan qabilalari yerlariga olib keladi, ular fuqarolarga aylanib, temir qazib olish bilan shug'ullanadilar. Oltoyda ular turk nomini oladilar. Afsonaga ko'ra, «Turk» so'zi Oltoy tog'ining eng qadimgi nomidir. Ikkinchi afsonaga ko'ra, turk qabilasining ota-bobolari So saltanatiga borib taqaladi. Bu saltanat Oltoyning shimolida joylashgan edi. Qabila boshlig'i Abanbuning o'n oltita ukasi bor edi. Shulardan biri Ichasin Ishid «Bo'ri o'g'li» deb nom olgandi. So saltanati dushmanlar tomonidan tor-mor qilinadi. Omon qolganlari tarqalib ketadilar. Bo'ri o'g'li juda tadbirkor bo'lgan. Shu bois imkoniyat topib, u urug'ini qiyin ahvoldan olib chiqadi. Uning o'g'illaridan biri Oqqush bo'lib, Abakan daryosi bo'ylarida hukmronlik qiladi. Ikkinchi o'g'li esa Sig'u saltanatiga asos soladi. Bu saltanat Kama daryosi bo'ylarida edi. Uchinchi o'g'li Chjuchje daryosi bo'ylarida hukmronlik qiladi. Katta o'g'li Nudulu Shad G'arbiy Sayanga o'rtnashadi. Nudulu Shadning o'nta xotini bo'lgan. Uning o'g'illari onasining qabilasi nomini oladilar.

¹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 8-жилд. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти. Тошкент, 2004. 640-бет.

Eng kichik xotinining o'g'li Ashin edi. Nudulu Shad vafotidan keyin taxtga o'g'illaridan birontasi o'tirishi kerak edi. Shunda aka-ukalar kimki kuchli bo'lsa, o'sha urug' boshlig'i bo'ladi, deb qaror qiladilar. Musobaqada Ashin g'alaba qozonadi. U Asan Shad nomini olib, urug' boshlig'i bo'ladi. Uning vafotidan keyin esa uning o'g'li Tuu taxtga o'tiradi. Tuuning og'li Tumin (Bumin) turk xoqonligiga asos soladi.

Tuba qabilasi Shimoliy Xitoyni bosib oladi. U yerdagi qabilalar orasida Ashinning beh yuz oilasi bor edi. Shu paytda Ashin urug'i Xunn hokimi Muganga qaram edi. 439-yilda tubalar xunnlar ustidan g'alaba qozonadi. Shundan keyin xunnlarga tobe bo'lgan Ashinning besh yuz qabilasi jo'janlar huzuriga ko'chib boradi. Oltoy tog'larining janubida o'rnatilib, jo'janlarga temir qazib bera boshlaydilar. Ashin urug'i qayerda, kimning hukmronligi ostida bo'lmasin, o'z tilini saqladi. Albatta bu afsonadan turkiy xalqlar bo'ri urug'idan tarqalgan, degan xulosa chiqmaydi.

Taniqli olim Ashraf Ahmedovning yozishicha V asrning ikkinchi yarmida Xun davlati parchalanib ketgan. Xunnlarning uncha katta bo'lmagan bir toifasi o'z atrofiga qisman mo'g'ul va xitoy muhojirlarini birlashtirib, hech qanday hokimiyat va davlatga bo'ysunmasdan ko'chmanchilik qilib kun kechirganlar. Ana shu toifani ularga qo'shilgan mo'g'ullar «Turk-utu», ya'ni «bo'ri urug'i» deb atagan ekanlar. Ammo bu degan so'z turklar bo'ri urug'idan degan ma'noni bildirmaydi. Balki barcha xalqlarning ham uzoq o'tmishida bo'lgani singari har bir qabilaga go'yo homiylik qilgan hayvon, daraxt va jismlar nomi bilan atalgan. Jumladan, arab qabilalaridan birining nomi «**Banu qalb**» «it o'g'illari» degan ma'noni bildiradi. Biz bundan shu arab qabilasi itdan tarqalgan deb tushunmasligimiz kerak, albatta. It qachonlardir o'sha qabilani himoya qilgan, yoki ular itga topingan deb tushunmoq kerak bo'ladi. Xuddi shuning singari xunnlarning bir urug'i ham o'zlarini bo'ri urug'iga mansub bilib, «**Bo'z qurt**» deb atashgan. Lekin atrofdagi qabilalarga bu so'zning mo'g'ulcha atalishi «turk-utu» ko'proq qulay bo'lgan. VI asrning boshlariga kelib, o'sha qabilalar uyushmasi son jihatdan osha borgan. Nomlanishdagi ikkinchi so'z tushib qolib turk deb atalavergan. Ana shu tariqa VI asrning o'rtalariga kelib O'rta Osiyoda Turk xoqonliga tarkib topadi. Shunisi diqqatga sazovorki, bu xoqonlikka asos solgan kishining ismi Ashin bo'lib, uning mo'g'ulcha ma'nosi ham bo'ri ekani ta'kidlanadi.

¹Ахмедов А. Турон «Мулоқот». 1991 йил, 6-сон, 48-бет.

545-yilda qo'zg'olon ko'targan jo'janlarga Tele qabilalari zarba beradi va o'z navbatida turklar Tele qabilalarini tor-mor keltiradi. Shundan so'ng 545-yildan e'tiboran Turk xoqonligi O'rta Osiyo, Mo'g'uliston, G'arbiy Sibir va Dashti Qipchoq yerlarida hukmron davlatga aylanadi.

Umuman aytganda, birinchi va ikkinchi turk xoqonining 545-yilda to'liq mustaqillikka erishganlaridan so'ng o'z hukmronliklarini deyarli ikki yuz yil davom ettirdilar. Turk xoqonlari nihoyatda katta hududlarga ega bo'lgan mamlakatlarini sakkizta tobe xonliklar asosida boshqardilar. Sharqiy xoqonlik markazi Oltoyda, G'arbiy xoqonlik Yettisuvda bo'lgan. Yozma manbalarda Sharqiy va G'arbiy Turk xoqonliklarini tashkil etishda qatnashgan turkiy urug'larning nomlari tilga olingan: *Ashin, Arg'u, Az, Basmil, Izgil, O'g'uz, To'qqiz o'g'uz, Uch o'guz, O'n uyg'ur, O'tuz tatar qarluq, Kurdanta, Qimchoq, Kiton, Qirq az, Tordush, Tatabi (tung'uzlar), Dulu Nushub, Tuqri (tahaarlar), Tolis, Turgan, Tupuri, Turk, Uyg'ur, Sir, Quriqan, Duba (tuba)*¹.

VI asrning oxiri, VII asrning boshlarida kuchli Turk xoqonligi davlati bo'lganligini yozma manbalar xabar qiladi. Xitoy tarixchisi «Qadimgi zamonlarda shimoldagi ko'chmanchilar hech mahal bunday kuchli bo'lmagan edilar», deb yozadi. «Qariyb barcha xonlar Xitoy malikalariga uylandilar, xitoy xonadoni esa har yili yuz bo'lakdan ipak mato armug'on qilib turdi».

Turklar Bumin hukmronligi davrida jo'janlarga zarba berib qaramlikdan xalos bo'ldilar. Jo'janlar bilan aloqani uzish uchun bahona kerak edi. Turk xoqoni Bumin jo'janlar hukmdori Anauxaning qiziga sovchi yuboradi. Bundan Anauxa g'azablanadi. Bumin g'o'yo o'zini Anauxaga tenglashtirayotganday va bu bilan u Anauxani haqoratlayotganday tuyuldi. Anauxa Buminga shunday javob qaytaradi: «Ey mening temir erituvchim, sen menga bunday taklif kiritishga qanday jur'at etding?» Bumin o'z maqsadiga erishadi. Jo'janlar bilan aloqani uzadi va jo'janlar elchisini o'ldiradi. 552-yilda Bumin jo'janlarga qarshi urush e'lon qiladi va tarixiy g'alabaga erishadi. So'ng Xitoy malikasiga uylanadi va Vey saltanatining hukmdori Vendi bilan shartnomani yangilaydi.

552-yilda Bumin vafot etadi. Taxtga uning o'g'li Qora Issiq xon o'tiradi. Bumin vafotidan foydalangan jo'janlar Turk xoqonligiga

¹ Махмудов Қ. Туркий хоқонликлар – «Турон тарихи» тўплами. – Т., 1992 йил, 32-бет.

yana hujum qiladilar. Lekin Qora Issiq xon ularga qaqshatqich zarba beradi. Qora Issiq xondan so'ng taxtga uning ukasi Mug'an xon o'tiradi. 558-yilda u jo'janlarga so'nggi hal qiluvchi zarbani beradi. Mug'an xon yigirma yil (553–572) xonlik qiladi. Bu davrda Turk xoqonligi har tomonlama yuksalib, butun O'rta Osiyoda siyosiy hukmronlikni o'rnatdi. Mug'an xongacha ham amakisi Istami (Buminning ukasi) xoqonlikning g'arbiy qismini, boshqarar edi. Istami akasi vafotidan keyin (555-yilda) Toshkent va uning atroflarida, Qozog'iston, Yettisuv va Xorazm hududlarida mustahkam o'rnatib oldi. Endi Turk xoqonligining chegaralari Amudaryogacha yetib boradi. Xususan, 563–567-yillarda Turk xoqonligi eftaliylari tor-mor keltirgach, uning chegaralari Eron bilan bevosita yaqinlashib qoladi. Bu hol Eron va Turk xoqonligi manfaatlarining o'zaro to'qnashuviga olib keladi.

Eronda shahanshoh Husrav Anushirvon taxt so'rardi. U ham eftaliylar hisobidan o'z chegaralarini kengaytirishni o'ylardi. Dastlabki paytlarda Eron bilan turklar o'rtasidagi munosabatlar yaxshi edi. Hatto Husrav turk malikasiga uylangan ham edi. Biroq turklar eftaliylarni tor-mor keltirgandan so'ng har ikki o'rtadagi munosabatlar keskin tus oldi. Turk xoqonining Eron bilan munosabatlarini o'rnatishga intilishlari foyda bermaydi. Husrav Turk xoqoni Istaming birinchi marta yuborgan elchisi Maniakh olib kelgan ipak buyumlarni hammasini ko'zi oldida o'tga tashlaydi. Istami tomonidan yuborilgan ikkinchi elchilarni esa Husrav zaharlab o'ldiradi. Eron bilan aloqani o'rnatish imkoniyati bo'lmagach Turk xoqonligi 568–569-yillarda Vizantiya bilan bunday munosabatlarni o'rnatish uchun Konstantinopolga Yusti II saroyiga elchi yuboradi. Konstantinopoldagi Yusti II saroyiga kelgan Turk xoqonligi elchilariga yuqorida nomi tilga olingan sug'd savdogari Maniakh boshchilik qilardi. U Eron davlati chegaralarini chetlab Kaspiy dengizining shimoli va Kavkaz orqali borishi kerak edi. O'z navbatida Vizantiya ham Zemarx boshchiligida Turk xoqonligiga javob tashrifi bilan elchilar yuborgandi. Muzokaralar davomida asosiy diqqat ipak savdosi va birgalashib Eronga qarshi kurash olib borish masalalariga qaratiladi.

Turk xoqonligi VI asrning 70–80-yillariga (588-yilda) kelib o'zining ichidagi ichki nizolar va Xitoydagi Suy imperiyasining aralashuvi natijasida ikkiga bo'linib ketadi: G'arbiy va Sharqiy xoqonliklarga. G'arbiy Turk xoqonligi Sharqiy Turkistondan to

Kaspiy dengizigacha choʻzilgan hududlarni oʻz ichiga olib, markazi Yettisuv edi. Sharqiy Turk xoqonligi esa old Osiyo yerlarini oʻz ichiga olib, uning markazi Oltoyda joylashgan.

VI asrning 70-yillarida Turk xoqonligi uchun juda qulay vaziyat vujudga keldi. Bu davrda Eron bilan Vizantiya oʻrtasida urush boshlandi. Turk xoqonligi bu paytda ancha kuchaygan edi.

Sharqiy Turk xoqonligi Xitoyga bir necha bor yurishlar qilgan va xitoyliklarni har yili 1000 boʻlak miqdorida ipak oʻlpon toʻlashga majbur etgan edi. Biroq 589–617-yillarda Xitoyda hokimiyat tepasiga Suy dinastiyasi kelgach, mamlakat iqtisodi yuksalib, tashqi hayotda ijobiy oʻzgarishlar boshlandi. Shundan soʻng Turk xoqonligi kuchlari xitoyliklar bilan boʻlgan toʻqnashuvda magʻlubiyatga uchradi. Magʻlubiyatga uchragan turk beklari oʻz urugʻ-aymoqlari bilan gʻarbga tomon koʻchishga majbur boʻldilar. Ulardan qashshoqlashgan bir qismi Buxoro vohasi tomon koʻchib ketdilar va ular aslzoda yer egalari zulmidan adoyi tamom boʻlgan kambagʻal mahalliy aholi bilan birgalashib turk shahzodasi Abruy boshchiligida yer egalarga qarshi qoʻzgʻolon koʻtaradilar. Abruy boshliq qoʻzgʻolonchilar Poykend shahrini egallaydi. Abruy hukmronligi davrida zarar koʻrgan aslzodalarning katta bir qismi Turkiston va Toroz tomonlarga qochganlar. Ular Gʻarbiy Turkiylar sultoni Qorachuringa murojaat qilib undan yordam soʻraydilar. Qorachurinning qoʻshinlari 585-yilda Abruy qoʻzgʻolonini bostirib, yer-suvni Yettisuvdan qaytib kelgan dehqonlarga qaytarib beradi. Abruy oʻlim jazosiga hukm qilinadi va uni «qovogʻarilar toʻldirilgan qopga tashlanadi», qoʻzgʻolon koʻtargan kambagʻallarni esa qaytib kelgan boylarga xizmatkor va kashovarlar qilib taqsimlab beradilar.

Qorachurin oʻz oʻgʻli Barmudni Buxoro noibi etib tayinlaydi. 588-yili Qorachurin Eronga qarshi hazorlar va Vizantiya yordamida urush boshlaydi. Lekin u sosoniylarning mashhur lashkarboshisi Bahrom Chubin tomonidan oʻldiriladi. Bu magʻlubiyatdan soʻng Turk xoqonligi yanada tushkunlikka uchradi. Bahrom Chubin Qorachurinning oʻgʻlini ham Poykendda boʻlgan jangda oʻldiradi. VII asr boshlarida Gʻarbiy Turk xoqonligi yana yuksalish sari yoʻl tutadi. Bu yuksalish Xitoyda Suy sulolasining qulashi davriga toʻgʻri keladi. Tan sulolasi hukmronligi (618–907) davrida Xitoy bilan Turk xoqonligi oʻrtasida qizgʻin munosabatlar oʻrnatiladi. Buxoro, Samarqand, Ishtixon va boshqa shaharlardan Xitoyga elchilar bilan sovgʻa-salomlar kelib turardi.

VII asrning 30-yillarida xitoylik ziyoratchi Syuan Sin xoqonlik

hududlarini kezgan va o'z xotiralarida Issiqko'l, Chu vodiysi, Choch, Samarqand, Buxoro va Amudaryo bo'ylab sayohatlar qilganligini yozadi.

630-yildan e'tiboran g'arbiy Turk xoqonligi chegaralari kengayib, eftaliylar davrida bo'lgani singari Hind daryosi qirg'oqlarigacha yetib boradi. Shaharlarning o'sishi oqibatida Xitoy va Eron bilan savdo munosabatlari jonlandi. Savdo karvonlari Marv orqali Chorjo'y, Buxoro, Samarqand, Choch, Isfijob, Talas, Siyob va Sharqiy Turkiston vohasigacha borgan.

Xitoyliklar VII asrning 30-yillarida turklarni yana mag'lubiyatga uchratganlar. Natijada, 659-yilda bir necha mag'lubiyatdan so'ng turklar Xitoy oliy hokimiyatini tan olganlar. 660-yillarda esa xitoyliklar O'rta Osiyo hududlarida ham xuddi o'zlaridagi kabi ma'muriy-uslubiy boshqaruvni joriy qilmoqchi bo'ldilar, ammo bu ishni eplay olmadilar. Chunki, 670-yilda tibetliklar Sharqiy Turk xoqonligini tashkil etdi. Bu voqea Xitoy ma'murlarining diqqat-e'tiborini O'rta Osiyodan chalg'itib Tibetga qaratishga majbur qildi.

VII asrning oxirlarida O'rta Osiyo hududlarida Turk xoqonligini qaytadan tiklashga bir qadar urinishlar bo'ldi. Biroq bu ishni amalga oshirib bo'lmadi. G'arbdan arablar Movarounnahr ustiga yopirilib bostirib keldilar.

3. TURK XOQONLIGIDA IJTIMOIIY-IQTISODIY VA MADANIY HAYOT

Turk xoqonligi qo'li ostida birlashgan xalqlar taraqqiyotning turli bosqichlarida bo'lganlar, aholining bir qismi o'troq dehqonchilik bilan, qolgan bir qismi esa ko'chmanchi chorvachilik bilan shug'ullanganlar. Sug'diyona, Xorazm va Toharistonda dehqonchilik qiluvchi aholining kattagina qismi patriarxal oila sifatida yashar edilar. Erkin dehqon bilan bir qatorda kashovarlar ham bor bo'lib, ular iqtisodiy jihatdan boy yer egasiga va hatto o'z mustaqilligini saqlab qolgan dehqonga ham qaram bo'lganlar. Kashovarlar jamiyatdagi asosiy kuch hisoblangan. VI–VII asrlarda, qishloq, qo'rg'on va shaharlarda mustahkam o'rnashib olgan, yer egasi bo'lgan zodagonlarning iqtisodiy va siyosiy quvvati kuchaya boshlaydi. Bu zamindor zodagonlar yozma manbalarda «dehqonlar» deb yuritilgan. Xususan konlarda va yer ishlarida qul mehnatidan ko'proq foydalanilgan. Bu davrda Xorazmda va ayniqsa, Sug'dda savdogarlar jamiyatda yetakchi o'rinni egallaganlar. Ko'chmanchi

turk qabilalari VI–VII asrlarda o'tovlarda yashaganlar va to'rt g'ildirakli aravalarda ko'chib yurganlar. Aholining mehnatkash qismi «budun» yoki «qora budun» deb atalgan. Urug'-qabilaning yirik vakillari esa «beklar» nomi bilan yuritilgan. Jamoani «xoqon» va zodagonlar kengashi — «qurultoy» boshqargan. Patriarxal oilalarga oila boshliqlari — «kadxudotlar» bosh bo'lganlar. Kadxudot atamasi sug'diylarga xos so'z bo'lib, ko'chmanchi hayot kechiruvchi turklar esa «Kadxudot» so'zi o'rniga «Arxaun» atamasini ishlatar edilar. G'arbiy Turk xoqonligida markazlashgan davlat bo'lmagan. U o'nlab turkiy qabilalardan tashkil topgan uyushma-ittifoq bo'lib, ularning har qaysisini alohida xonlar idora qilganlar. Bu mulklarning o'z podshochalari bor edi. Ularning nomlari har vohada har xil bo'lgan. Jumladan, Buxoroda — *buxorxudotlar*, Chog'aniyonda — *chog'anxudolar*, Dabusiyada — *dabusshohlar*, Vardanzida — *vardonxudotar*, Toshkentda — *tudunlar*, Samarqand va Farg'onada — *ixshidlar*, Osrushonada — *afshiniylar*, Xorazmda — *xorazmshohlar*, Toharistonda — *malikshohlar*, Iloqda — *dehqonlar* kabi. Dehqonlar bu hukmdorlarni kashovarlar va qaram kishilardan bo'lgan kadi-varlar, yaxshi ta'lim olgan harbiy qo'shinlar — *chokarlari* bilan quvvatlab turganlar. Dunyoning boshqa qit'alaridan farqli o'laroq O'rta Osiyo hududidagi dehqonchilikning o'ziga xos xususiyati shundaki, bu yerda cheklanmagan mustabid sharqona ko'rinishdagi markazlashgan kuchli hokimiyatga intilish ustuvor ahamiyat kasb etgan. «Tan-Shu» nomli Xitoy yilnomasi bergan ma'lumotlarga qaraganda Zarafshon, Qashqadaryo va Amudaryo bo'yida mustaqil to'qqizta hokimlik bo'lgan: Samarqand, Maymurg', Kesh, Naxshob, Ishtixon, Kushoniya, Buxoro, Amul va Andxoy shular jumlasidandir.

Ularning eng kattasi Samarqand hokimi edi. Kan hokimi mahalliy suloladan bo'lgan. Sug'diyona shohi, Xorazm va Choch hokimlari ma'lum darajada o'z mustaqilliklarini saqlab qolganlar.

Sug'diyona shohligi o'sha davrda Panjikentdan Karmanagacha bo'lgan uncha katta bo'lmagan hududni egallar edi. Ichki boshqaruvda ba'zi erkinliklarni saqlab qolgan bo'lsa-da, xoqonga doimo o'lpon to'lab turardi. Turk xoqonligi hududida yashovchi aholi bug'doy, arpa, sholi, tariq, beda va boshqa mahsulotlarni yetishtirish bilan band bo'lgan. Eftaliylar davriga nisbatan sug'orish tizimi bu davrda birmuncha ko'payadi, Xorazm vohalarida esa aksincha, kamayadi. Aholi uzumchilik va bog'dorchilik bilan shug'ullangan.

Paxta, beda, tut daraxti ekishga va uy hayvonlarini boqishga katta e'tibor berilgan.

Farg'ona va Sug'dda aholi kon ishlari bilan shug'ullanib, oltin, mis va temir; Iloqda qo'rg'oshin, kumush; Shahrisabzda tosh, qizil tuz qazib olingan.

VI–VII asrlarda harbiy to'qnashuvlar tez-tez bo'lib turganligidan shaharlar unchalik rivojlanmagan. Bu davrda qo'rg'on-qal'a qurish avj olgandi. Boy yer egalari ana shunday qo'rg'on-qal'alarda yashaganlar. Xorazm vohasidagi bunday qal'alar ancha keng o'rganilgan. Birgina Berqutqal'a mavzeyida boy va zodagonlar yashaydigan 96 ta shunday qo'rg'onchalar bo'lganligi aniqlandi. Tarixchi arxeologlar Sug'dda ham bunday qal'achalar bo'lganligini isbotlamoqdalar. Qo'rg'onchalar atrofi devor bilan o'ralgan. Uning o'rtasida minorasi bo'lgan. Bu minoralar mudofaa inshootlari vazifasini o'tagan.

VIII asrda shaharlar, odatda, unchalik katta bo'lmasdi. Masalan, Afrosiyob xarobalari 216 gektar atrofida bo'lgan. Eski Paykent devorining umumiy uzunligi 2 km atrofida, Chochdagi asosiy shahar Binkent chegarasi 5, Koson 2, Termizning umumiy doirasi 7–10 km atrofida bo'lgan. Turk xoqonligida ichki va tashqi savdo ancha rivoj topgan. Ayniqsa, Buxoro hududi savdoning markazlaridan hisoblanardi. Paykent «Savdogarlar shahri» deb nom chiqargan. Savdo-sotiqda, xususan, Xitoy bilan munosabat yetakchi o'rinni egallagan. Faqat 627–647-yillar mobaynida Samarqanddan Xitoyga to'qqizta savdo elchiligi yuborilgan. Turk xoqonligidagi har bir hokimlikda bir necha yuzdan tortib, bir necha ming sonli o'z qo'shinlari bo'lgan. Qo'shin to'plashda ham sinfiy tabaqalanish asosiy rol o'ynagan. Jumladan, otliq askarlar urug' zodagonlari vakillaridan tanlanib, o'q-yoy, dubulg'a, qilich va shamshir bilan qurollangan. Piyoda askarlar esa yollangan fuqorolar va qullardan iborat bo'lgan.

Xoqonlikda yashagan aholi asosan matodan, jundan va teridan kiyim kiyganlar. Erkaklar chakmon kiyib sochlarini oldirib yurganlar, «xotinlar esa sochlarini boshlariga o'rab, zarg'ul solingan qora ro'mol bilan bog'lab yurardilar», deb yozadi Syuan Szyan.

Turk xoqonligi davrida madaniyat o'z davriga nisbatan yuksak taraqqiyot darajasida bo'lgan. Juda qadim zamonlardan beri odat bo'lib kelgan tantanali bayramlar bu davrda ham davom etgan va yangi mazmunlar bilan boyigan. Masalan, Navro'z (Yangi yil) tantanalarida yakkama-yakka kurashlar va kuch sinashlar bo'lgan.

Avlod-ajdodlarimiz shoʻx, xushchaqchaq boʻlganlar, oʻyin-kulgi, ashula va musiqani yaxshi koʻrganlar, qilli asboblari, doʻmbira, karnay-surnay kabi asboblarni ishlatganlar. Turkiy xalqlar dunyodagi qadimiy yozma madaniyatga ega boʻlgan xalqlardan hisoblanadi. Turk hukmronligi davrida sugʻd yozuvi, oromiy yozuvi, xorazm yozuvi bilan bir qatorda qadimiy turkiy xalqlarning yozuvi «Turk-Run yozuvi», «Oʻrxun-Enasoy yozuvi», «Koʻk Turk yozuvi» nomalarga keng ishlatilgan. Yaqinlarga qadar (yaʼni 1970-yillargacha) turkiy yozuv milodimizning VI–VII asrlarida shakllangan degan fikr yetakchi boʻlgan. Lekin 1970-yilda Almati yaqinidagi Issiq nomli qadimgi qoʻrgʻon-qabrda arxeologiyaga oid tadqiqot ishlari oʻtkazilganda miloddan avvalgi birinchi mingyillikning oʻrtalariga oid koʻplab buyumlar qatori kumush kosacha ham topildi. Uning sirtida chizma shakllari qadimgi turkiy yozuvga oʻxshash bitik boʻlib, u fanda «Issiq» yozuvi nomini oldi. Bu turkiy yozuvni taniqli olim A.S.Omonjoʻlov oʻqib talqin etdi. Demak, qadimgi turkiy yozuvning ildizlarini ancha uzoq oʻtmishdan izlamoq kerak. Bu fikrni Afgʻonistonning Dashti Navur, Surxondaryoning Xolchayon, Dalvarzintepa, Fayoztepa kabi yodgorliklaridan topilgan miloddan avvalgi II–I, milodimizning I–II hamda V–VII asrlariga oid yodgorliklaridagi «Issiq» yozuviga oʻxshash bitiklar ham tasdiqlamoqda. Bitik yozuvlar avvalo turkiylar tarixi uchun asosiy manba boʻlsa, undan keyin yozma adabiyotning ilk namunasi hamdir. Yosh va iqtidorli olim Nasimxon Rahmonning fikricha turkiylar qanchalik katta hududni egallagan boʻlsalar, ular yaratgan yodnoma bitiklar ham shunchalik katta hududga yoyilgan. Ular quyidagilardan iborat:

1. Shimoliy Moʻgʻuliston yodnomalari.
2. Lena-Boykoʻlboʻyi yodnomalari.
3. Oltoy yodnomalari.
4. Sharqiy Turkiston yodnomalari.
5. Oʻrta Osiyo guruhi yodnomalari.
6. Sharqiy Yevropa yodnomalaridir.

Har bir bitiktosh Vatan va xalq taqdiridan ogoh etib turadi. Ayniqsa, Turk xoqonlari: Kultigin, Bilga xoqon, Tunyuquq sharafiga oʻrnatilgan bitiktoshlarda el va budun (xalq) taqdiridan xavotirlik bosh masala qilib koʻtarilgan. Vatan mustaqilligi uchun kurash, xalqni asoratdan olib chiqish, mustaqil mamlakatda qonun-qoida joriy qilish, Bumin, Istami va Eltarish xoqonlar, Eltarishning oʻgʻillari Bilga xoqon va lashkarboshi Kultigin, dono maslahatchi

Tunyuquq zimmasiga tushdi. Bitiktoshlarda ana shu shaxslarning qahramonliklari, fidoyiliklari haqida hikoya qilinadi. Bilga xoqonga ko'proq e'tibor berilgan. Bu bejiz emas, albatta. Bitiktoshlarning aksariyati ana shu Bilga xoqon davrida yaratilgan, Bilga xoqon turkiylar tarixida adolatparvar, elparvar xoqon sifatida nom qozongan. Bilga — dono degan ma'noni anglatadi. Bilga xoqon turk xalqining Vatani abadiy bo'lishi uchun kurashgan. U xalqqa qarata shunday nasihat qiladi: «Falakday xudodan bo'lgan turk dono xoqoni bu dunyoga keldim. So'zimni tugal eshitgin, keyinimdagi ini, jiyanim, o'g'illarim, ittifoq urug'im, xalqim, o'ngdagi shadapit beklar, chapdagi tarxonlar, buyruq beklar, o'ttiz to'qqiz o'guz beklari, xalqi bu so'zlarimni yaxshilab eshit, diqqat qilib tingla! Oldinga—kunchiqarga, o'ngga — janubga, orqaga — kunbotarga, chapga—shimolgacha bo'lgan yer ichidagi xalq menga qaraydi. Shuncha xalqni mamnun qildim. U endi yovuz emas»¹. Xalqni birlashtirish, Vatan mustaqilligini ta'minlash, Bilga xoqonning ezgu niyati bo'lgan. U o'z so'zini davom ettirib, o'git qiladi: «Vatanni saqlab qolish faqat xoqonning o'ziga emas, xalqqa ham bog'liq. Ajdodlarning yutuqlariyu xatosi buni tasdiqlaydi. Xalq o'z xoqonining yo'l-yo'riqlarini amalga oshirishi lozim, aks holda uning boshiga ko'p kulfatlar keladi. O'ta ishonuvchan bo'lmaslik, boshqalarning gapini mulohaza qilgandan keyin ish yuritish kerak. Samimiylik bilan yolg'onni farqlay bilish kerak. Samimiylikning ortida ko'pincha yolg'on bo'ladi. Qattiq gapirgan, qattiqqo'l xoqon o'z xalqiga yomonlikni ravo ko'rmaydi. Odamni ajrata bilmay, to'kis ishonuvchan bo'lsa, fojiaga ko'ra yo'l ochiladi, darbadarlik shundan boshlanadi: «Ey turk xalqi, to'kis ishonuvchan samimiy, nosamimiylikni ajratmaysan, kim qattiq gapirsa, samimiylikni ham tanimaysan. O'shandayliging uchun tarbiyat qilgan xoqoningni so'zini olmayin, har qayerga ketding u yerlarda butunlay g'oyib bo'lding, nom-nishonsiz ketding. O'sha yerda qolganing har joyda zo'rg'a o'lib-tirilib yurgan eding»².

Iste'dodli Bilga xoqon tarqoq, darbadar xalqni bir yerga to'pladi. U xoqon bo'lib o'tirgach: «Yo'q qashshoq xalqni yaxshilab oyoqqa turg'azdi. Qashshoq xalqni boy qildi, oz xalqini ko'paytirdi». Bilga xoqon bek va xoqonlarga ularning xato va kamchiliklarini ro'yirost aytib nasihat qildi: «Turk beklari, xalqi, buni eshitng! Turk xalqini to'plab davlat tutishingizni bu yerda toshga o'yib yozdim. Adashib ayrilganingizni ham bu yerda yozdim».

¹ Насимхон Раҳмон. Турк хоқонлиги. — Т., 1993. 71-бет.

² O'sha manba. 72-бет.

Turk xoqonligidagi xalqlarning bir qismi eftaliylar singari «J» lovchi shevalarda soʻzlashganlar. VI asrga kelganda u «Y» lovchi lahjaga aylanib, davlat tili boʻlib qolgan. Turk yozuvi bilan bir qatorda sugʻd va xorazm yozuvi ham keng qoʻllanilganligini yuqorida taʼkidlagan edik. Sugʻd yozuvi 25 ta belgidan iborat boʻlib, chapdan oʻngga qarab yozilgan. Ularning taqvimini boʻlgan. Bunday taqvimlar Tojikiston togʻlaridan topilgan. Mirsodiq Isʼhoqovning fikriga koʻra sugʻd tilining amaliy koʻlami shu darajada keng boʻlganki, Oʻrta Osiyo va Yettisuv viloyati hamda Sharqiy Turkistonning koʻp yerlarida aholi sugʻd va turkiy tillarda bemalol soʻzlashavergan. Shaharlarda sugʻd-turk ikki tilliligi rasmiy holat boʻlganligi Mahmud Qoshgʻariyning «Devonu lugʻotit turk» asarida ham qayd etilgan. Xullas, oʻtmish avlodlarimiz yuksak darajada qadimiy yozma madaniyatga ega boʻlgan deb qatʼiy xulosa chiqarish uchun hamma asoslarga egamiz. Bu yozuv madaniyat durdonalari keyinchalik arablar va moʻgʻullar bosqini davrida yoʻq qilib yuborilgan.

Daliliy ashyolar VII asrda mamlakatimiz hududida savodxonlik kuchli boʻlganligidan guvohlik beradi. 5 yoshga toʻlgan bolalar yozish va hisob-kitobga oʻrgatilgan. 20 yoshga toʻlganda esa savdo-sotiq bilan shugʻullanish uchun savdo karvonlariga qoʻshib chet davlatlarga yuborilganligini tasdiqlovchi maʼlumotlar bor.

VI–VII asrlarda Turk xoqonligi hududida yashagan xalqlar diniy nuqtayi nazardan turli-tuman gʻoyalar taʼsirida boʻlganlar. Deyarli har bir urugʻ qabila va xalqning oʻz diniy eʼtiqodi boʻlgan. Shu boisdan turk qabilalarida koʻpxudolilik keng tarqalgan. Jumladan, buryatlar 99 tangriga topinganlar va bu tangrilar dunyoni boshqaradi deb tushunganlar. Bundan tashqari, tabiat jismlariga sajda qilish va topinish xalqning kundalik odatiga aylangan. Jumladan, xoqon va amaldorlar quyosh, osmon, oy ruhiga sigʻinib qurbonliklar keltirsalar, kambagʻal oddiy xalq yer-suv, osmon, oy va quyosh ruhiga, hayvon va qumlarga ham sajda qilib topinaverganlar.

Oʻrta Osiyoda Animizm koʻpchilik turkiy xalqlar uchun umumiy din boʻlgan. Bu diniy gʻoya boʻyicha odamlar hamma narsaning ruhi bor, deb bilganlar. Shunga muvofiq tabiat hodisalari, turli ofatlarni jonli deb qaraganlar va unga sajda qilganlar.

Turkiy xalqlar oʻzlaricha biror hayvonga topingan va uni oʻzining xudosi deb bilgan.

Ota-bobolar ruhiga sigʻinish ham turkiy xalqlar oʻrtasida X asrga qadar keng tarqalgan diniy eʼtiqodlardan boʻlgan. Bu hol ruh

o'lmaydi, u narigi dunyoda ham yashaydi, degan tasavvurlardan paydo bo'ladi. 576-yilda Istami xoqonni dafn qilish marosimida uning o'g'li otasining minib yurgan otlarini, shu bilan birga to'rt harbiy asirni otasining arvofiga qurbon qilgan. Shu bilan birga Istaming o'gli dunyodan o'tgan otasiga yetkazish uchun haligi asir qullarga qandaydir topshiriqlar bergan ekan. Demak, turkiylar u dunyodagi hayotni bu dunyodagi hayotning davomi deb bilganlar. Bu jihatdan u ko'pchilik ruhni tan olishga asoslangan animizmdan farq qiladi va tanho ruh g'oyasi ilgari suriladi. Bu degan so'z tangri turkiylarning bosh xudosi, hamma turkiy qabilalar tangriga topinganlar.

V–VII asrlarda turkiy xalqlar o'rtasida otashparastlik, buddizm va xristian dini ham rivojlana bordi.

Turk xoqonlari davriga oid manbalar, tarixiy obidalar nisbatan kam saqlangan. Ammo Xitoy manbalarida ta'kidlanishicha VI–VII asrlarda Turk xoqonligida tasviriy san'at, haykaltaroshlik ancha keng taraqqiy etgan. Ustrashona, Xolchayon, Dalvarzintepa, Fayoztepa, Panjikent harobalaridan topilgan naqshlar va suratlar bu fikrimizni yorqin ifoda etadi. Buxoro hokimining ko'hna Varahshadagi saroy binolaridagi suratlar diqqatni jalb etadi.

Oq fil mingan, nayza, qilich va arqonlar bilan qurollangan askarlar hayvonlar va qanotli ajdaholar bilan jang qilmoqdalar. Fillar, beligacha yalang'och askarlar oltin va qimmatbaho toshlardan yasalgan har xil bezaklar bilan bezatilgan. Boshqa bir katta xonada esa podsho o'z saroy ahlini tantanali suratda qabul qilayotganligi manzarasi aks ettirilgan. Podsho qanotli, ikki tuyanining surati solingan taxtda o'tiradi. Taxtning ikki tomonida esa juda qimmatbaho kiyimlar kiygan, qilich va xanjar taqqan, qo'llarida qadahlar ko'targan erkaklar, taxt yonida ustida olov yonib turgan idishning surati solingan. Bu davrda kulolchilik san'ati ham rivoj topgan. Turli idishlar, uy-ro'zg'or anjomlari, hayvon, meva-cheva, odamlar tasviri bilan bezatilgan va sirtiga sirli shaffof mineral ishlatilganligi uchun ular yaltirab turgan. Turk xoqonligi davrida yaratilgan moddiy madaniyat yodgorliklaridan biri loydan yasalgan har xil tasvirdagi haykalchalardir. Bu haykalchalar qo'lida kosa yoki qurol-yarog' ushlab turgan kishi shaklida bo'lib, odatda, ular qo'rg'oncha yoki marhumlar qabrlariga qo'yilgan.

Vizantiyalik tarixchi Menondr turk xoqoni Istami Dizovul chodirlaridan oltindan ishlangan taxt, yotoq, ko'za, ko'vachalar, kumush idishlar, hayvonlar shaklida ishlangan buyumlar topilganligini aytib, bu san'at asarlari Vizantiyada ishlangan shu xildagi

buyumlardan qolishmaydigan va kishini hayratga soladigan darajada go'zal bo'lganligini yozadi. Shunday qilib, IV asrning oxiri va V asrning boshlaridan e'tiboran mamlakatimiz hududida feodal tuzumning ilk kurtaklari namoyon bo'la boshladi. Asta-sekinlik bilan feodal taraqqiyoti tomon rivojlanib borgan sari, mamlakatimiz xalqlari jahon taraqqiyotida o'ziga xos o'ringa ega bo'ldilar, jahon davlatchiligi, sivilizatsiyasi va madaniyatiga o'z hissalarini qo'shdilar.

Nazorat savollari

1. O'zbekiston tarixida qaysi davrlar o'rta asrlar davri hisoblanadi?
2. «Eftal» so'zining ma'nosi nima?
3. Eftaliylar davlati va boshqaruv tizimi qanday tashkil topgan?
4. «Turk» so'zining ma'nosi nima?
5. Turk xoqonligining tashkil topish omillari nimalardan iborat?
6. Turk xoqonlari (hukmdorlari)ni sanay olasizmi?
7. Turk xoqonligida davlat boshqaruvi qanday bo'lgan?
8. Turk xoqonligi davrida madaniy hayot darajasi qanday bo'lgan?

V B O B

ARAB XALIFALIGI DAVRIDA MOVAROUNNAHR VA XUROSON

1. ARAB XALIFALIGINING TASHKIL TOPISHI

VI asrning oxiri va VII asr boshlarida, ya'ni islom dinining vujudga kelishi arafasida **Somiy** qavmiga mansub arab qabilalari o'rtasidagi mavjud ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy taraqqiyot darajasi bir xil emas edi. Yamanda savdo-sotiq rivojlanib, ilk davlatchilik belgilari shakllanayotgan bir paytda, yarimorolning shimoliy qismida joylashgan shaharlarda hali ham ibtidoiy turmush tarzi saqlanib qolgan edi. Sahrolarda ko'chmanchi chorvachilik bilan hayot kechirayotgan arab qabilalari esa, hatto patriarxal urug'chilik tuzumining ilk bora yemirilish bosqichida turardilar. Aytmoqchimizki, Arabiston yarimorolida yashagan qabilalarning asosiy ko'pchiligi ularga qo'shni yashagan Misr, Vizantiya, Eron, Mesopotamiya kabi qadimiy madaniyat markazlariga qaraganda tarixiy taraqqiyotning ancha quyi bosqichida bo'lib, orqada qolgan edi.

Arabiston yarimorolining g'arbiy qismida, Qizil dengiz sohil-larida, geografik qulay bir hududda joylashgan va **Xijoz** deb nom olgan tuman bu davrda iqtisodiy taraqqiyotda birmuncha ilgari-lab ketgandi. Karvon savdo yo'llari bu hududni janubda Yaman orqali Habashiston va Hindiston, shimolda Shom yurti (Suriya) orqali Misr, Vizantiya va sosoniylar Eroni bilan bog'lar edi. O'z davrida katta, iqtisodiy ahamiyatga ega bo'lgan bu hududning markazi Makka shahri bo'lib, bu yerda yoz va qish fasllarida katta karvonlar tashkil etilgan (tarixchi Tabariy bergan ma'lumotlarga qaraganda ba'zan bu karvonlar 2000 tuyagacha yetgan). Bu karvonlarning shimolga va janubga yuborilib turgani haqida Qur'oni Karimning 106-«Quraysh» surasida qayd etiladi¹. Savdo karvoni yo'lida joylashgan Makkadan tashqari yana Yasrib (keyinchalik Madina), Toif, Xaybar kabi shaharlar ham rivojlanib, kengayib, ahamiyati oshib bordi va VI asrlarga kelib gavjum savdo markazlariga

¹ Курьони Карим. Ўзбекча изоҳли таржима. – Т., «Ўлпон», 1992. 524-бет.

aylandilar. Albatta bu davrda Makka shahri bilan biror-bir sohada bo'lsin raqobatlashadigan savdo markazi hali yo'q edi. Arab qabilalari o'rtasida Makkaning diniy markaz sifatida ham o'rni ancha yuqori bo'lgan. Islomshunos olim A.Hasanov o'z kitobida «Makkadagi Zam-zam qudug'i qadim zamonlardan beri atrofdagi ko'chmanchi qabilalar va o'tkinchi savdogarlar e'tiborini qozongan. Nihoyat, rivoyatlarga qaraganda, Makkada qurilgan birinchi bino— Ka'ba bora-bora arablarning muqaddas joyiga aylanganini hisobga olsak, Makkaning shuhrat qozonishi uchun omillar yetarli bo'lganini ko'ramiz», deydi. Qur'onning 108-«Alkavsar» (chashma, buloq) surasida arablarning Ka'ba ziyoratiga kelib, qurbonlik so'yish odatlari (526-bet) o'z ifodasini topgan. Xullas, Makka shahri arab qabilalarini birlashtirishda markaziy o'rinni tuta bordi. Chunki V–VI asrlarda arab qabilalari ittifoqi mustahkam emas edi. Ular goh birlashar, goh tarqalib, parchalanib ketar, qabilalar o'rtasida tez-tez nizolar kelib chiqardi va shu asnoda urushlar bo'lib turardi. Negaki, har bir urug', qabila turli dinlarga — xristianlik, otashparastlik kabilarga sig'inar, ularning har birining o'z xudosi, o'z payg'ambari bo'lardi. Ko'pxudolilik va ko'ppayg'ambarlilik negizida tez-tez kelib chiqadigan va sodir bo'ladigan urug'lar va qabilalar o'rtasidagi urushlar xalq ommasining noroziligini kuchaytirib borar, arab qabilalari o'rtasida borgan sayin birlashishga intilish ishtiyoqi kuchayardi. Kuchli urug' jamoalar ibodatxonasi va ular sig'inadigan, topinadigan qadamjolarning ahamiyati osha borardi. Ojiz urug'-qabilalar topinishi va xudolari haqidagi ta'limotlar tobora o'rtadan surib chiqarila boradi.

Arabiston yarimorolining ayrim tumanlarida yahudiylar va xristianlarning yashaganligi tarixdan ma'lum. Shu bois yahudiylar Yaman arablari o'rtasida qadimdan keng tarqalgan. Yahudiylikka e'tiqod qiluvchi qabilalar markaziy va g'arbiy Arabistonning ayrim vohalarida ham bo'lgan. Xristian dini esa asosan yarimorolning shimoliy qismida Shom yurti, Falastin, Mesopotamiyada yashaydigan arab qabilalarining ba'zilar o'rtasida tarqalgan edi.

Muhammad alayhissalom g'oyaviy ta'limotining asosini tashkil etgan yakkaxudolilik islom diniga qadar ham bo'lgan. Muhammad alayhissalom davrida ham bu g'oyani bayroq qilib kurashganlar bor edi. Jumladan, A. Hasanov «Makka va Madina tarixi»i kitobida payg'ambarlikni da'vo qilganlar jumlasiga: «Yamomada — *Musaylima*, Yamanda — *Asvad*, Markaziy Arabistonda — *Sajjoh*

ismli bir ayol va *Tulayxa*, Madina (Yasrib)da Ibn *Sayyod*...»¹ni kiritadi. Muhammad alayhissalom yo'li g'alaba qozongach, faqat uning nabiyligi (payg'ambarligi) e'tirof etilib, boshqalari esa musulmon tarixchiligida, mutanabbiylar (ya'ni soxta payg'ambarlar) deb nom oladilar. Islom dinida payg'ambar hisoblangan Muhammad alayhissalom 570-yil 27-avgustda Makka shahrida Quraysh qabilasining Hoshimiylar xonadonida dunyoga keladilar. Hoshimiylar xonadoni Quraysh qabilasining nufuzli oilalaridan biri bo'lgan. Muhammad alayhissalomning bobolari Abdulmutallib Makkadagi Ka'ba ibodatxonasi kalitining nigohboni (saqlovchisi) bo'lgan. Ota-onalaridan juda yosh yetim qolgan Muhammad alayhissalom dastlab bobolari, so'ng amakilari Abu Tolib qo'lida tarbiya oladilar. Amakilarining maslahatiga ko'ra badavlat savdogar ayol Xadicha binti Xuvaylidning savdo ishlariga boshchilik qiladilar va 25 yoshlarida unga uylanadilar, Xadicha bu davrda 40 yoshda edilar.

Muhammad alayhissalom bir necha yillar mobaynida diniy tafakkur va ibodat bilan muttasil shug'ullanganlar, taqvodorlik bilan hayot kechirganlar. U kishi har doim Makka yaqinidagi Xiro g'origa borib ibodat qilganlar, oziq-ovqat va suv olib ketib, g'orda bir necha kunlar qolib, ibodat qilish odatlari bo'lgan. Diniy manbalarda ta'kidlanishicha Muhammad alayhissalomga payg'ambarlik 40 yoshga to'lganda nasib etadi. Bu 610-yilga to'g'ri keladi. Vahiyni boshlanishi to'g'risida «Sirat ur-Rasululloh» asarida keltirilgan rivoyatga qaraganda, Muhammad alayhissalom Xiro tog'ida tunab qolgan kechalaridan birida osmondan nido kelgan. Farishta Jabroil «O'qi» deb buyurgan. «Men o'qishni bilmayman», deb javob berganlar Muhammad alayhissalom. Jabroil u kishini ko'tarib bir siqib qo'yadi-da, yana «O'qi», deydi. Hech joyda ta'lim olmagan Muhammad alayhissalom «Men o'qishni bilmayman», deb yana javob qaytaradilar. Shu holat uchinchi marta takrorlangach, Jabroil alayhissalom unga ko'rsatib turgan «Alaq» surasi avvalidagi bir necha oyatlarini o'qib unga eshittiradi va bu oyatlar Muhammad alayhissalom qalbida o'rnatilib yod bo'lib qoladi. Bu holatdan qo'rqib vahimaga tushgan Mug'ammad alayhissalom titragan holda ayollari Xadicha oldiga keladilar va bo'lgan voqeani bayon etadilar. Xadicha u kishini yupatib, taskin beradi: «Sizni hech qachon Alloh xor etmaydi. Chunki siz qarindoshlarga mehribon, kambag'alga

¹ Хасанов А. Макка ва Мадина тарихи. – Т., «Меҳнат», 1992, 65-бет.

yordam beruvchi, odamlar mashaqqitini oson qilguvchi kishisiz», deydi. U kishi Muhammad alayhissalomni Injil ilmini yaxshi bilgan nasroniy dinidagi amakisining o'g'li kekxa Varaqa ibn Navfal huzuriga boshlab boradi. Bo'lgan voqeani unga bayon etadilar. Shunda Varaqa xursand bo'lib, bu Muso alayhissalomga kelgan farishta ekanligini aytadi.

Muhammad alayhissalom hayotida birinchi ro'y bergan vahiy hodisasining vaqti haqida barcha ilk islom manbalaridagi ma'lumotlar Qur'onning 97-«Qadr surasi»dagi ma'lumotga asoslangan. U «Laylatulqadr» kechasi deb ataladi. Tarixda bu kecha hijratdan 12 yil ilgari, ramazon oyining 26-sidan 27-siga o'tar kechasi — milodiy hisob bilan 610-yil 15-dan 16-avgustga o'tar kechaga to'g'ri keladi. Dunyodagi barcha musulmonlar bu kechani toatibodat bilan o'tkazadilar. Muhammad alayhissalom yakkaxudolikka asoslangan islom dini g'oyasini xalq o'rtasida tashviqot va targ'ibot qilishni boshlaganda juda katta qarshiliklarga va to'siqlarga duch kelgan. Uning targ'ibotiga ishonib islomni birinchilar qatorida qabul qilganlardan Xadicha, Abu Bakr, Ali, Zayd ibn-Xorisa, Abu ur-Rahmon ibn Avf, Zubayr ibn Avom, Amir Hamza, Usmon ibn Affon va boshqalardir. Payg'ambarimiz Muhammad alayhissalom ta'limotiga qurayshlarning ummaviylar xonadoniga mansub bo'lgan va Makkada siyosiy hokimiyat tepasida turgan zodagonlar qattiq qarshilik ko'rsatganlar. Ikki o'rtada ziddiyat g'oyat darajada keskinlashgach, ma'lum davrlardan beri Muhammad alayhissalom diniga sodiqlikda bo'lgan va Makka hukmronlari bilan raqobatlashib kelgan Yasribdagi Avs va Hazraj qabilalari bilan muzokaralar olib borgan Muhammad alayhissalom u yerga ko'chib boradilar. Hijrat (arabcha *ko'chish* — R.Sh. Sh.K.) deb atalgan mazkur voqea 622-yil 24-sentabrda yuz bergan. Makkadan Yasribga ko'chib borganlar islom tarixida «muhojirlar» (ko'chib kelganlar), islomni qabul qilgan yasribliklar esa «ansorlar» (yordamchilar) deb nom oladilar. Shu davrdan e'tiboran Yasrib shahri Madina (payg'ambar shahri) nomi bilan ataladigan bo'ldi. Musulmon yil taqvimi ham ana shu sanadan boshlanadi. Keyinchalik islom adabiyotda Makka va Madina islomning muqaddas markazlari sifatida «Makkayi Mukarrama» va «Madinayi Munavvara» deb ataladigan bo'ldi. 623–630-yillarda Muhammad alayhissalom Makka shahri uchun bir necha bor o'z raqiblariga qarshi urushlar olib bordi. Nihoyat 630-yilda Makkaga 10 ming kishilik qo'shin bilan bosib borildi va Makka sardori

Abu Sufyon nochorlikdan taslim bo'lib, islom dinini qabul qildi. Uning o'gli Muoviya Payg'ambarning noiblaridan biri bo'ldi. 630-yilda Muhammad Arabistonning ayrim mintaqalarida paydo bo'lgan, soxta payg'ambarlar ustiga yurishlar qilib, butun boshli Arabiston yarimorolini egallab, kuchli davlatga asos soladi. Bu davlat Yamandan Sino yarimoroligacha, Qizil dengiz sohillaridan Markaziy Qum sahrosigacha cho'zilgan yerlarni o'z ichiga olar edi. 632-yil 25-yanvarda Makkayi Mukarramaga so'nggi hajga safar qilgan Muhammad alayhissalom haj safaridan so'ng qattiq betob bo'lib qoladilar. U kishi betobligida Ka'ba masjidiga imomlikni o'tashni qaynotalari Abu Bakrga topshiradilar (622-yilda Xadicha vafotidan so'ng Abu Bakrning qizi Oyshaga uylangan edilar). Muhammad alayhissalom o'limi oldidan quyidagilarni aytgan ekanlar: «Dunyoda barcha insonlar barobardir. Nasab, rang yoki irq o'z-o'zicha insonni yaxshi yoki yomon etolmagay. Men sizga uch narsani meros qoldirdim: bular — mening oilam, Qur'oni Karim va ko'rsatgan ibratlarimdir. Shularni mahkam tutsangiz, hech qachon kam bo'lmaysiz»¹.

Muhammad alayhissalom nasroniy yil hisobida 632-yil (hijriy yil hisobida 10-yili) 25-mayda o'z uylarida vafot etadilar. Payg'ambarimiz vafotidan so'ng u kishining ishonchli noiblari yoki o'rinbosarlari (arabcha xalifalar) davlatni boshqarganlar. Ana shu tariqa tarixda «arab xalifaligi» paydo bo'lgan. Islom musulmonlarida asosan ilk to'rt xalifa alohida ahamiyatga ega. **Bular — Abu Bakr Siddiq (632–634), Hazrati Umar (634–644), Hazrati Usmon (644–656) va Hazrati Ali (656–661).** So'ng xalifalik 661–750-yillarda ummaviylar sulolasiga o'tgan. Bu sulolaga **Muoviya bin Abu Sufyon (661–680)** asos solgan. Ummaviylardan so'ng xalifalik taxti **Abbosiylar (750–1258)** sulolasi qo'lga o'tgan. Bu sulolaning asoschisi Muhammad alayhissalomning amakilari avlodlaridan **Abul Abbas As-Saffoq (750–754)** edi.

Muhammad alayhissalom ishining davomchilari bo'lgan xalifalar davrida islom g'oyasi yangidan yangi davlatlar va hududlarga tarqaldi. Bu din qisqa muddat ichida VI–VIII asrlarda Shimoliy Afrika, Shom yurti, Falastin, Iroq, Eron va O'rta Osiyo hududlariga tarqaldi. IX–XV asrlarda esa islom Xitoy chegaralaridan Farangiston janubigacha, Hindiston yerlaridan to Qizil O'rdagacha cho'zilgan hududlarni qamrab olib tantana qildi.

¹ Мухаммад пайгамбар киссаси. Ҳадислар. – Т., «Камалак», 1991 йил, 47-бет.

VII asrning o'rtalarida arablar sosoniylar Eronini istilo qilishni tugallab, Xurosonning g'arbiy chekka qismini xalifa tayinlaydigan noib – amir boshchiligidagi noiblikka aylantirdilar. VII asrning ikkinchi yarmida islomda ro'y bergan dastlabki ixtiloflar natijasida uchta yo'nalish paydo bo'ldi: sunniylar va shialar. Sunniylik eng asosiy yo'nalish bo'lib, dunyodagi barcha musulmonlarning 90 foizini birlashtiradi. Sunniylar Qur'on bilan birga Sunnaga (Qur'ondan keyin uni to'ldiruvchi hadislar manbayi, islom ilohiyoti va shariat asoslari) ham e'tiqod qiladilar. Unda Muhammad alayhissalom bilan birga Abu Bakr, Umar, Usmon va Hazrat Alini e'tirof etiladi.

Shialar, asosan Eron va Iroqda tarqalgan yo'nalish bo'lib, doimo sunniylikka qarshi yo'nalishdadir. O'n foizga yaqin musulmonlarni o'z atrofiga uyushtirgan shialar Muhammad alayhissalomdan so'ng payg'ambar sifatida faqat Hazrat Alini va uning avlodlaridan bo'lgan o'n ikki imomni tan oladilar, xolos.

2. O'RTA OSIYODA ARABLAR BOSQINI

O'rta Osiyoning qulay va go'zal tabiiy iqlim va sharoiti hamda behisob boyliklari hamisha arablarning diqqat-e'tiborini o'ziga tortib kelgan.

Arablarning O'rta Osiyoga dastlabki yurishlari Ubaydulloh ibn Ziyod boshchiligida 651-yilda Marvni ishg'ol etish bilan boshlandi. Arablar Amudaryodan shimolda joylashgan yerlarga «Movarounnahr», ya'ni, «daryoning ortidagi yerlar», deb nom berishadi. 652-yilda arablar Balx shahri va Chag'aniyonni egallashga muvaffaq bo'ldilar. Bu esa ilk bor Movarounnahrni egallash edi. 654-yilda Sug'ddagi Maymurg' qal'asiga arablarning birinchi hujumi bo'ldi. 657-yilda arablar Chog'aniyonga qayta yurish qilib, eftaliylarga kuchli zarbalar berdilar¹.

Arablar bosqini arafasida Movarounnahr hududida 15 dan ortiq kichik-kichik mulklar bo'lib, ular o'zaro urushlar olib borar edilar. Bu hol arablar tomonidan O'rta Osiyo yerlarini bosib olishni tezlashtirdi. Arab bosqini ikki bosqichda olib borildi. Birinchi bosqich 705-yilgacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Bu davrda arablar Movarounnahr hududiga vaqti-vaqti bilan hujumlar uyushtirib turdilar, mamlakat boyliklarini taladilar, ko'plab odamlarni qul

¹ Эшов Б. Ўзбекистон давлатчилиги тарихи. – Т.: «Маърифат», 2009, 204-бет.

qilib, o'z yurtlariga olib ketdilar va o'lkani bosib olish maqsadida harbiy ma'lumotlar to'plash bilan shug'ullanganlar.

O'rta Osiyo yerlariga birinchi bor lashkar tortib kelgan hukmdor Ziyod ibn Abu Sufyondir. U 667-yilda Amudaryo bo'ylarigacha keladi. Marvni egallab katta boylik va o'ljalar olib yurtiga qaytib ketadi. 673-yilda Ziyodning o'g'li Ubaydulloh Ziyod yana Buxoroga qo'shin tortib keladi. U Boyqand va Romiton yerlarini egallaydi. Bu davrda Buxoro taxtini malika Xotun bohqarar edi. U Buxoro hukmdori bevaqt olamdan o'tgan Bidun Buxorxudotning bevasi bo'lib, o'g'li Tog'shoda yosh bo'lganligidan davlatni o'zi boshqarmoqda edi. Xotun oqila va tadbirkor bo'lganligidan aholi qirg'in bo'lmasligi va mamlakatni vayronalikdan saqlab qolish maqsadlarini ko'zlab Ubaydulloh bilan sulh bitimi tuzadi va arablarga har yili bir million dirham tovon to'lab turish majburiyatini oladi. Chunki kuchlar teng emas edi, yordamga chaqirilgan turk lashkarlari ham vaziyatni biror-bir darajada o'zgartira olmasdi. Arablar buxoroliklardan to'rt ming kishini asir qilib oldilar, juda ko'plab boylik — xazina, qurollar, kiyimlar, oltin, kumush narsalarni o'ljaga tushirdilar. Ular podsho xotinning bir poy etigi va paypog'ini ham topib oladilar. Tilla ishlatilib, har xil qimmatbaho toshlar bilan bezatilib tayyorlangan etik va paypoq sahroyi arablarni juda ham hayratga solgan. Bu etik va paypoq ikki yuz ming dirham baholangan¹.

O'rta Osiyoning boyliklari mol-dunyoga o'ch arab sahroyilarning tinchligi va farog'atini buzgan edi. Har ikki o'rtada shartnoma — bitim tuzilgan bo'lsa-da, Ubaydulloh o'rniga Xuroson amiri etib tayinlangan Said ibn Usmon 675-yil 25-noyabrdan 676-yil 13-noyabrgacha Buxoro ustiga qo'shin tortadi. U juda ko'p hiylanayranglar ishlatib, Buxoro va unga yordamga kelgan Sug'diyona, Kesh, Nasaf qo'shinlarini tor-mor keltirdi. Buxoro podshosi Xotun Ibn Usmonning talabi bilan uning huzuriga borishga majbur bo'ldi va juda ko'p o'lponlar to'lab, shahzoda va asilzodalardan 80 kishini garovga berdi. Shundan so'ng arablar Movarounnahr va uning poytaxti Samarqandga yurish qildilar. Ular bu joylarni egallab juda ko'p boyliklarni qo'lga kiritdilar va samarqandliklardan 30 ming kishini asirlikka oldilar. Yozma manbalarda Sa'id ibn Usmon bilan Movarounnahrda kelgan ko'p ming kishilik arab qo'shinlari qatorida

¹ Наршахий. Бухоро тарихи. — Т., «Камалак», 1991 йил. 115-бет.

Muhammadning avlodlaridan Qusam ibn Abbos ham bo'lgan, (Tarixchi Abu Tohir Xojaning ma'lumotiga qaraganda Abbos o'g'li Qusam Abbos ibn Abdulmutallib ibn Hoshim al-Qarshi al Hoshimiy Muhammad payg'ambarning amakisi). Sa'id ibn Usmon Buxoro va Samarqanddan qo'lga olgan o'ljalarni Qusam ibn Abbosga ko'rsatib: «Bu o'ljalardan har kishiga bir hissa, senga esa ming hissa beraman», deganda Qusam ibn Abbos shariat buyurganidan bir hissa ham ortig'ini olmayman, degan ekan. Qusamning taqdiri to'g'risida turlicha ma'lumotlar bor. Ba'zilar uni Samarqandda o'ldirilgan desalar, yana ba'zi birovlar u Marvda vafot etgan deb isbotlaydilar. Lekin nima bo'lganda ham Narshaxiyning «Buxoro tarixi»da yozilishicha Samarqanddagi Shohizinda maqbarasi shu shaxs nomi bilan bog'liqdir. Sa'id ibn Usmon garovga olingan buxorolik shahzodalarni Marvga qaytishda ozod qilishga so'z bergan edi. Lekin u va'dasida turmaydi va shahzodalarni aldab Madinagacha olib borib, ularni barcha zarbof kiyimlarini yechib olib qullarga aylantiradi. Erkparvar buxoroliklar bunday haqorat va pastkashlikka chiday olmasdan Sa'id ibn Usmon saroyiga bostirib kiradilar va avval uni, so'ngra o'zlarini o'ldiradilar.

Xuroson amirligiga **Muslim ibn Ziyod ibn Abiyx**¹ tayinlanadi. U ham o'z faoliyatini Buxoroga yurishdan boshlaydi. Buxoro hukmdori har galgidek yana turklarga va sug'dlar hokimi Tarxun²ga yordam so'rab murojaat qiladi. Biroq bu safar ham musulmon arablarning qo'li baland keladi. Juda ko'p boyliklar o'lja olinadi. Har bir arab askariga 10 ming dirhamdan o'lja ulashib beriladi. Xotun bilan Muslim ibn Ziyod o'rtasida sulh tuziladi. Arablar Marvga qaytadilar. Ammo bu qaytish mol-dunyo va boylikka yuz tuban ketgan sahroyi arablarning oxirgi qaytishi emas edi.

704-yilda Xuroson taxtiga Qutayba Ibn Muslim o'tiradi va Xurosonni batamom o'ziga bo'ysundiradi. Ana shu davrdan e'tiboran arab bosqinchilari tomonidan Movarounnahrni zabt etishning ikkinchi davri boshlanadi. Endi ular O'rta Osiyoni batamom bosib olishga qaror qiladilar. Qutayba ibn Muslimning 705-yilda ushbu maqsad yo'lidagi Axorun va Shuman (Surxon va Kofirxon oralig'idagi yerlar) hududlariga uyushtirgan birinchi yurishi muvaffaqiyatsiz yakunlanadi. Tarixchi Narshaxiyning ma'lumotiga qaraganda Qutayba katta tayyorgarlikdan so'ng «sakson sakki-

¹ Arablarda otasi noaniq bo'lgan kishiga ushbu so'z qo'shib ishlatiladi.

² *Tarxun* – turkcha «tarxon» degan unvondan kelib chiqqan.

zinch i yili (12-dekabr, 706–30-noyabr, 707) Jayhun daryosidan o'tadi. Baykand aholisi bundan xabardor bo'lib, Baykandni juda mustahkam hisor bilan o'raydilar, qadimgi vaqtlarda Baykandni shoriston deganlar va mustahkamligidan, uni «jez shahar» deb ataganlar («Buxoro tarixi», 120-bet). Musulmonlar qattiq va shiddatli janglardan so'ng bu shaharni egallaydilar. Ikki o'rtada sulh tuziladi. Qutayba Baykand shahrida amir qilib **Varqo ibn Nasr Bohiliy**ni tayinlab, o'zi Buxoro tomon ilgari yurishni davom ettiradi. Baykandda hukmron bo'lib qolgan Varqo shahar xalqiga jabr va zulm o'tkazadi, axloqiy buzuvchi ishlar bilan shug'ullanadi. Bunga javoban shahar fuqarolari qo'zg'olon ko'taradilar. Qutayba bu xabarni eshitib, tezda orqasiga qaytadi va qo'zg'olonni shafqatsizlik bilan bostiradi. Uning buyrug'i bilan arab sahroyilari shaharni talaydilar va xarob qiladilar. Rivoyat qilishlaricha, Qutayba Baykandni fath qilganda bir butxonadan og'irligi to'rt yuz dirham (bir dirham — 3,186 gr.) keladigan bitta kumush but, ko'plab kumush jomlar, har biri kabutar tuxumidek keladigan marvaridlar topiladi. O'lja olingan barcha boyliklarni tarozida tortganlarida bir yuz ellik ming misqolni (I misqol — 4,240 gr) tashkil etadi. Xalqdan talab olingan barcha oltin va kumushlarni sovg'a o'laroq Hajjojga yuborganlarida u Qutaybaga xat yozib, minnatdorchilik bildirgan va «...Xudo senga barakat bersin!» degan.

Qutayba Baykandni batamom o'ziga tobe etgach, uning atrofidagi barcha qishloqlarni ham egallaydi va 707-yilda Kesh, Naxshabni fath qiladi. 708 (90)-yilda Vardan (hozirgi Vardonze) ustiga yurishga tayyorgarlik ko'rayotganda kutilmagan qarshilikka duch keladi. Turk xonlari Qutaybaga qarshi ittifoq tuzib Torob, Xunbun va Ramiton oralig'ida uni ko'p lashkar bilan o'rab oladilar. Xitoy podshosining jiyan i Ko'rmag'onun ham bu ittifoqqa qo'shiladi. Natijada Qutayba o'ir ahvolga tushib qoladi. Qutaybaning yaqin kishilaridan bo'lgan Xayyoni Nabatiy ishlab chiqqan reja asosida musulmon arablar og'ir vaziyatdan eson-omon qutuladilar.

Marvda biroz muddat dam olib, 709 (91)-yilda Narshaxiy bergan ma'lumotlarga qaraganda Iroq va Xurosondan yordam kuchlari olib Buxoro ustiga yurish boshlaydilar. Bu Qutaybaning to'rtinchi safar Buxoro ustiga lashkar tortib kelishi edi. Buxoro aholisi har safar islom lashkari kelganda musulmon bo'lar, qaytib ketgach esa dindan chiqar edi. Bu paytda Xotun juda qarib qolgan edi, davlatni endi uning o'gli Tog'shoda boshqarardi. Qutayba qattiq jangdan

so'ng Buxoroni egallaydi. Tog'shoda islom dinini qabul qilgach, Qutayba uni Buxoro taxtida hukmron sifatida qoldiradi. Tog'shoda o'ttiz ikki yil Buxoroni boshqaradi. Tog'shoda islom dinini qabul qilgandan keyin tug'ilgan farzandiga Qutaybaga bo'lgan hurmat va e'tiqodi ramzi sifatida Qutayba deb ism qo'yadi. Qutayba otasidan so'ng Buxoro taxtiga o'tiradi. U Abu Muslim davrida dindand qaytadi. Shu bois Abu Muslim Qutayba ibn Tog'shodani o'ldiradi. Qutaybaning serdaromad va g'allakor yerlari uning birodari Bunyod ibn Tog'shodaga beriladi. Bu yerlar Ismoil Somoniy davriga qadar Bunyod hukmronligi ostida bo'ldi. Qutayba ibn Muslim shimoliy sharq tomon g'olibona bosqinchilik yurishlarini davom ettirdi. U 710-yilda Shuman, Nasaf, Keshni zabt etadi. 711-yilda aka-uka Chag'on va Hurzod janjalidan foydalanib Xorazmni bosib oladi. Shundan so'ng Qutayba endi asosiy zarbani kuchli raqib, lekin laqma siyosatdon Sug'd hokimi Tarxunga qarshi qaratadi. O'rtada tuzilgan sulh shartnomasiga qaramasdan; o'zaro kelishuv asosida Samarqanddagi masjid qurilishini tezlashtirish bahonasida shaharga g'isht teruvchilar o'rniga 4000 qurollangan arab kiritiladi. Shahar talanib, aholi xarob qilinadi. Tarxun ham qatl etiladi. Sosoniylarning eng so'nggisi Yazdigarning qizi ham asir olinadi va u xalifa Validga yuboriladi. Samarqandda qo'lga olingan oltin butlar va ularning jihozlari 50 ming misqolni tashkil etadi. Samarqandni egallashda 300 ta devorbuzar moslamalar ishlatilib, arablar Samarqandni batamom vayron etadilar. Nihoyat Samarqandning yangi hokimi **G'urak (709–738)** bilan Qutayba o'rtasida sulh bitimi imzolalanib, bu bitimga ko'ra u arablarga yiliga 200 ming dirham tovon to'lashi kerak bo'ladi. Yana arablarga 30 ming sog'lom kishini qul o'rnida berish sharti ham bor edi. Shartnomaga asosan shahar markazi arablarga bo'shatib beriladi. Qutayba u yerda masjid qurdiradi (Afrosiyobda).

713–715-yillarda u Toshkent, Xo'qand, Turkiston Chini (Sharqiy Turkiston) yerlarini to Qashg'argacha bo'lgan yerlarni egallaydi. Ana shu tariqa Qutayba ibn Muslim O'rta Osiyo yerlarini zabt etib, Xitoy hududigacha cho'zilgan o'lkada yashayotgan xalqlarni islom diniga kiritadi.

Farg'ona orqali Qutayba Marvga yo'l oladi. Marvda xalifa Valid vafot etgan bo'lib, xalifalik taxtiga uning raqibi Sulaymon ibn Abdumalik o'tirgan edi. Qutayba undan xavotirlanar va Sulaymonga ishonmas edi. Shu sababdan u Sulaymonga qarshi ochiq isyon ko'taradi. Ammo isyonchi sifatida o'z askarlari tomonidan o'ldi-

riladi. Bu voqea Vamberi bergan ma'lumotlarga ko'ra 714 (96)-yilda Qutayba ibn Muslim 47 yoshida ekanida sodir bo'lgan edi. Boshqa manbalarda esa 715-yilda arab askarlari tomonidan o'ldiriladi, deyiladi.

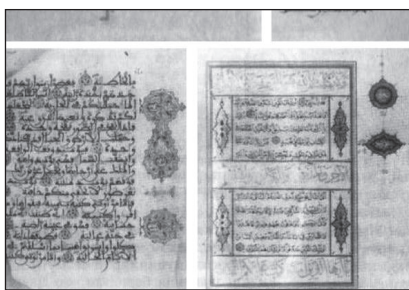
Shunday qilib sahroyi arablar dunyoning eng qadimiy va madaniyat o'lkalaridan biri bo'lmish Movarounnahrni o'z mustamlakalariga aylantiradilar. Movarounnahr hududida yashagan ajdodlarimiz ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy taraqqiyotda sahroyi arablarga qaraganda anchagina oldinda edilar. Nima sababdan ularni arab istilochilari nisbatan tez va oson bosib ololdilar? Buning sabablari — birinchidan, o'lka xalqlari o'rtasida ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy birlikning bo'lmaganligi va tarqoqlikning mavjudligidir. Arablar Movarounnahr yerlariga bostirib kelgan paytda o'lkada bir-biriga dushman bo'lgan 15 dan ortiq kichik-kichik feodal davlatchalar bor edi. Bu holdan arablar ustalik bilan foydalandilar. Ikkinchidan, arablar ko'chmanchi turk qabilalari bilan mahalliy o'troq xalqlar o'rtasida mavjud bo'lgan qarama-qarshiliklardan ham foydalandilar. Uchinchidan, arablar Movarounnahrqa qadar juda ko'plab boshqa mamlakatlar va aholi hududlarini bosib olgan edilar. Ular bu mamlakatlarning aholi kuchlari, moddiy boylik imkoniyatlaridan ona tuprog'imiz hududlarini bosib olish chog'ida foydalandilar. To'rtinchidan, arablar Movarounnahr hududlariga bostirib kelganlarida bu yerda ko'pdinlilik hukm surardi. Bu hol arablarga qarshi o'lkamiz hududi xalqlarining birlashuviga to'sqinlik qildi va arab bosqinchilarining g'alabasini yengillashtirdi.

3. QUR'ONI KARIM

Islom so'zi arabcha «Xudoga o'zini topshirish», «itogat», «bo'ysunish» ma'nosini anglatadi. Shundan bu dinga ishonuvchilar arabcha «muslim» (bo'yin eguvchi) deb ataladi. Bu so'zni buzub talaffuz etilishi oqibatida Eronda «*Musalman*», O'rta Osiyo mamlakatlarida «*Musulmon*», Rossiyada «*Basurman*» atamallari kelib chiqqan. Qur'on — arabcha *qiroat*, o'quv degan ma'noni anglatib, unda islom shariatining asosiy manbalari o'z ifodasini topgan. Bu muqaddas kitobda islom aqidalari, e'tiqod talablari, huququy va axlogiy normalari, cheklash va taqiqlari bayon etilgan. Qur'on Allohning kalomi sifatida talqin qilinadi: «Albatta Biz bu (Qur'on)ni Qadr kechasida nozil qildik» (515-bet). Islom

**Qur'oni Karimning Usmon
mus'hafi nusxasi (U O'zbekiston
musulmonlari idorasi
kutubxonasida saqlanadi).**

**Qur'oni Karim namunalari
(9-asr).**

O'zbek tilida nashr qilingan Qur'oni Karim nusxalari.

an'anasida Qur'on Alloh tomonidan Payg'ambarimiz Muhammad alayhissalomga 23 yil davomida farishta Jabroil orqali vahiy (uqtirilgan) deb tasavvur qilinadi. Islomshunos olimlar bu muqaddas kitobning yozilishi tarixini ilmiy asoslaganlar. Payg'ambarimiz Muhammad alayhissalom hayotlik chog'larida uning targ'ibotlari ma'lum tartibda yozib borilmagan, omma orasida faqat og'zaki tarqalgan, uning ba'zi targ'ibotlarigina turli ma'lumotlar va ashyolar (tosh, sopol, taxtakach, pergament va boshqalarga)ga yozib kelingan. Muhammad alayhissalom vafotidan so'ng uning targ'ibotlarini xalifa Abu Bakr tartibga solib yozishini Muhammad alayhissalom hayotlarining so'nggi davrlarida unga kotiblik qilgan Zayd ibn Zobitga topshiradi. Ana shu tariqa 632-yilda birinchi marta Qur'onning to'la bo'lmagan xomaki nusxasi paydo bo'ladi. Manbalarda u «Suhuf» («Sahifalar») deb tilga olinadi. Keyinchalik

boshqa nusxalar ham paydo bo'ladi. Xalifa Usmon davrida Qur'onning hozirgi nusxasini yozib tugallash muammosi hal qilinadi. U Zayd ibn Zobitga Qur'on matnlarini to'plagan ba'zi shaxslar bilan mavjud to'plamlarni taqqoslab yagona matn yaratishni topshiradi. Matn tayyor bo'lgach 651-yilda Qur'on kitob shakliga keltiriladi. Bu tarixda «mus'haf» ko'pincha, «Usmon mus'hafi» nomi bilan yuritiladi. Xalifa bu to'plam tuzilib bo'lgach, boshqa undan farq qiluvchi to'plamlarning barchasini yo'qotish haqida buyruq beradi. «Usmon mus'hafi» muqaddas kitob sifatida rasmiy ravishda e'tirof etilgan.

Hazrati Usmon zamonida ko'chirilgan Qur'onning nusxalari haqidagi fikrlar ham bir xil emas. Ba'zilar uni to'rt nusxada ko'chirilgan desalar, boshqa birovlar yetti nusxada ko'chirilgan deb isbotlamoqchi bo'ladilar. Boshqa fikrlar ham bor. Harholda xalifa Usmonning topshirig'i bilan tuzilgan hay'at tomonidan yozilgan Qur'on olti nusxada bo'lgan deb isbotlovchi muarrixlar ko'pchilikni tashkil etadi. Tarixiy manbalar asosida aniqlangan bu nusxalar: **Makka nusxasi, Damashq nusxasi, Basra nusxasi, Kufa nusxasi va Madina umumiy nusxasi, Madina Xos nusxasi. So'nggi oltinchi nusxa Hazrati Usmonning shaxsan o'zlariga tegishli bo'lgan nusxadir¹.**

Qur'oni Karim kitobi dunyodagi barcha xalqlarning diqqat-e'tiborini o'ziga qaratib kelmoqda. Darhaqiqat, U 1698-yilda lotin tiliga, 1770–1828-yillar orasida sakkiz marta fransuz tiliga, 1734–1826-yillarda o'n marta ingliz tiliga, 1946-yilda nemis tiliga, 1716–1986-yillarda yetti marta rus tiliga tarjima qilingan. O'zbek xalqining qariyb 1300 yilga yaqin tarixi islom dini va madaniyati bilan bevosita bog'liq bo'lsa-da, sobiq sho'ro davrida «Din — xalq uchun afyundir», degan markscha-lenincha g'oya asosida islom dini va muqaddas Qur'oni Karim kitobini ommadan uzoqda sir saqladilar. Faqat Mustaqillik sharofati tufayli xalq Qur'onning «Usmon mus'hafi»ni 1992-yilda o'z ona tilida o'qish imkoniyatiga ega bo'ldi. Qur'onning «Usmon mus'hafi» bugungi kunda Movarounnahr musulmonlari diniy boshqarmasida — Toshkentda saqlanadi. Xo'sh, O'zbekistonga bu nusxa qanday kelib qolgan? Bu muammo to'g'risidagi rivoyatlar ham har xil. Yusufxon Shokirovning yuqorida tilga olingan risolasida bu haqda batafsil ma'lumot berilgan. Birinchi

¹ Юсуфхон Шокиров. Ислам шариати асослари. — Т., «Меҳнат» 1992, 17-бет.

rivoyat: Misr podshosi Zohir Ruknuddin Baybars al-Bundukdoriy As-Solihiy saroy xoni Barakotxon bilan do'stlashib qoladilar, ular bir-birlariga sovg'alar yuborib turadilar. Zohir Baybars ana shunday sovg'alarning birida Chingizxon avlodidan birinchi bo'lib islomni qabul qilgan do'stiga Usmon mus'hafini jo'natadi. 1395-yilda Sohirqiron Amir Temur To'xtamishxonni tor-mor keltirgach Saroy Berkadan boshqa o'ljalar qatorida Mus'hafi Usmon Qur'oni Karimini ham Samarqandga olib keladi. Ikkinchi rivoyat: Bu «Talfik ul-axbor fi Tarixi Qozon va Bulg'or» («Qozon va Bulg'or haqida haqiqiy xabarlar») kitobining muallifi Shayx Muhammad Murod ibn Abdulloh Ar-Ramziyga tegishlidir. U Mus'hafi Usmon Qur'oni Karimi O'rta Osiyoga qanday kelib qolganligi haqida quyidagilarni yozadi: «Samarqanddan Peterburgga olib ketilgan va hozirda imperator kutubxonasida saqlanib turgan Mus'hafi Usmon deb tanilgan Qur'oni Karim saroyda saqlanib, uni zabt qilgan Amir Temur olib ketgan nusxa shu bo'lishi kerak. Bu haqiqatga yaqin taxmindur. Buni inkor qiluvchilarning hech bir qat'iy dalillari yo'qdur» (28-bet). Uchinchi rivoyat: Bu rivoyat «Golos» gazetasining 1870-yil 243-sonida bosilgan. Unda hikoya qilinishicha salkam 400 yil avval Baxovuddin Naqshbandiy diniy jamoasining piri Xo'ja Ahrorning muridlaridan biri hajdan qaytayotib Rumda, ya'ni Konstantinopolda to'xtaydi. Bu vaqtda Rum hukmdori og'ir dardga chalingan edi. Xo'ja Ahror muridi uni bu og'ir darddan forig' etadi. Hukmdor agar shifo topsam, u nimani talab qilsa, shuni so'zsiz bajaraman, deb ont ichgan ekan. Murid esa Qur'oni Karimni berishni so'rabdi. Noiloj qolgan hukmdor vaziri va boshqa yaqin a'yonlari bilan maslahatlashib, Qur'oni Karimni muridga berishga majbur bo'libdi. Murid bu noyob asarni darhol Turkistonda istiqomat qilayotgan piriga yuboribdi. Qur'oni Karim ana shu tariqa Xo'ja Ahror masjididan joy olgan ekan. Taniqli tarixchi olim Hamid Ziyoyev bu ma'lumotni «...afsonaga o'xshaydi, chunki Qur'onning asl nusxasini qandaydir muridga berilishiga ishonish qiyin, uni faqat zo'ravonlik bilangina qo'lga kiritish mumkin edi»¹, deydi. Hamid Ziyoyev shu munosabat bilan to'rtinchi rivoyatga qo'shilganligini bildiradi. To'rtinchi rivoyat: Bu rivoyatga ko'ra Qur'oni Karimni Sohirqiron Amir Temur Turkiya sultoni saroyidan keltirgan. U Sulton Boyazid ustidan g'alaba qozongach, uning kutubxonasida saqlanayotgan Qur'oni Karimni o'z davlati-

¹ «Шарк Юлдузи». 1991, 1-сон, 130-бет.

ning poytaxti Samarqandga olib kelgan. Bu nusxa Temuriylar saltanati ag'darilgandan keyin — Xo'ja Ahror masjidiga berilgan bo'lishi mumkin. Beshinchi rivoyat: Asli toshkentlik, biroq ko'p vaqtlar Iroqda istiqomat qilgan imom Abu Bakr Qaffol Ash Shoshiy o'z vataniga qaytishga qaror qiladilar va Bag'dod shahridan Mus'hafi Usmon Qur'oni Karimni o'zlari bilan birga olib keladilar. Xullas, boshqa rivoyatlar ham bo'lishi mumkin. Nima bo'lganda ham muqaddas Qur'oni Karim kitobi 1869-yilga qadar Samarqanddagi Xo'ja Ahror masjidida saqlangan. Samarqand shahrini egallagan general fon Kaufman buyrug'iga asosan kufa yozuvidagi Qur'oni Karimni qo'lga tushirish harakati boshlanadi. 1869-yil 24-oktabrda fon Kaufman imzosi bilan bu muqaddas kitob Samarqanddan Peterburgga olib ketiladi. 1917-yil oktabr to'ntarishiga qadar Mus'hafi Usmon Peterburgda saqlangan. Ko'p vaqt o'tmasdan Butun Rossiya musulmonlar jamiyatining raisi Usmon Turkumbayev muqaddas kitobni o'z egalariga qaytarishni so'rab RSFSR xalq komissarlari sovetiga murojaat qiladi. RSFSR XKS 1917-yil 9(22)-dekabrda muqaddas «Usmon Qur'onini musulmonlar syezdiga qaytarib berish to'rg'isida»gi hujjatni tasdiqlaydi»¹.

Mus'hafi Usmon Qur'oni shu yili katta tantana bilan Ufa shahriga keltiriladi. Lekin bu bilan Turkiston musulmonlari tinchimadilar. Toshkent, Ufa va Moskva o'rtasidagi bir qancha o'zaro bordi-keldi va yozishmalardan so'ng markaziy hukumatning 1923-yil 25-iyundagi qarori bilan Qur'on kitobi o'zining haqiqiy vorislari bo'lgan Turkiston musulmonlariga beriladi.

Usmon Qur'onini Ufadan Toshkentga olib kelish uchun Toshkent shahar va Sirdaryo viloyati islom jamiyati tomonidan jamiyat raislari shayx Muhammadxo'ja boshchiligidagi o'bro'li hay'at tuziladi. Bu hay'atga Zahirutdin A'lam va O'zbekiston hukumati vakili Qosimxo'jayevlar kiradi.

1924-yil 18-avgust kuni Tatariston, Boshqirdiston va Turkiston ulamolaridan tashkil topgan sharaflil soqchilar kuzatuvida maxsus poyezd Mus'hafi Usmonni Ufadan Toshkentga olib keladi. U bir qancha vaqt Toshkentdagi masjidlardan birida saqlanadi, so'ngra xavfsizlik maqsadlarini ko'zlab O'zbekiston xalqlari tarixi muzeyiga topshiriladi. 1989-yil 14-mart kuni Toshkentda bo'lib o'tgan umumiy Musulmonlar to'rtinchi qurultoyida O'zbekiston hukumatining qarori

¹ Декрет Советской власти. Том 1. Москва, 1957. № 136. стр. 195.

bilan Mus'hafi Usmon musulmonlar ixtiyoriga qaytarib berilganligi e'lon qilindi. Hozirda bu muqaddas Mus'hafi Usmon Qur'oni Movarounnahr musulmonlari Diniy idorasi qoshidagi «Mo'yi Muborak» kutubxonasida saqlanmoqda.

Muqaddas Qur'oni Karim kitobi 114 suradan iborat: har bir sura oyatlarga bo'lingan. Suralarning har biri nomlangan. Qur'oni Karim o'ttiz juz, ya'ni qismga bo'linadi. Buni, odatda, o'ttiz pora deydilar. Qur'oni Karim hidoya kitobi bo'lib, ilm-ma'rifatni ulug'laydi. Darvoqe, unda 750 marta «ilm» so'zi takrorlanadi. Islom olamida barcha fanlarning taraqqiyoti Qur'on bilan bog'lab o'rganiladi. Qur'on nafaqat falsafiy, huquqiy yozma yodgorlik bo'lib qolmay, balki unda axloq-odob, ota-ona va qarindosh-urug'larga hurmat, halollik, poklik, to'g'rilik, yetim-yesir, kambag'al, miskinlarga muruvvat, birovning haqini yemaslik, omonatga xiyonat qilmaslik, do'stlik, birodarlik kabi juda ko'p g'oyalar o'zining mujassam ifodasini topgan. Qur'on poraxo'rlik, o'g'rilik, ichkilikbozlik, zino (fohishalik), yolg'onchilik, g'iybat, nohaq qon to'kish kabi juda ko'plab illatlarni nihoyatda qattiq qoralaydi.

Vatanimiz hududida islomning tarixi va musulmon dunyosining juda ko'p qirrali tarixiy taraqqiyoti jarayonini tushunishda Qur'oni Karimning o'rni beqiyosdir. O'z vaqtida Qur'on O'rta Osiyoda feodal tarqoqlikka qarshi kurashda, markazlashgan feodal davlatlarning vujudga kelishida so'zsiz ijobiy o'rin tutgan. Bugungi kunda ham xalqimizning o'zini anglashida, milliy o'tmish qadriyatlarimizni tiklanishida va O'zbekistonning davlat mustaqilligini mustahkamlashda Qur'oni Karimning ahamiyati nihoyatda kattadir. Xususan Qur'on yosh avlodning axloqiy-g'oyaviy dunyoqarashini shakllantirishda va oiliyjanob insoniy fazilatlar ruhida tarbiyalashda bebaho o'rin tutadi.

4. MOVAROUNNAHRDA ARABLAR ZULMINING KUCHAYISHI

Arablar O'rta Osiyo hududlarini bosib olgach o'lkada zulm siyosatini kuchaytirdilar. Arablar Movarounnahrda birinchi kundan boshlab qattiqqo'llik bilan arablashtirish siyosatini olib bordilar. Ushbu maqsad yo'lida ular ming-minglab arablarni O'rta Osiyo hududlariga ko'chirib kelganlar va eng yaxshi yerlarni ularga zo'rlik bilan olib berganlar. Movarounnahr hududlarida arablar egallab

olgan ba'zi yerlar hozirgacha ham «arab qishloq»lari nomi bilan saqlanib qolgan. Dali ibn Ziyod davridayoq o'lkaga 50 mingdan ortiq arab aholisi Basra, Kufa atroflaridan ko'chirilib keltirilgan. Belozuriy va Narshaxiyning bergan ma'lumotlariga qaraganda arab lashkarboshilari ko'chirib keltirilgan arablarga mahalliy xalqlarning uy-joylarini zo'rlik yo'li bilan tortib olib berganlar. Jumladan, Qutayba Samarqand va Buxoroni egallagach, shaharlardagi uylarning yarmini arablarga bo'shatib berilishini talab qilgan. Faqat quraysh qabilasining o'zidan Samarqandga besh ming aholi ko'chib kelgan. Buxoro, Samarqand, Marv va boshqa shaharlarning aholisi o'z yashash joylaridan masjid qurish bahonasida ham ko'chirilgan.

Qutayba ibn Muslim hali batamom bo'ysundirilmagan o'lkada shu boisdan ham islomni keng yoyishga katta e'tibor bergan. Chunki u Movarounnahr xalqini arablarga bo'ysundirishda islom mafkurasining o'ta ta'sir kuchiga ega ekanligini juda yaxshi bilardi. Arab istilochilari mahalliy xalq sig'inib kelgan va ularning manaviy hayotida katta o'rin tutgan zardushtiylik, buddizm va boshqa dinlarni soxta, xurofiy va yolg'on g'oyalar deb e'lon qilganlar. Bu dinlarning targ'ibot markazlari bo'lgan ibodatxonalar buzib tashlanib, vayron qilingan, ularning o'rinlariga musulmon jome masjidlari qurilgan. Sahroyi arablar mahalliy xalqning ma'naviy hayot boyligi va o'tmish tarixining yozma namunalari bo'lmish asarlar, kitoblarni gulxanlarda yondirdilar. Bu sohada, xususan, Qutayba ibn Muslim mislsiz vahshiyliklar qilgan edi.

Arablar ayni zamonda islom dinini qabul qilgan va musulmon bo'lgan mahalliy aholi vakillarini har tomonlama qo'llab-quvvatladilar va ularga imtiyozlar berdilar. Jumladan, islomni qabul qilganlar juz'ya va xiroj soliqlaridan ozod qilingan bo'lsa, undan bosh tortganlardan bunday soliqlar qattiqo'llik bilan undirib olingan. Tarixchi Narshaxiyning guvohlik berishicha Qutayba ibn Muslim «Juma namoziga hozir bo'lgan har bir kishiga ikki dirham beraman»¹, deb chaqirtirar ekan.

Islom dinini qabul qilganlarni juz'ya va xiroj soliqlaridan ozod qilish siyosatini xalifa Umar II ham yurgizgan va u bu siyosatni Xurosonga 717-yilda noiblikka tayinlangan Jarroh ibn Abdullohdan bajarilishini talab qilgan. Jarroh rasman xalifaga bo'ysungan bo'lsa-da, bosib olingan mamlakat aholisi islomni qabul qilgan bo'lishidan

¹ Наршахий. Бухоро тарихи. – Т., «Камалак», 1991, 124 бет.

qat'i nazar xiroj solig'ini to'lashi kerak deb hisoblardi. Bundan tashqari Jarroh islomni qabul qiluvchilar uchun sunnatni shart qilib qo'ygan. Mahalliy xalq o'rtasida Jarroh zulmidan norozilik kuchaygan. Umar II vaziyatni murakkabligini hisobga olib Jarrohni 719-yilda ozor va arman yurtiga hokim qilib jo'natadi.

Arablar mahalliy xalqni islom mafkurasiga bo'ysundirishda rag'batlantirishdan tashqari zo'rlash va majburlash uslubidan ham foydalanganlar. Narshaxiyning yozishicha Buxoroda islom dinini savdogarlar tez qabul qilgan bo'lsalar-da, unga qattiq qarshilik ko'rsatgan guruhlar ham bo'lgan. Ular islomni qabul qilmasdan va jome masjidiga namoz o'qishga bormasdan Buxoro shahrining chetida o'z qasrlari (keshklari)da zardushtiylik odati bo'yicha ibodat qilib yurganlar. Kunlardan bir kun musulmonlar bu qasrlarning darvozasi oldiga kelib, u yerda yashovchilarni jome masjidiga namozga borishga undaganlar. Bunga javoban qasrlarning tomlaridan tosh ota boshlaganlar. Bu joyga juda ko'p musulmonlar to'plangan va rosmang jang bo'lgan. Oqibatda ko'p qasrlar vayron qilinib, talangan.

Xullas, Movarounnahr hududida yashagan xalqlar orasiga islom dinining kiritilishiga, ayniqsa, keksalar qattiq qarshilik ko'rsatganlar. Narshaxiy «Buxoro tarixi» kitobida «Qutayba ibn Muslim shahar (Buxoro shahri — R.Sh.) ichkarisidagi xisorning ichida masjidi jome bino qilgan vaqtida, odamlar «Registon» deb ataganlari bo'sh maydonni Iyd namozi o'qiladigan joy qildi va musulmonlarni Iyd namozini o'qish uchun o'sha yerga chiqardi. U kishilarga (Iyd namoziga chiqqanda) qurollarini ham olib chiqishga buyurdi, chunki islom dini hali yangi bo'lib, musulmonlar kofirlardan xotirjam emas edilar», (127-bet) deydi. Hatto Buxoro hukmdori Tog'shoda Buxoruxdot musulmonchilikni yuzaki qabul qilgan, yurakdan esa unga qarshi bo'lgan. Narshaxiy kitobida yozilishicha: «Asad ibn Abdulloh al-Qushariy zamonida bir kishi chiqib Buxoro aholisini (islom diniga) da'vat qilgan. Buxoro podshohi Tog'shoda edi. U o'zi yashirin ravishda kofir bo'lganligi uchun bundan g'azablendi va Xuroson amiri Asad ibn Abdullohga (quyidagicha) xat yozdi: «Buxoroda bir kishi paydo bo'lib, viloyatni betinch qilyapti va bir guruhni bizga qarshi ko'tardi. U guruh biz musulmon bo'ldik deb yolg'on aytadilar, ular tillaridagina musulmon bo'lganlar, dillarida esa o'zlarining o'sha ilgari e'tiqodlari bilan mashg'ullar. Shu bahona bilan ular viloyat va mamlakatni betinch qilmoqdalar va

xiroj to'lamayaptilar». Shu sababli Asad Ibn Abdulloh o'zining soliq yig'uvchisi Sharik ibn Harisga xat yozib unga: «O'sha odamlarni qo'lga olib, Buxoro podshohiga topshir, toki u nimani xohlasi shuni qilsin», deb buyuradi. Aytishlaricha, u guruh masjidda bo'lib, hammalari baland ovoz bilan «Ashhadu an la iloha illollohu va ashhadu anna Muhammadan Abduhu va Rasuluhu» deyishar va «Vo Muhammado», «Vo Ahmado» deb faryod qilishar ekanlar. Tog'shoda Buxorxudot ularning kallasini olar va ularga shafqat qilishni so'rashga hech kim botina olmas edi. Nihoyat u to'rt yuz kishining boshini oldirdi va dorga ostirdi, qolganlarini esa Asad ibn Abdulloh nomidan asir qilib, uning oldiga Xurosonga yubordi» (133-bet). Tog'shoda vafot etgach uni mahalliy zaroastr urf-odati bo'yicha dafn qildilar. Uning o'gli Qutayba ibn Tog'shoda ham birmuncha vaqt musulmon bo'lib turdi va hatto Sharik qo'zgonini bostirishda abbosiylar va Abu Muslimga yordam ham berdi. Biroq keyinchalik islom dinidan qaytdi va Abu Muslim buyrug'i bilan o'ldirildi. Tog'shodaning ikkinchi o'gli Buniyod esa Muqanna qo'zgonini qo'llab-quvvatladi va u ham o'ldirildi. Arablar yerli xalqni arablashtirish maqsadlarini ko'zlab islomni o'rganish va uni tashviqot va targ'ibot qilish bahonasida sug'd, xorazmiy, zardushtiylik kabi mahalliy xalq yozuvlarini batamom yoq qilib tashladilar, mahalliy yozuv va adabiyotlarning bilimdonlarini yo mamlakatdan quvg'in qildilar, yoki qatl etdilar. Arab tili va arab alifbosi davlat tili darajasiga ko'tarildi, fan va adabiyot tili bo'lib qoldi. Arab tilining aholi keng qatlamlari orasiga yoyilishi va tarqalishiga to'sqinlik qiladigan hamma g'ovlar olib tashlandi va bu ishga zarracha bo'lsa-da qarshilik qiluvchilar shafqatsizlik bilan yo'q qilindi. Abu Rayhon Beruniy bergan ma'lumotlarga qaraganda «Qutayba Xorazm yozuvini yaxshi bilgan, ularning rivoyatlaridan xabardor bo'lib, xorazmliklarda bo'lgan fanlarga o'rgatgan kishilarni o'ldirdi va ularni har turli azob-uqubatlarga duchor qildi hamda bu rivoyatlar shunchalik yashirin bo'lib ketdiki (hatto xorazmliklarga) islom paydo bo'lganidan keyin nima bo'lganligini aniq bilib bo'lmay qoldi»¹.

Mahalliy xalq arablarga og'ir miqdordagi «juz'ya» va «xiroj» deb nom olgan soliqlarni to'lashga majbur qilinar edi. «Juz'ya» jon boshiga solinadigan soliq bo'lib, musulmon bo'lmagan fuqarolardan olingan. U asosan pul va natura shaklida undirilgan.

¹ Беруний. Сайланма асарлар. – Т., 1957, 48-бет.

«Xiroj» solig'i asosan dehqonlarning daromadidan undirilgan va odatda, bu daromadning 1/3 qismiga, hatto undan ortig'iga ham teng bo'lgan. Bulardan tashqari, xalq ommasi istilochi arablarga «zakot» deb nomlangan soliq ham to'lagan. «Zakot» islom dini bo'yicha gunohlardan «tozalanish» uchun mol-mulk va daromaddan beriladigan sadaqa, xayr-ehson deb hisoblangan va shariatning besh asosiy talablaridan biri bo'lgan. «Zakot», odatda, pul daromadlarining 1/40 ulushi (2,5) ga teng bo'lishi kerak edi. Yana «Ushr» — arabcha o'ndan bir deb atalgan soliq ham bo'lgan. Bu soliq turi davlat foydasiga olinadigan soliq bo'lib, natura va pul shaklida, asosan, dehqonchilik mahsulotlaridan olingan. Arablar og'ir soliqlarni o'z vaqtida to'lay olmagan fuqarolarni haqoratlab va xo'rlab taxtachalarga «qarzdor» degan yozuvlar yozdirib, ularning bo'yniga ostirib qo'yar edilar. Jumladan, Taboriyning so'zicha Xuroson va Movarounnahrning 735–738-yillardagi noibi Asad ibn Abdulloh juz'ya to'laydigan kishilarning bo'yniga tamg'a ostirgan.

5. ARABLARGA QARSHI XALQ OZODLIK KURASHLARI

O'rta Osiyo xalqlari arablar yurishining birinchi kunlaridan boshlab o'z erki va ozodligi uchun kurashga otlanganlar. Arablarga qarshi olib borilgan erk va ozodlik kurashining eng e'tiborli tomoni shundaki, bu kurashda Movarounnahrning aholisi birgalashib jang qilganlar.

720–722-yillarda birinchilar qatorida arablarga qarshi Sug'diyonada qo'zg'olon ko'tarilgan. Bu qo'zg'olonga Samarqand hokimi G'urak va Panjikent hukmdori Divashtich boshchilik qilganlar. Har safar bo'lganidek sug'dliklarning ozodlik va erk uchun kurashlarini turklar qo'llab-quvatlaganlar. Yettisuvdan Turkash xoqon shahzoda Kursul boshchiligidagi katta qo'shinni yordam berish uchun Samarqandga yuborgan. Sug'dliklarning birlashgan kuchlari arablarga qarshi muvaffaqiyatli janglar qilib, bir necha zarbalar berganlar. Bu paytda Xurosonda Said ibn Abdulaziz noib edi. U yumshoq tabiatli va ayni zamonda kiyim-kechakka o'ch bo'lganligidan «Xuzayna» (uy bekasi) laqabini olgan edi. Xurosonga yangi tayinlangan Said ibn Amr Al-Haroshiy (721) sug'dliklarga qarshi keskin choralar ko'rgan. U Iroqda ko'tarilgan xalq qo'zg'olonini bostirishda o'zining shafqatsizligi bilan nom

qozongan edi. Haroshiy ko'rgan keskin choralardan jabr ko'rib norozi bo'lgan Sug'd aholisi mamlakatni tark etib, Farg'onaga ko'chishga qaror qilgan. Sug'd aholisidan taxminan 10 ming kishi yo'lga o'tlanib, Xo'jand shahriga yetib kelganlarida Farg'ona podshosi ularni shaharda joylashtira olmay Isfara hududlarida joylashishini taklif etgan. Bu birinchi guruh edi. Ikkinchi guruh Panjikent hokimi Divashtich boshchiligidagi Zarafshon bo'ylab tog'lar oshib Obgar (Obargar) qal'asi oldidan o'tib ilgarilab borgan.

Birinchi guruh hali Isfaraga yetib bormasdan Al-Haroshiy yuborgan arab qo'shinlari Xo'jandga yetib borganlar va sug'diylarni qamal qilganlar. Farg'ona hokimi sug'diylarga yordam bermagan. Qamalda qolgan sug'diylarni arablar batamom qirib tashlaganlar. Ba'zi ma'lumotlarda uch ming, yana boshqalarida esa yetti ming odam ana shu qirg'inda halok bo'lganligi ta'kidlanadi. Arablar juda katta o'ljalarni qo'lga olganlar.

Said Al-Haroshiy Divashtich boshchiligidagi Obargar yaqinida turgan panjikentliklarni tugatishga kirishadi. Shu maqsadda u Sulaymon ibn Abussari boshchiligidagi katta qo'shin jo'natadi. Bu qo'shin tarkibida O'rta Osiyo hududlaridagi bir necha hokimlar, jumladan, Xorazm vohasi kuchlari ham bor edi. Umumiy qo'shinga rahbarlik qilish *Musayyob ibn Bashir Ar-Riyohiyga* yuklatiladi.

Qo'zg'olon ko'targan Divashtich boshchiligidagi kuchlar Obargar qal'asidan chiqib dushmani qarshi oladi. Bu jangda arablarning qo'li baland kelib, qo'zg'olonchilar Obargar qal'asiga chekinadilar. Qal'a arablar tomonidan qurshovga olinadi. Kuchlar nisbatining teng emasligini hisobga olgan Divashtich Sulaymonga qal'ani topshirishga rozi bo'ladi va o'zini Musayyob bilan birga Haroshiy oldiga yuborishni so'raydi. Haroshiy Divashtichni izzat-ikrom bilan kutib oladi, samimiy qabul qiladi, so'ngra Arbinjonga (ba'zi manbalarda Rabinjon — Kattaqo'rg'onga yaqin joyda) olib borib qatl etadi. Divashtich tanasi zardushtiylarning xilxonasi — novus devoriga qoqib qo'yiladi. Haroshiy sug'diylar qo'zg'olonini bostirgach, Zarafshon va Qashqadaryo vodiylarida «tartib» o'rnatadi. Unda, ayniqsa, Kesh va Nasaf katta taassurot uyg'otadi. U Sulaymon ibn Abussariyini bu shaharlarga hokim qilib tayinlaydi. Bundan tashqari, Sulaymon ayni zamonda harbiy ishlarga, hamda xiroj to'plash bo'yicha ham boshliq edi. Bunday mas'uliyatli ikkita lavozimga bir vaqtning o'zida u davrda hech kim qo'yilmasdi. Bu Sulaymonga bo'lgan o'ziga xos katta ishonch edi, albatta.

Arab istilochilariga qarshi kurash bir daqiqa bo'lsada to'xtamadi va u muttasil davom etdi. 723-yilda Farg'ona podshosi bosh ko'tardi. Uni Shosh, Nasaf aholisi va turklar qo'llab-quvvatladilar. Ittifoqchilarning birlashgan kuchlari arablarni Xo'janddan to Samarqandgacha bir necha zarbalar berib ta'qib etib bordilar. Bu voqealar shundan dalolat beradiki, sug'diylar arablardan bir necha bor mag'lubiyatga uchragan bo'lsalarda, ular o'zlarini hali batamom zabt etilgan deb hisoblamas edilar va arablarga qarshi kurashni davom ettira berdilar.

725–729-yillar davomida arab xalifaligining soliq siyosatiga qarshi Samarqand, Buxoro va Xuttaliyonda qo'zg'olonlar bo'lib o'tdi. Bu davrda Ashros ibn Abdulla As-Sulomiy noib bo'lib, u ikki tomonlama siyosat olib borib, mahalliy aholining g'azabiga duchor bo'lgandi. U dastlab musulmon dinini qabul qilgan fuqarolardan hech qanday soliq olinmaydi, deb Xuroson va Movarounnahr aholisining ishonchiga sazovor bo'lgan edi. Ashros arablar kuchi islomda, islomni qabul qilgan mahalliy xalq arablarga hech qanday qarshilik qilmaydi, deb o'ylagandi. So'g'diylar uning va'dasiga ishonib tezda islom diniga kirgan va musulmon bo'lgandilar.

Masalani qiziq tomoni shundaki, ilgari xalq tomonida turib arablarga qarshi kurashgan Samarqand hokimi G'urak endi Ashros siyosatiga qarshi chiqadi. Taboriy ma'lumotlariga qaraganda u Ashrosga xat yozadi. Bu xatda musulmonlikka o'tganlarga nisbatan tutilgan siyosat xirojning yo'qolib ketishiga sabab bo'ldi, xiroj oladigan odam qolmadi, deb uni ogohlantirgan emish. Shundan so'ng Ashros G'urakning haq ekanligiga g'oyatda ishonch hosil qilibdi va ilgari «kuch islomda», degan fikr o'rniga, «arablar hukmronligining kuchi — xirojda», degan shiorni ilgari suribdi. Ana shu asnoda Ashros islomni qabul qilgan va qilmaganlardan ham bir xilda, avvalgidek soliq yig'averishni buyuribdi. Bu tezda sug'd aholisining keskin noroziligiga sabab bo'lib, katta qo'zg'olonlarning boshlanishiga olib kelgan. Samarqandda boshlangan bu qo'zg'olonda yetti ming kishi qatnashgan. Qo'zg'olon kengayib Buxoroga tarqalgan. Samarqand va Buxorodagi qo'zg'olon qatnashchilari o'zlarining musulmonlikdan chiqib eski dinlariga qaytganliklarini ochiq-oydin e'lon qilganlar. Turklar qo'zg'olonchilarni qo'llab-quvvatlab, ularga yordam berganlar. Qo'zg'olon hamma yerni qamrab olgan.

Ayniqsa, 728-yil arablar uchun juda og'ir bo'lganligi qayd etiladi. Qo'zg'olonchilar ularni juda ko'plab hududlardan haydab chiqarganlar. Faqat g'urakning ikkiyuzlamalik va sotqinlik siyosati tufayli Dobussiya va Samarqand arablar qo'lida qolgan. G'urak bu ozodlik kurashida katta rol o'ynashi mumkin edi. Ammo u bu yo'lni tanlamadi. Faqat 729-yilda juda katta urinishlardan so'ng arablar yana Buxoroni qaytarib olishga muvaffaq bo'ldilar. Turklarning qo'zg'olonchilarga ko'rsatgan yordamidan ta'sirlangan G'urak kechikib bo'lsada, arablar bilan aloqani uzdi va sug'dliklar qo'zg'oloniga qo'shildi. Bu uning ilgari obro'sining tiklanishiga sabab bo'ldi. Taboriy, ayniqsa, Kesh atrofida arablarga qarshi Shosh, Farg'ona qo'shinlari va turk lashkarlarining qahramonlarcha jang qilganligini alohida ko'rsatadi. Bu olib borilgan janglar Samarqand, Buxoro va boshqa joylarni istisno qilganda Movarounnahr xalqining yana besh yil mobaynida arablar hukmronligiga bo'ysunmagan jasoratidan bir namunadir.

736–737-yillarda Tohariston va Sug'dda arablarga qarshi yana qo'zg'olon ko'tarildi. Natijada arablar juda og'ir ahvolga tushib qoladilar. Og'ir vaziyatdan qutulish maqsadida Xuroson va Movarounnahrning noiblari va amirlari bir necha marta o'zgartiriladi. Xususan Nasr ibn Sayyor (738–748) davrida ko'rilgan tadbirlar tufayli arab istilochilari o'lkada o'z mavqelarini mustahkamlash imkoniyatiga ega bo'ldilar. U qo'zg'olonchilarni bostirshi uchun Samarqand, Shosh, Farob va Farg'onaga bir necha bor qo'shinlar tortib bordi. Nasr ibn Sayyorning noiblik davri O'rta Osiyo yerlarining arablar tomonidan istilo qilinishi tarixida yangi va so'nggi davrdir. U ma'lum bir muddat davomida mamlakatda nisbiy osoyishtalik o'rnata oldi. Nasr bunga qanday erishdi? Avvalo, u oqsuyak dehqonlar o'rtasidagi nizolardan foydalandi, ularning ko'pchiligini o'z tomoniga og'dirib oldi. Oqsuyak dehqonlar, lashkarboshilar imtiyozlarini saqlashga alohida e'tibor berdi, ular o'rtasida qon-qardoshlik va qarindosh-urug'chilik aloqalarini o'rnatishni har taraflama qo'llab-quvvatladi. O'zi bu sohada namuna ko'rsatib, Tog'shoda Buxorxudotning qiziga uylandi. Va nihoyat Nasr ibn Sayyor moliyaviy islohot o'tkazdi. Unga ko'ra islom dinini qabul qilgan barcha kishilar juz'ya soliqlaridan ozod qilindilar va barcha musulmonlar huquq jihatdan tenglashtirildi. Yer egasi esa qaysi e'tiqodda bo'lishidan qat'i nazar, xiroj solig' to'lashi shart qilib qo'yildi.

Albatta, Nasr ibn Sayyor davridagi o'lka osoyishtaligi vaqtinchalik va nisbiy xarakterda edi. Xalifalikning sharqiy mustamlakalari hisoblangan O'rta Osiyo hududlari erk va ozodlik uchun kurashga bel bog'lagan avlod-ajdodlarimizning ulug'vor yangi chiqishlari arafasida turar edi.

6. ABU MUSLIM QO'ZG'OLONI

Arablar bosib olgan hamma hududlarda, xususan Xuroson va Movarounnahrda kuchayib ketgan mustamlakachilik zulmi xalq ommasining ummaviylar xalifaligiga nisbatan nafrat va noroziligini kun sayin oshirib bordi. Mamlakatdagi umumiy siyosiy vaziyat bu sulola umrining tugab borayotganligidan yorqin dalolat berar edi. Oqibatda ummaviylarni siyosiy hokimiyatdan ag'darib tashlashni o'z oldiga bosh vazifa qilib qo'ygan raqib guruhlar paydo bo'la boshladi. Ana shunday guruhlardan biri abbosiylar edilar.

Bu sulolaga Muhammadning amakisi Abbasning evarasi Muhammad ibn Ali asos solgan. Abbosiylar ummaviylarni rasululloh avlodini qirib tashlashda ayblaydilar. Shu munosabat bilan Muhammad avlodidan bo'lgan abbosiylarning hokimiyat tepasiga kelishi e'tiqodi mustahkam islom yo'lining tiklanishidir, deb talqin qilinadi. Abbosiylik g'oyasi harakatini tashviqot va targ'ibot qilish maqsadida bu guruhning eng ishonchli va sodiq vakillari xalifalikning barcha hududlariga yuborildi. Ayniqsa, ummaviylarning bosqinchilik va mustamlakachilik zulmi siyosatiga qarshi ommaviy xalq chiqishlari va qo'zg'olonlari kun sayin kuchayib borayotgan sharqiy viloyatlarga alohida e'tibor berildi. Dinovariyning bergan ma'lumotlariga qaraganda Xuroson va Movarounnahrning Marv, Buxoro, Samarqand, Kesh, Nasaf, Chag'oniyon Marvirud, Xiro, Tolikon, Bo'shanj va Seyston kabi hududlarida VIII asrning 30-yillaridayoq abbosiylik harakatini targ'ib qilish avj olib ketgan edi. Targ'ibotchilar barcha zulm va sitamlarning sababchisi qilib ummaviylar hukmronligini ko'rsatadilar va hokimiyatga abbosiylar kelgach, vaziyatni o'zgarishiga da'vat qiladilar. Ummaviylarga qarshi qo'poruvchilik harakati, ayniqsa, xalifa Marvon II (744–750) davrida g'oyatda kuchaydi. Abbosiylar bu davrda xalifalikning aholiga soladigan soliq miqdorlarining oshirilishi va mehnatkashlarni ko'plab hasharlarga majburan jalb qilinishi oqibatida kuchayib ketgan xalq noroziligidan ustalik bilan foydalandilar. Bu davrda ummaviylarga

qarshi uyushtirilgan harakatga abbosiylarning e'tiborli va obro'li vakillaridan bo'lgan Imom Ibrohim ibn Muhammad boshchilik qildi.

Xuddi mana shu davrda, ya'ni 746-yilda Xurosondagi abbosiylar harakatiga boshchilik qilish maqsadida *Abu Muslim* (asli ismi Abdurahmon ibn Asad, taxminan 727–755-yillar) bu yerga yuboriladi. Abu Muslimning tarjimaiyoli holi to'g'risida bir-biriga qarama-qarshi ma'lumotlar bor. Jumladan, Taboriyning yozishicha Kufaning Savad yaqinidagi Xutorniyn degan joyda tavallud topgan. U yoshligida bir boyning uyida gumashta bo'lib ishlagan, sarrojlik qilgan.

Dinovariy esa Abu Muslim yigitlik chog'ida Isfaxon atrofidagi bir qishloqda qul bo'lgan, degan ma'lumotni beradi. Biroq Abu Muslim to'g'risida batafsilroq va to'laroq ma'lumotni Taboriy yozganligidan uning ma'lumotlari haqiqatga yaqin bo'lishi ehtimoldan uzoq emasdir.

Imom Ibrohim ibn Muhammad Abu Muslimni Xurosonga jo'natish oldidan unga bir qator aniq ko'rgazmalar va maslahatlar berdi. Abu Muslim Xurosonga yetib kelgach o'zining qarorgohi qilib, Marv shahridan uch farsax g'arbda Harkon kanali bo'yidagi mustahkamlangan Safizanj qishlog'ini tanlaydi. Abbosiylarning tamg'asi tim qora rang bo'yog'i bo'lganligidan Abu Muslim hamkorlari bilan birgalikda o'z kiyimlarini ana shu Safizanj qishlog'ida qora rangga bo'yab oladi. Abu Muslim o'zining qo'shiniga kelib qo'shilgan kishilarga dastlab 3 dirham keyinroq esa 5 dirhamdan maosh tayinlaydi. U shuningdek, o'z faoliyatini Xuroson aholisining yuqori tabaqa vakillariga murojaatdan boshladi. U o'z murojaatida islom dinining g'oyaviy asosi bo'lgan Qur'oni Karimga va Muhammad alayhissalom sunnatiga amal qilishga da'vat etadi. Shu munosabat bilan Abu Muslim Muhammad avlodlarini qo'llab-quvvatlash va ularga bo'ysunishga chaqiradi. Abbosiylik harakatini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan bu murojaat tez orada katta ijobiy natijalar berdi va har tarafdin Abu Muslim qarorgohiga madadkor kuchlar oqib kela boshladi. Taboriyning yozishicha ular otda, eshakda va ko'proq piyoda, qurolli va qurolsiz bo'lgan kimsalar edi. Kunlardan bir kuni Abu Muslim huzurida 60 qishloqning aholisi to'plangan va ular Abu Muslim bilan hamkor ekanliklarini bayon qilganlar. Taboriy bergan ma'lumotlarga qaraganda Marv shahri atrofidagi qishloqlardan juda ko'plab Abu Muslimga tarafkashlar to'plangan. Jumladan, Saqodim qishlog'ining aholisidan 900 piyoda

va 5 otliq, Xurmuzfar qishlogʻidan esa 1300 piyoda va 16 nafar otliq askar kelgan. Abu Muslim qoʻshinlari safi tobora koʻpaya borgan. Shu boisdan Safizanj qishlogʻi har tomonlama mustahkam boʻlsada, u bu yerda uzoq qola olmas edi. Chunki bu qishloq endi Abu Muslim uchun torlik qilib qoldi. U tez orada Moxuvon (Turkmanistonning hozirgi Marv shahri) qalʼasiga koʻchib oʻtadi. Bu qalʼa Abu Muslimning mustahkam markaz istehkomiga aylantiriladi. Bu yerda boshqaruv devoni, qoʻshin, qozilar, mirshablar va soqchilar joylashtiriladi. Qalʼa atrofi devorlar bilan oʻrab olinadi va mudofaa xandaqlari qaziladi. Qalʼaga kiriladigan joyda ikkita darvoza oʻrnatiladi. Abu Muslim ummaviylarga qarshi ochiqdan ochiq kurash yoʻliga oʻtib, oʻzi joylashgan qalʼada bir qancha mustahkam istehkomlar barpo etadi. Xuroson hokimi Nasr ibn Sayyor Balx, Marvarid va Toharistondan keladigan oziq-ovqat yoʻllarini toʻsib qoʻyadi.

Abu Muslim oʻzi tuzgan qoʻshinda qattiq tartib-intizom oʻrnatdi. Qoʻshiniga kelib qoʻshilgan fuqarolar roʻyxatga olindi, ularga dastlab uch dirhamdan, soʻngra besh dirham miqdorida oylik maosh belgilandi. Roʻyxatdan oʻtgan fuqarolarning kattagina qismini har tomondan kelgan qullar tashkil etar edi. Qullarga qoʻshinning asosiy tarkibiga kirishga ruxsat berilmagan. Chunki qullar aholi oʻrtasida eng past tabaqa hisoblanar edi. Shu bois boshqa tabaqa vakillari ular bilan bir safda turishni oʻzlari uchun or deb bilardilar. Abu Muslim Moxuvonga yaqin Shavval qishlogʻida qullar uchun devorlar bilan oʻralgan alohida joy tashkil qiladi va ularga Dovud ibn Korrozni boshliq qilib tayinlaydi. Bu yerda qullar juda koʻpayib ketgach, ularni keyinchalik Abu Muslim Obivardga koʻchiradi. Xullas Abu Muslim atrofida toʻplangan qoʻzgʻolonchi kuchlar tarkibi har xil tabaqalarning vakillaridan iborat boʻlgan va ularning bu qoʻzgʻolonda qatnashishdan koʻzda tutgan maqsadlari ham bir boʻlmagan. Bir toifalari Xurosondagi feodallashgan va ummaviylarga raqiblashgan kuchlar boʻlib, bu kuchlarning asosiy maqsadlari hokimiyatni ummayiylar qoʻlidan tortib olish va uni abbosiylarga topshirish orqali yangi hokimiyatda oʻz mavqelarini mustahkamlashdan iborat edi. Ikkinchi toifalari Xuroson va Movarounnahrning mahalliy zodagonlari edi. Bu guruh abbosiylarni qoʻllab-quvvatlab, siyosiy jihatdan arablar bilan teng huquqda boʻlishning tarafdori edi. Bundan tashqari ular agar qulay vaziyat boʻlib qolsa, oʻz Vatanlarini arab xalifaligidan ajratib olib, uni mustaqil idora qilishni oʻz oldilariga

maqsad qilib qo‘ygan edi. Abu Muslimning o‘zi ham abbosiylar harakatiga xuddi ana shu maqsadni ko‘zlab qatnashgan edi. Uchinchi, toifadagilar mazlum mehnatkash xalq vakillari, shahar hunarmandlari va qishloq kashovorzaridirlar. Bu aholi tabaqalari ummaviylar zulmidan, haddan tashqari og‘ir soliqlardan va uzluksiz davom etadigan hasharlardan ozod bo‘lishni istar edilar. Va nihoyat to‘rtinchi toifa kuchlar — bu qullardir. Albatta, qullarning eng asosiy istak-orzusi — bu qullik kishanlaridan xalos bo‘lish edi.

Abu Muslim Moxuvon qal‘asida ham uzoq qolmadi. U bu yerda to‘rt oy chamasi turgach vaqtincha nisbatan qulayroq Alin qal‘asiga ko‘chib o‘tdi. Buning sababi shu ediki, Nasr ibn Sayyor Moxuvonga keladigan daryoni qirqib qal‘ani suvsiz qoldirishi ehtimoli bor edi. Abu Muslim hali daryoning yuqori qismini egallashga ulgurmagandi.

Dinovariy bergan ma‘lumotlarga qaraganda Abu Muslim kuchlari safi va geografik doirasi tobora kengayib bordi. Uning qal‘asi atrofida Hirot, Bushang, Marvirud, Talikon, Marv, Niso, Obivard, Tue, Nishopur, Seraxs, Balx, Chog‘aniyon, Tohariston, Xuttaliyon, Kesh, Nasaf va boshqa viloyatlardan 100 mingdan ortiq lashkar to‘plangan edi. Yetarli miqdorda kuch to‘plaganligiga ishonch hosil qilgan Abu Muslim 747-yilda o‘zining qora rangli libos kiyan qo‘shinlarini ummaviylarga qarshi ochiq kurashga da‘vat etdi.

Ummaviylarga qarshi Abu Muslim boshchiligidagi kuchlar xavfi tobora kuchayib borayotgan bir paytda Xurosonda hokimiyat tepasida turganlar o‘rtasida qabilaviy kurashlar goh pasayib, goh alangalanib turdi. G‘oyatda ayyor siyosatdon bo‘lgan Nasr ibn Sayyor Abu Muslimga qarshi muvaffaqiyatli kurash olib bormoq uchun arab qabilalari ittifoqi birligini hammadan ko‘ra yaxshiroq tushunar edi. Lekin u arab qabilalari bilan o‘zi o‘rtasidagi nizolarni bartaraf etishga o‘rijlik qildi. Bunday nizo Nasr ibn Sayyor bilan Marvning xo‘jayini Al-Kirmoniy o‘rtasida g‘oyatda kuchli edi. Oxir-oqibatda ikki o‘rtada urush kelib chiqdi. Abu Muslim bu ikki o‘rtadagi nizodan foydalandi va Kirmoniyga yordam berishga va‘da qildi. Abu Muslim ko‘rsatgan yordamga qaramasdan Nasr urushda g‘alaba qozondi va Kirmoniyni asir olib, oyoq-qo‘lidan mixlab o‘ldirdi. Bu bilan Xuroson hokimi Nasr ibn Sayyor juda katta xatoga yo‘l qo‘ygan edi. Chunki arablarning Azd qabilasining boshlig‘i Kirmoniyning o‘ldirilishi bu qabila a‘zolari o‘rtasida Nasrga nisbatan dushmanlik va o‘ch olish tuyg‘usini alangalatib yubordi. Darvoqe, Kirmoniy qatl etilgach, uning o‘gli Ali ibn Juday Kirmoniy Abu Muslim oldiga kelib, Nasrga qarshi

kurashda unga yordam berajagini izhor etdi. Tahlikaga tushgan Nasr ibn Sayyor 748-yilda Marvni jangsiz tashlab chiqdi va Nishopurga chekindi. Ammo Abu Muslim boshchiligidagi qo'zg'olonchi kuchlar Nasrga hal qiluvchi zarbani berdilar. Bu mag'lubiyat ummaviylar hukmronligi taqdirini uzil-kesil hal qildi. Xalifa Marvon II o'z ixtiyoridagi barcha kuchlarni ishga solib abbosiylar harakatining g'oyaviy rahbari va rahnamosi *Imom Ibrohim ibn Muhammad*ni qatl ettirgan bo'lsa-da, ummaviylar sulolasini halokatdan saqlab qola olmadi.

Abu Muslim erishgan muvaffaqiyat uning obro'-e'tiborining arab xalifaligida keng yoyilishiga sabab bo'ldi. Uning qo'shini tobora yangi kuchlar hisobidan ko'payib bordi, Tez orada qo'zg'olonchilar Xurosonni egallab oldilar va 749-yilda Iroq va Jazoirda ummaviylar qo'shinlariga bir necha bor qaqshatqich zarbalar berdilar. Shundan so'ng Abu Muslim lashkarlari poytaxt Damashqqa tomon yurish qildi va xalifa Marvon II ni taxtdan ag'dardi. Bu janglarda lashkarboshi sifatida arab *Kaxtaba* va xurosonlik Xolid ibn Barmiq o'zlarini ko'rsatdilar. Xalifalik taxti abbosiylar qo'liga o'tdi. Ular 750–1258-yillar davomida xalifalikni o'z qo'llarida saqladilar. Taxtga birinchi bo'lib Muhammadning amakisi avlodlaridan bo'lgan Abul-Abbos as-Saffoh (750–754) o'tirdi. Xalifalikning hamma hududlarida ummaviylar xonadonining vakillari va yaqinlari batamom qirib tashlandilar.

Shunday qilib, arab xalifaligida davlat hokimiyati ummaviylar sulolasidan abbosiylar sulolasi qo'liga o'tdi. Abbosiylar faoliyatining boshlang'ich davrida xalq ommasiga berilgan katta-katta va'dalarning birontasi ham bajarilmadi. Ular hokimiyatni egallab olgach, mahalliy oqsuyak boy va zodagonlar bilan ummaviy hukmdorlar singari hamtovoq bo'lib oldilar. Ular bu yo'lni tutishga majbur edilar. Chunki birinchidan, bosib olingan o'lkalardagi xalqlarni tutib turmoq uchun ularning yordami kerak edi. Ikkinchidan esa mahalliy hukmdorlar va oqsuyak zodagonlar sahroyi arablarga qaraganda ko'p asrlar davom etgan madaniy an'analar va tajribalarga ega edilar. Abbosiy hukmdorlarga ana shu an'ana va tajribalar asqotar edi. Shu bois ular mahalliy oqsuyak va zodagonlar vakillarini yuqori lavozimlar va mansablarga ko'tardilar. Ana shunday shaxslardan biri balxlik katta yer egasi Xolid ibn Barmiq edi.

Abbosiylarning hokimiyat tepasiga kelishida Abu Muslim so'zsiz suratda juda katta xizmatlar qildi. U o'z davrining yirik davlat arbobi

va mashhur sarkarda edi. Abu Muslim Xuroson va Movarounnahr xalqining ummaviylar zulmidan noroziligidan foydalanib, o'z orqasidan ergashtira oldi va ularni bir maqsad yo'lida birlashtirdi. Biz Abu Muslim siymosida ikkiyoqlama ish tutgan shaxs timsolini ko'ramiz. Abu Muslimni xalq manfaatlari uchun kurash olib borgan qahramon shaxs deb bo'lmaydi. Sababi, u o'zining erishgan g'alabasidan keyin ko'tarilgan xalq ommasining adolatli chiqishlari va qo'zg'olonlarini shafqatsizlik bilan bostirdi. Ayni zamonda abbosiylarning xalifalikda yurgizgan siyosatlari uchun Abu Muslimni javobgar shaxs deb ko'rsatish ham mumkin emas. Chunki u xalifa yurgizgan siyosatga mutlaqo qarshi bo'lgan. Buning ustiga Abu Muslimning xalifa bilan shaxsiy munosabatlari ham juda yomon edi. Xalifa Abu Muslimning shaxsiy jasorati, sarkardalik qobiliyati, uning Xuroson va Movarounnahrdagi katta obro'-e'tiboridan qo'rqr edi. Abu Muslim shuhratparast odam, u davlat to'ntarishi yasamoqchi degan bahona bilan dastlab Iroqdan chiqarib yuborildi, so'ngra Xuroson va Movarounnahrga noib qilib jo'natildi. Bu davrda u o'z Vatanida katta ijobiy davlat ahamiyatiga ega bo'lgan ishlar bilan shug'ullandi, katta-katta qurilishlarni amalga oshirdi, suv inshootlari barpo qildi va karvon yo'llari soldirdi. Biroq shu narsani alohida qayd etish lozimki, Abu Muslim Xuroson va Movarounnahrdagi noib bo'lib turgan davrda mehnatkash xalq ommasining ahvolidagi biror-bir ijobiy o'zgarish bo'lgani yo'q. Aksincha, xalq ommasi ikki tomonlama feodal zulmi ostida azob chekdi, soliqlar siyosati yana ham kuchaytirildi. Xullas, demoqchimizki Abu Muslim ikki o'rtada arosatda qolgan yo'lni tutdi. Aslida u o'z Vatanining arablardan mustaqilligini yuragi va qalbida pinhona saqlaganicha uni oshkor qila olmasdan bu dunyoni tark etdi.

Abbosiylar harakati va Abu Muslim qo'zg'olonidan xafsalasi pir bo'lgan Movarounnahr aholisi abbosiylar o'tkazgan zulm va ekspluatatsiyaga qarshi kurashni ummaviylar bilan kurash tugamasdanoq boshlab yuborgan edi. Buni biz Buxoro shahrida 750-yilda Sharik ibn Shayx Almaxriy boshchiligida ko'tarilgan qo'zg'olon timsolida ko'ramiz. Asli arablardan bo'lgan Sharik Narshaxiyning «Buxoro tarixi» kitobida yozishicha shia mazhabida bo'lib, abbosiylik harakatiga qarshi bo'lgan. U Payg'ambarning kuyovi — to'rtinchi xalifa Alining avlodlarigina xalifa bo'lishga haqlidir, degan g'oyani ilgari surgan. Qo'zg'olonchilar biz «abbosiylarga bo'ysunish uchun ummaviylarga qarshi kurashmadik»,

degan shiorni ilgari surdilar. Qo'zg'olon O'rta Osiyo hududlarining kattagina qismiga yoyilgan va unda 30 ming kishi qatnashgan. Hatto Buxoro amiri Abdujabbor ibn Shayx va Xorazm xoni Abdumalik ibn Xuzayl kabi nufuzli kishilar ham bu qo'zg'olonga tarafdorlik qilganlar. Qo'zg'olonning asosiy kuchi sug'd va arab mehnatkashlar ommasi bo'ldi. Buxorxudot ibn Tog'shoda esa boshidan boshlab bu qo'zg'olonga ashaddiy dushmanlik qilgan va o'zining 10 ming kishilik qo'shini bilan uni bostirishda qatnashib, abbosiylarga homiylik ko'rsatgan. Chunki dastlab Abu Muslim bu qo'zg'olonni bostirish uchun Ziyod ibn Solih boshchiligida 10 ming qo'shin yuborib uni bostira olmagan edi. Faqat Tog'shoda bu ishga bosh qo'shgach, qo'zg'olon bostiriladi. Shahar uch kun mobaynida yondiriladi. Ziyod ibn Solih qo'zg'olonchilardan qattiq o'ch oladi va ularni shafqatsizlarcha qirg'in qiladi. Buxorodagi Sharik qo'zg'oloni bostirilgach arab lashkarlari Samarqand shahriga o'tadilar va buxoroliklarga qo'shilgan xalqdan o'ch oladilar.

Movarounnahrda arablarga qarshi ko'tarilgan qo'zg'olon tufayli mamlakatda vujudga kelgan ichki ziddiyat va to'palonlardan foydalangan Xitoy davlatining qo'shinlari sarkarda Gao-Syan-Chji boshchiligida O'rta Osiyo hududiga bostirib kiradilar. 751-yilda Talos vodiysida Xitoy qo'shinlari bilan Abu Muslim tomonidan yuborilganlar o'rtasida dahshatli jang bo'ladi. Bu jang arablarning g'alabasi bilan yakunlanadi.

Xuroson va Movarounnahrda abbosiylar hokimiyatini mustahkamlash uchun, butun qalbi-vujudi bilan kurash olib borayotgan bir paytda, abbosiy xalifalar Abu Muslimni taxtga birinchi da'vogar hisoblab, uni yo'qotish uchun tuzoq tayyorlamoqda edilar. Nihoyat 755-yilda Xalifa Abu Ja'far Davonaqiy — Mansur (754–775) Makkaga yo'lga otlangan Abu Muslimni o'z saroyiga kirib o'tishini so'raydi. Qurolsiz va yolg'iz saroyga kirgan Abu Muslimni Mansur poyloqchilari qo'lga oladilar va uni o'ldiradilar. Bu dahshatli fojia Xuroson va Movarounnahrda abbosiylarga qarshi xalq harakatlarining yanada kuchli tus olishiga turtki bo'ladi. Ana shunday harakatlardan biri Abu Muslimning o'chini olish maqsadida 755-yilda Rayda Sunbod boshchiligida bo'lib o'tdi. Bu qo'zg'olon Taboriy ma'lumotlariga ko'ra 70 kun davom etgan. Qo'zg'olonchilar Ray, Nishopur va Kumis shaharlarini egallaganlar. Qo'zg'olon qattiqqo'llik bilan bostirilgan, qo'zg'olonchilardan olti mingga yaqin kishi o'ldirilgan. Qo'zg'olon rahbari Sunbod qo'lga olinib, qatl etilgan.

Sunbod qo'zg'oloni bilan bir vaqtning o'zida Movarounnahrda ham abbosiylarga qarshi harakat bo'lgan. Bu qo'zg'olonning rahbari Is'hoq degan kishi edi. U Abu Muslim harakatining otashin tarafdori bo'lgan, 772-yilda Ustoz Sis boshchiligida Xurosonda 300 ming kishini o'z harakatiga ergashtirgan qo'zg'olon bo'lgan. 782-yilda Jurjonda isyon ko'tariladi. Lekin arablarga dahshat solgan va deyarli butun Movarounnahrni qamrab olgan harakat — bu Muqanna qo'zg'olonidir.

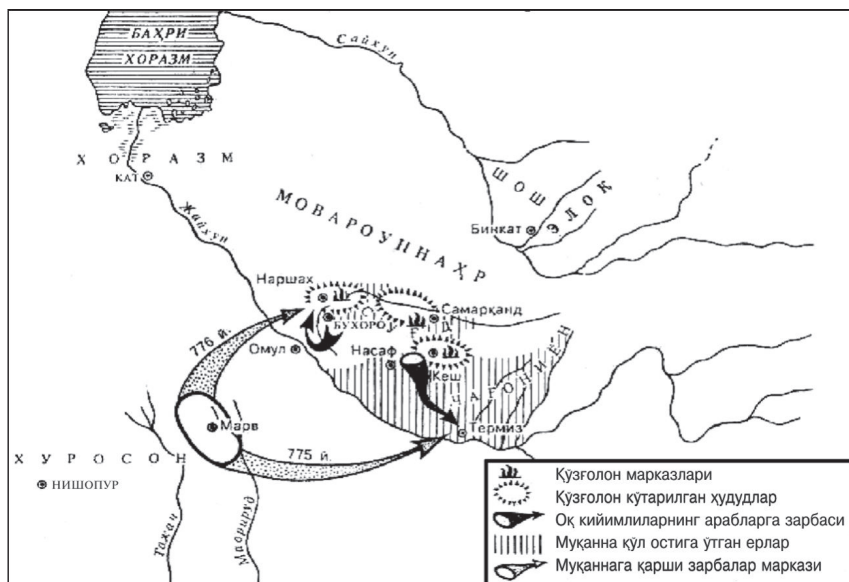
7. MUQANNA QO'ZG'OLONI

Arab istilochilari istibdodiga qarshi Movarounnahrda eng katta qo'zg'olon 769-yilda boshlandi. Bu tarixda «Oq kiyimlilar» (chunki qo'zg'olonchilarning asosiy jangovar guruhi oq rangdagi kiyim kiygan edilar) yoki qo'zg'olon rahbarining nomi bilan— Muqanna qo'zg'oloni deb yuritiladi. Bu qo'zg'olon deyarli butun O'rta Osiyo hududlariga tarqaldi. Muqanna ism emas, balki laqabdir. Bu so'z «niaobdor», «pardali» ma'nolarini anglatadi. Muqannaning asli ismi Hoshim ibn Hakim bo'lib, uning ismi va shaxsi to'g'risida yozma manbalarda turlicha ma'lumotlar mavjud. Jumladan, Yaqubiy uni Hakim al-A'var (bir ko'zli) Hoshim deb atagan.

Ibn Xallikan esa Muqannaning ismi Ota bo'lgan, deydi. Muqannani yomon ko'rgan feodal zamoni tarixchisi Narshaxiy yozadi: «Hoshim ibn Hakimni Muqanna deyishlariga sabab shu ediki, u juda xunuk, boshi kal va bir ko'zi ko'r bo'lganidan hamisha boshi va yuziga ko'k parda tutib yurardi¹. Muqannaning ish faoliyati to'g'risida ham har xil rivoyatlar bor. Ba'zi birovlar uni qul bo'lgan desalar, boshqa birovlar u kir yuvish bilan shug'ullangan deb rivoyat qiladilar. Manbalarda Muqannaning yoshlik chog'larida kundugarlik (ya'ni matolarga oxor beruvchi) bilan shug'ullanganligi ham qayd qilinadi. Narshaxiy Muqannani yomon ko'rganligini sir saqlamagani holda uni aqlli va o'qimishli bo'lganligini tan oladi. Darhaqiqat, u savodli va nihoyatda bilimdon bo'lgan.

Muqanna Abu Muslim (750–755) qo'shinida kichik lash-karboshi edi va Abduljabbor Azdiy davrida (757–759) esa vazirlik darajasigacha ko'tarilgan. U Mazdak g'oyalarining ilhomchisi sifatida faoliyat ko'rsatgan, ijtimoiy tenglik va erkin hayot da'vatini

¹ Наршахий. Бухоро тарихи. – Т., «Камалак». 1991 йил, 138-бет.

769–783-yillardagi Muqanna qo'zg'oloni.

targ'ib etgan. Muqanna o'zini payg'ambar deb e'lon qilgan. U ilgari xudo Odam, Nuh, Ibrohim, Muso, Iso, Muhammad va Abu Muslimlarda qanday gavdalanagan bo'lsa, menda ham xuddi shunday gavdalanadi, deb odamlarni o'z orqasidan ergashishga da'vat etadi. Shu bois uni xalifa Mansur qamoqqa olib, yangi qurilgan Bag'dod zindoniga tashlaydi. Narshaxiyning ma'lumotiga qaraganda Muqanna ancha vaqt zindonda yotib, so'ng qochib Marvga keladi va 776-yilda xalifaga qarshi ko'tarilgan qo'zg'olonga rahbarlik qiladi. Bu haqda Beruniy aniq ma'lumot beradi. «Undan keyin Marvda, Kavaqimardon degan qishloqda Al-Muqanna laqabi bilan tanilgan Hoshim ibn Hakim paydo bo'ldi. Uning bir ko'zi ko'r bo'lganligidan yuzini yashil ipak mato bilan bog'lab olardi. U Jayhun (Amudaryo) daryosidan o'tadi. Kesh va Nasafgacha yetib boradi, unga «oq kiyimlilar» va turklar qo'shiladi. Muqanna ularga (begona) mol-mulk va ayollarni olishga hamda o'zlariga qarshi turgan kishilarni o'ldirishga yo'l qo'yib beradi...»

Muqanna Marvdan turib O'rta Osiyoning turli viloyat va shaharlariga o'zining ishonchli odamlarini jo'natadi. Ular joylarda Muqanna g'oyalarini targ'ib qiladilar. Muqannaga ixlosmand va tarafdor kuchlar, ayniqsa, Zarafshon va Qashqadaryo vohalarida

ko'pchilikni tashkil etardi. Narshaxiyning bergan ma'lumotlariga qaraganda Naxshab va Kesh atrofidagi aholini Muqanna g'oyalari orqasidan ergashtirishda asli arab Abdulla ibn Amirning xizmatlari katta bo'lgan. Muqanna Abdullaning qiziga uylangan edi. Shu bois u o'z qaynotasiga ishonganligidan Abdullani Qashqadaryo vohasiga ishonchli vakil sifatida jo'natgandi.

Muqanna sug'dda «oq kiyimlilar» harakatining keng quloch yoyib rivojlanganligiga ishongach, qo'zg'olonga bevosita rahbarlik qilish maqsadini ko'zlab o'zining 36 muhlisi bilan Jayhun daryosining o'ng qirg'og'iga o'tib, Naxshab va u yerdan Kesh shahriga yetib boradi. Kesh shahri yaqnidagi tog' tepasida bino qilingan Som qal'asini o'zining mustahkam qarorgohiga aylantiradi. Tez orada butun Qashqadaryo vohasi qo'zg'olonchilar tomoniga o'tadi. «Oq kiyimlilar» harakati Zarafshon vohasiga ham yoyiladi. Samarqand bilan Buxoro ham aslida qo'zg'olonning markazlaridan biriga aylanadi. Hatto Buxorxudot Bunyod ibn Tog'shoda islom dinidan qaytib, Muqanna boshchiligidagi qo'zg'olonchi vatanparvarlar tomoniga o'tadi. Tez orada Iloq (Ohangaron) vodiysi, Shosh, Farg'ona ham qo'zg'olonchilarni yo'qlab chiqdi. Turk xoqoni ham o'z og'asi Kil boshchiligidagi Muqanna qo'zg'oloniga xayrixoh bo'lib qo'shin yuboradi. Xullas, «oq kiyimlilar» qo'zg'olonining dovruq'i Xurosongacha borib yetadi va abbosiy hukmdorlarni vahimaga soladi. Muqanna qo'zg'olonining harakatlantiruvchi kuchlari Movarounnahrning turli feodal tabaqalaridan iborat bo'lgan. Shu boisdan ham ular bu qo'zg'olonda qatnashib o'z oldilariga turlicha maqsad-muddaoni qo'yanlar. Ammo bu kuchlarning hammasiga xos bo'lgan g'oya, maqsad birligi bo'lgan, u ham bo'lsa, bosqinchi arablarni ona Vatan tuprog'idan haydab chiqarish, erk va ozodlik uchun kurash g'oyasidir. Biroq shuni alohida ta'kidlash kerakki, ana shu ulug'vor vatanparvarlik g'oyasini Movarounnahrda barcha aholi tabaqalari o'z vaqtida tushunib yetdilar va uni qo'llab-quvvatladilar, deb ayta olmaymiz. Muqanna harakatiga dushmanlik ko'zi bilan qaragan va bosqinchi arablarga yordam bergan kuchlar ham bor edi. Masalan, Naqshob atroflarida arablar tomonida turib qo'zg'olonchilarga qarshi jang qilgan mahalliy boy feodal Ahmad Mudi ana shundaylardan biridir. Bunday kuchlar, xususan, mulkdor tabaqalar va oqsuyak zodagonlar safida ko'proq edilar va ular xalq erki va ozodligi manfaatlariga nisbatan o'z shaxsiy manfaatlarini ustun qo'yardilar.

«Oq kiyimlilar» qo'zg'olonidan dahshatga tushgan xalifa Abu

Ja'far 775-yilda Muqanna qo'zg'olonini bostirish uchun Jabroil va Uqaba boshchiligida o'n ming qo'shin yuboradi. Lekin Samarqand ostonalarida arablar yengilib, katta talofat ko'radilar. Qo'zg'olonchilar hujumni janubga tomon davom ettiradilar va Termiz yaqinida qo'shimcha yordamga kelayotgan arab qo'shinlariga kutilmaganda hujum qilib, uni tor-mor keltiradilar. Natijada Naqshob va Chag'oniyon vodiylari batamom qo'zg'olonchilar tomoniga o'tadi.

«Oq kiyimlilar» qo'zg'olonining markazlaridan biri Buxoro va uning atrof hududlari bo'lganligini yuqorida ta'kidlagan edik. Muqanna tarafdorlari bu yerda ham juda katta muvaffaqiyatlarga erishdilar. Biroq qo'zg'olonchilar Buxoroni qo'lga kirita olmaydilar. «Oq kiyimlilar» Buxoroga yaqin bo'lgan Norshoh qishlog'ini o'zlarining mustahkam qo'rg'onlariga aylantirgan edilar. Bu qishloq hokimi (ayol kishi edi) ham qo'zg'olonchilar tomoniga o'tgan edi. Albatta, bu Buxoro uchun katta xavf ekanligini arablar yaxshi bilar edilar. Shuning uchun 776-yil aprelida Samarqand noibi arab qo'mondoni (u 775-yilda Samarqandga noiblikka tayinlangan edi) Jabroil va Buxoro amiri Husayn ibn Maozning birlashgan kuchlari «oq kiyimlilar» qo'rg'oni Norshohga hujum boshlaydilar. Qo'zg'olonchi kuchlarga buxorolik Hakim ibn Ahmad, Ko'shkifazl degan joydan Xishriy va Bog'iy, G'ijduvondan Girdak ismli pahlavonlar boshchilik qildilar. Kuchlar teng emas edi. Qo'zg'olonchilar mag'lubiyatga uchrab, ulardan 700 kishi o'ldiriladi. Qo'zg'olonchilar uchun bu mag'lubiyat eng katta yo'qotish edi. Ikki o'rtada sulh shartnomasi tuzilib, shartnomaga binoan qo'zg'olon qatnashchilari xato yo'ldan voz kechib, islom yo'liga qaytishlari, o'z qishloqlariga tarqab ketishlari, qonuniy amirlarga bo'ysunishlari, musulmonlarni talamasliklari va ularga har xil zo'ravonliklar qilmasliklari kerak edi. G'oliblar esa qo'zg'olonchilardan o'ch olmasliklari lozim edi. Ammo musulmon askarlari hali Buxoroga yetib kelishga ulgurmasdanoq Muqanna tarafdorlari yana qo'zg'olon ko'taradilar. Jabroil ibn Yahyo boshchiligidagi arablar yana orqaga katta kuch bilan qaytadilar va to'rt oy davomida Norshoh qal'asini qamal qiladilar. Son jihatdan ustun bo'lgan arab qo'shinlari Norshoh qo'rg'onining devori tagidan uzunasiga 50 gazli chuqur qazib, uni qulatgach qishloqqa bostirib kiradilar. Qattiq qirg'in bo'lib, qo'zg'olonchilar yengiladilar. Norshoh qishlog'i egallanadi. Qo'zg'olon rahbarlari Hakim ibn Ahmad, Bog'iy va Xishriylar o'ldiriladi. Faqat Girdak qutulib qoladi va qayg'uli xabarni yetkazish uchun Muqanna huzuriga jo'nab ketadi. Arablar

Norshoh qishlog'ida isyonchilarni qonga botirgach, o'zlarining butun diqqat-e'tiborlarini qo'zg'olonning markazi bo'lgan Samarqand va Keshga qaratadilar. Chunki hali butun Movarounnahr Muqanna qo'li ostida edi. Buning ustiga 777-yilda turk sarkardasi *Qiyogi Go'zi* ham o'zining katta lashkari bilan Muqanna kuchlariga kelib qo'shilgandi. Qashqadaryo vohasidagi «**oq kiyimlilar**» kuchlariga Muqannaning o'zi bosh bo'ldi. Samarqand va Zarafshon atrofidagi kuchlarga esa Muqanna tomonidan tayinlangan sug'dlik Sug'diyon ismli kishi rahbarlik qildi.

O'lkadagi vaziyat arablar uchun g'oyatda og'ir va tashvishli edi. Buni to'g'ri hisobga olgan Xalifa Mahdiy qo'shimcha harbiy kuch to'plash maqsadida Nishopurga keladi. Kurashning bu bosqichida Buxorodagi oqsuyak feodal zodagonlar ham batamom arablar tomoniga o'tadilar va arab lashkarboshisi Maoz ibn Muslim boshchiligidagi katta qo'shin to'planadi. Narshaxiyning mubolag'a bilan bergan ma'lumotlariga qaraganda, Muqqanaga qarshi to'plangan arablarning birlashgan kuchlari 570 ming kishidan iborat bo'lgan. Lekin shunday katta kuch bilan ham Jabroil ibn Yahyo va Maoz ibn Muslim boshchiligidagi istilochilar, qo'zg'olonchilar ustidan sezilarli yutuqqa erisha olmaganlar. Faqat 777–778-yillar davomidagi urush harakatlari chog'ida buxorolik bir kishi tomonidan iste'dodli sarkarda Sug'diyonning o'ldirilishi «oq kiyimlilar» uchun juda katta yo'qotish bo'lgan. Shundan so'nggina arablar Samarqandni ishg'ol qilganlar.

Muqanna qo'zg'oloniga qarshi kurashning haddan tashqari cho'zilib ketganligi xalifa Mahdiyni juda tashvishga solayotgan edi. U qanday qilib bo'lmasin qo'zg'olonni tezroq bostirish uchun zarur choralar ko'radi. Shu maqsadda u arab lashkarlarining qo'mondonlik tarkibini keskin yangilaydi. Maoz ibn Muslim ham o'zining chaqirib olinishini iltimos qiladi. Arab qo'shinlariga o'zining johilligi va shafqatsizligi bilan nom chiqargan Sayd Xarashiy bosh qo'mondon etib tayinlanadi.

«Oq kiyimlilar»ga qarshi arablarning kurashi yangi davrga kiradi. 780–783-yillarni o'z ichiga olgan bu kurash davrining bosh maqsadi «oq kiyimlilar» qo'zg'olonining bosh rahbari Muqannani tor-mor keltirishdan iborat edi. Bu davrga kelib mahalliy oqsuyaklar va zodagon dehqonlar ozodlik va erk uchun olib borilgan kurash manfaatlariga xiyonat qilib, sotqinlarcha arablar tomoniga o'tadi-

lar. Ular Said Haroshiy lashkarlari bilan birlashib, Muqanna boshchiligidagi vatanparvar kuchlarga qarshi jang qiladilar. Kesh shahri va Muqanna qarorgohi bo'lgan nihoyatda mustahkam Som qal'asi atrofida keskin va shiddatli janglar bo'ladi. Mana shunday qaltis va nozik bir paytda Qulartegin boshchiligidagi turk suvoriylari Muqannaga yordamga keladilar. Xalifa Mahdiy esa arab qo'mondonligiga yangi madad kuchlari yuboradi. Madad kuchlar yetib kelgach, arablar va mahalliy sotqin kuchlar birlashib, Muqannaning so'nggi tayanchi bo'lgan Som qal'asini chor atrofdan qurshovga oladilar. Qo'zg'olonchilar bu siquvga bardosh bera olmaydilar va yengiladilar. Muqannaning og'asi Qabzam 3000 va Som qal'asi atrofida mudofaa janglariga qo'mondonlik qilgan Sarham 3300 kishilik qo'shin bilan sotqinlarcha Said Haroshiyga taslim bo'ladi. Uzoq davom etgan kurash oqibatida Muqanna qo'shinining tinkasi qurigan edi. Shu bois qo'zg'olon yengiladi va Muqanna halokatga uchraydi. Yozma tarixiy manbalarda Muqannaning taqdiri to'g'risida turlicha talqinlarga duch kelamiz. Tarixchi Taboriyning yozishicha, Muqanna o'z halokatining muqarrarligiga ko'zi yetgach zahar ichgan. Som qal'asiga kirgan arablar uning jasadini topganlar va boshini kesib, o'sha davrda Halabda turgan xalifa Mahdiyga olib borganlar. Narshaxiy bo'lsa afsonaga o'xshashroq rivoyatni hikoya qiladi. Uning yozishicha Muqanna o'zini yonib turgan o'tga tashlagan. Bu fikrni Bar Yahudiy (Abul Faroj) ham takrorlaydi. Beruniy o'zining «Xronologiya» asarida Muqannaning o'limi xususida ikki xil rivoyat keltirgan. Bu rivoyatlarga qaraganda Muqanna o'ldirilgan, ikkinchi rivoyatda esa Muqanna o'zini o'zi o'tga tashlab o'ldirgan deyiladi. Muqannaning qachon vafot etganligi haqidagi fikrlar ham bir xil emas. Narshaxiyning o'zi Muqannaning vafoti to'g'risida bir-birini inkor etuvchi ikkita yilni tilga oladi — bu 782 va 783-yillardir. Beruniy ma'lumotiga ishonsak Muqanna 785-yilda olamdan o'tgan.

Shunday qilib, qariyb o'n yil davom etgan va o'z davrida jahonning eng yirik davlatlaridan biri hisoblangan Arab xalifaligini larzaga solgan Muqanna qo'zg'oloni yengildi. «Oq kiyimlilar» qo'zg'oloni yengilganligining asosiy sabablari nimalardan iborat. **Birinchidan**, «oq kiyimlilar» qo'zg'oloniga qarshi kurashgan arab istilochilarining lashkarlari davlat hokimiyati qo'shini bo'lib, u tartibli, uyushgan katta kuch edi va u doimiy suratda Arab xalifaligi

tomonidan harbiy va moddiy tomondan ta'minlanib turildi. Muqanna kuchlari esa nima bo'lganda ham turli toifa va tabaqalarning vaqtinchalik qurama uyushmasidan tashkil topgan edi va doimiy muntazam ta'minlanib turadigan harbiy va moddiy zaxiraga ega emas edi. **Ikkinchidan**, Muqanna tomonida turib jang qilgan kuchlar turli toifa, tabaqa va guruhlarga mansub bo'lganliklaridan ularda mustahkam birlik bo'lmadi. Ularning kattagina qismi, xususan mulkdorlar, oqsuyak mahalliy hukmdorlar va zodagon dehqonlar dushman ustidan tez, yengil va osongina g'alaba qozonishga ko'z tutgan edilar. Urush cho'zilib ketgach, va borgan sari dahshatli tus ola borgach vatanfurush kuchlar xoinlik, xiyonat va sotqinlik yo'liga o'tdilar, hatto arab bosqinchilari tomonida turib o'z vatandoshlari, birodarlari, og'a va inilariga qarshi jang qildilar. Arab bosqinchilari esa bundan ustalik bilan foydalandilar. **Uchinchidan**, «oq kiyimlilar» qo'zg'oloni onglilik va dasturiy kurash darajasidan ancha yiroqdagi olomon kurashining nisbatan rivojlangan bir ko'rinishi edi. Albatta, biz qo'zg'olonga hozirgi xalq ko'zi bilan qarab uning oldiga buyuk va yuksak talablar qo'ya olmaymiz. Qo'zg'olon rahbari Muqanna ham o'z zamonasining vakili edi, ko'p hollarda qo'zg'olonga bevosita o'zi rahbarlik qila olmadi. Ko'p vaqtini u malikalar davrasida sharob ichib o'tkazdi.

Muqanna rahbarligidagi «oq kiyimlilar» qo'zg'oloni yengilgan bo'lsa-da, juda katta tarixiy iz qoldirdi va Movarounnahrda Arab xalifaligining mustamlakachilik bosqinchilik ildizlariga bolta urdi. Bu qo'zg'olon xalq ommasining kuch-qudrati birlikda, hamkorlikda ekanligini ko'rsatdi. IX asrdan boshlab o'lkada tashkil topa boshlagan mahalliy markazlashgan feodal davlatlarning shakllanish ibtidosi ham «oq kiyimlilar» qo'zg'oloni davrlaridan boshlangan desak, mubolag'a bo'lmaydi. Muqanna qo'zg'oloni, ayniqsa, hozirgi sharoitda O'zbekiston fuqarolari Vatan mustaqilligini yanada mustahkamlash uchun kurash olib borayotgan bir paytda g'oyat katta ijtimoiy-siyosiy va tarixiy ahamiyatga egadir. Muqanna va u bilan birga Vatan ozodligi va erki uchun kelgindi arab bosqinchilariga qarshi kurashgan fidoyi qahramonlar timsoli, ayniqsa, yosh avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash borasida asrlar osha xizmat qilaveradi.

Muqanna qo'zg'oloni yengilgan va halokatga uchragan bo'lsa-da, «oq kiyimlilar» harakati darhol to'xtab qolgani yo'q, balki u yana

bir necha o'n yillar mobaynida davom etdi va istilochi arablarning tinkasini quritib bordi. Bu albatta o'lkamiz xalqlarining erksevar, hurriyatparvar, haq va adolat uchun kurashda juda katta tarixiy an'anaga ega bo'lgan jasur va mard xalq bo'lganliklaridan dalolatdir.

Nazorat savollari

1. Arab xalifaligining tashkil topishi tarixi qanday bo'lgan?
2. Arablarning O'rta Osiyoga yurish qilishidan ko'zda tutilgan maqsadlar nimalardan iborat?
3. Arablar bosqiniga qarshi xalq ozodlik harakatlari va ularning qahramonlarini tavsiflang.
4. Arablar hukmronligi davrida siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy hayot qanday bo'lganligini mushohada qiling.
5. Qur'oni Karim va islom dini haqida nimalarni bilasiz?
6. Qachon, qaysi tashkilot tomonidan va nima uchun Toshkent shahri «Islom madaniyati poytaxti» deb e'lon qilingan?
7. Muhammad alayhissalom (s.a.v.) haqida nimalarni bilasiz?
8. Abu Muslim qo'zg'oloni ishtirokchilari kimlar edi?
9. Muqanna kim va u boshchilik qilgan qo'zg'olonning ahamiyati nimada?
10. Narshaxiy kim va uning qanday asarlarini bilasiz?
11. Arablar bosqining oqibatlarini sanab bering.

VI BOB

MOVAROUNNAHR VA XUROSONDA MUSTAQIL DAVLATLARNING TASHKIL TOPISHI

1. TOHIRIYLAR VA SOMONIYLAR DAVLATLARI

IX asrda O'rta Osiyo hududida hali ham arablar hukmronligi davom etardi. Ammo erk va hurlik singari oliyjanob tarixiy an'analarga sodiq bo'lgan avlod-ajdodlarimiz arab bosqinchilariga qarshi kurashni bir daqiqa bo'lsada to'xtatmadilar va mustaqil markazlashgan davlat barpo qilishga intildilar. Bu harakat arab istilochilarini har doim tahlika va qo'rquv ostida saqlab turdi. Ular joylardagi, hatto o'zlaridan chiqqan hukmdorlarga ham shubha bilan qarar va ishonmas edilar.

Xolid ibn Barmiq — Barmoiylar misolida buni ko'rib ishonch hosil qilamiz. Barmoiylar Xuroson va Movarounnahrni idora qilish bilangina cheklanib qolmadilar. Ularning ta'siri markaziy arab xalifaligida ham kuchli bo'lgan. Abbosiylar hukmronlik qilgan davrda qariyb ellik yil mobaynida davlatni idora qilishning mas'ul lavozimlari Balxdan chiqqan barmoiylarning qo'lida bo'lgan. Abbosiylar bunday mas'uliyatli lavozimlarni barmoiylar qo'lga berishga majbur bo'lsalarda, biroq ularning faollashib borayotganligidan qo'rqar edilar. 786–809-yillarda xalifalik qilgan Xorun Ar-Rashidning barmoiylar xonadoniga qaqshatqich zarba berganligini shu ma'noda tushunsa bo'ladi. U hatto o'ziga yaqin bo'lgan qishloqlar aholisini ham qirib tashlagan. Hokimiyat tepasiga barmoiylar o'rniga *Tohiriylar* keladi. Tohiriylar Xurosonning yirik oqsuyak yer egalaridan bo'lib, bu sulolaning asoschisi Tohir ibn Husayn edi. Bu sulola asli Hirot viloyatining Bushang shahridan edi. Tohir 809–813-yillarda Xorun ar-Rashidning o'g'illari Ma'mun bilan Amin o'rtasidagi bo'lgan kurashda Ma'mun tomonida bo'ldi, unga Bag'dodni va xalifalik taxtini egallashda yordam berdi.

Ma'mun 813-yilda xalifalik taxtiga o'tirgach, Tohir ibn Husayn katta hurmat va e'tiborga loyiq nufuzli kishi bo'lib qoldi. 821-yilda u Xurosonning noibi etib tayinlandi. Movarounnahr ham Xuroson noibligi tarkibiga kirardi. Uning qarorgohi Nishopurda edi. Tohir o'z qo'l ostidagi keng viloyatlarni mustaqil davlatga aylantirish uchun

ochiqdan ochiq harakat qildi. U noiblikka tayinlangan kundan bir yil o'tar-o'tmas, jome masjidida juma namozida o'qiladigan xutbadan xalifa nomini chiqarib tashlashga buyruq berdi. Bu o'sha davr uchun xalifaga qarshi ko'tarilgan isyon bilan teng edi. Bu voqeadan ko'p vaqt o'tmay Tohir ibn Husayn to'satdan vafot etdi. Shundan keyin Tohirning har bir qadamini kuzatib yurgan xalifa uni zaharlab o'ldirgan degan gap tarqaldi. Xalifa bunday mayda-chuyda gaplarga asos qoldirmaslik maqsadida Xuroson noibligi taxtiga Tohir ibn Husaynning og'illari Talxa va Abulabbos Abdullohni navbat bilan qo'ydi va Tohiriylar nasliy sulolasiga asos soldi. Abulabbos Abdulloh noibligi davrida (830–844) xalifaga rasman qaram — vassal bo'lsa-da, amalda mustaqil davlatga aylanib, poytaxtni Marvdan Nishopurga ko'chirdi. Buning eng asosiy sababchisi xalifalik hukmronligini xavf ostida qoldirgan va tez-tez ko'tarilib turadigan xalq qo'zg'olonlari edi. Ana shunday qo'zg'olonlardan biri 806-yilda bo'lgandi. Xalifalikni zirqiratgan bu qo'zg'olon Nasaf, Buxoro, Ushrushon, Shosh, Xorazm va boshqa hududlarni qamrab oldi. Qo'zg'olonga isyonkor arab lashkarboshisi **Rofe ibn Lays** boshchilik qildi. Qo'zg'olon Muqanna an'analarini davom ettirdi. Bu harakat, ayniqsa, Shosh shahrida kuchli tus oldi. Chunki bu yerda VIII asrning 80-yillarida yengilgan Muqanna muxlislari ko'proq yashiringan edilar. Qo'zg'olonni har galgidek turklar yana qo'llab-quvvatladilar. Qo'zg'olonchilar Samarqandni egalladilar. Xalifa Ma'mun bu harakatning xalifat uchun o'ta xavfli ekanligidan tashvishda edi va uni bostirish uchun turli vositalarni ishga soldi. Nihoyat qo'zg'olon 810-yilda bostirildi. Uni bostirishda Somon ibn Asad faol qatnashdi. Bu ishda Somonxudodning nabiralari — Asadning o'g'illari Nuh, Ahmad, Yahyo va Ilyoslar katta hissa qo'shdilar. Ular aslida Balx viloyatining Somon qishlog'i oqsoqoli Somonxudodning avlodlari bo'lganlar. Somon ibn Asad va farzandlari xizmatlari evaziga xalifa Ma'mun Nuh ibn Asadni Samarqandga, Ahmad ibn Asadni Farg'onaga, Yahyoni Shosh va Usturshonaga, Ilyosni Hirotga noib etib tayinladi. Bu voqea 819–821-yillarda ro'y beradi. Ana shu tariqa Movarounnahrda somoniylar sulolasi qaror topdi. Albatta bu yerda Tohirning Somon ibn Asad o'g'illarini yaxshi bilganligi va ularga xayrixohligi ham katta ro'l o'ynagan. Somon hali Marvda noib bo'lib turgan paytida Tohir ibn Husayn va xalifa Ma'munning diqqatini o'ziga tortgan edi. Somon Ma'munning ta'sirida otashparastlik dinidan chiqib, islom dinini qabul qilgan.

Aniq bo'lmagan ma'lumotlarga qaraganda aka-uka Somoniy-larning, xususan Ahmad ibn Asadning ahvoli og'irlashib qoladi.

Farg'ona va Usturshonada xalifalikka qarshi qo'zg'olon ko'tarilib, Ahmad o'z noibligini tashlab ketadi. Qo'zg'olonni Tohirning o'g'li Talxa bostirgach Ahmad Farg'onaga qaytadi va bu yerda uzoq vaqt hokimlik qiladi. Nuh Samarqandda 819–820-yildan 841–842-yilgacha, Ahmad Farg'onada 819–820-yildan 864–865-yilgacha, Yahyo Shosh va Usturshonada 819–820-yildan 855–856-yilgacha noiblik qiladilar. Noiblik alohida xizmatlari uchun in'om — mukofot tariqasida berilgan. Mansab bilan bir qatorda foydalanish uchun yer-mulklar ham hadya qilingan. Somoniylar ikkinchi darajali noiblar bo'lganliklaridan ularga mis tangalar (falsalar), tohiriylarga esa ayni zamonda kumush tangalar (dirham) zarb qilishga ham ruxsat berilgan. Somoniylarga in'om qilingan yerlarning naqadar boy bo'lganligini IX asrdagi mashhur arab geografi Ibn Hurdodbekning viloyatlarning soliq miqdori to'g'risidagi ma'lumotlaridan bilsak ham bo'ladi. Uning yozishicha, butun Sug'd hududi xalifalik xazinasiga tohiriylar orqali 326 ming muhammadiy dirhamdan to'lab turgan. Farg'ona Ahmad ibn Asad orqali 280 ming, Yahyo ibn Asad orqali Shosh — 607 ming, Usturshona — 50 ming dirhamdan to'lagan. Iqtisodiy yuksalish harbiy qudratni ham belgilagan. Movarounnahrda 600 ming suvoriy va piyoda qo'shin bo'lgan. Hozirgi O'zbekistonning shimoliy chegaralariga yaqin viloyatlarda asosan ko'chmanchi turk qabilalari yashaganlar. Sirdaryoning o'rta va quyi oqimlarida ularning shaharlari ko'p bo'lgan.

Ko'chmanchi turkiy qabilalar Movarounnahr vohalarida sug'diylar, farg'onaliklar, xorazmliklar va boshqalar bilan birga umumiy hayot kechirardilar.

IX asrning birinchi yarmidan e'tiboran turkiy-o'g'uzlar Movarounnahrning o'troq va madaniy hayot kechirayotgan vohasi xalqlariga hujumlar uyushtirib, ularni tez-tez bezovta qila boshlaganlar. Shu boisdan ham Abdulla ibn Tohir X asrning 30-yillarida turk-o'g'uzlardan himoyalaniş uchun Farobod (Qizil Arvotga yaqin) va Dohiston (Mashhadi Misriyon)da mustahkam ravotlar qurdirgan, hatto o'z o'g'li Tohirni qo'shinga bosh qilib, turk-o'g'uzlarga qarshi jang qilish uchun urushga yuborgan. Bunday istehkom devorlari Buxoroda (Kampir devor nomi bilan hozirgacha mashhur), Samarqandda (Qiyomat devor deb ataladi) va boshqa joylarda ham qurilgan.

Ko'chmanchi turk qabilalari IX asrning birinchi yarmida Yahyo ibn Asad hokimlik qiluvchi Shosh (Chosh)ga tez-tez hujumlar uyushtirganlar. Yahyoning iltimosiga binoan va uning

ishtirokida akasi Nuh ibn Asad 840-yilda Isfijobning turk hokimiga qarshi yurish qildi va tarixiy g'alabaga erishdi. U Isfijobda ulkan va mustahkam mudofaa devori qurdirgan. Nuh ibn Asad 841-yilda vafot etdi. Manbalarning guvohlik berishicha, Samarqand viloyatini bir vaqtlar aka-uka Ahmad va Yahyo birgalikda idora qilganlar. 855-yilda Ahmadning o'g'li Nasr ibn Ahmad Samarqand noibligiga tayinlanadi. Bu hol Movarounnahrda Ahmad ibn Asad nufuzining oshuviga olib keladi. 856-yilda Yahyo ham vafot etdi. Ahmad endi Shosh va Ushrushon noibligini ham o'z qo'lga oladi va bu viloyatlarni o'g'li Yoqub ibn Ahmadga beradi.

Ana shu tariqa IX asrning o'rtalariga kelganda Buxoro, Qashqadaryo viloyatlari va Chag'anrud (hozirgi Surxondaryo) vodiylaridan boshqa Movarounnahrning barcha hududi Ahmad va uning o'g'illari ta'siri doirasiga kirdi. Bu ishga Tohir ibn Abdulla (844–862) qarshilik qilmadi. Chunki endi somoniylar ustidan ilgarigidek ota-bobosi singari hukmronlik qila olmasligini yaxshi bilardi. Sababi, tohiriylar sulolasi borgan sayin inqiroz sari yuz tutmoqda edi.

IX asrning 60-yillaridan e'tiboran tohiriylar hukmdorlarga qarshi xalq harakatlari kuchaydi. Bu harakatga g'oziyalar boshchilik qildilar. («G'oziyalar» asosan ko'chmanchi qabilalar hujumini bartaraf qilish maqsadida kambag'al hunarmandlar va yersiz ziroatchilardan tashkil topgan qurolli qo'shin.) G'oziyalar harakatini aka-uka Yoqub va Amr binni Lays boshqardilar. Ular dastlab Seistonda hokimiyatni qo'lga olgach, 873-yilda tohiriylarning qo'shinlariga katta zarba berib, Xuroson poytaxti Nishopurni egalladilar. Shu davrdan e'tiboran tohiriylar sulolasi barham topdi va Xurosonda hokimiyat Safforiylar qo'lga o'tib ketdi. Rasmiy suratda Xuroson va Movarounnahr ustidan hukmronlik qilib turgan tohiriylar sulolasining inqirozga uchraganligi Movarounnahrdagi mahalliy hokimlarning o'lkani to'la mustaqilligini ta'minlash sari harakatlari uchun qulay imkoniyatlar yaratib berdi. Endi bu davrda somoniylar siyosiy kurash maydonida erkin harakat qila boshladilar va ular Movarounnahrda markazlashgan bir butun davlat barpo qilishga kirishdilar. Birlashtirish g'oyasini shaharliklar ham, dehqonlar ham qo'llab-quvvatladilar. Chunki birlashgan va markazlashgan yagona va qudratli davlatgina ko'chmanchi qabilalarning hujumini daf qila olishi mumkinligini ular yaxshi bilar edilar. Markazlashgan yagona va qudratli davlat kuchli harbiy kuch yaratish imkoniyatini berardi.

864–865-yilda Ahmad ibn Asad vafot etdi. Taxtga uning o'g'li Nasr ibn Ahmad (865–892) o'tirdi. Nasr oldida ikkita muhim vazifa

turardi. Birinchisi ko'chmanchi qabilalarning hujumini zaiflashtirish bo'lsa, ikkinchisi Buxoro, Naqshob va Kesh hududlarini qo'shib olishdan iborat edi. Nasr birinchi maqsadni amalga oshirish niyatida Turkiston shahri yaqinidagi Shovgar shahriga yurish uyushtirdi va qo'shinga o'zi boshchilik qildi.

Nasr o'zining ikkinchi maqsadini amalga oshirish uchun Buxoroni egallashga kirishdi. Buxoroni 874-yilda so'nggi tohiriylar Muhammad ibn Tohirning ukasi Husayn ibn Tohir qo'lga kiritdi. Husayn Buxoroga Xorazm qo'shinlariga bosh bo'lib keldi va aholini ayovsiz taladi. U o'zini Buxoro hokimi deb e'lon qildi. Ammo hokimligi uzoqqa cho'zilmagani o'zi ham payqagan Husayn ibn Tohir aholidan ko'proq o'lponlar to'plashga shoshildi. To'plangan o'lponlar past qiymatli dirhamlardan iborat bo'lganligi uchun ularni kumush tangalarga almashtirishni buyurdi. Bu esa aholining g'azabini qozg'atdi, xalq qozg'olon ko'tarib, Husayn saroyini egallab oldi va uni taladi. Shahar jamoasining yuqori tabaqalari Samarqandga — Nasr ibn Ahmadga o'z vakillarini yubordilar va somoniylar xonadonidan biror kishini hokim qilib jo'natishni iltimos qildilar. Bu taklif albatta, Nasrni xursand qildi va u o'z ukasi Ismoil ibn Ahmadni Buxoroga hokim qilib jo'natdi. Ismoil Somoniy 849-yilda Farg'onada tavallud topgan. 14 yoshida otasi vafot etib, akasi Nasr qo'lida qolgan. Ismoil Somoniy o'z hokimligining (874–907) dastlabki davrlarida katta qiyinchiliklarga duch keladi. Chunki xalq ommasi somoniy noiblaridan shu paytgacha biror-bir yaxshilik ko'rgan emasdi. Ismoil ham albatta yaxshilik kutish uchun hech qanday asos yo'q edi. 875-yilda Ismoil o'zining ikkinchi marta Buxoroga kelishida yo'lda xalqning notinch ekanligini o'z ko'zi bilan ko'rdi. Tarixchi Narshaxiyning yozishicha, Barket bilan Romiton o'rtasida 4 ming dehqon qozg'olon ko'tarib chiqdi. Hokim sifatida Ismoilning dastlabki ko'rgan tadbiri dehqon oqsuyaklari va lashkarboshilariga suyanib, xalq qozg'olonini bostirishdan iborat bo'ldi.

O'zini butun boshli Movarounnahr hokimi deb hisoblagan Nasr ibn Ahmad kumush tangalar zarb qila boshladi. 886–887-yili Nasr tomonidan Samarqandda zarb qildirilgan somoniylarning eng birinchi kumush dirhamlarining namunasi O'zbekiston tarixi muzeyida saqlanmoqda. Nasr ibn Ahmad o'z ukasi Ismoilni o'ziga tobe noib deb hisoblar va istagan paytda uni almashtirish mumkin deb o'ylardi. Ammo Ismoil akasiga bo'ysunishni ochiqdan ochiq xohlamagan va Buxoroning mustaqil bo'lishiga harakat qilgan. Bu harakat Ismoilning turli bahonalar bilan Samarqandga soliq va o'lponlar

to'lashdan bosh tortganligida yaqqol ko'zga tashlanadi. Ikki aka-uka o'rtasida 888-yilda kuchayib ketgan dushmanlik urush boshlanishiga sabab bo'ldi. Bu urushda Nasr batamom mag'lubiyatga uchradi va Ismoil butun Movarounnahrni boshqarishni o'z qo'lga oldi. Nasr somoniylar xonadonining boshlig'i sifatida hurmatga loyiq bo'lsa-da, unda hech qanday hokimiyat yo'q edi. U to'rt yil Samarqandda yashab 893-yilda vafot etdi. Manbalar tili bilan aytganda, Ismoil Somoniy «aqli, adolatli, shafqatli, fikr va tadbir egasi» edi. U 892-yilda butun Movarounnahr hukmini o'z qo'lga olishga erishib, «haqiqatan ham podsholikka loyiq va haqli ekanligini» isbotladi.

Nasr ibn Ahmadning mis tanga puli (X asr).

Ismoil Somoniy 893-yilda ko'chmanchi turk qabilalari ustiga yurish qildi. Bu yurishda u katta tarixiy g'alabani qo'lga kiritdi. Tarozi (hozirgi Jambul)ni egalladi va turklarning xonini 10 ming askari bilan birga asir oldi. Bu jang davomida shu darajada katta o'lja qo'lga kiritildiki, har bir jangchiga 10 ming dirhamdan boylik ulashib berildi. Ismoil Tarozi shahridagi xristian qasrini musulmon masjidiga aylantirdi. Movarounnahr siyosiy hayotidagi bu o'zgarish Xuroson hukmdori Amr ibn Laysga ham, arab xalifasi Mutazzidga (892–902) ham xush kelmagani aniq. Buning isbotini xalifaning Ismoilni Movarounnahr taxtidan mahrum etib, Amr ibn Laysni Xuroson bilan birga Movarounnahr ustidan ham hukm yuritish huquqi bilan ta'minlagani haqidagi farmonidan bilib olish mumkin. Bu bilan bu ikki hukumdorni xalifa bir-biri bilan g'ijgijlagan. Natijada 900-yilda Ismoil bilan Xuroson hokimi safforiy Amr ibn Lays o'rtasida urush keltirib chiqardi. Amr ibn Lays hukmronligi (879–900) davrida o'zining aqlliligi va serg'ayratliligi tufayli kuchli hokimiyat barpo qildi. Xalifa undan qo'rqardi. Xalifa Amr ibn Laysni Xuroson bilan Movarounnahr ustidan ham hukmronligini ta'minlovchi farmon chiqardi. U Amr bilan Ismoilni to'qnashtirib, o'rtada o'zi yutib chiqishni mo'ljallagan edi. Lekin voqealar rivojlanib borishi

xalifa umidlarini chippakka chiqardi. Bu urushda Ismoil katta g'alaba qozondi va uning davlati, kuch va qudrati yanada yuksaldi. Safforiylar qoldirgan meroslarni o'ziniki qilib olgan Ismoil butun Hurosonni ham somoniylar davlatiga qo'shib oldi.

Ismoil Somoniy shu darajada kuchli va qudratli davlat barpo qildiki, ko'chmanchi qabilalarga qarshi kurashmoq uchun mudofaa istehkomlari bo'lgan devorlarga, umuman hech qanday ehtiyoj qolmadi. Narshaxiyning ma'lumotlariga qaraganda mamlakat mudofaasini ta'minlashda devorlariga qaraganda qo'shinlarning ro'liga katta baho berib, Ismoil Somoniy «Men — Buxoroning devoriman», degan edi. Kuchli markaziy hokimiyat va qudratli qo'shinning barpo etilishi Ismoil Somoniy va uning izdoshlariga Movarounnahr va Eronning ichki muammolariga asosiy diqqat-e'tiborini qaratish imkoniyatini berdi.

Ismoil Somoniy o'z davrining yirik va aqlli davlat arboblardan bo'lgan. U yirik va markazlashgan davlat barpo qilishdan manfaatdor bo'lgan barcha oqsuyak amaldorlarni o'z atrofiga to'playdi. Ularning yordami bilan Ismoil shunday bir qudratli markazlashgan davlat barpo qiladiki, bu davlat o'sha vaqtda Sharqda shuhrat topadi. Ismoil Somoniy davrida Movarounnahr Arab xalifaligining istibdodidan abadul-abad ozod bo'ldi. Ammo bir qarashda qudratli bo'lib ko'ringan bu davlatni ichdan yemirayotgan bir qator ijtimoiy ziddiyatlar bor ediki, buni hatto Ismoil Somoniy ham bartaraf eta olmadi. Bu markaziy hokimiyat bilan mahalliy hokimiyat o'rtasidagi qarama-qarshilik edi. Somoniylar har qancha urinsalar-da, Sejiston, G'uzg'on, G'azna, Garjiston, Isfijob, Xorazm hozirgi Tojikistonning tog'li viloyatlari: Chag'oniyon va Rashtani o'zlariga batamom bo'ysundira olmadilar. Bu viloyatlarning hokimlari markaziy hokimiyatni rasman tan olsalar-da, amalda mustaqil siyosat yurgizardilar. Somoniylar davrida qo'shinda yetakchi mavqeni turk sarkardalari va g'ulomlari egallagan edilar. Ularga hamma vaqt ham ishonib bo'lmasdi.

Ismoilidan so'ng uning vorislari davrida somoniylar sulolasi inqilroz sari yuzlandi.

Ismoilning o'g'li Ahmad hukmronligi (907–914) davrida arab tili yana davlat tiliga aylantirildi, arab tilini bilgan shaxslarning mansab va martabalari oshirildi. Holbuki, Ismoil Somoniy davrida bu narsa yo'q edi. Albatta, bu hol saroy amaldorlarining, birinchi navbatda, turklardan iborat harbiy oqsuyaklarning noroziligini oshirdi. Shu bois Ahmadning turk g'ulomlari tomonidan o'ldirilishi tasodif emasdir. Ahmad o'ldirilgach taxtga uning sakkiz yoshli o'gli Nasr II (914–

943) o'tqazildi. Uning hukmronligi davrida Buxoroda Registon maydonida devonlar uchun saroy qurdiradi. Davlat boshqaruvida esa Nasr II davrida amaliy ishni vazir Abuabdullo Muhammad ibn Ahmad Jayhoniy olib bordi. Hali Ahmad ibn Ismoil hayotlik chog'idayoq bir qator viloyatlarda xalq ommasining qo'zg'olonlari bo'lganligi qayd qilingan. Ahmadning o'ldirilishi munosabati bilan bunday harakatlar yanada avj olgan. Ahmad hayotlik chog'ida Ismoilning ukasi Is'hoq ibn Ahmad Samarqandda qo'zg'olon ko'taradi. Bu qo'zg'olon shafqatsizlik bilan bostiriladi. Ahmad Ray va Seistonda ko'tarilgan isyonlarni ham shafqatsizlarcha bostirdi.

Nasr II saroyida vazirlik lavozimida, amalda esa hokimiyatni boshqargan Jayhoniy mamlakatda tartib-intizom va osoyishtalik o'rnatmoqchi bo'lsada, uni eplay olmadi, xalq noroziligini bartaraf eta olmadi va isyonchi feodallar kayfiyatini tinchlantira olmadi. Uning qilgan ishi Abusolih Mansur ibn Is'hoq boshchiligida Samarqandda ko'tarilgan qo'zg'olonni bostirishdan iborat bo'ldi, xolos. Bu qo'zg'olon 914-yilda boshlangan edi. Nasr II davlatining janubiy viloyatlarida qo'zg'olon yanada kuchliroq ko'tarildi. Bu qo'zg'olonga Ahmad ibn Ismoil davrida ishonchli va sadoqatli lashkarboshi bo'lgan Husayn ibn Ali Marvaziy boshchilik qildi. Marvaziy xalq ommasining noroziligidan ustalik bilan foydalangan. Bu harakatda karmatlar¹ diniy oqimining ta'siri katta bo'lgan. Karmatlar Misrdagi fotimiylar bilan mustahkam aloqada ish olib borganlar. Ular somoniylar davlati ichiga yashirincha kirib olib, xalq ommasining kurashlaridan o'z manfaatleri yo'lida foydalanmoqchi bo'lganlar. Nasr II zamonida karmatlar ta'limoti Xuroson va Movarounnahrda keng quloch yoydi. Ish shu darajaga borib yetdiki, Nasr II ning o'zi ham karmat ta'limotini qabul qilgan. Yana shunisi diqqatga sazovorki, Nasr II Buxoro zindonida vafot etgan Xuroson karmatchilari harakatining yirik rahbarlaridan biri bo'lgan Husayn ibn Ali Marvaziyning xuni uchun 119 ming dinor to'lashga rozilik bergan. Husayn ibn Ali esa Misr fotimiylarining maslahati va yo'l-yo'riqlari asosida ish ko'rgan edi. Xullas, Husayn ibn Ali Marvaziy bosh bo'lgan qo'zg'olon 918-yilda bostirildi va uning o'zi asir olindi.

Somoniylar hukmdorining karmatchilarga nisbatan samimiyligi musulmon ruhoniylari va turk lashkarboshilari noroziligiga sabab bo'ldi. Ular Nasr II ga qarshi fitna uyushtirdilar. Uyushtirilgan fitna fosh qilinadi. Biroq Nasr II o'z o'g'li Nuh foydasiga taxtdan voz

¹ Islomda karmatlardan tashqari «shialar», «islomiylar», «horijiylar» kabi har xil mazhab – oqimlar bo'lgan.

kechishdan boshqa chora topa olmaydi. Nuh o'z otasini kishanlab, qal'aga qamab qo'yishga buyruq beradi. Movarounnahrda karmatchilar harakatining rahbari Muhammad ibn Ahmad Nahshabiy (Nasafiy) esa Buxoro maydonida osib o'ldiriladi. Shundan so'ng mamlakatda karmatchilarni yoppasiga qirish boshlandi. Ammo Nuh har qancha urinsa-da, karamatchilarni yo'qota olmadi, u Movarounnahr va Xurosonda uzoq vaqtgacha yashab keldi.

Somoniylar davlati Nuh ibn Nasr (943–954) hukmronlik qilgan davrda har tomonlama og'ir ahvolga tushib qoldi. Davlat xazinasi batamom bo'shab qoldi, moliyaviy ahvol og'irlashdi. Xalqdan olinadigan soliq va o'lponlar ko'payib ketdi. Hatto soliqlarni muddatidan ilgari undirib olish odati chiqarildi.

Nuh ibn Nasr vazirlik mansabiga uquvsiz va jaholatparast dindor Abdulloh Muhammad as-Sulomiyni tayinlaydi. Tayinlangan vazir faqat diniy ishlar bilan shug'ullandi-yu davlat ishlarini o'z holiga tashlab qo'ydi. Har tomonlama iqtisodiy qiyin ahvolga tushib qolgan xalq ommasi Nuhga qarshi qo'zg'olonga tayyorlandi. 947-yilda hatto qisqa muddatga bo'lsa-da, qo'zg'olon ko'targan xalq Xuroson noibi Abuali Chag'oniy yordami bilan Buxoro taxtini bosib oldi. Natijada Nuh Samarqandga ketishga majbur bo'ldi. Faqat Abuali Chag'oniy Buxorodan ketgandan keyingina Nuh o'z taxtiga qaytib keladi va qo'zg'olonda qatnashgan qarindoshlarini jazolaydi. Nuh ibn Nasr yon berib, Abuali Chag'oniy bilan yarashgan bo'lsada, ikki o'rtadagi kurash Nuhning o'limi (954)dan so'ng o'g'li Abdulmalik (954–961) davrida ham davom etdi. Somoniylar davlatida turk lashkarboshilarining ta'siri shu darajada kuchayib ketdiki, ular davlatni boshqarish ishlarini batamom o'z qo'llariga oldilar. Bu borada turk lashkarboshisi Ali Taginning ro'li va o'rni g'oyatda katta bo'ldi.

Abdulmalik vafoti (961)dan so'ng somoniylar hukmronligi batamom inqirozga uchradi, desa ham bo'laveradi. Buni shu narsa ochiq-oydin ko'rsatadiki, Abdulmalik vafotidan so'ng qo'zg'olon ko'targan xalq Buxoro taxtini egallab talon-taroj qiladi, taxt uchun kurash kuchayadi. Bu kurash jarayonida Ali Taginning nufuzi pasayadi. Bu holni shundan ham bilsa bo'ladiki, Ali Taginning talabi bilan amir taxtiga qo'yilgan Abdulmalikning o'g'li Nasr III bir kundan keyinoq taxtdan tushirildi. Ayni zamonda Ali Tagin ham G'aznaga ketishga majbur bo'ldi va u yerda mustahkam davlat barpo qildi. Somoniylar davlatining bundan keyingi taraqqiyot bosqichi ham hokimiyat, davlat va mol-dunyo talashib, kurash bilan o'tdi va oxir-oqibatda yuztuban inqiroz sari ketdi.

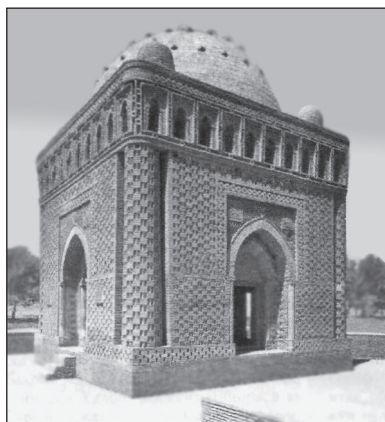
2. SOMONIYLAR DAVRIDA IJTIMOIIY-SIYOSIY VA XO‘JALIK HAYOTI

Somoniylarning eng aqlli va tadbirkor vakili Ismoil Somoniy bo‘lganligini yuqorida ta’kidladik. U asosiy diqqat-e’tiborni o‘z davri uchun ilg‘or hisoblanmish markazlashgan davlat tizimini joriy etishga qaratdi. Bu tizim asosini oliy hukmdor dargohi (saroyi) va devonlar (vazirliklar) majmui tashkil etgan. Oliy hukmdor amir unvoniga ega edi. Shu sababdan yozma manbalarda Amir Ismoil, Amir Ahmad kabi ta’kidlarni uchratamiz. Bundan tashqari Xoris amiri lavozimi ham bo‘lib, u oliy hukmdorning barcha hukm va topshiriqlari ijrosining bajarilishini nazorat qilgan. Dargoh hamda boshqa qator muhim davlat idoralarining xavfsizligini amalga oshirish vazifasini Bosh Hojib va uning xodimlari bajarganlar. Dargohning xo‘jalik yumushlari faoliyatini Vakil boshqargan. Bundan tashqari, dargohda dasturxonchi, eshik-og‘asi, sharbatdor kabi xizmatchilar ham bo‘lgan.

Devon boshqaruvi 10 ta yo‘nalishdan iborat bo‘lib, poytaxt Buxoroda alohida binolarda joylashgan edi: Bosh vazir devoni; moliya (kirim-chiqim) ishlari devoni: davlat rasmiy hujjatlarini ishlab chiqish devoni; soqchilar boshlig‘i devoni; xat-xabarlar mutasaddisi devoni; saroy ish boshqaruvchisi devoni; muxtasib devoni (uning xizmatchilari zimmasiga shahar va qishloqlarda, ko‘cha va bozorlarda ijtimoiy tartibni himoya qilish, diniy marosimlarni amalga oshirishda chegaradan chiqmaslik kabi ishlar yuklangan); vaqflar devoni; qozilik ishlari devoni ana shular jumlasidandir. Bu zikr qilingan de-

vonlarning mahalliy joylarda bo‘limlari bo‘lgan. Viloyatlar boshliqlari hokim, shahar boshliqlari rais deb yuritilgan. Davlat ishlariga qabul qilishda ma’lum bir talablar o‘lchovi bo‘lgan, bular: davlat tilini mukammal bilish, zamona huquq me’yorlaridan to‘liq xabardorlik, tarix, adabiyot kabi ilmlardan boxabarlik, hisob-kitob ishlaridan bilimdonlik kabildardir.

Harbiy lashkar ikki toifaga bo‘lingan: doimiy ravishda faoliyat ko‘rsatuvchi saralangan (gvardiya)

**Buxoro. Ismoil Somoniy
maqbarasi. X asr.**

va zarur hollarda yig'iladigan ko'ngillilar. Yuqoridagilardan shunday xulosa chiqarish mumkinki, somoniylar davrida davlat boshqaruvi va harbiy siyosatning o'z davri uchun murakkab va salohiyatli tizimi tashkil topgan. Mazkur masalaga juda katta e'tibor berilganligini shu narsadan ham bilsa bo'ladiki, davlatning umumiy yillik daromadi 45 million dirhamni tashkil etgani holda, shundan 20 million dirham davlat boshqaruvi va lashkarga sarflangan.

Somoniylar sulolasi hukmdorligi davrida Movarounnahrda xo'jalik taraqqiyoti faqat O'rta Osiyoninggina emas, balki Old Osiyoning ham yetuk hududlaridan biri hisoblanardi. Shahar bilan qishloq o'rtasidagi, o'troq dehqonchilik hududlari bilan ko'chmanchi qabilalar o'rtasidagi mahsulot ayirboshlashning kuchayib borishi, karvon savdosining o'sishi o'lkaning qishloq xo'jaligini, kon ishlari va hunarmandchilikning rivojlanishi omili bo'ladi. Movarounnahr iqtisodi musulmon mamlakatlari orasida yetakchi o'rinlardan birini egallar edi.

IX asrda Movarounnahr asosan qishloq xo'jaligi mamlakati bo'lganligidan, hatto hunarmandlar ham bu soha bilan shug'ullanar edilar, hech bo'lmaganda ular o'z tomorqa yerlarida ishlab, o'zlariga kerakli bo'lgan mahsulotlarni o'z yerlaridan olardilar. Yozma manbalarining bergan ma'lumotlariga qaraganda Zarafshon, Qashqadaryo vohalari, Farg'ona, Eloq, Shosh va Xorazmda IX–X asrlarda bug'doy, arpa, sholi, tariq, g'o'za va boshqa ekinlar ekib dehqonchilik qilganlar. O'lkaning kattagina qismida lalmikorlik dehqonchilik madaniyati ham bo'lgan. Bundan tashqari, beda, zig'ir, kanop ekish ham aholi dehqonchiligida qo'llanilgan. Zig'ir va kanopdan olingan yog'lar o'sha davrda katta shuhrat topgan. Xorazmda sedana, kunjut yetishtirilgan va ulardan yog' mahsulotlari tayyorlangan.

Movarounnahr va Xorazmda bog'dorchilik, polizchilik taraqqiy etgan, meva-cheva yetishtirilgan. Shaftoli, o'rik, nok, olma, anor, anjir, uzum, olcha, olxo'ri, qovun-tarvuz, xullas, deyarli hamma meva turlari bo'lgan.

O'lkamiz o'z davrining yirik hunarmandchilik markazlaridan hisoblangan. Jumladan, Buxoroning Zandona va Iskijkat qishloqlarida to'qilgan bo'z matolar, Samarqandning Vadori qishlog'ida yaratilgan mato buyumlar Eron, Iroq va Hindistondan tashqari joylarga ham olib ketilgan va mashhur bo'lgan. Buxorodan chetga qo'y terisi, yog', soch moyi, mayin gazlamalar, joynamoz gilamlar, gilamlar, mehmonxonalarga yoziladigan matolar, Ushmundan

matolar, egarlar, Taboristondan matolar, go'sht va qovunlar, har xil shoyilar, ro'mollar, uzangilar, suvluqlar, qayishlar, qozonlar, yong'oqlar, Jizzaxdan jun gazlamalar va kiyimlar, Shoshdan a'lo sifatli charm va charm mahsulotlari, o'qdonlar, egarlar, chodirlar, chakmonlar, namoz gilamchalar, yelkapo'shtlar, kamonlar, ignalar, bo'z, g'alla va qaychilar chiqarilgan.

Arab geograflari Eloq viloyatini Shosh bilan Farg'ona oralig'ida joylashganligini qaydetadilar. Eloq Xasrdakumush — qo'rg'oshin qazib chiqarishning markazlaridan biri bo'lgan. Eloqda Movarounnahrning uchinchi kumush zarbxonasi ochilgan. Biri Samarqandda, yana boshqasi Buxoroda bo'lgan. Eloq chekani — «Shosh koni» deb o'sha davrda shuhrat topgan. O'z vaqtida Xuroson noibi Ma'mun ibn Xorun ar-Rashid nomidan zarb qilingan kumush dirhamlarning birida «Shosh konida» 189-hijriy yilida (805-yil) zarb qilindi», yana boshqa birida esa «190-(805–806) yilda» degan so'zlar bor.

Eloqdagi kumush konining nechog'li katta ahamiyatga molik ekanligini tasavvur qilish uchun e'tiborni shunga qaratmoq joizdir, o'sha vaqtlarda kumushni muomalada juda ko'p ishlatgan Sharqiy Yevropaning o'zida bironta ham kumush, qo'rg'oshin koni bo'lmagan. Sharqiy Yevropadagi davlatlarda muomalada asosan somoniylar zarb etgan tangalar bo'lgan.

Movarounnahr xo'jaligida temir qazib chiqarish ham katta o'rin tutgan. Temir Usturshonaning ikki hududidan — Mink va Marsmandan qazib olingan. Temir rudaning bir qismi shu yerning o'zida eritilgan va ishlatilgan, qolgan qismi esa Farg'onaga olib ketilgan. Asbar (Isfara)da toshko'mir qazib olingan, Farg'onada neft borligi aniqlanib, undan harbiy maqsadlarda foydalanganlar. Marsmandada har oyning boshida bir marta bozor ochilardi. Bu bozorga juda uzoq joylardan odamlar kelardi. Somoniylar davrida Movarounnahr xo'jalik hayotida Xorazm katta o'rinni egallagan. Xorazm chetga savsar mo'ynasi, oq suvsar mo'ynasi, sassiqko'zan mo'ynasi, latcha mo'ynasi, tulki, quyon va echki mo'ynalari, sham, o'q, oq terak po'stlog'i, uzun qalpoqlar, baliq yelimi, kanakunjut moyi, anbar, ot terisidan ishlangan charm, asal, yong'oq, lochin, qalqonlar, qo'ylar va sigirlar chiqarar edi. Xorazm bu buyumlarni bulg'orlardan olardi. Bulardan tashqari, Xorazm chet mamlakatlar bilan ko'plab quruq mevalar, targ'it movud, qand-qurs, gilamlar, kimxoblar, choyshablar, va qulflar, kamonlar, pishloq, bo'za, baliq, qayiqqlar va boshqa mahsulotlar bilan ham savdo qilardi.

Somoniylar davrida Movarounnahrda «Buyuk ipak yo'li» orqali

bo'ladigan karvon savdosi katta ahamiyat kasb etdi. Karvon savdosi O'rta Osiyo orqali Janubi-sharqiy Yevropa mamlakatlarini Sharq mamlakatlari, avvalo Mo'g'uliston va Xitoy bilan bog'lab turar edi. Old Osiyo davlatlarini Mo'g'uliston va Xitoy bilan bog'laydigan yo'l eng gavjum va serqatnov karvon yo'li bo'lgan. Bu yo'l Bag'doddan boshlanib, Hamadon, Nishopur, Marv, Omul (Chorjo'y), Buxoro, Samarqand, Shosh, Taroz (Jambul), Kulon (Lugovaya bekati), Marki, Bolosog'un, Suyob, Issiqko'lning janubiy qirg'og'i orqali o'tib, Sharqiy Turkiston orqali Xitoyga borar edi.

O'rta Osiyodan Yevropaga olib boradigan yo'lning ahamiyati juda katta bo'lgan. Lekin o'sha davrda Xazar podsholigi bilan Xalifat va bulg'orlarning munosabatlari yaxshi bo'lmaganligi tufayli karvonlar Kavkaz va Xazarlar hududi orqali borish imkoniyatidan mahrum bo'lganlar. Yo'l endi O'rta Osiyo orqali Marv, Buxoro, Qiyot, Urganch, Zamjan, Emba, Yoyiq (O'rol), Samara, Kinel, Cheremshan daryolaridan o'tib, so'ng Bulg'oriyaga borgan.

Xorazmning o'ziga kelganda u Xazar podsholigi bilan turli sohalarida savdo va madaniy aloqalar o'rnatgan. Bu davrda savdo-sotiq ishlarida ko'proq cheklar qo'llanilgan. Cheklarni ko'rsatish orqali mo'ljalidagi joydan chekka to'langan miqdordagi pulni olish mumkin edi. Savdo asosan ayirboshlash yo'li bilan olib borilgan, pul esa hisob-kitob birligi vazifasini o'ynagan, xolos. Karvonlar o'tadigan shahar va qishloqlarda karvonsaroylar qurilgan. Karvonsaroylarda savdogarlar, ularning xizmatkorlari, ot-ulovlari uchun barcha shart-sharoitlar bo'lardi. Zarur hollarda karvonsaroylarning o'zida ko'tara savdolar qilinardi. Odamlar bu yerga savdo qilish uchun kelib, boshqa shaharlar va mamlakatlardagi tovar mollarning qiymatlarini ham bilib olar edilar. Karvonlar bir necha o'ndan bir necha mingga qadar ot va tuyalardan iborat bo'lgan. Ularni qo'riqlab boruvchi maxsus qurolli soqchilari bo'lardi. Har bir karvonda tilmochlar olib yurilgan. U paytda karvonlarga faqat savdo uyushmasi deb qaramaganlar. Karvon tarkibida savdogarlardan tashqari hunarmandlar, olimlar, rassomlar, san'atkorlar, ustalar, sayyohlar va elchilar ham bo'lardi. Savdo karvonlariga, odatda, elchilik topshiriqlari ham berilardi.

Jumladan, 922-yilda xalifa *Muqtadirdan* bulg'or podshosiga yuborilgan karvon butun boshli bir elchixona edi desa bo'ladi. Karvonda mirzalik-kotiblik vazifasini bajargan Ahmad ibn Fadlan-ning yozib qoldirgan xotiralariga qaraganda bu karvon savdogarchilik ishlaridan tashqari yana elchilik, harbiy va diniy vazifalarni ham ado etgan.

Savdo karvonlari «Buyuk ipak yo'li» orqali Xitoydan ipak va ipak matolari, kimxob va shoyi, oltin va kumush aralashtirilib to'qilgan zarbof matolarni Movarounnahrda olib kelganlar. O'rta Osiyodan Xitoyga esa shisha-oynalar, otlar olib borib sotganlar.

Sharqiy Yevropa bilan olib borilgan savdoda Xorazm muhim o'rinni egallagan. IX–X asrdagi karvon savdosi Xorazm bilan ikki yirik savdo markazi — xazarlar va bulg'orlar o'rtasida olib borilgan. Bu davrda ikkita savdo markazi Volga bo'yida shuhrat qozongan. Bu — Itil bilan Bulg'or bo'lgan. Itil shahri ikki qismdan iborat edi. Shaharning g'arbiy qismi Itil, sharqiy qismi esa Hazoron deb atalgan va u savdo markazi bo'lgan. Hazoron aholisining ko'pchilik qismini xorazmliklar tashkil qilgan. Ibn Havqalning ta'kidlashicha, musulmonlar shahri bo'lgan Hazoronda 30 ta machit bo'lgan. Ma'sudiy esa Hazoron xoqonining qo'shinlari asosan xorazmliklardan bo'lganligini yozadi. Ibn Havqal xoqon qo'shinlari tarkibida 12 ming xorazmlik bo'lganligiga alohida e'tibor beradi.

Volga bo'yining O'rta Osiyo va xususan Xorazm bilan savdosida bulg'orlar ham katta o'rin tutgan. Sharqiy Yevropaga O'rta Osiyodan zarb etilgan dirhamlar, sholi, ip gazlama, jun va boshqa matolar olib kelganlar. Xorazmga esa Sharqiy Yevropadan har xil terilar, mo'ynalar, teri oshlashda ishlatiladigan po'stloq, qoramol, asal, qullar va bandilar olib kelingan.

Xullas, o'lkamizda somoniylar sulolasi hukmronlik qilgan asrlar voqea va hodisalarga boy, jo'shqin hayot mavj urgan davr bo'lib, davlatchiligimiz taraqqiyotida muhim bir bosqichdir. Chunki xuddi ana shu davrdan e'tiboran arab bosqinchilariga qarshi erk va ozodlik uchun kurash olib borgan o'lkamiz xalqlari o'zlarining markazlashgan mustaqil davlatlariga asos soldilar va bu davlatlar xalqaro maydonda o'z munosib o'rinlariga ega bo'ldilar.

3. QORAXONIYLAR DAVLATI

Movarounnahr hududlarida o'troq sug'dliklar bilan bir qatorda ko'plab turk qabilalari ham yashaganlar, ularning ko'pchiligi Shosh va Farg'onada, qisman Zarafshon va Qashqadaryo vohalarida istiqomat qilardilar.

VIII–IX asrlarda turkiy qabilalar til jihatdan Farg'ona va Shosh hududlarida yashagan sug'dliklarga o'z ta'sirlarini kuchli bir tarzda o'tkazganlar va bu joylarda turkiylashish jarayoni kuchaygan. Bu hududlardagi turkiylar o'troq hayot kechirganlar. Farg'onada turkiy

qarluqlar, Shoshda esa turkiy o'g'uzlar ko'proq bo'lganlar. Arab geografi Ibn Havqalning bergan ma'lumotlariga qaraganda islom diniga o'tgan mingga yaqin turk oilasi sharqdan Farob, Kenjida va Shosh oralig'idagi, ya'ni hozirgi Chimkentning janubi-g'arbiy hududlariga kelib joylashganlar. Bular turkiy o'g'uzlar edilar. Shosh hududlarida turkiy-o'g'uzlar shu darajada ko'p bo'lganki, ularning ta'siri xalq og'zaki ijodida ham o'z aksini topgan. O'zbek xalq og'zaki ijodida o'g'uzlar hozirgi o'zbek xalqining o'tmish avlod-ajdodlari sifatida talqin etiladi.

O'g'uzlar turkmanlarning ham avlod-ajdodlaridirlar. XII asrning birinchi yarmida yashagan Sharof az Zamon Tohir Marvaziyning so'zlariga qaraganda o'g'uzlar islom dinini qabul qilganlaridan so'ng Xorazm hududlaridan «kofirlar»ni pecheneglar yashayotgan hududlarga siqib chiqarib, bu yerlarni o'zlari egallab oladilar. Tarixga turkmanlar nomi bilan kirgan bu saljuqiylar qabilalar somoniylarning ruxsati bilan Buxorodan janubdagi hududlarni egallab, ko'chmanchi-chorvadorlar sifatida hayot kechirganlar. Shoshni turklashtirishda o'g'uzlar bilan bir qatorda turgashlarning o'rni katta bo'lgan.

VIII–IX asrlarda turkiy qabilalarning asosiy qismi Yettisuv hududlariga kelib o'rtnashganlar. Sug'dliklar turkiy xalqlar orasiga o'zlarining oliy darajadagi dehqonchilik va hunarmandchilik tajribasini tarqatganlar. «Buyuk ipak yo'li» savdosida ular faollik ko'rsatganlar. Sug'dliklar turkiy xalqlarga va aksincha turkiy xalqlar sug'dliklarga o'zaro ta'sir o'tkazganlar, ular bir-birlariga qiz berib, qiz olganlar, quda-anda bo'lib ketganlar. Sug'dliklar turk tilida so'zlashga o'ta boshlab, asta-sekin o'z ona tillarini unuta boshlaganlar.

Mashhur turkshunos olim Mahmud Qoshg'ariy XI asrda arab tilida «Devoni lug'atit turk», ya'ni «Turkiy so'zlar lug'ati»ni yaratgan. Bu asarda olim qanday qilib turk tilining sug'dliklar tiliga nisbatan ustuvor mavqega ega bo'la borishi va sug'dliklar o'z ona tillarini yo'qota borganliklari jarayonini ustalik va mohirlik bilan bayon qiladi. Albatta, sug'dliklar jismonan yo'q bo'lib ketmadilar, balki ular turkiylar bilan aralash-quralash bo'lib, qorishib-assimilyatsiyalashib ketdilar. Bu jarayon, ayniqsa, X asrda somoniylar davrida juda avj olgan.

X asrda yashagan geografiya sohasidagi olimlar ham, Mahmud Qoshg'ariy ham o'sha davrda Yettisuvda va Sirdaryo havzalarida turklarning shaharlari bo'lganligi haqida ma'lumotlar beradilar. Maqdisiyning ko'rsatishicha, Isfijob yaqinidagi Beruket va Boloj

shaharlarida turkman-o'g'uzlar joylashganlar. Lekin turkman-o'g'uzlarning asosiy qismi ilgorigidek Sirdaryoning quyi oqimida yashaganlar. Faqat, 894-yildan so'ng qipchoqlar o'g'uzlarni Emba daryosidan shimolroqdagi tumanlardan siqib chiqargach, u xalqning bir qismi hozirgi Turkmaniston hududlariga o'tgan. Ko'chmanchi o'g'uzlar Turkmanistonning bir qancha hududlarida, shu jumladan, Forobiy tumanlarida yashaganlar. Bu holni Belazuriy tohiriylar hokimi Abdulla ibn Tohir (830–844) hukmronligi davrida o'z o'g'li Tohirni o'g'uzlarga qarshi yurishga otlantirdi, deb isbotlaydi.

Xullas, O'rta Osiyoning Oltoy janubiy yonbag'ridan boshlanadigan sharqiy qismida, Markaziy Tyanshan etaklarida, Chu, Ili, Norin, Talas daryolari vodiylari bo'ylab to Pomirgacha bo'lgan hududlarda turk tilida so'zlashuvchi xalqlar uyushmasi yashagan. Bu turk qabila va urug'lari turlicha nomlar bilan atalsalar-da, sheva jihatidangina bir-birlaridan farqlanadigan yagona bir tilda so'zlashar edilar, ularning turmush tarzi, madaniyatlari, urf-odatlar bir xil bo'lgan. Ularning jismoniy baquvvatligi, tabiatidagi xususiyatlari, mardligi, urushqoqligi va epchilligi ham bir-biriga o'xshagan. Bu turkiy xalqlar tashqi ko'rinish jihatidan ham bir-birlariga o'xshaganlar: «Yuzlari yalpoq ko'zlari kichik, burni tekis, siyrak sochli, temir qilichli va qora libosli» kishilar edilar. Bu ulkan xalqlar tarkibiga turk qabila va urug'larning juda ko'plab guruhlar: qarluqlar, chigillar, yag'molar, tuxsiylar, uyg'urlar, o'g'uzlar, qipchoqlar kirgan. Bular orasida eng yirigi va madaniyatlisi qarluqlar bo'lgan.

Qarluqlar 766-yilda turgashlarni tor-mor keltirib, Yettisuvni egallaganlar. Qarluqlar to'g'risidagi to'la ma'lumotni, noma'lum muallif tomonidan yozilgan «Hudud al Olam» kitobidan olish mumkin. Unda hikoya qilinishicha, qarluqlar yashagan mamlakat barcha turk xalqlar yashagan mamlakatlarga nisbatan eng boy va go'zal bo'lib, oqar suvlari ko'p va iqlimi mo'tadil bo'lgan ekan. Bu mamlakatda qishloqlardan tashqari shaharlar ham bo'lgan. Qarluqlar xo'jalik ishlarining turi bo'yicha bir-birlaridan farq qilganlar: ba'zilar dehqonchilik bilan, boshqa birovlar chorvachilik bilan va uchinchilari ovchilik bilan shug'ullanganlar. Qarluqlarning Qulon (hozirgi Lugovaya temir yo'l bekati), Marki (Marki bekati) va hokazo kabi shaharlari bo'lgan. Qarluqlar shu qadar katta hududlarga egalik qilganlarki, aytishlaricha, ularning yerlarini g'arbdan sharqqacha bosib o'tish uchun 30 kun kerak bo'lar ekan. Ular Farg'ona vodiysi, Chu, Ili va qisman Norin daryolari vodiylarini to'la egallaganlar. Qoraxoniylar davlatining tashkil topishida hal qiluvchi ro'lni

qarluqlar o'ynadilar va bu davlat qo'shinining asosiy o'zagini ham ular tashkil qilardilar.

Qarluqlar hukmron bo'lgan hududlarda chigillar (jikel), tuxsiylar, argular, yag'molar, turgashlar, qipchoqlar, yabakular, qaylar, jumullar, o'g'uzlar yashaganlar. Toroz tumani va Issiqko'l atroflarida joylashgan chigillar V.V.Bartoldning xulosalariga qaraganda qoraxoniylar davlatida katta mavqega ega bo'lganlar. Ular madaniy taraqqiyotda qarluqlarga qaraganda orqada bo'lsalarda, boy, to'q va farovon turmush kechirganlar, chorvachilik bilan shug'ullanganlar, quyosh va yulduzlarga topinganlar.

Turk qabilalarining uchinchi yirik guruhi yag'molar edi. Ular Issiqko'lning janubida, Qashg'ar shahri tomonlarda, ko'pchilik qismi esa Sharqiy Turkiston hududlarida ko'chib yurgan. «Hudud al Olam» muallifi yag'molarni madaniyatda orqada qolgan qabila edi, deb yozadi. Ular dehqonchilik bilan shug'ullanmaganlar, asosan yovvoyi hayvonlarni ovlash va mo'ynachilikni o'zlariga kasb qilib olganlar. Shu bois yag'molarning yilqi va qo'y podalari ko'p bo'lgan va boshqa turk qabilalariga nisbatan nihoyatda jasur va jangovarliklari bilan mashhur bo'lganlar.

Qoraxoniylar davlatining tashkil topishida boshqa turk qabilalari: qipchoqlar, kenjeklar, yabaqlar, qirg'izlar, o'g'uz-turkmanlar, qanchlar va sug'dlar ham faol qatnashganlar.

Qoraxoniylar davlati X asrning ikkinchi yarmida tashkil topdi. «Qoraxoniylar» so'zi qarluqlarning islomni qabul qilgan boshliqlaridan biri — Satuk Abdulkarim Qoraxon unvonidan kelib chiqqan. («Qora» so'zi qadimdan turkiy xalqlarda buyuklik va ulug'lik ma'nosida ishlatilgan.) Xon hokimiyati madaniyatli bo'lsada, qarluqdar yoki chigillar qabilasidan chiqmadi, balki madaniy taraqqiyotda orqaroqda bo'lgan yag'molardan chiqqan. Buni Satuk Abdulkarim Qoraxonning yag'molar urug'idan bo'lganligi ham ochiq-oydin isbotlaydi. «Majmuayi at tavoriy» («Tarixning qisqartma to'plami») asarining muallifi «yag'molar podshoni bo'g'raxon deydilar», deb aniq aytgan fikrlari yuqoridagi xulosalarni to'la tasdiqlaydi. Markazi ikki shahar: Qashg'ar va Bolosog'undan iborat bo'lgan yangi davlatning birinchi podshosi «Bo'g'raxon» unvonini olganligi tavsiflidir. Bu xonning turkcha nomi bizgacha yetib kelmagan va biz uni «Bo'g'raxon» unvoni bilan yoki arabcha-turkcha Xorun ibn Satuk nomi bilan bilamiz. Lekin hujjatlarda faqat Bo'g'raxon deb keltirilgan. «Bo'g'ra» so'zi yag'molar tushunchasi bo'yicha qo'sh o'rkachli tuya ma'nosini anglatadi.

Qoraxoniylar sulolasining asoschisi Satuk Bo'g'raxon islom dinini qabul qilgach, yangi turk davlatini barpo qilish ishini boshlab berdi. Uning qachon tug'ilganligi haqida hech qanday ma'lumot yo'q. V.V.Bartold bo'yicha Bo'g'raxon 955-yilda Bolosog'unda vafot egtan. Manbalarda keltirilishicha, uning vorislari davrida qoraxoniylar butun Markaziy Tyanshan va Yettisuvni o'zlariga tobe qiladilar, so'ngra Movarounnahr hududlariga yetib boradilar.

Qoraxoniylar 990-yillardan e'tiboran Movarounnahrda o'z hokimiyatlarini o'rnatish uchun astoydil harakat qildilar. 990-yillar ular Farg'onani egallab, bu yerda o'z tangalarini zarb qilganlar. Eng qudratli hukmdorlardan biri bo'lgan Hasan Xorun Bo'g'raxon Isfijob (Sayram)ni o'ziga tobe qilib olgach, 992-yilda Buxoroga hujum boshlaydi. Turk g'ulomlaridan iborat bo'lgan lashkarboshilar somoniy hukmdorlarga xiyonat qiladilar. Manbalarda shu narsa ma'lumki, g'ayratli va shuhratparast turk harbiy boshlig'i Abuali Simjuriy Bo'g'raxonning hujumi oldidan somoniy hukmdori Nuh ibn Mansuridan yashirin ravishda u bilan muzokara olib bordi. Bo'g'raxon bilan bo'lgan bu muzokarada somoniylar davlati ikkiga bo'linishi, Movarounnahr Bo'g'raxonga o'tishi, Amudaryoning janubidagi yerlar esa Abuali Simjuriyga topshirilishi kerak edi. Mulkdor dehqonlar ham qoraxoniylar tomoniga o'tadilar.

Bu davrda Buxoro taxtida o'tirgan Nuh II ibn Mansur har qancha g'ayratli va qat'iy hukmdor bo'lsa-da, hech kim madadiga ko'z tika olmas edi. Bo'g'raxonga qarshi yuborilgan turk harbiy boshlig'i Ayach tor-mor qilinib asir olinadi. Noiloj qolgan Nuh o'zining juda qobiliyatli, ammo ishonchsiz harbiy qo'mondonlaridan biri Foyiqqa murojaat qilishga majbur bo'ladi. Foyiq katta qo'shin boshida turib Buxoro ostonalarida, Karmana yaqinida Bo'g'raxonga qarshi jang qiladi va atayin yengiladi. Buxoro himoyasiz qolib, jangsiz taslim bo'ladi. Foyiqning xoinligini shu narsadan ham bilish mumkinki, Bo'g'raxon uni tez kunda Termiz va Balxga noib etib tayinlaydi.

Bo'g'raxon 992-yilda Buxoroni egallagach, Nuh II ibn Mansur shaharni tashlab qochadi. Bo'g'raxon o'z qarorgohi qilib Joyi Muliandagi go'zal saroyini tanladi. Ammo qoraxoniylar xoni salomatligi tufayli Buxoroda uzoq qola olmadi. Buxoro taxtiga Nuh II ning o'g'li Nasr Somoniyni noib etib tayinlab, Bo'g'raxon Samarqand sari otlandi. Nuh II bundan foydalanib, Abualidan yordam olib, Buxoroga qaytib keladi. Bo'g'raxon salomatligi borgan sayin og'irlashib borayotganligi tufayli Samarqandni ham tashlab Qashg'ar sari yuzlanadi va yo'lda vafot etadi.

Bo'g'raxonning vafoti go'yo Nuh II uchun qulay vaziyatlar vujudga kelayotganday tuyular edi. Amalda esa somoniylar inqiroz sari yuz tuban ketgandilar. Nuh o'zining yaqin kishilaridan, hatto bittagina bo'lsa-da, ishonchli va qobiliyatli harbiy boshliq topa olmadi. Xuroson bo'lsa vaqtincha birlashgan ikki dushman — Abuali va Foyiq qo'lida edi. G'azna bilan Hirot viloyatlarida oddiy g'ulomlikdan tezda qudratli davlat boshlig'i darajasiga ko'tarilgan Sabuqtakin Nuhga bo'ysunishni istamas edi. Sabuqtakin 977-yilda Nuhning ruxsatisiz G'aznaga hokim bo'lib oladi, shu bois ikki o'rtadagi munosabat buziladi. Lekin og'ir vaziyat Nuhni undan yordam so'rashga majbur etadi. 996-yilda Qoraxoniylar Buxoroga qarshi navbatdagi hujumni uyushtirdilar. Qoraxoniylarning yangi xoni Nasr ibn Ali g'ayrat va qat'iylikda Bo'g'raxondan qolishmasdi.

G'azna hokimi Sabuqtakin katta qo'shin bilan Nuhga yordam berish uchun yo'lga chiqdi. Balxga yetganda unga Chag'oniylar, G'o'zg'on va Xuttalon hokimlarining lashkarlari ham qo'shildilar. Sabuqtakin Kesh tumani hududida chodir qurib, Buxoro hokimi Nuh II ni ham o'z lashkarlari bilan kelib qo'shilishini talab etdi. Albatta bu hol somoniylar hukmdorining nafsoniyatiga qattiq tegdi. Nuh bu taklifni rad etdi va Sabuqtakinning o'zini Buxoroga kelishini talab qilib farmoyish berdi. Sabuqtakin bunga javoban Buxoroga o'zining 20 ming kishilik qo'shinini yubordi. Buxoro Sabuqtakin qo'liga o'tdi. U Nasr bilan muzokaralar boshladi. Bu muzokaralar natijasida Sirdaryo havzasining hammasi qoraxoniylar qo'liga o'tadigan bo'ldi. E'tiborli tomoni shundaki, qoraxoniylar tomoniga batamom o'tgan Foyiqni Nasr ibn Ali Samarqandga o'z noibi qilib tayinladi.

Sabuqtakin esa shartnomaga asosan Amudaryo janubidagi yerlarga, eng avvalo Xurosonga to'la xo'jayin bo'lib oldi. Somoniylarga faqat Movarounnahrning markaziy qismigina qoldirildi, xolos. Bu shartnomalar Nuh ibn Mansursiz tuzildi. Nuh ibn Mansur bunday ko'ngilsiz voqealardan so'ng uzoq yashamadi va 997-yilda vafot etdi. Taxtga Nuhning o'g'li Mansur ibn Nuh (997–999) o'tirdi. Taxt vorisi o'zgargani bilan ahvol yaxshilanmadi. Mansur bilan harbiy boshliqlar o'rtasidagi xusumat va kelishmovchiliklar tufayli vaziyat yanada og'irlashdi va oqibat fitna uyushtirishga borib yetdi. Buxoroda Mansur saroyida qoraxoniylar Nasrning homiyligi ostida haqiqiy mansabni egallagan Foyiq fitnaning boshida turdi. 999-yilda turk g'ulomlariga suyangan Foyiq Mansurni qo'lga tushirdi va ko'zini ko'r qilib, uni hokimiyatdan mahrum etdi. Ana shu tariqa

kuchsizlanib qolgan somoniylarga kutilmaganda katta zarba berildi. Somoniylar haqiqatda qarshilik ko'rsatish uchun kuchga va kurashni boshqaruvchi tadbirkor va mard bir kishiga ham ega emas edilar. Xalq esa bo'layotgan voqealarga butunlay befarq qarar edi. Natijada somoniylar sulolasi batamom quladi. Nasr tomonidan 999-yilda Buxoroning egallanishi barcha muammolarga nuqta qo'ydi va Movarounnahrda hokimiyat masalasi uzil-kesil hal bo'ldi. Albatta, somoniylar 1005-yilga qadar yana o'z qadrlarini rostlash uchun qarshilik ko'rsatgan bo'ldilar. Ammo bu qarshilik voqealarning rivojlanib borishiga bir qadar bo'lsada ta'sir qilmadi. 1005-yildan e'tiboran esa qoraxoniylarga qarshilik ko'rsatish umuman to'xtadi.

Qoraxoniylar qariyb yuz yil davomida mustaqil hukmronlikning nashidasini surdilar. 1005-yilga qadar davom etgan mustaqil taraqqiyot davrida qoraxoniylar bepoyon katta davlatga asos soldilar. Ularning mulklari g'arbda Buxoro va Sirdaryoning quyi oqimidan, sharqda Yettisuv va Qashg'argacha cho'zilib ketgan edi. Qoraxoniylar xonadonlari o'rtasida 1016-yildayoq boshlanib ketgan urug'chilik adovatli urushlar tufayli 1041-yilda xonlik ikkiga bo'linib ketdi. G'arbiy xonlik markazi Buxoro bo'lib, uning tarkibiga Movarounnahr va Xo'jakentgacha bo'lgan Farg'onaning g'arbiy qismi kirgan. Sharqiy xonlik markazi Bolosog'un bo'lib, uning tarkibiga Talas, Isfijob, Shosh, Farg'onaning sharqiy qismi, Yettisuv va Qashg'ar vohalari kirgan. Yer, mol-dunyo va davlat talashish qoraxoniylar Tomg'ochxon Ibrohim (1046–1068) hukmronligi davrida ikki turkiy sulola: qoraxoniylar va saljuqiylar o'rtasida kuchaydi. Dushmanlikka sabab bo'lgan bu kurash markazida Amudaryoning o'ng va chap qirg'og'i bo'yidagi Termiz va Balx shaharlari atrofidagi yerlar yotardi. Bu yerlarni g'aznaviylarga tashlab ketishga majbur bo'lganlaridan so'ng saljuqiylar egalik qilgan edilar.

1068-yilda Tomg'ochxon Ibrohim taxtdan voz kechgach, Movarounnahrda hokimiyat Tomg'ochxonning o'g'li Shamsulmulkka o'tishi munosabati bilan xonning o'g'illari o'rtasida Buxoro va Samarqand taxti uchun kurash avj olib ketdi. Bu kurashda Shamsulmulk g'alaba qozondi. Termiz va Balx uchun kurash saljuqiylar bilan Shamsulmulk davrida yanada kuchaydi. 1072-yilda saljuqiylar xoni Alp Arslonning o'ldirilishi va saljuqiylarning vaqtincha kuchsizlanganligidan foydalanib Shamsulmulk Termiz va Balxni ishg'ol qildi. Lekin tez orada Alp Arslonning vorisi Malikshoh bu hududlarni qaytarib oldi. Shundan so'ng ichki va tashqi siyosatdagi tashabbus saljuqiylar xoni Malikshoh (1072–

1092)ga o'tdi. Xususan, 1080-yilda Shamsulmulk vafot etgach, Movarounnahrning ahvoli yanada og'irlashdi. Bundan foydalangan Malikshoh 1089-yilda juda katta qo'shin bilan Amudaryodan o'tdi va Buxoro bilan Samarqandni egalladi. Qoraxoniylar xoni asir olindi va Isfahonga jo'natildi. Malikshoh Ahmad bilan o'zaro muzokaralar olib borgach, uni Samarqand taxtiga qaytishiga rozilik beradi. Ammo Samarqand taxtiga qaytgan Ahmadni mutaassib ruhoniylar va turk sarkardalari 1095-yilda Kosonga (Farg'onadagi) yurish paytida yoy ipi bilan bo'g'ib o'ldiradilar.

Saljuqiylar, ayniqsa, Sulton Sanjar (1118–1157) hukmronligi davrida qoraxoniylarni deyarli o'zlariga batamom tobe etdilar. Garchi Arslonxon (1102–1130) o'z hukmronligining birinchi yarmida mustaqil davlat siyosati olib borishga intilgan, juda ko'plab qurilish ishlari va obodonchiliklarni amalga oshirgan bo'lsa-da, mamlakat ichidagi halokatli ziddiyat va qarama-qarshiliklarni oldini olishga ojizlik qildi. Shu bois Arslonxon davri qoraxoniylar davlatining siyosiy tushkunlik davri sifatida tarixga kirdi. Bu borada johil ruhoniylar va harbiy boshliqlar davlatni boshqarish ishlariga aralashib, hokimiyatni barbod qildilar. Arslonxon kasalligi tufayli davlat ishlarini boshqarishda o'g'li Nasrni yarim podsho qilib ko'tardi. Bundan norozi bo'lgan ruhoniylar fitna uyushtirib, Nasrni o'ldirdilar. Arslonxon noilojlikdan Marvdan yordamga Sulton Sanjarni taklif qildi. Fitnani Arslonxonning ikkinchi o'g'li Ahmad bostirgan va isyonchilarni qatl qilishga hukm qilgan bo'lsa-da, Sulton Sanjar Movarounnahr sari ot qo'ydi. Do'st qo'shni sifatida yordamga chaqirilgan Sulton Sanjar bosqinchilik bilan shug'ullandi. U Samarqandni qamal qilib, 1130-yilda uni egalladi. Arslonxon shahar qamali chog'ida zambilga solib olib chiqildi va Balxga jo'natildi. Ko'p vaqt o'tmay shu yerda u olamdan o'tdi. Garchi 1130-yildan to 1147-yillarga qadar ham Samarqandni qoraxoniylar sulolasiga mansub xonlar boshqargan bo'lsalar-da, bu davlat amalda mustaqil emasdi va Sulton Sanjarning izmidan zarracha bo'lsa-da chiqq olmasdi. 1211-yilda Xorazmshoh Oloviddin Muhammad qoraxoniylar xonadonidan bo'lgan so'nggi qo'g'irchoq xon Usmonni o'ldirib, qoraxoniylar davlatiga so'nggi hal qiluvchi zarbani beradi. Qoraxoniylar urug'i batamom qirib bitiriladi. O'tror, O'zgan va Buxoro hukmdorlari ag'darilib, qatl etiladi.

Ana shu tariqa qoraxoniylar tarix sahnasidan tushdilar, ammo o'zlaridan so'ng tarixda ma'lum ma'noda iz qoldirdilar.

4. QORAXONIYLAR DAVRIDA IJTIMOIIY-SIYOSIY VA IQTISODIY HAYOT

Qoraxoniylar hukmronligi davrida Movarounnahrda bir qator ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy o'zgarishlar amalga oshirildi. Bu o'zgarishlar va tadbirlar siyosiy va iqtisodiy hayotning hamma sohalarini o'z ichiga qamrab olgan edi. Ular nimalardan iborat?

Birinchidan, somoniylar hukmronligi davrida vujudga keltirilgan markazlashtirilgan davlat boshqaruvi tugatildi. Qoraxoniylar markazlashtirilgan davlat boshqaruvi o'rniga mamlakatni ulus tizimi asosida boshqarishga o'tdilar.

Qashg'ardan tortib Amudaryogacha bo'lgan hamma yerlar qoraxoniylar xonadonining shaxsiy mulki hisoblanib, uning tepasiga ulug' xon turdi. U ko'pincha Qashg'arda, onda-sonda Bolosog'unda bo'lgan. Qoraxoniylar xonadonining boshlig'i xuddi Erondagi singari «xonlar xoni» (shahanshoh), «Sultonlar sultoni» nomi bilan yuritilgan. Manbalarda qoraxoniylar xonadonining boshlig'i — xonlar xoni «tamg'achxon» yoki «tobg'achxon» deb nomlangan. Turklar Xitoy imperatorini ham shu nom bilan ataganlar. Xonlar xoni idora qilayotgan qoraxoniylar davlati bir necha bo'laklarga, qismlarga — udellarga bo'lingan. Bu udellarning tepasida qoraxoniylar xonadonining avlodlari vakillaridan *iloqxon* unvonini olgan a'zolari turardi.

Qoraxoniylar va saljuqiylar tarixining bilimdoni, XIII asr boshlarida yashagan arab tarixchisi Ibn Al Asir 1043–1044-yillarga aloqador qimmatli misollarni keltiradi. Bu davrda qoraxoniylar davlatini boshqargan tomg'achxon Sharaffuddavla o'ziga qarashli viloyatlarning hammasini aka-ukalari, o'g'illari va qarindosh-urug'lariga bo'lib bergan. Jumladan, ukasi Arslontakinga ko'pchilik turk shaharlarini, ikkinchi ukasi Bo'g'raxonga Torozni, Isfijobni amakisi To'g'onxonga Farg'onaning hammasini bergan. O'ziga esa faqat Qashg'ar bilan Bolosog'unni qoldirgan, xolos.

Markaziy xonlar xoni bilan iloqxonlar o'rtasida aloqa mustahkam bo'lmagan. Iloqxonlar bir-birlari bilan doimo dushmanlik kayfiyatida yashaganlar va har biri o'zicha mustaqil bo'lishga intilgan. Somoniylar inqiroziga qadar qoraxoniylar davlatining markazi Bolosog'un bo'lgan. XI asrda esa tomg'achxonlar ko'pincha Qashg'arda turganlar. O'zgan (hozirgi Qirg'ziston hududida) shahri ham bir vaqtlar qoraxoniylar davlatining markazi vazifasini bajargan.

Tomg'achxonlar mis tanga pullar zarb qilganlar.

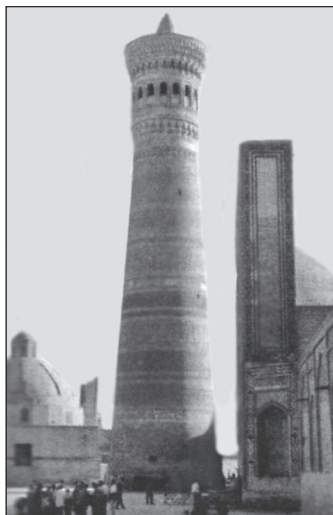
Ulus xonliklar orasida Movarounnahrning ahamiyati katta edi. Movarounnahrning iloxxoni Samarqandda yashagan.

Ikkinchidan, yozma manbalarda uluslarni — iloxxonlarni boshqarish tartiblari tasvirlangan. Idora ishlarini tashkil etishda qoraxoniylar iloxxonlarga somoniylar hukmronligi davridagi fuqaro amaldorlari boʻlib ishlagan shaxslar yordam berganlar. Qoraxoniylar ularni taqib qilmadilar. Somoniylar davrida idora etish tartib-qoidalarining koʻpchiligi qoraxoniylar davrida ham saqlanib qolindi. Iloxxonlar qoshida vazirlar, sohibberdilar, mustafiylar boʻlgan. Shaharlarda hokimlar, raislar, muxtasiblar somoniylar davridagidek tartibda edi. Qoraxoniylar ruhoniylar bilan tezda umumiy til topdilar. Imomlar, saidlar, shayxlar, sadrlar bu davrda har qachongiga qaraganda ham katta obroʻ-eʼtiborga ega boʻldilar.

Uchinchidan, qoraxoniylar hukmronligi davrida oʻtroq dehqon aholisi oʻrtasida yer egaligi munosabatlarining rivojlanish jarayoni ancha tez surʼatlar bilan borganligi, sinfiy tabaqalanish kuchayganligi koʻzga tashlanadi.

Aholini toʻrtta toifasi: boylar, oʻrtahollar, chigʻaylar (kam-bagʻallar), shuningdek, mulksizlar — qora avom (budun) aniq belgilar kasb etadi. Chorikorlar sifatida feodallar yerlarida ishlagan yersiz va kam yerli dehqonlar — «akkarlar» oʻtroq dehqonlar ommasini tashkil etardi. Akkar yerni ijaraga olganda hosilning bir qismini davlatga, boshqa qismini yer egasiga berishi, qolganini oʻzi olishi kerak edi.

Qoraxoniylar davrida aholi dehqonchilik, hunarmandchilik chorvachilik, ovchilik va savdo-sotiq bilan shugʻullangan. Koʻchmanchi chorvadorlar oilasidan chiqqan qoraxoniylar xonadoni aʼzolari bilan mahalliy oʻtroq xalq orasidagi munosabatlar juda eʼtiborlidir. Bu borada Yusuf Xos Hojib Bolosogʻuniyning 1069-yilda yozgan «Qutadgʻu bilig» («Qutga, yaʼni baxt-saodatga erishtiruvchi bilim») asari bizga juda koʻp muammolarni yechib beradi. Yusuf Xos Hojib Bolosogʻun va Qashgʻarda boʻladi, xon saroylarida yashab, saroy

**Buxoro. Minorai kalon.
XII asr.**

muhiiti bilan tanishadi. Tomg'ach xonlardan biriga bag'ishlangan bu asarda u ijtimoiy hayotning o'troqlik va ko'chmanchilik tartibiga baho berishda hech ikkilanmasdan ijobiy fikr yuritadi. Yusuf Xos Hojib fikricha feodal jamiyatning asosiy kuchlari bo'lgan dehqonlar, hunarmand-kosiblar, olim-u donolar va savdogarlar ko'chmanchi chorvadorlarga nisbatan jamiyat uchun foydaliroqdir. Shu munosabat bilan u o'zining didaktik asarida Tomg'achxonga murojaat qilib, ularga qanday munosabatda bo'lish kerakligini bildiradi.

Qoraxoniylar davlatida butun siyosiy tizim g'oyat ulkan yer fondi hisobidan yashagan. Bu yer fondi bir necha turlarga bo'lingan: 1. Sulton yerlari. Bu yerlar davlat xazinasiga tushadigan asosiy soliq tushumlari va iqta taqsimoti fondining manbayi hisoblangan. Qoraxoniylar davrida iqtani meros qilib o'tkazish tez-tez uchrab turgan. 2. Vaqf yerlari, qoraxoniylar hukmronligi davrida islom dinining o'rni va ahamiyati oshdi, u davlat dini darajasiga ko'tarildi. Hatto olib boriladigan urushlar g'azovot shiori ostida uyushtirilgan. Ruhoniylar o'zlarining davlat oldidagi bu xizmatlari evaziga katta-katta yerlar va mulklar olar edilar. Bunday turli xildagi qo'zg'aluvchi va qo'zg'almas mulkni masjid va madrasalarga vasiyat qilib qoldirish tartibi keng tarqalgan. Bu vaqf yerlari deb atalardi.

Qoraxoniylar va saljuqiylar istilosi tufayli Movarounnahr va Eronga juda ko'plab ko'chmanchi turk qabilalari kelib joylashdilar. Ularning ko'pchiligi o'troqlasha boshladilar va o'troq mehnatga ko'chdilar. Ammo qoraxoniylarning qo'shin boshliqlari o'troq turmush sharoitiga o'tishni o'zlari uchun zarur deb topmadilar. Chunki, ularning juda ko'p poda mollari va yaylovlari bor edi. Ular illoq xonlarga zarur bo'lgan hollardagina shaharga tushar va xizmatni ado etardilar.

Qoraxoniylar hukmdorlar aholidan olinadigan iqta to'lovini olish uchun doimiy suratda shaharda-qo'rg'onda bo'lishlari shart emas edi. Ko'chmanchi — iqtador o'z ko'chmanchilik hayotini bemalol tinchgina davom ettirishi va o'ziga qarashli qishloq yoki qishloqlardan keladigan foydalarni yilning ma'lum bir muddatida o'z vaqtida olib turishi mumkin edi. Bunday to'lovlar bug'doy, paxta, uzum, quruq, meva, mato, pul shaklida bo'lardi. Ammo bundan XI asrda turklar hukmronligidan so'ng yirik shaxsiy yer egaligi tugatildi, deb o'ylamaslik lozim. Iqta faqat yer egalaridan daromad olishning asosiy shakli edi, xolos. Iqtani faqat turk harbiy boshliqlariga berilgan, deb o'ylash ham xatodir. Iqtador bo'lish har bir yirik zodagon yoki hokim tomonidan amalga oshirilishi mumkin edi.

Iqta o'zgarimas, qotib qolgan shakl bo'lmagan. Yer egaligining boshqa shakllari evolyutsion o'zgarishni o'z boshlaridan kechirganliklari singari, iqta ham xuddi shunday evolyutsion o'zgarishni o'z boshidan kechirdi. Jumladan, iqta keyinchalik vaqtinchalik in'omdan muddatsiz in'omga, muddatsiz in'omdan merosga aylana bordi.

Shunday qilib, somoniylar, undan so'ng esa qoraxoniylar hukmronligi davrida feodal yer mulkchiligining eski shakli qoldiqlari bilan bir qatorda yer egaligining yangi shakllari ham paydo bo'ldi va tez rivojlandi. Bu yangi shakl XI asrda jamiyatda hukmron mavqega ega bo'ldi.

5. G'AZNAVIYLAR DAVLATI

X asr oxirlariga kelib, Movarounnahr hududida turkiy qabilalar sulolalarining hukmronlik mavqeyi borgan sayin kuchayib boradi. Ular o'z tarixlari davomida birin-ketin bir qancha davlatlarni tashkil etdilar. Bu elatlarning davlatchilik an'analari islom dinini qabul qilganlaridan so'ng ham davom etdi. Ana shunday musulmon turk davlatlaridan biri *G'aznaviylar davlati* edi. Bu davlatning tamal toshini Alptakin qo'ydi. Sabuqtakin davrida g'aznaviylarning quyoshi chiqqan bo'lsa, Mahmud G'aznaviy podsholigi yillarida eng porloq va qudratli kunlarni o'z boshidan kechirdi.

X asrga kelib, G'azna shahrining mavqeyi har tomonlama ortdi va turkiy sarkardalarning diqqatini o'ziga torta boshladi. G'azna mamuriy-siyosiy jihatdan somoniylarga qaram edi. Biroq G'azna hukmdorlari alohida mustaqil davlat bo'lib ajralib chiqish ishtiyoqi bilan yashaganlar.

Bu ishga birinchi marta astoydil kirishgan shaxs somoniylar lashkarboshisi, turk g'ulomlaridan bo'lgan Alptakindir. U 962-yilda mahalliy hokimni ag'darib tashlab G'aznada o'z hukmronligini o'rnatdi. G'aznada hokimiyatni qo'lga olib mustaqil davlat barpo etishga ikkinchi marta urinish 977-yilda g'oyatda qobiliyatli va idrokli hukmdor Sabuqtakin tomonidan amalga oshirildi. Sabuqtakin Alptakinning g'ulomi bo'lib, uni Alptakin Nishopur shahrida qul bozoridan sotib olganligi ta'kidlanadi.

Mahmud G'aznaviy va uning o'g'li Mas'ud devonxonasida xizmat qilgan tarixchi olim Abul Fazl Bayhaqiy «Mas'ud tarixi» kitobida qiziq bir voqeani keltiradi. Uning yozishicha, bu hikoyani hijriy 450-(milodiy 1057) yilning yoz faslida unga alloma Abul Muzaffar Alaviy aytib bergan. Bu hikoyatga ko'ra, amir Voziy uning bobosiga xiroj solig'ini kamaytirib, imtiyoz bergan ekan. Bobosi

amir Sabuqtakin boshchiligidagi qo‘shinda xizmat qilar ekan. Bobosi amir Sabuqtakinni iste‘dodli sarkarda, somoniylarga Hindistonni zabt etib bergan fotih, oqko‘ngil va odil inson deb ta‘riflaydi. Abul Muzaffar bobosining bunday hikoyasini keltiradi: «Hirotda janglarni tugallab, Nishopurga yo‘l olganimizda odatga ko‘ra har kuni somoniylarning va xurosonliklarning amirlari namozdan so‘ng adolatli (amirsipohsolor) Sabuqtakin saropardasi (chodiri) yaqiniga kelib, uning tashqariga chiqishini otda o‘tirgancha kutib turishardi. Amir Sabuqtakin chodiridan chiqishi bilan (uning hurmatiga) barchamiz otdan tushardik va u o‘z otiga minganidan so‘nggina biz ham yana otlar edik. So‘ng yana yo‘limizda davom etar edik. Hokistar degan joyga yetganimizda amir Sabuqtakin to‘xtam qilib, arzgo‘ylarni qabul qildi va kambag‘allarga sovg‘alar ulashdi. Shom namozidan so‘ng amir va hamrohlari yana yo‘lga otlandik. Qirli, adirli bir joyga yetganimizda amir Sabuqtakin ot choptirib, aylanib, nimanidir qidira boshladi, bir payt «Topdim!» deb hayqirdi. So‘ng yonidagi besh-olti nafar g‘ulomga «Mana shu yerni kavlanglar!» deb amr qildi. G‘ulomlar birmuncha kovlashgach, zang bosib ketgan bir temir qoziqni topishdi. A‘yonlari amir Sabuqtakindan: «Bu nima? Ne bo‘lyapti o‘zi?» deb so‘radilar. Amir ularga qullik chog‘larida boshidan o‘tgan qiziq bir voqeani gapirib berdi. Aytishicha, ularning turkistonlik xo‘jayini Sabuqtakinni va yana u uchta qulni sotish uchun Jayhundan o‘tib, Shopurg‘on va G‘uzg‘onon tarafga haydab boribdi. G‘uzg‘onon amiri quvvat qullardan yettitasini sotib olibdi. Sabuqtakin va yana olti qulga xaridor chiqmaydi. Xoja qullarni boshqa shaharga haydab boribdi. Xo‘jayin Marvarrud va Saraxs bozorlarida yana to‘rtta qulini sotibdi. Sabuqtakin bilan ikkita qulga bu bozorda ham xaridor chiqmaydi. Xoistarga yetgunlaricha Sabuqtakin mingan otlardan uchasi mayib bo‘libdi. Xo‘jayin achchiqlanib, otlarning egarlarini Sabuqtakinning yelkasiga ortibdi. Nishopurgacha yayov yurgizaman, deb do‘q uribdi.

Sabuqtakin o‘zini hech kim sotib olmagan uchun qayg‘urib, toleyi pastligidan o‘kinibdi. Shu kuni kechasi Sabuqtakin tushida Hizr alayhissalomni ko‘ribdi. Hazrati Hizr undan hol-ahvol so‘rab: «Qayg‘urma, yaqin orada qullikdan qutulasan, ulug‘ va mashhur odam bo‘lib ketasan, vaqti kelib, yana shu yerlardan o‘tayotganingda katta mansabdorlar ham senga xizmatda bo‘lishadi, ammo yuksak martabalarga erishganingda odamlarga faqat yaxshilik qilgin, ana shunda umring uzoq va kuch-qudrating ziyoda bo‘ladi», deb duo qilibdi. Sabuqtakin yarim kechasi uyg‘onib ketib, ko‘rgan tushidan

ta'sirlanib, tahorat oladi va Xudoga shukronalar aytib, tonggacha ellik rakat namoz o'qib, yig'laydi. Shunda vujudi kuch-quvvatga to'ladi. So'ng karomat mo'jiza yuz bergan joyni eslab qolish uchun otning qozig'ini adirlar orasiga qoqib keladi.

Ertalab, hamma uyg'onganida, otning qozig'ini yo'qotgani uchun xo'jayini Sabuqtakinni kaltaklaydi va bu noshud qulni endi duch kelgan odamga so'ragan bahosiga bervoraman, deb tantanavor qasam ichadi. Xo'jayin Nishopurgacha ikki qulini otliq Sabuqtakinni piyoda haydaydi. Nishopurda bu uchala qulni somoniylar hukmdori Nuhning sipoxsolori amir Alptakin sotib oladi. Shundan so'ng Sabuqtakin jang-u jadallarda va tinch paytlarda shijoati, halolligi, adolatli ish tutishi tufayli navkarlikdan bosh qo'mondonlik — sipohsolorlik darajasigacha yetadi.

Mahmud G'aznaviyning otasi amir Sabuqtakin yaxshi jangchilardan tashqari oqko'ngil, mehr-muruvvatli inson ekanligini ko'rsatuvchi yana bir voqea ibratlidir. Bu g'aroyib voqea ham Abul Fazl Bayhaqning «Mas'ud tarixi» kitobida keltirilgan. Bu voqeani Abul Fazlga o'sha yili (1057) do'sti Abdul Malik Mustavfiy aytib bergan. Sabuqtakin Bust shahrini qo'lga kiritib shaharning fozil, donishmand kishilarini o'ziga yaqin tutib, ularga lutf-marhamat ko'rsatgan. Ana shunday fozil kishilardan biri olim Abdul Malik Mustavfiyning otasi Ahmad Mustavfiyga tongotar suhbatlarning birida Sabuqtakin quyidagi hikoyani aytib bergan. Bir kuni Sabuqtakin shom namoziga yaqin Balx qirlarida ov qilayotganida ona-bola kiyiklarni ko'rib qoladi. Uchqur otida quvlab, kiyikning bolasini tutib oladi. Namoz vaqti yaqinlashganida o'ljani egariga bog'lab, uyiga qayta boshlaydi. Biroz yurgach, ortidan kiyikchanning onasi ma'rab kelayotganini eshitadi. Amir ko'nglida kiyikning onasini ham tutib olishni o'ylab, ortiga qaytadi. Qorong'i tushgunicha uni necha bor quvlab, tutolmay saroyga qaytganida ona kiyik yana ma'rab ergashib kelaveradi. Oxirida amir Sabuqtakin ona kiyik bo'zlayotganiga rahmi kelib, kiyikchani qo'yib yuboradi. Ona-bola kiyiklar quvonib, chopqillab, ko'zdan g'oyib bo'ladi. Shu kuni kechasi ham amir karomatli tush ko'radi. Tushida donishmand bir mo'ysafid uni rahmdilligi uchun «Umring uzun, toj-u davlating mustahkam bo'lsin», deb duo qiladi. Abul Fazl Bayhaqiy kitobida Sabuqtakinning bu ishini Tavrotda tasvirlangan Muso payg'ambarning qo'zichoqqa muruvvati bilan taqqoslaydi¹.

¹ Махмуд Андижоний. Махмуд Газнавий. «Мулоқот», 1992, 3–4 сонлар, 36–37-бетлар.

Sabuqtakin ko‘p o‘tmay Kobul daryosi havzasidagi yerlarni, keyin esa Xurosonning katta qismini qo‘lga kiritadi va 997-yilda vafot etadi.

Sabuqtakin vafotidan so‘ng hokimiyat tepasiga Sabuqtakinning katta o‘g‘li Mahmud kelishi kerak edi. Ammo ota taxt vorisligini kichik o‘g‘li Ismoilga bashorat qilgandi. Ismoil taxtni 7 oy boshqaradi, xolos. Tabiatan betadbir, kaltafahm, takabbur va landavur taxt vorisi viloyat hokimlarining isyon-u xurujlariga bardosh bera olmadi. Bundan foydalangan Mahmud katta qo‘shin bilan G‘aznaga bostirib kirdi va taxtni egalladi. U tarixda Mahmud G‘aznaviy nomi bilan shuhrat topdi va gaznaviylar sulolasiga asos soldi. Sobiq sho‘rolar davrida Mahmud G‘aznaviy faoliyati tarixda faqat qora bo‘yoqlarda yoritildi, uni bosqinchi, jallod va sahroyi sifatida baholadilar. Holbuki «Siyosatnoma», «Chahor maqola» (XII asr) «Jome ul-hikoyot», «Lubob-ul-albob» (XIII asr), «Miftoxul-adl» (XVI asr) va boshqa asarlarda, to‘plam va solnomalarda, tarixiy kitoblar tarkibiga kiritilgan hikoyatlarda Sulton Mahmud G‘aznaviy adolatli, fuqaroparvar, tadbirkor, sermulohazali va kelajakni oldindan ko‘ra biladigan har qanday murakkab muammolarni aql bilan odilona hal etishga intiladigan shoh sifatida tasvirlanadi.

Mahmud nihoyatda ustalik va mohirlik bilan davlat siyosati olib boradi. 999-yilda Nasr Qaraxoniylar Buxoroni egallagach, Mahmud Bag‘dod xalifasi Qodir (991–1031)dan «le min ad daula va omin al milla», ya‘ni «hokimiyatning o‘ng qo‘li va dindorlik jamoasining ishonchli vakili» u bilan birgalikda Xurosonni idora etishga vakolat ham oldi. Mahmud bu unvonga javoban xalifa Qodirning nomini xutbaga qo‘shib jome masjidida o‘qitira boshladi. Bu Mahmudning mustaqil siyosat yo‘liga o‘tganligigina bo‘lib qolmasdan, balki uning obro‘-e‘tibori oshganligiga ham bir nishona edi.

1001-yilda Mahmud qoraxoniylar bilan o‘z davlatining chegaralarini aniqlash maqsadida qoraxoniylar hukmdori Nasr bilan muzokaralar olib bordi va shartnoma tuzdi. Asosiy chegara chizig‘i qilib Amudaryo belgilandi. 1005-yilda so‘nggi somoniy Ismoil Muntasir qatl etilgach, ilgarigi somoniylar davlati o‘rnida ikkita mustaqil davlat paydo bo‘ldi: bittasi — Qashg‘ardan Amudaryogacha cho‘zilgan sharqiy Turkistonning bir qismini, Yettisuv, Shosh, Farg‘ona va qadimgi Sug‘d hududlarini ham o‘z ichiga olgan qoraxoniylar davlati, ikkinchisi — shimoliy Hindiston chegarasidan to Kaspий dengizining janubiy qirg‘oqlarigacha cho‘zilgan hozirgi Afg‘oniston va shimoli-sharqiy Eron viloyatlarini

ham o'z ichiga olgan g'aznaviylar davlati. Ammo qoraxoniylar bir necha bor o'rtadagi sulh shartnomasini buzdilar. Mahmud G'aznaviy Hindistonda bo'lganligidan foydalanib 1006 va 1008-yilda ular Xurosonga ikki marta yurish qildilar. Bu yurishlar davomida qoraxoniylar qo'shini Balx Tus va Nishopur shaharlarini bosib oldi. 1008-yildagi Balx jangida Mahmud G'aznaviy qoraxoniylar ustidan uzil-kesil g'alaba qozondi va Xurosonning hammasini, Chag'oniyon va Xuttalon viloyatlarini batamom egalladi. Bu jangda Mahmud qo'shini tarkibida 500 fil bor edi.

Sulton Mahmud G'aznaviy o'z hukmronligi (998–1030) davrida yashin tezligida harakat qiladigan o'z davrining qudratli qo'shiniga tayandi. Islom dinini o'ziga g'oyaviy bayroq qilib oldi, islom yo'lida va himoyasida g'azot urushlari olib bordi. Harbiy xizmatchilarning hammasi davlat hisobidan yetarli miqdorda maosh bilan ta'minlangandi. Taniqli olim Hamidjon Homidiyning yozishicha, «Sulton Mahmud davlat idora hay'atida ham, viloyat hokimlari devonida-yu, qo'shinlar sarkardalari orasida ham qattiq intizom orqasidan jiddiy nazorat o'rnatgan bo'lib, mahalliy hokimlarning ichki va tashqi ahvolidan ma'lumot yetkazib turuvchi maxsus mahkama tashkil etgandi. Uning qo'shinida bir necha yuz jangovar fillar, qo'rg'onlarni qurshab olganda tosh, neft quyilgan idishlar, otadigan manjaniqlar, daryolarni kechib o'tish uchun suzuvchi sollar bo'lgan ekan. Sulton lashkarining asosiy qismini harbiy hunarlar o'rgatilgan qullar tashkil qilgani manbalarda qayd etilgan. Xullas, Sulton Mahmud eng zamonaviy qurollar bilan ta'minlangan, 32 harbiy hunar o'rgatilgan, yuksak jangovar ruhdagi yuz minglab suvoriy va piyoda lashkarga ega edi»¹.

Metindek intizom, qattiqo'llik va talabchanlik siyosatiga asoslangan Mahmud G'aznaviyning harbiy yurishlariga unchamuncha kuch bas kela olmasdi. U Hindistonga 17 marta yurish qilib, Panjob, Kashmir va boshqa viloyatlarni egallab, behisob boyliklarni qo'lga kiritdi. Mahmud G'aznaviyning lashkarlari bosib olingan shaharlardagi oltin haykallarni, ibodatxonalardagi qimmatbaho buyumlarni, minglab erkak-ayol asirlarni olib ketar edilar. Ma'lumotlarga ko'ra 1019-yilda Mahmud o'z yurishlarining birida Kanauja shahridan 20 million dirham, 57 ming qul va 350 ta fil keltirgan. Keltirilgan asirlar sotilmagan ham, o'ldirilmagan ham, balki ularni dini islomga kiritib, yangi qo'shinlar tuzganlar.

¹ «Ўзбекистон овози», 1993, 26 октябрь.

Mahmud Gʻaznaviy 401-(milodiy 1010) yili Gʻurlarga qarshi yurish boshlagan va faqat 405-(1015) yilda Gʻur viloyatini batamom egallashga muvaffaq boʻlgan.

Harbiy yurishlarda Mahmud Gʻaznaviy erishgan gʻalabalar va qoʻlga kiritilgan behisob boyliklar gʻaznaviyalar davlatining obroʻ-eʼtiborini tobora oshirib bordi. Hatto qoraxoniylar xoni ham Mahmud bilan hisoblashardi. Oʻz navbatida Mahmud ham harbiy yurishlarda xotirjam boʻlish uchun qoraxoniylar hukmdorlari bilan yaxshi muomala qilar va kelishardi. Mahmud Gʻaznaviy Samarqand va Buxoroda oʻtirgan illoqxon Alitakin bilan Qashgʻarda oʻtirgan tomgʻachxon Qodir oʻrtasidagi ziddiyatdan ustalik bilan foydalalanishga harakat qildi va xonlar xoni Qodir yordamida qoʻshnisi Alitakinni kuchsizlantirmoqchi boʻldi. 1025-yilda Mahmud Gʻaznaviy bilan tomgʻachxon Qodir Samarqand yonida shaxsan uchrashdilar.

XI asrda yashagan fors tarixchisi Gardiziy «Zayn al axbor» kitobida taʼsirchan bir voqeani hikoya qiladi. Har ikki podshoh uchrashuv chogʻida bir-birlariga oʻzaro mulozamatlardan soʻng qimmatbaho javohir toshlarni sovgʻa qiladilar. Mahmud Gʻaznaviy ana shu birinchi uchrashuvdayoq Qodirxonning siyosiy diplomatiyada savodsizligi, sodda, qovushmagan va odam sifatida qoʻpolligini koʻrgach, yaʼni oʻzining muomalasi, mehmondoʻstligi, hashamati, boyligi va zeb-ziynatlari bilan lol qoldirmoqchi boʻldi, u Qodirxon uchun oltinlar bilan bezatilgan katta kimxob chodir tayyorlattirib, uning ichki va tashqi tomonlarini hayratomuz bir tarzda yasattirdi, har xil taomlar va qimmatbaho sovgʻalar tayyorlashga buyurdi.

Mehmon uchun tayyorlangan chodir haqiqatan kutilganidan ham ortiqcha salobat va goʻzallik bilan bezatildi. Qarorgohning birinchi xonasida ovqat yeyilar, ikkinchi xonada esa xursandchilik va ishrat qilinar edi. Mahmud tayyorlagan turli-tuman sovgʻalar Qodirxonni lol qoldirdi: xilma-xil javohirlar, oltin, kumush qadahlar, tilla yuganli ajoyib otlar, urgʻochi fillar, guldor chodirlar, bebaho gilamlar... Oʻz qarorgohiga qaytib kelgach Qodirxon bu bebaho sovgʻalarni koʻrgach, Mahmud Gʻaznaviydek saxiy va qudratli podshoh oldida uyalib qolmaslik uchun oʻz qoʻli ostidagi barcha boyliklarni toʻplashga buyruq beradi. Qodirxon juda koʻp miqdorda pul, oltinlar bilan bezatilgan egar-jabduq va yuganli dul-dul otlar, oltin belboqli turk gʻulomlari, suvsar, oqsuvsar va qoʻra tulki moʻynasi va boshqa boyliklarni yigʻib Mahmud Gʻaznaviyga yuboradi. Bu Mahmud Gʻaznaviyning katta diplomatik gʻalabasi edi.

Bu uchrashuvda juda katta siyosiy masalalar muhokama qilindi.

Movarounnahrni Alitakindan qaytarib olish va uni Qodirxonning o'g'li Yigantakinga berishga o'zaro kelishadilar. Bu kelishuvdan xabar topgan Alitakin Movarounnahrni vaqtincha tashlab Zarafshon daryosining o'ng qirg'og'idagi Nurota tumani hududlarida ko'chmanchi hayot kechirib yurgan saljuqiy turkmanlar orasida jon saqlashga majbur bo'ldi. Bu hududlarda Saljuqning nabiralari Isroil, To'g'rul va Dovudlar egalik qilar edilar. Mahmud G'aznaviy qo'shinlari bilan saljuqiylar o'rtasida jang bo'lib, Isroil asir olinadi. U garovga olinib, asir sifatida hind qal'alaridan biriga yuboriladi va shu yerda vafot etadi.

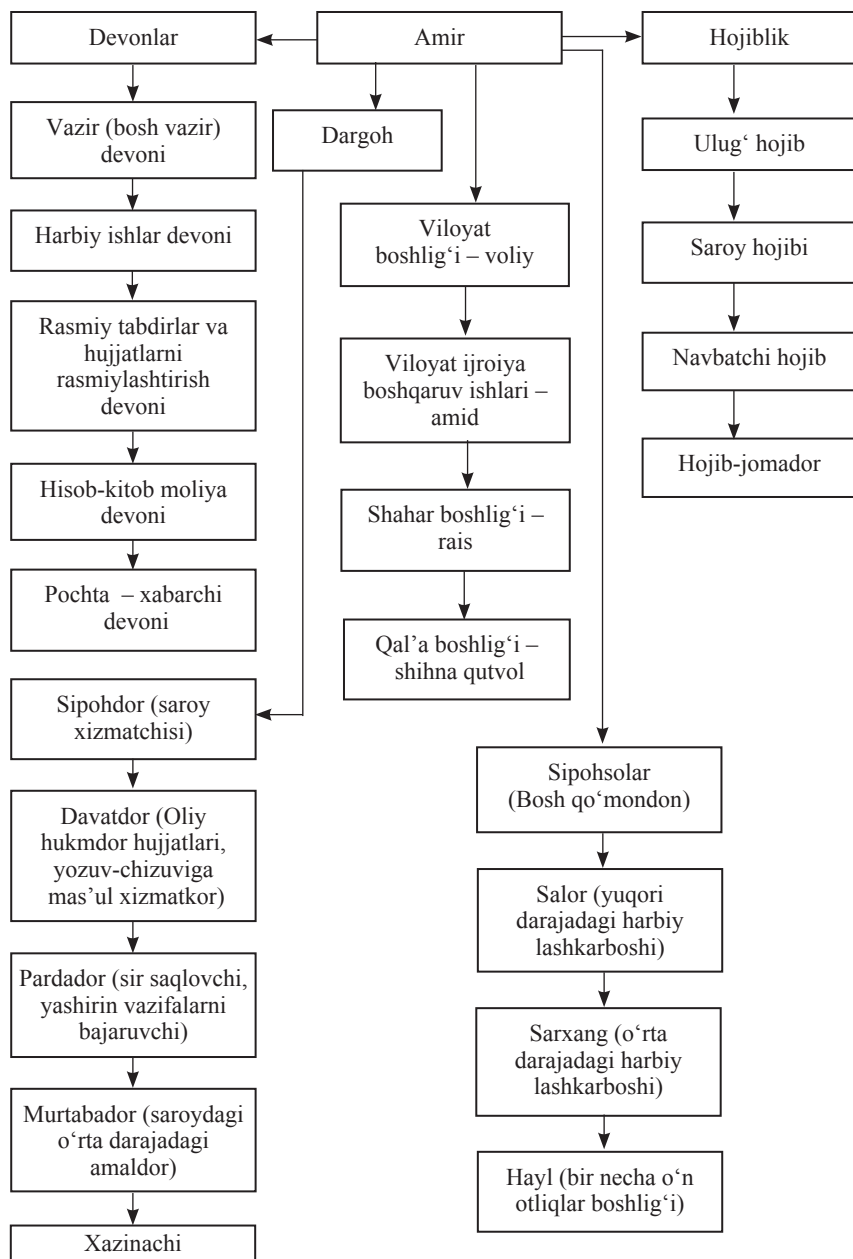
Mahmud G'aznaviy Alitakinni batamom tor-mor keltirishni aslida yurakdan istamas edi. Uning maqsadi Alitakinni biroz kuchsizlantirishdan iborat edi, xolos. Mahmud G'aznaviy uchun Alitakin o'rninga Qodirxon o'g'lining taxtga o'tirishi ma'qul emas edi. Chunki Movarounnahr taxtiga Yigantakinning kelishi Qodirxonning bevosita Mahmud G'aznaviy bilan yuzma-yuz bo'lishiga olib kelardi va oqibatda ular o'rtasida urush xavfi kuchayar edi. Biz ilgariroq Xorazm somoniylar hukmronligi davrida ham yarim mustamlaka sifatida o'z mustaqilligini saqlab qolganligini ta'kidlagan edik. Qoraxoniylar va Mahmud G'aznaviy davlatlari qaror topgandan keyin ham Xorazm bir chetda hech bir davlat tarkibiga kirmagan holda qolaverdi.

Xorazm geografik jihatdan juda qulay mintaqada joylashganligidan tashqari, nihoyatda boy o'lka edi. X asrning ikkinchi yarmida Xorazm ikkiga ajralgan edi. Shimoliy Xorazm — poytaxti Urganch bo'lib, bu yerda amir hukmronlik qilsa, janubiy Xorazm — poytaxti Qiyot bo'lib, unda shoh hukmronligi o'rnatilgan edi.

996-yili Shimoliy Xorazm hukmdori Ma'mun ibn Muhammad (995–997) bu mamlakatni bir butun davlatga birlashtirdi. Xorazmshoh unvonini qabul qilib, Urganchni poytaxt deb belgiladi. U o'zining butun diqqat-e'tiborini Xorazmning mustaqilligini ta'minlash va harbiy qudratini oshirishga qaratdi. Bu jarayon Ma'munning o'g'li Ali ibn Ma'mun (997–999) davrida ham davom etdi. Ali ibn Ma'mun vafot etgach, taxtga uning ukasi Ma'mun ibn Ma'mun (999–1017) o'tirdi va otasi hamda akasi yurgizgan siyosatni yanada rivojlantirdi. Albatta Mahmud G'aznaviy Xorazm mamlakatiga befarq qaramadi. U iloji boricha Xorazmni egallashga, hech bo'lmasa uni o'ziga qaram yoki vassal mamlakatga aylantirishga harakat qildi. Ammo Mahmud bu ishlarni nihoyatda ustalik va tinch yo'l bilan amalga oshira bordi. U o'z singillarini Xorazmshoh Ali ibn Ma'mun va uning ukasi

Ma'mun ibn Ma'munlarga turmushga berdi va Xorazm bilan quda bo'lib oldi.

Ammo voqealarning bu tarzda rivojlanib borishi Bag'dod xalifasi Qodirni tashvishga solayotgan edi. U Xorazmning ham, Mahmud G'znaviyning ham kuchayishini istamas edi. Shu bois Qodir ikki o'rtada nifoq chiqarishga harakat qildi va ma'lum darajada maqsadiga erishdi. Qodir Xorazmshoh Ma'mun ibn Ma'munga o'z elchisi orqali faxriy kiyim va «Ayn Ad Daula va Zayn Al Milla», ya'ni «davlat ko'zi va dindorlar jamoasining ko'rki» unvoni diplomini topshirdi. Albatta, bu voqea xalifa Qodirning rejasiga ko'ra Mahmud G'aznaviy gazablanishiga sabab bo'lishi kerak edi. Xuddi shunday bo'ldi ham. 1014-yilda Mahmud G'aznaviy Xorazmdagi o'z elchisi orqali Mahmud G'aznaviy nomini juma namozida xutbaga qo'shib o'qitishni Xorazmshohdan talab qildi. Xorazmshoh og'ir ahvolga tushadi. Shu bois u ikkiyoqlama siyosat olib boradi. Dastlab Niso va Farovada Sulton Mahmud nomiga xutba o'qildi. Qiyot va Urganchda bunday ishni amalga oshirishga Xorazmshoh jur'at qila olmadi, qo'rqdi. Bunday ikkiyoqlama siyosat mamalakatni ham Xorazmshohning o'zini ham saqlab qololmadi. Birinchi navbatda bu siyosatdan Xorazmdagi ayrim harbiy doiralar norozi bo'ldilar. Beruniy bo'lib o'tgan voqealarga shaxsan guvohlik beradi. Uning bergan ma'lumotlariga ko'ra «Xorazmning eng kuchli qo'shini Xazoraspdan urushga tayyor turgandi. Bu qo'shinga bosh hojib Alptakin Buxoriy boshliq edi. U «Biz Mahmudga bo'ysunmaymiz!» deb Xazoraspdan Xorazm poytaxti Gurganjga qarab qo'shin surdi. Yo'l-yo'lakay, yarash bitimiga imzo chekkan va Xorazmshohga shu masalada ijobiy maslahat bergan a'yonlarni tutib o'ldirishdi. Poytaxtni qamal qilib, oxiri shaharga bostirib kirishdi. Xorazmshoh o'z ko'shkida edi, isyonchilar uning ko'shkini yoqib yuborib, o'zini topib o'ldirishdi. Bu paytda Xorazmshoh o'ttiz ikki yoshda edi, deb eslaydi Beruniy. Alptakin Xorazmshohni yo'q, qilgach, shohing jiyan bo'lgan, o'n sakkiz yoshli Muhammad ibn Ali ibn Ma'munni topib kelib taxtga o'tqazdi. Davlat ishlari Alptakin bilan vazir Ahmad To'g'on qo'liga o'tdi. «Hali dunyo ko'rmagan yigitchani bir burchakka o'tqazib, o'z-lari xohlagancha odamlarni o'ldirib, mol-mulklari va boyliklarini tortib olib, saltanatni vayron qila boshladilar, — deb yozadi Beruni. — Kim kimga yoqmasa ularni Alptakin yordamida kuch bilan yo'q qila boshladilar. To'rt oy davomida ularning osmoni tiniq bo'lib turdi. Ular o'z qo'llari bilan saltanat uyini shu qadar vayron qildilarki, kofirlar mamlakatida ham musulmonlarga bunday yomonlik qilinmagan edi».

G'aznaviylar davlat boshqaruvida mansablar va xizmatlar¹¹ Эиов Б. Кўрсатилган асар. 249-бет.

Beruniy bergan ma'lumotlarga qaraganda Xorazmda bo'layotgan bu voqealarga Mahmud G'aznaviy befarq qarab turolmas edi. U 100 ming otliq piyoda askar va 500 fil bilan Xorazm ustiga yurish qildi. 1017-yilning 3-iyulida Xorazm poytaxti Qiyot egallandi. Xorazm Mahmud G'aznaviy davlati ixtiyoriga o'tdi. Xorazmshoh unvoni saqlab qolinib, Mahmudning harbiy sarkardasi, asli turk Oltintosh Xorazmga hokim qilib tayinlandi. Mahmud G'aznaviy yosh Xorazmshohni va uning barcha oilaviy sulolasi a'zolari, hamda ulug' olim Beruniyni o'zi bilan birga G'azna shahriga olib ketdi. Ana shu tariqa Xorazm mustaqilligiga barham berildi va Mahmud G'aznaviy diplomatik va harbiy jihatdan katta muvaffaqiyatga erishdi. Ammo Xorazm g'aznaviylarning qo'li ostida uzoq qolmadi. Chunki 1030-yilda Mahmud G'aznaviy vafot etgach uning o'rniga o'tirgan o'gli Mas'ud qo'shini 1040-yilda Marvdan sakson kilometr masofadagi Dandanakan degan joyda saljuqiylar hukmdori To'g'rulbek tomonidan uzil-kesil tor-mor etildi.

Mag'lubiyatga uchragan Ma'sud zo'rg'a qochib G'aznaga keldi va ko'p o'tmay fitnachilar tomonidan o'ldirildi. Taxtga Ma'sudning ukasi Muhammad o'tirdi. Lekin Ma'sudning o'g'li Ma'dud (1041–1048-y.) Muhammadga qarshi urush boshlab, uning qo'shinlarini yengdi va o'zini o'ldirib, g'aznaviylar davlatining hukmdori bo'lib oldi. Ammo, Sulton Ma'sudning vorislari g'aznaviylar davlatining ilgari qudratini tiklashga muvaffaq bo'la olmadilar. Asta-sekin o'z qudratini yo'qota boshlagan g'aznaviylar davlati XII asrning oxirlarida Afg'oniston hududlarida tashkil bo'lgan yangi davlat—g'uriylar tomonidan butunlay tugatildi. Aniqrog'i, 1186-yilda g'uriylar sulolasidan bo'lgan G'iyosiddin Muhammad qo'shini Panjob viloyati bilan cheklanib qolgan g'aznaviylar hokimiyatini uzil-kesil tor-mor qildi¹.

6. SALJUQIYLAR SALTANATI

X asrning ikkinchi yarmi va XI asrning birinchi yarmi oralig'ida buyuk saljuqiylar davlati nomi bilan tarixga kirgan yana bir Turk davlati tarix xaritasida namoyon bo'ldi. Taniqli tilshunos olim Qozoqboy Mahmudovning fikricha, saljuqiylar ham Alptakin singari O'g'uz qabilasining Qiniq urug'iga mansub bo'lganlar². X asrda yashagan arab geografi Ibn Havqalning bergan ma'lumotlariga

¹ Эшов Б. Ўзбекистон давлатчилик тарихи. I-қисм. — Т.: «Маърифат», 2009, 250–251-бетлар.

² Маҳмудов Қ. Туркий қавмлар тақдири. «Фан ва турмуш», 1990, 12-сон, 20-бет.

qaraganda, islom dinini qabul qilgan mingga yaqin turk oilasi Sharqdan Forob, Kenjit va Shosh o'rtasidagi tumanga, ya'ni hozirgi Chimkentning janubi-g'arbga ko'chib kelgan.

Bu turklar Sirdaryoning o'ng qirg'og'ida yashagan sug'diy-larning bir qismi bo'lishi mumkin. Shoshda o'g'uz elementlari shu qadar ko'p bo'lganki, jumladan, o'g'uzlar o'zbek og'zaki ijodida ham o'z aksini topgan. O'g'uzlar aslida qadimiy turk qabilasi bo'lganlar. Ular Mo'g'ulistonning shimoli-sharqida shakllangan. O'g'uz mazkur qabilaning afsonaviy asoschisi hamda rahbari bo'lgan. Uning avlodlarini o'g'uzlar deb atashgan.

O'g'uzxonni afsonaviy qahramon sifatida tasvirlab yozilgan rivoyatlar va hikmatlar «O'g'uznoma» nomi bilan chop etilgan. XII asrda noma'lum bir shaxsda «O'g'uznoma»ning qadimiy ko'rinishlaridan bir nusxasi saqlanib qolgan. XIII–XIV asrlarda yashagan Rashiddin uyg'ur alifbosida yozgan «O'g'uznoma»da O'g'uz xoni haqida ko'proq ma'lumotlar bergan.

O'g'uz — o'g' — qabila, urug' ma'nosini bergan, «uz» esa affiks qo'shimchadir. O'g'uz yakkaxudolikni — islomni yoshlik chog'idan qabul qiladi. Bu holat O'g'uzning otasi Qoraxonga yoqmaydi. Ikki o'rtada qattiq jang bo'lib, O'g'uzning otasi yengiladi. Turkklarga mansub uyg'urlar O'g'uzxon tomoniga o'tadilar. O'g'uzxonning lashkarlari ko'payib, katta kuch to'plagan O'g'uz Talas va Sayram viloyatlarini ham bosib oladi. Volga daryosigacha boradi.

IX asrning oxiri va X asrning o'rtalarida Orol bo'yi va Kaspiy bo'yida O'g'uzlar ittifoqi shakllanadi. X asrda Sirdirdaryo etaklarida O'g'uzlar davlati tashkil topadi. Tashkil topgan davlatning poytaxti Yangikent deb ataladi.

XI asrning o'rtalarida bu davlat sharqdan kelgan qipchoqlar tomonidan tor-mor qilinadi. O'g'uz qabilalarining bir qismi g'arbga, rus dashtlariga joylashgan. Boshqa qismi esa saljuqiylar boshchiligida old Osiyo mamlakatlarini istilo qiladilar va hozirgi Turkmaniston yerlariga o'tadilar. Yozma ma'lumotlarga qaraganda, o'g'uzlarning islom dinini qabul qilib, yerli xalq bilan aralashib ketgan qismi turkmanlar deb atalgan. Mahmud Qoshg'ariy (XI asr), Rashiddin (XIII–XIV asr), Abulg'oz (XVII asr)larning xabar berishicha o'g'uzlar 22 yoki 24 qabiladan iborat bo'lgan. Bular: chovdir, chandir, emreli igdir, yazir, salir, qoradoshli, bayet, koyi, tuturga va boshqalardir.

Sirdaryoning quyi oqimida barpo bo'lgan O'g'uz davlatining yobg'usi Saljuqbek (Mahmud Qoshg'ariyning asarida Seljuqbek)

saljuqiylar xonadonining asoschisi edi. Saljuqbekning nabiralaridan To'g'ulbek, Chag'irbek va Shakarbeklar saljuqiylar davlatini saltanat darajasiga ko'tarishda katta xizmatlar qildilar. O'g'uzlar nafaqat o'zbeklar va turkmanlarning, balki hozirgi Turkiya turklari, Iroq turkmanlari, Eron turkmanlari, gagao'zlar, Ozarbayjon xalqining ham tashkil topishiga yetakchi etnik guruh bo'lganlar.

Saljuqiylar dastlab quyi Sirdaryo hududidagi Jand tumanlari atrofida chorvachilik qilib ko'chib yurganlar. Ammo bu yerning hokimi Shohmalik bilan urushib qolib Zarafshon daryosining o'ng qirg'og'iga — Nur (Nurota) tumaniga ko'chib ketishga majbur bo'ladilar. Bu tuman hududlarida ko'chib yurishga somoniylar ruxsat bergan edilar. Somoniylar saljuqiylar bilan yaxshi, tinchtotuv yashashdan manfaatdor edilar. Chunki Saljuqiy turklar qoraxoniylarga qarshi kurashda somoniylarga yordam berardilar. Biroq bu yordamga juda ishonib ham bo'lmadi.

Ammo XI asrning birinchi yarmida turkman saljuqiylarning ahvoli juda og'irlashib qoldi. Chunki qoraxoniylar bilan birga Movarounnahr, shu jumladan, Zarafshon vodiysi hududlariga ham chigillar, qarluqlar, yag'molar va boshqa turk qabilalari ko'chib keldilar. Ularning ko'chib yurishlari va chorva mollari uchun joy, yaylovlar kerak edi. Movarounnahrda iloxxon Alitakin hokimlik qilib yurgan (1034-yilda u vafot etgan) davrda saljuqiy turklarga unchalik teginmas edilar. Alitakin vafotidan so'ng uning o'g'illari yosh bo'lganligidan butun ishni vazir Tunush olib borardi. Tunush davrida saljuqiylar Zarafshon vohasini tashlab ketishga majbur bo'ladilar. Ana shunday og'ir bir sharoitda Xorazmshoh Xorun 1034-yilda saljuqiylarga raboti Mashon, Sho'raxona va Govixar tumanlaridan yer ajratib berdi. Biroq Jand hokimi ularga hujum qilib 8 ming kishini o'ldirdi. To'g'ulbek boshliq saljuqiylar bu yerlarni tashlab ketishga majbur bo'ldilar. Ular Mahmud G'aznaviyning o'g'li Mas'udbekka (1030–1041-yillarda podsholik qilgan) murojaat qilib o'zlariga Saraxs, Marv, Abiverd, Niso va Farova hududlarida ko'chib yurishga rozilik so'radilar. Chunki bu tumanlar chorva mollari uchun juda qulay joylar edi.

G'aznaviylar ilgarilari ham bu hududlarni saljuqiy turkmanlarga berib, oqibatda achchiq azoblar chekkan edilar. Jumladan, 1025-yilda Mahmud G'aznaviyning ruxsati bilan Abiverd, Niso va Farova tumanlariga 4 ming o'tovdan iborat turkman xonadonlari ko'chib kelgandilar. Ular mahalliy amaldorlarning shaxsiy manfaatlari uchun pora tariqasida mol topshirishni talab qilganliklariga javoban oddiy

xalqni talay boshlaydilar. Bu hol turkmanlar bilan mahalliy qo'shni qishloqlar xalqlari o'rtasida g'oyatda kuchli dushmanlikni kelib chiqishiga sabab bo'ldi. Natijada o'z qilgan xatosidan afsuslangan Mahmud G'aznaviy turkmanlarni tartibga chaqirish uchun harbiy kuchni ishga solishga majbur bo'ldi. Shundan so'ng turkmanlar bu yerlarni tashlab ketdilar. Ularning bir qismi Balxan tog' tumanlariga, ikkinchi qismi Dehiston tumanlariga, katta bir guruh esa g'arbga — Fors Iroqi, u yerdan Kavkaz orti, arman va ozor yurtlariga ko'chib ketdi.

Shunga qaramasdan g'aznavilar hukumati To'g'rulbek boshchiligidagi turkmanlarning iltimoslarini qondirib, 1035-yilda Nishopurda imzolangan shartnomaga ko'ra Niso, Farova va Dehiston tumanlarini ajratib berdilar. Ammo bu safar ham saljuqiy turkmanlar dehqonchilik bilan shug'ullanadigan mahalliy o'troq xalq bilan umumiy til topa olmadilar. Ular og'izda o'troq aholi bilan tinch yashash tarafdori bo'lsalar-da, amalda g'aznaviylar hukumatidan yangi-yangi yerlarni talab qilishda davom etdilar. Xususan, ular Marv va Saraxs yerlarini qat'iylik bilan talab qildilar. Otasi singari Mas'ud ham turkmanlarga qarshi harbiy kuch ishlatishga majbur bo'ldi. Lekin vaziyat g'aznaviylar zarariga ishlayotgan edi. Xurosonda ularning obro-e'tibori qolmagan, shu bois ular hech kimga tayana olmas edilar. Jumladan, g'aznaviylarning so'nggi noibi Abulfozil Suriyni Xuroson xalqi haddan tashqari yomon ko'rar edi. U o'zining poraxo'rliги, qo'polligi, do'q-po'pisa qilib har doim mansabini suiiste'mol qilganligi tufayli otni qashqasiday elga tanilib qolgandi. XI asrda yashagan fors tarixchisi Bayhaqiy Xuroson aholisi g'aznalilar qo'shinining aholi hisobiga yashayotganidan va ularning xalqqa qilayotgan zo'ravonligidan shu darajada qiynalib azob chekkan ediki, Xurosonga saljuqiy turklar kelganda bu o'lka o'z boshidan to'liq beboshlikni kechirayotgandi, deb yozgan edi.

Ana shunday sharoitda g'aznaviylar saljuqiylarga qarshi kurashda muvaffaqiyatga ko'z tika olmas edilar. Mas'ud armiyasining Saraxs yonidagi mag'lubiyatining bosh sababi ham xuddi ana shu edi. Endi turkmanlar uchun Xurosonning bosh shahri Nishopurga to'g'ridan to'g'ri yo'l ochilgan edi. Saljuqiylarning boshlig'i To'g'rulbek 1038-yilda 3 ming kishilik qo'shin bilan deyarli hech qanday qarshiliksiz Nishopurni egalladi. Nishopurlik ruhoniylar va savdogarlar shaharni mutlaqo jangsiz topshirish tarafdori bo'lganliklarini alohida ta'kidlamog' o'rindir.

Ammo bu bilan Xurosonning taqdiri uzil-kesil saljuqiylar

foydasiga hal bo'ldi, deb xulosa chiqarishga hali vaqt erta edi. Buning ustiga xuddi shu 1038-yilda Mas'ud Saraxs yonidagi navbatdagi jangda saljuqiylarga katta zarba ham berdi. Ammo u ushbu g'alabaga ortiqcha baho berib urushni davom ettirmadi. Bu bilan Mas'ud saljuqiylarga o'z kuchlarini yangidan, qayta to'plab olishga imkoniyat yaratib berdi. 1040-yilda To'g'rulbek Saraxs va Marv oralig'idagi Dandanakan yonida Mas'ud qo'shiniga qaqshatqich zarba berdi. Mas'udning o'zi esa kichik bir qo'shin bilan zo'rg'a qochib qutuldi. Bu jang oqibatida g'aznaviylar davlati mahalliy ahamiyatga ega bo'lgan bir viloyatga aylanib qoldi, harbiy va siyosiy ustunlik endi batamom saljuqiylarga o'tib ketdi. G'aznaviylardan tortib olingan yerlarni To'g'rulbek saljuqiylar xonadonining a'zolariga udel sifatida taqsimlab berdi. Chag'ribek Davudga Marv va Xurosonning katta qismi, Muso Yobg'uga (To'g'rulbekning amakisi) Tus, Hirot va Seiston viloyatlari berildi. To'g'rulbek o'ziga Eronning shimoliy va shimoli-g'arbiy viloyatlarining katta qismini oldi. To'g'rulbek ayni zamonda saljuqiylar davlatining boshlig'i (1038–1063) ham bo'lib qoldi. Uni xususiy mulk uncha qiziqtirmasdi. To'g'rulbekning nigohi batamom g'arbga qaratilgan edi. U hujumni davom ettirib, Iroq Ajami (Fors Iroqi), Ozarbayjon, Kurdiston, Ko'histonni zabt etdi, To'g'rulbek 1055-yilda Bag'dodga kirib bordi va o'z nomini xutbaga qo'shib o'qitishga Bag'dod xalifasini majbur qildi. Saljuqiylar davlatining poytaxti qilib Ray shahri belgilandi. To'g'rulbek iloji boricha qoraxoniylar bilan hamkorlikda va tinch yashashga harakat qildi. Ammo bu mustahkam bo'lmagan tinchlik va uzoqqa cho'zilmaydigan hamkorlik edi.

1063-yilda saljuqiylar davlatining asoschisi To'g'rulbek vafot etgach, taxtga uning jiyani, Chag'ribek Dovudning o'g'li *Alp Arslon* (1063–1072) o'tirdi. U davlat poytaxtini Marv (hozirgi Mari)ga ko'chirdi. Alp Arslon podsholigi davrida qoraxoniylar hukmdori Nasr bilan o'zaro qarama-qarshilik va ziddiyat kuchaydi. Alp Arslon Xuttalyon, Chag'oniyon, Jand va Savranga Xorazm tomonidan lashkar tortib bordi. U 1072-yilda qoraxoniylarga qarshi yurish boshlab, qariyb 200 ming kishilik qo'shinni Amudaryodan o'tkazish uchun kemalardan maxsus ko'priq qurdirdi. Ammo yurish boshlanishi oldidan Alp Arslon o'z chodirida mahalliy qal'alarning boshliqlaridan biri Yusuf al-Xorazmiy tomonidan o'ldirildi. Qoraxoniylarga qarshi yurishni kechiktirishga to'g'ri keldi.

Alp Arslonning o'ldirilishi qoraxoniylar xoni Shams ul-mulk Nasrning ruhini ko'tarib yubordi va tez orada Termizni,

so'ngra Balxni egallab oldi. Ammo bu xursandchilik ko'p uzoqqa cho'zilmadi. Alp Arslon o'rniga taxtga vorislik qilgan Malikshoh (1072–1092) ko'p vaqt o'tkazmay Termiz va Balxni qoraxoniylardan qaytarib oldi. Ana shu davrdan boshlab ichki va tashqi siyosatda ustunlik batamom saljuqiylar qo'liga o'tdi. Endi har daqiqada Shams ul-mulk Nasr Malikshoh hujumidan xavotirda qo'rqib yashaydigan bo'lib qoldi. 1080-yilda Shams ul-mulk vafot etgach vaziyat yanada og'irlashdi. Shams ul-mulk vafotidan so'ng podsholik qilgan uning o'g'li Ahmad davrida musulmon ruhoniylari va turk lashkarboshilari o'rtasida munosabat og'irlashdi, mamlakatning ichki ahvoriga bu hol o'z ta'sirini ko'rsatdi. Vaziyatdan xabar topgan Malikshoh 1089-yilda katta lashkar bilan Amudaryodan o'tdi va Buxoro hamda Samarqand shaharlarini egalladi. Qoraxoniylar xoni Ahmad asir olindi. Ahmad bilan Malikshoh o'rtasida bo'lib o'tgan muzokaralardan so'ng Ahmad Samarqandga qaytdi va taxtga o'tirdi. Ammo bu hol Samarqandda ruhoniylar va lashkarboshilarning noroziligiga sabab bo'ldi. Turkiy sarkardalar 1095-yilda Koson yo'lida Ahmadni qo'lga olib, yoy ip bilan bo'g'ib o'ldirdilar. Uning o'rniga taxtga Mas'udxon chiqdi.

Malikshoh hukmronligi davrida vazirlik lavozimida ishlagan Nizom ul-mulk (1017–1092) davlat ishlarini boshqarishda katta ta'sir kuchiga ega bo'lgan. U davlat arbobi sifatida mamlakatda yirik feodallar va qabila boshliqlarining separatli (Markaziy davlatni ajratishga intilish) harakatlariga qarshi kurashgan. Markazlashgan davlat uchun astoydil jon kuydirgan. Nizom ul-mulk o'zining «Siyosatnoma» asari bilan mashhur. Bu asarda O'rta Osiyoda arablar istilosidan so'ng yuritilgan iqto' tanqid qilinadi. Markazlashgan davlatni barpo qilish har tomonlama asoslanadi.

1092-yilda saljuqiylar xoni Malikshoh ham o'ldirildi. Saljuqiylar davlatida isyon va g'alayonlar boshlanib ketdi. Bu isyon va g'alayonlar hokimiyat tepasiga 1118-yilda — «ulug' saljuqiylar»ning eng so'nggi vakili Sulton Sanjar (1118–1157) kelgach tinchidi. Uning davrida saljuqiylar Movarounnahrda eng yuksak mavqega erishdilar. Bu davrda saljuqiylar qoraxoniylar davlatining ichki ishlariga juda ko'p aralashadigan bo'lib qoldilar. Qoraxoniylar xoni Arslonxon (1102–1130) o'zi mustaqil davlat siyosati yurgizishga harakat qilgan bo'lsa-da, ana shu davrda inqiroz sari yo'l tutdi. Og'ir ahvolga tushib qolgan Arslonxon do'st bilib yordamga turkman sulmoni Sulton Sanjarni chaqirgan edi. Sulton Sanjar katta qo'shin bilan kelib, Movarounnahr va Samarqandni talon-taroj qilgan edi, Samarqandni Sulton Sanjar 1130-yilda egallagan va qoraxoniylar o'zlarining

amaldagi mustaqilliklarini yo‘qotib, Sulton Sanjarga qaram bo‘lib qolgandilar. Sulton Sanjarning o‘zi ham 1141-yilda qoraxitoylar bilan Katvan cho‘lida (Samarqand yaqinida) bo‘lgan jangda qaqshatqich zarbaga uchradi va o‘zini o‘nglab ololmadi. U 1157-yilda vafot etdi. Ana shu tariqa dunyoni larzaga solgan saljuqiylar davlati ham barham topdi.

7. XORAZMSHOHLAR DAVLATI

O‘rta Osiyo xalqlarining ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy taraqqiyotida qoraxoniylar davlati muhim o‘rin tutganligi va yangi bosqichni boshlab berganligini yuqorida ta’kidlagan edik. Ko‘chmanchi turkiy qabilalarning o‘troqlashuvi, ularning yerli xalqlar bilan qo‘shilib, qorishib ketganliklari yangi tarixiy rivojlanish jarayonlariga sabab bo‘ldi. Shaharlar o‘sdi, hunarmandchilik va savdo taraqqiy etdi, madaniyat kamol topdi. Tarqoqlik va uning oqibati o‘laroq qoraxoniylar, g‘aznaviylar va saljuqiylar davlatlari qulaganidan so‘ng Buxoro va Xorazm yirik ijtimoiy-siyosiy va madaniy markaz sifatida o‘sa bordi.

Buxoro O‘rta Osiyoda eng yirik diniy markaz sifatida shuhrat topdi. Buxorodagi madrasalarda faoliyat ko‘rsatgan ruhoniylar o‘z ta’sirlarini nafaqat diniy yo‘l bilan oshirdilar, balki ular ayni zamonda g‘oyat katta moddiy boyliklarni ham qo‘llarida to‘plagan edilar. Masjidlar, madrasalar, xonaqolar va boshqa diniy muassasalarning vaqf mulklari shu darajada ko‘payib ketdiki, yuqori mansabli Buxoro ruhoniylari juda katta yer egalari aylandilar. Ular endi, hatto davlat hokimiyati — qoraxoniylarga ham qarshi kurasha boshladilar.

Buxoroda qoraxoniylar davlati qulagandan so‘ng, ruhoniylar feodallarining o‘ziga xos *Sadrlar* deb ataluvchi sulolasi ana shu tariqa paydo bo‘ldi. Ular Buxoro diniy jamoalarining rahbari va ayni zamonda Buxoro shahrining raisi ham edilar. Sadrlar Buxoroda faqat ruhoniylar hokimiyatining emas, balki dunyoviy hokimiyatni ham o‘z qo‘llariga olgan edilar. Ular eng katta yer egalari, Buxoro atrofidagi eng yaxshi mulklarning xo‘jayinlari edilar. Shahardagi eng qimmatli mulklar — do‘konlar, karvonsaroylar, hammomlar, tegirmon-objuvozlar ham sadrlarniki hisoblanardi. Bundan tashqari, masjid, madrasa va xonaqolarning mulklariga ham sadrlar egalik qilganlar. Hatto Buxoro shahrining hunarmandlari ham sadrlarga qaram bo‘lgan. Bu hol Buxoroda sadrlar mavqeyini haddan tashqari oshirib yuborgandi. Sadr Burhoniddin avlodidan bo‘lgan Abdulaziz

davrida Buxoro qoraxoniylar davlati tarkibida o'zini mustaqil xonlik sifatida hisoblagan.

Qoraxoniylar hokimiyati qulashining ikkinchi oqibati Xorazmning yuksalishi bo'ldi. Xorazm XII–XIII asrlarda shu darajada yuksaldiki, u dunyoning eng ulug' davlatlaridan biriga aylandi.

Xorazm XI asrda va XII asrning birinchi yarmida saljuqiylar davlati tarkibida edi va faqat saljuqiylarga qarshi kurashda yuksala olardi. Ammo agar o'sha davrda qoraxoniylar davlati tushkin holatda bo'lmaganda Xorazm rivojlana olmasdi. Chunki u ham saljuqiylarga, ham qoraxoniylarga qarshi kurash olib borishi kerak bo'lardi.

Xorazmning boyliklari XI asrda ham ortib boraverdi. Xorazm hunarmandlari Movarounnahrda barcha shaharlardan ustun mavqeda turar edilar. Savdo sohasida ham xorazmliklar oldinda bo'lganlar. Mustahkam qo'rg'onlarda yashagan Xorazm dehqonlari tobora rivojlanib bordilar. Saljuqiylar saroyi amaldorlaridan biri bo'lgan turkiy o'g'uzlarning Bekdili qabilasidan bo'lgan Anushtakin sulolasiga mansub xorazmshohlar Xorazmning ana shu ustunligidan foydalandilar. Anushtakin asli o'smirlik chog'ida qul bo'lgan. Ko'p o'tmay uning iqtidori, zakovatini ko'ra bilgan saljuqiylarning ko'zga ko'ringan amirlaridan sipohsolar *Izzatiddin Onor Bilgetegin* (1098-yilda o'ldirilgan) uni sotib olib, saroy xizmatiga qo'ygan. Anushtakinga omad yor bo'lib, ketma-ket amal pog'onalarida ko'tarila boshlagan. Shaxsan sulton *Malikshoh* (1072–1092) toshdori, so'ng xorazmshoh ijaradoriga aylangan. 1097-yilda Anushtakin vafotidan so'ng Sulton Berkyoruk uning o'g'li *Qutbiddin Muhammadni* Xorazm taxtiga (1097–1127) qo'yadi. Biroz vaqt o'tgach unga «Xorazmshoh» nisbati beriladi. U 30 yil mobaynida Sulton Sanjarga sodiqlik bilan xizmat qiladi, uning rahbarligida olib borilgan barcha janglarda faol qatnashadi. Ayni zamonda Qutbiddin Muhammad Xorazm farzandi sifatida mamlakatning har jihatdan taraqqiy etishi, qudrati oshishi uchun ko'p kuch sarfladi. Xullas, Xorazmda anushtakinlar sulolasining qaror topishi bevosita ana shu Xorazmshoh Qutbiddin Muhammadning nomi bilan bog'landi.

Qutbiddin Muhammad vafot etgach, Sulton Sanjar sodiq vasalining ulkan xizmatlarini nazarga olib hech bir ikkilanmasdan va e'tirozsiz uning o'rniga 29 yoshli o'g'li *Qutbiddin Muhammad ibn Aloviddin Jaloliddin Otsizni* (1127–1156) Xorazm taxtiga qo'ygan.

Otsiz Xorazm tarixida alohida o'ringa ega bo'lgan shohlardan. U buyuk davlat arbobi, mohir va usta diplomat, botir va dovyurak sarkarda edi. Otasi kabi o'z davrining o'qimishli kishisi bo'lib,

Saljuqiylar davlatining poytaxti Marvdagi madrasalarda tahsil ko'rgan, ilm-fan, san'atni g'oyat qadrllovchi din arboblari va fuqarolarga g'amxo'r shoh sifatida tanilgan. Otsiz badiiy ijod sohibi ham bo'lgan, fors tilida qasidalar va ruboiylar yozgan, juda ko'plab she'rlarni yoddan bilgan. U Xorazm aholisi o'rtasida adolatli va jonkuyar hukmdor sifatida tanilgan edi. Xorazmshoh Otsiz o'zining butun bilimi, iqtidori va qobiliyatini Xorazmning mustaqilligiga qaratdi, bu oliyjanob ezgu niyat yo'lida Sulton Sanjarning har bir zaif qadami va kamchiliklaridan mohirona foydalandi. U mustaqil tashqi siyosat olib bordi. Otsiz davrida Xorazm xalqi hech qanday xavf-xatarsiz farovon hayot kechirdi. Buni biz Otsiz saroyida maxsus kotib (kotib alxoss) bo'lib ishlagan Rashiduddin Al-Votvot (to'liq ismi Muhammad ibn Abdujalil al-Umariy) xatlari orqali yaqqol ko'ramiz: «Xorazm shu darajaga borib yetdiki, u qo'rqqan va xavf-xatarga tushganlar uchun bexatar makon, elma-el kezib yuradiganlar uchun maskan, qochgan-quvilganlarga manzilgoh, darveshlar uchun panoj joy bo'lib qoldi. Odamlar Xorazmga har tarafdan o'z kulfat-u musibatlaridan iztirobga tushib, hasrat-u nadomatlaridan qalblari kuyib-yonib najot izlab kelardilaru, bu joydan barcha illatlari shifo topgan, dard-u alamлари bartaraf bo'lgan, jamiyki yumushlar, tashvishlaridan qutulgan holda qaytardilar. Olloh taolaga bu o'lkaga keng ko'lamli bunday ulug'ligu bu darajadagi oliy himmatni muyassar ko'rganligi uchun behad hamd-u sanolar bo'lsin»¹.

Albatta Otsiz ham ota-bobosiday oliy markaziy hokimiyatga sodiq xizmat qilishda davom etgan. Bu chorasiz tutilgan taktik yo'l edi. Ammo bu sodiqlik ipi uzog'i bilan o'n yildan ham oshmadi. Voqealarning keyinchalik rivojlanib borishi jarayoni vassal bilan Sulton o'rtasida keskin burilish yasashga olib keldi. Bu voqea 1136–1138-yillarda sodir bo'lgan edi. Gap shundaki, oliy markaziy hukmdor Sulton Sanjar butun Xurosondan tortib, Movarounnahr hamda to Qashg'argacha bo'lgan yerlarda shohlik taxtini so'rardi. Xuddi ana shu davrda o'z vassali bo'lgan Otsizning shon-shuhrati, qudrat mavqeyi va ta'sir doirasining kun sayin oshib borayotganligi saljuqiylar sultoni Sanjarni bezovta qilayotgan edi. Buni Bag'dodda taxtda o'tirgan xalifa *Al-Mustajid* (1118–1135) va undan keyingi xalifa *Al-Muqtovfiy* (1136–1160)lar yaxshi bilar edilar. Shuning uchun ular, ayniqsa, al-Muqtovfiy ulug' Sulton bilan vassal Xorazmshohni o'zaro bir-birlariga gijgijlab urushtirib, bundan o'z

¹ Усатов У. Рашидуддин Ал-Вотвот мактублари. – «Гулистон», 1991 йил, 11-сон, 13-бет.

manfaatlari yo'lida foydalanish uchun qulay vaqt va fursat poylar edilar. Buni xalifa al-Muqtovfiy tomonidan Xorazmshoh Otsizning janglardagi botirligi, jasoratini ulug'lab yozgan xatlari, yuborgan qimmatbaho kiyim sarposi va sovg'alari hamda Otsizni Xorazm hududlarining to'la hukmdor ulug' sultoni sifatida tan olib jo'natgan yorlig'idan ham bilsa bo'ladi. 1141-yildan e'tiboran Otsiz o'z nomidan mustaqil suratda oltin tangalar zarb qildira boshlaydi.

Otsiz birinchi marta vassallik shartlarini buzib, 1130-yilda Sirdaryoning quyi oqimida joylashgan Jand va Mang'ishloq (Mang'it qishloq)ni bosib oladi. Sulton Sanjar esa buni o'ziga nisbatan isyon deb biladi va boshqa vassallari ham Otsizdan ibrat olmasin deb uni jazolashga qaror qiladi. U Xorazm ustiga qo'shin tortib boradi. Shafqatsiz jangda Otsiz yengilib, jon saqlash uchun qochadi: Xazorasp ostonasidagi mahorabada Xorazmshohning o'g'li Otlig (tarixchi Mirxond Otsizning o'glini El Qutlug' deb yozadi) qo'lga tushadi va shaxsan Sulton Sanjarning buyrug'iga binoan shamshir bilan belidan qoq ikkiga bo'lib tashlanadi. Xorazmshoh Otsiz o'g'li uchun uzoq vaqtlarga qadar iztirob alamini chekadi.

Vassalni jazolagan Sanjar Xorazm taxtiga jiyani Sulaymonshohni qo'yadi, ammo o'zi esa bu yerda uzoq qola olmaydi. Bundan foydalangan Otsiz qo'shin to'plab shahar xalqining qo'llab-quvvatlashi va himoyasi ostida Sulaymonshohni haydab yuboradi. Mohir diplomat Xorazmshoh shu zahotiyuq Sanjardan kechirim so'raydi va unga sodiqlik izhor qilib noma yuboradi. Albatta, Otsiz anoyilardan emas edi. U vaziyatni hisobga olib, 1139-yilda Jurjon viloyatidagi Kobudjon va Buxoroga hujum qilib Sanjarning Buxorodagi noibi va yaqinlaridan bo'lgan amir Zangi ibn Alini qatl etadi. Sanjar bu voqeani o'g'li Otlig uchun o'ch olish deb baholaydi. Bu safar u Otsizga nisbatan keskin choralar ko'rmaydi. Bunga sabab ayni shu paytlarda Movarounnahrda Sharqdan yana bir dahshatli kuch — qoraxitoylarning bostirib kelayotganligi bo'lishi ehtimoldan xoli emas. Qoraxitoylarning qaysi xalqqa mansubligi to'g'risida olimlar o'rtasida har xil fikrlar mavjud. Ba'zilar ularning to'ng'uzlardan kelib chiqqan desalar, boshqalari esa mo'g'ullarning avlodlari deb isbotlamoqchi bo'ladilar. Qanday bo'lganda ham qoraxitoylar qariyb 40 ming chodirlik, taxminan 150–200 ming kishilik ko'chmanchi xalq bo'lib, ular XII asrda dastlab Chiguchak va uning atroflarida joylashdilar. Ular shu yerdan turib, janubi-g'arb tomonga hujum qilib bordilar va qoraxoniylar poytaxti Bolosog'unni egalladilar. Bolosog'un (Qirg'iziston respublikasi hududida)

shahrini qoraxitoylar poytaxt qilib belgiladilar. Ular bu yerdan turib g'arbga — Shosh, Farg'ona, Zarafshon va Qashqadaryo hududlariga hujumlar uyushtirib, xorazmshohlar hududlariga ham tahdid sola boshladilar. Ana shunday og'ir paytda Otsiz qoraxitoylarga murojaat qilib, arab tarixchisi Ibn-al Asirning yozishicha, ularni boylikka to'la, gullab yashnagan Sulton Sanjar yerlariga yurishga undagan. U kuchli qoraxitoylar qo'shini bilan kurashishga tayyor emasligini ongli suratda sezib, qoraxitoylarga yiliga 30 ming dinor to'lab turish majburiyatini olgan¹ va bu bilan o'z mamlakatini ko'chmanchilar hujumidan saqlab qolgan.

Qoraxitoylarning Sanjar yerlariga birinchi marta hujumi 1128-yilda sharqdan Qashqarga bostirib kirish bilan boshlangan. O'shanda saljuqiylar sultonining vassali bo'lgan Qashg'ar xoni Ahmad ibn al-Hasan bu hujumni qaytargan edi. Ammo keyinchalik qoraxitoylar qirg'iz va uyg'urlarni o'zlariga tobe qilib, ancha kuchga to'lgach, o'sha 1137-yilda Movarounnahrda bostirib kiradilar. Sanjarning eng yaqin qarindoshlaridan biri — Samarqand hokimi Mahmud Ibn Arslonshoh Xo'jandda mag'lubiyatga uchrab Samarqandga qochadi va Sulton Sanjardan yordam so'rab murojaat qiladi. Saljuqiylar sultoni qoraxitoylarga qarshi olti oy puxta tayyorlandi va o'ziga qarashli bo'lgan Sejiston, G'ur, G'azna va Mozandaron kabi vassal viloyatlardan 100 ming qo'shin to'pladi. U eng avvalo bu urushning asosiy aybdori qarluqlarni jazolamoqchi bo'ldi. Chunki qarluqlar Samarqand xonligiga vassal bo'lib unga qarshi bosh ko'targan va qoraxitoylardan harbiy yordam so'ragan edilar. Bu hol qoraxitoylarning Movarounnahr hududlariga bostirib kirishlari uchun yetarli bahona edi. Sulton Sanjar qarluqlarni jazolay olmadi. Chunki ular qoraxitoylar go'rxoni (hokimi) *Elyuy Ta-Shi* (1124–1143) himoyasiga o'tib ketdilar.

Go'rxon Elyuy Ta-Shi Sulton Sanjarga xat yozib, qarluqlarning gunohidan o'tib, kechirishni va ularga teginmaslikni so'radi. Bunga javoban Sanjar Go'rxondan islomni qabul qilishni qat'iy talab qilib qo'ydi. Aks holda qoraxitoy hukmdoriga 100 ming kishilik Sulton qo'shini bilan uchrashishga to'g'ri keladi, deb dag'dag'a qildi. Sulton qo'shinlarining har xil qurollarini mohirona ishlatishga yaxshi o'rgatilganliklarini alohida ta'kidlash bilan birga Sanjar shu narsani ham yozgan ediki, «Uning qo'shinlari yoy o'qi bilan soch tolasini ikki qismga bo'lib yuboradilar»², degan edi. Qoraxitoy go'rxoni

¹ Бартольд В. Сочинения. Том 5. М., «Наука», 1968, «Кара Китай», стр. 544.

² Бунятов З. М. Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов, стр.14.

xatni o'qigach Sanjar elchisining soqolini qirdirib, uning qo'liga nina tutqizdi va soqolidan bir tolani olib, elchiga ninani tolaga kiritishga buyurdi. Elchi bu vazifani eplay olmagach Go'rxon elchiga qarab:

— Sen elchi bo'la turib qo'lingdagi ninani tolaga kirita olmasang boshqalar qanday qilib yoy o'qi bilan soch tolasini ikkiga bo'lib yubora oladi, — degan.

Qoraxitoylarda ham 100 ming kishilik qo'shin bo'lgan. Har ikki o'rtadagi jang 1141-yil 9-sentabrda Samarqandga yaqin Katvon dashtligida bo'ldi. Bu jangda Sulton Sanjar va Mahmud ibn Arslonshoh qo'shinlari batamom tor-mor qilindi. Sanjar qo'shinlaridan 30 ming jangchi halok bo'ladi, uning o'zi Mahmudxon bilan Termizga qochdi¹. Sulton Sanjarning barcha mulki, xon qarorgohi, uning xotini Turkon xotin qoraxitoylarga o'lja bo'lib tushadi. Qoraxitoylar Samarqanddan so'ng Buxoroni ham egallaydilar. Deyarli butun Movarounnahr qoraxitoylar qo'liga o'tadi.

Xorazmshoh Otsiz Sanjarning yengilganligini eshitib, bundan ustalik bilan foydalanadi. U fursatni g'animat bilib, 1141–1142-yillarda Xurosonga bostirib kiradi. Seraxsni ishg'ol etgach, Sanjarning yo'qligidan foydalanib, saljuqiylar poytaxti Marvni, Nishopurni egallaydi.

Qoraxitoylarga qarshi jangda muvaffaqiyatsizlikka uchragan Sulton Sanjar Marvga qaytgach o'z vassali Xorazmshoh Otsizning beodoblarcha qilgan xatti-harakatlarini kechirmadi. U yana ikki marta — 1143–1144 va 1147-yil noyabrida Otsiz ustiga qo'shin tortib bordi. Otsiz o'z qilgan gunohlari uchun ulug' sultondan kechirim so'rab Sanjar hukmronligini tan oldi. Ikki o'rtada yarash bitimi imzolandi.

1152-yil aprelda Xorazmshoh Otsiz uchinchi marta Jand ustiga qo'shin tortib boradi va uni egallab, katta o'gli *Abul Fath el Arslonni* u yerda hokim qilib tayinlaydi. Bu safar Sulton Sanjar o'z vassalining xatti-harakatiga befarq qaradi. (Qoraxitoylar bilan bo'lgan jang davomida Jand Xorazmshoh davlatidan qaytarib olingan edi.) Buning asosiy sababi shundaki, Sulton Sanjar endi ancha kuchsizlanib qolgan edi. Endi u Otsizni o'ziga yana qarshi oyoqda turg'izishni istamas edi. Buning ustiga Sulton Sanjar uchun yana ham xavfliroq raqiblar qilich qayrab turar edilar. Bu eng avvalo *qoraxitoylar* va *g'uzlar* (turkmanlarning avlodlari) hisoblanardi. Sanjar 1153-yil

¹ Бартольд В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Часть 2. Санкт-Петербург. 1900, стр. 349.

aprelda g'uzlarga qarshi og'ir jangga kirdi va o'zi asirga tushdi. Ana shu davrdan e'tiboran davlat sifatida saljuqiylar hukmronligi inqiroz sari yuz tutdi. Saljuqiylar va Sulton Sanjar uchun eng og'ir bo'lgan ana shu vaziyatdan Xorazmshoh Otsiz yana foydalandi, o'z yerlarini kengaytirdi. Hatto Sanjarga qarshi g'uzlarga homiylik qildi. Otsiz Balx g'uzlari yo'l boshchilaridan biriga yozgan xatida g'uzlar bilan Sanjar o'rtasida vositachi bo'lishni taklif qilganligi haqidagi ma'lumot bor. 1156-yilda Sulton Sanjar asirlikdan qochganda Otsiz darhol o'z taktik yo'lini o'zgartirib uni ozodlikka chiqqanligi bilan tabriklaydi va o'zining ulug' Sultonga sodiqligini izhor etadi. Ammo Sulton Sanjar saljuqiylar davlatining shuhratini tiklay olmadi va 1153-yilda u olamdan o'tdi. 1156-yili Xorazmshoh Otsiz ham vafot etdi.

Xorazm xalqining asl farzandi Otsiz Xorazmni mustaqil davlatga aylantirish uchun astoydil harakat qildi. Biroq u Xorazmni to'la mustaqillikka olib chiqa olmadi. Ammo Otsizning xizmatlari zo'ye ketmadi. U boshlagan ulug' ishlarni Otsizning farzandlari va avlodlari davom ettirdilar.

Otsizdan so'ng Xorazm taxtiga uning o'g'li *El Arslon* (1156–1172) o'tirdi. U otasiga qaraganda ancha qulay vaziyatlarda ish olib bordi. Bu qulay vaziyatlar nimalardan iborat edi? Avvalo saljuqiylar davlati Sulton Sanjar vafotidan so'ng asosan yashashdan to'xtadi. Faqat ko'chmanchi g'uzlar unda-bunda o'z beboshliklarini davom ettirmoqda edilar. Qoraxoniylar esa afsonadagidek qo'g'irchoq davlatchalar — bekliklarga aylanib qolgan edilar. Demak, Xorazmning mustaqil taraqqiyotiga to'sqinlik qila oladigan va xavf soladigan biror-bir aniq kuch qolmagan edi. Faqat ma'lum darajada bunday xavf qoraxitoylar tomonidan kelishi mumkin edi. Ammo *El Arslon* Xurosondagi bunday qulay vaziyatdan yetarli darajada foydalana olmadi. Albatta, u Xurosonni o'ziga qaratdi, ozorlar yurtida mustahkamlanib oldi. Abxar, Zanjan, Kazvin shaharlarini egallab u yerdan ikki ming zotdor tuyalarni o'z yurtiga olib ketdi. *El Arslon* qoraxitoylarga qarshi urushlar olib bordi. Yozma manbalar *El Arslon*ning bosiq va og'ir diplomat, uzoqni ko'ra oladigan va musulmon xalqlari birligi uchun kurashgan davlat arbobi bo'lganligini ko'rsatadi. Bu borada akademik V.Bartoldning «Qoraxitoylar va Xorazmshohlar» nomli asaridagi xulosalari g'oyatda qimmatlidir. Uning ta'kidlashicha, Bag'dod xalifasi Xorazmshoh *El Arslon*ga chopar yo'llab uni saljuqiy sulton Muhammad ibn Mahmudga qarshi kurashga undab gijgijlaydi. Ammo Xurosondagi voqealarning

rivojlanib borishini ziyraklik bilan kuzatib borayotgan va mohir diplomat Xorazmshoh El Arslon xalifa al-Mukrafiyga yozgan javob xatida, g'ayridinlar sulton Sanjar vafotidan foydalanib, Xuroson yerlariga o'z hujumlarini kuchaytirayotgan va musulmonlarni qiyratayotgan bir paytda, Xuroson yerlarini g'ayridinlardan himoya qila oladigan yagona shaxs sulton *G'iyosiddin Muhammad ibn Mahmud* deydi. U nomasida xalifani insof, diyonatga chaqiradi, eski ginalarni unutib, sulton Mahmud bilan yarashish va musulmon kuchlarni birlashtirishga da'vat etadi.

El Arslon 1172-yilda vafot etadi. Bundan foydalangan qoraxitoylar Xorazmga bostirib kiradilar. Mamlakat taqdiri uchun g'oyatda og'ir va qiyin bo'lgan ana shu paytda Xorazm taxtiga El Arslonning o'g'li Takash (1172–1200) o'tirdi. Xorazmshohlar davlati uning davrida o'z tarixida eng yuksak cho'qqiga ko'tarildi va buyuk davlatlardan biriga aylandi. Biroq bu yo'lda Takash o'z hukmronligining boshlang'ich davrlarida juda katta qiyinchiliklarni yengib o'tishiga to'g'ri keldi. Bu keyinchalik eng avvalo oilaviy, urug'chilik qiyinchiligi edi. Hali El Arslon hayotligi paytida Takashning og'asi Sultonshoh merosxo'r deb e'lon qilingan edi. U 1172–1193-yillar davomida roppa-rosa 20 yil o'z birodariga qarshi taxt uchun kurashdi. Faqat 1193-yilda Takash og'asining so'nggi tayanchi Saraxsni egallab, o'rtadagi ixtilofga chek qo'ydi. Ikkinchidan, tashqi qiyinchilik edi. Bir tomondan qoraxitoylar va ikkinchi tomondan G'ur podshosi G'iyosiddin Muhammad xavf solib turardi. Ayniqsa, G'iyosiddin Muhammad xavfli edi. Chunki u Old va O'rta Sharqda buyuk davlat barpo qilish orzusida bo'lib, bu borada Takashga qaraganda qulayroq imkoniyatga ega edi. G'iyosiddin Muhammad asli tojik bo'lib, Hirot sharqidagi tog'li G'ur viloyatining sultoni edi. Saljuqiylarning batamom zaiflashib qolganligidan foydalanib, u 1175-yilda Hirot shahrini bosib oladi. Xurosonning boshqa tumanlariga ham o'z ta'sirini o'tqizadi. G'urliklar xorazmliklarga qaraganda shu jihatdan ustun mavqega ega edilarki, ularning birorta podshoga qaramlik yoki bog'liqlik tomonlari yo'q edi. Ularning jangari tog'liklar va turklardan tashkil topgan intizomli va jangovar qo'shinlari bor edi. Aytmoqchimizki, g'urlilar mutlaqo mustaqil va erkin bo'lganlar. Xorazmliklar esa qoraxitoylarga qaram bo'lib, ulardan batamom mustaqil bo'lish uchun qattiq kurash olib borayotgan edilar. Ammo bu qiyinchiliklarga qaramasdan Xorazmshoh Takash otasi va xususan bobosi tanlagan yo'lni — buyuk va mustaqil Xorazmni barpo etish yo'lini dadillik bilan davom

ettirdi. Buxoro va Movarounnahrğa qarshi uyushtirilgan yurishlari muvaffaqiyatli yakunlanmagan bo'lsa-da, uning ruhi tushmadi. Chunki bu ishga qoraxitoylar to'sqinlik qildilar. Takash jangovar jangchi suvoriylar izlab qipchoqlar huzuriga boradi. Qipchoqlar xoni Jonkishi Turkon xotinning qiziga uylanadi. Qipchoqlarning Bayot qabilasidan bo'lgan bu qiz o'zi bilan birga Xorazmga uroniylar, qarluqlar, ug'raklar va xalajlar singari yirik turk qabilalarini boshlab keladi. Takash XII asrning 80-yillarida Xurosonda ro'y bergan ichki nizolardan ustalik bilan foydalandi. U 1187-yilda Nishopurni, 1192-yilda Rayni, 1193-yilda Marvni egalladi. 1194-yilda saljuqiylar sultoni To'g'ulbek II ga qaqshatqich zarba berdi. Bu jangda To'g'ulbek o'ldirildi. Butun Sharq va g'arbiy Eron hududlari Takash qo'liga o'tdi va xorazmshohlar davlatining yerlari deyarli ikki baravardan ortiq kengaydi. U bevosita g'urliklar va abbosiy xalifalar bilan chegaradosh bo'lib qoldi. Bu hol albatta xalifa Nosirni bezovta qilmoqda edi. Buning ustiga xalifa saljuqiylarning batamom zaiflashib qolganligidan foydalanib, o'z xalifaligi hududlarini kengaytirish niyatida edi. Nihoyatda sezgir va uzoqni ko'ra biladigan davlat arbobi Takash 1194-yilda xalifalik qo'shinlarini tor-mor keltirdi. Xorazmshoh lashkarlari Iroqqa xo'jayinlardek kirib bordilar va uni egalladilar.

Shu tariqa Xorazmshoh Takash o'z davri uchun g'oyatda buyuk davlatga asos soldi, uning xalqaro maydondagi obro-e'tibori va mavqeyi oshdi. Takash davlati harbiy feodal davlati edi. Uning doimiy xizmatdagi qo'shinlari 150 ming kishidan iborat bo'lgan. Yana zaxirada ham 200 ming atrofida qo'shin bo'lib, uni bir necha kun mobaynida to'plash mumkin edi. Yuz ming atrofida to'planishi mumkin bo'lgan xalq ko'ngillilari albatta bu hisobga kirmaydi. Bulardan tashqari Xorazmshohning 10 ming kishidan iborat shaxsiy lashkari ham bo'lgan. Xorazmshohlar davlatining bunday ulkan qo'shini asosan turklardan tashkil topgan bo'lib, qabilaviy belgilar asosida shakllangan edi. Bunday katta lashkarni *Muqaddam* deb atalovchi qo'mondon boshqargan. Asosan qarluqlardan tayinlangan bu lavozim kishisi eng sadoqatli, jasur bo'lishi va hukmdorning singillari yoki jiyanlaridan biriga uylanishi kerak bo'lgan. Katta lashkar o'n ming kishilik qo'shinlar bo'linmasi orqali boshqarilgan. Uning lashkarboshisi *Malik* deb yuritilgan. Askarlar o'rtasida tashviqot-targ'ibot masalalariga katta e'tibor berilgan. Jangchilarni moddiy rag'batlantirish maqsadida yangi bosib olingan hududlardan

ularga bir qismi iqta tarzida bo'lib, berilar va shu tariqa yuqoridan turib mulkdor dehqonlar jamoasi yaratilar edi.

Xorazmshohlar qo'shini o'z zamonasi uchun g'oyatda kuchli hisoblanar va o'z davrining eng yaxshi qurollari bilan jihozlangan edi. Bu qo'shinlarda odatdagi qurollardan tashqari qamal mashinalari ham bo'lgan. Bular orasida harakatchan minoralar, taranlar, hujum narvonlari ajralib turgan. Z.M.Buniyotov bular Takash yorlig'iga ko'ra, «olovdan dahshatliroq, shamoldan ko'ra tezroq edi»¹, deydi.

Xorazmshohlar davlatining siyosiy tizimi ancha samarali davlat qurilmasiga tayanardi va unda devon bosh idora hisoblanardi. Uning tepasida turgan vazir davlatning ichki va tashqi siyosatini o'z qo'l ostidagi xodimlar orqali amalga oshirar edi. Takashning xotini Turkonxotin tufayli Xorazmga kelgan turk zodagonlari va qipchoqlar davlatning barcha mas'uliyatli lavozimlarini va qo'shinda qo'mondonlik o'rinlarini egallaydilar.

Xorazmshohlar savdo ishlariga alohida e'tibor bilan qarab g'amxo'rlik qilganlar. Shu boisdan bu yerda ichki va tashqi savdo rivoj topgan. Tashqi savdoda Xitoy, Andaluziya, Janubiy Rossiya, yaqin Sharq mamlakatlari yetakchi o'rinda bo'lganlar. Xorazm hunarmandchiligi qadimdan mashhur. Bu davrda ham hunarmandchilikning 50 dan ortiq turlari chet ellarda yuqori baholangan.

Xorazmshohlar dehqonchilik madaniyatini rivojlantirish, sug'orish inshootlari va kanallar qurilishiga alohida e'tibor bilan qaraganlar. Bu yerda dehqonchilikning hamma turlari va bog'dorchilik bilan bir qatorda chorva mahsulotlari yetishtirishga ham katta e'tibor berilardi.

1200-yil 3-iyulda Xorazmdan Nishopurga boradigan yo'lda Xorazmshoh Takash vafot etadi. Bu hol Takash shoh bo'lgan ulkan saltanatda tartibsizliklar, beboshliklar o'zboshimchalikdan iborat harakatlar uchun bahona bo'ldi. Iroq poytaxti Bag'dodda xorazmliklarga qarshi qo'zg'olon va qirg'in boshlandi. G'urlar Janubda Saraxs, Naus va Abiverdni bosib oldilar.

Xorazm taxti uchun kurash ham avjiga chiqdi. Takashning o'rniga 1200-yil 3-avgustda uning o'g'li *Aloviddin Muhammad* taxtga chiqdi. Bundan norozi bo'lgan Muhammadning o'gay og'asi, Nishopur hokimi Hinduxon taxt uchun kurashish maqsadida qo'shin to'plash maqsadida Marvga jo'nab ketdi. Ammo bir muammo bor ediki, u ham bo'lsa Takashning xotini va Aloviddin Muhammadshohning

¹ Бунятов З. М. Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов, стр. 47.

onasi Turkonxotin edi. Davlat faoliyatining ham asosiy kaliti uning qo'lida bo'lib, Muhammad faqat rasmiy hukmdor edi, xolos. Asosan turklardan tashkil topgan qo'shin Turkonxotonga bo'ysunardi. Harbiy boshliqlar moliya boshqarmasi uning o'z urug'i — bayotlardan edi. Uning qo'lidagi muhrda «Umidim faqat Allohdan», degan yozuv bor edi. Bu muhr, hatto Xorazmshoh Muhammad muhridan qudratli edi. U nihoyatda qattiqqo'l edi. Chet ellik elchilarni o'zi qabul qilar, diplomatik munosabatlarni hal qilardi. Turkon xotinning yaqin qarindosh-urug'lari deyarli barcha faxrli davlat ishi lavozimlarini egallab oldilar. Samarqand shahrining boshlig'i Turkon xotinning og'asi To'g'ayxon, O'tror shahrining noibi uning qarindoshi Inalxon (Inalchiq) bo'lgan.

Muhammad Xorazmshoh onasiga batamom tobe edi. Turkon xotinning aytgani aytgan, degani degan bo'lgan. Kimni qaysi lavozimga, qo'yishni faqatgina u hal qilardi. Bundan turk zodagonlari foydalandilar. Xorazmshohning vaziri Turkonxotinning sobiq g'ulomi edi. Muhammad Xorazmshohning kenja farzandi O'zlagshoh taxt vorisi deb e'lon qilindi. Ayni chog'da hali oq-u qorani unchalik farqlay olmaydigan yosh go'dak voris O'zlagshoh Xorazm, Xuroson va Mozandaron noibi etib tayinlandi. (Bu yurtlar ham Turkonxotinning mulklari hisoblanardi.) Boisi O'zlagshohning onasi Turkonxotinning urug'idan bo'lgan. Ayni zamonda Muhammad Xorazmshohning katta o'g'li Jaloliddin Manguberdi esa chekkadagi kichkina bir viloyat — G'urning (Hirotsiz) hokimligiga tayinlandi. Chunki uning onasi Oychuchuk boshqa urug'dan edi. Bu hol turk harbiy sarkardalarining ikki guruhi — Jaloliddinning onasi Oychuchuk va Turkonxotin qarindoshlari o'rtasida avjlanib ketgan tarafkashlik kurashiga sabab bo'ldi va bu buyuk Xorazm halokatini tezlashtirgan omillardan edi.

Turkonxotinning butun qalbi, vujudini o'zga mamlakat va xalqlarga qarshi lashkarlar tortib borish, o'zga yurtlarni talash, boshqa xalqlarni qullik asoratiga solish, boylik va davlat to'plash, unga bo'ysunmaganlarni osish, chopish va Amudaryoga cho'ktirish g'oyasi qamrab olgan edi. Makkor va zolim ona izmidan chiqa olmagan xorazmshoh Aloviddin Muhammad o'zining 20 yillik hukmronlik davrini faqat urushlar, jang-u jadallar bilan o'tkazdi. U 1202-yilda Marv, Nishopur va Saraxsni egalladi. 1204-yil yanvarda Hirotni qo'lga kiritgan Muhammad 1206-yilda o'zining asosiy raqibi bo'lgan qudratli g'urlar davlatiga qaqshatqich zarba berib, Balx va Termizni bosib oldi.

Endi Muhammad qoraxitoylar tazyiqidan qutulish va ular bilan orani ochiq qilib olish uchun bahona izlayotgan edi. Bunday bahona ham tezda topila qoldi. 1206-yilda Buxoroda Sadr Muhammad ibn Abdulazizga qarshi xalq qo'zg'olon ko'tardi. Buxoro xalqi Muhammad ibn Abdulazizning «Sadri jahon» unvonini masxaralab, «Sadri jahannam», deb atadi. Qo'zg'olonga qalqon yasovchi hunarmand Malik Sanjar boshchilik qildi. Sadr Muhammad oilasi bilan najot izlab homiysi qoraxitoy go'rgoni oldiga bordi. Biroq u qoraxitoylardan Buxoro hukmronligi sadrlarga qoldirish kerakligi to'g'risidagi yorliqdan bo'lak hech narsa olmadi. Qoraxitoy go'rgonlariga qarshi hujimga bahona izlab yurgan Muhammad 1207-yilda qo'zg'olonni bostirish uchun Buxoroga lashkar tortib bordi va shaharni egalladi. Xorazmshoh Buxoroni egallab, uning ichki va tashqi devorlarini tikladi. Buxoro aslzodalari uni qo'llab-quvvatladilar va Xorazmshoh tomoniga o'tdilar. Buxoro Xorazmshoh tarkibiga qo'shib olindi. Qo'zg'olon boshlig'i Malik Sanjar Xorazmga olib ketildi. U ancha vaqt Xorazmshoh saroyida yashadi va ko'pgina tantanalarda qatnashdi. Muhammad Buxoroni egallagach, qoraxitoy go'rgonlariga qarshi urushga tayyorgarlik ko'ra boshlaydi. Shu paytda qiziq voqea ro'y beradi. Z.M.Buniyatovning ma'lumotiga ko'ra, 1209-yilda Urganchga navbatdagi o'lponni yig'ish uchun qolgan Go'rgon vakili Tushi hech bir yuzxotir qilmay, hech bir qoidaga rioya etmay, andishasizlarcha to'g'ri kelib, Xorazmshoh yoniga taxtga o'tiradi. «Sabr kosasi to'lgan Xorazmshoh Tushini burda-burda qilib tashlashga va u bilan kelgan hamrohlarini ham qatl etib, murdalarini Amudaryoga tashlashga amr etgan»¹.

Bu voqeadan so'ng Xorazmshoh vaqtini qo'ldan boy bermasdan, qoraxitoylar asoratidan batamom ozod bo'lishga qaror qiladi va ular ustiga lashkar tortadi. Bu paytda Chingizxon ta'qibidan qochib Mo'g'ulistondan Yettisuv viloyati tomon chekingan naymanlar sardori Kuchlik qarluqlar bilan birlashib, qoraxitoylarga qattiq zarba beradi. U 1210-yilda, hatto Go'rgonning O'zgandagi xazinasini ham qo'lga kiritadi. Bunday qulay vaziyatni to'g'ri baholagan Muhammad o'z vassali, Samarqand hukmdori Usmon ibn Ibrohim bilan birlashib, Yettisuv tomon qo'shin tortadi. Bu paytga kelib go'rgonlar o'zlarini ancha o'nglab olgandilar va hatto Kuchlik bilan bo'lgan yangi jangda g'alaba ham qozongan edilar. Muhammad bilan qoraxitoylar o'rtasidagi dahshatli jang Tolos daryosi vodiysida 1210-yil fevralda

¹ Бунятов З. М. Государство Хорезмшахов- Ануштегинидов, стр.75.

bo'ladi. Jangda Xorazm askarlari katta talafot ko'rgan bo'lsalarda, qoraxitoylar mag'lubiyatga uchraydilar, ularning qo'mondoni Tayangu asir olinadi. Natijada Xorazm davlatining hududlari XIII asr boshlarida yanada kengaydi va Yettisuvgacha bo'lgan yerlar uning tarkibiga qo'shib olindi. Xorazm to'la mustaqillikka erishdi. Biroq qo'lga kiritilgan bu muvaffaqiyatlar Xorazmshoh; Aloviddin Muhammadni esankiratib qo'yadi. O'zini dunyoda eng qudratli, yengilmas shoh deb hisoblay boshlaydi. Qoraxitoylar ustidan qozongan g'alabasiga Muhammad uzugining ko'ziga «Sulton Xudoning yerdagi soyasi» degan so'zlarni yozdirgan bo'lishiga qaramasdan, «Sulton Sanjar» unvoni bilan yurgan bo'lsa-da, yana o'zini qo'shimcha «Iskandari soniy» («Ikkinchi Iskandar») deb ham atay boshlaydi. U Xorazmshoh va islom bayrog'i ostida kofirlarga qarshi muqaddas urushlar e'lon qiladi. O'zga mamlakatlar xalqlariga yuborgan yorliqlarida Aloviddin Muhammad o'zini islom homiysi sifatida kutib olib, uni da'vat etadi. Holbuki, u o'z mamlakatida zulm-zo'ravon qilishni haddan tashqari kuchaytirdi, xalq qo'zg'olonlarini shafqatsizlarcha bostirdi. Bu jihatdan 1212-yildagi Samarqand qo'zg'oloni yorqin misol bo'la oladi. Gap shundaki, Xorazmshoh qoraxitoylar ustidan qozonilgan g'alabaga qo'shgan hissasiga minnatdorlik ramzi sifatida qizi Xonsultonni Samarqand hukmdori Usmon ibn Ibrohimga 1210-yilda katta to'y qilib beradi. Muhammad kuyovini ham o'zi bilan birga Urganchga olib ketadi. Usmonning yo'qligidan foydalangan samarqandliklar Xorazmshohga qarshi 1211-yilda qo'zg'olon ko'taradilar. Chunki, Xonsulton bilan Samarqandga kelgan xorazmliklar askarlari shaharda juda ko'p bezoriliklar qiladilar va xalqni talaydilar. Voqeadan xabar topgan Xorazmshohning kuyovi Usmon qo'zg'olonchilar tomoniga o'tdi. U hamma xorazmlik askarlarni qirib tashlashga buyruq berdi. Bu borada Usmonning o'zi namuna ko'rsatdi. U o'zi va xotini bilan birga kelgan xorazmliklarni bitta qo'ymay qilichdan o'tkazdi. U Xorazmshohning qizi Xonsultonni ikkinchi xotini qoraxitoy go'rgon qiziga cho'ri qilib qo'ydi. Ammo Xonsulton Xorazmshohga sodiq bo'lgan kuchlar yordamida Urganchdan shoh kuchlari yetib kelgunga qadar Samarqanddagi qal'a ichida boshpana topa oldi. Xorazmliklarni qirib bitirgan Usmon go'rgonga elchilar yuborib, Samarqandni unga topshirishga tayyor ekanligini bildirdi.

Xorazmshoh Aloviddin Muhammad g'azabining cheki yo'q edi. U darhol Samarqandga lashkar tortdi va jang bilan 1212-yilda shaharni egalladi. Qo'zg'olonchilardan dahshatli o'ch olindi.

Samarqand shahri uch kun olov ichida yondi. O'n ming odam qilichdan o'tkazildi. Asirga olingan Samarqand hokimi Usmon ibn Ibrohim xotini — Xorazmshoh qizi Xonsultonning talabi bilan osib o'ldirildi. Barcha qoraxitoylar urug'lari va Usmonning avlodlari bitta qo'ymay qirib tashlandi.

Aloviddin Muhammad erishgan yengil g'alabalari qarshisida shu darajada mag'rurlanib, taltayib ketdiki, endi u o'zini qo'yarga joy topa olmay qoldi. Xorazmshoh buyuk saltanat tuzish istagi bilan yonardi. U ushbu maqsadni amalga oshirish ishtiyoqida o'z xalqini taladi, boshqa davlatlarga qarshi islom bayrog'i ostida muqaddas urushlar olib bordi. Islom himoyachisi va xalqlar haloskori Muhammad nomi shu qadar keng tarqalgan ediki, butun-butun davlatlar unga deyarli jangsiz taslim bo'lar edilar.

Xorazmshoh qo'shinlari 1215–1217-yillar davomida Kermon, Belujiston, Makrom, Urmuz, Fors Iroqi, Mozandaron, Arron, Ozor yurti Shirvon va boshqa hududlarni egalladi. Xorazm ulug' saltanat hududlari Iroqdan Hindistongacha va Orol dengizidan to Hind okeanigacha cho'zilib ketgan edi. Xorazmning XIII asr boshlaridagi mavqeyi haqida mashhur rus tarixchisi S.P.Tolstov bunday yozgan edi: «Xorazm yerlariday keng va aholi ko'p yashaydigan joy dunyoning hech bir yerida bo'lmasa kerak deb o'ylayman, buning ustiga aholisi mashaqqatli hayotga va oz narsaga qanoat qilishga o'rganib qolgan. Xorazmning aholi o'rnashgan aksari joylari bozorlari, g'amlab qo'yilgan narsalari va do'konlari bo'lgan shaharlardir. Aholi o'rnashgan joylar ichida bozori yo'qlari kamdan kam topiladi. Shu bilan birga, bu yerlarda xavfsizlik va tinchlik-xotirjamlik hukmronidir»¹. Bu jumlar aslida arab sayyohi va geografi Yoqut Hamaviynikidir. U mo'g'ullar istilosi arafasida Xorazmda bo'lgan va o'z ko'zi bilan ko'rganlarini yozgan. Uning bergan ma'lumotlariga qaraganda Xorazm davlati XIII asr boshlarida juda katta hududlarni o'z doirasiga qamrab olgan va bu hududda 400 shahar bo'lgan ekan. Ana shu shaharlarning gultoji albatta Xorazmshohlar davlatining poytaxti Urganch bo'lgan. Hamaviy yozadi: «Boylklarning mo'lligi va poytaxtining kattaligi, aholisining ko'pligi, yaxshilikka yaqinligi hamda din va mazhab buyurgan narsalarni bajarishi jihatidan dunyoda Xorazmning bosh shahriga o'xshash shahar bo'lmasa kerak» (yuqoridagi manba). Bu fikrni Urganchga sayohat qilgan fors tarixchisi Al-Kazaniy ham yanada

¹ Толстов С.П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. – Т., «Фан», 1964. 293-бет.

boʻrttiribroq tasdiqlaydi: «Gurganj jannatdagi shahar va kuyovning uyida kelinni tasvirlovchi farishtalar eʼtiborini qozongan goʻzal shahardir»¹.

Xorazm, ayniqsa, Takash va Aloviddin Muhammad davrida yuksak choʻqqilarga koʻtarildi. Bunday katta saltanat juda koʻp sonli va qudratli qoʻshin kuchi bilan yaratildi. Xorazmshoh qoʻshini umumiy soni toʻgʻrisida turlicha maʼlumotlar bor. Jumladan, Sibt ibn Al-Javziy 1217-yilda xorazmshoh 400 va hatto 600 ming qoʻshinga ega boʻlgan, deb yozsa, An-Nasaviy faqat sarbozlarning oʻzi 400 ming kishidan iborat edi, shu jumladan, uning safida 70 ming qoraxitoylar ham bor boʻlgan, deydi. Baʼzi mualliflar esa Xorazmshoh Muhammad lashkarlari sonini 300 ming atrofida deb hisoblashadi. Ammo Irbil hokimligining elchisi boʻlgan Muzaffariddin Gekborining (1190–1233) bergan maʼlumotiga qaraganda Aloviddin Muhammad 1211-yilda qoraxitoylarga qarshi urushganda faqat otliq askarlardan 400 ming kishini jangga tashlagan. Moʻgʻullar hujumi arafasida Xorazmshoh ixtiyorida 400 ming otliq qoʻshin boʻlgan, Oʻtrorda 20 ming, Benaket viloyatida 10 ming, Samarqandda 110 ming askar bor edi. Bundan tashqari Sejiston, Balh Jand, Xuttalon, Qunduz va Yorkentda ham kattagina miqdorda lashkar saqlanar edi².

Xorazm saltanatining katta kuch va qudratiga ishongan va oʻzining yengilmas lashkarboshilik qobiliyatiga haddan ziyod baho bergan Muhammad endi Bagʻdod ustiga yurish, xalifaning oʻzini ham Xorazmshohga tobe qilish va oʻz nomini xalifalik markazida xutbaga qoʻshib oʻqittirishga azmu qaror qildi. U Bagʻdodni egallashiga shak-shubha qilmasdi. Bagʻdodni egallagach, Aloviddin Gurjistonni, soʻngra Vizantiya, Shom yurti va Misrni qoʻlga kiritish ishtiyoqida edi.

Orzuga ayb yoʻq degan naql bor xalqda. Xorazmshoh ham katta orzu-umidlar ogʻushida Bagʻdodga qarshi yurish uchun zoʻr tayyorgarlik koʻrdi.

1217-yilning kech kuzida Xorazm saltanatining ulkan lashkarlari Bagʻdod sari yoʻlga chiqdi. Bu qoʻshin baʼzi mualliflar maʼlumotiga qaraganda 600 ming, An-Nasaviyning xabariga koʻra faqat otliq askarlar sonigina 400 ming kishidan iborat boʻlgan. Ammo toleyi kulib boqmasa, yoʻl yoʻq ekan. Qoʻlga kiritilgan muvaffaqiyatdan

¹ Буниятов З. М. Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов, стр.102.

² Oʻsha manba, стр.86.

noshukur Xorazmshohga iqbol kulib boqmasdi. Uning lashkarlari Xulvon yaqinidagi Asobod dovoniga yaqinlashgan ham ediki, kutilmaganda yoqqan qor uch kecha-yu uch kunduz tinmasdi. Hammayoqni izg'irin sovuq qopladi. Xorazm askarlari sovuqdan tutdek to'kildilar. Oppoq qorlar usti o'liklar bilan qoplandi. Tuyalar, otlar qirilib ketdi. Jangchilarning tirik qolganlarining quloq-burunlarini sovuq oldi. Nachora, Xudoning irodasi. Ammo Aloviddin Muhammad har qanday dahshatga qaramasdan Bag'dod sari yurishni davom ettirish niyatida edi. Biroq 1218-yil 10-fevralda Xorazmdan kelgan chopar navbatdagi shum xabarni keltirdi. Bu xabarga ko'ra Sharqdan mo'g'ul-tatar lashkarlari Chingizxon rahnamoligida Movarounnahrda hujum boshlagandilar. Buni bilgan Xorazmshoh Muhammad Bag'dod yurishini to'xtatib, 1218-yil martda Movarounnahrda qaytdi. Lekin u Urganchga bormadi, balki Samarqandga keldi. Urganch Turkonxotin ixtiyorida edi. «Otingni jangga sol, taqdiringni Allohdan ko'r», deganlaridek Aloviddin Muhammadning ham taqdirini mo'g'ullar bilan bo'ladigan jang hal qilar edi. Albatta, bu jangning oqibati Xudo bergan aql-zakovatni qanday qilib ishga solishga ko'p jihatdan bog'liq edi.

Nazorat savollari

1. Ko'chmanchi turkiy qabilalar tarkibiga qanday qabilalar kirgan?
2. Turkiy qabilalarning kelib chiqishi haqida fikrlaringiz.
3. Markazlashgan davlatlarning shakllanishiga sabab bo'lgan omillar nimalardan iborat?
4. Tohiriylar davlatining paydo bo'lishi qanday yuz bergan?
5. Somoniylar kimlar va ularning boshqaruv tizimi qanday bo'lgan?
6. Somoniylar davrida ijtimoiy, siyosiy, madaniy hayot darajasini ko'rsata olasizmi?
7. Qoraxoniylar davlatining tarix sahnasiga kelish sabablari nimalarda namoyon bo'ladi?
8. Qoraxoniylar davrida ijtimoiy, siyosiy, madaniy hayot nimalarda ko'rinadi?
9. G'aznaviylar davlati va hukmronligi yillarini aniq bilasizmi?
10. Saljuqiylar davlatining parchalanish sabablari nimalardan iborat?
11. Xorazmshoh kim, uning qudrati nimada edi?

VII BOB

IX–XII ASRLARDA MOVAROUNNAHR VA XORAZMDA MADANIY HAYOT

1. MADANIYATNING IJTIMOIIY-SIYOSIY HAYOTDA TUTGAN O'RNI

Arablar Xuroson, Movarounnahr va Xorazmni bosib olgach, hamma yerda bo'lgani kabi o'lkamizda ham qattiqqo'llik bilan yurtni arablashtirish siyosatini olib bordilar. Bu borada islom dinidan ustalik bilan foydalanildi. O'lkada islom dini bilan bir qatorda arab tili, arab alifbosi ham joriy qilindi. Arab tili— davlat tili, islom dini tili va fan tili darajasiga ko'tarildi. Mahalliy tilda yozilgan asarlar yo'q qilindi, yerli bilimdonlar quvg'in ostiga olindi.

Arab tilini, islom dini va Qur'oni Karimni yaxshi egallagan va bilgan shaxslarning jamiyatdagi o'rni va nufuzi oshdi. Bu arab tiliga nisbatan hayotiy ehtiyojni kuchaytirdi. Movarounnahr va Xorazmda ham hatto o'z ona tiliga nisbatan arab tilini yaxshi bilgan tolibi ilmlar borgan sayin ko'payib bordilar. Arab tili va islom dini bo'yicha mukammal bilim va malakaga ega bo'lganlar arab xalifaligining markaziy shaharlariga borib o'qishni odat tusiga, an'anaga aylantirdilar. Damashq, Qohira, Bag'dod, Kufa, Basra singari katta shaharlarda Movarounnahr va Xorazmdan borib fan, madaniyat taraqqiyotiga o'z hissasini qo'shgan ajdodlarimiz soni borgan sayin ko'payib bordi. Xususan bu borada Bag'dod shahri Sharqning ilm-ma'rifat markazi sifatida katta ahamiyat kasb etdi. IX asrda bu shaharda «Bayt-ul-Hikma» («Donishmandlar uyi») — Sharqning fanlar akademiyasi tashkil etildi. Xuddi shunga monand X asr oxiri XI asr boshlarida Xorazmda ham podsho *Ma'mun ibn Ma'mun* (995–997) va uning avlodlari davrida 1004-yilda «Donishmandlar uyi» tashkil etildi. Urganchda tashkil etilgan bu «Bayt-ul-Hikma» — «Ma'mun akademiyasi» (Xorazm akademiyasi) deb nomlanadi. Bag'dod va Urganchdagi «Donishmandlar uyi»da o'z vaqtida nomlari dunyoga mashhur ulug' alloma va mutafakkirlar tahsil olganlar. Ular orasida Ahmad Fargo'niy, Al-Xorazmiy, Beruniy, Ibn Sino, Ibn al-Hammor, Abu Saxl Masihiy, Ibn Iroq kabi ulug' va buyuk zotlarning nomlari bor.

Movarounnahr va Xorazmda IX–XII asrlarda ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyotda (yuz bergan ijobiy yutuqlar va muvaffaqiyatlar haqida gap ketganda, ana shu yutuq va muvaffaqiyatlarning asosiy omili va sababchisi bo'lgan markazlashgan mustaqil davlatlarning vujudga kelganligini e'tibordan qochirmasligimiz kerak, albatta.

O'z mavqeyi va tutgan o'rni jihatidan xalqaro maydonda katta e'tibor va nufuzga ega bo'lgan O'rta Osiyodagi somoniylar, qoraxoniylar, saljuqiylar va xorazmshohlar davlatlari Ahmad Nasr, Ismoil Somoniy, Alptakin, To'g'ulbek, Sulton Sanjar, Otsiz, Takash singari davlat arboblari davrida har tomonlama rivojlanib, madaniy taraqqiyotda yuksak muvaffaqiyatlarga erishdilar. Chunki bu hukmdorlar davrida davlat hokimiyati mustahkamlandi. Natijada moddiy ishlab chiqarish rivoj topdi, hunarmandchilik va savdo taraqqiy etdi, madaniyat gurkirab o'sdi. Bu davrda «Buyuk ipak yo'li»ning o'rni va ahamiyati oshdi, hunarmandchilik va savdosotiqalar rivoj topgan obod va ko'rkam shaharlar vujudga keldi. Buni shundan ham bilish mumkinki, al-Muqaddasiyning yozishicha (985-yilda yozgan) 850–933-yillarda Xorazmda 13 shahar mavjud bo'lgan bo'lsa, yarim yildan so'ng shaharlar soni 33 tadan oshgan. Bular: Kos, Gardmon, Oyxon, Orzaxiva, No'qfog', Qardor, Mizdakxon, Jashira, Sadvor, Zardux, Borategin, Madminiya (Jayhun daryosining o'ng sohilida), Jurjoniya, Raxushmison, Madamisan, Xiva, Kardaranxos, Xazorasp, Jigarband, Joz, Darg'on, Jit, Kichik Jurjoniya, Ikkinchi Jit, Safdor, Nuzvor, Zamahshar, Ruzun, Vazirmand, Vaskaxankas, Andarosgondir.

Muqaddasiyning so'zlariga qaraganda Xorazm aholisi aql-zakovatli, fiqh ilmini egallagan ma'rifatli kishilar bo'lganlar. Xalifalik shaharlarida fiqh, adabiyot, Qur'onni o'rganish sohasida shogirdi bo'lmagan xorazmlik imom (bu yerda yirik olim ma'nosida) kamdan kam uchraydi. Xorazmning bu davrdagi taraqqiyoti xususida yirik olim S.P.Tolstovning arxeologiyaga oid quyidagi xulosalari ham g'oyatda ibratlidir: «Bu davrlardagi Xorazmning iqtisodiy parvozini nazardan o'tkazar ekansiz, bir vaqtlar feodal monarxiya bo'lgan bu davlat qiyofasining qoldiqlari ko'z o'ngimizda namoyon bo'ladi. Bizning nigohimizda yuz ming gektarlab yerlarga obi-hayot bergan ulkan sug'orish inshootlari, Xuroson, Movarounnahr va Qipchoq dashtlariga tutashib ketgan

strategik va savdo yo'llari istehkomlari, shaharlarning qaynoq hayoti, hunarmandchilik ravnaq topgan savdo-sotiq hamda O'rta Osiyo, Eron va Volga bo'yining badiiy madaniyatining keyingi butun tarixiga kuchli ta'sir ko'rsatgan Xorazm uyg'onish davrining bor ulug'vorligi va boy ravnaqi gavdalanganday bo'ladi»¹. IX–XII asrlarda ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy va madaniy sohadagi taraqqiyot o'lkamizning Xorazm vohasidan tashqari boshqa hududlariga ham xosdir. Buxoro, Samarqand, Kesh, Naqshob, Binokent, Shosh, Termiz, Quva, Boykent va boshqa shaharlar savdo-tijorat, hunarmandchilik va madaniyat markazlari sifatida dong taratganlar. Somoniylar poytaxti Buxoro dunyoda ikkinchi Makka hisoblangan. Bu yerga savdo-sotiq, tijorat ishlari bilan, kasb-hunar o'rganish, islom nuri va madaniyatidan bahramand bo'lishdek ezgu niyatda odamlar dunyoning turli burchaklaridan oqib kela boshlaganlar. Tarixchi Abu Mansur as-Saolobiy ta'kidlaganday (961–1038) Buxoro somoniylar davridan boshlab «...shon-shuhrat makoni, saltanat ka'basi va zamonasining ilg'or kishilari jamlangan, yer yuzi adiblarining yulduzlari porlagan hamda o'z davrining fozillari yig'ilgan (joy) edi»². Xullas, demoqchimizki, arablar istilosidan so'ng IX–XII asrlarda mahalliy hukmdorlar boshchiligida vujudga kelgan markazlashgan davlatlar davrida mamlakatda vujudga kelgan ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy-madaniy qulay vaziyat shunday muhitni yaratdiki, natijada bu mintaqadan o'z qobiliyatlari, yorqin va betakror ijrolari, ulkan madaniy-ma'rifiy durdonalari bilan jahon madaniyati sivilizatsiyasi xazinasiga bebaho hissa qo'shgan ajoyib allomalar, fan va madaniyat sohiblari, olim-u donishmandlar, mumtoz adabiyot daholari kamolotga yetdilar. Bularning hammasi bizning milliy iftixorimiz, g'ururimiz va faxrimizdir.

¹ Толстов С.П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. – Т., «Фан», 1964. 198-бет.

² Абдуллаев И. Абу Мансур ас-Саолобий. – Т., «Ўзбекистон», 1992. 50-бет.

2. SHARQ DUNYOSINING BUYUK DAHOLARI

AL-XORAZMIY

(783–850)

Mashhur o'zbek olimi va dono mutafakkiri **Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy** asli Xiva shahridan. G'oyatda o'tkir zehn egasi va noyob qobiliyat sohibi bo'lgan Al-Xorazmiy yoshlik chog'idan boshlab aniq va tabiiy fanlarni o'rganishga qiziqdi, arab, fors, hind va yunon tillarini egalladi, bu tillarda yozilgan kitoblarni qunt bilan o'qib mutolaa qildi. U dastlabki ta'limni xususiy muallimdan oldi va so'ngra o'sha davrning yirik ma'rifat markazlaridan biri bo'lgan Marvda madrasada o'qidi. Xalifa Horun ar-Rashidning o'g'li Ma'mun xalifalik taxtiga o'tirgach (813) Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy o'zi bilan birga Bag'dodga olib ketdi va u yerda tashkil etilgan «Bayt-ul-Hikma» («Donishmandlar uyi»)ga boshliq etib tayinladi. Bu yerda al-Xorazmiy katta ijodiy-ilmiy ish bilan shug'ullandi, ko'plab qimmatbaho asarlar yozdi.

Xorazmiy matematika, geometriya, astronomiya, geografiya, tarix ilmi va boshqa fanlar sohasida barakali ijod qildi. Uning «Al-Jabr val Mutsobala» («Tenglamalar va qarshilantirish»), «Hisob al-Hind» («Hind hisobi»), «Kitob surat al-Arz» («Yer surati haqida kitob»), «Kitob at-Tarix» («Tarix kitobi»), «Kitob al-Amal bil Usturlabat» («Usturlab»¹ bilan ishlash haqida kitob») kabi asarlari ilm-fanda olimga jahonshumul shuhrat keltirdi. Al-Xorazmiy o'z ijodiy ilmiy ishlarida birinchi o'ringa xalq manfaatlarini qo'ydi va e'tiborini uning amaliy hayotiy ahamiyatiga qaratdi. U «Tenglamalar va qarshilantirish» kitobida bu haqda shunday degan edi: «Men arifmetikaning sodda va murakkab masalalarini o'z ichiga oluvchi al-Jabr va al-Muqobala hisobi haqida qisqacha kitob yozdim. Chunki, u odamlarga meros taqsimlash, vasiyatnoma yozish, boylik bo'lish va adliya ishlari, savdo-sotiq, kanal qazish, geometrik hisoblashlar, shuningdek, boshqa turli munosabatlarda juda ham zarur»². Xorazmiy «Al-jabr», «Al-muqobala» asari bilan matematika tarixida birinchi bo'lib algebra faniga asos soldi. «Algebra» atamasining o'zi ham ushbu kitobning qisqacha «aljabr» deb ataluvchi qisqartirilgan nomining aynan ifodasi hisoblanadi. Xorazmiyning bu asari butun

¹ «Usturlab» — yulduzlarning harakati va holatini kuzatadigan asbob.

² Хамидов Х. Олис-якин юлдузлар. – Т., «Чўлпон» нашриёти, 1990. 14-бет.

dunyoga, shu jumladan, Yevropada ham keng tarqalgan. Mazkur kitobni lotin tiliga tarjima qilinganda Gʻarbiy Yevropada «aljabr» soʻzi «algebra» tarzida qabul qilingan. Ana shu tariqa Al-Xorazmiy nomidan dastlab lotincha yozuvda «Algorizmi» soʻzi, soʻngra «algoritm» atamasi paydo boʻlgan. «Hisob al-Hind» («Hind, hisobi») kitobida Xorazmiy hozirgi paytda ijtimoiy hayotda ishlatiladigan birdan toʻqqizgacha boʻlgan raqamlar va nol yordamida istalgan sonni yozish, ular yordamida arifmetik toʻrt amalni bajarish, oʻsha raqamlar bilan ifodalangan sonlardan kvadrat ildizlar chiqarish qoidalarini izohlab beradi. Olimning «Kitob at-tarix» («Tarix kitobi»)da Xuroson, Kichik Osiyo va Movarounnahrning VIII–IX asrlardagi tarixiga oid qisqa va aniq maʼlumotlar oʻz ifodasini topgan. Xorazmiyning «Zij» («Astronomik jadval»), «Quyosh soati haqida risola» asarlari falakiyotshunoslik fanining rivojlanish taraqqiyotiga katta hissa qoʻshdi. Mamlakatimiz xalqlari 1983-yilda al-Xorazmiy tavalludining 1200 yilligini tantanali nishonladilar.

AHMAD FARGʻONIY

(797–861)

Saxovatli keng ona tuprogʻimiz, Oʻzbekiston nomini faxr va gʻurur his-tuygʻusi bilan uzoq-uzoq avlodlarga koʻz-koʻz qilishga arzigulik ulugʻ siymo va allomalardan biri **Ahmad Fargʻoniy**dir. Asli kindik qoni Fargʻonada tomgan va IX asrda yashab ijod etgan vatandoshimiz haqida maʼlumot beruvchi tarjima huj-jatlar deyarli yoʻq darajada. Filolog olim Aziz Qayumovning («Ahmad al-Far-gʻoniy», — T.: Fan, 1990) maʼlumotlariga qaraganda Ahmad Fargʻoniy yoshlikdan fanga, ilm olishga chanqoq boʻlib oʻsgan.

U asosan tabiiy fanlar: falakiyotshunoslik, matematika, geografiya kabi fanlar boʻyicha ijod qilgan. Ahmad Fargʻoniyning ijodiy faoliyati Bagʻdod bilan, ulugʻ mutafakkir olim Muhammad Ibn Muso al-Xorazmiy rahbarligida faoliyat koʻrsatgan «Baytul Hikma» bilan bogʻliqdir. U arab atamashunosligining paydo boʻlishi va ilmiy taraqqiyotiga munosib hissa qoʻshdi.

Bag‘dod va Damashqdagi rasadxonalar qurilishiga shaxsan qatnashdi. Bag‘dodning Raqoq nomi bilan ataluvchi mavzesida qurilgan rasadxona qoshida tashkil etilgan falakiyotshunoslik maktabiga rahbarlik qildi. Ahmad Farg‘oniy zamondosh, kasbdosh olimlar va shogirdlari bilan hamkorlikda Ptolemey «Yulduzlar jadvali»dagi ma‘lumotlarni tekshirish ishlarini olib bordi. Uning falakiyotshunoslikka oid ilmiy-tadqiqot ishlari ijodiy samaralar berdi. Ahmad Farg‘oniyning oltila kitobi dunyoga ma‘lum va mashhurdir. «Kitob Fi Usul ilm an-Nujum» («Falakiyot ilmining usullari haqida kitob»). Bu risolaning asl qo‘lyozmalari matni bir xil bo‘lsa-da, besh nom ostida saqlanadi. Ya‘ni Al-Majistiyya bag‘ishlangan «Falakiyot risolasi», «Falak sferalari sababiyati», «Al-Majistiyy» (Ptolemeyning «Almagest» asari), «Ilm al-haya» («Falakiyot ilmi») deb ataladi. Bu nodir qo‘lyozmalar Angliya, Fransiya, AQSH, Marokash, Misr va Sankt-Peterburgda saqlanmoqda.

Olimning «Al-Farg‘oniy jadvallari» (qo‘lyozmasi) «Usturlob bilan amal qilish haqidagi kitob» Hindistonda, «Oy Yerning ustida va ostida bo‘lganida vaqtni aniqlash» risolasining qo‘lyozmasi Qohirada, «Yeti iqlim hidi» asarining qo‘lyozmasi Olmoniyada, «Usturlob yasash haqidagi kitob» qo‘lyozmasining to‘rtta nusxasi Berlin va Parijdadir.

Ahmad Farg‘oniy bu asarlaridagi ilmiy kashfiyotlari bilan jahon fani va madaniyati taraqqiyotiga ulkan va munosib hissa qo‘shdi. Hususan, uning 812-yilda Quyosh tutilishini oldindan bashorat qilishi, Yerning dumaloq shar shaklida ekanligini ochganligi olimga shuhrat keltirdi. Keyinroq Misrda yashagan chog‘ida Nil daryosi suvini o‘lchaydigan asbob yasagan. Bu asbob tutash idishlar qoidasiga asoslangan bo‘lib, hozirgacha saqlanadi. Ahmad Farg‘oniyning falakiyotga oid yirik ilmiy asarlaridan biri «Samoviy harakatlar va yulduzlar fanining majmuasi haqida kitob»dir. Bu asar «Astronomiya negizlari» deb ham yuritiladi. Unda buyik mutafakkir o‘zi yashagan davrdagi falakiyotga oid bilimlarni tartibga soldi. O‘zining yangi xulosa va natijalari bilan boyitdi. Falakiyot ilmiga oid asboblarni, quyosh soatlarining bayonini berdi. O‘sha davr an‘anasiga muvofiq mamlakatlarni yetti iqlimga bo‘lib o‘rgandi, joylarning geografiyaga oid koordinatlarini sharqdan g‘arbga yo‘nalishda berdi. Falakiyotga oid bilimlar qomusi hisoblanmish mazkur asar Yevropada Koper-nikkacha bo‘lgan falakiyot ilmidan asosiy qo‘llanma bo‘lib xizmat qildi. O‘zidan keyingi olimlar uchun ijobiy samaralar berdi.

Olimning stereografik proyeksiyalar nazariyasini undan ming yil keyin buyuk matematik Eyler XVIII asrda geografiyaga oid xaritalar tuzish nazariyasiga tatbiq qildi va «Katta geografik xarita»ni tuzishda ishlatdi. Undan tashqari kompleks o'zgaruvchan miqdorlar tekisligi, noevklid geometriyalar, Lobachevskiy tekisligining Beltrami-Kleyn proyeksiyasi kosmografiyalarning zaminida ham Ahmad Farg'oniyni shu nazariyasi yotadi.

Ahmad Farg'oni y bajargan ilmiy tadqiqot natijalari qaysi fan sohasida bo'lishidan qat'i nazar g'oyatda pishiq, puxta va nihoyatda mukammal bo'lgan. Shu boisdan uning asarlari fan olamida shuhrat topgan. XII asrdayoq alloma asarlarining lotin tiliga tarjima qilinishi va butun Yevropaga tarqalishi bu fikrimizning isbotidir. Yevropa ilmiy muhiti farg'onalik allomaga katta hurmat bajo keltirgan. Yevropaliklar Ahmad Farg'oniyni o'zlaricha talaffuz etib, «Al Fraganus» deb ataganlar. Hatto bu nomni buyuk Dante ham ehtirom ila tilga olgan. Ahmad Farg'oni y asarlari lotin, olmon, ingliz, fransuz, rus va boshqa tillarga tarjima qilingan. Mustaqillik sharofati bilan allomaning 1998-yili 1200 yillik yubiley sanasi nishonlandi. Ahmad Farg'oni yga atab Quvada bog' barpo etilib, allomaning haykali o'rnatildi. Uning boy ijodiy merosini o'rganish va chop etish borasida ham ko'plab xayrli ishlar amalga oshirilmoqda. Prezidentimiz sa'y-harakati bilan Misr poytaxti Qohirada Ahmad Farg'oni yga atab haykal o'rnatildi.

ABU NASR FOROBIY

(873–950)

Sharq allomalarining yirik namoyandalaridan biri bo'lgan **Abu Nasr ibn O'zlug' ibn Tarxon al-Forobiy** Aris daryosining Sirdaryoga quyiladigan joyida, Shosh — hozirgi Toshkent shahridan 200–260 km shimoli-g'arbda joylashgan Forob (O'tror) shahrida tavallud topgan. U Forobda ta'lim olib, Buxoro va Samarqandda, ilmu urfon markazlari Bag'dod va Damashq shaharlarida yashab o'z ilmiy darajasini oshirgan, deyarli fanning barcha sohalarini egallab, 160 dan ortiq asarlar ijod qilgan. Forobiy riyoziyot, falakiyot, tabobat, musiqa, falsafa, tilshunoslik va adabiyotga oid buyuk asarlar, risolalar yozib jahonga mashhur bo'ldi. U yozgan «Aristotel (Arastu)ning «Metafizika» asari maqsadlari haqida», «Tirik mavjudot a'zolari haqida», «Musiqa kitobi», «Baxt-saodatga erishuv haqida»,

«Siyosat al-Madoniya», («Shaharlar ustida siyosat yurgizish», «Fozil odamlar shahri», «Masalalar mohiyati», «Qonunlar haqida kitob», «Tafakkur yuritish mazmuni haqida», «Mantiqqa kirish haqida kitob», «Falsafaning mohiyati haqida kitob» va boshqalar buyuk olimning ilm va dunyoqarash doirasining beqiyos darajada kengligi va chuqurligidan dalolat beradi.

Forobiy ellin madaniyati donishmandligining hadsiz bilimdoni edi. U Platon, Aristotelning barcha falsafiy tabiiy, ilmiy asarlariga, Ptolemeyning osmon jismlari harakati, Aleksandr Afrodiziyning ruh haqidagi psixologiyaga oid, Galenning tibbiyot bo'yicha asarlari, shuningdek, Epikur, Zenon, Yevklid, Porfiriy risolalariga taqriz va sharhlar yozdi. Agar ilm-fan rivojidagi o'zining qo'shgan buyuk xizmatlari uchun Aristotel «birinchi muallim» unvoniga sazovor bo'lgan bo'lsa, Forobiy ellin donishmandligini, Aristotelni yaxshi bilganligi, qomusiy aqli va ilm-fan taraqqiyotiga katta hissa qo'shganligi uchun «Al-Muallim as-Soniy» — «Ikkinchi muallim» — «Sharq Aristoteli» degan mo'tabar unvon oldi.

Forobiyning «Inson tanasining a'zolari haqida»gi risolasi tibbiyot ilmining maqsad va vazifalarini aniqlashga bag'ishlangan. Shu ma'noda bu asar muallifi buyuk hakim Abu Ali ibn Sinoning bevosita o'tmishdoshi bo'lganligini isbotlaydi.

Forobiy «Astrologiyaning to'g'ri va noto'g'ri qoidalar haqida» risolasida astrologlarning ruhiy va ijtimoiy hodisalar va jarayonlarni osmoniy jismlar haqidagi ilmiy taxminlarga asoslangan faoliyatlarini yolg'on tasavvurlar va uydirmalardan farqlash zarurligini ta'kidlaydi.

Olimning ko'p jildli «Musika haqida katta kitob» asari musiqa ilmining katta bilimdoni bo'lganliginigina emas, ayni zamonda Forobiyning taniqli musiqashunos sozanda va ajoyib bastakor ham bo'lganligini dalillaydi. U yangi musiqa asbobining ixtirochisi ham bo'lgan.

Forobiy yirik mantiqshunos olim sifatida ham nom chiqargan. Bu borada u yunon olimlarining ijobiy an'analarini davom ettirib, mantiq ilmining turli muammolariga oid bir qator risolalar irod qilgan.

O'rta asr fanining rivoji va taraqqiyotida Forobiyning ilmlar tasnifi bo'yicha olib borgan ilmiy ijodiy ishlari g'oyatda qimmatlidir. U «Ilmlarning kelib chiqishi haqida», «Ilmlarning tasnifi haqida» va boshqa risolalarida o'sha davrda ma'lum bo'lgan 30 ga yaqin ilm sohasining tartibi, tasnifi va tafsilotini beradi. Umuman, Forobiy ilmlarning beshta asosiy turkumini ko'rsatadi:

1. Til haqidagi ilm (grammatika, poetika, to'g'ri yozuv va boshqalar. Jami yettita bo'limdan iborat.)

2. Mantiq. Sakkiz bo'limdan iborat.

3. Matematika, yetti mustaqil ilm: arifmetika, geometriya, optika, sayyoralar, musiqa, og'irlik, mexanika.

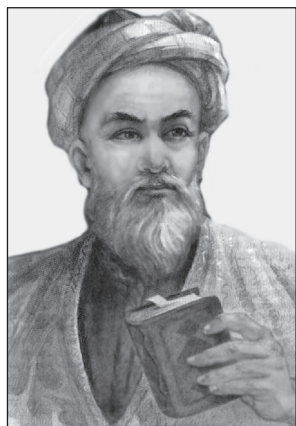
4. Ilm at-tabiiy va ilm al-ilohiy-tabiiy va ilohiy ilmlar yoki metafizika.

5. Siyosat ilmi (ilmal-madaniy — shahar haqidagi ilm, shaharni boshqarish ilmi), yurisprudensiya (fiqh) va musulmon teologiyasi (kalom).

Xullas, Forobiyning ilmiy-falsafiy merosi xalqimizning buyuk ma'naviy boyligi sifatida asrlar osha avlodlar uchun ilhom va ijod manbayi bo'lib xizmat qilaveradi.

ABU ALI IBN SINO

(980—1037)

Sharq dunyosining buyuk daho olimi **Abu Ali al-Husayn ibn Abdulloh ibn al-Hasan ibn Ali ibn Sino** Buxoro yaqinidagi Afshona qishlog'ida tug'ilgan. Uning otasi Abdulloh asli Balxdan bo'lib, Ibn Sino besh yoshga to'lganda oilasi bilan Buxoroga ko'chib keladi. Turk yozuvchisi Ibrohim Ogoh Chubukchining ma'lumotiga qaraganda, asli turk oilasidan bo'lgan ibn Sinoning otasi nihoyatda o'qimishli kishi edi. U «Ihvon as-Safo» risolalarini va Ismoilni mazhabining dunyoqarashlarini sevardi.

Bir kuni Abdulloh An-Notiliy degan falsafani yaxshi biluvchi bir zot bilan tanishganida o'g'li Ibn Sinoni shogirdlikka olishini so'raydi. An-Notiliy bo'lajak allomani o'z tarbiyasiga oladi. Ibn Sino Arastuning «Mantiq»ini, Oklidesning «Anosir»ini, Batlimusning «Al-Majasti»sini shu buyuk zotdan o'rganadi. Bundan oldinroq esa Ismoil ismli bir zotdan fiqh ilmidan tahsil oladi. O'n yoshdayoq «Qur'on»ni yod olgan Ibn Sinoustozlarini shoshirib qo'yadigan zukko bola edi. Falsafa, mantiq, falakiyot, tabiiy va riyoziy ilmlar u juda yaxshi biladigan bilim sohalari edi. Bulardan tashqari islom

tarixini mufassal o'rgandi. O'zi anglagan darajada islomiyatni ham sharhlay olardi»¹.

Ibn Sino ayniqsa, tibbiyot ilmiga alohida mehr qo'ygandi. Bu borada u xristian tibbiyotshunos olimi Iso ibn Yahyo asarlaridan ko'p foydalangan. Chunki u tibda tajribalarga ko'p ahamiyat bergan tabib bo'lgan. Qisqa vaqt ichida Ibn Sino tabobat sohasida katta shuhrat qozonadi. Ibn Sinoning o'zi bu haqida quyidagilarni yozgan edi:

«Tib aslida qiyin ilmlardan emas, shu sababdan men qisqa muddat ichida bu sohada shunday yutuqqa erisha oldimki, hatto fozil tabiblar ham menga kelib, mendan tib ilmini o'qiydigan bo'ldilar. Bemorlarga ham qatnar edim. Erishgan tajribalarim natijasida menga davolash eshiklari shunday keng ochildiki, uni ta'riflab bo'lmaydi».

Ibn Sinoning obro'-e'tibori kun sayin oshib borganligini bir necha e'tiborli dalillar isbot qiladi. Buxoro amiri Nuh ibn Mansur (976–997) og'ir dardga chalinadi. Uni davolashda Ibn Sino faol qatnashadi va buning evaziga u saroy kutubxonasida saqlanayotgan nodir kitoblardan foydalanish imkoniyatiga ega bo'ladi.

1002-yilda Xorazmga borgandan so'ng, o'sha davrning yirik madaniyat markazlaridan biri bo'lgan Urganchda Ma'mun akademiyasida faollik ko'rsatadi. Abu Rayhon Beruniy singari buyuk olimlar bilan hamkorlikda ishlaydi. 1017-yil Xorazmni Mahmud G'aznaviy bosib olgach, Ibn Sino Go'rgon amirligiga, u yerdan Ray, Kazvin shaharlariga o'tib, so'ng Hamadonga — buvayxiylar hukmdori Shams ad-Davla xizmatiga (997–1021) kiradi. Hamadon amiri Shams ad-Davlani davolagan Ibn Sino vazirlik darajasiga ko'tariladi. Askarlar orasida sodir bo'lgan isyon tufayli Ibn Sino zindonga tushadi. Ammo Shams ad-Davla yana kasallanganda zindonband etilgan buyuk tabib ikkinchi bor uni davolaydi va tag'in vazirlikka tayinlanadi.

Shams ad-Davla vafotidan so'ng uning o'g'li Samo ad-Davla taxtga o'tiradi. Ibn Sino vazirlikda qolishni istamaydi. U Isfahon amiri Alo ud-Davlaga maktub yo'llab vazifa so'raydi. Bu xatti-harakati uchun Hamadon hukmdori Ibn Sinoni zindonband qiladi. Oradan to'rt oy o'tgach, Isfahon amiri Alo ud-Davla Hamadonni bosib oladi va Ibn Sinoni hibsdan ozod etadi.

Tinimsiz ilmiy mutolaa, shaharma-shahar darbadarlarcha yurish, olimga nisbatan bir necha bor uyushtirilgan ta'qib va zindonlar, albatta, uning salomatligiga ta'sir etgan edi. Ibn Sino 1037-yilda

¹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати». 1990 йил 10 август.

(hijriy 428) 57 yoshida vafot etadi. Buyuk qomusiy olimdan juda katta meros qolgan. Turli manbalarda ulug' mutafakkirning falsafa, mantiq, ruhshunoslik, adabiyotshunoslik, she'riyat, musiqa, geologiya, mineralogiya, fizika, matematika, tibbiyot, falakiyot va fanning boshqa sohalariga oid 450 dan ortiq ilmiy asarlari qayd etiladi. Biroq bizgacha Ibn Sinoning faqat 242 ta asari yetib kelgan, xolos. Shundan 80 tasi falsafa, ilohiyot va tasavvufga, 43 tasi tabobatga, 19 tasi mantiqqa, 26 tasi ruhshunoslikka, 23 tasi tibbiyot ilmiga, 7 tasi falakiyotga, 1 tasi riyoziyotga, 1 tasi musiqaga, 2 tasi kimyoga, 9 tasi odob ilmiga, 4 tasi adabiyotga, 8 tasi boshqa olimlar bilan bo'lgan yozishmalarga tegishlidir¹.

Olimning falsafaga oid «Kitob ash-shifo» asarini o'z davrining qomusiy asarlaridan desak mubolag'a bo'lmaydi. Unda mantiq, tabiiy fanlar, riyoziyot va ilohiyot bo'yicha falsafiy g'oyalar o'z aksini topgan.

Yana bir falsafaga oid yirik asar «Al-ishorot va tanbihot» («Ishoralar va tanbihlar») hisoblanadi. Unda falsafaning asosiy masalalari qisqacha bir tarzda bayon etilgan.

Fors-dariy tilida yozilgan yirik falsafiy asarlardan biri «Donish-noma» («Bilim kitobi»)dir. Ibn Sino bu asarida o'zidan oldingi va o'z davridagi tabiiy fanlar va falsafaning yutuqlaridan foydalangan holda shunday bir falsafiy asar yaratdiki, bu asar O'rta asr Sharqidagi nazariy bilimlarning eng yuqori cho'qqisiga ko'tarildi.

Ibn Sinoning tabobat ilmi bobida qoldirgan buyuk merosi, ayniqsa, katta tarixiy ahamiyatga egadir. Uning tabobatga oid asarlaridan 30 tasi bizgacha yetib kelgan, shulardan asosiylari o'zbek tiliga tarjima qilingan. Ulug' hakimning tabobatga oid shoh asari albatta «Kitob al-Qonun fi-t-tib» («Tib qonunlari kitobi»)dir. Ibn Sino «Tib qonunlari»ni besh kitobga bo'lgan:

1-kitobda tabobatning umumiy nazariyasi bayon etiladi.

2-kitob dorishunoslikka bag'ishlangan. Unda o'simlik ma'dan va hayvonlardan olinadigan 811 soddadining nomini alifbo tartibida joylashtirilib chiqilgan va ularning ta'rifi keltirilib, har biri qaysi dardga davo ekanligi izohlangan. («Tib qonunlari», 7-bet.) Ibn Sinoning davolash uslubida ishlatilgan 396 dorivor o'simlikdan 165 tasi bugungi kunda tibbiyot fanida qo'llaniladi.

3-kitobda «Juz'iy» kasalliklar, ya'ni insonning boshidan tovonigacha har bir a'zosida bo'ladigan kasalliklar, ularni aniqlash va davolash usullari yoritiladi.

¹ Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари. 1 жилд. – Т., 1992, 5-бет.

4-kitob insonning biron-bir muayyan a'zosiga xos bo'lmagan, balki butun gavdasida yuz berishi mumkin bo'lgan kasalliklarga bag'ishlangan.

5-kitobda murakkab dorilar, ya'ni tabiatda tayyor holda uchramaydigan darmondorilarni tayyorlash to'g'risida fikr yuritiladi.

Abu Ali ibn Sino «Tib qonunlari» asarining jahonshumul tarixiy ahamiyatini shu narsadan ham bilish mumkinki, bu kitob to XVIII asrning oxirlariga qadar ham G'arbiy Yevropaning tibbiy o'quv yurtlarida asosiy o'quv qo'llanmasi bo'lib xizmat qilgan.

Sharq olamining taniqli mutafakkirlaridan bo'lgan Nizomiy Aruziy Samarqandiy «Chor maqola» kitobining IV qismida Ibn Sinoning tabobatga oid o'n besh kitobining ro'yxatini keltirib, so'nggida quyidagilarni yozgan edi: «Agar (tabib) shularning (kitoblarning — R.Sh. Sh.K) hammasini o'qishdan xalos bo'lmoqchi bo'lsa «Qonun»ning o'zi kifoya qiladi»¹.

«Tib qonunlari» XII asrdayoq lotin tiliga tarjima qilingan. Shu kunga qadar bu asar dunyodagi deyarli barcha xalqlarning tillariga o'girilgan. Ayrim qismlarining nashri esa son-sanoqsizdir.

Ibn Sino nafaqat qomusiy olim va mutafakkir, ayni zamonda u iste'dodli shoir va adib ham bo'lgan. Uning badiiy, ijod bobidagi mevalari — «Qush risolasi», «Salomon va Ibsol», «Yusuf qissasi», «Uyg'oq o'g'li Tirik» asarlarida o'z aksini topgan. Ularda ulug' adib yuksak insoniy fazilatlarini, hayotiy muammolar va yechimlarni qalamga oladi.

Italiyalik mashhur olim, matematik va shifokor Djirolamo Kardino (1501–1576) Ibn Sino haqida shunday degandi: «Mening hamma g'oyalaim, o'zingamas, balki Ibn Sinoga taalluqlidir, chunki uning nazariyalari falsafiy qarashlar orasida haqiqatga yaqin yagona g'oyalardir. Men buni bajonidil tan olaman».

Sharqda «Shayxur-Rais» va G'arbda esa «Avitsenna» nomi bilan mashhur bo'lgan buyuk vatandoshimiz Abu Ali ibn Sino abadul-abad avlodlar qalbini faxr va g'urur his-tuyg'ulari bilan albatta yoritib turajak.

¹ Садриддин Айний. Танланган илмий асарлар. – Т., «Фан» нашриёти, 1978, 35–36-бетлар.

ABU RAYHON BERUNIY

(973–1048)

Oʻrta asrlarda Xorazmda tashkil etilgan Maʼmun akademiyasining porloq yulduzlaridan biri, buyuk olim va mutafakkir **Abu Rayhon ibn Ahmad Beruniydir**. U 973-yil 4-sentabrda Urganch shahridan 120 km naridagi qadimgi janubiy Xorazmning poytaxti Kat (hozirgi Beruniy) shahri yaqinida tugʻilgan. Dastlabki taʼlimni Urganchda olgan. Taqdir taqozosi bilan Sharqning koʻpgina shaharlarida boʻlgan. Ancha vaqt Goʻrgonda turgan, soʻngra Maʼmun akademiyasida katta ilmiy ish olib borgan. Mahmud Gʻaznaviy Xorazmni egallagach (1017-yil), Beruniy oʻz ilmiy faoliyatini Gʻazna shahrida davom ettirgan. U Mahmud Gʻaznaviy bilan birgalikda Hindistonda bir necha bor safarda boʻlgan. Ulugʻ mutafakkir 1048-yilda Gʻazna shahrida vafot etgan.

Abu Rayhon Beruniy fanning deyarli barcha yoʻnalishlari boʻyicha buyuk kashfiyotlar qilgan qomusiy olimdir. Alloma zamondoshlari iborasi bilan aytganda «uning qoʻli hech qachon yozishdan toʻxtamagan, nigohi muttasil kuzatish bilan band boʻlgan, qalbi esa fikrlashga mudom qanot bogʻlab turgan. Arab sayyohi Yoqut Hamaviy Marv masjidi vaqfnomasida Beruniyning kitoblari nomi yozilgan varaqlik roʻyxatni koʻrganligini eslatadi. Hozircha olimning maʼlum boʻlgan 154 nomdagi asarlari geografiya, astronomiya, tarix, geologiya, gidrogeologiya, geodeziya, mineralogiya, fizika, kimyo, botanika, farmakologiya kabi sohalarga aloqadordir. Ana shu asarlardan bizgacha faqat 30 tasigina yetib kelgan, xolos. «Oʻtmish avlodlardan qolgan yodgorliklar», «Hindiston», «Mineralogiya», «Geodeziya» kabi yirik asarlar olimga tom maʼnoda jahonshumul shuhrat va obroʻ keltirdi. U kishilik jamiyati tarixida ilk bor yerning dumaloq shaklda ekanligini aniqlab, globusni yaratdi. Bu paytda ulugʻ alloma endigina 21 bahorni qarshilagan edi¹. Beruniy chizgan

¹ Каюмов А. Абу Райхон Беруний. Абу Али ибн Сино. – Т., «Еш гвардия» нашриёти, 1987, 3-бет.

dunyoning geografik xaritasi ko'p yillar sayyohlarga yo'llanma bo'lib kelgan. U Yerning radiusini aniqlagan, hatto proyeksiyaning (buyumning tekislikdagi aksi, tasviri) uch xilini topganligi ma'lum. Buyuk mutafakkir o'z asarlarida Xristofor Kolumbdan 460 yil avval hozir Amerika deb ataluvchi qit'aning borligini bashorat qilgan. Geografiya fanining bilimdoni Hamidulla Hasanovning quyidagi fikrlari g'oyatda qimmatlidir: «Ba'zi tarixchi, geograflarimiz XV–XVI asrdagi buyuk kashfiyotlar tarixini yoritishda masalani yo mutlaqo tilga olmaydilar yoki faqat g'arbchasiga izohlaydilar», deydi. Jumladan, Amerika qit'asining ochilishi masalasida fikr yuritgan rus olimi V.Gulyayev vatandoshimiz Beruniyning «...u tomonda yo'llar notinch, xavf-xatar ko'pligi sababli kema qatnovi bo'lmaydi», degan gaplarini keltirish bilan chegaralanadi. Holbuki Beruniy: «Bizning tekshirishimizcha, yerning shimoliy (ikki) choragidan biri quruqlik bo'lganligidan, uning hamqurt (diametral qarama-qarshisidagi) chorak qismi ham quruqlik bo'lishini taxmin qilamiz»¹.

Beruniy o'zining 45 dan ortiq falakiyotga oid asarlarida Kopernikdan qariyb besh asr ilgari olamning markazi Yer emas, Quyoshdir, degan xulosa chiqardi. Yerning Quyosh atrofida aylanishini birinchi bor o'rtaga qo'ydi. Bu borada olimning «Astronomiya kalidi», «Qonuni ma'sudiy», «Attafhim» kabi asarlari bebahodir. Beruniyning yirik asarlaridan biri «Al osorul boqiya anil qurunil xoliya» («Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar»)dir. 27 yoshida yozgan bu asarda alloma o'zining hayotiy kuzatuvlari asosida yunonlar, rimliklar, forslar, sug'diylar, xorazmiylar, yahudiylar, arablar va boshqa xalqlarning yilnoma (kalendar) tizimlarini bir-biriga taqqoslab, ularning kelib chiqish tarixini tahlil qilib beradi. Bu asarda yana Turonzamin xalqlarining tarixi, urf-odati va madaniyatiga oid masalalar ham o'z ifodasini topgan.

Beruniyning eng yirik shoh asari «Hindistondir. 13 yil davomida olib borgan ilmiy-qidiruv ishlari natijasida yozilgan va sakson bobdan iborat asarni olim 1030-yilning 30-aprelidan to 1031-yilning 19-dekabrigacha bo'lgan vaqt mobaynida, ya'ni bir yil-u sakkiz oyda yozib tamomlagan. Bu asar hindlarning tarixi, fani, urf-odati, o'sha davrdagi ularning siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy ahvoliga bag'ishlangan bebaho asardir. Unda hindlarning qadimgi zamonlardan tortib to

¹ Саитов А. Қалбимда бор алаимим маним. «Фан ва турмуш» 1992, 9–10-сон 17-бет.

Beruniy yashagan davrgacha bo'lgan e'tiqodlari, modda, tangri, olam, inson, jon kabilarga bo'lgan qarashlar, ularning dinlari, dinlarning kelib chiqish tarixi, payg'ambarlari, aniq fanlar sohasidagi ilmlari, o'lka va shaharlarning chegaralari va ularga oid bo'lgan afsona va tarixlar, yozuv va tillari, she'r va vaznlari kabi masalalar mohirona bir tarzda bayon etilgan. Bu asarni yozish uchun Beruniy juda ko'plab tillarni, adabiyotlarni o'rgandi. Jumladan, «Hindiston» asarida keltirilishicha, vatandoshimiz bir qancha asarlarni hind tilidan arab tiliga, boshqalarini arab tilidan qadimiy hind tili — sanskritga tarjima qiladi. Xullas, Abdusodiq Irisov bergan ma'lumotlarga qaraganda, Abu Rayhon Beruniy 20 dan ortiq asarni hind tilidan arabchaga tarjima qilgan. U 40 dan ortiq sanskrit tilidagi manbalardan foydalangan.

Beruniyning «Hindiston» asarini 20 yil davomida o'rganib, juda katta ilmiy ishlarni amalga oshirgan nemis olimi Edvard Zaxauning quyidagi so'zlari g'oyatda ibratlidir: «Hindshunoslikda Beruniyga teng keladigan biror olimning undan oldin ham, keyin ham bo'lganini bilmaymiz». Vatandoshimizning hind fani va tarixiga oid o'lmas asariga hind olimlari ham yuksak baho berganlar. Jumladan, Hamid Rizo o'zining 1944-yilda yozgan «Hindistonning madaniy xizmati» asarida «O'rta asr va yangi zamon mualliflaridan hech biri ham hind madaniyatining chigal masalalarini chuqur ilmiy tushunishda Abu Rayhon Beruniy erishgan yutuqlarga erisha olmadi. Uning «Hindiston» asari klassik namuna bo'lib qolishi bilan birga, o'z muallifining qadimgi hind madaniyati va faniga qilgan tortig'idan iboratdir», deydi.

Beruniyning yana bir qimmatbaho asari «Kitobul jamohir fi-ma'rifatil javohir» («Qimmatbaho toshlarni bilish kitobi»)dir. Unda olim O'rta Osiyodagi minerallar, ularning joylari haqida juda zarur ma'lumotlarni beradi. Ulug' alloma O'rta Osiyoda birinchilar qatorida dorichilik haqida «Kitobus saydalat fit tib» asarini yozdi. Unda olim mingdan ortiq dorivor moddalarni ta'riflagan, ularning nomini 30 tilda bergan.

Beruniy o'z ona vatani — Xorazm tarixi bo'yicha ham («Xorazmning ajoyib kishilari») qimmatli asar yozib qoldirgan.

Xullas, buyuk qomusiy olim Beruniyning qalam tebratmagan sohasining o'zi yo'q edi, desak mubolag'a bo'lmaydi. Olimning qaysi bir asarini ko'zdan kechirmang, ularda albatta she'riy misralar, etimologik ma'nolar, badiiy o'xshatishlarni uchratasiz. Xolisona

fikr yuritganda, Beruniyning ijodiy parvozida sulton Mahmud Gʻaznaviyning hissasi ham oz emas. Olimning oʻzi bu toʻgʻrida shunday degan: «Jalolim Mahmud, u mendan hech bir lutfni darigʻ tutmadi. Meni shuhrat va baxtga qovushtirdi. Kamchiliklarimdan koʻz yumdi...» Beruniyning ijodi turli-tuman va rang-barangdir. Uning ijodi bamisoli tengsiz xazina. Bu xazina bizning, xalqimizning maʼnaviy boyligi, milliy iftixorimiz, gʻururimizdir. Uni oʻrganish va bilish barchamizning burchimizdir.

ABU ABDULLOH AL-XORAZMIY

(997-yilda vafot etgan)

Oʻz qomusiy ijodi bilan Sharq oʻrta asr madaniyatini yuksak choʻqqilar sari koʻtarishga munosib hissa qoʻshgan ulugʻ allomalardan yana biri **Abu Abdulloh Muhammad ibn Ahmad ibn Yusuf al-Xorazmiy**dir. Allomaning hayotiy faoliyatiga oid maʼlumotlar deyarli saqlanmagan. Abu Abdulloh Xorazmiyning qachon, qayerda tugʻilganligi toʻgʻrisida hech qanday maʼlumot yoʻq. Faqat 997-yilda vafot etganligi maʼlum xolos. Ulugʻ mutafakkir yoshlik yillarini Xiva, Zamahshar, Kat kabi shaharlarda oʻtkazgan. Xurosonda ham yashagan. Olim faoliyatining mashhurligi vazir Abul Hasan Ulutbiy huzurida kotiblik lavozimida ishlagan paytiga toʻgʻri keladi. Bu davrda alloma «Al-kotib al-Xorazmiy» nomi bilan shuhrat topdi. U vazifa nuqtayi nazaridan Buxoroga tez-tez borib turgan va u yerda mashhur ilm namoyandalari bilan uchrashib turgan boʻlishi ehtimoldan uzoq emas.

Abu Abdulloh Xorazmiyning ilmiy dunyoqarashi oʻsha davrda keng tarqalgan yunon falsafasi va madaniyati, Sharq madaniyatining buyuk namoyandalari Yoqub ibn Isʼhoq al-Kindiy, Abu Nasr al-Forobiy, Abu Bakr ar-Roziy va boshqalarning ilgʻor gʻoyalari taʼsiri ostida shakllandi va kamol topdi. Ulugʻ allomadan bizgacha arab tilida yozilgan yagona «Mafotih al-Ulum» («Ilmlar kaliti») asari yetib kelgan, xolos. Bu asarning qoʻlyozma nusxalari koʻp emas. Yaqin-yaqinlargacha uning faqat toʻrttagina nusxasi borligi yozma axborotlarda maʼlum qilingan. Ana shu toʻrt nusxaning uchasi Buyuk Britaniyadagi muzeyda hamda Berlin kutubxonasida saqlanadi. 60-yillarga kelib amerikalik olim K.Bosvort Turkiya kutubxonalari mazkur asarning yana olti nusxasi borligini aniqladi. Bu asarning bar-

cha olti nusxasi ham Istanbul shahrining kutubxonalaridan joy olgan. Bir nusxasi Fotih Milliy kutubxonasida, Nuri Usmoniya kutubxonasida va to'rt nusxasi Sulaymoniya xalq kutubxonasida saqlanadi.

Abu Abdulloh Xorazmiyning ushbu asarini 1160-yildagi qo'lyozma nusxasi asosida birinchi o'rgangan va uning aniqlangan matnini matbuotda 1895-yilda nashr qilgan olim golland sharqshunosi Van Flotendir. Rus akademigi I.Y.Krachkovskiy bu asarni 976 va 991-yillar oralig'ida yaratilgan deb hisoblaydi. Dunyodagi juda ko'p olimlar «Mafotih al-ulum» asarini qomusiy asar sifatida baholab, unga juda katta e'tibor berganlar. Bu asar shu paytga qadar H. Hadyujam tomonidan faqat fors tiliga to'liq tarjima qilingan, boshqa tillarga esa uning faqat ayrim bo'lim yoki boblari ag'darilgan, xolos (ingliz, fransuz, nemis, rus va boshqa tillarda). Ammo vatandoshimizning butun jahon tan olib qiziqib o'rganayotgan bu qimmatbaho asari uning o'z yurtida shu kunga qadar ham o'zbek tiliga tarjima qilinmaganligi achinarli holdir.

Abu Abdulloh al-Xorazmiyning «Ilmlar kaliti»da o'sha davrdagi deyarli hamma asosiy fanlar bo'yicha fikr yuritiladi. I.Y.Krachkovskiyning fikricha, bu asar o'sha davr «bilimlarining barcha sohalarini o'z ichiga oluvchi izohli terminologik lug'atdir». Mutafakkir o'z davri an'alariga ko'ra ilmlarni ikki qismga bo'lib tekshiradi. Birinchi qism shariat va u bilan bog'liq bo'lgan arab ilmlari va ikkinchi qism — arab bo'lmagan, ya'ni yunonlar va boshqa xalqlar ilmlari. Arab ilmlari qismiga mutafakkir: o'n bir bobdan iborat fiqh, yetti bobdan iborat kalom, o'n ikki bobdan iborat grammatika (sarf va nahv), sakkiz bobdan iborat ish yurgizish, besh bobdan iborat she'riyat va aruz, to'qqiz bobdan iborat tarixni kiritadi. Ikkinchi qismga, ya'ni «arab bo'lmagan» xalqlar ilmlariga olim: uch bobdan iborat falsafa, to'qqiz bobdan iborat mantiq, sakkiz bobdan iborat tib, besh bobdan iborat arifmetika, to'rt bobdan iborat handasa, to'rt bobdan iborat ilm-u nujum, uch bobdan iborat musiqa, ikki bobdan iborat mexanika va uch bobdan iborat kimyoni kiritadi. Xulosa shuki, buyuk olim va dono mutafakkir Abu Abdulloh al-Xorazmiy xalqimizning iftixoridir. Uning shu paytga qadar o'rganilmagan va ilmiy tahlil etilmagan boy ijodiy merosini chuqur va atroflicha o'rganib, uni umumxalq e'tiboriga havola etish O'zbekiston ilmiy jamoatchiligining birinchi darajali vazifasidir.

ABU BAKR NARSHAXIY**(899—959)**

IX–XII asrlarda Oʻrta Osiyoda fanning deyarli barcha sohalarini, jumladan, tarix ilmi sohasida ham ijod qilgan olimlar juda koʻp boʻlgan. Bu borada **Abu Bakr Muhammad Narshaxiy** oʻziga xos alohida oʻrinda turadi. Uning hayoti va faoliyati toʻgʻrisida deyarli hech narsa saqlanmagan. Faqat Somoniyniing «Kitob ul-Asab» asarida olimning toʻla nomi Abu Bakr Muhammad ibn Jaʼfar ibn Zakariyo ibn Hattob ibn Sharik ekanligi va u Buxoro ahlidan boʻlib, 286-(899) yili tugʻilgan va 348-(959–960) yilda vafot etganligi (Narshaxiy, Buxoro tarixi, 84-bet) eslatiladi. Narshaxiydan meros tariqasida yagona asar «Buxoro tarixi» bizgacha yetib kelgan. Ammo asarning bu nomi ham nisbiy xarakterga ega. Chunki olimning oʻz asari qaysi nom bilan ataganligi shu paytgacha qadar nomaʼlum. Shu sababli asar qoʻlyozma nusxalarda va hozirgi zamon ilmiy-tarixiy adabiyotlarida ham turli nomlarda «Tarixi Narshaxiy» («Narshaxiy tarixi»), «Tarixi Buxoro» («Buxoro tarixi»), «Tahqiq ul-viloyat» («Viloyat haqiqatini aniqlash»), «Axbori Buxoro» («Buxoro haqida xabarlar») kabi nomlar bilan atab kelinadi. Ammo ilmiy adabiyotda va oʻquv darsliklarida asarning «Buxoro tarixi» atamasi mustahkam oʻrin oldi. Asarning turli nomlar bilan atalishi bejiz emas, albatta. Buning sababi shundaki, asarning Narshaxiy tomonidan yozilgan dastlabki asl nusxasi saqlanib qolmagan. Uning hozir bizgacha yetib kelgan qismi 1128-yilda Quva shahridan boʻlgan Abu Nasr Ahmad Ibn Muhammad Ibn Nasr al-Quboviy arab tilidan forsiyga qisqartirib tarjima qilgan nusxasidir. Undan keyingi yillarda ham Narshaxiyning asari bir necha tahrirga uchragan, baʼzi matnlar qisqartirilgan va hatto soʻnggi voqealar asosida toʻldirilgan. Bu hususan Abu Nasr Ahmad Quboviyga taalluqlidir. U Narshaxiy asari matnini qisqartirish bilangina cheklanib qolmagan, balki Taboriy va boshqa mualliflarning, shu jumladan, Abu Hasan Nishopuriyning «Xazoin ul-ulum», Ibrohimning «Ahbari Muqanna» kabi asarlaridan foydalanib, uni yanada toʻldiradi. Ana shu tariqa «Buxoro tarixi»ga Narshaxiy yashab oʻtgan davrdan keyingi, jumladan, 1178–1179-yillardan to 1220-yillarga qadar boʻlib oʻtgan tarixiy voqealar ham kirib qolgan.

Bundan qariyb ming yil ilgari yozilgan Narshaxiyning «Buxoro tarixi» asari soʻzsiz xalqimiz tarixchiligidan nodir manbasi sifatida gʻoyatda qimmatlidir. Unda Movarounnahr va Xorazm yerlarining

arablar tomonidan bosib olinishi, arablar bosqiniga qarshi mahalliy xalqlarning qo'zg'olonlari, yerli xalqlarning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotiga oid masalalar xususida so'z boradi. «Buxoro tarixi» 1991-yilda «Kamalak» nashriyotida A. Rasulov tomonidan tayyorlanib chop etildi. Narshaxiy merosi xalqimizning ma'naviy boyligi sifatida avlodlarga xizmat qilaveradi.

ABUL HASAN BAYHAQIY

(995–1077)

O'z zamonasining yirik tarixchi olimlaridan biri **Abulfayz Muhammad ibn Husayn al-Kotib Abul Hasan Bayhaqiy** bo'lib, uning asarlari g'aznaviylar davri tarixini yoritishda beqiyos darajada katta ahamiyatga ega bo'lgan qodir manbalardir. Olim sifatida Nishopur madrasalarida o'qib kamolotga yetishgan Bayhaqiy Mahmud G'aznaviy hukmronligi davri (998–1030)da saroy kotibi (1021) darajasigacha ko'tarilgan. Undan so'ng devon boshlig'i etib ham tayinlangan. Bayhaqiyning qalamiga mansub: «Ziy natul Kuttob» («Kotiblar ziynati»), «Tarixi Oli Mahmud» («Mahmud xonadoni tarixi») «Jome' ut-tavorix» («Tarix to'plami») kabi asarlari ma'lum. Bu asarlarda buyuk tarixshunos olim g'aznaviylar sulolasi tarixini g'oyatda mohirona bir tarzda yoritib beradi. Ayniqsa, bu borada 30 jildidan iborat bo'lgan «Jome' ut-tavorix» diqqatga loyiqdir. Unda Bayhaqiy g'aznaviylar hukmdori Sabuqtakin (977–997) davridan keyingi qariyb 80 yillik tarixni bayon etadi. Asar 1962-yilda rus tilida matbuot yuzini ko'rgan. Ammo markazlashgan feodal turkiy davlatlardan biri hisoblangan g'aznaviylar sulolasi tarixiga bag'ishlangan Bayhaqiyning «Jome' ut-tavorix» asari shu paytga qadar o'zbek tiliga tarjima qilinmagan.

ABU NASR AL-UTBIY

(961–1036/1040)

G'aznaviylar sulolasi davri tarixining eng mashhur bilim-donlaridan biri **Abu Nasr ibn Abdullajabbor al-Utbiy**dir. Eronda o'troqlashib qolgan badavlat arab oilasiga mansub bo'lgan al-Utbiy sharqshunos olim Ubaydulla Uvatovning ta'kidlashicha, G'azna hukmdori Abu Mansur Sabuqtakinning saroyida kotiblik qiladi. U g'oyatda tadbirkor shaxs bo'lgan. Sabuqtakin vafot etgach uning

o'g'illari Ismoil va Mahmud taxt vorisligi uchun kurashdilar. Al-Utbiy Mahmud tarafida bo'lib, ular g'olib chiqadilar. Mahmud hukmronligi davrida al-Utbiy uning qo'l ostida ishlaydi va sultonning elchisi sifatida diplomatiya xizmatiga jalb qilinadi. U Mahmudning o'g'li Mas'ud hukmronligi davrida ham saroyda kotiblik lavozimini o'tagan.

Tarixiy yozma manbalarda al-Utbiyning har tomonlama kamolotga yetgan ulug' bir shaxs, tarixchi, shoir va adib bo'lganligi ta'kidlanadi. Uning «Latoif al-kuttob» asarida («Kotiblarning latif so'zlari») birodarlik, do'stlik mavzulariga bag'ishlangan asarlari borligi qayd etiladi. Ammo Abu Nasr al-Utbiyning eng shoh asari so'zsiz «Tarix al-Yaminiy» («Yaman ud-Davlatining tarixi»)dir. Ubaydulla Uvatov bergan ma'lumotlarga qaraganda, asarga «Tarixiy al-Yaminiy» deb nom berilishiga sabab «...G'azna Sulton Mahmud G'aznaviy (u 998–1030-yillarda hokimlik qilgan) mustaqil ravishda g'aznaviylar taxtida qaror topgach, 999-yilda abbosiy xalifa Qodir Billoh (xalifalik yillari 991–1031-yillar) unga Xurosonni idora qilish huquqi bilan birga Yamin ud-davlat Amin Ul-millat» («Davlat tayanchi va din xomiysi») degan faxriy laqab in'om qilgan edi. Shu xususdan ham al-Utbiy o'z asarini Mahmud G'aznaviy tirikligida yozib, unga bag'ishlaydi va uning laqabi «Yamin»ga nisbat berib, qisqacha «Tarix al-Yaminiy» deb atagan.

Mazkur asar g'oyatda qimmatli manba asari ekanligi va o'z vaqtida, undan keyingi davrlarda ham bu asarga qiziqish juda katta bo'lganligini isbotlaydigan dalillar anchagina. «Tarix al-Yaminiy» shu paytga qadar fors tili (1205–1206), ingliz tili (1858), hind tili (1847), arab tili (1870), rus tili va boshqa tillarda chop etilgan. Ushbu asar xususida V.V.Bartold, A.Yakubovskiy, V.I.Belyayev, P.Y.Bulgakov va boshqalar ilk fikrlar aytganlar va o'z ilmiy tadqiqotlarida undan foydalanganlar. Qariyb yarim asrlik davrni (975–1021) o'z ichiga olgan «Tarix al-Yaminiy» asarida al-Utbiy Movarounnahr va Xurosonda bo'lib o'tgan tarixiy voqealarni keng qamrovli bir tarzda bayon etgan. Bu asar o'z davriga oid muhim va ko'pdan ko'p dalil va ma'lumotlarni o'zida mujassamlashtirganligi uchun ham undan fors va arab tillarida yozilgan qator tarixiy asarlarda foydalanganlar. Al-Utbiy asariga tarix ilmi olamida mashhur bo'lgan Abul-Hasan Bayhaqiy, Ibn al-Asir, Ibn Kasir, Rashiduddin, Mirxond, Xondamir, Gardiziy

va boshqalarning murojaat qilishlarining o'zi uning fan olamida tutgan o'rniga berilgan yuksak bahodir.

«Tarix al-Yaminiy» muqaddima va qirq besh bob (zikr)dan iborat. Unda X va XI asrlarda faoliyat ko'rsatgan g'aznaviylar davlati tarixi atroflicha bayon etiladi. Albatta, o'sha davr an'anasiga ko'ra hukmdorlarga nisbatan xayrixohlik ma'lum darajada asarda aksini topgan bo'lsada, biroq obyektiv tarixiy jarayon unda yetakchi o'rindadir. Sultonlar, amirlar, mulkdor va boylar o'rtasidagi toj-u taxt va davlat talashib olib borilgan mantiqsiz urushlar, jang-u jadallar, nizolar, ixtilofu mojarolarga muallif o'z asarida katta o'rin ajratgan. Ayni zamonda asarda oddiy mexnatkash xalqning og'ir iqtisodiy turmush sharoiti, ularning zulm va istibdodga qarshi olib borgan kurashlari to'g'risida ham ko'pgina ma'lumotlar berilgan. Bu jihatdan Nishopur va Xurosondagi qahatchilik (1011), Jurjondagi (987) vabo kasalligi voqealari harakterlidir.

Abu Nasr al-Utbiyning «Tarix al-Yaminiy» asarining 177 va-raqdan iborat Toshkent qo'lyozma nusxasi O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining Sharqshunoslik institutida saqlanadi. Afsuski, xalqimiz va tariximiz uchun g'oyatda qimmatli va zarur bo'lgan mazkur asar shu kunga qadar o'zbek tiliga tarjima qilinmagan. Uni o'rganish, tahlil va tarjima qilib millatning ma'naviy boyligini boyitish ziyolilarimizning burchidir.

ABULQOSIM FIRDAVSIY

(940/941–1030)

IX–XII asrlarda Movarounnahr va Xorazmda adabiyot va badiiy ijod rivoj topdi. Bu davrda yetishib chiqqan badiiy so'z san'atining ustalari mamlakatimiz shon-shuhratini uzoq-uzoq yurtlarga ham taratdilar. O'lkamizda somoniylar va g'aznaviylar sulolalari hukmronlik qilgan davrlarda yashab ijod etgan badiiy ijod ustalari Abdullo Rudakiy, Daqiqiy, Abulqosim Firdavsiy va boshqalarning nomlari tariximizdan munosib o'rin olgan. Nomi jahonga mashhur bo'lgan **Abulqosim Firdavsiy** asli Xurosonning Tus shahri yaqinidagi Taboron qishlog'idan bo'lib, o'zining «Shohnoma» asari tufayli shuhrat topdi. 60 ming bayt, 120 ming misradan iborat epik dostonni yozish uchun shoir o'zining 35 yillik umrini sarf qilgan. Rivoyat qilishlaricha, «Shohnoma»ga dastlab qo'l urgan shoir Daqiqiy bo'lgan. U ming baytdan iborat «Gushtasb» dostonini yozib

tugatganda, o'z quli tomonidan o'ldiriladi va boshlagan ishi chala qoladi. Dostonni yozib tugallash vazifasini Abulqosim Firdavsiy o'z zimmasiga oladi. Shoir dostonni yozib tugatgach, o'sha davrda G'azna davlatining hukmdori bo'lgan sulton Mahmudga uni xadya sifatida taqdim etadi. Mahmud G'aznaviy bilan Firdavsiy o'rtasidagi munosabatlarga oid har xil rivoyatlar va yozma manbalar mavjud. Ularning ma'lum bir qismi Mahmud G'aznaviyni kamsitish, uni johil va qonxo'r, kallakesar sulton sifatida talqin qilishga qaratilgan. Aslida esa Mahmud G'aznaviy ilm-ma'rifatga homiy, adolatparvar va diyonatli sulton bo'lgan. Jumladan, tarixchi Davlatshoh Samarqandiy bergan ma'lumotlarga qaraganda, sulton Mahmud poytaxti G'aznada o'sha davrda 408 ijodkor olimlar, shoir va yozuvchilar bo'lgan. Ular orasida Unsuriy, Farruhiy, Monuchehriy, Asjadiy, Manshuriy, Utoridiy, Mas'udiy, Roziy, Labibiy, Ziynatiy, Mansur va boshqalar bor edi. G'aznada Beruniy va Ibn Sinolar ijodiy hamkorlik qilganlar. Hatto Firdavsiyning o'zi ham Mahmud G'aznaviy marhamatidan bahramand bo'lganligi yozma manbalarda qayd etiladi. Navoiyning shogirdi tarixchi Zayniddin Vosifiy «Badoeul vaqoe» asarida yozishicha, oddiy dehqon Ali Daylamning o'g'illari Abulqosim va ukasi Abul Mansurga Tus shahri hokimi zulm o'tkazadi. Shunda Muhammad Asqariy degan do'sti Abulqosimga G'aznaga, Mahmud G'aznaviy huzuriga borishni maslahat beradi. Abulqosim G'aznaga borib shaharda 70 kun yuradi-yu ammo sulton Mahmud huzuriga kira olmaydi. Bir kun ko'z bog'log'ich Moxan Abulqosimning bir dostonini Mahmudga beradi. Doston sultonga ma'qul bo'ladi va Abulqosimni saroyda uyushtirib turiladigan an'anaviy she'rxonlik kechasiga taklif qiladi. Sulton Mahmud Abulqosimning saroy xizmatkori Ayozi haqida yozgan ruboiysini eshitib «Majlisimni Firdavs bog'idek obod qilding», deydi va bu bilan Abulqosimga Firdavs taxallusi beriladi. Sulton Mahmud Firdavsiyga «Shohnoma» asarini yozib tamomlashni topshiradi. Asarni yozib bo'lgach, Abulqosim uni Mahmud G'aznaviyga taqdim etadi. «Shohnoma» sultonga ma'qul tushadi. Unda shoir asarning muqaddimasida «Sitoyishi Sulton Mahmud» deb, sultonni ulug'lab qasida yozgan. Ammo «Shohnoma»da shoirning Eron va Turon o'rtasidagi urushlarda turonliklarni kamsitib, vaxshiylardek tasvirlagani Mahmud G'aznaviyga yoqmagan edi. Bu tabiiy bir hol edi, albatta. Chunki Mahmud turk sultoni bo'lgan, Biroq shunday bo'lsada, Mahmud G'aznaviy Firdavsiyga va'da qilingan 60 ming

bayt doston uchun yuz ming dirham oltin berishni vaziri Xoja Maymandiyga topshiradi. Lekin xasis vazir qizgʻanib, Firdavsiyga yuz ming oltin oʻrniga 60 ming kumush dirham beradi. Shoir unga taqdim qilingan tangalarni qabul qilib oladi-yu uni uchga boʻlib hammomchi, boʻzachi va tangalarni olib kelgan xizmatkorga beradi. Voqeadan xabar topgan Mahmud shoirni oʻlimga mahkum etadi: Firdavsiy sulton oyogʻiga yiqilib uzr soʻraydi. Mahmud shoirning gunohidan oʻtgach, Firdavsiy saroyini tark etish oldidan Ayoza bir xat beradi va bu xatni 20 kundan soʻng Mahmud Gʻaznaviyga topshirishni iltimos qiladi. Bu xatda u sulton Mahmudni hajv qilib sheʼr bitgan edi. Biroz vaqt oʻtgach, Mahmud Gʻaznaviy masalaning mohiyatini toʻgʻri tushungach, vaʼda qilingan oltinlarni karvon orqali Firdavsiyga Tus shahriga joʻnatadi. Ammo shoirga atalgan karvon Tus shahri darvozalaridan kirib kelgan bir paytda shaharning boshqa bir darvozasidan Firdavsiyning tobutini olib chiqishayotgan edilar. Rivoyatlarga qaraganda, karvonni Firdavsiyning qizi qabul qilib olishdan bosh tortadi, otamga vafo qilmagan boylik menga vafo qilarmidi, deydi. Sulton Mahmud buyrugʻi bilan oltinlar Abulqosim Firdavsiy maqbara yodgorligi uchun sarflangan. Shoir umrining oxirini xor-zorlikda oʻtkazib, 1030-yilda vafot etgan. 80 yoshlardan oshib qolgan shoir Firdavsiy soʻnggi yillarda Bagʻdodda yashagan va Qurʼondan olingan rivoyatlar asosida «Yusuf va Zulayho» dostonini yozgan. Dostonning boshlangʻich qismi «Tavbanoma» deb ataladi. Unda shoir endi qadimiy pahlavonlar haqida ogʻiz ochmaslikka qasamyod qiladi va butun umrini sarf etib vujudga keltirgan «farzandi» — «Shohnoma»dan yuz oʻgiradi:

*Shohlardan yozmayman endi men aslo,
Dargohi koʻnglimga urdi mutlaqo,
Bu dostonlar bari qip-qizil yolgʻon,
Bir siqim tuproqqa arzimasa chunon.*

Firdavsiyning «Shohnoma» asarini iqtidorli sharqshunos olim, Firdavsiy nomidagi xalqaro mukofot sovrindori Shoislom Shomuhamedov oʻzbek tiliga tarjima qilgan.

MAHMUD QOSHG‘ARIY

(XI asr)

XI asrda yashab ijod qilgan **Mahmud Qoshg‘ariy**ning hayoti va ijodiy faoliyati to‘g‘risida to‘liq ma’lumotlar bizgacha yetib kelmagan. Shu bois olimning tug‘ilgan yili va vafoti sanasi ham ma’lum emas. Uning to‘liq ismi Mahmud ibn Muhammad Qoshg‘ariydir. Bobosi Muhammad va otasi Husayn, Qoshg‘ardagi Beregon shaharidan bo‘lgan. Qoshg‘ariylar oilasi Bolasog‘unga (Qirg‘izistonning hozirgi To‘qmoq shahri) ko‘chib kelishganda Mahmud hali yosh bola edi. Bo‘lajak olim o‘z davrining madaniy va ilmiy markazlaridan biri bo‘lgan bu shaharda qunt bilan o‘qidi, arab, fors tillarini o‘rgandi. U yoshlik chog‘ida xalq jonli tilidagi so‘z va iboralarni, hikmatli so‘z, maqollarni astoydil o‘rgandi, ularni qunt bilan yozib bordi. Har bir so‘z, iborani sharhlash va ma’nosini aniqlashga intildi. Ana shu qiziqish tufayli Mahmud Qoshg‘ariy turkiy xalqlar tarixi, tili, madaniyati, urf-odatlarini puxta o‘rganish maqsadida butun O‘rta Osiyoni kezib chiqdi. O‘zi to‘plagan boy dalillar asosida xalqimizning buyuk olimi «Javohirun nahv fi lug‘ati turk» («Turkiy tillarning sintaksisi durdonalari») va «Devonu lug‘atut turk» («Turk tilining lug‘ati») asarini yozgan. Mahmud Qoshg‘ariyning birinchi yozgan asari bizgacha yetib kelmagan yoki hali topilganicha yo‘q. Olimning ikkinchi asari «Devonu lug‘atut turk» 1074–1075-yillarda yozilgan. Bu haqda asarning o‘zida quyidagi fikrlar bayon etiladi: «Bu kitobni yozgan yilimiz to‘rt yuz oltmish oltinchi yilning muharram oyida ilon yili kirgan edi»¹. Bu nodir qo‘lyozma asar hozir Istanbulda saqlanmoqda.

Asar muqaddima va lug‘at qismdan iborat bo‘lib, madaniy merosimizda alohida o‘rinni egallaydi. Chunki unda olim dunyo haritasini ham ilova qiladi va Rusdan (Kichik Osiyo) to Xitoy hududlarigacha cho‘zilib ketgan yerlarda yashovchi turkiy xalqlar tarixi, geografiyasi, etnogenezi, urf-odatlari, turmush tarzi, madaniyati to‘g‘risida g‘oyatda qimmatli ma’lumotlarni beradi. Asarda turkiy qavm-urug‘lar: qipchoq, o‘g‘uz, yamak, boshqirt, basmil, qay, yaboku, tatar, qirg‘iz, chigil, yag‘mo, tuxsi, igroq, jaru, jamil, uyg‘ur, tangut, tabg‘ochlardan tashqari, yana fors, arab, xitoy, rus xalqlari haqida ham ma’lumotlar bor.

¹ Содиқов К. Туркий жавоҳирлар девони. «Ватан». 1994, 22-сон.

«Devonu lugʻatut turk»da turkiy xalqlar ogʻzaki ijodi va yozma adabiyotiga doir 300 dan ortiq sheʼriy parchalar, maqollar, hikmatli soʻzlar va lavhalar berilgan. Olim oʻz asarida turkiy tillarga oid juda koʻplab soʻz birikmalari, iboralar, talaffuz qoidalarini asoslab beradi. Bu jihatdan mazkur asarni oddiy lugʻat deb emas, balki mukammal ishlangan grammatik qoʻllanma sifatida qaramoq lozim boʻladi. Mahmud Qoshgʻariyning asarida Turkistondagi baʼzi shaharlarning nomlari, sharh-izohlar ham berib oʻtilgan. Jumladan, unda Toshkent «Tarken» tarzida koʻrsatiladi va «Tarken» Shoshning ismi, asli Toshkent, Tosh shahri demakdir, deb izohlanadi. Samarqandning asli nomi «Samiz kand» — katta shahar deb taʼriflanadi.

«Devonu lugʻatut turk»da olim turkiy yozuv toʻgʻrisida gʻoyatda qimmatli fikrlarni bayon qiladi va 18 harfdan iborat turk (uygʻur) alifbosini keltiradi. Asarda imlo masalasida ham muhim maʼlumotlar bor.

Xullas, sheʼriy usulda qalamga olingan buyuk mutafakkir Mahmud Qoshgʻariyning asarida yuksak ezgulik gʻoyalari, mehnatsevarlik, shaxsiy qahramonlik, gʻanimlarga nafrat kabi qarashlar oʻz ifodasini topgan. «Devonu lugatut turk» jahondagi juda koʻplab xalqlarning tillariga (shu jumladan nemis, turk va ozarbayjon tiliga) tarjima qilingan. Asarning ahamiyatiga baho berib, V. V. Bartold quyidagilarni yozgan edi: «Mahmud hayot voqealarini, fakt va dalillarni oʻz koʻzi bilan koʻrib, bilib yozgani uchun bu asar hamon oʻzining ilmiy, tarixiy, maʼrifiy qimmatini saqlab kelmoqda».

YUSUF XOS HOJIB

(XI asr)

Qoraxoniylar saltanati davrining buyuk siymolaridan biri bolasogʻunlik ulugʻ olim **Yusuf Xos Hojib** boʻlib, u oʻzining hozircha bizga maʼlum boʻlgan yagona didaktik badiiy-falsafiy «Qutadgʻu bilig» («Saodatga boshlovchi bilim») asari bilan jahonga mashhur va maʼlum boʻldi. Adabiyotshunos olim Qayumjon Karimov Yusuf Xos Hojibning dunyoga kelishi va ulugʻ bir siymo sifatida tanilishi obyektiv hayotiy va qonuniy zarurat boʻlganligini quyidagicha ifoda etadi: «Oʻsha vaqtda yagona qoʻl ostida birlashgan ulkan davlatni boshqarish, hayotni toʻgʻri izga solish yoʻl-yoʻriqlarini koʻrsatib beruvchi donishmand kerak edi, Shunday kishi topildi. Bu Yusuf edi. Oʻz davri oʻrtaga tashlagan dolzarb masalalarga u ziyrak

ko‘z bilan qaradi. Shu bois uning 13,5 ming misradan iborat keng hajmli «Qutadg‘u bilig» nomli chuqur g‘oyaviy-falsafiy-didaktik asari maydonga keldi».

Yusuf Xos Hojibning hayotiy yo‘li va faoliyatidan darak beruvchi birorta manba yo‘q, tug‘ilgan yili va vafoti ma‘lum emas. Faqat ulug‘ adibning «Qutadg‘u bilig» asaridagi ma‘lumotlar asosidagina uning to‘g‘risida ba‘zi bir xulosalar chiqarish mumkin. Yusuf Bolasog‘unda, ziyoli oilasida tug‘ilgan. Asarni Qoshg‘arda bitirib, qoraxoniylar xoni tavg‘och Bug‘roxonga tortiq qilgan. Xon adibni taqdirlab o‘z saroyida Xos Hojiblik (Saroyning Xos Noziri) lavozimini bergan. Shundan so‘ng Yusuf Ulug‘ Xos Xojib nomi va laqabi bilan shuhrat topgan. U o‘z asarini xijriy 462-(milodiy 1069–70) yilda ellik yoshlik chog‘ida o‘n sakkiz oyda yozgan:

*Tegurdi menga elgi ellik yashim,
Qug‘u qildi quzg‘un tusiteg bashim.*

Demak, adibning so‘zlariga qarab xulosa chiqaradigan bo‘lsak, asar (1069—70) yozilgan paytda u 50 yoshlarda bo‘lsa, bundan ayon bo‘ladiki, Yusuf hijriy 412-(milodiy 1019/20) yilda tug‘ilgan. O‘z davrining yirik ma‘rifat va madaniyat o‘chog‘i bo‘lgan Bolasog‘unda bo‘lg‘usi adib maktab va madrasalarda o‘qib, mukammal bilim olgan, arab, fors, tojik tillarini o‘rgangan, falsafa, mantiq matematika, va boshqa fanlarni egallagan. U davlat va idora ishlari bilan qiziqqan. Sharq alloma va donishmandlarining bu sohadagi fikr-mulohazalarini kuzatgan.

Turkiy tilda yozilgan didaktik pandnoma-falsafiy «Qutadg‘u bilig» asari muqaddima va xotimadan tashqari 73 bobdan iborat. Unda axloq-odob, ilm-ma‘rifat, bola tarbiyasi, jamoat joylarda o‘zini qanday tutish, so‘zning ahamiyati va qadri, mehmondorchilik qoidasi, turmush tarzi va inson ma‘naviy olamining yana ko‘pgina masalalari qalamga olingan. Ma‘rifat jarchisi bo‘lgan Yusuf Xos Hojib markazlashgan kuchli davlat barpo etish uchun kurashuvchi donishmand, adolatli hukmdor qiyofasini ham chizadi. U xalq va davlat, davlat boshlig‘i va fuqaro, olim va hokim, qo‘shni davlatlar bilan iqtisodiy, madaniy aloqalar, hukmron tabaqalarning hokimiyat, xalq oldidagi burchi haqida g‘oyatda zarur muammolarni ilgari suradi. Ulug‘ olim o‘ta ziyraklik va donishmandlik bilan ziyolilar, dehqonlar, chorvadorlar, kosib-hunarmandlar, savdogarlar, kamba-

g'al-qashshoqlar va boshqa barcha ijtimoiy guruh toifa va tabaqalarning hayot tarzlari, dunyoqarashlari, odatlari, axloqlari haqida falsafiy mulohazalar silsilasini yaratdi. Falakiyot, geografiya, tarix, mardumshunoslik, etnografiya, tibbiyot, jabru muqobala, riyoziyot, xandasa, ilmi nujum, huquqshunoslik, ijtimoiyot kabi fanlardan ma'lumotli bo'lishni tashviq-targ'ib etadi.

Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» asari to'rt tayanch unsur asosiga qurilgan:

*Biri to'g'rilikka tayanch — Adolat,
Biri Davlat erur, u qutli g'oyat.
Uchinchi — ulo'g'lik Aql va Zako,
To'rtinchi — Qanoat erur bebaho.¹*

Bularning har qaysi biri yana alohida-alohida nomlarga ega. Adolatning nomi Kuntug'di. U asarda elig, ya'ni podsho vazifasida keladi. Davlatning nomi Oyto'ldidir. U vazir mansabida beriladi. Aql, zakovat esa O'gdulmish bo'lib, Oyto'ldining o'g'li sifatida namoyon bo'ladi. Qanoat O'zgurmish nomi bilan berilgan va u vazirning qarindoshi sifatida asarda ifodalanadi. Asarda ko'tarilgan barcha masalalar va muammolar yechimi ana shular orasida bo'lib o'tadigan bahs, munozara, savol-javob asosida beriladi. Asarning ayrim boblaridagi mulohaza va qaydlarga e'tiborni qaratadigan bo'lsak, Yusuf Xos Hojib umrining so'nggi yillarini xor-zorlikda o'tkazganligini ko'rmaslik mumkin emas. Jumladan, «Kitob egasi Yusuf Ulug' Hojib o'ziga pand beradi». «Zamona buzuqligini, do'stlar jafosini aytadi» boblarida mazkur fikrni tasdiqlovchi lavxalarni uchratish mumkin. «Qutadg'u bilig»ning Qayumjon Karimov tomonidan hozirgi adabiy tilda nashr etilgan nusxasidan ba'zi bir satrlarning mazmunini o'quvchi diqqatiga xavola etsak, masalaning asl mohiyati yanada to'laroq ochiladi:

*Turayin borayin, olamni kezayin,
Vafoli kim ekan olamda, kidirayin...
Vafo qahati bo'ldi, dunyo jafu bilan to'ldi,
Vafu kimda ekan men ozroq so'rayin.
Agar men birorta vafoli, saxiy odamni topsam,
Yelkamga ko'tarayin, yuzimga surayin,
Agar men vafoli odamni topa olmasam,*

¹ Каримов К. Юсуф Хос Ҳожиб. «Қишлоқ ҳақиқати», 1990, 13 июль.

*Yovvoyi kiyik bilan tiriklik qilayin...
Kimni o'zimga ko'zdek yaqin tutgan bo'lsam,
Shaytondek dushman bo'lib chiqdi.
Shaytonni nima qilayin,
Kimni sevgan bo'lsam, shirin jon kabi tutdim.
Undan jaf o'ldi, bas kimni seveyin.*

Yusuf Xos Hojib dunyo tashvishlari, adolatsizlik va haqsizliklardan dod-faryod qiladi va ularning barchasidan yuz o'giradi:

*Otimni bilmasinlar, o'zimga ko'rmasinlar,
Izlab topmasinlar, so'zimga tugatayin.
Chayondek chaqadilar, chivindek so'radilar,
Ko'ppakdek qopadilar, qaysi birini urayin.
Jabru jaf o'ldi barchasi menga tegmasin.
Tuban bevafo (lar)dan chetroqda yurayin.*

«Qutadg'u bilig»dagi bu shikoyatnoma bilan tanishgan har bir aqli raso o'quvchi qonuniy fikr-o'yga tushishi tabiiy bir hol: o'z vaqtida Bug'roxonga taqdim qilingan va shu asar tufayli Xos hojiblik mansabiga ko'tarilgan adib qanday qilib bu asarga shikoyatnomani joylay olgan? Bizningcha, mazkur asarning bir nusxasi shoirning tasarrufida saqlangan bo'lishi mumkin. Hayotining so'nggi g'amhasrat bilan to'la kunlarida kitobi unga hamdard va hamroh bo'lgan. Ana o'sha paytlarda yuqorida zikr qilingan hasbihol shikoyatnomani adib o'z asariga ilova tarzida kiritgan.

Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» asari xalqaro maydonda tan olingan asardir. Bu kitobni chinlilar (xitoyliklar) «Adabul muluk», mochinlilar (turkistonliklar) «Zaynatul umaro», eronliklar «Shohnomai turkiy», turonlar «Qutadg'u bilig», ba'zilar «Pandnomai muluk»¹ deb bejiz atamaganlar. Dunyodagi juda ko'p xalqlarning tillariga tarjima qilingan «Qutadg'u bilig» dostoni V.Radlov, S.Z.Malov, A. Fitrat, A.A.Valitova, N.M.Malayev, Q.Karimov, Boqijon To'xliyevlar diqqatini tortgan va puxta o'rganilgan. Xullas, Yusuf Xos Hojibning mazkur dostoni xalqimiz ma'naviy boyligining eng muhim durdonalaridan hisoblanadi.

¹ Қаранг. Ўзбек адабиёти тарихи. 1-жилд. – Т., «Фан». 1977, 107–108-бетлар.

AHMAD YUGNAKIY

(XII asrning ikkinchi yarmi — XIII asrning boshi)

Turkiy adabiyotning yirik va zabardast vakillaridan biri **Ahmad Yugnakiy**dir. Uning hayotiy va ijodiy yo'li to'g'risida deyarli hech narsa saqlanib qolmagan. Adibning bizgacha yetib kelgan yagona merosi «Hibatul-haqoyiq» («Haqiqatlar armug'oni»)dir. Ana shu asarning faqat bir baytida shoir o'z nomini tilga oladi. Taniqli adabiyotshunos olim Natan Mallayevning bergan ma'lumotlariga qaraganda: «Adib Ahmad, otasining ismi Mahmud, vatani Yugnak (Yugnak yoki Yug'noq nomli joy Farg'ona vodiysida ham, Turkiston va Samarqand atrofida ham bo'lgan. Lekin Ahmad Yugnakiyning bulardan qaysi birida tavallud topgani aniq emas, kitobning nomi «Hibatul-haqoyiq» («Haqiqatlar armug'oni») ekani ma'lum». «Hibatul-haqoyiq»ning 1480-yilda ko'chirilgan nusxasidagi nom ma'lum shaxs tomonidan yozilgan qaydda dostonning 254 bayt 14 bobdan iborat ekanligi aytiladi. Ammo «Hibatul-haqoyiq»ning o'sha 1480-yilda ko'chirilgan nusxasi esa 235 bayt va II bobdan iboratdir. Ehtimol, dostonni ko'chirgan kotib Abdurazzoq Baxshiy uni qisqartirilgan nusxasidan ko'chirgan bo'lishi mumkin.

«Hibatul-haqoyiq»ning birinchi bobi (1–10-baytlar) Xudoga, ikkinchi bobi (11–19-baytlar) Payg'ambar va to'rt xalifaga bag'ishlab yozilgan. Uchinchi bob (20–33 baytlar) Dod sipohsolariga bag'ishlanib, muallif uni fuqaroparvar, saxovatli va adolatli bir ulug' kishi hisoblab, uni bamisoli dengizga, o'zini esa bu dengizga tomchilar hadya qiluvchi bulutga o'xshatadi. To'rtinchi bob (34–39 baytlar) asarning yozilishi sabablariga bag'ishlangan.

Asosiy qism beshinchi bobdan (40–62-baytlar) boshlanadi. U bilim maqtovi va johillikning zarariga bag'ishlangan. Oltinchi bob (87–110-baytlar) dunyoning foniyligi, sakkizinchi bob saxiylik va baxillik, to'qqizinchi va o'ninchi boblar (176–226-baytlar) turli xil masalalarga bag'ishlangan. Va, nihoyat, o'n birinchi-o'n to'rtinchi boblar (227–235-baytlar) kitobning xotimasidir,

Ahmad Yugnakiyning she'riy uslubda yozilgan «Hibatul-haqoyiq» asari o'zbek adabiy merosining buyuk namunasi sifatida uning keyingi taraqqiyotiga katta hissa qo'shdi. Bu asar, hatto she'riyat mulkining sultoni Alisher Navoiy ijodidan ham munosib o'rin oldi. U o'zining «Nasoimul-muhabbat» («Muhabbat shabadasi»)

asarida «Hibatul-haqoyiq»dan parcha keltirib, shoirning ko‘zi ojiz bo‘lganligini qayd etadi. Shuningdek, Alisher Navoiy Husayn Boyqaroning o‘g‘li Badiuzzamonga yozgan nomalaridan birida ham «Hibatul-haqoyiq»dan parchalar keltiradi. Doston dunyo xalqlarining bir necha tillariga tarjima qilingan. Rus olimlari E. E. Bertels, S. E. Malov va boshqalar Ahmad Yugnakiy dostonini chuqur o‘rganib, unga yuksak baho berganlar. Xullas, «Hibatul-haqoyiq» dostoni xalqimizning badiiy-ma’naviy merosi xazinasidan mustahkam o‘rin olgan ma’rifiy qimmatbaho asardir.

SOBIR TERMIZIY

(1089 – 1147)

O‘rta acp adabiy-badiiy muhitining yetuk namoyandasi va davlat arbobi darajasiga ko‘tarilgan, oddiy kosib farzandi, adib **Sobir Termiziy** 1089-yilda ko‘hna Termizning Duoba guzarida hunarmand ziyoli Ismoil xonadonida tavallud topgan. Uning otasi Ismoil va onasi Sadoqat otin ham bolasining tarbiyasiga alohida e‘tibor beradilar. Termizdagi maktablarda dastlabki ta’limni olgan Sobir keyinchalik Hirot madrasasida o‘z bilimlarini yanada takomillashtiradi, she‘rlar mashq qilish bilan birga falsafa, mantiq, falakiyot, matematika kabi fanlarni chuqur o‘zlashtiradi.

Bu orada adib Ismoilning yaqin do‘sti, ma’rifatli donishmand, ilm-adab ahlining homiysi Abulqosim Ali «Xuroson raisi» darajasiga ko‘tariladi. U Hirotidan Termizga qaytgan Sobirni o‘z dargohiga chorlaydi. Ana shu tariqa 1100-yilda 22 yoshli Sobir Nishopurga qarab yo‘lga otlanadi va mirzolik lavozimiga tayinlanadi. Ilm va ma’rifat himoyachisi, davlat arbobi bo‘lsa-da, astronomiya va matematika bilan muttasil shug‘ullangan. Abulqosim Ali ibn Ja’far markaziy hokimiyatdan yordam olib rasadxona qurdirgan edi. Rasadxona qurilishida Umar Hayyom va Imom Muzaffar Izfuzoriylarning xizmatlari anchagina bo‘lgan. Ana shu rasadxonada adib Sobir ham ishladi va o‘zining tabiiy fanlar bo‘yicha bilimlarini yanada takomillashtirdi. Abulqosim Ali siymosida ma’rifat homiysi, ajoyib jasoratli olimni ko‘rgan Sobir uni madh etib qasidalar yozdi.

Abulqosim Ali soyasida adib Sobirning obro‘-e‘tibori va martabasi kundan kun oshib bordi. Sayqaliy, Nasimiy kabi shoirlar bilan yaqindan do‘stlashdi, buxorolik yosh shoir Zargar Javhariyga ustozlik qildi. Muizziy Nishopyriy, Sa’di Salmon singari o‘z

zamonasining mashhur san'atkorlari bilan ijodiy hamkorlik qildi. Adib Sobir Termiziyning bu muvaffaqiyatlari albatta ba'zi bir laganbardor, xushomadgo'y, shuhratparast amaldorlarning g'ashini keltirdi. Ular shoir Sobir imzosi bilan Abulqosim Alini badnom qiluvchi «Xuroson raisi» nomli hajviy she'r yozib tarqatdilar, nufuzli amaldorlardan Aminimal-mulk bilan Sobir o'rtasida g'avg'o chiqardilar. Natijada adib mirzolikdan haydaladi, mol-mulki musodara qilinadi va hayoti xavf ostida qoladi. U 1125-yilda do'stlari yordamida ona shahri Termizga qaytib ketishga muvaffaq bo'lsa-da, biroq Aminimal-mulkining qattiq talabi bilan Sobir mahbus sifatida Rovon shahriga badarg'a qilindi. Faqat 1127-yilda shoir hajga borish bahonasida tutqunlikdan ozod etiladi va to'rt yil davomida Arabiston shaharlarini kezib chiqadi. Isfahonda shoir Imodiy bilan uchrashadi, qaytishda Nishopurga tushadi. Abul Qosim Ali uni afv etadi va vataniga qaytishga ruxsat beradi. Ana shu yillar mobaynida adib Sobir Sanoiy G'aznaviy, balxlik Rashiduddin Votvot, Avvari, Abdulvose Jabaliy, Nizomiy Aruziy Samarqandiy singari zamon shoirlari bilan tanishib, ular bilan aloqa o'rnatgan va ustoz sifatida tan olingan edi.

XII asrning 40-yillarida, xususan Katvon jangidan so'ng Sulton Sanjar boshchiligidagi saljuqiylar davlati inqiroz sari yuz tuban keta boshladi. Bundan foydalangan mahalliy hokimlar Sulton Sanjardan yuz o'girib, mustaqillik yo'lini izlay boshladilar. Xorazm hokimi Otsiz ham shundaylardan biri edi. Sulton Sanjar Otsizning qasamyodlaridan to'yib bo'lgandi va uning har bir hiylasidan katta xavf kutardi. Otsizning har bir harakatidan xabardor bo'lib turish maqsadida Sulton Sanjar Abulqosim Alimning maslahati bilan Sobirni Xorazmga elchi qilib yubordi. Otsiz Sobirni yaxshi kutib oladi. Bu orada Xorazmshoh tarixchi olim Z.M.Buniyotov ma'lumotlariga qaraganda, ismoiliylar vakillaridan bo'lgan ikki josusni puxta tayyorgarlikdan o'tkazib, Sanjarni o'ldirish uchun Marvga jo'natadi. Josuslarni yaxshi tanigan adib Sobir ularning rasmlarini chizib, bir kampirning mahsisi qo'njiga joylab Sanjarga jo'natadi. Sulton Sanjar ana shu rasmlarga qarab shahar chetidagi saroylardan birida Otsiz yuborgan josuslarni qo'lga oladi va ularni qatl etadi.

Nihoyatda puxta o'ylanib amalga oshirilgan bu tadbirning fosh bo'lishi sababini Xorazmshoh Otsiz chuqur tahlil etib, adib Sobirni qo'lga oladi. Chunki uning saroyida yagona suratkash Sanjar elchi qilib jo'natgan Sobir Termiziy edi. Oradan ko'p o'tmay, 1147-yil

kuz oylaridan birida, yarim tunda Xorazmshoh Otsiz buyrugʻi bilan shoir, adib va davlat arbobi Sobir Termiziy koʻkragiga tosh bogʻlab Amudaryoga choʻktiriladi. Shunday qilib, ulur adib davr va jaholat qurboni boʻladi.

Sobir Termiziy gʻoyatda iqtidorli ijodkor, donishmand, aqlli va sergʻayrat davlat arbobi edi. U arab va fors tillarida yetuk sheʼrlar yozgan. Shoirning shu kungacha aniqlangan ijod durdonalari 6650 baytdan iborat sheʼriy asarlardir. Adib Sobir lirik janrning qasida, gʻazal tarkiband, qitʼa, ruboiy yoʻllarida ijod qilgan. Ularni jamlab yagona forsiy devon tuzgan. Hozirgacha bu devonning beshta nusxasi maʼlum. (Adib Termiziy. Saylanma. — T., Gʻafur Gʻulom nashriyoti, 1982, 6-bet). Adib Sobir ijodiy yoʻnalishi rango-rangdir. Ular ishq-muhabbat, ajoyib insoniy fazilatlar, bahor va tabiat vasfi, pand-u nasihatlardan iborat. Shoir ijodiy laboratoriyasida davr va zamon illatlarini, zolim, fitnachi, shuhratparast, mayxoʻr feodallarni, munofiq va johil ruhoniylarni qalamga olish va fosh etish yetakchi oʻrinda turadi. Bu borada shoirning quyidagi oʻtli satrlari gʻoyatda ibratlidir:

*Umidim yoʻq zamonda yaxshilikdan,
Umid birla va lekin oʻtdi umrim,
Razillardan boʻshalsa, yaxshi olam,
Saxiylardan boʻshabdur endi bilsam.*

Xullas, adib va davlat arbobi Sobir Termiziy oʻz ijodi bilan bugungi kunda xalqimizning maʼnaviy kamolotini boyitish yoʻlida xizmat qilmoqda.

ABULQOSIM MAHMUD AZ-ZAMAHSHARIY

(1075—1144)

Xorazm ilm-fani va madaniyatini dunyoga tanitgan buyuk siymolardan yana biri arabshunos olim, shoir, yozuvchi va imom **Abulqosim Mahmud ibn Umar ibn Ahmad Jarulloh Zamahshariy**dir. U 1075-yil 18-martda Xorazmning Zamahshar (hozirgi vaqtda Turkmanistonning Toshhovuz viloyatiga qarashli Paxta tumanidagi Izmixshar qishlogʻi) qishlogʻida tavallud topgan. Boshlangʻich maʼlumotni u oʻz zamonasining oʻqimishli imomi boʻlgan otasi Umar ibn Ahmad qoʻlida oladi. Yoshligida baxtsiz hodisa tufayli tomdan yiqilib mayib boʻlib qolgan va yogʻoch oyoqda yurishga majbur boʻlgan Zamahshariy ruhiy tushkunlikka tushmaydi.

U otasidan Urganch madrasalaridan biriga o'qishga olib borib qo'yishni iltimos qiladi. Ota o'g'lining iltimosini qondirsa-da, biroq kambag'allik tufayli uni moddiy tomondan qo'llay olmaydi.

Zamahshariy mohir husnixat sohibi bo'lganligidan madrasada o'qish bilan birga qo'lyozma asarlarni ko'chirish bilan ham shug'ullanadi va buning evaziga maosh olib yashash imkoniyatiga ega bo'ladi. Bo'lg'usi olimdagi nodir qobiliyatni payqagan Abu Muzar Mahmud az-Zabbiy Isfahoniy Zamahshariyga ustozlik qilishni o'z zimmasiga oladi, unga har tomonlama ham ilmiy, ham moddiy yordam ko'rsatadi. Abu Muzar Xorazmda mutazimiylar ta'limotini yoyish bilan shug'ullanardi. Bu ta'limotga ko'ra, insonning qilmishi azal va taqdirda belgilanganiday majburiy bo'lmasdan, erkin holatda, uning o'z ixtiyori bilan sodir bo'lishi lozim. Zamahshariy umrining oxirigi qadar ana shu tariqatga sodiq qoldi.

Urganjda tahsil ko'rgan Zamahshariy o'z bilimini takomillashtirish maqsadida Buxoro, Xuroson va Isfahonga boradi, o'z zamonasining yirik olimlari va mutafakkirlaridan saboqlar va maslahatlar oladi. Undan keyingi hayotini buyuk olim Bag'dod, Damashq, Xijoz va Makkai Mukarrama kabi qadamjolar bilan bog'laydi. Zamahshariy umrining so'nggi yillarini Urganchda turg'unlikda ilmiy ishlar yozish bilan o'tkazadi va 1144-(538) yil Qurbon xayiti arafasida 71 yoshda vafot etadi.

Az-Zamahshariydan juda ko'p ilmiy meros qolgan, uning tilshunoslik, adabiyotshunoslik, lug'atshunoslik, fiqh, tafsifshunoslik islom tarixi, falsafa, uslub va notqlik san'ati, tafsir, hadis va boshqa fanlar bo'yicha yozgan ellikdan ortiq asarlari bor. Mashhur turk olimi Hoji Xalif («Kashf az-Zunun» asarida) Zamahshariyning 29 asari, arab olimi Ibn Xallikon («Vafayot al-A'yon» asarida) 30 asari va Yoqut Hamaviy esa 50 asarining tavsifini bergan.¹ Iroq olimi Fozil Solih az-Samariy esa ulug' vatandoshimizning 56 asari borligini aytib, ularning nomlarini birma-bir keltirib o'tadi.

So'zsiz, Az-Zamahshariyning eng yirik va mashhur asari «Al-Kashshof an haqayiq ut tanziyul va uyin il-aqoviyl fi vujuh it-ta'viyl»dir («Qur'ondagi yashirin haqiqatlarni ochib beruvchi»). U qisqacha «Al-kashshof» deb ataladi. Bu kitobni olim 1132–1135-yillarda Makkai Mukarramada bo'lgan chog'ida yozgan. Zamahshariy Makkada uzoq vaqt yashaganligi uchun Jarulloh (Allohnig qo'shnisi) degan faxrli

¹ Қаранг. Абдуллаев И. Аз-Замаҳшарий. «Қишлоқ ҳақиқати», 1991 й. 10 июль.

laqabni olgan. Asarda buyuk alloma, Qur’oni Karimni til jihatidan izohlab, har bir so‘z ma’nosini arab grammatikasi asosida tushuntiradi. Vatandoshimizning mazkur kitobi Qur’onga yozilgan eng mashhur va mo‘tabar tafsirlardan bo‘lib, hozirga qadar musulmon dunyosi va ilmiy jamoatchilik undan keng foydalanib kelmoqda. Qohiradagi butun dunyoga mashhur Al-Azhar diniy universitetining talabalari Zamahshariyning «Al-Kashshof» asari asosida Qur’onni va uning tafsirini o‘rganib, undan muhim bir qo‘llanma sifatida foydalanib keladilar. Az-Zamahshariy asarining g‘oyatda qimmatli asar ekanligiga yana yorqin bir dalil sifatida uning qo‘lyozma nusxalarining ko‘pligi, asarga yozilgan bir qancha sharhlar va uning arab mamlakatlarida qayta-qayta nashr qilinishini ko‘rsatish mumkin. Nemis sharqshunos olimi Karl Brok Kelman dunyoning turli qo‘lyozma jamlanmalarida «Al-Kashshof»ning yuzga yaqin qo‘lyozmalari va yigirmadan ortiq asarning o‘ziga yozilgan sharh va tafsirlari borligini ma’lum qiladi. Toshkentda ham «Al-Kashshof»ning o‘ndan ortiq nusxalari saqlanadi.

Az-Zamahshariyning yana bir asari «Al-Mufasssal» bo‘lib, u 1119–1121-yillarda yozilgan. Bu asar arab grammatikasiga oid eng qimmatli asardir. Asar Misrda nashr etilgan, nemis tiliga tarjima qilingan. «Al-Mufasssal»ning bir qo‘lyozma nusxasi Toshkentda Sharqshunoslik ilmiy tadqiqot institutining hujjatxonasida saqlanmoqda.

Buyuk arabshunos olimning «Asos al-balog‘a» («Notiqlik asoslari») kitobi arab tilining izohli lug‘ati bo‘lib, arab lug‘atshunosligini yuqori pog‘onaga ko‘tardi. Bu asar Qohirada ikki jildda nashr qilingan.

Zamahshariyning «Al-foiq fi g‘arib il-hadis» («Hadislardagi notanish so‘zlarni o‘zlashtiruvchi») asari Payg‘ambar hadislarida uchraydigan, kam ishlatilib, ko‘chma ma’noda qo‘llaniladigan so‘zlarning izohli lug‘ati hisoblanadi.

Al-jibol va-l-amkina va-l-miyoh» («Tog‘lar, manzillar va suvlar») geografiya va toponimikaga oid asardir. «Muqaddimat al-adab» («Adabiyotga kirish») arab tilining so‘z boyligiga bag‘ishlangan.

Vatandoshimizning «Devon az-Zamahshariy» («Zamahshariy devoni») nomli devonida olimning qasida, qit‘a va nazmiy xatlari o‘rin olgan. Uning lirik she‘rlari asosan falsafa va ahloq mavzulariga bag‘ishlangan. Biz ulug‘ allomaning boy ijodiy merosidan ba’zilar to‘g‘risida qisman fikr yuritdik, xolos. Zamahshariy dunyo

tan olgan alloma. U hali hayotligidayoq olim yozgan asarlar musulmon olamida unga shon va shuhrat keltirgan. Dunyo olimlari Zamahshariyni yuksak hurmat va mehr bilan ulugʻlab «Ustoz ul-arab va l-ajam» («Arablar va gʻayri-arablar ustози»), «Jorulloh» («Allohning qoʻshnisi»), «Fahru Xorazm» («Xorazm fahri») deya eʼzozlaganlar. Uning asarlari jahon xalqlarining, jumladan, arab, lotin, nemis, fransuz, turk tillariga qayta-qayta nashr qilinmoqda. Abusaidi Samʼoniy-Marvaziy (1113–1167), Yoqut Hamaviy (1179–1227) kabi jahonda tanilgan olimlar «Nasabnoma», «Adiblar haqida toʻplam» asarlarida Zamahshariyni «Adablar peshvosi» deb baholaganlar. Hatto ulugʻ bobomiz Alisher Navoiy «Sabʼai sayyor» («Yetti sayyoh») dostonining ustози Abdurahmon Jomiy taʼrifiga bagʻishlangan bobida Zamahshariyni eslab, unga murojaat qiladi.

RASHIDUDDIN AL-VOTVOT

(1114/16–1191)

Asli Balx shahridan boʻlib, Xorazmga kelib ijod shohsupasining yuqori toʻridan joy olgan shoir va adib, mashhur kotib darajasiga koʻtarilgan davlat arbobi **Rashiduddin al-Votvot** hisoblanadi. Uning toʻliq ismi **Rashiduddin Muhammad ibn Abduljalil al-Umariy**dir. Al-Votvot esa uning laqabi boʻlib («votvot» arabcha «koʻrshapalak» demakdir, u kalta boʻyli, tepakal va xunuk yuzli boʻlganligidan shu laqabni olgan boʻlishi mumkin), uning tugʻilgan yili toʻgʻrisida aniq maʼlumot yoʻq. Baʼzi manbalarda uning tugʻilgan yili 1114/16-yillar orasida, deb koʻrsatilsa, boshqa joyda 1087 yoki 1094-raqamlari tilga olinadi. Boʻlgʻusi adibning yoshligi Balxda kechgan. U oʻsha paytda Sharqning yirik madaniy va maʼmuriy markazlaridan biri sanalgan Balxdagi eng eʼtiborli madrasalardan biri— Nizomiya madrasasida taniqli olim va imom Abu Saʼd al-Haraviy qoʻlida tahsil koʻrgan.

Tez orada Balxda oʻz davrining taniqli shoiri va adibi sifatida el koʻziga tashlangan Rashiduddin al-Votvot soʻngra Xorazmga keladi va umrining oxirigacha shu yerda qoladi. U qariyb oʻttiz yil mobaynida Xorazmshohlar saroyida dastlab Otsiz, soʻngra El Arslon va Aloviddin Takashlar huzurida obroʻ-eʼtibor bilan maxsus (kotib al-xoss) vazifani bajaradi. Bu yuqori martabada Rashiduddin al-Votvotning katta hurmat va eʼtiborli bir shaxs sifatida faoliyat

ko'rsatishiga asosiy sabab, eng avvalo, undagi shaxsiy aql va qobiliyat bo'lsa, ikkinchidan, uning yuqori saviyali ish tajribaga ega ekanligi, arab va fors tillarini mukammal bilganligi va kotiblik sir-asrorlarini puxta egallaganligidir. Arabshunos Ubaydulla Uvatrov bergan ma'lumotlarda qayd qilinishicha, Yoqut al-Xamaniy Rashiduddin al-Votvot xususida bunday degan: «U o'z zamonasining eng nodir va ajib kishilaridan, o'z davrining g'aroyib shaxslaridan bo'lib, nasr va nazm bobida o'z asrining eng fozili edi. Arab tilining eng nozik tomonlari, nahvu adabning g'oyatda bilimdoni edi. Uning shuhrati chor atrofga yoyilgan bo'lib, nomi esa barcha iqlimlarda ma'lum edi»¹.

Rashiduddin al-Votvot Xorazmshohlar saroyida bo'lgan cho'g'ida juda ko'plab olimlar, adiblar, shoirlar va boshqa ijod ahllari bilan yaqindan aloqada bo'lgan, ularni har tomonlama qo'llab-quvvatlagan. U az-Zamahshariyning juda katta hurmat bilan e'zozlagan, uni o'z ustoziga deb bilgan va ustoziga vafotidan so'ng uning yozgan asarlarini ko'plab no'rin va g'arazli tuzatishlardan saqlagan. Buni biz adibning o'sha paytda mashhur allomalardan biriga yozgan quyidagi mazmundagi xatidan ochiq-oydin ko'rishimiz mumkin: «Yaqinda qo'linga ustoz az-Zamahshariyning «Asos al-baloga» asarining bir nusxasi tushib qoldi. Qarasam, asarga shunday o'zgartirishlar kiritilganki, bularni e'tiborsiz shu zaylda qoldirishni vijdonim maqbul ko'rmayotir... Basharti Alloh umrlarini uzoq qilgur hazratlari (ya'ni siz) ma'qul ko'rsangiz, men ushbu nusxani Alloh ruhini munavvar qilgur Jorulloh az-Zamahshariyning shaxsan o'zlari ko'rib chiqqan nusxa bilan muqobila qilib, o'zgartirilgan g'alati iboralarni tuzataman. Xatosini savobiga aylantirib, bu xayrli ishni kamoliga yetkazaman. Janoblariga men tamonimdan benihoya ko'p shukurlar va bitmas-tuganmas hamdu sanolar bo'lsin»².

Rashiduddin al-Votvot badiiy ijod bobida ham shoir va adib sifatida barakali meros qoldirgan. U arab va fors tillarini mukammal bilganligidan har ikkala tilda nasriy va nazmiyda bab-barobar ijod qilgan. Ijodkorning forsiyda yozgan asarlari E.Braunning Davlatshoh as-Samarqandiyga tayanib bergan ma'lumotiga qaraganda o'n besh ming she'riy devondan iborat bo'lgan.

Al-Votvotning arab tilida yozgan she'rlari ham alohida devondan iborat edi. Ularning kattagina qismi shoirning asosiy asari

¹ Уватов У. Донолардан сабоқлар. 41-бет.

² Уватов У. Рашидуддин ал-Вотвот мактублари. «Гулистон», 1991, 11-сон, 13-бет.

hisoblangan «Hadoiq, as-sihr fi daqiq ash-shi'r»ga («She'riyat nozikliklarida sehr bo'stonlari») kiritilgan. Fors tilida tuzilgan mazkur kitob rus sharqshunosi N.Chalisova tomonidan tarjima qilinib, 1985-yilda Moskvada chop etilgan.

Rahshiduddin al-Votvot ijodida uning «Ar-rasoil» («Maktublar») nomi bilan atalgan yozishmalar to'plami alohida ahamiyatlidir. To'plam 1156–1173-yillar orasida yozilgan. Unda Xorazmshoh Otsizning nabirasi sulton Mahmudga (1172–1193-yillarda hukmronlik qilgan) bag'ishlangan maktublar o'z aksini topgan. Bu maktublar asosan ikki qismdan iboratdir. Birinchi qism: halifalar, sultonlar, xoqonlar, vaziru amirlar, valiylar, qozi va muftilar nomiga jo'natilgan turli-tuman maktublardan iborat. «Maktublar»ning ikkinchi qismi esa olimlar, yuqori mansabli amaldorlar, mashhur shaxslar, shoir-u adiblar va muallifning o'z yaqin yor-u do'stlariga yo'llagan maktublaridan tashkil topgan. Rashiduddin al-Votvotning «Maktublar»ida o'sha davrning siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy-madaniy hayotiga oid masalalar va ma'lumotlar o'rin olgan.

Xullas, ona Vatan tarixini har tomonlama va chuqur o'rganishda Rashiduddin al-Votvot qoldirgan ilmiy va badiiy meros benihoya qimmatga ega bo'lgan ma'naviy boylikdir.

BURHONIDDIN AL-MARG'INONIY

(1123–1197)

IX–XII asrlarda Movarounnahr va Xorazmda islom huquqi — shariat ancha rivoj topgan edi. Shariat yangi izchil huquqiy tizim sifatida taxminan XI asrda ash-Shariyada (arabcha «to'g'ri yo'l») barqaror shaklga kirgan. Shariat — bu islom axloqiy qadriyatlari va musulmon huquqi falsafasidan iborat bo'lib, uning tub mohiyati fiqh deb yuritiladi. Fikr ilmi — musulmon qonunshunosligi — Sharq xalqlari va islom madaniyati erishgan buyuk yutuq bo'lib, bu borada Movarounnahr va Xorazm allomalari juda boy meros qoldirganlar. Vatandosh fiqhshunos olimlarimiz: Abu Havs al-Buxoriy, Abu Mansur al-Moturidiy, Abul-l-lays as-Samarqandiy, Abu Bakr al-Buxoriy, Faxr ud-din Qozixon, Shams ul-a imma as-Saraxsiy va boshqalar o'z davrida islom dunyosida ma'lum va mashhur bo'lganlar. Nomlari yuqorida tilga olingan olimlar orasida **Ali ibn Abu Bakr ibn Abdul Jalil Al-Farg'oniy Ar-Rishtoniy al-Marg'inoniy** alohida o'rin tutadi. Huquqshunos

olim Akmal Saidovning ma'lumotlariga qaraganda, buyuk olim 1123-yil 23-sentabrda Marg'ilonda tavallud topgan va 1197-yil 29-oktabrda 74 yoshida vafot etgan. Olim o'rta asrlarda Marg'ilon shahrini arablar «Marg'inon» atamasi bilan ataganliklariga o'quvchi diqqatini qaratadi. Fiqhshunos olimning qabri Samarqand shahridagi Chokardiza qabristonida deb ko'rsatadi.

Burhoniddin Marg'inoniy ilmiy barkamollikka Rishton, Marg'ilon, Buxoro, Samarqand va Movarounnahrning boshqa shaharlardagi ilm dargohlarida musulmon huquqi xanafiya mazhabining buyuk nazariyotchisi va amaliyotchisi bo'lib yetishgan. Bu to'g'rida Abdulhay al-Lankavi: «... u imom, qonunshunos bo'lgan. Hadislar bilan shug'ullangan. Qur'onni yod bilgan va unga sharhlar bergan. Ilmlarni yig'gan va muayyan fan tizimiga keltirgan. Nihoyatda zukko va sinchkov tadqiqotchi va xudojo'y pok inson bo'lgan. Fan va adabiyotda tengi yo'q buyuk huquqshunos, adabiyotshunos va shoir bo'lgan, deb yozadi.

Burhoniddin Marg'inoniy musulmon olami fani erishgan barcha bilimlarni egallagan, ulug' allomalardan saboqlar olgan, sunniy shariatining to'rt asosiy mazhablari asoschilari va ularning shogirdlari asarlarini qunt bilan mutolaa qilgan. Bu narsa ulug' allomaga fiqh ilmi bo'yicha tengsiz asarlar yozib qoldirishiga imkoniyat yaratdi. Fiqhshunos olimning «Bidoyat al-mubtadiy» («Boshlovchilar uchun dastlabki ta'lim»), «Kifoyat al-muntahiy» («Yakunlovchilar uchun tugal ta'lim»), «Nashr ul-mazhab» («Mazhabning yoyilishi»), «Kitob ul-mazid» («Ilmni ziyoda qiluvchi kitob»), «Kitob ul-faroiz» («Farzlar kitobi»), «Majma ul-navozil» («Nozil bo'lgan narsalar to'plami») «Manosik ul-haj» («Haj marosimlari»), «Kitob ul-mashoyih» («Shayxlar haqidagi kitob») kabi buyuk asarlar shular jumlasidandir. Albatta, ulug' alloma ijodida «Hidoya fi furu' al fiqh» («Fiqh sohalari bo'yicha qo'llanma») tengi yo'q shoh asardir. Bu asarni olim 1178-yilda Samarqandda yozgan. Burhoniddin Marg'inoniyning «Xidoya» kitobi to'rt jildidan iborat va 56 bobni tashkil etadi. Bu asar o'ziga xos shariat kodeksi bo'lib, hozirgi kunda ham islom dunyosi qonunshunoslari uchun asosiy qo'llanma sifatida xizmat qiladi. Unda shariat masalalarida muallifning fikr-xulosalari bilan bir qatorda xanafiylar mazhabining barcha imomlari, shuningdek, boshqa mazhab vakillarining mulohazalari ham o'rin olgan. Asarda islomning asosiy marosim talablari, huquqiy va axloqiy qoidalari, xususan tahopat, namoz, zakot, ro'za, xaj, qurbonlik;

oila-nikoh bilan bogʻliq boʻlgan masalalar, huquqiy qoidalarni bajarmaganlik uchun jazo choralari belgilangan. «Xidoya»da mulkiy va moliyaviy munosabatlarga, jinoyat va jazo, fuqarolik huquqlari, sud va protsessual masalalar keng oʻrin olgan. Yana unda urushlar, oʻlja olish va uni taqsimlash, turmush va faoliyatdagi taqiqlashlar, ijozatlar haqida ham huquqiy yoʻl-yoʻriqlar beriladi.

«Xidoya» kitobi jamiyatshunos, huquqshunos, tarixshunos, sharqshunos, dinshunos hamda ona Vatan tarixi va shariat bilan shugʻullanuvchi barcha kitobxonlar uchun bebaho qoʻllanmadir. Shu boisdan ham Burhoniddin Margʻinoniyning bu asari bir qancha tillarga tarjima qilingan. Xususan «Xidoya» xanafiylar mazhabi tarqalgan bir qator arab davlatlarida, Afrikaning ayrim mamlakatlarida, Turkiya, Hindiston, Pokiston, Bangladesh, Afgʻoniston, Xitoy musulmonlari orasida keng tarqalgan. Bu asar Oʻrta Osiyo, Kavkaz, Rossiya musulmonlari orasida ham keng tarqalgan va islom madrasalarida fiqh ilmi boʻyicha asosiy oʻquv qoʻllanmasi boʻlib kelgan. Xullas, biz IX–XII asrlarda Movarounnahr va Xorazmda ilm-fan, madaniyat taraqqiyotiga munosib hissa qoʻshgan ulugʻ vatandoshlarimizning bir necha vakillari toʻgʻrisidagina qisqacha bir tarzda maʼlumot berdik. Ular shu darajada koʻpki, barchasini qalamga olishning imkoniyati yoʻq. Ammo oʻlkamiz tuprogʻida yetishib chiqqan ulugʻ allomalar, mutafakkir, buyuk siymolar, shoir va yozuvchilarning qisqacha tafsilotining oʻzi ham qalblarimizni faxr va gʻurur bilan toʻldiradi, chunki biz oddiy insonlarning avlodlari emasmiz, balki bagʻri, qalbi, butun ildiz-tomirlari va tayanchlari benihoya mustahkam, jahon fani va madaniyati beshiklarini tebratgan, uning taraqqiyotiga salmoqli va buyuk hissa qoʻshgan ulugʻ siymolar — daholarning avlodlarimiz.

3. ISLOM MADANIYATI. HADISLAR

IX–XII asrlarda Oʻrta Osiyo hududida dunyoviy fan va madaniyat bilan bir qatorda islom madaniyati ham rivojlandi va taraqqiy etdi. Jamiyatda mahalliy dinlar, zardushtiylik, buddizm va boshqalar surib chiqarildi. Arab tili va arab yozuvi davlat ahamiyatiga ega boʻlgan til va yozuv darajasiga koʻtarildi. Kishi nomlari, joy nomlari, sanalar, oʻlchov birliklari arabchaga oʻzgartirildi. Hatto ona yerimiz Movarounnahr (ikki daryo oraligʻidagi joy) nomini oldi. Islom mafkurasi somoniylar, qoraxoniylar, gʻaznaviylar, saljuqiylar va xorazmshohlar hukmdorlarining ichki va tashqi siyosatida bosh

yo'naltiruvchi g'oyaviy kuch bo'lib xizmat qildi. Ular o'zlarining barcha faoliyatlarini islom himoyasi, Muhammad alayhissalom va Allohu taolo yo'liga sodiqlik bayrog'i ostida amalga oshirar edilar. Jamiyat a'zolari o'rtasida islom diniga, Qur'oni Karimga ehtiyoj kuchaydi, ammo hamma ham Qur'oni Karimni o'qiy olmas, uning mazmunini chaqa olmas edi. Bu Qur'onning mazmunini sharhlash va tafsiriga talabni oshirdi. Natijada o'lkamizda Qur'oni Karimni sharhlovchi va uning tafsirini bayon qiluvchi asarlar yozgan ulug' islomshunos allomalar yetishib chiqdi. Imom Abu Mansur Moturidiy, Imom Abu Lays ibn Muhammad Samarqandiy, Imom Zamahshariy, Imom Nasafiylar ana shular jumlasidandir. Islom madaniyatining Qur'oni Karimdan keyin ikkinchi o'rinda turadigan nodir manbalaridan biri hadislar, ya'ni Muhammad alayhissalomning diniy va axloqiy ko'rsatmalari, hikmatli so'zlaridir. Chunki Payg'ambar Muhammad alayhissalomning o'zlari ham bu haqda shunday deganlar: «Ey ummatlarim! Men sizlar uchun Qur'oni Karim bilan o'zimning sunnatim — yo'l-yo'riqlarimni qoldirdim. Siz bu ikkalasini qattiq ushlab, ularga amal qilsangiz, to'g'ri yo'ldan aslo adashmaysiz»¹. Hadislar rasululloh hayotlik chog'larida asosan, yodda saqlangan, uni kitob holida jamlab tuzishga ijozat bermaganlar. Buning asosiy sababi hadislarining Qur'oni Karim oyatlari bilan qo'shilib, aralashib ketishini oldini olishdan iborat edi. Muhammad alayhissalom hadislarini insonlar hayotida, ularning turmush tarzida katta ahamiyatga ega ekanligiga ham diqqatni qaratganlar. Uch xil yo'nalishdagi hadislar to'g'risida fikr yuritishadi: bu «Musnad», «Sahih» va «Sunan»dir. 1. «Musnad» yo'nalishida tasnif etilgan to'plamlarda turli mavzulardagi hadislar bir joyda keltirilib, ular hadis rivoyat qiluvchi sahobalarning islom dinini qabul qilgan vaqtiga ko'ra yoki alifbo tartibida joylashtiriladi. 2. «Sahih» yo'nalishidagi hadislar to'plamiga buyuk muhaddis, vatandoshimiz imom Byxoriy asos solganlar. Bu yo'nalishda ta'rif etilgan to'plamlarga faqat to'g'ri, ishonarli hadislar kiritilgan. 3. «Sunan» yo'nalishidagi to'plamlarda to'g'ri, ishonarli hadislar bilan bir qatorda «zaif» hadislar ham keltirilgan. Hadischilikning rivojlanishida IX asr oltin davr hisoblanadi. Buning sababi butun islom dunyosida eng nufuzli deb tan olingan oltita ishonchli hadislar to'plamining mualliflari ham xuddi shu asrda yashab ijod qilganlar. Yana shu narsa diqqatga

¹ Уватов У. Донолардан сабоқлар. 6-бет.

loyiqki, mazkur olti muhaddisning ham deyarli hammasi O'rta Osiyo tuprog'ida yetishib chiqqanlar. Ular Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy, Imom Muslim ibn al-Hajjoj, Abu Iso Muhammad ibn Iso at-Termiziy, Imom Abu Dovud Sulaymon Sijistoniy, Imom Ahmad An-Naso'iy, Imom Abu Abdulloh Muhammad ibn Yazit ibn Mojja kabi zotlardir. Ularning har biri hadis ilmi rivojiga munosib hissa qo'shgan olimlardan hisoblanadilar. Hozirgi kunda ham butun islom olami ularning ilmiga katta hurmat va ehtirom bilan qarab o'rganib kelmoqda.

Ta'lim, fan va madaniyat tashkiloti — AYESKO tomonidan 2007-yilda poytaxtimiz Toshkent shahri «Islom madaniyati poytaxti» deb e'lon qilindi. Bu voqea yurtimizda quvonchli va olamshumul voqea bo'ldi. Chunki, islom olamining nufuzli tashkiloti tomonidan aynan Toshkentni bunday nomga sharafligi ko'rish bejiz emas va uning o'ziga xos sabab va omillari mavjud.

Prezidentimiz Islom Karimov bu haqda «Turkiston-press» nodavlat axborot agentligi muxbiriga bergan intervyusida shunday dedi: «Agarki tariximizga nazar tashlaydigan bo'lsak, hoki poklari O'zbekiston tuprog'ida yotgan ulug' ajdodlarimiz, ne-ne mutafakkir zotlar asrlar mobaynida dunyoviy va diniy ilmlar sohasida qanday buyuk kashfiyotlar yaratgani, buning uchun qancha zahmat va mashaqqatlar chekkanini ko'ramiz. Bugun biz guvoh bo'lib turgan yuksak e'tirof avvalo ana shunday ajdodlarimizning tabarruk nomlari va qoldirgan merosiga, o'zbek xalqining islom madaniyati rivojiga qo'shgan beqiyos hissasiga berilgan munosib baho desak, ayni haqiqatni aytgan bo'lamiz»¹.

Vatanimiz zaminida mingyilliklar tarixini, ma'naviyatini, madaniyatini, san'atini, dinini, e'tiqodini, milliyligini, o'zligini, mafkurasini, salobatu qudratini ko'z-ko'z qilib turgan tarixiy obidalar, binolar, majmualar, manba va adabiyotlar shu qadar ko'pki, hali-hanuz sanab adog'iga yetib bo'lmaydi.

Bugungi kunda, shaxsan Prezidentimiz rahnamoligida mamlakatimizning barcha hudud va mintaqalarida tarixiy merosimizni tiklash, ta'mirlash kabi ezgu ishlar amalga oshirilmoqda. Bu haqda so'z yuritganda, Samarqanddagi Imom Buxoriy va Imom Moturudiy ziyoratgohlari, Buxorodagi Abdulxoliq G'ijduvoni va Bahouddin Naqshband, Minorai Kalon va Masjidi Kalon majmualari, Farg'onadagi Ahmad Farg'oniy va Burhoniddin Marg'inoniy

¹ «Фуқаролик ҷамияти». 2008, 2-сон, 3-бет.

yodgorliklari, Surxondaryodagi Hakim Termiziy va Imom Termiziy, Xivadagi Ichan qal'a, Shahrisabzdagi Dorut-tilovat, Qarshi shahridagi Odina va Ko'kgumbaz obidalari, Karmana shahridagi Qosim shayx maqbarasi singari o'nlab qadamjolar obod etildi.

Qur'oni Karimning eng qadimiy va mo'tabar nusxalaridan biri bo'lgan mashhur Usmon Qur'oni ham aynan Toshkent shahrida (Hazrati Imom majmuasida)dir.

MUHAMMAD IBN ISMOIL AL-BUXORIY

(810—870)

«Hadis ilmidagi Amir-ul mu'miniyn» degan sharaflı nomga sazovor bo'lgan muhaddis olim **Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil ibn Ibrohim al-Mugira al-Buxoriy al-Jubfiy** hijriy 194-yil shavvol oyining 13-kuni, hozirgi hisobda 810-yil 20-iyulda Buxoroda tavallud topgan. O'n yoshga yetmasdan ilmi hadisni o'rganmoqqa kirishgan imom Buxoriy 11 yoshida ba'zi ustozlarining xatolarini topa boshlagan. O'n olti yoshga yetganida 825–826-yillarda onalari va akalari bilan haj safariga ravona bo'ladilar. Makka va Madinani ziyorat qilib, olti yil Hijozda yashab hadis ilmini astoydil o'rganadi. Shundan so'ng imom Buxoriy Muhammad alayhissalomning hadisi shariflarini yanada chuqurroq o'rganish va ularni to'plab tartibga solmoq niyatida o'sha davrda islom fani olamining yirik markazlari bo'lmish Damashq, Qohira, Basra, Kufa, Bag'dod kabi shaharlarni kezib chiqadi. Bu yerlarda u hadis ilmi bilan bir qatorda fiqhdan ham ta'lim va saboqlar oladi, yirik olimlar davrasida bahs-munozaralarda qatnashadi va ilmi toliblarga dars ham beradi. Nishopurlik al-Hakimning (1025-yilda vafot etgan) ma'lumotlariga qaraganda, imom Buxoriy ustozlarining soni to'qson kishi atrofida bo'lgan. Ayni zamonda o'zlari ham «Minglab shogirdlar yetishtirganlar — Muslim ibn Hajjoj, Iso at-Termiziy, An-Nasoriy, Abu Zur'a, Yusuf al-Forobiy, Abu Bakr ibn Xuzayma kabi mashhur muhaddislar, shular jumlasidandir»¹.

Imom Buxoriy jami 600 ming hadislarini to'plaganlar. Shulardan 100 ming «sahiyh» hadislarini va 200 ming «g'ayri sahiyh» hadislarini yoddan bilganlar. Hadis ilmi bobida imom Buxoriyga teng keladigan biror kimsa musulmon olamida bo'lmagan. Imom Buxoriy horijdan

¹ *Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий*. Ҳадис, 1-жилд. Ал-Жоми ас-саҳиҳ. Т., 1991, 5-бет.

qaytgach, hadis ilmini targʻib qilishga kirishadi. Koʻpchilik uni hurmatlagan va eʼzozlagan. Ammo baʼzi gʻarazgoʻy va qora niyatli kishilar al-Buxoriyga hasad qilar edilar. Ularning hasadgoʻyligi va qutqusi oqibatida imom Buxoriy bilan Buxoro hukmdori Holid ibn Ahmad az-Zuhaliy oʻrtasida adovat paydo boʻladi. Buning sababi shundaki, hukmdor allomadan huzuriga kelib «Al-Jomeʼ as-sahiyh», «At-Taʼrix» kitoblarini farzandlariga oʻqib dars berishni talab qiladi. Imom Buxoriy bu talabni rad etadi: «Men ilmni xor qilib, uni hokimlar eshigi oldiga olib bormayman, kimga ilm kerak boʻlsa, oʻzi kelsin. Lekin Alloh oxirat kuni ilmni yashirmay, uni toliblarga sarf qilganim uchun meni kechiradi», — deb javob beradi. Buxoro hokimi igʻvogarlarning maslahatlariga quloq solib, imom Buxoriydan shaharni tark etishni talab qiladi. Olim Samarqand ulamolari taklifi bilan yoʻlga chiqadi. Yoʻlda Samarqandga yaqin Xartang (hozirgi Poyariq tumani) qishlogʻida qarindoshlaridan boʻlmish Abu Mansur Gʻolib ibn Jabril degan kishining uyida tunaydi va bir necha kun bu yerda betob boʻlib yotib qoladi. Imom Buxoriy koʻp vaqt oʻtmay shu yerda, hijriy 256-(milodiy 870-yil 1-sentabrda) yili 62 yoshida vafot etadi va shu yerda dafn qilinadi. Endilikda uning qabri Movarounnahr diniy boshqarmasi ixtiyorida boʻlib, tabarruk va ziyoratgoh joylardan biri sifatida davlat muhofazasidadir.

Imom Buxoriydan ulkan va boy meros qolgan. U yozgan asarlarning soni yigirmadan ortiqdir. Olimning «Al-adab al-Mufrad», «At-Taʼrix as-Sagir», «At-Taʼrix al-Kabiy», «Kitob al-Ilal», «Asomi us-Sahoba», «Kitob al-Kuna» va boshqa asarlari orasida shoh asar hisoblanmish «Al-Jomeʼ as-sahiyh» («Ishonarli toʻplam») asari toʻrt jildidan iborat boʻlib, islom olamidagi boshqa muhaddislar tuzgan hadislar toʻplamlari orasida eng ishonarlisi va mukammalidir. Unda Muhammad alayhissalom hadislaridan tashqari fiqh, islom marosimchiligi, axloq-odob, taʼlim-tarbiya hamda oʻsha davr tarixi va etnografiyasiga oid qimmatli fikr va xulosalar ham bor. Bu toʻplamga olimning butun umri davomida toʻplagan 600 ming hadisdan faqat 7275 ta eng «sahiyh» hadislar kirgan. Bu nodir asarning yozilganiga taxminan 1200 yil boʻldi. Oʻsha davrdan to shu kunga qadar u islom taʼlimotida Qurʼoni Karimdan keyingi ikkinchi oʻrinda turuvchi muqaddas kitob, qimmatli manba asari hisoblanadi.

Xullas, buyuk vatandoshimiz imom Buxoriy qoldirib ketgan boy maʼnaviy meros avlodlarimizni bundan keyin ham ulugʻ insoniy fazilatlar ruhida tarbiyalashdek olijanob maqsad yoʻlida xizmat qilaveradi.

Istiqloq sharofati bilan Buxoriyning oʻlmas merosi el-yurt bagʻriga qaytdi. Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Imom al-Buxoriy tavalludining hijriy-qamariy taqvim boʻicha 1225-yilligini nishonlash toʻgʻrisida»gi qarori (1997-yil 29-aprel) asosida Buxoriyning ilmiy merosini oʻrganish va targʻib qilish, xotirasini abadiylashtirish borasida katta ishlar qilindi. 1998-yil 23-oktabrda Samarqandda yubiley tantanalari boʻlib oʻtdi. Alloma abadiy qoʻnim topgan Chelak tumanidagi Xartang qishlogʻida ulkan yodgorlik majmui ochildi.

Buxoroning boy maʼnaviy merosini chuqur oʻrganish va keng targʻib qilish maqsadida Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning tashabbusi bilan Imom al-Buxoriy xalqaro jamgʻarmasi tuzildi (1998-yil 4-noyabr).

ABU ISO MUHAMMAD AT-TERMIZIY

(824—894)

Islom dunyosida nom qozongan buyuk muhaddis olimlardan biri **Muhammad ibn Iso ibn Savra ibn Muso ibn az-Zahhoq Abu Iso as-Sullamiy az-Zariyr al-Bugʻiy at-Termiziy**dir. U Termiz shahri yaqinidagi Bugʻ (hozirgi Surxondaryo viloyatining Sherobod tumani) qishlogʻida tavallud topgan. Yoshligidan ilm-fanga gʻoyatda chanqoq boʻlgan at-Termiziy Termiz, Samarqand, Marv va Oʻrta Osiyoning boshqa shaharlarida yashab, ijod qilgan, muhaddis olimlarning asarlarini zoʻr qiziqish va havas bilan oʻrganadi, buyuk hadisshunos allomalar bilan uchrashadi, ular bilan ijodiy bahs-munozaralarda qatnashadi. Xususan, bu borada olimning Xijoz, Makka va Madina, Iroq, Xuroson safarlari katta ahamiyatga ega boʻldi. At-Termiziy kamolotida Ismoil Buxoriyning oʻrni bebahodir. Ayni paytda al-Buxoriy at-Termiziyning bilimi va qobiliyatini yuqori baholagan. «Men sendan koʻrgan foyda sen mendan koʻrgan foydadan ortiqroqdir», deb taʼkidlaydi Ismoil Buxoriy. At-Termiziy ham oʻz ustozlari va safdoshi imom Buxoriyga doimo sadoqat namunasini koʻrsatgan. Bu haqda arab tarixchisi Shamsuddin az-Zaxabi (1274–1347) oʻzining «Tazkirat ul-huffoz» («Xofizlar haqida tazkira») asarida quyidagi guvohlikni beradi: «At-Termiziy oʻz ustozining vafoti tufayli qattiq qaygʻu-alamga botib, koʻp yigʻlaganidan, hatto koʻzlari koʻr boʻlib qoldi, uzoq yillar koʻzi ojiz holda yashadi»¹.

¹ Уватов У. Донолардан сабоқлар. 9-бет.

At-Termiziy juda ko‘plab shogirdlarga mehr-muruvvat ko‘rsatib ustozlik ham qilganlar. U kishi misli yo‘q darajada kuchli zehn egasi, xotira va yodlash qobiliyati kuchli bir kishi bo‘lganlar. Arab tarixchisi Shamsuddin az-Zahabiy qiziq bir rivoyatnamo voqeani hikoya qiladi: Muhammad at-Termiziy Makkaga hajga ketayotib yo‘l-yo‘lakay mashhur muhaddislar bilan uchrashib, muloqot va munozaralar uyushtirgan. Kunlarning birida shunday nomdor olimlarning biridan hadislardan saboq berishni iltimos qilibdi. Olim unga qog‘oz-qalam olishni aytibdi. Aksiga olib shu payt at-Termiziy qalam topa olmasdi va u nomdor olim qarshisiga o‘tirib olib, xuddi eshitgan hadislarini yozayotgan kishidek qo‘lini oq qog‘oz ustida u yoqdan bu yoqga olib borib kelaveribdi. Oltmishlar chamasi turli hadislarini hikoya qilgan olim qog‘ozda hech narsa yozilmaganini ko‘ribdi va ranjib: Nima, sen mening vaqtimni bekorga yoqotmoqchimisan, debdi. Shunda at-Termiziy xotirjamgina: «Siz aytgan hadislarini yoddan aytib beraymi», debdi-da, olim og‘zidan hozirgina eshitgan barcha hadislarini birma-bir yoddan aytib beribdi.

Ulug‘ muhaddis olim at-Termiziydan katta ilmiy-ma’naviy meros qolgan. Olimning o‘ndan ortiq asari bor: «Al Jomi’ as-sahiyh» («Ishonchli to‘plam»), «Ash-Shamoyil an-nabaviya» («Payg‘ambarning alohida fazilatlarini») va boshqalar, shular jumlasidandir. Imom at-Termiziy 894-yilda 70 yoshida Termizda vafot etgan.

At-Termiziy ijodida «Al-Jomi’ as-sahiyh» alohida o‘rinni egalaydi. Unda tahorat va namoz, zakot, ro‘za, haj, janoza, nikoh, emizish (razo), savdo-sotiq, hukmlar, xun, meyor, qurbonliq, nazr-niyoz, imon, siyratlar, jihod, kiyim-kechak taomlar, ichimliklar, hayr-ehson va saxovat, tabobat, farzlar, bashoratlar, shahodat, jannat sifatleri, imon, ilm, izn so‘rash va odob masalalari, Qur‘on fazilatleri, qiroat, tafsir, duolar, manoiqlar (fazilatlar), illatlar kabi boblar bo‘lib, olim bir yoki bir necha hadislarini har bir masala bo‘yicha keltirib, masalaning mohiyatini ochadi va o‘z fikrini bayon qiladi. At-Termiziyning yana bir g‘oyatda e‘tiborli asari bu «Ash-Shamoyil an-nabaviya»dir. Bu asar nihoyatda muhim bir mavzu — Payg‘ambar Muhammad alayhissalomning shaxsiy hayotleri, u zotning suvrat va siyratleri, ajoyib fazilat va odatleriiga oid to‘rt yuz-u sakkiz hadisi sharifni o‘ziga jamlagan qimmatli manbadir. At-Termiziyga qadar ham Muhammad alayhissalomning hayotleri, fazilatleri, odatleri haqidagi hadislarini to‘plagan muhaddis olimlar bo‘lganlar. Ilgarigi bu

turdagi asarlardan at-Termiziy kitobi shu bilan farq qiladiki, u imkon qadar Paygʻambar alayhissalom fazilatlarigi doir barcha hadislarini muntazam ravishda toʻplab, mantiqan izchil bir holatda tartibga keltirgan va oʻziga mustaqil yahlit bir kitob shaklida tasnif qilgan. Buyuk olim, muhaddis ilmining bilimdonlaridan biri boʻlgan imom at-Termiziy oʻz ilmiy merosi bilan bundan keyin ham xalqimizning maʼnaviyatini boyitish yoʻlida xizmat qilaveradi. Oʻzbekiston jamoatchiligi 1990-yil sentabr (14–17) oyida Muhammad ibn Muso at-Termiziy tavalludining 1200-yilligini tantanali nishonladi. Bu olimning nomi va ruhini abadiylashtirish bobidagi mustaqil Oʻzbekistonning dastlabki va hal qiluvchi qadamidir.

4. TASAVVUF — SOʻFIYLIK TAʼLIMOTI

IX–XIII asrlarda Oʻrta Osiyo davlatlarida tasavvuf — soʻfiylik taʼlimoti rivoj topdi. Soʻfiylik (tasavvuf) islomdagi falsafiy diniy oqimdir. Voiz Koshifiy «Futuvatnomai sultoniya» asarida: «...tasavvuf tariqat maqolalaridan biridir», deydi. U «soʻfiy» qadimiy boʻlib, Odam alayhissalom oʻgʻillari Shish alayhissalom davrida paydo boʻlganligini aytadi.

Rus olimi I.M. Petrushevskiyning qayd qilishicha, ingliz sharqshunosi R.Nikolson XI asrgacha boʻlgan yozma manbalarda «sufizm» tushunchasining yetmish sakkiz maʼnodagi talqinini aniqlagan ekan. Nasafiyning Xoji Ahmad Yassaviy risolasida ham islom dinida «Soʻfiylik oqimi, darveshlar paygʻambar zamonasidayoq vujudga kelgan»¹, deyiladi. Abulhakim Sharʼiy Juzjoniy «Tasavvuf taʼlimotining ildizlari» («Muloqot», 1995, №1–2) maqolasida tasavvuf soʻzi «...«soʻf», yani kiyimni kiymoq, soʻfiy boʻlmoq va shuningdek, haq yoʻlidan yuruvchi boʻlmoq va darvishlar tariqasi maʼnolarida qoʻllanadi. Tasavvuf soʻzi bir istiloh (atama) sifatida uning payrovlari aqidasi binoan nafs (ichki dunyo)ni pokizalash natijasida inson qalbida haqiqat yogʻdusi porlay boshlaydi» (31–32-bet), deydi. Uning fikricha, tasavvuf va irfon tushunchalari bir-biriga yaqindir, shu tufayli har ikkala soʻz bir maʼnoda ham ishlatiladi.

Baʼzilarning fikricha, tasavvuf Irfonning bir boʻlimi va uning koʻrinishlaridan biridir, yaʼni tasavvuf yoʻl-yoʻriq va tariqat sifatida irfondan ajralib chiqqan. Irfon esa umumiyroq tushuncha boʻlib, tasavvufdan boshqa yoʻl-yoʻriq va mazhablarni ham oʻz ichiga oladi.

¹ *Насафий. Хожа Аҳмад Яссавий. — Т., Ғ. Ғулом нашриёти, 1993, 5-бет.*

Doktor Javod Nurbaxsh «Soʻfiylar behishtida» asarida buyuk mashoyihlarning soʻzlariga koʻra tasavvufni soʻz bilan ifodalab boʻlmasligini, soʻz bilan ifodalanuvchi narsa tasavvuf emasligini yozadi. Uning fikricha, «tasavvuf — ishq ozuqasi va tahqid yoʻli bilan haqiqatga olib boradigan tariqatdan iborat».

Soʻfiy aqidasiining asosi yagona Haqiqat — Haq taolo boʻlishi kerak. Shu sababdan soʻfiylar shariat qoidalarini oʻrganib, maʼrifat va haqiqatga, Haqqa yetishga intilar edilar. Soʻfiylik taraqqiyotida taqvoga katta eʼtibor berilgan. Zuhd va taqvo — koʻngilni foniy dunyo gunohlaridan, gʻaraz, taʼmalardan tozalash va Xudo buyurganiga amal qilib, Alloh man etgan ishlardan saqlanish demakdir. Soʻfiylar fikricha, ilohiy ishq har qanday gʻarazli manfaatlardan holi boʻlishi zarur. Tasavvuf taʼlimotiga koʻra, borliqdagi hamma xilqatlarda, xususan, odamzodda ham ilohiy zarralar bor. Soʻfiyning maqsadi koʻnglidagi ilohiy zarralarni uzoq va mashaqqatli poklanish yoʻlidan borib, yana Allohga qaytarishdan iboratdir. Baʼzi tasavvuf namoyandalari Haq taologaga yetishish yoʻllarida 19 maqom va 360 manzillar borligini aytganlar. Sultonmurod Olimning quyidagi xulosalari diqqatga loyiqdir: «Din Qurʼoni Karimning zohiriy maʼnolari, yaʼni koʻpchilikka tushunarli maʼnolari doirasida amal qiladi. Tasavvuf Qurʼoni Karimning botiniy maʼnolari, yaʼni faqat xos, alohida kishilargagina tushunish nasib etadigan ichki nozik maʼnolari bilan ish koʻradi. Ammo tasavvuf yoʻlini tutish uchun avval komil musulmon boʻlish, shariatning barcha shartlarini bekamu koʻst bajarish shart. Yana shuni aytish kerakki, avvalo, dinning oʻzi ham dahriylik targʻiboti bizning tor tasavvurlarimizda badnom qilib shakllantirgan din tushunchasidan tamoman oʻzga narsa»¹.

Tasavvuf ilmida komili insonni ruhan shakllantirish, kamolotga yetkazish nazariyasi bosh masala hisoblanadi. Bu nazariyaga koʻra: «Insonni Xudo oʻziga oʻhshatib yaratganmi, Allohning bu olamni paydo qilishdan koʻzlagan bosh maqsadi ham, aslida, inson ekanmi, demak, inson Allohning bu muruvvatiga shukronalar aytib, oʻzini batamom Allohga bagʻishlashi, buning uchun esa oʻzini unga loyiq darajada poklashi — kamolga yetkazishi kerak. Ana shunday oʻzini oliy maqsadga chogʻlagan, jismini unutilib, ruhini Allohga yetar darajada oʻstirgan, yetar darajada poklagan, ham ehtiyojlari tufayli paydo boʻladigan jamiki insoniy illatlardan forigʻ qilgan kishilar insoni komil boʻlganlar. Tasavvufiy aqidaga koʻra, komil insonlar

¹ Султонмурод Олим. Буюк Нақшбандия. Кеча, бугун, эртага. «Фан ва турмуш», 1993, 5–6-сон, 14-бет.

pirovardida, shubhasiz, Alloh vasliga musharraf bo‘ladilar, ruhan Tangri bilan birlashib ketadilar»¹.

Komil insonlar barcha xalqni sevishi, insonlar, ayniqsa, g‘ariblar, bechoralar, muhtojlar xizmatida bo‘lishi, doimo Xudoning borligi va birligini unutmasligi kabi so‘fiylik aqidalariga ega bo‘lishlari lozim. Shayx Fariduddin Attor rivoyatlariga ko‘ra shayx Abul Hasan Xoraqoniy bunday degan ekanlar: «Koshki barcha xalqning o‘rnida men o‘lsaydim, o‘shanda xalq uchun o‘lim bo‘lmasdi. Koshki, barcha xalqning hisob-kitobi mendan so‘ralsaydi, o‘shanda qiyomat kuni ular uchun so‘roq bo‘lmasdi. Koshki, barcha xalq o‘rnida meni jazolashaydi. O‘shanda ularni do‘zaxga olib borishmagan bo‘lardi». Sa‘diy Sheroziy aytadiki: «Toat-ibodat tasbeh tutib, jundan eski libos kiyib, namoz o‘qib yashash bilan bo‘lmaydi, u Xoliq va xalqning xizmatidan boshqa narsa emas».

So‘fizm (tasavvuf)dagi ana shu bosh g‘oyani tushunmas ekanmiz, o‘tmish tariximizda o‘tgan, haqiqatan ham mavjud bo‘lgan ulug‘ zotlar, avliyo va anbiyolarning mohiyati va bugungi kunda uning ahamiyatini tushunib yeta olmaymiz. XIII va XIV asr boshlarida yashab ijod etgan mutasavvuf olim Shayx Aziziddin Nasafiy «Insoni komil» risolasida quyidagilarni ta’kidlagan: «...Jumla mavjudot odamzodga shuning uchun sajda qiladiki, odamlar orasida komil inson bor. Bas, jumla odamzod komil inson tufayli (sharafli) dir. Mavjudot ichra komil insondan ko‘ra ulug‘roq va donoroq narsa yo‘q, chunki komil inson eng pastdan eng yuqorigacha martabalaridagi mavjudotning xulosasi va qaymog‘idir va farishtalar, ruhoniylar mavjudotlar va arshu kursi, samovot kavokib hammasi komil inson xizmatidadir va hamisha komil inson tegrasini tavof qilurlar va komil inson ishlarini bajo keltirurlar. Komil inson ilm mazharidir, komil inson ilohiy yurt sifatlarining ham mazharidir».

Ingliz tasavvufshunos olimi J.S.Trimingem Markaziy Osiyoda tasavvuf ilmining rivojida ikki buyuk so‘fiyning nomini alohida hurmat bilan tilga oladi. Bularning birinchisi Abul Hasan Ali al-Xoroqoniy (milodiy 1034-yili 80 yoshida vafot etgan) bo‘lsa, ikkinchisi Abu Ali al-Farmadiy (1084-yili vafot etgan) dir. Farmadiyning ikki shogirdi tasavvuf ilmida shuhrat topgan. Bu, avvalo, Ahmad al-G‘azzoliy (1122-yilda vafot etgan) bo‘lsa, ikkinchisi Yusuf al-Hamadoniylar. So‘fiylik tariqatining ko‘p silsilasi ana shu ikki shogirdan boshlanadi.

¹ Султонмурод Олим. Буюк Нақшбандия. Кеча, бугун, эртага. «Фан ва турмуш», 1993, 5–6-сон, 15-бет.

YUSUF HAMADONIY**(1049—1140)**

Tasavvufga oid aksariyat qo‘lyozma kitoblarda yozilishicha, **Yusuf Hamadoni**y islomni yangi qabul qilgan bir majusiy fors kishi oilasida Hamadon (Eron) shahrida tug‘ilgan. Dastlabki ma‘lumotni u Bog‘dodda oladi. Yoshlik chog‘idan boshlab tasavvufga oid falsafiy bilimlarga kuzatadi. Hindiston va Erondagi bu sohaga oid bilimlarni egallaydi. Yusuf Hamadoniyning birinchi ustози shayx Abu Ali Farmadiy bo‘lgan. U kishi Imom G‘azzoliyni ham tarbiyalab voyaga yetkazgan ulug‘ ustozdir.

Yusuf Hamadoni y Movarounnahr ga kelib Samarqand, Buxoro va Marv shaharlarida o‘z ta‘limotini davom ettiradi. Hirot, Balx va boshqa shaharlarda ham tez-tez bo‘lib turgan. U asosan Buxoro shahrida xonaqoh qurib, Xuroson va Movarounnahrdan bu yerga ilm izlab kelgan ko‘plab yoshlarga tasavvufdan saboqlar beradi, behisob shogirdlar orttiradi.

«Rashahot ayn ul-hayot» asarida yozilishicha, hijriy 535-yilda (1140) Yusuf Hamadoni y Hirot dan Marv ga kelayotib, yo‘lda Bomi-yon (Afg‘oniston) shahrida vafot etadi. Uning jasadini shogirdlaridan biri Ibn Anjar Marv ga olib kelib dafn etadi. Xuroson va Movarounnahr aholisi o‘rtasida tasavvuf-falsafiy ilmi taraqqiyotida Yusuf Hamadoni y shu darajada katta obro‘-e‘tibor va hurmatga sazovor bo‘lganki, uning Marvdagi qabristoni o‘z zamonasida «Xuroson ka‘basi» deb atalgan.

Yusuf Hamadoni y so‘fiylik ilmi bo‘yicha juda ko‘plab shogirdlar tarbiyalagan. Nasafiy bergan ma‘lumotlarda qayd qilinishicha, Yusuf Hamadoni y 95 yil umr ko‘rib, 38 martda Movarounnahr hududidan piyoda Ka‘ba ziyoratiga borgan. Yusuf Hamadoni yni pir tutgan muridlaridan 213 tasi mashhur shayxlar bo‘lib yetishganlar (Xoja Hasan Andoqiy, Xoja Abdulloh Barraqiy, Xoja Ahmad Yassaviy, Xoja Abdulxoliq G‘ijduvoniylar uning to‘rt zabardast xalifasi). Bu shogirdlarining yozib qoldirilgan ma‘lumotlariga qaraganda, Yusuf Hamadoni y uzun bo‘yli, xushro‘y va kelishgan, ozg‘in kishi bo‘lgan. U g‘oyatda xush axloq, donishmand va saxiy odam bo‘lib, mol-dunyoga befarq qaragan, o‘zining bisotidagi barcha budshudini kambag‘al, beva-bechoralarga taqsim qilib bergan. Ustoz o‘z shogirdlari Ahmad Yassaviy va Abdulxoliq G‘ijduvoniylarning hujralariga tashrif buyurganda har doim Qur‘oni Karimning «Baqara» surasini mayin ovozda tilovat qilar ekan. Uning o‘z

shogirdlariga juda mehribon bo'lganligini ta'kidlanadi. Yusuf Hamadoniylar ishini davom ettirib, keyinchalik Ahmad Yassaviy — yassaviya tariqatiga asos soldi. Xoja Abdulxoliq G'ijduvoniylar esa dastlab «xojagan», so'ng, «naqshbandiya» deb nomlagan tariqatni boshlab berdi. Xullas, tasarrufidagi barcha tariqat g'oyalari, tartib-qoidalarini juda qadimiy rishtalardan suv ichgan. Shu ma'noda so'fiylik tariqatining butun mohiyatini belgilab turadigan mavjud o'n bir qoidaning ham boshlanishi Hamadoniylar borib taqaladi. U kishi tayin etgan dastlabki qoidalar asosan to'rtta:

— «Xush-dar dam», ya'ni tirikchilik nafasda;

— «Nazar bar qabam», ya'ni nazar qadamda;

— «Safar dar vatan», ya'ni soliq har dam o'z diliga nazar solishi, agar unda g'ubor izi paydo bo'ladigan bo'lsa, darhol undan o'tish va yana Haq visoliga o'z hushini bog'lash;

— «Xilvat dar anjuman», ya'ni xalq ichida o'zini bildirmay, ko'z-ko'z qilmay yashash, qo'l ishda bo'lsa ham dil yorda (Xudoda) bo'ladi.

Bu to'rt qoidaga Abduxoliq G'ijduvoniylar yana to'rtta qoida qo'shdi:

— «Yodkard», ya'ni yodlash, faqat Allohni va uning rasulini tilda va dilda tutish;

— «Bozgasht», ya'ni qaytish, hamma vaqt munojotda bo'lish;

— «Nigohdosht», bu qoida shundan iboratki, toyyiba kalimasining zokir tilida aytganda, xotira boshqa tomonga chalg'ib ketmasligi, ya'ni zokir bir damda o'sha muborak kalimani bir necha bor takrorlab, xotirani jam qilib olmog'i kerak;

— «Yoddosht», ya'ni eslash — Xudoning yagonaligini esdan chiqarmaslik.

Keyinchalik Bahovuddin Naqshband bu sakkiz qoidaga o'zining uchta yangi qoidasini kiritdi: 1. Vuqufi zamoniylar. 2. Vuqufi adadiylar. 3. Vuqufi qalbiydir. Yusuf Hamadoniylar boshlab bergan tasavvuf tariqatining bu qoidalarini so'fiylar faoliyatining asosiy yo'nalishni tashkil etadi.

AHMAD YASSAVIY VA YASSAVIY TARIQATI

(vafoti 1166/67)

Tasavvuf ilmining buyuk namoyandasi, Sharq tasavvufida munosib o'ringa ega bo'lgan «Yassaviylar» tariqatining asoschisi va turkiylar poeziyasining yirik vakillaridan biri bo'lmish **Ahmad Yassaviylar**

tugʻilgan yili nomaʼlum. Vafoti esa turli yozma manbalarda hijriy 562-(milodiy 1166–67) yil deb aniq koʻrsatiladi. Ammo Nasafiyning Ahmad Yassaviy 1103-yilda tugʻilib, 1166-yil vafot etgan degan fikri ham bor. Baʼzi rivoyatlarda uning 130 yil umr koʻrganligi taʼkidlanadi. Orif Usmon esa: «Rivoyatlarga koʻra, Yassaviy 63 yoshga — paygʻambar yoshiga kelgach yer ostida hujra yasatib «chillaga» kirgan, qolgan umrini toat-ibodat qilib, riyozat chekib yer ostida oʻtkazgan», deb taʼkidlaydi. Bu rivoyatga koʻra 125 yil, boshqa rivoyatga qaraganda 133 yil umr koʻrib, hijriy 562-yilda vafot etgan. Umuman, Yassaviyning tarjimai holiga oid maʼlumotlar juda kam va u har tomonlama chuqur oʻrganilmagan, eʼtibordan chetda qolib ketgan.

Ahmad Yassaviy oʻzi tugʻilgan yurtini «Ul muborak Turkiston» deb tilga oladi. U ota-onadan juda erta yetim qoladi. Otasi shayx Ibrohim vafot etgach, bobosi Arslonbobo (Arslonbob) ham ota ham ustoz oʻrnida uni tarbiyalab voyaga yetkazadi. Ahmad Yassaviyning ota-bobolari sulolasi Muhammad Hanafiya borib taqaladi. Bobosining maslahati bilan u Buxoroga borib Xoʻja Yusuf Hamadoniy ilm-u saboqlaridan bahramand boʻladi. Bu paytda Ahmad 23 yoshda boʻlgan. U oʻz ustozining eng ishonchli va eʼtiborli xalifalaridan biri edi. Sharqshunos olim Orif Usmonning maʼlumotlariga qaraganda, Abdulxoliq Gʻijduvoni kunlardan bir kuni Yusuf Hamadoniydan shogirdlarining taqdiri haqida soʻzlab berishni iltimos qilgan. Shunda ustoz: «Mening asl xalifalarim avval Xoʻja Abdullo Barkiy, soʻngra Xoʻja Hasan Andoqiy, undan soʻng Xoʻja Ahmad Yassaviydir. Xoʻja Ahmad Yassaviy oʻz navbati bilan xalifalik qilganidan keyin biroz vaqt oʻtgach, oʻz vatani Turkistonga ketadi. Soʻngra uning oʻrniga sen xalifalik qilasan»¹, degan ekan. Keyingi voqealarning rivoji ustoz Yusuf Hamadoniy aytganidek kechroq Buxorodan oʻz yurti Yassiga qaytgan Ahmad shaharda madrasa va xonaqo qurdirib, oʻz atrofiga juda koʻplab yangi shogirdlar toʻplagan. U ana shu shogirdlari orqali oʻzi asos solgan «Yassaviya» tariqatini Turkiston va Shosh atrofidagi viloyatlarga tarqata boshlagan.

Ahmad Yassaviy tarbiyalab yetishtirgan shogirdlar Mansur bobo (Arslonboboning oʻgʻli), Abul Malik Oto Tosh Xoʻja (Zangi boboning otasi), Hakim Oto (Sulaymon Boqirgʻoniy), Zangi Oto va boshqalardir.

¹ *Ориф Усмон. Ваҳдад шаробин ичдим. «Мулоқот» 1991, 6-сон, 52-бет.*

Movarounnahrda XII asrdan so'ng «Yassaviya» tariqatidan ikki yirik tariqat paydo bo'lgan. Birinchisi — «Naqshbandiya», ikkinchisi — «Bektoshiya». «Iqoniya» deb atalgan uchinchi tariqat ham bo'lgan, ammo u Toshkent viloyati atrofidan nariga o'tmagan.

Tasavvufdagi boshqa tariqatlarda bo'lgani singari «Yassaviya» tariqatining ham o'ziga xos qat'iy qoidalar (odoblari) bor. Bu qoidalar quyidagilarni o'z ichiga oladi: 1. Murid hech kimsani o'z shayxidan afzal ko'rmasligi, unga mutlaqo taslimiyat izhor etmog'i lozim. 2. Murid shunchalik zukko va idrokli bo'lishi kerakki, to o'z shayxining barcha rumuz va ishoralarini mukammal anglay bilsin. 3. Shayxning barcha aqvoli (so'zlari) va af'oli (ishlari)ga murid sodiq bo'lib, unga mutlaqo mute va mustaqil bo'lmog'i lozim. 4. Murid o'z murshidi (piri)ning barcha topshiriqlarini chustu choloklik (chaqqonlik) ila va sidqidildan bajarib, uni hamisha rozi qilib yurmog'i zarur. 5. Murid o'z so'ziga sodiq, va'dasiga rosih bo'lib, o'z murshidi ko'nglida hech qanday shak-u shubha tug'dirmasligi zarur. 6. Murid, o'z va'dasiga vafodor va so'zida ustuvor turishi kerak. 7. Murid o'z ixtiyoridagi barcha mol-u mulkini, butun bor-u yo'g'ini o'z shayxiga ilsoz etmoq uchun doimo tayyor turmog'i lozim. 8. Murid o'z shayxining barcha sir-asroridan ogoh bo'lib, uning ishorasini hech payt xayoliga keltirmasligi kerak. 9. Murid o'z shayxining barcha takliflarini nazarda tutmog'i, uning mushkulotini oson qilmog'i, pand-u nasihatlarini bajo keltirmog'i shart. 10. Murid Olloh visoli uchun o'z shayxi yo'lida butun moli va jonini nisor etmoqqa tayyor turishi, uning do'stiga do'st dushmaniga dushman bo'lib yashamog'i shart.

Ahmad («Rasoil»da) inson ko'ragida besh gumbaz borligini aytadi: 1. Qalb yoki ko'ngil (chap emchakdan ikki enlik pastda; 2. Ruh (o'ng emchakdan ikki enlik pastda); 3. Sir qalbning yuqorisida; 4. Dafni, ya'ni maxfiylik gumbazi; 5. Ixfo, ya'ni ezgulik gumbazi.

Demak, Ahmad Yassaviy ruhiy olamning barcha gumbazlarini diliga jo etgan. Endi uning Haq taolo bilan muloqot qilishiga kundalik ikir-chikir tashvishlar halal berolmaydi»¹, — deydi Nasafiy.

Ahmad Yassaviyning juda chuqur va boy mazmunga ega bo'lgan «Devoni hikmat»ida mutafakkirning so'fiylik — falsafiy dunyoqarashi o'zining butun borligi bilan o'quvchi diqqatini rom etadi.

¹ *Насафий. Хожа Ахмад Яссавий. 12–13-бетлар.*

Donishmand fikricha, «Haqning soʻzini emas, oʻzini bilish» asosiy masaladir. Shuning uchun u bu dunyo rohatini qidiradigan soʻfiy soʻfiy emas, toat-ibodat qilib, halollik va poklikni targʻib etib, dunyoning gʻam-gʻussasini chekib, xalq tashvishi bilan yashagan insongina haqiqiy soʻfiylar, deydi.

Asarning boshdan oxiriga qadar ulugʻvor insoniy fazilatlar: oddiylilik, kamtarinlik, mehr-muhabbat, ishq, sadoqat, haqiqat, adolat, hurfikrlilik insonni insondan ayirmaslik kabi masalalar falsafiy nuqtayi nazardan tashviqot qilindi. Va aksincha, yomonlik, nodonlik, johillik, adolatsizlik, haqsizlik, sadoqatsizlik, molparastlik kabi illatlar tanqid qilinadi. Bunday fazilatlariga ega boʻlgan shaxslar insof, diyonatga chaqiriladi.

Alloma fikricha, inson bu dunyoda mol-u davlatga ishonib yashamasligi kerak, bu dunyo hammadan ham qoladi. Shu bois insonlar bir-birlariga yaxshilik qilishlari, haqni koʻz oldilariga keltirib oʻzgalar mol-davlatiga hasadgoʻylik qilmasdan yashashlari lozim:

*Beshak biling, bu dunyo barcha xalqdan oʻtaro,
Inonmagii molingga, bir kun qoʻldan ketaro.
Ota-ona, qarindosh qayon ketti, fikr qil,
Toʻrt oyoqli chubin ot bir kun senga etaro.
Dunyo uchun gʻam yema, Haqdin oʻzgani dema,
Kishi molini yema, sirot uzra tutaro.*

Yaqin-yaqinlarga qadar Ahmad Yassaviyning yagona asari «Hikmatlar»dan boshqa kitobi yoʻq deb hisoblanardi. «Xalq soʻzi» gazetasining 1993-yil 30-oktabr sonida olim Javkon Lapasovning «Nasabnoma» sarlavhali maqolasida allomaning yangi bir asari topilganligi xabar qilindi. «Nasabnoma»da Ahmad Yassaviyning hayoti, faoliyati va nasl-nasabiga oid qimmatli maʼlumotlar berilgan.

Xullas, Paygʻambarimizning faqirlik faxrimdir, degan muborak hadislariga asoslangan va oʻz tariqat yoʻliga sodiq boʻlgan Xoja Ahmad Yassaviy hazrat Mir Alisher Navoiy yozganlaridek «Shohu gado aning irodat va ixlosi istoni»da bosh qoʻyadigan maqomga erishdi. Ulugʻ shoir Ahmad Yassaviyni ulugʻlab «Nasoyim ul-muhabbat» asarida «Maqomati oliy va mashhur, karomati yuksak va cheksiz ermish... Imom Yusuf Hamadoniyning asʼhobidindur», deganlar... Istaymizki, Ahmad Yassaviy kabi ulugʻ allomalar ruhi millatimiz va xalqimizning istiqboldagi yoʻlida madadkor boʻlgay.

XOJA ABDULXOLIQ G'IJDUVONIY**(1103–1179)**

Xoja Abdulxoliq G'ijduvoniy Yusuf Hamadoniyning xalifasi va Xojagan-Naqshbandiya tariqatining poydevoriga asos solgan mashoyih hisoblanadi.

Xoja Abdulxoliq 1103-yili G'ijduvonda tavallud topgan va 1179-yilda o'z vatanida vafot etgan. Otasi asli Rum diyoridan bo'lib, oti Abdul Jalil edi. U kishi Imom Malik avlodidan bo'lgan. Bu zot G'ijduvonning mashhur imomlaridan edi. Onasining avlodi ham Rim yurtidan bo'lgan. Rivoyat qilinishicha, Xoja Abdulxoliqning otasalari Xojai Hizr alayhissalom ishorati ila o'gil farzand ko'rganlar va uning maslahatiga asosan o'g'liga «Abdulxoliq» («Xudoning bandasi») deb ism qo'ygan ekanlar. Xoja Abdulxoliq boshlang'ich ta'limni G'ijduvonda Imom Sadriddindan olgan. O'qishni Buxoroda davom ettirib, Yusuf Hamadoniya shogird tushgan. Bu davrda u 22 yoshda bo'lgan. Ustoz va shogird birgalikda Bag'dod, Balx Isfaxon, Marv, Samarqand shaharlariga borganlar va tasavvuf ilmining sir-asrorini egallaganlar.

Xoja Abdulxoliq G'ijduvoni y Sharq falsafiy tafakkuri tarixida o'z o'rniga ega. Uning dunyoqarashi tasavvuf silsilalaridan biri Xojagon (Xojalar) halqasida shakllangan. Ayni zamonda u shu halqa o'zagida paydo bo'lib, olamshumul ravnaq topgan Naqshbandiya silsilasining ham asoschisidir. Yozma manbalarda Xoja Abdulxoliqning «Shayxushshuyux» (Shayxlar shayxi) darajasigacha ko'tarilganligi qayd etiladi. Bu ulug' unvon Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiylar tomonidan Xoja Yusuf Hamadoni y, Xoja Ahmad Yassaviy singari ulug' pirlarga nisbatangina qo'llanilgan. Xoja Abdulxoliq G'ijduvoni ydan «Risolayi Sohibiyya», «Risolayi Shayxushshuyux Hazrati Abu Yusuf Hamadoni y», «Maqomoti Xoja Yusuf Hamadoni y» kabi asarlar meros bo'lib qolgan. Ammo bu asarlar hali shu kungacha o'rganilmagan va xalqimizning ma'naviy mulkiga aylantirilmagan.

Xoja Abdulxoliq G'ijduvoni y «Zikri Xufiya», «Zikri dil» amalining targ'ibotchilaridan bo'lgan. Buning sababi shundaki, rivoyat qilishlaricha, kunlarning birida Hizr alayhissalom Xoja Abdulxoliqqa ro'para keladi va aytadi: «Hovuzga tushib, suvga sho'ng'igin, musaffo suvdan qult qilgin-u, dilingda quyidagi kalimayi toyyibani takrorla: «Lo iloha illolloh Muhammadun rasululloh». Xoja Hazrati Hizrning aytganini bajarib, beqiyos saodatga sohib bo'lgan

va o'shandan boshlab «Zikri xufiya», «Zikri dil» amalini targ'ibot qila boshlagan ekan. Xoja Abdulxoliqning ustozlari Xoja Yusuf Hamadoniy o'z as'hoobi bilan «Aloniya» zikriga amal qilgan. Bu zikr maqomi zikr aytishda tovush chiqarish uslubidan iborat bo'lgan. Ustoz o'z shogirdiga «Xufiya» usuli bilan zikr aytishga ijozat bergan. Keyinchalik, hatto o'zi ham «Zikri dil» usuliga o'tgan ekan.

Xoja Yusuf Hamadoniy Xurosonga, Xoja Ahmad Yassaviy Turkistonga ketganlaridan so'ng barcha suluk ahli Xoja Abdulxoliq G'ijduvoni rahnamoligida qolgan. Bu ulug' zotning murid va shogirdlari shu qadar ko'p ediki, ular faqat Movarounnahr hududlaridagina emas, hatto Shom (Suriya), Iroq viloyatlarida ham bo'lgan. Ana shu shogirdlar orasida Bahovuddin Naqshband Xoja Abdulxoliq G'ijduvoniyni uvaysiy shogirdi edi. U ustoz ko'rsatmalarini to'la-to'kis bajarib, Naqshbandiya ta'limotiga asos soldi va uni yangi bosqichga ko'tardi.

Shunday qilib, Xoja Abdulxoliq G'ijduvoni Xojagon (Naqshbandiya) tariqatining asosiy qoidalarini ishlab chiqqanlardan biridir. U O'rta Osiyo o'lkasida tasavvuf ilmining turk-islom olamidagi ma'naviyat va irfon an'alarining keyingi rushdi, inkishofi va takomilida juda katta rol o'ynagan. Turkiston diyori va butun musulmon Sharqi xalqlarining falsafiy, tasavvufiy, ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-madaniy hayotida o'chmas iz qoldirgan.

Xoja Abdulxoliq G'ijduvoni umrining so'nggi damlarida vafoti yaqinlashayotganligini sezib, eng yaqin xalifalaridan to'rt nafarini yoniga chorlaydi va ularni o'z masnadiga tayinlaydi. Uning shogirdlari ustoz vasiyatlariga amal qiladilar, xaloyiqni haq yo'li-da, poklik-halollik mehr-shafqat, mehnatsevarlik, vatanparvarlik, rostgo'ylik, olihimmatlilik kabi oliyanob qadriyatlar ruhida tarbiyalashga munosib hissa qo'shadilar.

SULAYMON BOQIRG'ONIY

(1186-yilda vafot etgan)

Ahmad Yassaviyning ishonchli va sadoqatli shogirdi, Yassaviya tariqatining she'riyat va tariqatdagi munosib davomchisi **Sulaymon Boqirg'oniy**dir. U Xorazmning Boqirg'on degan kentida tavallud topgan. Boqirg'oniy turkiy xalqlar orasida Hakim ota laqabi bilan ham mashhurdir. Boqirg'oniyning din va tasavvuf, ishq va axloqdan saboq beruvchi asarlari xalq orasida sevib o'qilgan va ommalashib ketgan.

Sulaymon Boqirgʻoniydan qolgan meros — «Boqirgʻon kitobi»ni varaqlar ekanmiz, shoir va mutafakkir dunyoqarashining teranligiga, saviyasining chuqurligi va kengligiga, u qalamga olgan muammo va mavzularning rang-barangligiga qoyil qolmasdan ilojimiz yoʻq.

Diniy mifologiya va tasavvuf falsafasi Boqirgʻoniy ijodiga oʻzgacha nigoh bilan qarash, ularning majoziy mazmunini chuqur va teran yoʻnalishda tahlil qilishni taqozo etadi. Boqirgʻoniy yozgan asarlarida bu dunyoni doʻzaxga aylantirmaslik, kibr-u havoga berilmaslik tafakkur, qulligidan xalos boʻlib, ilm va maʼrifatni ulugʻlash kabi maʼnaviy-axloqiy ehtiyojlarni ilgari suradi.

Turk olimi Muhammad Fuod Kuprilizoda uning «Oxirzamon kitobi» va «Bibi Maryam kitobi»ni Oʻrta Osiyoda va shunindek, Idil atroflarida diqqat va qiroat bilan oʻqilgan asarlardandir»¹, degan edi.

Boqirgʻoniy ijodida ilohiy ishq yetakchi mavzu hisoblanadi. Buni biz quyidagi satrlarda yaqqol koʻramiz:

*Mening jonim sening ishqing bilodur,
Tanim ojiz, vale jonim oʻlodur.
Bu ishq gar boʻlmasa men ketkay erdim.
Qamugʻ ohim menim ishqim qilodur...*

Boqirgʻoniyning dunyoqarashi Yassaviy «Hikmatlar»i bilan ham maʼno, ham mohiyat jihatdan shu qadar yaqinligi, ular koʻp hollarda bir-birini mantiqan toʻldiradi. Ilmiy jihatdan M.F.Kuprilizoda «Hakim Sulaymon ota bu anʼanani ilk dafʼa taʼsis etmogʻi nuqtayi nazaridan Yassaviy izdoshlari orasida eng muhim mavqega erishishga haqli edi. Uning asarlari ham sakkiz yuz yildan beri Shayxning asarlari ila barobar xalq orasida barhayot yashab kelganligi bundan dalolatdir»², deganda haq edi.

UMAR CHAGʻMINIY

(vafoti 1221-yil)

Jahon fani va madaniyatini yuksaltirishga salmoqdi hissa qoʻshgan olimlardan biri buyuk oʻzbek mutafakkiri **Umar Chagʻminiy**dir. Manbalarda qayd etilishicha, Umar Chagʻminiy XII asrning ikkinchi yarmida Xorazmning Chagʻmin degan qishlogʻida tavallud topib, 1221-yilda vafot etgan.

¹ Сулаймон Боқирғоний. Боқирғон китоби. – Т., «Ёзувчи», 1991, 5-бет.

² Oʻsha manba, 6-бет.

Chagʻminiy yoshlik chogʻlaridanoq oʻtkir zehnli boʻlib, oʻzining butun hayotini ilmga bagʻishladi. Chagʻminiy qalamiga mansub «Muqaddas fi hayat al-basita» («Koinot hayoti tavsifi») nomli astronomiyaga oid kitobda olimning Xorazmda tugʻilib, shu yerda ilm olgani, keyin Samarqand madrasalarida oʻqib, bilimni yanada kengaytirganligi hikoya qilinadi. Umar Chagʻminiy bu asarida Quyoshning harakati va Yerning Quyosh atrofidagi harakati fasllar almashinuvining dastlabki sababi ekanligi haqida fikr aytib, bu kashfiyoti bilan XII asrdayoq fan taraqqiyotiga salmoqli hissa qoʻshadi. Bundan tashqari, Umar Chagʻminiyning tabobatga oid «Qonuncha» asari ham bizgacha yetib kelgan. Bu asar ham Chagʻminiyning tabobat ilmida Ibn Sino kabi ulugʻ olimlar darajasidagi siymo ekanligini koʻrsatadi.

NAJMIDDIN KUBRO VA KUBROVIYA TARIQATI

(1145–1221)

Oʻrta Osiyoda tasavvur falsafasining rivojlanishida xorazmlik buyuk alloma, sarkarda, dinshunos olim, falsafa ilmining zukkosi, shoir **Ahmad ibn Umar Abdul Janob Najmiddin Kubro al-Xivaqiy al-Xorazmiy** oʻziga xos munosib oʻrinni egallaydi. Yozma manbalarning guvohlik berishicha, alloma Xorazm, Bagʻdod, Iskandariya va Tabrizda oʻz davrining mashhur allomalaridan saboqlar olgan va tasavvuf falsafasi ilmining yetuk ustozlaridan boʻlib kamol topgan. Taniqli faylasuf olim Erkin Yusupov: «Buyuk vatandoshimizning nomidagi «Najmiddin», «Kubro» soʻzlari uning yetuk isteʼdodini hisobga olib berilgan ilmiy darajalardir. «Najmiddin» soʻzi dinning yulduzi, «Kubro» esa ulugʻ degan maʼnoni anglatib, oʻnta turli mamlakatlarda berilgan ilmiy darajalarni ifodalaydi»¹, — deydi. Najmiddin Kubro taʼlimoti asosida shakllangan kubroviya tariqati Sharq va Gʻarbdagi juda koʻplab mamlakatlarga tarqalgan. Erkin Yusupovning xulosasiga qaraganda, buning natijasida Firdavsiya tariqati, Nuriya tariqati, Rukniya tariqati, Hamadoniya tariqati, Nurbaxshiya tariqati, Nematulloiya tariqati singari yoʻnalishlar yuzaga kelgan.

Tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, Najmiddin Kubro qalamiga mansub asarlar soni oʻntaga yaqin. U asos solgan kubroviya

¹ *Ориф Усмон. Баҳовуддин Нақшбанд ва унинг таълимоти ҳақида.* – Т., 1993, 52-бет.

tariqati «oltin tariqat» deb ham atalgan. Najmiddin Kubroning o‘zi «Risolatut-turuk» asarida uni «Tariqush shutto» (ishq ahli beboshliklarining yo‘li) deb ham ataganligi ma’lum. Bu risolada «kubroviya» tariqatining o‘nta usuli qisqacha zikr etilgan:

1. *Tavba* — sodir bo‘lgan xatolar, gunohlardan pushaymon bo‘lib, Xudoga yuz tutmoq.

2. *Zuxd-taqvo* — parhezgarlik, Allohdan qo‘rqib, man etilgan ishlardan o‘zini saqlash.

3. *Xudoga tavakkul qilish* — o‘z ishlarini butunlay Xudoga topshirish.

4. *Qanoat* — ozga rozi bo‘lib, ko‘pdan voz kechish, tamagirlikning zidi.

5. *Uzlat* — boshqalardan ajralib yakka o‘tirmoq.

6. *Doimiy zikr* — ham til, ham yurak bilan Xudoni yod etmoq.

7. Butun vujud bilan *Tangriga tavajjuh* qilib sig‘inmoq.

8. *Sabr* — boshga tushgan og‘ir ahvoldan nolimay chidash, chidam ko‘rsatmoq.

9. *Muroqaba* — Tangri borlig‘ining dengiziga botib, ilohiy olamga boqmoq.

10. *Rizo* — Tangri irodasiga qarshilik ko‘rsatmasdan, qazo va qadar — taqdir hukmiga bo‘ysunish.

Kubroviya tariqatida diniylik bilan dunyoviylik chambarchas bog‘lanib ketgan. Unda kishilarning diniy e‘tiqodi, Xudoga bo‘lgan ishonchi, halollik, odamiylik mol-u dunyoga hirs qo‘ymaslik o‘z nojo‘ya ishlaridan tavba qilish, shahvoniy hirs-u havolardan saqlanish lozimligi singari axloqiy g‘oyani talablari bir-biri bilan bog‘lanib ketgan. Kubroviya tariqatining qator axloqiy qoidalari bizning kunlarimizda ham g‘oyatda katta tarbiyaviy ahamiyatga egadir.

Najmiddin Kubro katta badiiy ijod egasi ham bo‘lgan. Uning faoliyati va ijodi bo‘yicha ma’lumotlar bizgacha deyarli yetib kelmagan. Ammo uning she‘riyatidan saqlanib qolgan ba’zi bir namunalar shoirning chuqur ichki dunyosi go‘zalligidan xabar beradi, uning hayot nashidasini surmoqqa intilishi, katta dunyoviy muhabbat egasi bo‘lganligi va oliyjanob insoniy fazilatlarni o‘zida mujassamlashtirganligini ko‘rsatadi. Biz uni quyidagi satrlarda yaqqol ko‘ramiz:

*Ishq yetsa ko‘ngilga, dilga dard aylar,
Dardi dili mard mardni boz mard aylar.*

*O'z otashi ishqida yonar ul, vale,
Do'zaxni chu o'zgalar uchun sard aylar.*

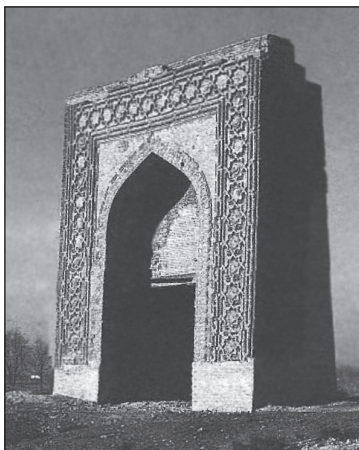
Najmiddin Kubro Xorazmda xonaqo qurib, tasavvuf ilmi bobida juda ko'p sadoqatli va nomdor shogirdlar tayyorlaydi. Ana shulardan biri mutasavvuf olim «Mantiqut-tayr» asarining muallifi Farididdin Attordir. Najmiddin Kubro ona yurt boshiga kulfat tushganda sadoqatli bir farzand sifatida uni ko'krak kerib himoya qilishga qodir lashkarboshilik qobiliyatini ham ko'rsatadi. 1221-yilda mo'g'ullar bosqini davrida 76 yoshli Najmiddin Kubro fojiali halok bo'ladi.

5. ME'MORCHILIK, SAN'AT VA MUSIQA

IX–XII asrlarda O'rta Osiyo hududlarida madaniy va savdo-sotiq aloqalari rivojlanadi. Bu hol esa o'z navbatida o'lkada moddiy madaniyatning, qurilish-me'morchilik san'atining ravnaq topishiga sabab bo'ladi. Arablar bosqini natijasida vujudga kelgan tushkunlikdan so'ng IX asrdan e'tiboran me'morchilik va qurilish sohasida yuksak darajada rivojlanish boshlanadi, shaharlarda hashamatli va go'zal binolar qad ko'taradi. O'lkaning yirik ma'muriy va madaniy markazlari Samarqand, Buxoro, Urganch, Marv, Termiz, O'zgan va boshqa shaharlarda juda ko'plab ko'rkam va hashamatli saroylar, masjid, madrasalar, minoralar, xonaqohlar, maqbaralar, tim va karvonsaroylar quriladi. Jumladan, hali IX asr o'rtalaridayoq Buxoro shahri qalin devorlar bilan o'ralgan bo'lib, uning 11 ta salobatli naqshindor darvozalari bo'lgan. Bu davrda Movarounnahr va Xorazmning o'ziga xos moddiy madaniyat uslub va shakllari to'xtovsiz rivoj topib borganligini ko'ramiz. Me'morchilikda paxsa va xom g'ishtdan imoratlar bilan bir qatorda pishiq g'ishtli va sinchkor imoratlar ham ko'plab quriladi. Xalq ichidan chiqqan mahalliy ustalar, me'morlar, naqqoshlar, kulollar, zargarlar, misgarlar tomonidan bu yurt dovrug'ini olamga tanitgan ajoyib me'morchilik obidalari, san'at namunalari bunyod etiladi. Bular jumlasiga Buxoroda qad ko'targan mashhur Ismoil Somoniy maqbarasi (X asr), Samarqand yaqinidagi Tim qishlog'ida qurilgan Arab ota maqbarasi (977–78-y.), XI asrda barpo etilgan Marvdagi Sulton Sanjar, O'zgandagi qoraxoniylar maqbarasi, G'azna yaqinida marmar koshinlardan barpo etilgan 32 ta kirish eshiklari, 4 ta ayvoni bo'lgan, baland qubbali lojuvard osmonni eslatuvchi g'aznaviylarning mahobatli yozgi saroyi (1112-yilda qurilgan), yoxud pishiq g'isht

taxlamiga jimjimador, gʻajakdor qilib ishlov berilgan Buxorodagi Minorai kalon maqbarasi (1127-yil) singari noyob meʼmorchilik inshootlarini kiritish mumkin.

Bu davrda Oʻrta Osiyoda so-pol, ganch oʻymakorligi sanʼati ham keng taraqqiy topadi. Bunga misol qilib Zarafshonning yuqori oqimidagi Oburdum degan manzilda X asrda ganch oʻymakorligi asosida barpo etilgan naqshinkor kolonnani koʻrsatish mumkin. Unda umumarab madaniyati uslubiga xos boʻlgan meʼmorchilik qoidalaridan tashqari

Karmana. Raboti Malik. XI asr.

mazkur inshootda oʻziga xos yangilik, goʻzallik, yaʼni mahalliy anʼana, badiiy shakl mutanosibligi koʻzga tashlanib turadi. Shuningdek, XI–XII asrlarga tegishli Samarqand bilan Buxoro oʻrtasida bunyod etilgan Raboti Malik karvonsaroyi peshtoqiga ishlangan ganch oʻymakorligi xususida ham shunday fikr aytish mumkin.

Bu davrda moddiy madaniyatning boshqa turlari ham rivojlanib boradi. IX asrdan boshlab Oʻrta Osiyo kulolchiligida muhim siljish yuz beradi. IX–XII asrlar badiiy keramikaning butunlay yangi shakllari paydo boʻlishi bilan tavsiflanadi. Endilikda badiiy kulolchilik buyumlari bozor uchun ishlab chiqarila boshlanadi hamda shahar va qishloq aholisining kundalik hayotiga kirib boradi. Kulolchilik mahsulotlari tayyorlash bilan hunarmand kulolsozlarning uyushmalari shugʻullana boshlaydi. Ularning ustaxonalari butun boshli ishlab chiqarish mavzellarini qamrab olgan.

Oʻrta osiyolik kulollar yasagan har xil bezakli tasvirli koʻza-koʻzachalar, chinni idishlar, uy-roʻzgʻor buyumlarini koʻplab xorijiy ellarda ham uchratish mumkin edi. XI–XII asrlarda kumush, mis, bronzadan qabariq naqshinkor badiiy sanʼat buyumlari, chiroyli va bejirim xontaxtalar, obdastalar, idish-tovoqlar, qadahlar yasash rasm boʻlgan. Bu sohada Xorazm, Samarqand, Fargʻona, Naxshob, Kesh, Toshkent singari muzofotlarning oʻziga xos maktablari boʻlgan. Hunarmandchilik sanʼatining naqqoshlik, kulolchilik, misgarlik va zargarlik kabi turlari oʻzaro uzviy bogʻliqlikda rivojlangan va bir-birini boyitgan. Hunarmandchilik buyumlari turli rang koʻrinishdagi

**Ko'za, sirlangan sopol.
Choch.**

bo'yoqlarda ustamonlik bilan bezatilgan va ularning sirtqi tomonlari har xil tarbiyaviy ahamiyatga molik maqollar, hikmatli so'zlar va tilaklar bilan arab imlosida yozilgan. Bu buyumlarda ko'p hollarda mazkur san'at asarlarini ishlagan ustaning ismi, sharifi, shahar-joylarning nomlari va ishlab chiqarilgan yili ko'rsatilgan. Albatta, bu hol xattotlik va

husnixat san'atining ham rivojlanishini talab qilgan. Usta xattotlar va husnixat egalari kulolchilik, misgarlik, zargarlik buyumlaridan tashqari o'z san'atlarini kitoblar yozish, masjid, madrasa, xonaqohlarning peshtoqlari, gumbazlari, eshiklari va devor ustunlariga har xil oyatlar yozish, saroylarda xonlar, amirlar, sultonlar va hokimlar sha'niga madhiyalar bitish kabilarda ham namoyish etganlar. Xattotlar va husnixat egalarining mehnatlari juda qadrlangan. Ularning yaratgan buyumlari san'at asarining noyob durdonalari sifatida hurmat bilan e'zozlanib, avloddan avlodga o'tib kelgan.

IX–XII asrlarda o'lkamizda musiqa san'ati ham keng rivoj topadi. Qadim-qadimdan o'yin, kulgi, musiqa va qo'shiq shaydosi bo'lgan ota-bobolarimiz bayramlar, to'ylar, xalq sayillari va boshqa bazm-marosimlarni musiqasiz, o'yin-kulgisiz va ashulasiz o'tkazmas edilar. Tarixchi Narshaxiy Buxoro aholisining afsonaviy Siyovush qabri atrofida to'planib o'yinga tushib, qo'shiqlar kuylashganini eslatadi. Xususan, «Kini siyovush» («Siyovush o'chi») qo'shig'i keng tarqalgan.

Mahmud Qoshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» kitobida keltirilgan ma'lumotlar bizga bu davrda, xususan, qo'shiqchilik san'ati rivojlangan, deb xulosa chiqarishga asos beradi. Musiqa asboblari rud, tanbur, barbat, daf, ko's, tabl, qo'biz, rubob, taburoq, zir, nay, chagona, shaypur, surnay, karnay, arg'unun, qonun kabi turlari keng tarqalgan, yangi sozlar yaratilgan. Jumladan, Rudakiyning zamondoshlaridan Abuxifa Sug'diy nayga o'xshash shohrud deb ataluvchi musiqa asbobini ixtiro qilgan. Xalq kuylari asosida yangi-yangi kuylar ijod qilindi. Bular: «Rost», «Xusravoniy», «Boda», «Ushshoq», «Zerafkanda», «Bo'slik», «Sipoxon», «Navo»,

«Basta», «Taron» va boshqalardir. Bu kuylar «Duvozdaxmakom» va uning negizida vujudga kelgan «Shoshmaqom» uchun zamin boʻlgan edi. Bu musiqa asboblari va yaratilgan kuylar shu kunga qadar ham xalqimizning maʼnaviy dunyosini boyitishga va ularni estetik jihatdan oziqlantirishga xizmat qilib kelmoqda. Manbalarning guvohlik berishicha, bu davrda Abu Bakr Rubobiy, Bunasr, Buamir, changchi Loʻkariy va boshqalar musiqa va hofizlikda nom chiqarganlar.

Musiqa va qoʻshiqchilik sanʼati, odatda, poeziya bilan chambarchas bir tarzda rivojlangan. Koʻp hollarda oʻz sheʼriy ijodlari bilan nom qozongan va xalq oʻrtasida hurmatga ega boʻlgan shoirlar isteʼdodli musiqachilar va xushovoz qoʻshiqchilar ham boʻlganlar. Adabiyotshunos olim Natan Mallayevning maʼlumotlariga qaraganda, ulugʻ shoir Rudakiy ayni zamonda juda mohir cholgʻuchi va hofiz boʻlgan. U xususan rud va chang asboblari mohirlik bilan chalgan. Uning sehrlovchi mashhur «Boʻyi joʻyi Moʻliyon...» («Moʻliyon arigʻining isi...») sheʼri «Ushshoq» kuyida aytilgan va nihoyatda shuhrat qozongan.

Xuddi shuningdek, Husravoniy (Abutayib Tohir ibn Muhammad al-Xurosoniy), Munjiqiy Termiziy, Farruxiy va boshqa shular kabi shoirlar ham musiqa sanʼatida mashhur boʻlganlar. Tasavvuf ilmining ulugʻ vakillaridan boʻlmish Ahmad Yassaviy va uning shogirdi Sulaymon Boqirgʻoniylar ham, yozma manbalarning guvohlik berishicha, xalq kuylariga monand sheʼr va gʻazallar yozib kuyga solganlar va ularni qoʻshiqlarda kuylaganlar.

IX–XII asrlarda musiqa sanʼati bilan bir qatorda musiqashunoslik ilmi ham rivoj topgan. Forobiy, Ibn Sino, Beruniy, Firdavsiy, Yusuf Xos Hojib va boshqalar oʻz ijodlarida bu sohaga ham katta eʼtibor berganlar. Jumladan, Forobiyning musiqaga oid «Kitob al-musiqiy-ul-kabir» asari oʻz davrida katta eʼtibor qozongan. Ibn Sino esa musiqaga doir xulosalarini «Kitob ush-shifo» asariga kiritgan va ayrim jismoniy va ruhiy kasalliklarni u musiqa vositasi bilan davolash mumkin, deb hisoblagan.

Xulosa shuki, IX–XII asrlarda oʻlkamizda ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotning barcha jabhalarida ijobiy tub oʻzgarishlar va taraqqiyotning omilini belgilovchi asosiy vosita boʻladi.

6. O‘ZBEK XALQINING ETNOGENEZI

Taniqli tarixshunos olimlar Ahmadali Asqarov va Bo‘riboy Ahmedovlarning «O‘zbek xalqining kelib chiqish tarixi» («Dastlabki mulohazalar») maqolasida ta’kidlanishicha, «O‘zbeklar yaxlit xalq sifatida X asrga kelib shakllandi. Hududiy, iqtisodiy, madaniy, til birligiga ega bo‘ldi. Uning etnik jihatdan takomillasha borishi va etnik tarixi shundan keyin ham, to ularni millat darajasiga ko‘tarilgunga qadar davom etdi».

Akademik A.Y.Yakubovskiy dastlab o‘zbek xalqi etnogenezinin ilk nuqtasi Turk xoqonligidan boshlandi, degan fikrni ilgari surgan edi. Keyinroq esa akademik S.P.Tolstov esa turkiy tilli etnik guruhlar bu zaminga ancha avvalroq, antik davrda kirib kelgan, shuning uchun o‘zbek xalqi etnogenezinini antik davrdan boshlash kerak, degan tezis bilan chiqdi.

Akademik A.Asqarov qadimgi yozma va moddiy madaniyat manbalarini qiyosiy o‘rganish natijasida o‘zbek xalqi etnogenezinin boshlang‘ich nuqtasi so‘nggi bronza davriga borib taqalishini asosladi. «Bugungi kunda olib borilgan tadqiqotlarga ko‘ra deb yozadi A.Asqarov, — o‘zbek xalqi etnogenezinin boshlang‘ich nuqtasi so‘nggi bronza davri deb e’tirof etilgan. Uning uzil-kesil shakllanishi milodiy XI–XII asrlarda yuz berdi. Hozirgi O‘zbekiston hududlarida qadimdan yashab kelayotgan o‘zbek xalqining ajdodlari ikki til — turkiy va eroniy tillar turkumidagi qabila va elatlar bo‘lib, ularning uzoq yillar davomida aralashuvi, qorishuvi jarayonida XI–XII asrlarga kelib o‘zbek elati xalq bo‘lib shakllanib, shundan so‘ng etnik tarixi boshlandi¹. O‘zbek xalqining paydo bo‘lishi va rivojlanish bosqichlariga oid tadqiqotlar boshqa olimlar tomonidan ham olib borilgan².

Sirdaryo va Amudaryo oralig‘i hududlarida o‘troq va chorvador hayot kechirgan qadimiy avlodlar Sug‘d, Xorazm, Parkana va Tohariston vohalarida yashaganlar. Ular sharqiy eroniy tillarga mansub sug‘diy, xorazmiy, shak va tohar tillarida muloqotda bo‘lganlar. Bu xalqlar janubda forsiy zabon elatlari, shimolda esa turkiy tilda so‘zlashuvchi o‘troq va chorvador qabilalar va etnik guruhlarining

¹ Asqarov A. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи (Ўқув қўлланма). Тошкент, «Университет», 2007. 239–240-бетлар.

² Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 10-жилд. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, Тошкент, 2005. 487–492-бетлар.

doimiy ta'sirida bo'lganlar. Miloddan avvalgi I ming yillikning o'rtalarida va ayniqsa, milodning V–VIII asrlarida shimoldagi turkiy qabilalarning O'rta Osiyo hududlariga kirib kelish jarayoni kuchayadi. Ular mahalliy xalqlar bilan aralash-quralash yashash jarayonini o'z boshlaridan kechiradilar, bu xalqlarga til jihatdan ta'sir o'tkazib, ularning tillarini turkiylashtirib boradilar. VII–VIII asrlarda O'rta Osiyodagi turkiy aholining asosiy qismi Chu, Yettisuv, Shosh, Farg'ona vodiysi, Zarafshon va Qashqadaryo vohalarida yashaganlar. Yozma manbalarda bu hududlar VII asrda Turkiston deb nomlangan. Ilgarigi mavzularda qayd etilganidek, o'troq turmush sharoitini kechirgan mahalliy xalqlar ham asosiy kasbi chorvachilik bo'lgan turkiy qabilalarga o'z ta'sirlarini o'tkazganlar. Ammo til nuqtayi nazaridan turkiy qabilalarning ta'siri shu qadar kuchli bo'lganki, arablar bosqini arafasida Movarounnahr va Xorazmning tub yerli aholisi turkiylashib bo'lgan edi.

Arablarining O'rta Osiyo hududlarini bosib olishlari ularning mahalliy aholiga nisbatan o'tkazgan siyosatlar va unga qarshi O'rta Osiyo aholisining olib borgan erk va ozodlik kurashlari turkiyzabon va forsiyzabon elatlarni birlashtiradi.

X asrning oxiri va XI asrning boshlarida O'rta Osiyoning katta hududlarida qoraxoniylar davlati vujudga keladi. Qoraxoniylar bilan birga o'lkaga ko'chib kelgan bir talay qabilalar: turgashlar, to'xsilar, qorliqlar, chig'illar, yag'molar, o'g'izlar, arg'inlar va boshqa turkiyzabon qabilalar o'lkaning sharqiy eron va turk tillarida so'zlashuvchi aholisi tarkibini etnik jihatdan yanada boyitadi, turkiy etnik qatlamning ustunligini bir qadar ta'minlaydi. Ana shu tariqa qoraxoniylar hukmronligi davrida turkiy tilli o'zbek xalqi shakllanadi, ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy jihatdan rivojlanadi. Tarixchi olim Bo'riboy Ahmedov qayd qilganidek: «Eski o'zbek tiliga asos bo'lmish qorliq-chigil lahjasi rivoj topdi va yozma adabiyot darajasiga ko'tarildi. Qorliq-chigil lahjasi, aytish mumkin, shu o'zbek xalqining umumiy tili bo'lib qoldi»¹. Bu holni Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig», Mahmud Qoshg'ariyning «Devonu lug'otit turk», Ahmad Yugnakiyning «Hibat ul-haqoyiq», Ahmad Yassaviyning «Hikmatnoma» asarlari timsolida ochiq-oydin ko'ramiz.

Akademik Karim Shoniyozevning ta'kidlashicha IX–X asrlarda

¹ Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. – Т., «Ўқитувчи» 1994, 199-бет.

siyosiy hokimiyat forsiyzabon somoniylar qoʻlida boʻlsa ham, Movarounnahrning shimoliy, shimoli-sharqiy va shimoli-gʻarbiy mintaqalarida oʻzbek elatining turkiy asosi koʻrinib turgan edi. Bu turkiy etnik asosning qarluq-chigil lahjasi gʻarbiy qoraxoniylar davlati doirasida jonli oʻzbek tili sifatida boshqa turkiy lahjalardan ajralib chiqadi¹.

XIII asrda Movarounnahr va Xorazmga bostirib kelgan moʻgʻullar oʻlka taraqqiyotiga juda katta salbiy taʼsir koʻrsatadilar. Biroq Chingizxon qoʻshini tarkibida moʻgʻullar bilan bir qatorda koʻplab turkiylar va turklashgan moʻgʻullar ham bor edi. Jaloirilar, qurlovutlar, burkutlar, mangʻitlar, qoʻngʻirotlar, barloslar, sulduslar, boyovutlar, bahrinlar ana shular jumlasidandir. Bu qabilalar, shakshubhasiz, oʻzbek xalqining etnik tarkibini yanada boyitadilar, albatta. Ammo to XV asrga qadar ular oʻzbek nomi atamasi bilan yuritilmagan, balki turk deb yoki qabilalar nomi bilan atalganlar. XV asrdan eʼtiboran Dashti Qipchoqda yashab kelayotgan oʻzbek nomi Movarounnahr va Xorazm etnik dunyosiga kirib keldi va bu nom keyinchalik butun bir millatning nomi boʻlib qoldi. Aytmoqchimizki, Dashti Qipchoqda yashab kelgan koʻchmanchi chorvador turkiy oʻzbek qabilalarining nomi Movarounnahr va Xorazmda qadim zamonlardan beri yashab istiqomat qilib kelayotgan sartlar va barcha turkiy xalqlarga nisbatan qoʻllaniladigan boʻladi. «Oʻzbek» atamasi keyinchalik mahalliy xalqlar oʻrtasida isteʼmolda keng tarqalgan «sart» atamasini ham muomaladan surib chiqaradi.

«Sart» soʻzining maʼnosi turli davrda mazmunan boyib borgan. Masalan, «sart» deganda dastlab savdo ahli tushunilgan, soʻng hunarmand va dehqonlar ham sart deb atalgan. Sart, umuman yerli, oʻtroq aholi boʻlib, turkiylashgan sugʻdiylar, xorazmiylar edi. Arab manbalarida «sart» deyilganda Movarounnahrda hamma musulmonlar koʻzda tutilgan. Moʻgʻullar Xorazmshohning barcha fuqarolarini «sartlar» deb ataganlar. Navoiy zamonida barcha tojiklarni «sart» deb atash odat boʻlgan. Xulosa shuki, «sart» soʻzi dastlab aholining etnik nomi boʻlmagan. Bu nom aholining kasb-koriga qarab farqlovchi ibora boʻlganligi uchun elat nomini anglatmagan.

IX–X asrlarda katta etnik guruhlar — turli tillarda soʻzlashgan oʻzbek va tojiklar — ikki xalqning asosiy guruhlari tarkib topadi.

¹ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. Тошкент, «Шарқ», 2001.

Shunday qilib, o'zbeklar xalq sifatida X–XI asrlarda shakllangan bo'lib, bu jarayon XVI asrda o'z nihoyasiga yetdi deb aytish uchun barcha asoslarga egamiz.

Nazorat savollari

1. O'rta Osiyoda ilk uyg'onish davrini ko'rsata olasizmi?
2. Madaniy taraqqiyotning muhim omillari nimada?
3. Yuksak madaniyatning O'rta Osiyo va dunyo xalqlari taraqqiyotiga qo'shgan hisssasi nimalarda namoyon bo'ladi?
4. Sharq olamining aniq fanlar bo'yicha daholari kimlar edi?
5. Ijtimoiy-gumanitar va dunyoviy fanlarga o'z hissalarini qo'shgan allomalarimizni sanay olasizmi?
6. «Nur — Sharqdan» naqlini ta'riflab bering.
7. Islom madaniyati va ma'naviyatining O'rta Osiyo xalqlari hayotidagi hisssasi qanday bo'lgan?
8. Hadis, fiqh ilmi sultonlaridan kimlarni bilasiz?
9. Tasavvuf — so'fiylik ta'limotlari va tariqatlar haqida tushuncha bering.
10. Me'morchilik, qurilish, san'at, adabiyot, musiqa ilmlarining shakllanish darajasini belgilay olasizmi?

VIII BOB**MOVAROUNNAHR VA XORAZM MO'G'ULLAR
BOSQINI DAVRIDA****(XIII asrning boshi — XIV asrning birinchi yarmi)****1. CHINGIZXON BOSHLIQ MO'G'UL
DAVLATINING TASHKIL TOPISHI**

XII asrning oxiri — XIII asrning boshlarida ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyotda quyi bosqichlarda turgan mo'g'ul qavm va qabilalari katta va qudratli mo'g'ul davlatini barpo qilish uchun kurash olib borar edilar.

Hokimiyat uchun qavm va qabilalar o'rtasida olib borilgan kurashda Chingizxon g'alaba qozonadi va 1204–1205-yillarda kuchli mo'g'ul davlatiga asos soladi. U 1155-yilda tug'ilgan¹. Chingizxon otasining ismi Yesugay bahodir, onasini esa O'lun der edilar. Tug'ilgan bolaga Temuchin deb ism berdilar. Temuchinning asosiy ulusini tashkil etgan mo'g'ullar Toli, Kerulen va Onon daryolarining boshi va quyilish yerlarida ko'chmanchi chorvadorlik bilan shug'ullanganlar. Temuchin otadan 13 yoshdalgida yetim qolgan². Bobosi va otasiga tobe bo'lgan barcha qabilalar unga itoat qilmasdan tashlab ketganlar. Faqat katta bobosidan qolgan oilalargina Temuchinga sodiqlik bilan xizmat qilganlar. U bir necha bor o'zaro qabilaviy urushlarda o'limdan qolgan. Ma'lumotlarda berilishicha, dastlabki jang yurishlarida Temuchin atigi 13000 kishilik lashkar to'play olgan, xolos. Sekin-astalik bilan uning lashkarlari soni ortib borgan. Birin-ketin naymanlar, keroitlar, totorlar, o'ngg'utlar, uyg'urlar va boshqalarni o'ziga tobe etgan Temuchin 1205-yilga kelganda butun Mo'g'uliston hududlarining yagona hukmdoriga aylandi. 1206-yilda u o'zining davlat hukmronligini qonunlashtirish maqsadida Onon daryosining yuqori qismida qurultoy chaqiradi. Bu qurultoyda Temuchinga Chingizxon laqabi beriladi. Chingizxon laqabi turli yozma manbalarda turlicha talqin etiladi. Chingizxon

¹ Иванин М. Икки буюк саркарда. Чингизхон ва Амир Темур – Т., «Хазина», 1994, 19-бет.

² Абулғозий. Шажараи турк. – Т., «Чўлпон», 1992, 46–48-бетлар.

so'zi ba'zi manbalarda toza, quvvatli, boshqa birlarida kuchlilar xoqoni ma'nolarini anglatadi deyilsa, «Mening jonajon tarixim» asarida esa qurultoyda «Temuchinga Dengizxon, ya'ni okean hukmdori unvoni» berilganligi ta'kidlanadi.

Ana shu tariqa Temuchin kichik bir xondan Manchjuriyadan Irtishgacha, Boyko'l (Baykal)dan Tongg'utgacha bo'lgan hududlarga cho'zilib ketgan yerlarda ko'chib yuruvchi ko'p sonli jangari qabilalar saltanatining kuchli hukmdoriga aylanadi. Bu saltanat endi o'zining kuch va qudrati bilan qo'shni davlatlarga ham qo'rquv va dahshat sola boshlaydi. Mo'g'ullar saltanati kuchining o'zagini esa Chingizxon yurgizgan qattiqqo'l va huquqiy jihatdan asoslangan markazlashgan siyosat tashkil etadi. Diniy va ijtimoiy faoliyatning barcha sohalarini o'z ichiga olgan bu huquqiy siyosat 1206-yildagi qurultoyda qabul qilingan «Yaso» qonunida har taraflama asoslab berilgan edi. Bu qonun shaxsan Chingizxonning tashabbusi bilan ishlab chiqilgan va qabul qilingan. Chingizxonning aytishicha, unga qadar o'g'rilik, vahshiylik, talonchiliklar, tartibsizliklar, xiyonat va jirkanch illatlar oddiy bir hol bo'lgan. Farzandlar ota-onalarga itoat etmas, yoshlar kattalarga quloq solmas, erlar o'z xotinlariga ishonmas, xotinlar erlariga bo'ysunmas, boylar kambag'allarga yordam bermas edi. Chingizxon qalbida bu ishlardan nafratlanadi, o'zi bosh bo'lgan mamlakatda qattiq tartib-intizom o'rnatishni maqsad qiladi. Shu boisdan ham «Yaso» qonunida bunday tartib-intizomning huquqiy qoidalari ishlab chiqilgan. Bu qoidalar nimalardan iborat?

Birinchidan, har bir yangi saylangan xon birinchi navbatda o'zi «Yaso»ga qat'iy rioya qilishi to'g'risida qasam ichishi lozim bo'lgan. Xalqqa «Yaso»ga xiyonat qilgan xonni taxtdan ag'darish va uni umrbod qamoq jazosiga solish huquqi beriladi.

Ikkinchidan, Osmon va Yerni yaratuvchi, hayot va o'lim, boylik va kambag'allik beruvchi ibodatlarimizni qabul qiladigan yoki qilmaydigan yagona Xudoni tan olish.

Uchinchidan, islom dini boshliqlari, qalandarlar, qorilar, darveshlar, so'filar, yuvg'ichilar, zohidlar, gadolar, qozilar, tabiblar soliq to'lash, og'ir ishlardan va jamoat ishlaridan ozod qilinadilar.

To'rtinchidan, urushlar davrida ayollarning gunohlarini afv etish lozimligi belgilandi.

Beshinchidan, o'g'rilarga nisbatan qattiq jazo tartiblari joriy qilindi. Agar o'g'ri chorvani o'g'irlasa u chorvaning haqini to'qqiz

barobar qilib to'lashi lozim. To'lash imkoniyati bo'lmasa, o'g'rining farzandlari asoratga solinishi, farzandlari va mablag'lari bo'lmagan taqdirda esa u o'lim jazosiga mahkum etilardi.

Oltingidan, «Yaso»da mo'g'ullar ongiga urush olib borishning yalpi qirg'in uslubini singdirish faxrli ish ekanligi alohida ta'kidlanadi.

Umuman olganda, o'lim jazosi mo'g'ul harbiy-feodal davlati tuzumini mustahkamlashning birdan bir samarali vositasi hisoblangan. Jumladan, fohishalar, poraxo'rlar, yolg'onchilar, suv va olovni haqoratlaganlar hamda sutni yerga to'kkanlik kabi gunohlar uchun o'lim jazosi berilgan.

Ayniqsa, qo'shinni mustahkamlash va unda tartib-intizomni yo'lga qo'yish maqsadida o'lim jazosi keng qo'llanilgan. Xonning buyrug'ini bajarmaslik eng oliy gunoh hisoblangan. Xon buyruqlari uning ixtiyoridagi amaldorlar tomonidan bevosita tuman begilarga va qabila boshliqlariga yetkazilgan. Boshliqlarga boshqa boshliqqa tobe jangchilarni qabul qilish qat'iyani taqiqlangan. Belgilangan joyga qo'yilgan har bir boshliq boshqalar yordamga muhtoj bo'lgan taqdirda ham ruxsatsiz o'z joyidan keta olmas, o'z navbatida boshqalar ham undan yordam kutishga haqlari yo'q edi. Bu qonunni buzish o'lim bilan jazolangan. Maxsus buyruqsiz dushmani talon-taroj qilish ham o'lim bilan jazolangan. U yoki bu mamlakatga urush ochish va qo'shin tortib borish masalasini faqat qurultoy hal qilardi.

Chingizxon qo'shinlari bo'linmalarga bo'lingan. O'n jangchiga bir boshliq — o'nboshi, yuzboshi, mingboshi va tuman boshilari qo'yilgan. Qo'shin tarkibida maxsus lavozimlar bo'lgan: Yurtchi (bosh shtabga tegishli ofitser misoli), Tevachi (tuyakash), Bo'lang'ozilar yoki Bularg'uvchi (qo'shin joyidan qo'zg'algach, joyni nazoratdan o'tkazib, qolib ketgan narsalarni yig'ishtirib boruvchi), Boqovul (qo'shinga maosh beruvchi), Torg'uvchi yoki Jorg'uvchi (qo'shin muhrini saqlovchi hamda qozi), Yasavullar (qo'shin urdugohdan chiqish paytida egallashi lozim bo'lgan joylarni ko'rsatuvchi) shular jumlasidandir.

Davlat unvonlari va mansablar: ulug', o'rta va kichik hokimlar, o'lka hokimlari, sarkardalar, to'ralar, shahar va viloyat hokimlari, dorug'alar, oliy yoki quyi harbiy hokimlardan iborat bo'lgan. Chingizxon davlatining poytaxti Qoraqurum edi. Yozuv va o'qishdan bexabar bo'lgan xon bu boradagi davlat ishlarida uyg'urlar va musulmon savdogarlar xizmatidan keng foydalanadi. Shu boisdan

Chingizxonning davlat idora ishlarida uyg'urlarning mas'uliyatli ishlarni bajarganliklariga ajablanmasa ham bo'ladi.

Chingizxon o'zining eng ishonchli va fidoyi odamlarini davlatning asosiy va hal qiluvchi lavozimlariga qo'yadi. 95 kishi mingboshilikka tayinlanadi. Bir necha ming kishi tarxonlarga aylantiriladi. O'nta saroy lavozimi ta'sis etadi. 150 kishidan iborat gvardiya tuzadi hamda mingta dovyurak va ishonchli kuchlardan shaxsiy drujina tashkil etadi. Tez orada ularning soni 10 ming kishiga yetkaziladi. Bu drujina qo'shinlar sarasini tashkil etardi va eng og'ir, hal qiluvchi paytlardagina jangga kiritilar edi.

Chingizxon yer yuzi hukmronligini da'vo qiladi. Bu maqsadga yetishish yo'lida u o'z raqiblarini ma'naviy qo'rquvga tushirish va dahshatga solish uslubini qurol qilib oladi. Odatda, Chingizxon qaysi mamlakatga bosib bormoqchi bo'lsa, o'sha mamlakatning hukmdoriga quyidagicha noma yo'llardi: «Tangrim menga va mening farzandlarimga butun yer yuzini hukmronlik qilish uchun berdi. Kimki menga bo'ysunsa hayotini, boyliklarini, hokimiyati va oilasini saqlab qoladi. Ammo kimki quloq solmay qarshilik qilsa, u nima kunlarga tushishini yolg'iz Xudo biladi. Agar sen bo'ysunib, mening qo'shinlarimni o'z yerlaringdan o'tkazib yuborsang, men senga do'st bo'laman, aks holda mening ko'p sonli lashkarlarim yetib kelganidan so'ng davlating va boyliklaring nima bo'lishini men ayta olmayman»¹.

Chingizxon o'z zamonasi uchun kuchli va qudratli lashkar tuza oladi. Xitoy va Erondan keltirilgan mohir muhandislar yordamida harbiy mashinalar qurdirilgan edi. Suv va olovdan shaharlarni vayron qilishda bab-baravar foydalanilardi. Mo'g'ul qo'shinlari neftdan, gregorian (yunon) olovidan, olovli o'qlardan foydalanishni bilishar edi. Ular yordamida inshootlarga o't qo'yishar, suv toshqinlari uyushtirishar, xandaqlar qazib, yer osti yo'llari qurishar edi. Devorlarni buzishda manjaniq (katapult) mashinalari ishlatilardi. Rivoyat qilishlaricha, Chingizxonning buyrug'iga asosan har yilning boshida qabila boshliqlari yoki tumanbegilar xonga sodiqlik belgisi sifatida har bir qabiladagi mingta o'tovdan eng go'zal va e'tiborli bitta qizni sovg'a qilishlari kerak bo'lgan. Bu qizlar xonning o'ziga yoki o'g'illariga xotinlikka yoki haramga olingan. Shu sababdan bo'lsa kerak, Ulug'bek va Abulg'oziyning bergan ma'lumotlariga qaraganda, Chingizxonning «besh yuzdan ortiq xotini va zurriyoti

¹ Иванин М. Икки буюк саркарда. 33-бет.

bor edi»¹. Ammo bular orasida beshtasi go'zallik va aql-farosatda tengsiz bo'lib, Chingizxon qalbining eng to'ridan joy olgan. Bular Bo'rtta Ko'chin (Qo'ng'iro't podshosining qizi), Ganjur (Oltonxon xitoyning qizi), Go'tari So'zun (Nayman podoshosi Naymanxonning qizi), Besulun (Chovuktun qizi), Qulon (Toyir Usunning qizi)dir. «Tojli va saroyli bu besh xotindan,— deydi Mirzo Ulug'bek, — mansabda Bo'rtta Ko'chin ortiq edi. Shohdan ko'p farzand ko'rdi, besh qizdan tashqari yana to'rt o'g'il».

Chingizxonning to'rt o'g'li bo'lgan. Xon ularning har qaysisining qobiliyati va saviyasini hisobga olib, martabali davlat lavozimlariga qo'ygan. Jumladan, katta o'g'li Jo'chixon — bazm-u shikorni tartib etishga, ikkinchi o'g'li Chig'atoyxon — lashkar ishlariga, uchinchi o'g'li O'qtoyxon — mamlakat tadbirlariga, Tuluxon — saroy ahli va amaldorlarning muhofazasiga qo'yilgan.

Chingizxon erishgan muvaffaqiyatlarini munosib yordamchilar tanlay bilganligi uchun qo'lga kiritilganligini alohida ta'kidlar ekan, agar uning avlodlari ham shu yo'ldan borsalar, u tuzgan saltanatning ming yillar hukm surishiga ishongan edi.

Chingizxon davlat ichki ishlarini mustahkam izga solib va qudratli qo'shin tuzib o'zining jahongirlik rejalarini amalga oshirishga kirishadi. 1206-yilda naymanlar bo'ysundiriladi. 1207-yilda Chingizxon tongg'utlar boj to'lamaganligi uchun ular ustiga yurish qilib yer-mulklarini vayron etadi. 1207–1208-yillar davomida Enasoy (Yenisey) havzasi va Yettisuv viloyatining shimoliy qismi, uyg'urlar yurti egallanadi. 1211–1215-yillarda Xitoyga qarshi bir necha bor hujumlar uyushtiriladi. Va nihoyat 1215-yilda mo'g'ul lashkarlari Shimoliy Xitoyning markazi Chjundu (Pekin)ni bosib oladi, Szin sulolasini taxtdan ag'daradi. Biroq mo'g'ullar Xitoyni to'liq bosib olish uchun 70 yildan ziyod vaqt sarflaydi. Nihoyat 1279-yili Hubilay Xitoyni to'liq zabt etib «Yuan» sulolasiga asos soladi.

Xitoyning qo'lga kiritilishi Chingizxon boshliq mo'g'ullar davlatining istilochilik istiqboli uchun katta ahamiyatga ega bo'ladi. Chunki mo'g'ullar Xitoydek katta va boy mamlakatni bosib olgach, behisob har turli boyliklarning egasi bo'ladilar. Bu davrda Xitoyda qadimiy an'anaviy boyliklardan tashqari, zamonaviy harbiy texnika ham yuksak darajada rivoj topgan edi. Shu bois Chingizxon bu mamlakatdan juda ko'plab miqdorda oltin, kumush buyumlar, shoyi, atlas matolar, cho'ri-kanizaklardan tashqari har xil qurol-

¹ *Мирзо Улугбек. Тўрт улус тарихи.* – Т.: Чўлпон. 1994. 110-бет.

yarog' aslahalari, harbiy texnika moslamalari: manjaniq, palaxmon, naftandozlarni va ularni ishlata oladigan mohir ustalarni ham olib keladi. Bu hol Chingizxon lashkarlarining eng yaxshi qurol-aslahalar bilan ta'minlangan qudratli kuchga ega bo'lishini ta'minlaydi.

2. CHINGIZXONNING XORAZMSHOH MUHAMMAD BILAN MUNOSABATLARI

Chingizxon Xitoyni zabt etgach, uning saltanati Yapon va Sariq dengizlaridan Irtish daryosigacha, Sibir yerlaridan Xitoygacha bo'lgan katta hududlarga cho'ziladi. Endi uning nigohi g'arbiy hududlar tomon qaratiladi. Mo'g'ullarning g'arbiy chegaralardagi qo'shnisi Xorazmshohlar davlati bo'lib, Alovuddin Muhammad boshchiligida yangi-yangi hududlarni bosib olib, o'z chegaralari maydonini tobora kengaytirib bormoqda edi. Z.Buniyotovning ishonarli va asl manbalarga asoslanib bergan ma'lumotlariga qaraganda, Chingizxon davlati Xitoyini bosib olishidan avval Xorazmshoh Muhammadning ham xuddi shunday niyati bo'lgan. Xorazmshohning kotibi (dobiri) Imod al-mulk Tojiddin Jomiyning tarixchi Jurjoniya aytishicha, 1214-yoki 1215-yilda Alovuddin Muhammad savdogarlardan Xitoyning g'aroyib boyliklari to'g'risida eshitib, uni bosib olishni niyat qilgan ekan. Chingizxonning Xitoyini bosib olganligi to'g'risidagi xabarni eshitgan Xorazmshoh bu voqeaning to'g'ri yoki noto'g'ri ekanligini bilib kelish uchun Chingizxon huzuriga o'zining mashhur elchisi Sayid Bahovuddin Roziyni yuboradi. Ana shu davrdan e'tiboran Chingizxon bilan Xorazmshoh Muhammad o'rtasida faol muloqot boshlanadi. Har ikkala hukmdor davlatlari o'rtasida elchilik munosabatlari o'rnatiladi. Elchilardan aksariyat hollarda ayg'oqchilik maqsadlarida foydalanilgan.

1216-yilda Chingizxon Xorazmshoh Muhammadning elchisi Bahovuddin Roziyni izzat-ikrom, hurmat va tavoze bilan kutib olgan. Elchilar Xorazmga qaytayotganda Chingizxon Xorazmshoh uchun juda ko'p noyob sovg'a-salomlar berib, elchiga: «Xorazmshohga aytgin, men — Mashriq hukmdori, sen — Mag'rib hukmdori. Kel, oramizda do'stlik va tinchlik haqida qat'iy ahdnoma bo'lsin! Ikkala tarafning savdogarlari bordi-keldi qilishsin. Mening yerlarimdagi noyob va oddiy mol-buyumlar sen tomonga, sening mollaring men tomonga kelib tursin»¹, — degan.

¹ Аҳмедов Б., Маҳмудов М. Нур ва зулмат кураши. «Ёш ленинчи», 1990. 3 март.

Oʻz navbatida, Chingizxon ham javob tashrifi bilan oʻz savdo karvonlarini elchilar bilan xorazmshohlar yurtiga yuborgan. Bu elchilarga Mahmud Yalavoch al-Xorazmiy, Aliakbar Xoja al-Buxoriy va Yusuf Kenka al-Oʻtroriylar boshchilik qilgan edilar (Mahmud Yalavoch asli xorazmlik boʻlib, Chingizxon hukumatidagi Xorazm elchisi vazifasidan voz kechib, moʻgʻullarga sotilib, oʻz ona vataniga xiyonat yoʻliga kirgan bir shaxs edi). Tarixchi Shahobiddin an-Nasaviy bergan maʼlumotlarga qaraganda, Xorazmga yuborilgan savdo karvonida Chingizxon Xorazmshoh Muhammad uchun amaliy turkiy odatga koʻra tuya oʻrkachi barobar Chinmochin togʻlaridan keltirilgan quyma oltin, qimmatbaho maʼdanlar, nusub al-xutuvv (morj tishlari), qop-qop mushk (xushboʻy moddalar — R.Sh. Sh.K), yoqut va tarqu deb ataladigan oq tuya yungidan toʻqilgan kiyimlar boʻlgan. Elchilar Xorazmshohga Chingizxonning nomasini ham keltirgan edilar. Xorazmshoh Muhammad elchilarni 1218-yilning bahorida Buxoroda kutib oladi. Elchilar Xorazmshohga Chingizxonning xatini topshiradilar. Xorazmshohning elchilarni qabul qilish marosimida vaziri aʼzam Nizom ul-mulk oʻqib eshittirgan Chingizxon nomasida jumladan bunday deyilgan edi: «Senga oʻz salomimni yoʻllayman. Men sening podshohligingning kengligi va qudratini yaxshi bilaman. Sen koʻplab xalqlar ustidan hukmronlik qilasan, shuning uchun sen bilan tinchlikda yashashni istardim. Men seni oʻzimning eng suyuqli oʻgʻlim deb hisoblaguchiman. Mening Xitoyni zabt etganim va undan shimolda yashovchi hamma xalqlarni boʻysundirganim senga maʼlum. Shuni bilginki, mening saltanatim chumoli uyasidek jangchilar uyasi hamda kumush konidir va menda birovning mulkiga egalik qilishni istash ehtiyoji yoʻq. Oʻylaymanki, fuqarolarimizning savdo munosabatlarini rivojlantirishdan ikkimiz ham manfaatdor boʻlamiz»¹.

Chingizxon Muhammad bilan ilk munosabatlarni oʻrnatishdanoq diplomatik mahoratini ishga solib, uni «oʻgʻlim» deb ustunlikka erishmoqchi boʻladi. Xorazmshoh Muhammadga ham Chingizxon xatining ana shu «eng yaxshi oʻgʻlim» degan qismi yoqmaydi. Albatta, oʻzini «Aleksandri Soniy» (Ikkinchi Aleksandr), «Sulton Sanjar, Monand...», «Yaratganning yerdagi soyasi» deb yer-u koʻkka qoʻyarga joy topmay yurgan Xorazmshoh Alovuddin Muhammad yana kimsan bir sahroyi, gʻayridin Chingizxonga oʻgʻil boʻlsa-ya!

¹ Иванин М. Икки буюк саркарда. 48–49-бет.

U diplomatik mohirlik yo'lini topa olmaydi, g'o'rlik va noshudlik qiladi. Muhammad qulay payt poylab yurt xoini Mahmud Yalavochni o'z huzuriga chaqiradi: «Sening xoning Xitoy yurtini olgani rostmu, deb bir qimmatbaho durni bozusindin chiqarib Mahmud Yalavochga beradi»¹. Xorazmshoh Mahmud Yalavochni xorazmlik bo'lganligi uchun Chingizxon huzuridagi o'zining ayg'oqchisiga aylantirmoqchi bo'ladi. U Mahmud Yalavochdan Chingizxon to'g'risidagi bor haqiqatni bo'yamasdan aytishni talab qiladi. Yozuvchi Mirmuhsinning «Xo'jand qal'asi» tarixiy romanidagi badiiy ifodalarga qaraganda, Xorazmshohning fe'l-atvorini yaxshi bilgan va shu bois undan hayiqqan Mahmud Yalavoch ayyorlik ishlatadi va tilyog'lamalik qiladi: «Tavba qildim, ulug' sulton! Meni afv et! Olampanoh sening oftob yanglig' qudratli lashkaring oldida Chingizxonning lashkari bir xira shamdir, oftob-olamtob chiqqach, yuz ming sham nuri ham bir pul bo'ladi. Sham tunda lozim, oftob hamma vaqt... Ulug' sulton! Men beimon emasman! Aslim ulug' va muqaddas xorazmlik. Sening qudrating oldida bosh egurman. Unda yer-suvim, mol-mulkim Chingizxon tasarrufidagi tuproqda bo'lg'oni sababli uning xizmatidaman. Dilimda ona tuproq manfaati hukmron. Yana bir karra ona tuproq manfaati haqqi, qasam ichib aytadurmenki, meni g'azabingga duchor etma, men faqat Yalavochmen... Elchiga o'lim yo'q...»². Muhammad Xorazmshoh o'zicha muammoni go'yo hamirdan qilni sug'urgandek hal qilgan o'ylab Chingizxon bilan shartnoma tuzishga rozilik berib, elchilarni qimmatbaho zarbof to'nlar bilan siylab jo'natib yuboradi. Aslida Xorazmshoh Muhammad diplomatiya bobida katta mag'lubiyatga uchragan edi. Chunki Mahmud Yalavoch Chingizxon huzuriga qaytib borgach, Xorazmshoh bilan ikki o'rtada sodir bo'lgan muloqotni oqizmay-tomizmay o'z xo'jasiga yetkazgan edi. Chingizxon Mahmud Yalavochning sadoqatli xizmatidan va Xorazmshoh Muhammad ustidan o'zi kutganiga qaraganda ham diplomatik g'alabaga erishganligidan mamnun bo'ladi va Mahmud Yalavochni Xorazmshoh Muhammad siylagan sovg'aga qaraganda ham qimmatbaho sovg'alar bilan taqdirlab, unga minnatdorchilik bildiradi.

Istiqbolda rejalashtirilgan diplomatik tadbirlarning maqsadga muvofiq rivojlanayotganligidan batamom qoniqish hosil qilgan

¹ *Абулғозий. Шажараи турк*, 61-бет.

² *Мирмуҳсин. Хўжанд калъаси*. 124-бет.

ayyor Chingizxon fursatni boy bermasdan hech narsa ko'rmagandek o'z minnatdorchiligini izhop etish va ikki buyuk davlat o'rtasida tuziladigan shartnomani tezlashtirish maqsadida zudlik bilan Xorazmga juda katta savdo va elchilar karvonini jo'natadi. Mirzo Ulug'bekning bergan ma'lumotlariga qaraganda, bu karvon «besh yuz nafar musulmon savdogar»dan iborat bo'lgan. Karvon sarbonlari va o'rda elchilari qilib Muhammad Xorazmiy, Umar va Yusufklar tayinlangan. Elchilar orqali Xorazmshohga yo'llangan maktubda quyidagilar yozilgan edi: «Ul tarafdand bozorgonlar bu diyorga kelishdi. Ularga qay tarzda e'zozl ikrom ko'rsatilganini o'zlari aytishi mumkin. Ular nimani mushohada qilgan bo'lsalar, bayon qilsalar kerak. Bu tomondan ham bir musulmon jamoasi turli mol-u gazlama, mushk-u chiniy, tansiq buyumlar, zar-u nuqra, ko'plab jun kiyimlar, javohir-u tansuqot bilan ul diyor sari yo'naldilar. Bu ahd-u paymonda osmon-u zamin egasi ro'yi zamin mamlakatlarini bizga va senga tortiq qildi. Xudo bandalari borib kelishib, obodonchilik bilan mashg'ul bo'lmoqlari lozim. Biz-u sening, ular davri sultonlarining saxovatidan xursand va bahravor bo'lurlarki, zamon mardumi bizu sening duoyi jonimizni qilib yashaydilar»¹.

Savdo karvoni Urganjga yetib bora olmaydi. Uni O'tror shahar hokimi Inalxon buyrug'i bilan ushlab qoladilar. Yozma manbalarning guvohlik berishicha, Inalxon oltmish yoshlarga borgan, cho'qqi soqol, baland bo'yli, oriq va chayir odam bo'lgan. U Xorazmshoh Muhammadning bo'lasi, ya'ni Turkon xotunga qarindosh bo'lganidan G'oyirxon laqabini olgan. Savdo karvonidagi jamoa a'zolaridan biri hindi bo'lib, ilgari juda mashhur bo'lgan ekan. Inalxonni u ilgari tanir edi. Shu bois ilgarigi odati bo'yicha hindi Inolchuq deb murojaat qilibdi. Bu so'z shahar hokimi lavozimida bo'lgan Inalxonga qattiq botibdi. Shu bahona tufayli elchilar va barcha savdo karvoni a'zolari qirg'in qilinadi, qimmatbaho mollar talanadi. Mirzo Ulug'bek «... bu ishni dev ko'rsa ham lol qolardi», deb bo'lgan voqeaga baho beradi.

Faqat bir tuyakash tasodifan o'limdan saqlanib qoladi va Chingizxon huzuriga borib, bo'lgan voqeani so'zlab beradi. Bu qotillikni eshitgan Chingizxon, yozma manbalarning guvohlik berishicha, qattiq g'azabdan yig'lab yuboradi. Keyin u bir baland tog' cho'qqisiga ko'tarilib, bo'yniga kamari osilgan holda boshyalang osmonga iltijo qilib yerga yiqiladi.

¹ *Мирзо Улугбек. Тўрт улус тарихи. 127-бет.*

Iqtidorli olim Mahmud Sattorov «Jaloliddin Manguberdi» maqolasida hikoya qilishicha, Chingizxon ikki davlat chegarasida ro'y bergan bunday mudhish va dushmanlikdan iborat bo'lgan voqeani juda og'irliq andisha va sabot bilan qarshi oladi. Nasaviyning ma'lumotlariga qaraganda: «Mo'g'ul xoqoni bu voqealardan ta'sirlanib, uch kun o'z xonasida qamalib, toat-ibodat qiladi. Ey Xudo, o'zing guvohsan, men Alouddinga tinch qo'shnichilik, osoyishtalikni taklif etayotirman. U har gal takliflarimga katta jinoyat — odam o'ldirish bilan javob qilmoqda. Xorazmshohning ulkan davlati, 400 minglik lashkari, o'z askarlarim va nihoyat tarix oldida mening gunohim yo'q. Urushni u boshladi. Men o'zimni, qon va jon berib yaratgan davlatimni, xalqlarimni himoya qilishga majburman» (Chingizxon odamlarga ma'naviy ta'sir qilishning mohir ustasi bo'lganidan uning bu xatti-harakati qo'shinidagi askarlarning ruhiy holatiga ta'sir ko'rsatish maqsadini ko'zlaganligi ehtimoldan uzoq emas).

Shundan so'ng Chingizxon urushning boshlanishi bobidagi barcha gunohlardan o'zini soqit qiladigan va aybni Xorazmshoh Muhammad gardaniga yuklaydigan so'nggi imkoniyatni ham qo'ldan chiqarmaydi. U Xorazmshoh huzuriga Ibn Kafraj Bug'ro (uning otasi sulton Takash amirlaridan bo'lgan) va totorni elchi qilib jo'natgan. Elchilar Shahobiddin an-Nasaviy bergan ma'lumotlarga qaraganda, Xorazmshoh Muhammadga Chingizxonning quyidagi mazmunda nomasini olib borganlar: «Sen savdogarlarning bexavf-xatar bo'lmog'ini, ularga hech kim hujum qilmasligini yozib, o'z qo'ling bilan imzolangan va'dani bergan eding. Lekin xiyonatkorona yo'l tutding va so'zingni buzding. Bu ishning islom sultoni tomonidan qilingani yana ham yomondir Inalxon qilgan ish sening amring bilan bo'lmaganini tasdiqlasang, u holda Inalxonni menga tutib ber, toki biz uni jazolaylik. Aks holda, eng aziz qalblarni larzon qiladigan va nayzalarning sopi sinadigan urush bo'ladi»¹. Bundan g'azablangan Xorazmshoh Muhammad Chingizxonga bosiqlik va o'ylovlik bilan javob berish u yoqda tursin, elchi Ibn Kafraj Bug'roni qatl etishga buyruq beradi. Uning ikki hamrohini esa soqolini qirdirib orqaga jo'nattirib yuboradi. Bu voqeadan so'ng Chingizxon bilan Xorazmshoh Muhammad o'rtasidagi munosabatlarni urush-qirg'in orqali hal qilishdan boshqa yo'l qolmaydi. Xullas, Xorazmshoh

¹ Мирмуҳсин. Хўжанд қалъаси, 136-бет.

Muhammad o'zining uzoqni ko'ra bilmas kaltabin siyosati tufayli ikki o'rtada boshlangan urushning aybdori sifatida tarixga kiradi.

Chingizxon Xorazmshoh Muhammadga qarshi urushga tayyorgarlik ko'rib, Xorazmga so'nggi elchini yuborish bilan bir vaqtning o'zida o'zining eski dushmani Kuchlukxon hokimlik qilayotgan Qoraxitoyni bosib olishga qaror qiladi. Bu, Chingizxonning fikricha, uning so'l qanoti xavfsizligini ta'minlar va Xorazmshohga qarshi olib boriladigan urushda uning ahamiyati katta edi. Chingizxon lashkarboshisi Jebe boshchiligida 20 ming kishilik qo'shin jo'natadi. Masalaning mohiyati shundaki, tarixchi Z. Buniyotovning yozishicha, Kuchlukxon bilan Xorazm ham urush holatida bo'lgan. Chunki xristianlik va buddaviylikni qabul qilgan Kuchlukxon musulmonlarni zo'rlab islom dinidan qaytarishga uringan. Qur'on va shariatga amal qiluvchilarni ayovsiz jazolagan, azon aytib namozga chaqirishlarni taqiqlagan. Musulmon dini peshvolarini zindonlarga tashlab, madrasa darvozalariga osgan. Z. Buniyotov: «Mana shu voqealarga Xorazmshohning munosabati hayron qolarlidir. U eng katta musulmon davlatining yetakchisi bo'la turib, shundoq ko'zi oldida jabr ko'rayotgan musulmonlarni himoya qilishni xayoliga keltirmay, xalifa Nosirga qarshi urushish bilan band edi. Sharqdan kelgan Chingizxon boshchiligidagi buddaviy mo'g'ullar buddaviy Kuchlukxon tomonidan jabrlangan Qoshg'ar va Xo'ton musulmonlarini himoya qilishlari yanada hayratlanarlidir»¹, — deydi. Bundan xursand bo'lgan va mo'g'ullar tomonidan gijgijlangan musulmonlar Kuchlukxon jangchilari joylashgan uylarga hujum qilib, ularni o'ldiradilar. Hatto Pomirdagi mahalliy ovchilar mo'g'ullardan qochayotgan Kuchlukxonni tutib olib ularga taqdim qilishgan. Mo'g'ullar uning boshini kesib olib ketishgan. Ana shu tariqa o'sha davrda savdo, dehqonchilik va mexanika san'ati rivojlangan Qoraxitoy yerlari Chingizxon davlati hududlariga qo'shib olinadi.

Chingizxon qo'shinlarining Qoraxitoy hududlarini egallaganliklaridan xabar topgan va Samarqandda kattagina kuch to'plashga muvaffaq bo'lgan Xorazmshoh Muhammad mo'g'ullar lashkariga qarshi jang harakatlarini boshlab yuboradi. Mirzo Ulug'bekning yozishicha, mo'g'ullar Xorazmshoh Muhammad qo'shinlariga qarshi jang qilmasdan chekinib borishardi. Shu paytda mo'g'ullar qo'shiniga, Abulg'oziy ma'lumotiga qaraganda, Jo'chi boshchilik

¹ Бунятов З.М. Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов. Стр. 130–131.

qilgan. U Muhammad qo'shinlariga do'stona munosabatda bo'lib, Xorazmshohga: «Ey shahriyor, yoshlik etib, mulloga ishonib, komronlik (hovliqish, baxtiyor deb bilish — R.Sh. Sh.K.) qilmagin. Ey shahriyor, dilimizni g'amga solma, o'z joningga qasdimizni qo'zg'ama, Chingizxon bu diyorga bizni boshqa ish bilan jo'natgan. Lashkarpanoh u shohdan Xorazmshoh bilan urushmoq ijozatini olmaganmiz»,¹ degan. Bu gapdan Xorazmshoh Muhammad g'azabga kelib: «Agar Chingizxon senga men bilan jang qilmaslikni buyurgan bo'lsa, Xudo menga senga hujum qilishni buyurayapti va men budparastlarni qirib tashlab, uning mehrini qozonmoqchiman»², deb javob qiladi. Jang qilishga majbur etilgan mo'g'ullar oz sonli bo'lsalar-da, shunday mardonavor jang qiladilarki, bu jangda Xorazmshoh Muhammad o'zining 20 ming askaridan judo bo'ladi, sultonning o'zi yaralanib, mo'g'ul askarlari qurshovida qoladi. Faqat sulton Jaloliddinning o'z vaqtida yetib kelishi Xorazmshoh Muhammadni halokatdan saqlab qoladi. Mo'g'ullar bilan bo'lgan jang Xorazmshohda juda katta tassurot qoldiradi. U o'z yaqinlariga: «Men hech qachon bunday ajoyib qo'shinlarni ko'rgan emasman», degan ekan. Chingizxonning o'g'li Jo'chi ham jang maydonida Jaloliddin Manguberding arslondek ot surishiga qoyil qolib, bo'lgan voqealarni birma-bir Chingizxonga so'zlab berganligi haqida ma'lumotlar bor.

Qoraxitoyini o'z davlati tarkibiga kiritib olgan Chingizxon 1218-yilda qurultoy chaqiradi. Qurultoyda muhokama qilingan asosiy masala Xorazmshoh Muhammad bilan bo'ladigan urush va unga tayyorgarlik ko'rishdan iborat edi.

3. MO'G'ULLAR BOSQINI ARAFASIDA XORAZM DAVLATIDA SIYOSIY VAZIYAT

Mo'g'ullar bosqini arafasida Xorazmshoh Muhammad davlati o'z boshidan g'oyatda og'ir, musibatli va tang siyosiy vaziyatni kechirayotgan edi. Bu vaziyat «O'tror voqeasi»dan so'ng yana ham keskin tus oladi. Xorazmshoh Muhammad o'zi boshlagan qaltis o'yindan talvasaga tushib, boshiga urgan ilondek gangib qoladi va qimmatga tushadigan juda katta xatolarga yo'l qo'ya boshlaydi. Bu xatolarning hammasiga asosiy xamirturush uning o'z onasi

¹ Мирзо Улугбек. Тўрт улус тарихи. 134-бет.

² Иванин М. Икки буюк саркарда. 50-бет.

Turkon xotun bo'ladi. Xorazm saltanatining turli urug'lardan tashkil topganligi va hokimiyatning Muhammad hamda uning onasi Turkon xotun orasida bo'linganligi, ya'ni qo'shhokimiyatchilik tashqaridan qaraganda juda qudratli bo'lib ko'ringan bu hokimiyatni amalda juda bo'shashtirib yuborgan edi. Xorazmshohlar davlati amalda bamisoli bo'sh asosga o'rnatilgan koshonaga o'xshardi. Chunki, bu davlat turli qabilalarning zo'rlik asosida tashkil etilgan qurama ittifoqidan shakllangan edi. Ular tillari, urf-odatlar va tushunchalariga ko'ra bir-birlaridan yiroq bo'lib, diniy jihatdan ham farqlanar edilar. Ularni ko'proq shaxsiy manfaat, boylik, aysh-ishrat qiziqtirardi. Aytmoqchimizki, ularda vatanparvarlik, diniy mutanosiblik kabi ulug'vor axloqiy fazilatlar yetakchi g'oya bo'lmagan.

Xorazmshoh Muhammadning qo'shinlari asosan qang'lilar, qipchoqlar va turkmanlardan tashkil topgan edi. Turkon xotun tufayli Dashti Qipchoq va Kaspiy dengizining shimoliy hududlarida yashab yurgan va madaniy jihatdan orqada bo'lgan qabilalar Xorazmshoh Muhammad qo'shinida lashkarboshilik va viloyatlar hokimligi lavozimlarini egallab olgan bo'lib, ular faqat Turkon xotun buyrug'iga quloq solar edilar. U asosiy masalalarda o'zini Muhammaddan ustun qo'yar va uning ko'plab buyruqlarini bekor qilar edi. Turkon xotun o'ziga-o'zi «dunyo malikasi» unvonini berib, buyruqlariga «Tinchlik va din homiysi, koinot ayollari malikasi Turkon» deb imzo chekar ekan. Uning davlatga keltirgan zararlari to'g'risida o'z vaqtida juda ko'plab latifalar to'qilgan. Ana shunday latifalardan birida hikoya qilinishicha, Turkon xotun himoyasida uning avvalgi qaroli Nosiriddin vazir darajasiga ko'tarilgan. Muhammad onasining bu erkatoyni yoqtirmas ekan, chunki u bu vazifaga noloyiq, poraxo'r bo'lib, mansab sotish bilan shug'ullanarkan. Bir kuni Muhammad Nishopurga kelib, shahar qoziligiga Jand shahridan bo'lgan Sadriddin degan kishini tayinlaydi va vazirga sovg'a-salom berib yurmang, deb uqtiradi. Chunki, bu lavozimni sizga vazir emas, men berdim, deydi. Lekin vazirning malaylari qoziga, agar bosh vazirga iltifot ko'rsatilmasa, uni ko'ngilsiz voqealar kutayotganligini aytadilar. Vahimaga tushgan qozi mingta oltin solingan hamyonni bosh vazirga topshirishga oshiqadi. Bu voqeani kuzatib yurgan Muhammad qozini mansabidan chetlashtiradi, vazirni esa o'z homiysi huzuriga jo'natadi.

Nosiriddin Xorazmga jo'nab ketadi. Turkon xotun uni Xorazmni ulush sifatida olgan nabiralarning birini vazir sifatida tayinlaydi. Poraxo'rlikka o'rganib qolgan Nosiriddin bu yerda ham

xazinachilardan birini o'z qarmog'iga ilintiradi va uni pora berishga majbur qiladi. Bundan g'azablangan Muhammad o'zining bir zobitiga Nosiriddinning boshini olib kelishini buyuradi. Bu buyruqdan xabar topgan Turkon xotun o'sha zobitga Nosiriddin boshchilik qilayotgan devon majlisiga yetib kelishni va uni quyidagi so'zlar bilan qutlashni buyuradi. «Mening sendan boshqa vazirim yo'q, o'z vazifangni ado etishni davom ettiraver, saltanatda hech kim senga quloq solmaslikka va sening hokimiyatingni tan olmaslikka botina olmaydi». Shu tariqa Nosiriddin ilgariidek o'z faoliyatini davom ettiravergan. Qanchadan qancha mamlakatlarni bosib olgan, shohlar va sultonlarning boshini tanasidan judo qilgan sho'rlik Xorazmshoh Muhammad o'z qo'li ostidagi qulini jazolashga ojiz edi. Biz bu bilan qayd etmoqchimizki, Xorazmshoh Muhammad o'ziga-o'zi xo'jayin, shoh emasdi, u onasi Turkon xotunga qaram bo'lib, undan qo'rqardi. Shu boisdan ham «O'tror voqeasi»da Muhammadning hech qanday qo'li bo'lmasada, Inalxon bu qotillikni sodir etgach, elchilarni qatl etish va karvonni talash to'g'risidagi buyruqni men berganman, chunki elchilar ayg'oqchilik bilan shug'ullanganlar, degan javobdan nariga o'ta olmaydi. Uning bundan boshqa iloji ham yo'q, edi. Aks holda Xorazmshoh Muhammadning Turkon xotun boshchiligidagi unga raqib bo'lgan kuchlar zarbasiga muhtalo bo'lishi turgan gap edi.

Xorazmshoh Muhammad islom olamida ham o'z obro'-e'tibori va puturini ketkazib bo'lgan edi. U jahongashtalik da'vo qilib, abbosiy xalifa Nosirga qarshi urushlar olib bordi, xalifalikka qarashli ko'plab mamlakatlarni bosib oldi va hatto abbosiylik xalifaligini tugatib, termizlik Sayyid Aloul-mulk Termiziyni xalifalikka nomzod etib tayinladi. Bu bilan u nafaqat xalifa Nosirni, balki barcha islom dunyosi mamlakatlarini o'ziga qarshi oyoqqa turg'izdi. Yozma manbalarning guvohlik berishicha, bezib qolgan xalifa Nosir turli vosita va imkoniyatlardan foydalanib, Chingizxonga noma yozib, uni Xorazmshoh Muhammadga qarshi urushga da'vat etgan.

Xorazmshoh Muhammad mamlakat ichkarisida ham islom dini g'oyasi tarafdorlari bilan o'zi o'rtasida o'tib bo'lmas «Xitoy devori» hosil qilgan edi. U onasi Turkon xotunning so'zlariga kirib, mast holda islom dunyosida katta obro'-e'tiborga ega bo'lgan Shayx Najmiddin Kubroning muridi Majididdin Bag'dodiyni qatl ettirish to'g'risidagi farmonga imzo chekadi. Mirzo Ulug'bekning yozishicha, hushiga kelgan Xorazmshoh Muhammad qilgan ishidan pushaymon bo'lib, tong saharlab: «Javohir to'la bir taboq va oltin

to‘da toshni Hazrati Shayx Najmiddin Kubro, qaddasa sirruhu xonaqohi darveshlari jamoasi huzuriga jo‘natib «buni darveshlar sufra qilsunlar. Beixtiyor yuz bergan bu gunoh uchun afv etsunlar», deydi. Shayx dedilar: «Uning hun bahosi zar-u javohir emas, balki uning kallasidir, ya’ni Sulton va bir necha ming xaloyiq»¹, degan. Chingizxon bo‘lajak urushga puxta va atroficha tayyorgarlik ko‘radi, ayg‘oqchilar yuborib o‘z raqibining kuchli va kuchsiz tomonlarini o‘rganadi, lashkari harakatini belgilovchi geografik va harbiy ma’lumotlar to‘playdi. Xorazmshoh Muhammad saroyidan o‘ziga juda ko‘plab homiylar orttiradi. Xorazmshoh esa mamlakat mudofaasini mustahkamlash o‘rniga tantana-yu dabdababozlik, manmanlik, aysh-u ishratga mukkasidan ketadi, har qanday zafarlarni o‘z shaxsiyatiga bog‘laydi, raqibining kuch va qudratiga yetarli baho bera olmaydi, elchilar makrini fahmlamaydi, laqmalik qiladi. U o‘zini qo‘yarga joy topolmay, ismini «Aleksandri soniy», «Sulton Sanjar monand...», «Yaratganning yerdagi soyasi...» deb xutbaga solib o‘qittiradi. Xorazmshoh borgan sayin taltayib ketadi, maddohlar va ig‘vogarlar so‘ziga kirib, o‘z mustaqilligini yo‘qotadi, irodasiz bo‘lib qoladi va aqliy ojizligi tufayli davlat ishlarini izdan chiqaradi. Xorazmshohlar mamlakatiga Chingizxon boshchiligidagi qo‘shin hujum boshlashi aniq bo‘lib, kun tartibiga qo‘yilgan va mamlakat siyosiy jihatdan boshi berk ko‘chaga kirib qolgan. Xorazmshoh Muhammad va uning saroyi atrofini xavfli va shubhali odamlar o‘rab olgan bir paytda — 1218-yilda Xorazmshoh saroyida ulkan anjuman — Harbiy mashvarat chaqiriladi. Unda Chingizxonning hujumiga nisbatan ko‘rilajak chora masalalari muhokama qilindi. Xorazmshohlar saroyining eng obro‘li va e’tiborli oqsoqollari bu asnoda o‘z fikr-mulohazalarini bildiradilar. Jumladan, saroyning nufuzli arboblardan biri Shahobiddin al-Xivaqiy mamlakatning barcha 400 ming kishilik lashkarlarini Sayhun yaqinida to‘plab, holdan toygan mo‘gul lashkarlariga favqulodda hujum uyushtirishni taklif qiladi. Jaloliddin umuman boshlanajak urushning oldini olishni taklif qiladi. Buning uchun urushning kelib chiqishiga asosiy sababchi bo‘lgan Inalxonni Chingizxonga topshirish birdan bir to‘g‘ri choradir, deydi u. Xorazmshoh bu taklifga rozi bo‘lmaydi. Shunda Jaloliddin boshqa yangi bir taklifni kiritadi: Movarounnahr, Xuroson, Eron va Arab yurtlarining barcha lashkar kuchlarini Buxoro

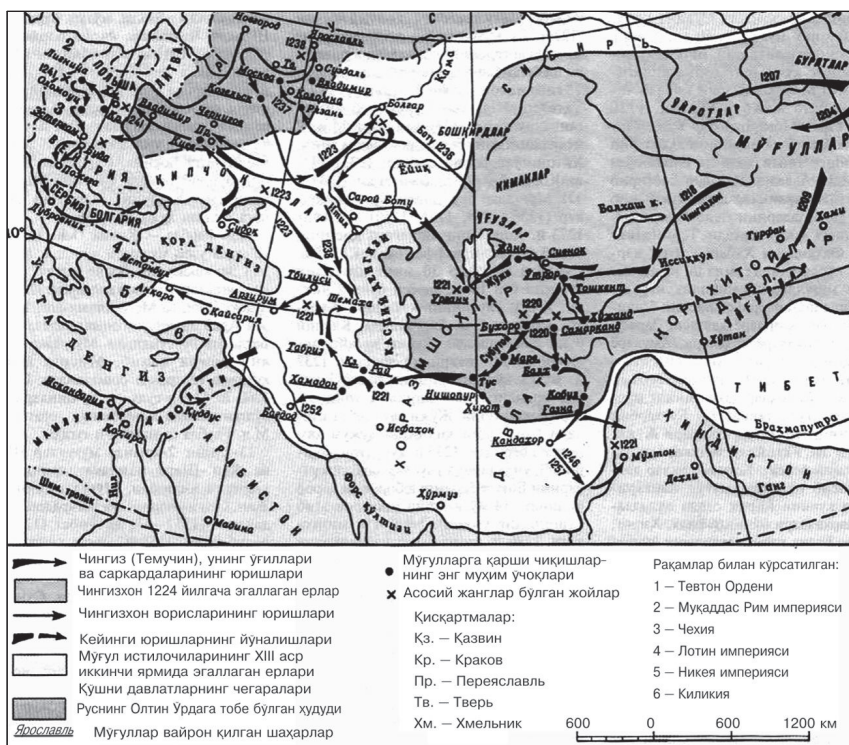
¹ Мирзо Улугбек. Тўрт улус тарихи, 128-бет.

yaqinida bir yerga jam qilib, dushmani sahro jangiga tashlash kerak, ammo Xorazmshoh Muhammadning qulog'iga bu gaplar kirmas edi. U yosh o'g'lining keksalardek mulohazali takliflarini dabdurust eshitgani ham yo'q. Mo'gullarning kichkina bir guruh lashkari bilan bo'lgan dastlabki to'qnashuvlardan so'ng Muhammadni dahshat va qo'rquv kemiradi. Shu boisdan u hamma vazir-u vuzarolar, amir-u umarolarning fikr-mulohazalarini tinglab bo'lgach, o'zboshimchalik bilan o'z bilganini qilib, har bir shahar, qal'a, har bir qishloq o'zini o'zi himoya qilsin, dushman mamlakat ichkarisiga kiritilmasin, degan mantiqsiz qaror qabul qiladi. Bu amalda mamlakatni katta va dahshatli kuch bo'lgan dushman kuchi oldida o'z holiga tashlab qo'yishdan boshqa narsa emas edi.

4. CHINGIZXON BOSQINCHILIK YURISHLARINING BOSHLANISHI

1219-yilning oxirlarida Chingizxon Xorazmshoh Muhammadga qarshi urush harakatlarini boshlaydi. Bu paytda Chingizxon lashkarlarining umumiy soni to'g'risida adabiyotlarda turlicha raqamlar keltiriladi. Jumladan, A.R.Muhammadjonov: «Chingizxonning jami askari 200 mingdan oshmas edi» («O'zbekiston tarixi». — T.: O'qituvchi, 1994, 151-bet), desa, M.Ivanin: «...Muhammadga hujum boshlashdan avval uning qo'shini 250 ming jangchidan oshishi mumkin emas edi» («Ikki buyuk sarkarda», 71-bet), deydi. Ba'zan esa, hatto 600 ming raqami ham uchraydi, ammo bu raqam haqiqatga to'g'ri kelmaydi. Chunki, M.Ivanin bergan ma'lumotlarga qaraganda mo'g'ullarning harbiy kuchlari «...jami 600000 jangchidan oshmas edi» (O'sha manba, 70-bet).

Chingizxonga uyg'ur xoni Ediqut va Olmaliq hukmdori Sig'noqtakin kuchlari ham qo'shiladi. Chingizxon Irtish qirg'oqlaridan to Sayhun sohillarigacha bo'lgan harakati davomida hech qanday qarshilikka duch kelmaydi. Hujumning dastlabki zarbasi O'trorga qarshi qaratiladi. Shu yerda Chingizxon o'z lashkarlarini to'rt qismga bo'ladi va Movarounnahr va Xorazmni tezroq zabt etish maqsadida ularni to'rt yo'nalish bo'yicha yalpi hujumga tashlaydi. U o'g'illari Chig'atoy va O'qtoylarni O'tror shahrini qamal qilishga qoldiradi, va buning uchun 100 ming kishilik lashkar ajratadi. Yana bir o'g'li Jo'chini ikkinchi qism lashkarga bosh qilib Sirdaryo etaklari tomon yuboradi va unga Sig'noq, O'zgan,

Barchinlikent, Jand, Yangikent va boshqa shaharlarni bosib olishni topshiradi. Uncha katta bo'lmagan 5 ming kishilik qo'shinga Oloqno'yon va Suketu Cherbi ismli sarkardalar qo'mondon etib tayinlanadi. Ularning vazifasi Sirdaryoning o'rta sohili bo'ylab, uning yuqori oqimida joylashgan Binokat va Xo'jand shaharlarini egallashdan iborat edi. Chingizxonning o'zi kichik o'g'li Tuluxon bilan birgalikda Movarounnahrning katta qismini Muhammadning boshqa yerlaridan kesib qo'yish va qamal qilingan shaharlarga yordam yuborilishiga to'sqinlik qilish maqsadida Buxoroga yurish boshlaydi.

Xorazmshoh Muhammadning kuchlari Chingizxonnikidan bir necha barobar ortiq va qudratliroq edi. Mirzo Ulug'bekning «To'rt ulus tarixi»da yozilishicha, Muhammad sulton lashkarlarining soni 400 mingdan kam bo'lmagan. Biroq bu kuchlar tarqoq va bo'lib yuborilgan edi. O'tror qal'asi himoyasi uchun katta kuch ajratilgan. Inalxon boshchiligida shaharda bor bo'lgan 20 ming suvoriyga yana

qo'shimcha 10 ming qo'shin yuboriladi, qamal arafasida O'trorga yuborilgan bu qo'shinga Qoracha Hojib qo'mondonlik qiladi. Juvayniyning ma'lumotlariga qaraganda, bundan tashqari yana sulton Muhammad «Lashkari Birun» deb atalgan 50 ming kishilik askar jo'natgan. Demak, faqat O'tror shahrining o'zida salkam 100 ming kishilik qo'shin mo'g'ullarga qarshi mudofaa janglari olib borgan. O'tror shahri himoyachilari mo'g'ullarga qarshi qahramonlarcha jang qiladilar. Ammo yuqori mansab va lavozimlarni egallab turgan hokimto'ralarning sotqinligi, xiyonati va dushman tomonga o'tishlari oqibatida olti oylik mudofaadan so'ng shahar dushmanga taslim bo'ladi. Mo'g'ullar tomoniga sotqinlarcha o'tib ketganlar orasida Badriddin Amid, Safiy Akra' Hojib singari shahar hokimiyatining vakillari bo'lgan. Ular bir vaqtlar Xorazmshoh Muhammad tomonidan qatl etilgan O'tror shahar qozisining avlodlari bo'lganlar. Shahar qamali paytida O'trorga yordam berish uchun yuborilgan Qoracha Hojib ham o'z askarlari bilan dushman tomonga o'tib ketadi. Ammo ota an'analari ruhida tarbiyalangan chingiziyzodalar ko'namaklik qilib o'z podshohi va valine'matiga sotqinlik va xiyonat qilganlarning barchasini boshini tanasidan judo qiladilar. Mirmuhsin «Xo'jand qal'asi» asarida qiziq bir voqeaning badiiy talqinini beradi: «Bular nima yeydi!» deb so'rabdi Chingizxon O'tronni o'rab olgan kunlari bir asirdan. «Bular yerdan o'sib chiqqan giyoh-u mevalarni...» debdi u. Chingizxon o'ylab turib: «Mol yerdan o'sib chiqqan o'tni yeydi, o't yeydigan molni biz yeymiz. Bular o't yesa, mol ekan! Bularni moldek so'yib tashlay beringlar, debdi u, odamlariga»¹.

O'tror shahri mudofaasida, ayniqsa, Inalxon alohida jasorat ko'rsatgan. U shu yo'l bilan mash'um urushning boshlanishiga asosiy sababchi sifatida o'z aybini ma'lum bir ma'noda oqlashga harakat qilgan edi. Chingizxonning topshirig'i bilan O'tror shahar hokimi Inalxonni tiriklayin qo'lga olishga mo'g'ullar bor kuchlarini sarf etadilar va uni asirga oladilar. Chunki Chingizxonning Inalxon bilan alohida hisob-kitobi bor edi. Tarixchi an-Nasaviyning yozishicha: «...Chingizxon asir olingan O'tror hokimi Inalxonni o'z huzuriga keltirishga amr etadi. U kumushni eritib, uning qulog'i va ko'ziga quyishni buyuradi. U shunday jazo bilan qiynalib o'ldi»². Haqiqatan ham Inalxon Samarqandga olib borilib qiynab o'ldiriladi. O'tronni egalagan mo'g'ullar shaharni talab vayron qiladilar.

¹ Мирмуҳсин. Хўжанд қалъаси. 147-бет.

² O'sha manba. 156-бет.

Xorazmshoh Muhammad davlatining markazlaridan biri bo'lgan Buxoro shahri tomon yo'l olgan Chingizxon va Tuluxonlar suvsiz cho'lni qisqa muddatda bosib o'tadi va Zarnuq Hyp (Nurota) qal'alarini jangsiz egallaydi.

1220-yilning fevral oyida mo'g'ullar Buxoroni qamal qilishni boshlaydilar. XIII asr boshlarida yashab o'tgan bir fors muarrix shahar himoyachilarining sonini 12 ming kishidan oshmas edi, deb yozgan. Juvayniy esa 20 ming degan ma'lumotni beradi. Mirzo Ulugbekning «To'rt ulus tarixi»da biz: «...30 ming kishini Buxoro mudofaasi uchun tayinladi», degan jummalarni o'qiymiz. Shahardagi bu kuchlarga Inanchxon O'g'il Hojib, Ixtiyoriddin Qo'shlu, Hamid Pura Qoraxitoylar boshchilik qiladi. Ularning safini mo'g'ullardan qochib kelgan uyg'ur Gurxon (Ko'kxon) ham to'ldiradi. Buxoro ahli mo'g'ullarning O'tror va boshqa shaharlardagi amalga oshirgan qonli qirg'inbarotlaridan xabardor bo'lsalar-da, ular o'z ona shaharlarini himoya qilish imkoniyatiga ega emas edilar. Shahar o'z holiga tashlab qo'yilgan edi. Mudofaachilar orasida birlik, ahillik yo'q edi. Shaharda qo'rquv va beboshlik dahshati hukm surardi, har kim faqat o'z taqdirini o'ylardi, odamlarda bir-birlariga ishonch yo'q edi. Buxorolik boibro' va e'tiborli sarkardalardan biri Inanchxon O'g'il Hojib oliy darajadagi Buxoro ruhoniylari o'rtasida sotqinlik kayfiyati borligidan xabar topib, vaqtni qo'ldan boy bermasdan qamalning uchinchi kuni Buxoroni tark etib, Urganch tomon yo'l olishga oshiqadi. Shahar himoyachilaridan biri Hamid Pura jangda halok bo'ladi. Chorasiz qolgan Buxoro shahri aholisi Chingizxonga taslim bo'lishdan boshqa chorani topa olmaydi. Shahar darvozasi Buxoro qozisi Badriddin Qozixon va boshqa amaldorlarning sotqinligi tufayli dushmanga ochib beriladi. Juvayniyning tavsifi bo'yicha Rashididdin Buxoro shahriga Chingizxonning kirib kelishini quyidagicha ta'riflaydi: «Chingizxon ot ustida jome masjidiga kirib keladi va shaharning nufuzli kishilarini huzuriga olib kelishni talab qiladi. Mo'g'ullar shahar omborlarini ochib, g'allani olishdi. Qur'on ro'yxatlari bor sandiqlarni otlari uchun yemxona qilishdi, sharob to'la meshlarini masjid ichiga terib chiqishdi, xonandalar-u sozandalarni yig'ib, o'yin-kulgu buyurishdi»¹. Xuddi shu manbada yozilishicha, mo'g'ullar o'z qo'shiqlarini kuylashar, shayxlar-u ulamolar esa otxonada otboqar o'rniida turib, bosqinchilarning buyruqlarini bajarishar edi.

¹ Ўзбекистон халқлари тарихи. 1- жилд. – Т.: Фан. 1992, 139-бет.

1220-yil 16-fevralda mo'g'ullar Buxoro shahrini egallagan bo'lsalar-da, shahar hali ularga batamom taslim bo'lgan emas edi. Uyg'ur Gurxon boshchiligida 400 nafar buxorolik vatanparvarlar shahar arkiga chiqib olib, yana 12 kun mobaynida tengsiz dushman kuchlariga qarshi jang qiladilar. Faqat barcha vatanparvar jangchilar kurashib jon berganlaridan so'nggina mo'g'ullar Buxoro arkini qo'lga kirita oladilar. Vatanparvarlarning bu qilgan qarshiliklari evaziga mo'g'ullar buxoroliklardan 30 ming fuqaroning yostig'ini quritadilar. Aholining qolgan qismi qullarga aylantiriladi. Xorazmshohlar davlatining markazlaridan, qadimiy sharq dunyosining diniy va ma'rifat o'choqlaridan biri, ikkinchi Ka'ba nomi bilan jahonga tanilgan Buxoro yer bilan yakson qilinadi, uning boyliklari talanadi. Ilm-ma'rifat koshonalari, ma'naviyat boyliklari, topilgan qadimiy kitoblar, qo'lyozma asarlarning kuli ko'kka sovuriladi, otlar va eshaklar oyoqlari ostiga tashlanadi. Din peshvolari, ulug' va mo'tabar zotlar, qozi-yu ulamolar masxara qilindi. Mo'g'ullar shahardagi barcha boyliklar, oltin-u zar, zeb-u ziynatlarni to'plab bo'lgach, bir necha kun mobaynida o'z askarlariga shaharni talashni topshiradilar. Ular barcha bilgan noma'qulchiliklarini qiladilar. So'ng shaharga o't qo'yiladi va Buxoro kultepaga aylantiriladi.

Mo'g'ullar Buxorodan juda ko'p asirlarni olib, qul qilib o'z yurtlariga olib ketadilar va ularni xo'rlab har xil qora ishlarda mehnat qildiradilar. Jismoniy jihatdan sog'lom va baquvvat asirlar hamda hunarmandlardan, keyinchalik Samarqand, Dobusiya va boshqa shaharlarni qamal qilish chog'ida og'ir va mashaqqattalab ishlarda foydalaniladi.

Chingizxon Buxorodan so'ng Dobusiya shahri aholisi qarshiligini yengib Samarqandni qamal qiladi. Xorazmshoh Muhammad shahar mudofaa devori qurish va atroflarini xandaqlar qazib, suvlar bilan to'ldirish maqsadida aholiga og'ir va musibatli soliqlar soladi. Ammo bu mablag'larni sarf-harajatlar uchun ishlatishga ham ulgurmaydi. Mirzo Ulugbekning ma'lumotlariga qaraganda, Samarqand mudofaasi uchun 110 ming kishidan iborat kattagina qo'shin qoldirilgan. Ular-ning 60 minggi turk, 50 minggi tojiklar edi. Bulardan tashqari qo'shin tarkibida 20 ta fil ham bo'lgan. Samarqand shahrining noibi Turkon xotunning ukasi Sulton Muhammadning tog'asi To'g'ayxon edi. Turk qo'shinlariga Alp Erxon, Shayxxon va Bolo (Bir boloz)-xonlar boshchilik qilardi. Shahar mudofaachilari saflarida birlik, ahillik yo'q edi. Ular ertangi kundagi g'alabaga shubha bilan qarar edilar. Biroq

dushmanga munosib suratda qarshilik ko'rsatish va hatto uning ustidan g'alaba qozonish uchun zarur bo'lgan imkoniyatlar bor edi. Bu, avvalo, yetarli darajada qurollangan katta sonli qo'shinning borligi, shaharning uzoq muddatga yetadigan oziq-ovqat zaxiralari bilan ta'minlanganligi, shahardagi savdogarlar, hunarmandlar, kosiblarning mavjudligi va ularning imkoniyatlaridir. Albatta, o'z kuchiga ishonmaydigan, yurtga, vatanga, elga xiyonat va sotqinlik qilishga tayyor bo'lgan amaldorlar, ayrim ruhoniylar ham yo'q emas edi.

Chingizxon Samarqandga 1220-yilning mart oyida yetib keladi. U Samarqand uchun jang shiddatli va og'ir bo'lishini bilardi. Shu boisdan Chingizxon o'zidagi bor qobiliyat va ayyorlikni ishga soladi. Dastlab u otliqlar bilan yetib keladi. So'ng piyodalar paydo bo'ladi. Har o'nlikda bittadan bayroq bor edi. Qo'shinlar shahardan ancha olisroqda joylashadilar. Bu o'ziga xos hiyla edi. Maqsad Samarqand himoyachilariga Chingizxon qo'shini sonini ko'p qilib ko'rsatishdan iborat edi. Chingizxon shu yo'l bilan Samarqand shahri aholisini umidsizlikka tushirish va ma'naviy ustunlikka erishishni rejalagan edi. U bu rejani amalga oshirdi ham. Chingizxon Samarqandni markaziy shaharlardan tashqari O'tror, Buxoro va boshqa shaharlardagi asir olingan tutqunlarni ham safarbar etadi. U shaharni qamal qilishga shaxsan o'zi rahbarlik qiladi. Dastlabki ikki kun mobaynida mo'g'ullar Samarqand atrofidagi qishloqlarni egallab, shaharning tashqi muhit bilan aloqasini batamom uzib tashlaydilar, shahar atrofini ko'zdan kechirib mudofaa istehkomlarini o'rganadilar. Uchinchi kundan boshlab Chingizxon asirlar va mo'g'ul askarlariga Samarqandga yaqinlashishga buyruq berdi. Shahar mudofaachilaridan ba'zi bir qiziqqon kishilar askarlardan ko'mak bo'lmasa-da, bunday asab o'yiniga chiday olmasdan shahardan tashqariga chiqib jang qiladilar. Mo'g'ullar esa go'yo chekingandek orqaga qochib Samarqand himoyachilarining ko'plarini pistirmaga tushiradilar va o'n minglab vatanparvarlarni qirib tashlaydilar. Bu hol Samarqand mudofaachilari saflarida qo'rquv va sarosimalikni keltirib chiqaradi. Xususan, To'g'ayxon boshliq turk sarkardalari katta xatoga yo'l qo'yadilar. Ular mo'g'ullar bizni o'z vatandosh, millatdoshlaridek qabul qiladilar, degan xomxayolga borib, 30 minglik qo'shini bilan Chingizxon tomoniga o'tishni ixtiyor etadilar. Chingizxon bu takliflarni ayyorlik bilan jon-jon deb qabul etadi. Qamalning beshinchi kuni shahar qozisi va shayxulislom boshchiligidagi mo'g'ullarga vakillar yuboriladi. 1220-yil 16-martda Samarqand darvozalari mo'g'ullarga ochib beriladi. Shaharda ommaviy qirg'in

boshlanadi. Qozi bilan muftiyga o'z odamlari bilan chetga chiqib turishga ruxsat beriladi. Ularni qo'riqlash uchun qorovullar qo'yiladi. So'ng shahar talon-taroj qilindi. Oradan bir kun o'tgach, To'g'ayxon va uning yigirmata sarkardasi boshchiligida 30 ming turk lashkarlari tunda qirib tashlanadi, ularning ot va boyliklari tortib o'linadi.

Mo'g'ullar Samarqandning bosh suv inshooti «Juyi arzis» «Qo'rg'oshin nova»)ni buzib tashlab, shahar aholisini suvsiz qoldiradilar. Namozgoh darvozasidan bostirib kirib, barcha istehkomlarni xonavayron qiladilar. Chingizxon Samarqand shahridan 30 mingga yaqin hunarmand va rassomlarni asirlikka oladi va ularni o'z farzandlari, xotinlari, qo'shin boshliqlari, qarindosh-urug'lari va yaqin kishilariga xizmatkorlikka bo'lib, hadya qilib beradi. Tarixiy manbalarda yozilishicha, shahar qozisi va muftiysi samarqandliklardan 50 ming kishini 200 ming oltin tanga tovon to'lash evaziga Samarqandga qaytarib olib kelgan. Ana shu tariqa Xorazmshohar davlatining yana bir poytaxti, Sharq olamining eng go'zal, dunyoning sayqal shaharlaridan biri bo'lgan Samarqand mo'g'ullar bosqini tufayli xonavayron bo'ladi, uning kuli ko'kka sovuriladi. O'sha paytda Chingizxon xizmatida bo'lgan Xitoy ruhoniysi Chan Chunning so'zlariga qaraganda, mo'g'ullar bosqinidan so'ng shaharda ilgari aholining chorak qismigina qolgan, xolos.

Chingizxon Samarqandda turib Xorazmshoh Muhammad kichik bir qo'shin bilan Jayhun daryosining narigi qirg'og'iga o'tib ketganligini eshitadi. U vaqtni qo'ldan boy bermasdan Jebe va Subutoy boshchiligida 30 ming kishilik otliq askarni uning orqasidan jo'natadi.

Chingizxon Samarqandni qo'lga kiritish uchun butun vujudi bilan uni qamal qilib jang qilayotganda Xorazmshoh Muhammad batamom umidsizlikka tushib, davlat va xalq manfaatlaridan umuman uzoqlashib, faqat o'z jonini qanday qilib bo'lsa-da, saqlab qolishni o'ylar edi. Mirzo Ulug'bekning yozishicha, u Samarqand yo'lidan Naxshob sari borayotib uchragan yerda aholi orasiga qo'rquv va vahima urug'ini sepadi: «Chorangizni ko'ring, najot yerlarini qo'lga kiriting». U, hatto shu darajaga borib yetadiki: «Bir kishini Xorazmga jo'natib, onasi Turkon xotunga boshqa xotinlar va bolalar bilan jamiyki xazina va zaxira-yu qimmatbaho matolarni, nafis buyumlar hamda javohirlarni olib Mozandaronga ketishi lozimligini aytadi»¹.

Xorazmshoh Muhammad o'z vazirlari va lashkarboshilari bilan

¹ Мирзо Улугбек. Тўрт улус тарихи, 135–136-бетлар.

davlatni halokatdan qutqarish choralari to'g'risida maslahatlashadi. Tajribali va tadbirkor jangchilar hozir Movarounnahrni himoya qilish payti emasligini aytib, Xuroson va Iroqni himoya qilishga asosiy diqqatni qaratish lozimligini maslahat beradilar. Boshqa birlari esa qo'shinni G'aznada to'plab, shu yerda dushmanga qarshi jang qilish va agar zaruriyat bo'lib qolsa, Hindistonda yashirinishni taklif qiladilar. Iroqlik bir vazir esa Iroqi Ajam yurtiga chekinishni maqsadga muvofiq deb ma'qullatadi. Xorazmshoh Muhammadga so'nggi taklif ma'qul tushadi va u Iroqqa yurishga qaror qiladi. Xorazmshohning katta o'g'li Jaloliddin Manguberdi otasi bilan birga edi. U kuchlarni to'plab Jayhunni himoya qilishni maslahat beradi. Biroq Muhammad Iroq tomon chekinishga qat'iy qaror qilgach, Jaloliddin otasining qarorini inkor etib, bunday dedi: «Agar Sulton Iroqqa ketadigan bo'lsa, lashkarlarini menga qoldirsin. Men esa Jayhun daryosi bo'yida turgum. Daryoning u tomonini (mo'g'ullar) egallaydigan bo'lsa, bu tomonga o'tkazmagayman, mone'lik qilurmen. Eng to'g'ri yo'l shul. ...Ketib Jayhun tomonga chodir tikaman, dushmanlar joniga qasd qilurmen. Bu sipoh bilan u yerga borib yetsam, daryoning u tomoniga g'anim bormagay. Ammo bizdan senga ziyon-zahmat yetgudek bo'lsa, xalq bizga ta'na gap aytmaydi»¹. Ammo bu iltimoslar Xorazmshoh qulog'iga kirgan ham emas. U o'z bilganidan qolmaydi. Xorazmshoh Muhammad Buxoro va Samarqandning qo'ldan ketganligini Balxda eshitadi. Uni battar vahima bosadi. Xorazmshohning qo'shinlari asosan turk va turkmanlardan tashkil topgan, boshliqlari Turkon xotunning odamlaridan iborat edi. Ular o'z sultonlariga qarshi suiqasd uyushtiradilar. Buni sezib qolgan Muhammad kechasi joyini o'zgartirib boshqa chodirga kirib yotadi. Ertalab turib qarasa, u yotishi kerak bo'lgan chodir o'qlar bilan ilma-teshik qilib tashlangan. Dahshatga tushgan Xorazmshoh shoshilinch suratda Nishopur sari otlanadi. U yerda ko'p vaqt o'tmasdan ov qilishni bahona qilib Iroqqa jo'naydi. Xorazmshoh Muhammadni ta'qib qilib kelayotgan Jebe va Subutoy Termiz yonida ko'priksiz va kemasiz Jayhun daryosini kechib o'tadilar va tezda Balx orqali 24-mayda Nishopurga yetib keladilar. Xorazmshoh Nishopurdan Qazvin shahriga o'tadi. Bu yerda 30 ming lashkar to'plangan bo'lishiga qaramay mo'g'ullarga qarshi turishga Jur'at qila olmaydi. Bu yerdan u Bag'dod, G'ilon va Kaspiy dengizi qirg'oqlari bo'ylab Mozandaronga yuradi. Xorazmshoh bu shaharda turib Mozandaron viloyatining savdo-sotiq shahri Astrobod

¹ Мирзо Улугбек. Тўрт улус тарихи, 136–137-бетлар.

va asosiy shaharlardan bo'lgan Amoyni mo'g'ullar bosib olgani va talon-taroj qilganligidan xabar topadi. Chorasiz qolgan va baxtiqaro Xorazmshoh Muhammad viloyat amirlari maslahatiga ko'ra Kaspiy dengizining Ashura oroliga borib yashirinadi va u shu yerda 1221-yil fevralda vafot etadi. Mirzo Ulug'bekning yozishicha, Xorazmshoh Muhammad xor-u zorlikda o'lgan: «Qancha urinishmasin kafan topa olmadilar. Sulton Muhammad Xorazmshohni o'zining kiyib yurgan kiyimida dafn qildilar»¹.

Yozma manbalarning guvohlik berishicha, Xorazmshoh o'limi oldidan Xorazm saltanatini faqat sulton Jaloliddin saqlab qola olishiga nihoyat ko'zi yetadi, uning beliga qilich taqib, Jaloliddinni taxt vorisi va valiahd deb e'lon qiladi. Qolgan farzandlariga Jaloliddin izmidan chiqmaslikni vasiyat qiladi. Muhammad Xorazmshohdan Jaloliddindan tashqari yana Qutbiddin, O'zloqshoh, G'iyosiddin, Pirshoh, Oqshoh, Rukiddin, Gursanjti, Kyumohishoh, Xurshoh va birgina qiz Xon Sulton qolgan edi. Ularning har birini taqdir o'yini turli ko'chalarda o'z yo'liga solib o'ynatadi. Bu davrda mo'g'ullarning Jo'chi boshchiligidagi qismlari o'zlarining g'olibona yurishlarini davom ettirib, Sirdaryo etaklaridagi shaharlarni birin-ketin egallay boshlaydilar. Dastlab Sig'noq yetti kunlik jangdan keyin, so'ngra O'zgan dushmanga taslim bo'ladi. Samarqand 1220-yil martda taslim bo'lgandan so'ng bir oy o'tgach, Jand shahriga hujum boshlaydi. Jand hokimi qo'rqib, vahimaga tushib, shaharni egasiz qoldiradi va Xorazm tomon qochib ketadi. O'z holiga qolgan shahar mo'g'ullar tomonidan egallanib, uning aholisi qirg'in qilingan va talangan shahar vayronaga aylantirilgan. Bu harakatlar natijasida mo'g'ullar Movarounnahrning g'arbiy qismini, Jayhun va Sayhun daryolari adoqlarida istiqomat qiluvchi aholidan Xorazm va uning harbiy kuchlarini ajratib qo'yadilar.

Mo'g'ullarning besh ming kishilik qo'shından iborat yana bir guruhi Oloqno'yon, Suketu Cherbi va Tug'ay kabi sarkardalari boshchiligidagi Sayhun bo'yida joylashgan Binokat va Xo'jand shaharlari ustiga yurish boshlaydi. Qang'li qabilalaridan tashkil topgan qo'shin bilan Binokat amiri Elatxumalik mo'g'ullarga qarshi to'rt kun jang qilgach, dushman shaharni egallab yondiradi, aholisini qirg'in qiladi va boyliklarini talaydi. Navbat Xo'jandga kelgandi. Asli nasabi turkiy bo'lgan Xo'jand shahri hokimi, jasur sarkarda Temur Malik boshchiligidagi xo'jandliklarning mo'g'ullar

¹ *Мирзо Улугбек. Тўрт улус тарихи*, 155-бет.

bilan arslonlardek jang qilib, o'z ona shaharlarini himoya qilishlari tillarda doston va dushman uchun kutilmagan hodisa bo'ldi. Tarixchi A'loiddin Muhammad Juvayniy Temur Malikning ko'rsatgan qahramonligiga quyidagicha baho bergan edi: «Temur Malik shunday jasoratli sarkarda ediki, agar paxlavon Rustam tirik bo'lganida uning otiga jilovdorlikka yarardi, xolos»¹. Juvayniyning ma'lumotlariga qaraganda, Xo'jandni qamal qilishda 20 ming mo'g'ul askarlaridan tashqari, 50 ming nafar asir ham qatnashgan. Kuchlar nisbatining teng bo'lmaganligini hisobga olib va tinch aholini qirg'in bo'lishdan saqlab qolish maqsadlarini ko'zlab Temur Malik o'zining 1000 ta saralangan jangchi suvoriylari bilan jang qilib, mo'g'ullar safini yorib o'tadi va Sayhun daryosi o'rtasidagi orollardan biriga joylashib oladi. Mo'g'ullarning kamon o'qlari va palaxmon toshlari uzoqqa yetib bora olmas edi. Mo'g'ullar daryoga toshlarni tashlab vatanparvarlar tomon o'tishga qaror qiladilar va askarlarni 3 farsax (bir farsax 6–8 km) uzoqlikdan toshlarni olib kelib daryoga tashlatib, to'g'on (damba)lar hosil qilmoqchi bo'ladilar. Temur Malik esa o'zining jasur yigitlari bilan tunda qayiqlarda suzib kelib, kuni bilan hosil qilingan to'g'on (damba)larni buzib ketardi. Temur Malikning buyrug'iga asosan 12 ta maxsus qayiq qurilgan. Dushman otgan o'qlar qayiq'larni teshib o'tmasligi, olovli o'qlar ularni yondirib yubormasligi chorasi sifatida qayiq'larning ustlari namatlar bilan qoplanadi, ustidan esa sirkali loy chaplanadi. Bunday kemalarda Temur Malik bemalol, qo'rqmasdan daryo sohillari tomon suzib borib, mo'g'ullarga qiron keltirar edi. Ammo kuchli dushman bilan bunday usulda uzoq vaqt jang qilishning iloji yo'q edi. Shuning uchun Temur Malik 70 ta kema-qayiq qurdirib, daryoning quyi qismi orqali mash'allar yoqib suzib borib, Xorazm (Orol) dengizi va Jayhun orqali Urganjga yetib olishga qaror qiladi. Daryoning har ikki g'irg'ogidan esa mo'g'ullarning otliq suvoriylari Temur Malik kuchlari ustiga tinimsiz kamon o'qlari yog'dirar edilar. Qattiq jang, olovli mash'allar bilan Temur Malik sarbozlari Jand tomon dadil suzib ketadilar. Barchinlikent va Jand yaqinida daryoning har ikkala sohili bo'ylab sarhang Ulus Idi boshliq dushman kuchlari daryo ustiga zanjir tortib, mustahkam to'siq quradilar. Ammo Temur Malik bu to'siqni buzib o'tib, Jand shahrida qirg'oqqa chiqadi. Qirg'oqda Temur Malik bahodirlari bilan mo'g'ullar o'rtasida mislsiz va shiddatli jang bo'ladi. Bu jangda Temur Malik o'z qo'shini va safdoshlaridan deyarli batamom

¹ Джувайний Алоудин Мухаммед. Татаро-монголы в Азии и в Европе. М., «Наука», 1977, стр. 12.

ayriladi. Faqat kichik bir guruh yigitlar bilan qolgan Xo'jand arsloni mo'g'ullarning butun boshli qo'shiniga qarshi jang maydonida ot suradi. Juvayniyning yozishicha: «Orqadan ta'qib etib kelayotgan dushmani yo'l-yo'lakay chopib, kamondan o'qqa tutib parokanda etdi, mo'g'ul sardorlaridan birining ko'zini ko'r qildi. «Yana ikki o'q-yoyim bor, ikkovingga ham yetadi. Yaxshisi orqaga qaytinglar!» deb xitob qildi Temur Malik. Vahimaga tushgan mo'g'ullar otlari jilovini orqaga tortib qaytib ketdilar»¹. Ana shu tariqa Temur Malik qattiq mashaqqatlar va qahramonliklar evaziga Xorazmshohlar davlatining poytaxti Urganjga yetib boradi va Jaloliddin Manguberdi kuchlariga qo'shiladi. U Xorazm bahodiri bilan mo'g'ullarga qarshi olib borilgan juda ko'p janglarda qatnashadi. Jo'chiga qarshi muvaffaqiyatli va zafarli yurishlarni amalga oshiradi va hatto undan Sirdaryoning quyi oqimidagi Yangikent shahrini qaytarib ham oladi.

Yuqorida Xorazmshoh Muhammadning onasiga yozgan xatini eslatgan edik. Nihoyatda aqlli, tadbirkor va ayyor Chingizxon Turkon xotunning o'z o'gli bilan bo'lgan kelishmovchiliklarini, Xorazmshoh, Muhammad qo'shinidagi lashkarboshilarning Turkon avlodlaridan ekanligini yaxshi bilardi. Shuning uchun u bu imkoniyatdan foydalanib qolish maqsadida Turkon xotun oldiga o'z elchisini yuboradi. Elchi orqali Chingizxon Turkon xotunga o'g'lining yaxshilikni bilmasligini aytadi. Shuningdek, Chingizxon Turkon xotunga nisbatan yaxshi niyatda ekanligini, shuning uchun unga Xorazmni tark etmaslikni, urush tamom bo'lgandan so'ng unga Xurosonni ham taqdim qilishga tayyorligini, agar uning so'zlariga ishonmasa, oldiga ijobiy tasdiq olish uchun o'z odamini yuborishi mumkinligini ta'kidlagan.

Turkon xotun Chingizxon taklifini javobsiz qoldiradi. U Chingizxon Xorazmshoh Muhammadga qarashli yerlarni talon-taroj qilib, o'z vataniga qaytib ketadi, degan xomxayolga boradi. Turkon xotun Bog'iston yo'li orqali Mozandaron tomon ravona bo'ladi va u yerda zabt etish g'oyatda mushkul bo'lgan tog' qoyasida joylashgan Ilol qal'asida joylashib oladi. Mo'g'ullar bu qal'aga ham yetib kelib, uni o'rab oladilar. Qal'adagi vaziyat g'oyatda mushkul ahvolga tushgach, Turkon xotunga tezda qochishni va nabirasi Jaloliddindan panohtopishni maslahat beradilar. Turkon xotun esa bu maslahatga rozi bo'lishdan ko'ra mo'g'ullar qo'lida asirlik dahshatlariga duchor bo'lishni afzalroq deb biladi. Bu aql va farosatdan judo bo'lgan

¹ Джувайний Алоудин Мухаммед. Татаро-монголы в Азии и в Европе. М., «Наука», 1977, стр. 127.

bandaning o'z jigargo'sha nabirasiga nisbatan nafratining naqadar dahshatli ekanligidan dalolat edi.

To'rt oylik qamaldan so'ng Chingizxon askarlari Ilol qal'asini egallab, yer bilan yakson qiladilar. Barcha boyliklar talanadi. Jumladan, javohirlardan o'n ming misqol, qizil oltindan ming harvar, qimmatbaho ipak mato va boshqalar qo'lga olinadi. Sulton Muhammadning farzandlari qatl etiladi. Turkon xotun ezgu niyatiga yetadi Uni Chingizxon huzuriga yuboradilar. Chingizxon uni Mo'g'ulistonga jo'natadi. Turkon xotun 1233-yilda o'sha yerda xor-u zorlik azobida olamdan o'tadi. Xorazmshoh Muhammadning qizi va kanizaklari Chingizxonning o'g'illari va yaqinlariga bo'lib beriladi.

Chingizxon 1220-yilda o'z askarlariga biroz dam beradi, so'ngra Xorazmshoh Muhammad orqasidan yuborilgan Jebe va Subutoyga madad berish maqsadida o'z lashkari jilovini Movarounnahrning janubiy hududlari tomon buradi. Uning maqsadi hali mo'g'ullarning oyoqlari yetmagan Qashqadaryo va Surxondaryo vohalarini egallab, so'ng Balx orqali asosiy hujumni Xorazmshohlar davlatining poytaxti Urganja qaratish edi. 1220-yilning yozida Nahshob egallanadi. Yozma manbalarda qayd qilinishicha, u yozni Nahshobda o'tkazgan. Chingizxon Qashqa vohasiga alohida e'tibor bilan qaragan. Taniqli adabiyotshunos olim Poyon Ravshanning fikricha: «Chamasi, uni bu vodiyning keng o'tloqlari, tog'oldi yaylovlari, sug'oriladigan dehqonchilik yerlari qiziqtirib qolgan bo'lsa kerak. Tabiiyki, o'z yurtida yaylovlar uchun uzoq kurash olib borgan Chingiz Qashqa vohasidagi bepoyon o'tlovlarni, yashnab turgan ekinzorlarni (u ayni pishiqilik paytida balo-qazodek bosib kelgan) o'z tasarrufiga olishga jon-jahdi bilan kirishgan, Chingizdan so'ng bu vohada nufuzli mo'g'ul harbiy boshliqlari turadi. Qashqa vohasi Chig'atoy avlodining qarorgoh manziliga aylanadi»¹.

Mo'g'ullar Naxshobning kulini ko'kka sovradilar, boyliklarini talaydilar, aholini qirg'in qiladilar. Bu hol madaniyatning inqiroziga sabab bo'ladi, ko'plab fozil kishilar, shoirlar, adiblar bu kurashda halok bo'ladilar. Ba'zi bir ulug' allomalar ta'qib va quvg'indan o'zga yurtlarga bosh olib ketishdan boshqa chora topa olmaydilar. Qashqa vohasining buyuk farzandi, Hindistonda o'ziga boshpana topgan Ziyuddin Naqshabiy ana shundaylardan biridir.

Chingizxon 1220-yilning kuzida Termiz sari lashkar tortadi. Shahar noibi Faxruddin Habash boshchiligidagi termizliklar Chin-

¹ Равшианов П. Адабий саҳифалар. – Т.: «Ўқитувчи», 1985, 20-бет.

gizxon qo'shinlariga qattiq qarshilik ko'rsatadilar. Shahar o'n bir kun deganda bosqinchilar tomonidan egallanadi va harobazorga aylantiriladi. Shunday qilib, Chingizxon boshliq mo'g'ullar Sirdaryo havzasi, Zarafshon, Qashqadaryo va Surxondaryo vohalari, Amudaryo o'rta oqimining o'ng sohil hududlarini egallab, endi o'zlarining bosh nigohlarini Xorazmshohlar davlatining asosiy markazi bo'lgan Urganj shahrini egallashga qaratadilar.

5. URGANJ FOJIASI

Xorazmshoh Muhammaddan taxt vorisligi va valiahdligni olgan sulton Jaloliddin ukalari va yigitlari bilan Kaspiy dengizi va Bolxon ko'rfazi orqali Xorazmga yetib keladi. Ular tez orada dushmanga qarshi kurashmoq maqsadida va Urganj himoyasi uchun 70 ming askar to'playdilar. Lekin shu orada Turkon xotun urug'laridan bo'lgan lashkar boshliqlarining Jaloliddinga qarshi fitna tayyorlayotganliklari oshkor bo'ladi. Fitnaga sobiq Jand noibi, qochqin qipchoq lashkarboshisi Qutlug'xon boshchilik qiladi. Jaloliddin 1221-yil 10-fevralda Xo'jand hokimi Temur Malik maslahati bo'yicha 300 nafar sinalgan suvoriylar bilan Urganjni tark etadi va Niso shahrigacha bo'lgan masofani 16 kunda bosib o'tadi.

Shu orada Chingizxon Muhammadning o'g'illari Xorazmga kelib, u yerda kattagina kuch to'plaganliklaridan xabar topadi. U darhol Jo'chi, Chig'atoy va O'qto'y boshchiligida katta qo'shinni Xorazmga jo'natadi. O'z raqiblarning Xurosonga chekinishiga yo'l bermaslik uchun Xorazm cho'llarining janubiy hududlariga mo'g'ul kuchlarini joylashtiradi. Urganjdan Nisoga yetgan Jaloliddin va Temur Malik dushmanning 700 kishilik qismiga to'g'ri keladi. Kuchlar teng bo'lmasa-da, Jaloliddin mo'g'ullarni yakson qiladi. Nisodan Nishopurga va u yerdan G'aznaga yetib boradi. G'aznada Jaloliddin dushmanga qarshi kurashmoq maqsadida kuch to'plashga kirishadi. Urganjga mo'g'ullarning katta lashkari bostirib kelayotganligi xabarini eshitgan Xorazmshoh Muhammadning o'g'illari O'zloqshoh va Oqshohlar shaharni tashlab qochadilar. Ammo ular Niso yaqinida mo'g'ullar bilan bo'lgan jangda halok bo'ladilar. Bu baxtsiz shahzodalarning kallalarini mo'g'ullar o'z nayzalariga ilib ko'tarib yuradilar.

Xorazmshohlar davlatining markazi, o'zining go'zalligi bilan go'shadagi kelinchak kabi ta'rifli jannatmakon shahar hamla qilib turgan dushman qarshisida o'z holiga tashlab qo'yiladi, chorasiz

va himoyasiz qoladi. Shaharni himoya qilish o'lguday qo'rqqoq va amalparast, o'zini sulton deb e'lon qilgan Xumortakindek bir kimsaga tegadi. Shaharni himoya qilishni u o'z zimmasiga oladi. Oradan ko'p vaqt o'tmay mo'g'ullarning 50 ming kishilik lashkari Urganj shahrini qamal qiladi. 1221-yilning qishida boshlangan bu hujum har qancha dahshatli bo'lmasin, vatanparvar xorazmliklarning mog'ul qaddini buka olmaydi, ular o'z ona shaharlarini mardonavor himoya qilib, dushmanga arslonlardek tashlanar edilar. Biroq kutilmaganda o'zini sulton deb e'lon qilgan va shahar mudofaasini o'z qo'liga olgan Xumortakin Urganj darvozasini ochib berib, askarlari bilan dushmanga taslim bo'ladi. Mo'g'ullar shaharga yopirilib kiradilar, har bir xona, har bir qarich yer uchun mislsiz jang qizib ketadi. Urganjliklarning ruhi tushmaydi, ular qahramonlik mo'jizalarini namoyish qiladilar. Ayniqsa, bu borada Urganj shahri himoyasiga mana shunday og'ir bir asnoda boshchilik qilgan, zamonasining buyuk allomasi Shayx Najmiddin Kubro nomi bilan tarixga kirgan 76 yoshli Ahmad ibn Umar Xivakining jasorati tillarda doston bo'ladi.

Chingizxon shayx Najmiddin Kubroni yaxshi bilar edi. U Urganjga hujum qilganda shayxga xabar yuborib: «Maslahatim shuki, siz u yerdan tashqari chiqsangiz darveshlaringizga ziyon-zahmat yetkazilmagay», deydi. Najmiddin Kubro shunday javob qiladilar: «Mana, yetmish yildirki, Xorazm xalqi bilan yashab kelmoqdaman. Bugungi kunda qazoyi ilohiy balo jazosini yubordi. Ularning kallasida muruvvat degan narsa bo'lmaydiki, orasidan qochib o'zimni bir chekkaga olsam. Balki, ular bilan birga beg'amona yag'moga duchor bo'lganim tuzukroq bo'lar. Balolarga ham ular bilan yor bo'lsam».

Mirzo Ulug'bek Shayx Najmiddin Kubroning javoblarini sharhlab bunday deb yozadi: «Bir kekxa umri oxirlashib qolgandi. Shu sababdan unga so'z kor qilmadi. Quyidagicha javob berdi: «Yetmish yildirki, Xorazmda xushhol yashayman. Taqdir muruvvati shuni taqozo qiladiki, kelgan baloga tan bergum goho. Qonimni shu yerda to'kadigan bo'lishsa, Tangri farmonidan qochmagum. Qiyna olovi yongan ekan, Urganjda xo'lu qurug' yondi. Shoh lashkari o'qu tig' bilan band, dono-yu nodon holi bilan ishi yo'q. Uning boshini kesmasang yaxshi bo'lardi, degan pandni mo'g'ulning eshitgisi yo'q. Qazo tig'i taqdir tufayli o'tkirlashgan ekan, kekxa-yu yoshning boshi kesilgusi»¹. Najmiddin Kubro shahar himoyachilariga qarata iltijo bilan «Yo Vatan, yo sharaflil o'lim!» deb xitob qiladi. Mo'g'ullar

¹ *Мирзо Улугбек. Тўрт улус тарихи*, 164–165-бет.

hali biron yerda bunchalik qattiq qarshilikka duch kelmagan edi, hali biron joyda mo'g'ul askarlari bunchalik ko'p qirg'in qilinmagan edi. Dahshatli qirg'inbarot Urganj fojiasi yetti oy davom etadi. Son jihatdan ustun bo'lgan dushman mashaqqatlar va hisobsiz qurbonlar evaziga g'alabaga erishadi. Qo'lida qurol ushlashga majoli qolmagan urganjliklar ilojisizlikdan taslim bo'ladi. Jarohatlangan Shayx Najmiddin Kubro o'limi oldidan tug' tutgan mo'g'ul sarboziga tashlanib, bir qo'li bilan qatl etayotgan mo'g'ul yalovining uchini ushlab turgan. Oxiri tug'ni qirqib olganlar. Bu haqda Mirzo Ulug'bek bunday deb yozadi: «Murshidi a'zam Shayx Najmiddin Kubro Xudo amri bilan Xorazm uchun boshini tikdi. Boshini topshirishda qotil yaloviga yopishdi. Dini Haq iqlimining shohi ul piyr sarpanjasidan o'n zabardast yigit yalovni chiqarib ola olmadilar. Sayidlar shayxi sarpanjasida kofir yalovini ko'rib, hayratda qolgan oqillar bu holni sharhladilar: Yalov uchini Shayx tutib, ta'rix aytdiki, vafotim sanasi «hohi shuxado» («Shahidlar shohi»)dir.

...Biz shunday ulug'lardanmizki, gavhar tutamiz: oriq echki tutgan pastkash emasmiz. Imon qadahida bir qo'limiz bilan may ichsak, ikkinchi qo'limiz bilan kofir yalovidan tutamiz»¹.

Urganj taslim bo'lgach yondiriladi, hamma tirik jon qilichdan o'tkaziladi, boyliklar talanadi. Juvayniyning ma'lumotlariga qaraganda, 100 ming nafar hunarmand, kosib, rassomlar asirga olinib, Mo'g'ulistonga jo'natilgan. Mo'g'ullar vahshiylikning bor usullarini ishga solganlar, yo'qlarini esa o'ylab topganlar. Yozma manbalarda ta'kidlanishicha, ayollar yalang'ochlanib, ikki guruhga bo'lib urushtirilganlar. So'ngra mo'g'ul askarlariga ular orasidan yoqqanini tanlab olib maishat qilishga ruxsat berilgan. Rivoyat qilinishicha Xorazmshoh Muhammad vazirlarini Chingizxon huzuriga keltirganlarida u Muhammad xazinasiga arab va hind mamlakatlaridan keltirilgan qimmatbaho toshlar topildimi, deb o'z xizmatkorlaridan so'raydi. Bu toshlar asosan uchta bo'lib, biri «Badaxshon», ikkinchisi «Shu'layi jahon» va uchinchisi «Gang» deb atalardi. Sobiq xazinabon bu qimmatbaho gavhartoshlarni vazirlardan biri yutib yuborganligini xabar beradi. Chingizxonning buyrug'i bilan «...asirlikda ushlab turilgan o'n uch chog'lik vazirlarni hovliga olib chiqib, yerga bosib, yotqizib, qorinlarini baliqdek yorisha boshlaydi. Barcha vazirlarning qorni yorilib, ichak-chavoqlari titkilanayotgan bir paytda navkarlardan biri qichqirib o'rnidan turadi.

¹ *Мирзо Улугбек. Тўрт улус тарихи*, 165–166-бет.

«Topdim! Mana, bebaho gavhartosh!» Darhaqiqat, Amin al-mulk degan tijorat vazirining qornidan o'rik danagi kattaligida «Shu'layi jahon» bilan «Gang» gavharlari topiladi¹. Rivoyatlarga qaraganda, har bir mo'g'ul jangchisiga 24 tadan asir bo'lib berilgan. Urganj qamali vaqtida esa kamida 50 ming mo'g'ul askari bo'lgan emish. Albatta, bu raqamlar ma'lum ma'noda mubolag'a bo'lib, bo'rttirib ko'rsatilgan bo'lishi mumkin.

Mo'g'ullar shaharning kulini ko'kka sovurish bilan bir qator-da Urganjdan nom-nishon qoldirmaslik uchun Amudaryodagi to'g'onni buzib, suvni shaharga burib yuboradilar. Barcha ulkan tarixiy obidalar, ilm-ma'rifat manbalari suvga bostiriladi. Natijada uzoq muddat davomida barpo etilgan bu ulkan qadimiy madaniyat va ma'muriy markazda hayot to'xtaydi. Juvayniyning iborasi bilan aytganda «Urganj qashqir makoni bo'lib qoldi va bu yerda boyo'g'li va burgut in qurdi».

Tarixiy Urganj fojiasi Xorazmshohlar davlatining inqirozini bildirar edi. Movarounnahr va Xorazmning bepoyon hududlari Chingizxon davlati tasarrufiga o'tadi. Ammo Chingizxon va uning galalari bilan kurash hali o'z nihoyasiga yetmagan edi. Bu kurashning asosiy sardori va bayroqdori sulton Jaloliddin Manguberdi edi.

6. JALOLIDDIN MANGUBERDI JASORATI

Bor-yo'g'i o'ttiz ikki yilgina umr ko'rgan bu bahodir zotning mo'tabar nomi o'z zamonasida dunyo bo'ylab qanchalar dovuq taratgan bo'lsa, oradan ko'p-ko'p asrlar o'tgach ham mardlik va ozodlik uchun kurash, el-yurtga fidoyilik timsoli sifatida yashab kelmoqda. Uning qahramonligi kelajak avlodlarga, birinchi galda siz bilan bizga tarixiy xotira oldida boshimizni mag'rur tutib yashamog'imiz uchun to'la huquq beradi.

Islom KARIMOV

Movarounnahr va Xorazmni qo'lga kiritgan Chingizxonda sulton Jaloliddin hayot ekan tinchlik yo'q edi. Go'yo uning borliq toju

¹ Мирмуҳсин. Хўжанд калъаси, 228-бет.

taxtining shavkati va borlig'i, istiqboldagi muvaffaqiyati-yu o'zining ham taqdiri sulton Jaloliddin qo'lida-yu uning ixtiyorida. Ayniqsa, 1221-yilda Jaloliddinning mo'g'ullar ustidan Niso, Nishopur, G'azna atroflarida qozongan g'alabalari Chingizxon oromini buzmoqda edi.

Sulton Jaloliddin G'aznaga yetib kelganda Xorazmshohning tarqalib ketgan qo'shinlari uning atrofida to'planadilar. Tuluxondan mag'lubiyatga uchrab G'azna tomon chekingan Hirot kuchlari ham Jaloliddinning kuchlariga qo'shiladilar. Qabaqliyon qavmidan bo'lgan 40 ming qo'shin Xorazmdan yetib keladi. Xullas, dushmanga qarshi tura oladigan katta kuch to'planadi. Jaloliddin bu kuchlar bilan G'aznaga yaqin bo'lgan Voliyon qal'asi atrofida Chingizxonning Bekchak va Timqur boshliq qo'shinini yakson qiladi. Dushman to'qqiz ming jangchisidan judo bo'lib, juda ko'p o'lja, boyliklarni tashlab qochadi. Chingizxon bu shum xabarni Tolqonda turganda eshitadi va Jaloliddinni tezda daf qilish uchun eng ishonarli va dongdor lashkarboshisi Qayqur no'yon boshchiligida 30 ming kishilik qo'shinni yuboradi. Ikki o'rtada jang 1221-yilning yozida Parvona dashtida bo'ladi. Jaloliddin janglar tarixida birinchi marta mo'g'ullarga qarshi kurashda yangi taktik usulni qo'llaydi: jangchilarga otdan tushib, jilovlarini bellariga bog'lashni va kamon bilan jang qilishni buyuradi. Tun qorong'usiga qadar davom etgan jangda ikki tomonning birortasiga ham zafar kulib boqmaydi. Ertasi kuni Qayqur no'yon harbiy hiyla ishlatmoqchi bo'ladi. U dushmanni yangi kuchlar kelib qo'shildi, deb ishontirish maqsadida kigiznamat va choponlar orasiga poxol xashaklar, sun'iy boshlar yasab ularni otlar ustiga o'tqazib qo'yadi. «Soxta jangchilar»ni tuyalar karvoni va aravalar orasiga joylaydilar. Bu hiyla Jaloliddin askarlarini dastlab ancha dovdiratib qo'yadi. Ularning ba'zilar, hatto chekinishga maslahat ham beradilar. Ammo sulton og'ir va bosqlik bilan avvalgi kundagi taktika asosida otdan tushib kurashni davom ettirishni tavsiya qiladi. Dushmanning bir necha hujumi qaytarilgach, sulton buyrug'i asosida chalingan karnay sadolari ostida Jaloliddin askarlari otlarga minib, shovqin-suronlar bilan mo'g'ullar ustiga tashlanadilar. Dushman tilka-pora qilinadi. Qayqur no'yon ozgina odam bilan Chingizxon huzuriga kirib boradi. Bu xabarni eshitgan Chingizxon dahshatga tushadi. U shu zahotiyoq o'zining barcha kuchlarini jamlab, sulton Jaloliddinni daf qilish maqsadida shaxsan o'zi otlandi.

Parvona dashtidagi g'alaba sulton Jaloliddinga qimmatga tushadi. Mo'g'ullar ustidan qozonilgan g'alabadan so'ng qo'lga kiritilgan

o'ljani taqsimlash paytida nizo kelib chiqadi. O'ljaga tushgan bir arabi ot uchun Xorazmshohning mo'tabar amirlaridan Sayfiddin O'g'roq bilan Hazora maligi Amin Malik janjallashib qoladilar. Qizishib ketgan Amin Malik tortishuv paytida O'g'roqning boshiga qamchi bilan tushiradi. Sulton Jaloliddin bu nizoni bartaraf qilmaydi. Xafa bo'lgan Sayfiddin O'g'roq 30 ming askari bilan ketib qoladi. Qabaqli turkman va xalaj sipohlari ham sultondan yuz o'giradilar. Natijada Jaloliddinning qo'shinlari yarmiga kamayib, kuchsizlanib qoldi.

Chingizxon ikki o'rtadagi masofani juda tez fursatda bosib o'tib G'aznaga yetib keladi va Jaloliddinni 1221-yilning kuzida ta'qib qila boshlaydi. Jaloliddin Chingizxonning ko'p sonli qo'shinlariga qarshi tura olmasligini payqab, avval G'aznaga, so'ngra Sind (Hind) daryosiga chekinadi. Chingizxon Sind daryosiga yaqinlashganda Jaloliddinning keyingi kuni daryoni kechib o'tmoqchi ekanligini eshitib, shu kechani o'zidayoq daryoning kechuv yo'lini to'sadi. U sulton qo'shinining orqadagi qismiga yetib olib, uni tor-mor qiladi. 1221-yil 9-dekabrda Jaloliddinning yarim oy shaklida joylashtirilgan hamd qanotlari bilan Sind daryosiga tiralgan oz sonli qo'shinni o'rab oladi. «Sulton Jaloliddin bin Sulton Muhammad Xorazmshoh, — deb yozadi Mirzo Ulug'bek, — o'zini suv-u olov o'rtasida ko'rdi, chunonchi bir tarafida keskir qilichlar olov sochardi, boshqa tarafida esa qonxo'r daryo turardi. Hech bir tomondan chiqib ketishning iloji yo'q edi. Noiloj jangga kirishdi. Bahodirlik otini kurash maydoniga solib, totor kofirlardan ko'pini halokat tuprog'iga qordi va hech bir kulfatsiz jang qildiki, agar Rustami doston tirik bo'lganda, unga bo'lgan muhabbat yopig'ini o'z yelkasiga solgan bo'lardi. Agar kumushtan Isfandiyor bu jangni mushohada qilganda, uning xizmatida qullik laozimini jonu dili bilan qabul qilgan bo'lardi¹».

Chingizxon Jaloliddinni tiriklayin qo'lga olishga farmon berdi. Xorazm bahodiri yetti yuzta mard yigitlari bilan jang maydoni o'rtasida arslonlardek jon berib jon olardi. «Qaysi tomonga ot choptirmasin, tuproqni qonga bo'yardi. Agar bu jangni Zolning o'g'li ko'rsa edi, u sulton Jalol (uddin)ning qo'lini o'pgan bo'lardi²». Ammo Chingizxon lashkari hisobsiz edi. Uning jang maydonidagi lashkari hisobsiz edi. Uning jang maydonidagi asosiy kuchlari parokanda bo'lish arafasida turgandi. Biroq pistirmadagi 10 ming

¹ *Мирзо Улугбек. Тўрт улус тарихи*, 182-бет.

² O'sha asar, 182-bet.

nafar saralangan lashkar jang oqibatini Chingizxon foydasiga hal qiladi. Sulton Jaloliddin vaziyatning g'oyat og'ir va mushkulligini hisobga olib, rafiqasi, onasi va farzandlarining dushman qo'lga tushishini istamay ularni Sind daryosiga cho'ktiradi. Chunki o'sha kuni mo'g'ullar Jaloliddinning qo'lga tushirilgan 7 yoshli o'g'lining yuragini tiriklayin sug'urib olgan edilar. O'zi esa qora to'riq otiga minib, so'nggi bora mo'g'ullarga hamla qilib, so'ng oti jilovini orqaga tortadi; Sovutini yelkadan tashlab, otiga qamchi bosadi va balandlikdagi qoyadan o'zini Sind daryosiga otadi. (Daryo qirg'og'idan to o'zan (suv)gacha o'n gazdan ortiqroq edi.) Jaloliddin daryoning narigi sohiliga o'tib oladi va ko'zdan g'oyib bo'ladi. Mirzo Ulug'bekning bergan ma'lumotlariga qaraganda, Jaloliddinning orqasidan daryoning narigi qirg'og'iga uning yana yetti jangchisi birga suzib o'tadi. Daryo qirg'og'iga kelib, bu voqeani kuzatib turgan Chingizxon taajjub va hayratdan yoqasini barmoqlari bilan tutib: «Otdan dunyoda hali bunday o'g'il tug'ilmagan. U sahroda sher kabi g'olib jangchi, daryoda esa nahang (akula) kabi botir. Qanday qilsinki, hali hech kim taqdir bilan, hech bir mojaroda teng kelolmagan. Lekin u mardlikning dodini berdi. Qazoyi qadar qarshisida qudrat qo'lini (mardona) ochdi. Mardlik bilan undan (qazo) qutulib bo'lmaydi. Nima qilsin-qilmasin bu ulug' Xudo ishidir»¹, — degan edi.

Dushmandan omon-eson qutulgan Jaloliddin o'zining oz sonli askari bilan Shimoliy Hindistonning bir chekkasiga o'tib, omonatgina jon saqlashga majbur bo'lgan edi. Bundan xabar topgan Shatra viloyatining podshosi chaqirilmagan mehmonlarning og'ir ahvolidan foydalanib, ularni daf qilmoqchi bo'ladi va hujum uyushtiradi. Ahvolining tangligini hisobga olgan Jaloliddin tavakkal qilib, Shatra podshosini yakkama-yakka jangga chorlaydi. Bu jangda g'alabaga erishgan sultonga Shatra podshosining mingta otliq va besh mingta yaxshi qurollangan jangchilari taslim bo'ladilar va uning tomoniga o'tadilar. Bu muvaffaqiyatdan so'ng tevarak-atrofdagi yangi-yangi kuchlar Jaloliddinga kelib qo'shiladilar. Bu mamlakatning eng katta lashkarboshisi Shamsiddin Eltutmish ham umumiy dushman— mo'g'ullarga qarshi kurashmoq maqsadida 30 ming otliq va 100 ming piyoda asl qurol tutgan askarlarini olib Jaloliddin huzuriga keladi. Lashkarboshi ixtiyorida 300 ta fil ham bor edi. Shu tariqa Jaloliddin

¹ Мирзо Улугбек. Тўрт улус тарихи, 183–184-бет.

Hindiston shimolida katta davlat barpo etadi, o'z nomidan kumush va mis tangalar zarb ettiradi, o'zi egallab turgan hududda soliq siyosatini joriy qiladi. U o'z davlati chegaralarini kengaytirib kuch to'plab, so'ng mo'g'ullar bilan hisob-kitobni bir yoqlik qilishni qalbining to'rida tugib qo'yadi. Jaloliddin Manguberdi ana shu maqsadda o'zining dastlabki harbiy yurishlarini Iroqqa lashkar tortishdan boshlaydi. Tez orada Iroq va Eronning obro'li xon va beklari Jaloliddin tomoniga o'tadilar. Misr va Suriya davlatlari ham sultonga elchi yuborib, u bilan birga qo'shilish istagini bildiradi. 1226-yilgacha Jaloliddin Ozarbayjon va Gurjistonni jang bilan egallaydi.

Mo'g'ullar sulton Jaloliddinni ta'qib qilishda hamon davom etar edilar. Shu maqsadda ular Ray shahriga hujum uyushtiradilar, 1227-yil 5-sentabrda sulton Jaloliddin Isfahon yaqinida Eronni mo'g'ullardan himoya qilib jangga kiradi va ular ustidan tarixiy g'alabaga erishadi. Bu jangda mag'lubiyatga uchragan mo'g'ullarning mashhur lashkarboshilaridan biri sanalgan Taynal no'yon Chingizxon o'rda-siga qaytar ekan, Jaloliddinni o'z davrining chinakam pahlavoni, podsho va lashkarboshilarning dohiysi deb baho bergan edi.

1227-yilda Chingizxon vafot etgandan so'ng biroz muddat chingiziylar o'z ichki ishlari bilan ovora bo'lib qoladilar va hatto ular Jaloliddin bilan yaqinlashishga qaror qiladilar.

1230-yilda sulton Jaloliddin Hilot shahrini qamal qilib turgan kezlar (taxminan aprel oyi)da singlisi Xonsultondan (Jo'chiga xotin bo'lgan, undan farzandi ham bor edi) xat oladi. Xatda quyidagilar yozilgan edi: «Sizning kuchingiz, sizning qudratingiz va mulklaringizning kengligi to'g'risidagi xabar qoon qulog'iga yetdi. Shuning uchun u siz bilan qarindosh tutinishga hamda sizlarning mulklaringiz Jayhun daryosi bilan chegaralanishi to'g'risida kelishib olishga ahd qildi: daryogacha bo'lgan barcha mulklar sizniki, daryo ortidagi mulklar uniki bo'ladi. Shuning uchun agar siz ularga (mo'g'ullarga) qarshi turish uchun kuch topsangiz, o'ch oling, ularga qarshi jang qiling, yengsangiz istaganingizni qilasiz. Yo'qsa, agar ular shuni istab turgan ekan, shundan foydalanib, ular bilan yarashing»¹. Jaloliddin bu xatni javobsiz qoldiradi. Ammo nachora, taqdir o'yini Jaloliddinga kutilmaganda oyoqostidan yana bir dushmani dunyoga keltiradi. Kichik Osiyodagi Ani sultoni Alovuddin Qayqubod o'z ixtiyori bilan Jaloliddinga kelib qo'shilgan bo'lsa-da, u bilan o'zaro

¹ Бунятов З.М. Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов, стр. 169.

kelisha olmaydi va Jaloliddinga qarshi fitna tayyorlaydi. Bu fitnaga Kichik Osiyodan tashqari Shom (Suriya), Shimoliy Mesopatamiya kabi davlatlar va boshqa bir qator shaharlarning hukmdor va beklari ham qatnashadilar. Jaloliddin bu fitnani nazar-pisand qilmaydi va e'tibor bermaydi. Jaloliddin bilan fitnachilar qo'shinlari o'rtasidagi jang 1230-yil 10-avgustda bo'lib o'tadi. Unda Jaloliddin qo'shinlari katta mag'lubiyatga uchraydi va u kichik bir guruh qo'shin bilan Ozarbayjon hududlariga chekinadi. Kuchsizlanib qolgan Jaloliddinni uning eski raqibi mo'g'ullar qo'li bilan yo'q qilishga qaror qilgan Ozarbayjondagi ismoiliylar hukmdori Alovuddin Muhammad III mo'g'ullarga yashirin maktub yo'llaydi. Unda Jaloliddin tormor qilinganligi va uning qo'shinlari juda oz sonli ekanligi xabar qilinadi. Mo'g'ullar Xorazm bahodirini qo'lga olish uchun maxsus katta qo'shin jo'natadilar. Jaloliddinning o'z a'yonlari va yaqinlari o'rtasida ham e'tibori keta boshlaydi. Hatto uning bosh vaziri Sharof Al-Mulk ham unga qarshi fitna uyushtiradi. Uning xatlaridan biri Jaloliddin qo'lga tasodifan tushib qoladi va u Sharof Al-Mulkni qatl etadi. Xorazmshoh Jaloliddin asta-sekin o'zining barcha bor-u bisoti va mulkidan ajraladi. Ular o'zlariga mustaqillik olib, Jaloliddinni tark etadilar. Taqdir undan yuz o'g'irganligiga chiday olmagan sulton maishatparastlik va ichkilikka beriladi.

1231-yilning avgustida tunda mo'g'ullar Jaloliddin Manguberdi qo'rasiga hujum qiladilar va shirakayf holatda yotgan sultonni qo'lga olib, otga bog'lab olib qochadilar. Yo'lda o'ziga kelgan Jaloliddin qo'lini bo'shatib, yonidagi mo'g'ul askarining qilichini tortib olib, ular bilan jang qiladi va ulardan o'zini ozod qiladi. Yolg'iz qolgan Jaloliddin Manguberдини endi qurd qaroqchilari qo'lga oladilar. U o'zini qaroqchilarning boshlig'iga tanishtirishga majbur bo'ladi: «Meni shu yaqindagi bek qo'lga topshirsang, ayniqsa, Shahobiddin G'ozi mulkiga eltsang, katta mukofot olasan, mening o'zim seni mingboshi qilib qo'yaman», deydi. Bu taklifga qaroqchilar boshlig'i rozi bo'lib, Jaloliddinning qo'lini bog'lab, xotinini unga qorovul sifatida qoldirib, ikkita ot olib kelish uchun qo'shni qishloqqa ketadi.

Shu payt qo'lida nayza ushlagan bir qurd paydo bo'ladi. U qo'li bog'liq asirning kimligini qorovul ayoldan so'raydi. Ayol uning sultonligini, eri qo'lga tushirganligini aytadi. Qurd esa bunga ishonmaydi. Uning akasini xorazmiylar Xilot qamali chog'ida o'ldirgan edilar. Shul bois akasining o'chini olish maqsadida qo'li bog'liq qurolsiz mahbusning ko'kragiga nayza sanchadi va o'ldiradi.

Bu g'oyatda alamli dramatik fojia 1231-yil 17–20-avgustlar orasida sodir bo'lgan. Ulug' vatandoshimiz Jaloliddin Manguberdining ayanchli taqdiri ana shu tariqa o'z poyoniga yetadi. Uning jasadi Mayafariqinga keltiriladi. Bu yerda uni Al-Malik va Al-Muzaffar hukmdorning vaziri bo'lgan amakisi O'tirxon taniydi.

Xorazmshoh Jaloliddin Manguberdining jasadi tunda Mayafariqinga yaqin joyda dafn etiladi. Uning qabrini hech kim haqorat qilmasin degan maqsadda u yer tekislab yuboriladi.

Tarixiy manbalarda Jaloliddin Manguberdi to'g'risida ham ijobiy, ham salbiy ma'lumot va xabarlarini uchratish mumkin. Ammo o'z davrining ulug' davlat arbobi, buyuk lashkarboshisi haqida kim qanday va nima deb yozishdan qat'i nazar, Jaloliddin Manguberdini hech kim An-Nasaviychalik yaxshi bilmagan va uning haqida bundan ortiqroq narsa yoza olmas edi, yoza olgan ham emas. An-Nasaviyning o'zi kim? Nasaviy Muhammad Ibn Ahmad Ibn Ali (tug'ilgan yili noma'lum—1249-yilda vafot etgan) tarixchi olim, Xuroson qal'asi (Ashgabat yaqinida) hokimi (1219–1221) bo'lgan. U mo'g'ullarga qarshi faol kurash olib borgan. Nasaviy 1224-yildan boshlab Jaloliddinning shaxsiy kotibi bo'lgan, uning mo'g'ullarga qarshi va boshqa harbiy yurishlarida bevosita ishtirok etgan. Nasaviy 1241-yilda arab tilida «Siyrat Us-Sulton Jaloliddin Manqburni» («Sulton Jaloliddin Manguberdining hayot yo'li») asarini yozgan. Bu asar XIII asrda fors tiliga tarjima qilingan, uning arabcha nusxasi Parij, Qohirada va forscha nusxasi Tehronda, ruscha tarjimasi Bokuda nashr etilgan. Ushbu asar asosida Z.M. Buniyotovning «Anushtegin — Xorazmshohlar davlati» (1097–1231) asari dunyoga kelgan.

An-Nasaviy o'zining yuqorida nomi tilga olingan asarida Jaloliddin Manguberdining haqqoniy qiyofasini, ichki kechinmalarini atroflicha, to'laqonli tasvirlab beradi: «...Yomg'ir maydalab urib yog'moqda. Sovuq yoqimsiz shamol esmoqda. Sulton o'z qo'shini bilan Hirot jangidan (1230) qaytmoqda. Oyning mo'ralashida ko'zim sultonga tushib qoldi. Sultonning ko'zlaridan tinmay yoshlar oqar, u bir nimalarni pichirlar edi. Diqqat bilan quloq soldim. Shunday so'zlarni eshitdim... «E, yaratgan Alloh! Nega meni oddiy cho'pon yoki dehqon qilib yaratmasdan sulton qilib yaratding. Ne gunohim uchun menga tinchlik bermaysan. Ne qilmishlarim uchun meni buncha quvg'inlikka duchor qilgansan. Na turmushimda, na yurishimda halovat bor»¹.

¹ Шахобиддин ан-Насавий. Жизнеописание султана Джелад ад-дина Манбурны Б., «ФЭН», 1975, стр. 193.

Shahobiddin an-Nasaviy o'z asarida Jaloliddin Manguberding shaxsiy fazilatlarini va xususiyatlarini oddiy va sodda ifodalay olgan: «U turk bo'lib, qora mag'iz yuzli, burni oldida qora xoli bor, o'rta bo'yli yigit edi. Fors tilida ham bemalol so'zlasha olar edi. U dovyuraklikda tengi yo'q, sherlar ichida sher edi. U kamtarin, jiddiy odam bo'lib, hech qachon baqirmas, so'kinmas, o'z atrofidaqilar oldida o'zini juda yaxshi, sipo tutar edi. U ko'p gapirmas, xaxolab kulmas, ahyon-ahyonda jilmayar edi. U adolatni hurmat qilar, o'z fuqarolariga nisbatan adolatli bo'lishga intilar edi. U o'z xalqining mushkul ahvolini yengillashtirishni yaxshi ko'rar edi. Biroq u yashagan to's-to'polon davr unga bunday xayrli savob ishni amalga oshirishga imkon bermadi. U hukmronlik qilgan davrdagi suronli voqealar uni zo'ravonlik ishlatishga majbur etib, uning tabiatini ma'lum darajada o'zgartirdi. Sulton Jaloliddin eng og'ir, murakkab sharoitlarda ham qat'iy tura oluvchi, eng qiyin sinovlardan ham sira qo'rqmaydigan, ularga befarq qarovchi odam edi»¹.

Albatta, Muhammad an-Nasaviydan o'tkazib, ortiqroq bir gap aytib Jaloliddin to'g'risida fikr yuritish mumkin emas. Biz shu narsani ayta olamizki, xalqimiz ona Vatanni Jaloliddindek sevuvchi farzandlari bo'lganligi bilan faxrlana di. Ammo biz qizil saltanat davrida millatimizning g'ururi, erk, ozodlik va mustaqillik uchun kurashda jonini tikkan Jaloliddin Manguberdi singari o'g'lonlarining nomlarini tilga ololmas edik. Mashhur shoir va adib Maqsud Shayxzoda «Jaloliddin Manguberdi» pyesasini yozganligi uchun ta'qib ostiga olingan edi. Chunki zukko shoir Jaloliddin Manguberdi tilidan o'z ona xalqiga quyidagicha murojaat qilgan edi-da!

*Ulug' davlat tiz cho'kmas, botir yo'lbormas,
Chinor sinar, egilmas, bedov ot hormas.
Bu dunyoda onasiz tug'ilgan kim bor?
Jon berganga jon bermoq, mardlarga darkor.
Onamizning onasi bo'lsa shu Vatan —
Ko'rlik afzal bu yurtni asir ko'rmoqdan.*

Mustaqillik yillarida O'zbekiston hukumati Jaloliddin Manguberding mo'g'ul bosqinchilariga qarshi kurashda ko'rsatgan mislsiz jasorati, Vatanga va o'z xalqiga sadoqat va cheksiz muhab-

¹ Шахобиддин ан-Насавий. Жизнеописание султана Джелад ад-дина Манбурны Б., «ФЭН», стр. 296–297.

batini qadrlash va uning porloq ruhini abadiylashtirish maqsadida «Jaloliddin Manguberdi tavalludining 800 yilligini nishonlash haqida» qaror qabul qildi (1998-y.). Qarorga ko'ra, uning yurti Xorazmda Jaloliddin Manguberdiga haykal o'rnatildi, katta ko'cha, maydon, jamoa korxonasi va xiyobonga uning nomi qo'yildi. Jaloliddin Manguberdi haqida videofilm, doston, pyesa va boshqa asarlar yaratildi. Jaloliddin Manguberdi ordeni ta'sis etilgan (2000-yil 30-avgust).

7. MO'G'ULLAR ISTILOSIDAN KEYINGI DAVRDAGI SIYOSIY, IJTIMOY VA IQTISODIY VAZIYAT

Mo'g'ullar istilosidan keyingi Movarounnahr va Xorazmdagi hayotni so'z bilan ifodalash g'oyatda og'ir. O'lkaning gullab turgan shahar va qishloqlari bamisoli kultepaga aylanadi, hayot izdan chiqadi, bir vaqtlar aholi gavjum bo'lgan vohalar bo'm-bo'sh bo'lib qoladi. Hali Chingizxon hayotligi chog'idayoq o'zi bosib olgan hududlarni farzandlari o'rtasida taqsimlab beradi. To'ng'ich o'g'li Jo'chiga Janubiy Sibir, Dashti Qipchoq, Itil (Volga) bo'yi, Shimoliy Xorazm va Darbandgacha bo'lgan yerlar tegadi. Jo'chi vafotidan so'ng bu yerlar uning o'g'li Botuxonga o'tadi. Ikkinchi o'g'il Chigatoyxonga Sharqiy Turkiston, Yettisuv, Movarounnahr, Xorazmning janubiy (markazi Qiyot shahri) hududlari, shuningdek, Balx, Badahshon, Kobul, G'azna va Sind daryosigacha bo'lgan yerlar beriladi. Uchinchi o'g'il O'qtoygacha Chingizxon o'zining kindik qoni tomgan vatani Mo'g'ulistonni va Xitoyni hadya qiladi. Kenja o'g'li Tuluga esa Xuroson bilan Eron tegadi. Chingizxon lashkarlarni ham farzandlari o'rtasida taqsimlab beradi. Ana shu tariqa mo'g'ullar zabt etgan bepoyon hududlarni uluslarga bo'lib, udel asosida boshqara boshlaydilar. Uluslar markaziy davlatga — xonlar xoni — «qoon» yoki «xoqon»ga bo'ysunar edi. Uluslar hokimi esa «xon» deb atalgan. Chingizxon vafotidan so'ng xonlar xoni — xon O'qtoygacha bo'lgan. Ulug' xoqonning poytaxti Qoraqurum shahri edi.

Movarounnahr va Xorazmning janubiy hududlari Chig'atoy ulusiga qarashli bo'lib, XIV asrning 40-yillariga qadar mavjud edi. Ulus poytaxti Beshbaliq shahri bo'lgan. Mo'g'ullar madaniy taraqqiyotda o'lkamizning yerli xalqlariga nisbatan juda qoloq edidar. Ularning bunday bepoyon va katta hududdagi mamlakatni boshqarish tajribalari yo'q edi. Shu bois mo'g'ullar mahalliy xalqlarning zodagon vakillari xizmatidan foydalanishga majbur edilar. Ana

shunday zodagonlardan biri bo'lgan xorazmlik savdogar Mahmud Yalavochga Movarounnahrni bevosita idora qilish topshirilgan. U o'ziga poytaxt qilib Xo'jand shahrini tanlagan.

Mo'g'ullar Mahmud Yalavoch boshchiligidagi o'lkadagi xalqlardan turli xildagi soliqlarni undirar edilar. «Kalon» deb ataluvchi soliq dehdonlardan olinadigan asosiy soliq edi va u hosilning 1/10 qismini tashkil etgan. Chorvadorlardan «Qopchur» solig'i olingan. Bu soliq turining miqdori har yuz bosh qora moldan birga teng edi. Bundan tashqari, «Yaso» qonuni bo'yicha aholidan davlat foydasiga «Shulsi» deb atalgan soliq undirilgan. «Shulsi»ning miqdori har bir podadan ikki yashar qo'y va qimiz uchun har ming otdan bir biyani tashkil etgan. Bular ham yetmaganday mamlakatdagi savdo yo'llarida joylashgan bekat — «Yom» (jom)larning xarajatlari ham aholi gardaniga qo'yilgan. Ularning miqdori shu darajada ko'payib ketar ediki, ba'zi hollarda har bir «yom» uchun 20 ot-ulov, so'yish uchun qo'ylar, sog'ish uchun sog'uvchisi bilan biyalar, aravalar va boshqa sarf-xarajatlar ajratilgan. Yuqorida sanab o'tilgan oliq-soliqlardan tashqari xalq ommasini yana mahalliy to'ralarning zulm va sitamlaridan ham azob va zahmat chekadilar. Ana shu tariqa aholi mo'g'ullar bosqinidan so'ng ikkiyoqlama zulm iskanjasida qiynaladi. Bosqinchi mo'g'ullarning va mahalliy zodagonlarning zulm va sitamlariga qarshi xalq bir necha bor kurashga ko'tariladi. 1238-yilda Buxoroga yaqin Torob qishlog'ida ko'tarilgan xalq qo'zg'olonini ana shunday qo'zg'olonlardan biridir. Bu qo'zg'olon tez orada Buxoro va uning atroflaridagi qishloqlarga yoyiladi. Unda mehnatkash dehqonlardan tashqari hunarmand va kosiblar ham qatnashadilar. Qo'zg'olonga Torob qishloqlik g'alvir ustasi, hunarmand Mahmud boshchilik qiladi. U mo'g'ullarga qarshi ozodlik, erk uchun, mahalliy zodagonlar va boylarga qarshi adolat va haqiqat uchun kurash bayroqchisi sifatida ona tariximizga kiradi. Mahmud Torobiy qo'zg'olonini mo'g'ullardan norozi bo'lgan Buxoro ruhoniylarining boshlig'i Shamsiddin Mahbubiy ham qo'llab-quvvatlaydi va qo'zg'olonchilarga qo'shiladi. Qo'zg'olonchilar mo'g'ul lashkarlarini Buxoro ostonalarida tor-mor keltiradilar. Mag'lubiyatga uchragan mo'g'ullar Karmanaga chekinadilar va Xo'janddan Mahmud Yalavoch yordamini kutadilar. Qo'zg'olonchilar safi kengayib boradi. Karmana ostonalarida qo'zg'olonchilar bilan mo'g'ullar o'rtasida qattiq va shiddatli jang bo'ladi. Bu jangda mo'g'ullardan 10 ming kishi o'ldiriladi. Ammo qo'zg'olonchilarning rahbari Mahmud

Torobiy va Shamsiddin Mahbubiyilar ham jangda halok bo'ladilar. Bu qo'zg'olon istiqboli uchun katta yo'qotish edi. Mahmud Torobiyning ukalari Muhammad va Ali qo'zg'olonga rahbarlikni o'z qo'llariga olgan bo'lsalar-da, ular yoshlik va tajribasizlik qiladilar. Xo'janddan yetib kelgan Mahmud Yalavoch qo'zg'olonni shafqatsizlik bilan bostiradi va uning qatnashchilaridan ayovsiz o'ch oladi. Qo'zg'olon ishtirokchilaridan 20 ming kishi qirib tashlanadi. Buxoro va uning atroflarida yana mo'g'ullarning Chig'atoy ulusi hukmronligi tiklanadi. Ammo qo'zg'olon xalq ommasining kelgindi bosqinchilar zulmidan sabr kosasi to'lib-toshganligini ko'rsatadi. Bu qo'zg'olon xalq ommasining bir yoqadan bosh chiqarib hamjihatlik bilan kurashga otlansa, mo'g'ullarni Vatan tuprog'idan haydab chiqarib, o'z ozodligi va mustaqilligini qo'lga kiritishi mumkin ekanligini aniq-ravshan namoyon etadi.

Mahmud Torobiy qo'zg'oloni bahonasi bilan markaziy hokimiyatdan Chig'atoy — Movarounnahr hukmdori Mahmud Yalavoch chetlashtiriladi. Unga qo'zg'olonni bostirishda sustkashlik qilganligi aybi qo'yiladi. Yalavochning o'rniga uning o'g'li Mas'udbek 1289-yilgacha Movarounnahrda hukmronlik qiladi. Mahmud Yalavoch ulug' qoon O'qtoy huzuriga yetib borgach, u Dasin (Pekin) shahriga hokim qilib tayinlanadi va 1250-yilgacha, ya'ni vafotiga qadar shu lavozimda turadi.

Shu narsa alohida e'tiborga loyiqki, mo'g'ullar Movarounnahrda qariyb bir yarim asr mobaynida hukmronlik qilgan bo'lsalar, shu davr mobaynida biror muddat bo'lsa-da, tinchlik osoyishtalik va barqarorlik bo'lgan emas. Chingizxon nasli namoyandalari, shuningdek, boshqa mo'g'ul qabila va urug zodagonlari markaziy va udel hokimiyatlari uchun talashib, boylik, yer, davlat hirsı havasi bilan bir-birlariga qarshi ayovsiz va shafqatsiz kurash olib bordilar. Bu kurash va tarfakashliklarning azobini esa oddiy mehnatkash xalq tortdi.

Saltanat birligini buzishga qaratilgan harakatlarning dastlabki ko'rinishlari hali Chingizxon hayotligi chog'ida ko'zga tashlangan edi. O'shanda Chingizxon o'z o'g'li Jo'chidan shu darajada qattiq gazablangan ediki, ota-bola o'rtasida qonli to'qnashuv bo'lishiga oz fursat qolgan edi. Faqat Jo'chining bevaqt o'limi tufayli bu dahshatli hodisa ro'y bermaydi. Jo'chi vafot etgach, uning o'g'li Botuxon bilan O'qtoyning o'g'li Quyuqxon o'rtasida kurash keskinlashadi. To'satdan Quyuqxon dunyoni tark etadi (1249) va yana ikki o'rtada urush bo'lmaydi.

Xullas, 1251-yilda Qoraqurumda chaqirilgan qurultoy chingiziyalar o'rtasidagi ziddiyatlarni biryozlik qilishi kerak edi. Unda Chig'atoy va O'qtoy avlodlari fitna uyushtirishda ayblanib qo'lga olinadilar. Qurultoydan so'ng ularning qarindosh-urug'laridan 77 amir qatl etiladi. Qurultoyda Botuxon va uning ukasi Berkaxonning qo'llab-quvvatlashi natijasida Tuluxonning bosh farzandi Munqa ulug' xoqon (1251–1259) etib saylanadi. Munqa davrida Chig'atoy ulusi tugatiladi. Ulu yerlari Munqa va Botuxon o'rtasida o'zaro taqsimlanadi. Faqat Chigatoyning nabirasi Olg'uxon Oltin O'rdaga qarshi keskin choralar ko'rib, 60-yillarda Chig'atoy ulusini qaytadan tiklashga muvaffaq bo'ladi.

Yuqoridagi voqealar shuni ko'rsatadiki, buyuk mo'g'ul davlati faqat nomigagina bor edi, xolos. Amalda esa har bir ulus o'zicha mustaqil bir xonlik, davlat edi va ular bir-birlariga nisbatan zimdan ish tutardi. Qulay bir fursat keldi deguncha ular bir-birlariga urushlar e'lon qilar, bir-birlarining mol-mulklerini talar edilar. Jumladan, 1272-yilda Eron taxtini boshqargan Tuluxonning ukasi Haloqxonning lashkarlari Oqbek boshchiligida Chig'atoy ulusi bo'lmish Movarounnahrqa bostirib kirib, Naxshob va Kesh shaharlarini talab, vayron qiladilar. 1273-yilda bunday ko'rgulik Buxoroning boshiga ham tushadi. Shahar talanadi va vayron qilinadi. «Mas'udiya madrasasi» va nufuzli kutubxona yondiriladi. Olg'uxon tomonidan yuborilgan uning Cho'loy va Qopon ismli o'g'illari Buxoroga yordam berish o'rniga shaharni talash va qirg'in qilish bilan shug'ullanadilar. Natijada Buxoro shahri bir necha yillar mobaynida bamisoli jonsiz qo'rg'onga aylanib qoladi.

XIII asrning ikkinchi yarmidan e'tiboran Chig'atoy mo'g'ullarining ma'lum bir qismi: ilg'or zodagonlar, savdogarlar va boshqalar madaniy jihatdan o'zlariga qaraganda ancha rivoj topgan mahalliy xalq ta'sirida o'troq hayot kechirishning afzalligini tushuna boshlaydilar. Bunda albatta mahalliy hukmdorlar ba'zi bir vakillarining olib borgan tadbirkorlik siyosati ham ma'lum darajada ijobiy o'rin tutgan. Bu borada Chig'atoy ulusining vakillaridan Qayduxon va mahalliy hukmdorlardan Mas'udbeklarning nomlarini tilga olish joizdir. Tolos vodiysida Chig'atoy ulusining xoni bo'lgan Qaydu 1269-yilda mo'g'ul shahzodalari va no'yonlarining qurultoyini chaqiradi. Unda qurultoy qatnashchilari «bundan keyin tog' va cho'llarda yashashga, shahar atroflarida manzil qurmaslikka, chorva mollarini ekinzorlarda o'tlatmaslikka va bekordan bekorga jarima va soliqlar olmaslikka» qaror qiladilar.

Movarounnahr hukmdori Mas'udbek esa shaharlarning ichki hayotini yaxshilashga katta e'tibor beradi, tovar-pul munosabatlarini tiklash maqsadida pul islohoti o'tkazadi. U o'lkaning 16 shahar va viloyatlarida, jumladan, Samarqand, Buxoro, Naxshob, Tarozi, O'tror, Xo'jand va boshqa shaharlarda bir xil vazn va o'lchovlarda yuqori qiymatga ega bo'lgan sof kumush tangalar zarb ettirib, muomalaga kiritgan. Bu ko'rilgan tadbirlar natijasida sekin-astalik bilan hayot jonlana boradi, hunarmandchilik, savdo va dehqonchilik yana izga tusha boshlaydi. Yozma manbalarga qaraganda, Chig'atoy xonlaridan bo'lgan Duvoxon davri (1291–1306)da Andijon shahriga asos solingan. Chig'atoy avlodlari o'troq madaniy hayotga intilib, o'zlari ham har tomonlama taraqqiy etadilar va asta-sekin mahalliy xalqlar bilan chatishib, qo'shilib, qorishib ketadilar. Ular o'z hokimiyatlarini mustahkamlash maqsadida islom dinidan foydalanadilar va uning keng tarqalishiga yordam beradilar. Chig'atoyning nabirasi Muborakshoh (1264) mo'g'ul hukmdorlaridan birinchi bo'lib islomni qabul qilgan.

O'troq hayot tarzini afzal ko'rgan va islom diniga xayrixoh bo'lgan Chig'atoy ulusi xonlaridan biri Kepakxon (dastlab 1309; ikkinchi bor 1318–1326) edi. U Tuvaxonning o'g'li bo'lib, qadimgi Nasaf shahridan janubroqda o'ziga saroy qurdiradi, bu joy Qarshi nomi bilan tarixga kiradi va Kepakxon davlatining poytaxti bo'ladi. Poyon Ravshanovning fikricha, Qarshi sarhadi kengayib, shu yillarda Naxshob va Nasaf ham uning tarkibiga kirib, qo'shilib ketadi. «Qarshi» so'zining ma'nosi to'g'risida adabiyotlarda har xil talqinlar bor. «Saroy» mo'g'ul tilida «qarshi» (A.R.Muhammadjonov, «O'zbekiston tarixi», 174-bet.) deb ataladi. «Qutadg'u bilig» dostonida «qarshi», so'zi ikki xil ma'noda talqin etiladi. Biri — «saroy», ikkinchisi — «qarama-qarshi turish» ma'nosi (636-bet)da, Zahiriddin Muhammad Bobur esa «Boburnoma»da: «Yana Qarshi viloyatidirkim, Nasaf va Naxshob ham derlar. Qarshi mo'g'ulcha ottur, go'rxonani mo'g'ul tili bila qarshi derlar. G'olibo bu ot Chingizxon tasallutidin so'ng bo'lg'on dur» (T.: 1960, 108-bet), deb yozadi.

Qashqadaryo vohasi toponimikasini atroflicha o'rgangan tilshunos olim To'ra Nafasov ham «qarshi» so'zining ma'nosini chuqur o'rgangandan so'ng uning qadimgi turk so'zi bo'lib, shahar nomi sifatida «qasr», «saroy» ma'nosida¹ ekanligini qayd etadi.

¹ *Нафасов Т.* Топонимы Кашкадарьинской области. АКД. Т., 1963, стр. 8.

Kepakxon Qarshida o'zining hukmronligi davrida davlatni idora qilish, iqtisodiy hayotni tartibga solish maqsadida ma'muriy va pul islohotlarini o'tkazadi. U davlatni viloyatlarga, ya'ni mo'g'ulcha «tumanlar»ga bo'ladi, mahalliy hokim va beklarga moslashtirib idora uslubida olib boradi.

Kepakxon mamlakatda ichki savdo-sotiqni tartibga solish, xorijiy davlatlar bilan tashqi savdo aloqalarini yaxshilash maqsadida ikki xil pul birligini yo'lga qo'yadi. Yirik kumush tangalar — dinor, mayda kumush tangalar — dirham, deb yuritilgan va ularning har ikkalasiga ham bir xil nom — «kepaki» berilgan edi. Bu pul birligi, hatto temuriylar davrida ham aholi o'rtasida muomalada bo'lgan.

Chig'atoy ulusi hukmdorlari davrida yerga egalik qilishning turt xili mavjud edi: birinchisi mulki devon deb atalib, bu davlatga qarashli yerlar edi; ikkinchisi mulki inju — xon noiblari va ularning avlod-ajdodlariga qarashli yerlar. Uchinchisi mulki vaqf — masjid, madrasa, xonaqo, mozor va maqbaralarga qarashli yerlar. To'rtinchisi — xususiy mulk yerlari. Yerlar va mulklarning kattagina qismi harbiy zodagonlarga, xon oldida alohida xizmatlari bo'lgan shaxslarga «iqto'» va «suyurg'ol» yer-mulklari tarzida bo'lib berilgan. Ular «iqto'dorlar» va «suyurg'ol egalari» deb atalib, har qanday soliq, oliq va to'lovlardan ozod qilinganlar. Yirik yer egalari mulklarida qaram bo'lib qolgan mayda dehqonlar «kadivarlar» deb yuritilgan va ular o'z xo'jayinlariga qarashli bo'lgan yerlarga hosilning 1/3 evaziga koranda bo'lib ishlab berar edilar.

XIV asrning 40-yillaridan e'tiboran Qarshi shahri mo'g'ul xonlaridan bo'lgan Qozonxonning poytaxtiga aylanadi. U Kesh — Samarqand hududlari oralig'ida «Zanjir saroy» nomi bilan ma'lum bo'lgan saroy barpo qiladi. 1347-yilda Qozonxon mahalliy turk zodagonlari tomonidan qattiq mag'buliyatga uchraydi va Qozog'on tomonidan o'ldiriladi. Ana shu tariqa Chig'atoy sulolasi hukmronligi barham topadi.

1269-yilda Chig'atoy ulusi ikki qismga: Yettisuv — Farg'onaning sharqiy qismi, Sharqiy Turkistondan iborat Mo'g'ulistonga va G'arbiy ulus, ya'ni Movarounnahr bo'linib ketgan edi. «Xorazmning sharqiy qismi ham G'arbiy ulusga qaragan»¹. 1348-yildan boshlab Movarounnahr, ya'ni Chig'atoy ulusi yerlariga hukmronlik qilish mo'g'ullardan bo'lgan To'g'lug' Temurga, 1363-yilda uning vafotidan so'ng esa o'g'li Ilyos Xo'ja ixtiyoriga o'tadi.

¹ Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. – Т.: «Ўқитувчи», 1994.

1340–1370-yillar mobaynida Movarounnahrda fitna, tarqoqlik va o'zboshimchalik shu darajada kuchayadiki, mo'g'ullar mahalliy hukmdorlar ustidan umuman nazoratni eplay olmaydilar, har bir viloyat, tuman va shahar amalda o'ziga-o'zi bek, o'ziga-o'zi xon edi. Jumladan, Chig'atoy ulusining g'arbiy qismida, asosan turk-mo'g'ul qabila boshliqlari hukmron bo'lib, ular markaziy qoonga bo'ysunmas edilar. Bu hol ulug' xonlarning viloyatlar ustiga lashkar tortishiga sabab bo'lardi. Kesh va uning viloyatida Hoji Barlos, Xo'jand viloyatida Boyazid Jaloir, Balx viloyatida 1358-yilda ovda o'ldirilgan turk amiri Qozog'onning nabirasi amir Husayn, Xuttalonda Kayxusrav hukmron edi. Xullas, XIV asrning 50-yillari oxirlarida Movarounnahrda hukm surgan tarqoqlik va beboshliklardan xalq ommasi to'yib ado bo'lgan edi.

8. XIII ASR — XIV ASRNING BIRINCHI YARMIDA MADANIY HAYOT

Mo'g'ullar bosqini o'lkamizning moddiy va ma'naviy madaniyati taraqqiyotini bir necha yuz yillar orqaga surib yubordi. Asrlar davomida xalqimizning aql-zakovati bilan bunyod etilgan go'zal shahar va qishloqlar, osmono'par tarixiy qurilish obidalar, binokorlik va me'morchilik san'atining nodir va betakror nusxalari yer bilan yakson qilindi, ularning kuli ko'kka sovrildi. Ayniqsa, ma'naviy merosimiz ko'rgan zararni til bilan ifoda etish qiyin. Yozma manbalar, nodir kitoblar yondirildi, oyoqostida toptaldi. Mo'g'ullar fan va madaniyat arboblari, olim-u fuzalolar, shoir va yozuvchilar — xalqimizning ming-minglab ulug' farzandlarini yoppasiga qirib tashladilar yoki qul qilib asir sifatida Mo'g'ulistonga olib ketdilar. Madaniy hayotga shu qadar katta zarba berildiki, uni XIV asrning yarmilariga qadar ham tiklab bo'lmadi.

XIII asrning ikkinchi yarmida va XIV asrning boshlaridan e'tiboran shahar va qishloqlarda xo'jalik hayotining jonlanishi bilan madaniy sohada ham ba'zi bir tarmoqlarning oyoqqa tura boshlashi ko'zga tashlanadi. Bu shaharsozlik, binokorlik va me'morchilikka aloqador bo'lgan sohalaridir. Shu davrda Movarounnahr va Xorazmda qad ko'targan va bizning kunlargacha yetib kelgan tarixiy san'at obidalarini misol tariqasida ko'rsatib o'tish mumkin. Buxoro shahridagi Sayfiddin Boharziy, Bayonqulixon maqbaralari, Samarqanddagi Shohizinda ansamblining Qusam Ibn Abbos

maqbarasining ziyoratxonasi, Ko'hna Urganjdagi Najmiddin Kubro va To'rabek xonim maqbarasi, Xo'janddagi (keyinchalik u harob bo'lgan) Duvoxon maqbarasi va boshqalar ana shular jumlasidandir. XIII asr o'rtalarida Buxoroda qurilgan «Mas'udiya» va «Xoniya» deb nomlangan ajoyib ikkita madrasa binosi va Ko'hna Urganjdagi balandligi 62 metrga teng bo'lgan ulkan qo'sh masjid dastasi ulug' xalqimiz moddiy madaniyatining buyuk namunasidir.

XIII asr va XIV asrning birinchi yarmida moddiy madaniyat bilan bir qatorda ma'naviy madaniyatda ham xalq o'z intilish va qiziqishlarini ifoda etganligini ko'ramiz. Bunda eng asosiy mavzu mo'g'ul bosqinchilarini la'natlash, unga nisbatan cheksiz nafrat va oliyjanob insoniy fazilatlar bo'lgan. Bu xalq og'zaki ijodida, yozma adabiyot va tarixiy asarlarda o'z ifodasini topdi.

Xalqimiz Chingizxon istilosiga nisbatan o'z nafratini «Bo'ji keldi, bo'ji keldi, Chingiz bilan Jo'chi keldi», deb ifoda etgan. Xalq og'zaki ijodida bosqinchilarga qarshi kurashishni tasvirlovchi afsonalar, ertaklardan namunalar bizning davrimizgacha yetib kelgan. Ana shunday xalq og'zaki ijodi durdonalaridan biri «Guldursun afsonasi»dir (Qoraqalpog'iston hududidagi Guldursun xarobasiga bag'ishlangan afsona). Bu afsonada mo'g'ullarga qarshi qahramonlarcha jang qilgan xalq ommasiga, o'zining hirs-havasi yo'lida xalqiga, millatiga xoinlik, sotqinlik qilgan podshoning qizi Guldursun obrazi qarama-qarshi qo'yiladi. Uning sotqinligi tufayli shahar xarobaga, kultepaga aylanadi, xalq qirg'in qilinadi.

XIII asr va XIV asrning birinchi yarmida Movarounnahr va Xorazmda yozma adabiyot namoyandalarining o'z yurtlarida badiiy ijod bilan shug'ullanishlari uchun umuman hech qanday imkoniyat yo'q edi. Mo'g'ullar qirg'inidan tasodifan qutulib qolgan adiblar, yozuvchilar, shoir va olimlar o'z ona Vatanlarini tark etib, o'zga mamlakatlarga boshpana izlab bosh olib ketishga majbur bo'ladilar. Ularning ko'plari Hindiston, Eron, Turkiya, Misr va boshqa Yaqin Sharq mamlakatlariga bosh olib ketadilar. Jumladan, buxorolik shoir, adib va adabiyotshunos Muhammad Avfiy, toshkentlik shoir Badriddin Chochiy, naqshoblik Ziyo Naqshabiy (Hindistonda), shoir Kamol Xo'jandiy, Nosir Buxoriy (Eronda) va boshqalar o'zga mamlakatlarda ijod qilganlar. O'rta Osiyodan borgan ijodkorlar boshqa mamlakatlarda bo'lsa ham o'z xalqining madaniyati va adabiyoti taraqqiyotiga xizmat qilganlar. Ayni vaqtda ular og'ir paytlarda o'zlari uchun ikkinchi vatan bo'lib qolgan mamlakat

xalqlari madaniyati taraqqiyotiga ham munosib hissa qo'shqanlar. Ularning ko'pchiligi bir necha tillarni bilar va shu tillarda ijod qilar edilar. Jumladan, asli balxlik Jaloliddin Rumiy Kichik Osiyoga borib fors-tojik va turk tillarida, Xusomiddin Osimiy fors-tojik turk va arab tillarida, Muhammad as-Samarqandiy turk, fors-tojik, arab va mo'g'ul tillarida asarlar yozadilar va hokazo. Bu davrda turkiy tilda ijod qilishga e'tibor, ayniqsa, kuchayadi. Natijada turkiy tillarni tadqiq qiluvchi bir qator qimmatli asarlar paydo bo'ladi. Masalan, taniqli olim Abu Xayyon turkiy tillarni o'rganishga bag'ishlangan to'rtta asar yaratgan. Jumladan, 1313-yilda Qohirada «Kitob ul-idrok lisonul atrok» («Idrok va turkiy tillar kitobi») asarini yaratgan.

Bu davrda badiiy ijod bobida qalam tebratgan so'z ustalarining kattagina guruhi so'fiylik — tasavvuf tariqati yo'lidan borganlar. Bu yo'nalishning ko'zga ko'ringan vakillaridan biri, o'z davrining mashhur adibi **Muslihuddin Sa'diy Sheroziy** (1219–1293)dir. Sheroziyning «Guliston» va «Bo'ston» asari va didaktik mazmundagi g'azallari unga nafaqat fors-tojik adabiyotida, balki dunyoviy obro' va e'tibor keltirdi. U o'z asarlarida ona diyorga mehr-u muhabbatni, oliyjanob vatanparvarlikni, insonparvarlikni ulug'laydi, zo'rlikni, noaxloqiy va yomon xulq-harakatlarni, kuchlilar o'zboshimchaligini qoralaydi va la'natlaydi.

PAHLAVON MAHMUD

(1248–1326)

XIII asrning ikkinchi yarmi va XIV asrning boshlarida Xorazmda shoir, mutafakkir va faylasuf **Pahlavon Mahmud** yashab ijod etgan. Uning tarjimayi holiga oid ma'lumotlar kam saqlangan. U Xiva yaqinida hunarmand oilasida dunyoga kelgan. O'zi ham po'stindo'zlik, telpakdo'zlik kasbi bilan shug'ullangan. U xalq orasida Pahlavon Mahmud nomi bilan tanilgan, chunki jismoniy jihatdan baquvvat bo'lgan. Rivoyatlarga qaraganda, u dunyoning juda ko'p mamlakatlarini kezgan, manman degan polvonlar bilan kurash tushgan. Lekin biror marta bo'lsa-da, uning kuragi yerga tegmagan. Hikoya qilishlaricha, Pahlavon Mahmud bir jangda Hindiston shohi Roy Ropoy Cho'nani o'limdan qutqarib qoladi. Buning evaziga hind shohi qachonlardir Hindistonga asir tushgan xorazmliklarni ozod qiladi. Otashin vatanparvar Xiva yaqinida mo'g'ullarga qarshi jangda kurashib halok bo'lgan Xorazm askarlarining qabri ustiga maqbara qurdiradi.

Ayni zamonda Pahlavon Mahmud ilm-ma'rifat bilan qiziqadi, «badiiy ijod bilan shug'ullanadi. U g'azal, ruboiy, masnaviy janrida samarali ijod qilgan shoir sifatida ham tilga olinadi. Pahlavon Mahmudni elga mashhur qilgan, avlodlar ehtiromini qozonishga sabab bo'lgan narsa, bu eng avvalo, uning otashnafas ruboiylaridir. Shoirning ijtimoiy, falsafiy qarashlari ham uning ruboiylari mazmunida aks etgan.

Pahlavon Mahmud o'sha davrda Xurosonda keng tarqalgan ilg'or mafkuraviy oqim — juvonmardlik yo'nalishida ko'plab ruboiylar ijod etgan. Shamsiddin Somibekning «Qomus a'lam» («Atoqli kishilar qomusi») va Lutf Alibek Ozarning «Otashkadan ozariy» asarlaridagi ma'lumotlarga qaraganda, u «Kanzul Haqoyiq» («Haqiqatlar xazinasi») nomli bir masnaviy ham yaratgan. Ularda faylasuf shoir Umar Hayyom yo'lidan borib, mardlik, jasurlik, oddiy kishilarga nisbatan shafqat va e'tibor, inson g'ururini baland ko'tarish, ezgu maqsad yo'lida halol va fidokorona kurash olib borish g'oyalarini ifodalaydi. Jumladan, u bir ruboiysida o'zi mansub bo'lgan oqim kishilari tabiatini umumlashtirib, quyidagi satrlarni bitadi:

*Biz shundaylardanmizki, charxning fili ham
bizni turtib o'tolmaydi,
Bizning shavkatimiz nog'orasi uchun osmonni
do'mbira qilib chaladilar.
Agar chumoli bizning safimizdan joy olsa,
Bizning davlatimizdan u sherga aylanadi.*

Xullas, Pahlavon Mahmud she'riyatida keng ma'nodagi hayotiy voqealar, insoniy kechinmalar, chuqur axloqiy, falsafiy qarashlar badiiy mahorat bilan ifoda etiladi.

RABG'UZIY

(XIII asr oxiri — XIV asr boshi)

XIII asr oxiri — XIV asr boshlarida yashab ijod etgan Burxonuddin o'g'li **Nosiruddin Rabg'uziy** Vatanimiz tarixida o'z munosib o'rniga ega. U Xorazmning Roboti O'g'iz degan joyida tavallud topgan. Rabg'uziy to'g'risida ma'lumot beruvchi uning «Qisasi Rabg'uziy» asaridan boshqa hech qanday ma'lumot bizgacha yetib kelmagan.

Bu kitobning muqaddimasida quyidagilarni o'qiymiz: «Bu kitobni tuzgan, toat yo'lida tizgan, ma'siyat yobonin kezgan, oz ozuqlug', ko'p yozuqlug' Robot o'g'uzining qozisi Burxon o'g'li Nosiruddun»¹. Demak, asar muallifi Xorazmning Roboti, O'g'uz degan mavzesida qozilik qilgan. Rabg'uziy uning taxallusidir. Nosiruddun Burxonuddun o'z asarini bir yil zahmat chekib, 710-yilning hut oyida (1311-yilning mart oyida) yozib tugallagan.

«Qisasi Rabg'uziy»ning XV asrda ko'chirilgan bir nusxasi Londonda, Britaniya muzeyida saqlanadi. XVI asrga mansub nusxasi esa Sankt-Peterburgda va keyingi asrlarga oid bir necha qo'lyozma nusxalari Toshkentdagi Sharqshunoslik ilmiy-tadqiqot institutining fondida saqlanmoqda. Asar «Qissasul-anbiyoyi Rabg'uziy» nomi bilan 1859–1881-yillarda Qozon shahrida besh marta chop etilgan. Toshkent toshbosmaxonasida bosilgan nusxasi ham bor.

«Qisasi Rabg'uziy» asari jami 72 qissadan iborat. Asarga asos qilib Qur'ondan bir qator lavhalar olingan. Shuningdek, Abu Is'hoq Nishopurning «Qissasul-anbiyo»sidan va islomga oid boshqa manbalardan foydalanilgan.

Asarda hikoya qilingan Odam, Shis, Idris, Nuh, Hud, Solih, Ibrohim, Ismoil, Is'hoq va boshqa payg'ambarlar, Xorut va Morut kabi farishtalar to'g'risidagi rivoyatlar shoir iqtidori va iste'dodining yuksakligidagina dalolat berib qolmasdan, ayni paytda u ilk o'zbek badiiy prozasining dastlabki namunasi sifatida ham qimmatlidir. Ularning aksariyati xalq og'zaki ijodi asosida vujudga kelgan. Bunga Luqmon haqidagi qissa — latifa yorqin misol bo'la oladi: «Bir kun Luqmon ekin ekmakka borur erdi. Xojasi aydi: «Bug'doy ekkil». Luqmon bordi, arpa ekdi. Xojasi aydi: «Bug'doy nechun ekmading?». Luqmon aydi: «Arpa eksam, ul bug'doy bo'lmasmuq». Xojasi aydi: «Hargiz arpa ekib, bug'doy bo'lmadi». Luqmon Hakim aydi: «Bas, gunoh qilursen, ul xayr yerin tutarmu?»

Ushbu latifaning so'nggida qissadan qissa chiqariladi: yomon ish aslo yaxshi ishning o'rnini bosolmaydi. Adolatsiz va insofsiz xoja qoralanadi.

Rabg'uziy qobiliyatli shoir ham bo'lgan. U «Qisasi Rabg'uziy»ning hikoya, latifa va qissalariga o'zbek va ba'zan arab tilida yozilgan parchalar, hatto g'azallar kiritadi. Xulosa shuki, Rabg'uziyning «Qisasi Rabg'uziy» asari o'zbek adabiyoti tarixining eng nodir asarlaridan biri sifatida ma'naviy merosimizdan mustahkam o'rin olgan.

¹ Носируддун Бурхонуддун Рабғузий. Қисаси Рабғузий. – Т.: «Ёзувчи». 1990, 10-бет.

JALOLIDDIN RUMIY**(1207—1273)**

Xalqimizning ajoyib farzandlaridan biri buyuk shoir va tasavvuf ilmining yetuk vakillaridan bo'lmish faylasuf olim **Jaloliddin Rumiy**dir. Asli Balxda tug'ilgan ulug' alloma va mutafakkrining otasi Bahovuddin o'z davrida tanilgan olim bo'lgan, Najmiddin Kubroning shogirdi edi. Mo'g'ullar istilosi tufayli Jaloliddin Rumiy otasi bilan vatandan chiqib ketishga majbur bo'ladi va Kichik Osiyo (Quniya) ga borib o'qiydi hamda mudarrislik qiladi. U fors-tojik arab va turkiy tillarda ijod qilib, o'zining mashhur asarlarini yaratadi. Jaloliddin Rumiyga E.Bertels yuksak baho bergan: «Jaloliddin lirikasi bu sohada bashariyat erishgan eng buyuk yutuqlardan biridir. Agar u G'arbda kengroq ma'lum bo'lganida uning nomi jahon adabiyotining Sheks-pir, Gyote, Pushkin kabi gigantlar qatoriga o'tishi shubhasiz edi»¹.

Jaloliddin Rumiyning ijodi Fariduddin Attor (1151–1221)- ning ta'sirida shakllangan. Fariduddin Attor Nishopurda bo'lgan chog'ida Rumiy bilan uchrashadi va o'zining «Asrornoma» asarini tuhfa tariqasida beradi. Uning Shams Tabriziyga bag'ishlab yozgan she'riy devoni o'sha davrda «Devoni Shams Tabriziy» nomi bilan mashhur bo'lgan. Bu devon 30 ming baytdan iborat edi. Jaloliddin Rumiy o'zining 27 ming baytdan iborat «Masnaviy Rumiy»ini qariyb o'n yil davomida yozib tugallagan. Bu asar, Alisher Navoiy so'zlari bilan aytganda, «qoyili masnaviy ma'naviy g'avvosi bahri yaqin»ligi bilan ajralib turar edi. Shoir o'zining masnaviysida xalq hikoyalari asosida mazmunli, yumorga, badiiyatga boy jonli novellalar yaratgan. Ularda usta adib o'z asarining qahramonlarini hayvonlar nomi bilan atab, mistik tushunchalarni emas, real g'oyalarni ilgari suradi, hayotiy voqea va hodisalarga ishora qiladi.

Jaloliddin Rumiy ayni zamonda buyuk faylasuf ham bo'lgan. U «Mavlaviy» nomi bilan ataluvchi tasavvuf maktabining asoschisidir. Faylasufning «Masnaviyi ma'naviy» va «Fihi mo fihi» («Unda qanday bo'lsa, bunda ham shunday») asarlarida hurfikrlilik va nazariy tafakkur, taraqqiyot muammolari ilgari suriladi. Uning falsafiy dunyoqarashidagi asosiy g'oya zo'rlik va zulmni qoralash, haqiqat va adolatni tarannum etishdan iboratdir. Allomaning fikricha, inson o'z xulqini idora qilishda ozoddir, ya'ni yomon xulqdan qutulib yaxshi

¹ Бертельс Э. Очерки истории персидской литературы. – Л.: 1928, стр. 33.

xulqqa intiladi. Xullas, Jaloliddin Rumiyning badiiy va falsafiy-ilmiy merosi xalqimizning ma'naviy boyligidir, u asrlar osha avlodlarga xizmat qilaveradi.

BADRIDDIN CHOCHIY

(1285—1344/45)

Mo'g'ullar bosqini tufayli o'zga yurtlarga bosh olib tarki vatan etgan shoir, adib, olim va mutafakkirlardan biri **Badriddin Chochiy**dir. U Choch (Toshkent)da tavallud topgan, Samarqand va Buxoroda yigitlik yillarini o'tkazadi, ilm-ma'rifat bilan oshno bo'ladi. Chochiy 1332–1333-yillarda Makkai mukarramadan qaytishda Dehlida to'xtaydi va mo'g'ullar zulmi hukm surayotgan o'z ona Vataniga qaytib kelishga jur'at qila olmasdan o'sha yerda qolib ketadi. U To'g'luq Muhammad saroyida xizmat qilgan. Yozma manbalarga qaraganda, Chochiy Movarounnahrda yashagan kezlarida turkiy tilda she'rlar bitgan va omma orasida shuhrat qozongan edi. U Hindistondagi faoliyati davomida o'sha davrning asosiy adabiy tillaridan bo'lgan fors-tojik tilida ijod qilgan. «Tazkirayi Husayniy»da yozilishicha, u 6 ming baytli lirik devon tuzgan. Baxtovorxonning «Me'rotul olam» («Olamning ko'zgusi») asarida qayd etilishicha, Badriddin Chochiy 35 ming baytli «Shohnoma» asarini yaratgan. Undan bizgacha o'limidan bir yil muqaddam tuzilgan «Sharhi qasoidi Badri Chochiy» yetib kelgan. Unda 70 dan ziyod qasida, ko'pgina ruboiylar, qit'a va g'azallar jamlangan.

Sadriddin Ayniyning fikricha, Badriddin Chochiyning she'rlari juda murakkab usulda bitilgan, atoqli hind olimi, «Riyosul-lug'at» kitobining muallifi Riyosiddin binni Jaloliddin Mustaf o 1256- (1840/41) yilda Badriddin Chochiy asarlarini kitobxonlarga yetkazish maqsadida ularga sharh sifatida «Kashful asror» («Sirlarning ochilishi») asarini yozgan.

Badriddin Chochiy buyuk so'z san'atkorlaridan biridir. Uning ijodiy durdonalari bo'lgan asarlari chuqur ijtimoiy-falsafiy mazmuni, yuksak badiiyligi bilan ajralib turadi. Ammo Badriddin Chochiyning ijodi yetarli darajada o'rganilgan emas.

Shunday qilib, XIII asr va XIV asrning birinchi yarmi tariximizning eng og'ir kechgan davrlaridan biridir. Bu davrda hukm surgan mo'g'ullar istilosi va zulmi o'lkamiz xalqlari hayotida og'ir iz qoldirdi, madaniy taraqqiyotni bir necha o'n va yuz yillar orqaga

surib yubordi, ammo uni abadul-abad taraqqiyotdan to'xtatib qola olmadi. Ozodlik hurlik va erkka tashna ulug' avlod-ajdodlarimiz mo'g'ullar zulmiga qarshi kurashdilar, ma'rifatga, ziyoga va nurga intildilar va nihoyat bosqinchi galalarni Vatanimiz hududidan ulotqirib tashladilar. Jonajon ona tariximizning bu oltin davri ulug' bobokalonimiz Sohirqiron Amir Temur faoliyati bilan bog'liqdir.

Nazorat savollari

1. Mo'g'ul ulusi haqida ma'lumot bering.
2. Mo'g'ullar va Chingizxon saltanati haqida nimalarni bilasiz?
3. Chingizxon va Xorazmshoh o'rtasidagi o'zaro diplomatik munosabatlar qanday bo'lgan?
4. Xorazm davlatidagi siyosiy, ijtimoiy vaziyat qanday edi?
5. Chingizxonning xorazmshohlar saltanatiga qo'ygan ilk qadami qayerdan boshlandi?
6. Chingiziylar hujumiga qarshi Xorazmshohlarning munosabati va qarshiligi qanday bo'lgan?
7. Urganj fojiasiga sabab bo'lgan asosiy omil nima?
8. Jaloliddin Manguberdi jasoratini izohlab bering.
9. Manguberdi jasoratining siz uchun ahamiyatli jihatlarini sanay olasizmi?
10. Mo'g'ullar istilosi davrida O'rta Osiyoda ijtimoiy, iqtisodiy hayot darajasi qanday bo'lgan?

IX BOB

AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRI (XIV asrning ikkinchi yarmi — XV asr)

1. AMIR TEMURNING TARIX SAHNASIGA CHIQISHI

Amir Temur
(1336. 09.04–1405.18.02)

Bu siymo mard, tanti, halol va g'ayratli xalqimizni birlashtirishda, jipslashtirishda, imon-oqibatli bo'lishda, qudratli kelajagimizni qurishda bizga yangi-yangi kuch-quvvat va shijoat bag'ishlaydi.

Islom KARIMOV

Amir Temur, Sharafuddin Ali Yazdiyning bergan ma'lumotiga ko'ra, hijriy 736-yil (milodiy 1336-yil 9-aprel)-da Qashqadaryo vohasining Shahrisabz (Kesh) atrofida Xo'ja Ilg'or qishlog'ida, hozirgi Yakkabog' tumanida, Tarag'ay xonadonida tavallud topgan.

Rivoyat qilishlaricha, Tarag'ay Bahodir kunlarning birida g'alati tush ko'radi. Tushida bir nuroniy odam uning qo'lga qilich tutqazadi. Islomga e'tiqodi kuchli bo'lgan Tarag'ay ertasiga bomdod namozidan keyin piri shayx Shamsuddindan ko'rgan tushining ta'birini so'raydi. Shayx unga «sen o'g'il ko'rasan, bu o'g'lon dunyoni zabt etadi», deydi. Chindan ham oilada o'g'il tug'iladi.

Temur yoshligidan yaxshi ta'lim va tarbiya oladi. Shu boisdan «Temur savodsiz bo'lgan», degan uydirmalar haqiqatga to'g'ri kelmaydi.

Temur o'smirlik yoshidayoq Qur'onni yod bilgan. Uni ulamolar imtihon qilishib, quvvayi xotirasiga tasannolar aytishgan. O'n ikki yoshga to'lganida u: «bolalarcha o'yinlardan orlanadigan bo'ldim va vaqtimni o'zimga tengqur o'spirinlar bilan o'tkazishga harakat qildim»¹, deydi.

¹ *Амир Темур Кўрагон. Зафар йўли.* – Т., «Нур», 1992. 31-бет.

Temur 16–18 yoshida qilichbozlik, nayzabozlik va shikor (ov) qilish san'atini mohirona egallaydi va 20 yoshida esa abjir chavandoz bo'lib yetishadi. Endi u o'z tengqurlarini guruhlariga bo'lib, jang mashqlarini o'tkaza boshlaydi.

Bo'lajak Sohirqiron o'n olti yoshgacha faqat diniy emas, balki dunyoviy fanlar — tarix falsafa, geografiya, hisob va boshqa ilmlardan ham xabardor bo'lgan.

17 yoshga to'lganida otasining butun mulkini o'zi mustaqil boshqara boshlagan: «...Men, — deydi Temur, — otamning barcha yilqi va mollarini to'pladim; qo'ylarni yuz-yuztalab ajratdim. Qo'chqorlarini sovliqlaridan ajratdim. Otamning har o'n quliga birini boshliq qilib qo'ydim»¹.

Rivoyatlarga ko'ra Tarag'ay o'zining e'tiqod qo'ygan piri Shamsuddin Kulolga o'g'lini olib borib, unga ham pir bo'lishga qo'l oldiradi. Temur Shamsuddin Kulol huzuriga borganida u bo'lg'usi Sohirqironga yettita non va bir qism holvani berib: «Mana shu yettita nonni yegin, shunda sen yerning yetti iqlimiga, butun dunyoga hokim bo'lasan», — deydi. «Men nonlarni ehtiyot qildim; bu menga Alloh ato etgan barakatning boshlanishi edi», deydi Temur. Bo'lg'usi Sohirqiron o'zining keyinchalik qo'lga kiritgan barcha zafarlarini pir-u ustozlari Shayx Shamsuddin Kulol va Sayyid Baraka nomlari bilan bog'lagan edi.

Yuqorida keltirilgan fikr-mulohazalar va dalillardan ko'rinib turibdiki, Temur yoshligidan juda tadbirkor, ishning ko'zini biladigan kishi bo'lgan, u ayniqsa, boshqaruvning nozik ko'pchilik uchun tushunish qiyin bo'lgan sirlarini yaxshi o'zlashtiradi. Temur dunyoqarashida davlatga, harbiy ishlarga bo'lgan qiziqish juda erta uyg'onadi. U jismonan juda baquvvat bo'lgan. Chavandozlik va suvoriylik uning eng yaxshi ko'rgan mashqi bo'lgan. U shu darajada mohir ediki, amir Qozog'on e'tiboriga tushib, unga 1355-yilda nabirasi O'ljoy Turkonni xotinlikka beradi. Temurning shaxsiy qiyofasi, kuch-qudrati to'g'risida Ibn Arabshohning quyidagi iboralari g'oyatda asoslidir: «Amir Temur jismu jasadi kelishgan, qaddi-qomati tik uzun bo'yli, go'yoki qadimgi pahlavonlar avlodlari misoli bo'lib, boshi katta, g'oyatda kuchli va salobatli, ajoyib bo'lalilik, oqish yuzini och qizil rang jonlantirgani bilan hech bir dog'siz, bug'doyrang emas. Qo'l-oyoqlari baquvvat, yelkalari

¹ *Амир Темур Кўрагон*. Зафар йўли. — Т., «Нур», 1992. 31-бет.

keng, barmoqlari yo'g'on, pochalari go'shtli, bo'yi basti kamoliga yetgan, sersoqol, ikki ko'zi bamisoli ikki shamdek bo'lsa-da, shodligi bilinmas, yo'g'on ovoqli edi, u o'limdan qo'rqmas, yoshi saksonga yetgan bo'lsa-da (Ibn Arabshoh albatta bu joyda asossiz fikr yuritadi — *mualliflar*) iztirobsiz, vazmin, badani to'la va pishiq bo'lib, go'yo zich (qalin) tosh misoli qattiq edi. U hazil-mazax va yolg'onni yoqtirmas, o'yin-kulgi-yu ko'ngilxushlikka maylsiz, garchi unda o'ziga ozor yetadigan biron so'z bo'lsa ham haqiqat (to'g'ri so'zlik) unga yoqar edi. U bo'lib o'tgan ishga aziyat chekmas va qo'lga kiritiladigan yutuqlardan shodlanmas edi»¹.

Sohibqiron Amir Temur tarixan o'ta murakkab vaziyatda, XIV asrning 60-yillarida siyosat maydoniga chiqadi. Bu davrda mo'g'ul hukmdorlari o'rtasida toj-u taxt, davlat va mol-dunyo uchun bo'lgan kurashlar shu darajada kuchayib ketadiki, bu Chig'atoy ulusiga qarashli hududlarda tarqoqlikning avj olib ketishiga sabab bo'ladi. Mahalliy viloyat hokimlarining o'zboshimchalik bilan qilgan harakatlari natijasida Chig'atoy ulusiga qarashli Movarounnahr hududida o'nlab mustaqil bekliklar vujudga keladi. Shahrisabzda Hoji Barlos, Xo'jandda Boyazid Jaloyir, Balxda Amir Husayn, Shibirg'onda Muhammad Aperdi Nayman, Ko'histonda Amir Sotilmish, Arhang saroyda O'ljoy Aperdi va boshqalar o'zlarini hokimi mutlaq deb hisoblashardi va bir-birlari bilan yovlashib saltanatni talon-taroj qilar edilar. Bir tomondan, mo'g'ul xonlari tomonidan o'tkazilayotgan zug'umlar, ikkinchi tomondan esa mahalliy hokimlar o'rtasida to'xtovsiz davom etayotgan nizo va urushlar o'lkani mushkul ahvolga solib, oddiy xalq ommasining turmuhini og'irlashtiribgina qo'ygani yo'q, ayni zamonda boy va zodagonlarning ham manfaatlariga putur yetkazadi. Shu boisdan ham o'lkada tarqoqlikka barham berish, markazlashgan kuchli davlat hokimiyati barpo etish va so'ngra mo'g'ullarning istibdodidan ozod bo'lishga intilish g'oyasi tobora kuchayib boradi. Xalqning ana shu istak va orzusini birinchilar qatorida tushungan mahalliy amirlardan biri Temurbek edi. Tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, 1358-yilda amir Qozog'onning o'g'li Abdullohga qarshi kurash boshlagan mo'g'ul amiri Bayon Sulduz yonida Hoji Barlos ham bo'lgan. Ular amir Abdullohga qarshi ittifoq bo'lib, qo'lga kiritilgan viloyatlarni o'zaro taqsimlab olish sharti bilan kurashganlar. Ular

¹ *Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. 2- китоб, – Т., «Мехнат», 1992, 65-бет.*

o'z niyatlarini qisman amalga oshiradilar. Bayon Sulduz bilan Hoji Barlosdan yengilgan Abdulloh Andarab tomonga qochib ketadi. Bayon Sulduz bilan Hoji Barlos Movarounnahr yerlarining bir qismini egallab oladilar va uni o'zaro taqsimlab idora eta boshlaydilar. Kesh viloyati Hoji Barlos ixtiyoriga o'tadi. Ana shu tariqa 1358-yilda qariyb bir yarim asrdan so'ng Movarounnahrning bir qismida hokimiyatni boshqarish mahalliy aholi vakili qo'lga o'tadi.

Shu paytgacha qadar yozilgan darslik va qo'llanmalarda bu masala yetarli darajada yoritilmay kelgan. Tarix darsliklarini o'qigan o'quvchida shunday bir mavhum fikr paydo bo'lar ediki, Movarounnahrda Mahmud Torobiy qo'zg'olonidan so'ng mo'g'ullarga qarshi hech qanday harakat bo'lmagan. To'g'ri, XIV asrning 30-yillarida Xurosonda mahalliy aholining vatanparvar va ilg'or qismi bo'lgan sarbadorlarning (mo'g'ullarga qarshi kurashda o'z boshlarini dorga tikishga rozi bo'lganlar) mo'g'ullardan kichik bir hududni ozod qilganliklari, o'z davlatlarini barpo etib, hatto Sabzovor shahrini bu davlatning poytaxtiga aylantirganliklari ta'kidlanadi. Ammo Shahrisabzning Movarounnahrda birinchi bo'lib (1361–1362-yil oralig'ida Samarqandda ham sarbadorlar mo'g'ullarni tor-mor qilib, hokimiyatni qo'lga kiritadilar) 140 yillik mo'g'ullar hukmronligidan so'ng ozodlikka erishganligi kabi muhim masala chetlab o'tilgan. Holbuki, sarbadorlar harakati ta'siri ostida Movarounnahrning Samarqanddan boshqa shaharlarida, xususan Kesh bekligida ham aholining katta bir qismi erk va ozodlik uchun g'ayrat kamarini mahkam bog'lagan edi. Hatto bu harakatga nisbatan xayrixohlik bilan qaraganlar safida Temurning ham bo'lganligi uning keyingi faoliyatida ko'zga yaqqol tashlanadi.

Albatta, Movarounnahrda bo'layotgan bunday harakatlarga Mo'g'ulistonning ulug' xoqonlari tomoshabin sifatida befarq qarab tura olmas edilar. 1348-yilda Tug'luq Temurning Mo'g'uliston taxtini egallaganligini ta'kidlagan edik. U Chig'atoyning nabirasi Duvoxonning o'g'li Eminxo'janing arzandasi edi. Tug'luq Temur 18 yoshida amir Po'lodchi taxtiga ko'tarilgan, 24 yoshida islomni qabul qilgan bo'lib, Movarounnahrni bosib olishni shar'an o'ziga haqli deb bilar edi. Ana shu o'y va rejalar bilan Tug'luq Temur 1358-yilda katta qo'shin bilan Kesh tomon yuradi. Uning katta kuch bilan kelayotganligi va yo'l-yo'lakay erishgan g'alabalarini eshitgan Kesh hokimi Hoji Barlos vahimaga tushadi, chunki u oz

sonli qo'shinlari bilan Tug'luq Temurdek katta kuchga qarshi tura olmasdi va hech kimning yordamiga ko'z tika olmas edi. Negaki, atrofdagi amirlarning hammasi mo'g'ullardan bo'lgan. Hoji Barlos Tug'luq Temurning asosiy zarba kuchi o'ziga qarshi qaratilganligini aql va farosat bilan to'g'ri tushunib, Xurosonga qochib ketishdan boshqa chorani topa olmaydi. Uni qo'riqlab borayotganlar safida amakivachchasi Temur ham bor edi. Hoji Barlos mana shunday og'ir bir vaziyatda nima qilish kerakligini undan so'raganda, Temur Hoji Barlosga Tug'luq Temur bilan urush qilib o'tirmasdan uning huzuriga borishni maslahat beradi. Albatta, Hoji Barlos Tug'luq Temur huzuriga bora olmas edi, chunki u hokimiyatni kuch bilan olgan edi. Hoji Barlos Chingizxon avlodiga qarshi qo'l ko'targan kishi hech qachon kechirilmaganligini yaxshi bilar edi. Shu bois u Temurning maslahatiga quloq solmaydi, o'z odamlari va mol-mulki bilan Jayhundan o'tib Xurosonga boradi. Yurt boshiga mana shunday og'ir kun tushganda Temur xalq bilan birga bo'lishga va Tug'luq Temur xizmatiga kirishga qaror qiladi. «Lekin, — deydi Temur, — mening askarlarim va qaramog'imdagi odamlarim Tug'luq Temurga bo'ysunishimni istamasliklarini aytdilar, chunki mening hukmim ostida mamlakat osoyishtalikka erishgan bo'lib, o'zining mustaqilligini qurol bilan himoya qilishga tayyor edi. Xalqning barcha iltimoslariga men hozir Tug'luq Temurga qarshi chiqib jang qilishning keragi yo'qligini va uning askarlari juda ko'pligini hamda hozir unga bo'ysunishdan boshqa iloj yo'qligini aytdim»¹.

Temurbekning mo'r-malahdek Shahrisabz tomon bostirib kelayotgan dushmanga peshvoz chiqishga ahdi o'lim va hayot garovi edi. Tug'luq Temur va uning atrofidagi ochko'z amirlar katta sovg'a-salomlar bilan hurmat va tavoze ila ularga peshvoz chiqqan Temurbekni issiq qabul qiladilar. Temurbek esa o'z navbatida uning ishonchiga kirib, o'z maqsadiga erishishi yo'lida ish tutadi. Tug'luq Temur o'ziga nisbatan Temurbekning sadoqatini his eta boshlagach, Mo'g'ulistondagi amirlar isyonini tinchitish maqsadida Movarounnahrni boshqarib turish yorlig'ini Temurga berib, o'zi Jeta tomonga ketadi. «Men, — deydi Amir Temur, — butun Movarounnahr viloyatiga, to Jayhun daryosining sohillarigacha yerlarga hukmron bo'ldim... Men tajribamdan shuni bildimki, yuz ming otliq askar qila olmagan ishni bir to'g'ri tadbir bilan amalga

¹ *Амир Темур Кўрагон*. Зафар йўли. — Т., «Нур», 1992. 49-бет.

oshirish mumkin ekan»¹. Ammo Temur mo'g'ullarga uzoq vaqt xizmat qilmaydi. 1360/61-yili Tug'luq Temur o'z ahidini buzib, Movarounnahrda ikkinchi marta qo'shin tortib kelib, hokimiyatni Temurdan olib, tajribasiz yosh o'g'li Ilyosxo'jaga topshiradi. Temurni esa unga bosh qo'mondon (sipoh-solor) va maslahatchi qilib tayinlaydi. Temur ana shu davrdan boshlab Ilyosxo'jaga xizmat qilishdan bosh tortadi va markazlashgan mustaqil davlat barpo qilish uchun mo'g'ullar istibdodiga qarshi kurashadi.

2. AMIR TEMURNING SAMARQAND TAXTI UCHUN KURASHI

Amir Temurning Samarqand taxti uchun kurashi davri 1361–1370-yillarni o'z ichiga oladi. Bu maqsadga erishish yo'lidagi dastlabki qadamni u o'z xotinining akasi, Balx viloyatining hokimi amir Husayn bilan yaqinlashib, Ilyosxo'jaga qarshi kurashdan boshlaydi. Temurning haq va adolat yo'lida boshlagan qutlug'ishining shiori «Rosti-rusti» bo'lib, uning ma'nosi «Haqgo'y bo'lsang najot topasan», demakdir. U o'zining barcha faoliyatida shunga amal qilib yashadi. Temur Movarounnahrni mo'g'ullar zulmidan ozod qilishni va markazlashgan kuchli davlat tuzishni o'z oldiga bosh maqsad qilib qo'ygandi. Shuning uchun u Ilyosxo'ja qo'l ostida bo'lishni istamas edi. Temurning bu yo'ldagi xatti-harakatlari Ilyosxo'jaga yoqmas edi. «Temur tuzuklari»da yozilishicha, Ilyosxo'ja otasi Tug'luq Temurga xat yozib: «Temur bizga qarshi isyon tug'ini ko'tardi»², degan. Xon o'z navbatida Temurni o'ldirish to'g'risida yorliq jo'natadi, lekin bu yorliq Temur qo'lga tushib qoladi. Bu hujjatdan xabar topgan Temur qarshi qat'iy choralar ko'rish uchun jasur va qat'iyatli jangchilarni to'plashga qaror qiladi. Temur o'z yigitlari bilan birgalikda Badaxshon tomon chekinib, maslakdoshlar qidiradi, so'ng Badaxshondan Xorazm tomon yuradi. Xorazm sari yo'l olgan Temur yo'l-yo'lakay Balxda to'xtab uncha katta bo'lmagan kuchi bilan Amir Husaynni o'z yo'lga tortadi.

Amir Temurning Xorazmda paydo bo'lganligidan xabar topgan va uni o'ldirish to'g'risida Ilyosxo'jadan maxsus topshiriq olgan Xiva hokimi To'kal Bahodir mingta otliq jangchilari bilan Temurga hujum qiladi. Bu jangda Temur oz sonli yigitlari bilan

¹ Темур тузуқлари. – Т., Ғафур Ғулом номли нашриёт. 1991, 19-бет.

² O'sha asar. 20-бет.

To'kal Bahodirning ming kishilik lashkarini tor-mor keltiradi. Jang oqibatida Xorazm askarlaridan 50 kishi, Amir Temur kuchlaridan esa 10 kishi — 7 ta otliq va 3 ta piyoda xurosonlik qolgan. Bu uchta xurosonlik ham kunlarning birida, tunda payt poylab uchta otni o'g'irlab qochadilar. Temur g'oyat og'ir ahvolga tushadi. Bu vaziyatdan xabar topgan Maxon (hozirgi Mari yonida) hokimi turkman Alibek Joniqurbon Ilyosxo'jaga yoqish maqsadida Temurni qo'lga oladi va zindonga tashlaydi. Temur zindonda 62 kun yotib, katta jasoratlar evaziga ozodlikka chiqadi. Sohibqiron o'zining 12 jangchisi bilan yana cho'l kezishda davom etadi. Shu payt ularga turkmanlar hujum qiladilar. Jang davomida Amir Temurni tanib qolgan turkmanlardan biri o'z yigitlari bilan Temurga qo'shiladilar. Endi Temur yigitlari 60 kishiga yetadi va ular bilan Temur Xuroson tomon yo'l oladi. Yo'l-yo'lakay Temurga bir necha jangchilar kelib qo'shiladi. Temur askarlarining soni 200 taga yetadi, ular Buxoroga yetib borganlarida Temur tarafdorlari 2000 kishidan oshgan edi. Temur Buxorodan Qandahorga kelganida unga yana ming kishi kelib qo'shiladi. Ammo hali bu kuchlar bilan Ilyosxo'ja kuchlariga qarshi jang qilib bo'lmasligini Temur yaxshi bilar edi. Chunki uning raqiblari 100 ming kushini to'play olish imkoniyatiga ega edilar. Shuning uchun Temur o'z qo'l ostidagi kuchlar yordamida janubdagi ba'zi bir hududlarni egallab kuch va qudratini oshirishga qaror qiladi. Ana, shu maqsadda u Garmsir viloyatini egallaydi. Bu yerda ham mingta otliq turk va tojik sipohlari Temur lashkarlari sonini to'ldiradilar.

Endi o'zini ancha qudratli his qilgan Amir Temur Seiston yerlariga hamla qiladi va uni egallaydi. Bu yerdagi shiddatli jangda Temur o'ng qo'li va o'ng oyog'idan qattiq yaralanadi. Shundan keyin u ikki oy mobaynida Garmsirda davolanadi. So'ng Balxga yo'l oladi, Qahlakka yetib kelgan Amir Temur odamlari Muiniddin Natanzaniy ma'lumotlariga qaraganda, mo'g'ullarning Movarounnahr janubida talon-taroj ishlari bilan shug'ullanganliklarini aniqlaydilar. Sohibqiron hal qiluvchi jangga tayyorgarlik ko'radi. Jangchilari orasidan eng sodiq jasur va qobiliyatli 313 kishini tanlab oladi va ularni o'ziga yordamchilar sifatida tayinlaydi. Keyinchalik ana shu yordamchilar uning ko'p ming kishilik qo'shinini uyushtirish va boshqarishda asosiy o'zak bo'lib xizmat qiladi.

Amir Temur hal qiluvchi jang oldidan qo'shinining moddiy ta'minoti masalasiga ham katta e'tibor beradi. Shu maqsadda u Aloju

qal'asini qo'lga kiritadi va bu yerda oziq-ovqat va boshqa narsalarni jamlab qo'yadigan ombor tashkil etadi. Bu qal'adagi odam kuchlari ham Temur tomoniga o'tadilar. Temur Balxda turib Termiz atrofida joylashgan Ilyosxo'ja kuchlarining joylanishi to'g'risida xabar keltirish uchun u yerga o'z ayg'oqchilarini yuboradi. Ayg'oqchilar Ilyosxo'ja askarlari Termiz atroflarida xalqni talon-taroj qilish bilan shug'ullanayotganligini aniqlaydilar. Bu hol Temur lashkarlari safiga yangi-yangi kuchlar kelib qo'shilishini ta'minlaydi. Shu sababdan Amir Temur vaziyatni har tomonlama hisobga olib, kuchlari Ilyosxo'ja yuborgan kuchlarga nisbatan o'n barobar kam bo'lsa-da, urush boshlashga qaror qiladi. Jang 1363-yilda Jayhunning chap sohilida Qunduz shahri yonida bo'ladi. Amir Temur o'z qo'shinlariga nisbatan o'n barobar ko'p bo'lgan dushman qo'shinlarini batamom mag'lubiyatga uchratadi va o'zining buyuk sarkardalik mahoratini ko'rsatadi. M.Ivanin bunday deb yozgan edi: «Lekin 2000 kishilik lashkar bilan, o'zbeklarning (gap ko'chmanchi o'zbek qabilalari ustida bormoqda — R.Sh. Sh.K) Amu va Sirdaryolar orasidagi ko'plab qal'alarga joylashgan 80000 kishilik qo'shinidan tashqari, o'ziga qarshi qo'yilgan 20000 kishilik lashkarini mag'lubiyatga uchratgan va ularni Sirdaryo ortiga quvib yuborgan Amir Temurning harbiy san'ati va mardligi haqida xulosa chiqarish mumkin»¹. Ilyosxo'ja bu paytda vafot etgan otasining taxtini olish uchun Sirdaryoning narigi tomoniga ketgan edi. Temur bu qulay vaziyatdan foydalanishga qaror qiladi va Samarqandga kiradi. Shahar aholisi uni yaxshi kutib oladi. Temur shu paytdayoq Samarqandni egallab, o'zini xon deb e'lon qilishi mumkin edi. Ammo bu bilan barcha mo'g'ullarning o'ziga qarshi oyoqqa turishini bilar edi. Shuningdek, Ilyosxo'ja hali o'zining oxirgi so'zini aytmagan edi. Shuning uchun Temur qurultoy chaqirib, unda mo'g'ullardan bo'lgan Qobulshohni hukmdor qilib ko'tarishga qaror qiladi. Bu uning kelajakdagi rejalarini amalga oshirishda o'ziga xos bir tadbir edi.

Movarounnahrda sodir bo'layotgan voqealardan xabar topgan Ilyosxo'ja puxta tayyorgarlik ko'rib, 1365-yilda Samarqand sari yo'lga chiqadi. Temur bu to'g'rida xabar olishi bilan Husaynni voqeadan ogoh qiladi. Husayn o'z askarlari bilan yetib keladi. Temur qarorgohini Chinoz bilan Toshkent o'rtasida quradi. Tarixga «Jangi loy» nomi bilan kirgan ikki o'rtadagi bu to'qnashuv g'oyatda

¹ Иванин М. Икки буюк саркарда, 120-бет.

shiddatli bo'ladi. Jang paytida qattiq jala quygan, hammayoq loy bo'lib, otlar va jangchilar balchiq-loylarda yiqilganlar. Har ikkala tomondan juda ko'plab odamlar qirilgan.

Temur qo'mondonligidagi o'ng qanot mardonavor jang qilib dushmanni yengib, muvaffaqiyat qozonayotgan bir paytda Husayn boshchiligidagi chap qanot kutilmaganda jang maydonini tashlab chiqadi. Albatta, bunda mo'g'ullar qo'mondonligining ishlatgan harbiy hiylasi katta pand bergan edi. Faqat Temurning harbiy ehtiyotkorligi va saboti ularni uzil-kesil mag'lubiyatdan saqlab qoladi. Bu jangda Temur va Husayn o'zlarining 3000 ta askarini jang maydonida qoldirib, chekinishga majbur bo'ladilar, «Jangi loy» voqeasidan so'ng Temur bilan Husayn o'rtasidagi nizo kuchayib, bora-bora raqiblikka aylanadi. Husayn Sirdaryoning ikkinchi qirg'og'iga o'tib, o'zining poytaxti Solisaroyga qaytadi, Temur esa Kesh tomon ketadi.

Temur va Husaynning ketib qolishi oqibatida mo'g'ullarning Samarqandga bemalol kirib borishi uchun qulay sharoit vujudga keladi. Samarqandga Ilyosxo'ja boshchiligidagi mo'g'ullarning bostirib kelayotganligini eshitgan shahar aholisi ommaviy suratda dushmanga qarshi kurashga qo'zg'aladi. Bu kurashga Samarqandda o'z faoliyatini olib borayotgan sarbadorlar guruhi boshchilik qiladi. Sarbadorlar harakati dastlab, yuqorida qayd etilganidek, Xurosonda vujudga kelib, so'ng Samarqand, Kesh va boshqa hududlarga ham yoyilgan edi.

Xurosonda sarbadorlar davlati 45 yil (1337–1381) hukm suradi, uni tashkil etishda sarbador Xo'ja Yahyoning xizmati katta bo'lgan. Sarbadorlarning ichki davlat yuritish siyosati haqida biror-bir ma'lumot bo'lmasa-da, bu davlatning o'z tanga pullarini zarb qilganligi, o'z qo'shinlari bo'lganligi aniq. Ular davlatda mustahkam tartib o'rnatganlar. Aholidan olinadigan soliqlar miqdori odatdagi miqdordan ancha kam bo'lgan, juzya solig'i bekor qilingan. Bu davlatning yana bir ijobiy tomoni shundaki, unda hokimlik sulolasi bo'lmagan, hokim vafot etgach, ular o'zlariga yoqqan hukmdorni hokimlikka ko'targanlar. Sarbadorlar qullarni ozod qilmagan bo'lsalar-da, ularga yumshoq munosabatda bo'lganlar, qullarni o'z qo'shinlariga qabul qilganlar va hatto ularni harbiy boshliq lavozimlariga ham ko'targanlar. Albatta, bu ishlar o'z davrida sarbadorlar harakati ijobiy tusdagi harakat bo'lgan, deb xulosa

chiqarishga asos bo'la oladi. Bu harakat ham nuqsonlardan xoli emas edi. Sarbadorlar harakati Movarounnahrda XIV asrning 60-yillaridan kuchaya boshlagan va dehdonlar, hunarmandlar va g'oziyar deb atalgan madrasa ziyolilari kabi aholi qatlamlari orasidan o'z tarafdorlarini topgan. Mo'g'ullarga qarshi ko'tarilgan sarbadorlar qo'zg'oloniga Samarqand madrasasining talabasi Mavlonozoda, Abu Bakr Kalaviy Naddof (Shomiy bergan ma'lumotga qaraganda, u paxta tituvchilar mahallasining boshlig'i bo'lgan), mergan Xo'rdaki Buxoriylar boshchilik qilganlar. Mo'g'ullarga qarshi kurashga o'tlanib, Samarqandda Chorsu maydonidagi jome masjidida to'plangan vatanparvar kuchlar o'n ming kishidan oshib ketadi. Samarqand ahli mo'g'ul galalarini jangovar shaylik bilan kutib oladi. «Jangi loy»dagi g'alabadan mahliyo bo'lgan Ilyosxo'ja Samarqandni osongina qo'lga kiritishni mo'ljallagan edi. Ammo bu borada ular adashgandi. Mo'g'ullar Samarqandga yaqinlashgach, Mavlonozodaning buyrug'i bilan ularning ustiga o'q yog'diriladi va ular ko'plab qurbonlar beradi. Sharafiddin Ali Yazdiyning «Zafarnoma» asarida yozilishicha, mo'g'ullarning otlari orasida vabo tarqalib shuncha ot o'lganki, har to'rt otdan bittasi qolgan. Dushman ustidan qozonilgan g'alaba sharafiga Samarqand shahrida shod-u hurramlik va tantanalar boshlanib ketadi. Sarbadorlar boshchiligida qattol dushman ustidan qozonilgan bu tarixiy g'alaba agar xalq ommasiga adolatli, haqgo'y, sodiq va mard yo'l boshchilar rahbarlik qilib uni boshqarsa, uning juda katta qudratga ega ekanligini ko'rsatadi. Sarbadorlar shahardan dushmanni quvganlaridan so'ng ichki dushmanlar — katta yer va mulk egalari qarshi kurashni boshlab yuboradilar. Ularning mol-mulklari tortib olinadi, uy-joylari vayron qilinadi. Ana shu tariqa Samarqandda sarbadorlar hokimiyatni qo'lga oladilar va butun qish davomida uni o'zlari mustaqil boshqaradilar.

Sarbadorlar g'alabasidan xabar topgan Amir Temur va amir Husayn bahor faslida Samarqandga yaqin Konigil degan joyda to'xtaydilar. Ular sarbadorlar g'alabasidan va amalga oshirgan ishlaridan mamnun ekanliklarini aytib, sarbadorlarni uchrashuvga taklif qiladilar. Haqiqatan ham uchrashuving birinchi kuni katta xursandchilik va ziyofatlar bilan o'tgan. Biroq ertasi kuni kutilmaganda amir Husaynning buyrug'i bilan barcha sarbadorlar qo'lga olinib qilichdan o'tkaziladi. Sharafiddin Ali Yazdiyning yozishicha, Temur faqat Mavlonozodani «amir Husaynning qahr-u

g'azabidan asrab qoldi»¹. Temurning Mavlonozodani o'limdan saqlab qolganligiga sabab qilib, yozma manbalarda uning sarbadorlar bilan yaqindan aloqada bo'lganligi va shu asnoda Temur bilan Husayn o'rtasida ixtilof chiqqanligi ta'kidlanadi. Sarbadorlar harakati bostirilgach, Samarqandda amir Husayn hukmronligi tiklanadi, Temur uning o'ng qo'li bo'lib qoladi. Temur bilan Husayn birgalikda harakat qilsalar-da, ular o'rtasidagi munosabatlar borgan sayin keskinlashib boradi. Amir Husayndagi Temurga nisbatan g'arazgo'ylik, Temurdagi o'ziga xos xislatlarni ko'ra olmaslik o'rtadagi keskinlikning kuchayishiga bosh sabab edi. Temur amir Husaynga nisbatan aql-farosatda, tadbirkorligu uzoqni ko'ra bilishda va davlat arbobiga xos fazilatlar bilan ajralib turardi. Markazlashgan kuchli davlatning zarurligini ham Temur amir Husaynga qaraganda yaxshiroq tushunar edi. Shu bois Movarounnahrda boshqa hokimlar, savdogarlar, hunarmandlar, ruhoniylar va dehqonlar ommasi uni ko'proq himoya qilar edilar. Amir Husaynning esa bundan g'ashi kelib, jazavasi tutar edi. U Temurga pand berishga payt poylab, iloji bo'lsa uni o'ldirishga harakat qilardi. Temur esa buni bilar va doimo chapdastlik bilan buni fosh qilib borardi. Sharafiddin Ali Yazdiy bergan ma'lumotlarga qaraganda: «Amir Husaynda omadsizlik va baxtsizlikning belgilari tobora quloch yozib borardi, chunonchi, mag'rur podsholar sha'niga loyiq bo'lmagan hirs va baxillik, vahshiylik va ochko'zlik uning vujudini qamrab oldi hamda mol-dunyo yig'ish va xazira to'plashga muvaffaqiyati bilan sho'ng'ib ketdi. Ahvol shu darajagacha yetdiki, hazrat Sohibqiron amirlari va mulozimlari (moliga ham) ta'ma ko'zini tikdi. Ya'ni, amir Joko', amir Sayfiddin, Oqbo'g'o, Elchi bahodir va Davlatshoh baxshi nomiga anchagina (to'lov) mablag' belgilab, uni undirib olish uchun soliq yig'uvchi tayinladi. Biroq ular yaqinda «Loy jangi» voqeasini boshdan kechirganliklari va mol-xaziraning ko'p qismi talon-taroj bo'lib ketganligi uchun, u tama qopini to'ldirish uchun mo'ljallangan mablag'ni butkul yig'ib berishga imkoniyatsiz edilar. Hazrat Sohibqironning Xusravona himmati yordam qo'lini cho'zmoqni taqazo etdi va oltin-u kumushdan iborat katta (miqdordagi) mablag'ni, jumladan, mahdi a'lo O'ljoy Turkon og'oning bilakuzuk va isirg'asini ham, ularning to'lov mablag'i hisobiga berib yubordi. Amir Husayn uni ko'rib, o'zining singlisiniki

¹ *Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. – Т., «Камалак», 1994, 116–117-бетлар.*

ekanligini tanidi. Ammo ochkoʻzlik hirsu shu darajada yomon boʻlib ketgan ediki, hatto aka-singillik qadr-qiymatini ham koʻzga ilmadi va ularni olishdan hayiqmadi...

Shuncha mablagʻni bergan bilan ham u belgilangan (toʻlov) mablagʻiga yana uch ming dinor yetmay qoldi. Himmati daryodek (boʻlmish) Sohibqiron qoʻshimcha, yana oʻzining shaxsiy otlaridan ham peshkash etdi. Amir Husayn otlar bevosita ul Hazratga tegishli ekanligini bilgach, ularni qabul qilmadi...»¹

Ana shu sabablar taqozosi ila amir Husayn va Temur oʻzaro tez-tez arazlashib yurar, boshqa viloyat hokimlari ularni yarashtirib qoʻyar edilar. 60-yillarning oxirlaridan boshlab amir Husayn ochiqdan ochiq Temurga qarshi kurashga tayyorlanadi. U oʻzining barcha boyliklarini Samarqanddan Balxga koʻchirib, shaharning mudofaa istehkomlarini mustahkamlashga kirishadi. Temur Husaynni yomon va yovuz niyatdan qaytarish maqsadida maslahatlar beradi. Ammo amir Husayn oʻz niyatidan qaytmaydi. Ikki oʻrtada jang boʻlishi muqarrar boʻlib qoladi. Bu jang 1370-yilda Balxda boʻladi. Jang oldidan Sohibqiron Termiz yaqinidagi Biyo qishlogʻida shayx Sayyid Barakadan² zafar fotihasi oladi. Sayyid Baraka Temurga gʻalaba tilab doʻmbira va bayroq topshiradi hamda kelajakda Temurni buyuk zafarlar kutayotganligini bashorat qiladi. Jangda amir Husayn batamom yengiladi. Sharafiddin Ali Yazdiyning maʼlumotiga koʻra Temurning oʻgʻli Umarshayx bor-yoʻgʻi oʻn olti yoshda boʻlsa-da, jang maydonida shijoat va jasorat koʻrsatadi. Amir Husayn taslim boʻlib, uzr-maʼzur ila ulugʻ Kaʼba ziyoratiga otlana-jagini iltimos qiladi. Temur uning iltimosini qabul qiladi va hech kim Husaynga xalaqit bermasin, deb buyruq beradi. Ammo har galgidek Husaynning oʻzi yana oʻz vaʼdasini bajarmaydi. U Sohibqironning qatʼiy soʻziga ishonmaydi va shubhalanadi. Shul bois u shahardagi jome masjidining minorasi ichiga kirib yashirinadi. Kutilmaganda otini yoʻqotgan bir tasodifiy odam minoraga chiqib shahar atrofini kuzatmoqchi boʻladi va u yerda yashirinib yotgan amir Husaynni koʻradi. U jon talvasasida u kishiga bir hovuch marvarid uzatadi va koʻrganini sir saqlab, hech kimga aytmashligini yalinib soʻraydi. Minoradan chiqib u kishi toʻppa-toʻgʻri hazrat

¹ *Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. – Т., «Камалак», 1994, 117–118-бетлар.*

² Sayyid Baraka – asli andhudlik mashhur sayyid, Amir Temurning pirlaridan biri: 1404-yilda Qorabogʻda vafot etgan. Daslab yurti Andhudda dafn etilgan, soʻng Amir Temur vasiyati boʻyicha 1409-yilda Shohrux Mirzoning amri bilan Sayyid Baraka hoki Samarqandga keltirilib, Goʻri Amir xilxonasida Sohibqironning bosh tarafiga dafn etilgan.

Sohibqiron huzuriga boradi va bo'lgan voqeani oqizmay-tomizmay unga yetkazadi. Temurning odamlari Husaynning qo'lini bog'lab Sohibqiron oldiga keltirganlarida u: «Men uning qonidan kechganman va undan intiqom olish tarixiga chiziqliq tortganman»¹, deydi. Amir Kayxusrav Xatloniy haqiqat so'rab, bir vaqtlar uning ukasi Qayqubodni o'ldirgan Husaynning taqdirini menga topshiring, deb iltimos qilsa-da, Sohibqiron o'z so'zida qat'iy turadi. Ammo Kayxusrav Husaynni o'ldirganida unga e'tiroz bildirmaydi. Temur amir Husayn ustidan g'alaba qozongach, butun Movarounnahr uning qo'li ostida birlashadi. Balxda chaqirilgan qurultoyda Temur Chig'atoy saltanatining vorisi deb e'lon qilindi. Lekin o'sha davrdagi vaziyat hisobga olinib va mo'g'ullarning qarshiligini kuchaytirmaslik maqsadida xonlik taxtiga Suyurg'atmish o'tkaziladi. Temur o'zida amir unvonini saqlab qolib, hokimi mutlaq sifatida davlatni boshqara boshlaydi. Samarqand shahrini davlatning poytaxtiga aylantiradi. O'sha davrning udumiga ko'ra Temur amir Husayn taxtiga o'tirgach, uning xotinlaridan to'rttasini o'ziga xotinlikka tanlaydi. Ular aql va farosatda yagona, go'zallikda tengsiz Qozonxonning qizi Saroymulxonim (Bibixonim), Bayon Sulduzning qizi Ulus og'o, Hizr Yasavuriyning qizi Islom og'o va Tog'oy turkonlar edilar. Husaynning qolgan boshqa xotinlarini Temur o'ziga yaqin kishilarga xotinlikka beradi. Saroymulxonim mo'g'ul xonlaridan Qozonxonning qizi bo'lganligidan Amir Temur «Ko'ragon» laqabini (Ko'ragon mo'g'ulcha kuyov demakdir) oladi. Sohibqiron hayot va og'ir jang so'qmoqlarida sinovdan muvaffaqiyatli o'tgan o'z odamlaridan 313 kishini davlatning turli mas'uliyatli lavozimlariga tayinlaydi: 100 tasini o'nboshi, 100 tasini yuzboshi, 100 tasini mingboshilikka va 13 tasini yana ham yuqoriroq lavozimlarga qo'yadi. Shak-shubha yo'qki, ana shu saralangan va sinalgan yuqori lavozimdagi shaxslar Amir Temur qo'shinida intizom, harbiy tartib o'rnatib, oqibatda Sohibqiron qo'lga kiritgan tarixiy g'alabalarni ta'minladilar.

¹ Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. 312-бет.

Ikkinchi davr 1388–1405-yillardir. Bu davrda Amir Temur oʻz davlati hududini kengaytirish va buyuk saltanat barpo etishni oʻz oldiga maqsad qilib qoʻyadi. Shu narsa alohida eʼtiborga loyiqki, Sohibqiron qaysi bir mamlakatga lashkar tortib borganligidan qatʼi nazar, u adolatni himoya qilgan, insof va diyonat uchun jangga kirgan. Aksariyat hollarda kelib chiqqan urushlar Amir Temur raqiblarining adolatsizligi, insof-u diyonatsizligi, imonsizligi aybi bilan kelib chiqqan. Ana shu maʼnoda Temurning Xorazm bilan boʻlgan munosabatlari yorqin misol boʻla oladi. Hazrat Sohibqiron markazlashgan davlat tuzib, moʻgʻullarni Movarounnahr hududidan haydab chiqargach, Xorazm masalasini adolatli hal qilishga kirishadi. Gap shundaki, moʻgʻullar davrida Xorazm ikkiga boʻlingandi. Shimoliy Xorazm poytaxti Urganj bilan Oltin Oʻrda mulkiga qarar edi. Markazi Kat (hozirgi Beruniy) boʻlgan Janubiy Xorazm esa Chigʻatoy ulusi yerlari hisoblanardi. 1359-yilda Oltin Oʻrdada Berdibekxon oʻlgach, boshlanib ketgan gʻalayonlardan foydalangan qoʻngʻirot urugʻiga mansub boʻlgan soʻfilar sulolasi Oltin Oʻrdadan alohida mustaqil davlat tuzish uchun ajralib chiqadi. Bu sulola vakillaridan boʻlgan Husayn Soʻfi katta, birlashgan Xorazm davlati tuzish havasi bilan Chigʻatoy ulusiga qarashli boʻlgan Janubiy Xorazmni, Qot va Xiva shaharlarini bosib oladi. Amir Temur Husayn Soʻfining bu harakatini noqonuniy harakat deb baholagan. Chunki Chigʻatoy ulusiga qarashli barcha yerlar, shu jumladan, Janubiy Xorazm hududlari ham uning ixtiyorida boʻlishi kerak edi.

Sharafiddin Ali Yazdiyning maʼlumotlariga qaraganda, Amir Temur 1372-yilda Xorazmga elchi yuborib, bosib olingan yerlarni qaytarishni soʻragan va «...har ikkala tomon oʻrtasida samimiyat va doʻstlik yoʻli ochiqlicigacha qolsa, totuvlik va qoʻllab-quvvatlamoq shart-sharoitlari yaratilsa»¹, deydi. Husayn Soʻfi boʻlsa bunga javoban: «Bu viloyatni men qilich vositasida qoʻlga kiritganman va uni qilich (kuchi) bilan olishga toʻgʻri keladi», deb katta ketadi. Albatta, uning bunday katta ketishiga sabab Xatlon hokimi Kayxusrav boʻladi. U Temur martabasining bunchalik tez oʻsib borayotganligini koʻra olmasdan Husaynni Sohibqironga gijgijlaydi va yordam berishga vaʼda qiladi. Amir Temur bilan boʻlgan jangda Husayn Soʻfi yengiladi. Qotni tashlab chiqadi va Urganjda bekinadi. U tez orada shu yerda vafot etadi. Husaynning oʻrniga ukasi Yusuf

¹ Шарафиддин Али Яздий. «Зафарнома». 242-бет.

So'fi o'tiradi. Temur Xorazm bilan yaxshi munosabatlarni o'rnatishga intiladi, sulh bitimi tuzishni taklif etadi va Husayn So'fining qizi, O'zbekning nevarasi Xonzodani o'z o'g'li Jahongirga xotinlikka olib beradi. Yusuf So'fi Sohobqironning barcha takliflarini qabul qiladi. Isyonchi va ig'vogar Kayxusrav Temurning buyrug'i bilan qatl etiladi. Ammo bu bilan Xorazmda barqaror tinchlik Amir Temur bilan yaxshi quda-andachilik yo'lga qo'yiladimi? Albatta, yo'q. Bunga sabab, Yusuf So'fi. U ikki o'rtada tuzilgan yarash shartlarini buzib, Qot shahrini qaytadan bosib oladi. Bu hol Sohobqironning 1373-yilda ikkinchi marta Xorazmga lashkar tortishiga sabab bo'ladi. Ammo bu safar ikki o'rtada urush bo'lmaydi. Chunki Yusuf So'fi Temurga tavba qiladi va shartnomani so'zsiz bajarishga va'da beradi. Ana shu tariqa Janubiy Xorazm Amir Temur davlati tarkibiga qo'shib olinadi. Ammo shundan so'ng ham Sohobqiron Xorazm ustiga yana uch marta qo'shin tortib boradi. Xorazmga so'nggi yurish 1388-yilda bo'ladi. Bu safargi qirg'inbarot urushning asosiy sababchisi Oltin O'rda xoni To'xtamishxonning ig'vosi va fatvosiga uchib Temurga qarshi isyon ko'targan Xorazm hukmdori Sulaymon So'fi bo'ladi.

To'xtamishxonning o'zi kim? U Manqishloq (Mang'it qishloq) hokimi To'yxo'ja sultonning farzandi, asli Jo'chi naslidan. To'yxo'ja Oq O'rda xoni (1361–1376) O'rusxonning (u ham Jo'chi avlodidan) Oq O'rda va Oltin O'rdani birlashtirish to'g'risidagi g'oyasiga qarshi chiqadi va shu sababdan u qatl etiladi. To'xtamishxon O'rusxon ta'qibidan qochib, Amir Temur huzuriga panoj izlab keladi. Buyuk Sohobqiron unga juda katta izzat-ikromlar ko'rsatadi, qimmatbaho sovg'a-salomlar beradi, O'tror va Savron viloyatlarini taqdim etadi. U To'xtamishxonga qatl etilgan otasi uchun qasos olishi va Oq O'rda taxti uchun kurashda qurol-aslaha va qo'shin qismlari bilan yordam beradi. Mahkam Abduraimovning yozishicha, Temur: «...To'xtamishga to'rtinchi marta ham qo'shin berib, tajribali qo'mondonlaridan birini unga bosh etib tayinlaydi»¹. Tajribasiz To'xtamish har safar O'rusxondan yengilib kelaveradi. 1376-yilning bahorida O'rusxon jangda o'ldirilgan o'g'li Qutlug' Bo'g'a xunini talab qilib Amir Temurga To'xtamishxonni topshirishni talab etadi. Shundan so'ng Temurning o'zi 1379-yilda O'rusxon ustiga qo'shin tortib boradi va uni yengadi. Bu haqda Temur shunday yozadi: «(Dashti Qipchoq) xoni To'xtamish xonlik talashib O'rusxondan

¹ Абдураимов М. Темур ва Тўхтамиш. «Шарқ юлдузи», 1991, 11-сон, 139-бет.

yengilib, mening panohimga qochib kelgan edi. Uning bilan qo'shin yuborsammikin, yo o'zim borsammikin, deb turganimda O'rusxonning elchisi kelib qoldi. Kengashib, elchining ko'nglini ovlab, (so'ng) ketishiga ruxsat berishni, o'zim esa Dasht tomon yuzlanib, elchining ketidan lashkar jo'natishni mo'ljalladim, toki elchi xotirjamlik bilan bo'lgan voqealardan O'rusxonning majlisida bayon qilsin, ertasi kuni mening qo'shinlarim qo'qqisidan ularning ustiga bostirib borsin.

O'ylaganimdek ish kutgandim, tadbirim taqdirga to'g'ri keldi. O'rusxon elchisi bo'lgan voqealarni so'zlab berayotgan paytda mening qo'rqmas lashkarim favjlari nogaxon kelgan balodek O'rusxon ustiga yopirildilar. O'rusxon qarshilik ko'rsata olmay, qo'chishni ixtiyor qildi. Dashti Qipchoq mamlakati menga bo'ysundi»¹.

To'xtamish bir necha jang-u jadallardan so'ng 1379-yilda Amir Temur yordamida Oq O'rda taxtini egallashga muvaffaq bo'ladi. Voqealarning bunday rivojlanib borishidan Sohibqiron mamnun edi. Chunki Temur o'zicha To'xtamishni o'z odami hisoblar va u orqali Jo'chi ulusida siyosatini o'tkazishni rejalashtirayotgan edi. Biroq amalda hayotiy voqealar Amir Temur o'ylaganicha rivojlanmadi. «Ishtaha ovqat ustida ochiladi», deganlaridek To'xtamish Oq O'rda taxtiga o'tirgach, endi uning o'zi ham O'rusxon siyosatini yurgiza boshlaydi, ya'ni Oq O'rda va Oltin O'rdani birlashtirib kuchli Oltin O'rda xonligini tuzmoqchi bo'ladi. Ana shu niyat bilan u 1380-yilda Kulikovo maydonida bo'lgan jangda Dmitriy Donskoy tomonidan qattiq zarba yegan va kuchsizlanib qolgan Mamay ustiga lashkar tortib boradi va Kalka daryosi bo'yida unga qaqshatqich zarba beradi. Bu g'alaba To'xtamishning ezgu niyatlariga yo'l ochadi, u Oltin O'rdadagi oliy hokimiyatni egallaydi va Jo'chi ulusining har ikkala qismini birlashtiradi. To'xtamish 1382-yilda unga boj to'lashdan bosh tortgan Moskva knyazligi ustiga qo'shin tortadi. Bundan xabar topgan buyuk knyaz Dmitriy Donskoy qo'rqib, qo'shin to'plash bahonasida Kostroma shahri tomon yo'l oladi va o'sha yerda ayollar kiyimini kiyib monastirda yashirinadi. Moskvani qo'lga olgan To'xtamish uni yondiradi, boyligini talab kultepage aylantiradi.

To'xtamish bu erishilgan muvaffaqiyatlardan hovliqib, esankirab qoladi. U Oltin O'rda xonligining O'zbekxon zamonasidagi (1312–

¹ Temur tuzuklari. 42-bet.

1340) shuhratini tiklashni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi va uning hududlarini kengaytirishga harakat qiladi. «It qutursa egasini qopadi», deganlaridek endi To'xtamish o'zining ilgari homiysi, og'ir kunlarida joniga oro kirgan va har tomonlama unga yordam bergan Amir Temur yerlariga ko'z olaytira boshlaydi va unga qarshi siyosat olib boradi. Jumladan, u Temur kuch nigohini tashlagan Kavkazorti, Ozor yerlariga yurishlar qiladi, 1385-yilda Tabrizni bosib olish uchun u erga katta qo'shin yuboradi. Uning nomi 17 shahardagi tangalarda zarb etilgan bo'lsa-da, u Temurdek zabardast jahongir bo'lishni orzu qilardi va Sohobqironga doimo hasad ko'zi bilan qarardi. To'xtamish o'zining g'arazli niyatlarini ro'yobga chiqarish uchun Sohobqiron bilan shaxsan jangda bellashish niyatida bahona izlar edi.

1386–87-yilda Temur Eron Ozarbayjonini (Ilanja qal'asi-dan tashqari) zabt etib qishni Qorabog'da o'tkazadi. To'xtamish huddi shu yili Temurga qarshi adovati kuchayib, 120 ming kishilik lashkarlarini Darband tarfdan yuboradi. Shomiy va Ali Yazdiylarning ma'lumotlariga qaraganda, Temur To'xtamishxonga nisbatan xolisona va yaxshi munosabatda bo'lgan, uning qo'shini bilan jang qilmaslik yo'llarini izlagan. Ammo u To'xtamish-ning urushga zo'r berib harakat qilishga qaratilgan niyatlarini anglagach, o'zining Shayx Ali Bahodir, Iki Temur, Usmon Abbos kabi lashkarboshilari va o'g'li Mirzo Mironshoh boshchiligida bir necha tuman qo'shinlarini jo'natadi va ularga: «Bizning To'xtamish bilan ahdnomamiz bor va biz unga amal qilamiz, agar uning qo'shini o'zlarini jang olib borishdan tiysa, orqaga qaytinglar»¹, deb tayinlaydi. Temur qo'shinlari To'xtamish askarlarining yurish qilganligidan xabardor bo'ladilar, biroq Sohobqiron farmoniga binonan jang qilmasdan orqaga qaytadilar. To'xtamish navkarlari esa bu holni ojizlik alomati sifatida fahmlab hujum uyushtiradilar. Ammo Oltin o'rdaliklar ta'zirlarini yeb mag'lubiyatga uchraydilar va Darbandga chekinadilar. Bu ikki qo'shin o'rtasidagi dastlabki to'qnashuv edi. Temur yana ham og'irlik va vazminlik ruhida To'xtamish bilan munosabatni keskinlashtirmaslikka harakat qiladi. U Oltin O'rda askarlarining asirga olingan vakillari bilan iliq va yaxshi munosabatda bo'ladi. Ularni ozod qilish oldidan: «Oramizdagi munosabat ota-bolaniki kabi, u nega bunday noloyiq ishga qo'l urdi, hech sababsiz bu yoqqa qo'shin yuborib, minglab begunoh

¹ Абдураимов М. Темур ва Тўхтамиш. «Шарк юлдузи», 1991, 11-сон, 146-бет.

musulmonlar umrini zomin qildi? (Temur 1385-yilda To'xtamishning Tabrizga qo'shin yuborganligini nazarda tutmoqda — R.Sh. Sh.K.). Bunday xunuk ishlarga qo'l urmasin. Ahdnomaga, bergan so'ziga amal qilib, alg'ov-dalg'ov keltirib chiqarmasin», deydi. Ammo To'xtamish Sohibqironning bu oqilona va dono maslahatlariga quloq solmaydi. Quloq solmaydigina emas, 1387–1388-yillarda u Temurning Movarounnahrda yo'qligidan (chunki u Erondagi janglar bilan band edi) foydalanib, Movarounnahrda bostirib keladi va Xorazm hokimi Sulaymon So'fini Temurga qarshi qo'zg'olon ko'tarishga ko'ndiradi. O'sha yili To'xtamish fatvosi bilan mo'g'ul amirlaridan Qamariddin Temur davlati hududlariga bostirib kiradi. To'xtamishning o'zi esa Jo'chi ulusining shahzodalari: Bek Yorliq o'glon, Ilyig'mish o'g'lon, Isabek Sotqin Bahodirlar bilan birgalikda Sig'noqdan o'tib, Savronni qamal qiladi. Albatta, Temur uzoq safarga otlanishdan oldin, mamlakat himoyasi tadbirlarini o'ylab bu ishga bosh-qosh bo'lib turish uchun otasidan qolishmaydigan o'z o'g'li Umarshayxni (Andijonda), Sulaymon shoh va Abbos Bahodirni (Samarqandda), Temurxo'ja va Oqubo'g'a Bahodirni (Savronda) qoldirgan edi. Oltin O'rda jangchilari son jihatdan bir necha barobar ko'p bo'lsalar-da Savronni egallay olmaydilar.

Umarshayx Mirzo, Sulaymon shoh va Abbos Bahodirlar To'ytepada shoshilinch suratda uchrashib, Sirdaryodan kechib o'tadilar va O'trordan besh farsah narida yastangan Chuqluq tekisligida dushman bilan yuzma-yuz uchrashadilar. Biroq Umarshayxning kuchlari jangda yengiladi va Andijonga chekinadi. Mo'g'ullar dastlab Sayram va Toshkentga, so'ngra Andijonga hujum uyushtiradilar. Mamlakat talon-taroj qilinadi. Movarounnahr taqdiri xavf ostida qoladi. To'xtamishning o'zi esa Xorazm kuchlari bilan birga Buxoroga bostirib keladi, shaharni qamal qilib, uning atrofdagi yerlarini talaydi. Buxoroliklar katta qiyinchiliklar bilan dushman hujumini qaytaradilar. Buxorodan chekingach, To'xtamish askarlari Movarounnahrning boshqa viloyatlarini talon-taroj qiladilar. Ayniqsa, Nahshob atroflari dushmandan katta zarar ko'radi. Qozonxonning qarorgohi bo'lgan Zanjirsaroy (Qarshi shahrining kunbotar tomonida joylashgan) batamom vayron etilib, yer bilan tekislab yuboriladi. G'uzor katta zarar ko'radi. Kesh va Samarqand xavf ostida qoladi. Amir Temur To'xtamishning daf etish uchun shoshilinch choralar ko'radi va unga qarshi otlanadi. Shu paytda Isfaxon va Sheroz aholisi qo'zg'olon ko'tarib, Sohibqironga bo'ysunmay qo'yadi.

Holbuki, Isfahon Amir Temurga jangsiz taslim bo'lgan edi. Temur isfaxonliklarning o'zlaridan shaharga hokim tayinlab o'z askarlaridan kichik bir qismini qoldirib ketgan edi. U ketgach isfaxonliklar o'zaro bitimni buzib, Ibn Arabshoh ma'lumotlariga qaraganda, Isfaxonning ozida «olti ming chog'lik» kishini qirib tashlaganlar. Shu boisdan Sohobqiron 1392–1393-yillarda Sheroz va Iroqqa ikkinchi marta lashkar tortib boradi va u yerda tartib o'rnatadi.

1387-yilda Temur Janubiy Eron yerlarini egallab, Fors poytaxti Sherozda turgan paytida Oltin O'rda xonligiga o'zi o'tkazgan To'xtamishning Movarounnahrda bostirib kirganligi to'g'risida chopardan xabar oladi. Manbalarda yozilishicha, chopar Samarqanddan Sherozgacha bo'lgan 2200 chaqirim (bir chaqirim — 1,06 km ga teng) masofani 17 kunda bosib o'tgan. To'xtamishning Movarounnahrda hujumi Temurning shu darajada dahshat va g'azabini qo'zg'atgan ediki, u Erondagi harakatlarni darhol to'xtatadi va dushmani daf qilish uchun shoshilinch choralar ko'radi. Dushman zarbasiga uchragan fuqarolarga tezroq yordam ko'rsatish maqsadida Temur yengil qo'shinlarni eng yaqin yo'llar bilan Yazd shahriga jo'natadi, o'zi esa Kermon cho'llari orqali Isfaxon va Taxtapulga yo'l oladi. Amir Temurning kelayotganligidan xabar topgan To'xtamish o'z lashkarlarining bir qismini Xorazm orqali, boshqa qismini esa Sirdaryo orqali olib chiqib ketishga ulguradi.

Samarqandga yetib kelgan Sohobqiron mamlakatda yo'qligidan foydalanib To'xtamishga yordam bergan, Movarounnahr shahar va qishloqlarining xarobazor bo'lishiga, kulining ko'kka sovurilishiga, aholining talanishi va qirg'in bo'lishiga sababchi bo'lgan Xorazm hokimlari Sulaymon So'fi va Ilyig'mish o'g'lon hamda shimoldagi ko'chmanchi o'zbek qabilalari bo'lganliklarini aniqlaydi.

Temur Movarounnahrda qochishga tushgan To'xtamish askarlarini orqasidan quvishni o'z amirlaridan Xudoydod Husayn, Shayx Ali Bahodir va boshqalarga topshiradi. Ular dushmani Bilan (Sirdaryo bo'yidagi Sariqsuv atrofida) degan joyda quvib yetadilar va unga katta talafot yetkazadilar. Sohobqironning o'zi To'xtamishga qarshi hujum uyushtirishga shoshilmaydi. Chunki mamlakat ichida va uning yaqin atrofida Sohobqironga muttasil dushmanlik qilib kelayotgan va tashqi dushmanlarga yordam berayotgan kuchlar bor edi. To'xtamishga qarshi uzoq safarga o'tlanish uchun eng avvalo ular bilan orani ochiq qilib olmoq kerak edi. Bu kuchlar eng avvalo Xorazm hokimlari Sulaymon So'fi va Ilyig'mish hamda ko'chmanchi

o'zbek qabilalari edi. Shuning uchun Temur o'z lashkarini kechiktirmasdan Xorazm sari otlantiradi. Bu paytda Sulaymon So'fi va Ilyig'mish o'zlarining barcha qimmatbaho davlatlari va mol-mulkklarini to'plab o'z qo'shinlari bilan To'xtamish huzuriga otlangan edilar. Sohibqironning o'g'li Mirzo Mironshoh beshta amir bilan dushmani ta'qib qilib, Qumkent va Qoz yo'llari orqali ularga tezda yetib boradi, ularni tor-mor qilib, mol-mulkklarini olib Xorazmga qaytadi. Amir Temur ular qaytib kelgach, Xorazmga yurish qilib unga qarshi qurol ko'tarib chiqqanlarni uzil-kesil tor-mor keltiradi. Urganj shahrini egallagan Sohibqiron uning aholisini mol-mulki bilan Samarqandga ko'chiradi. Bir necha yildan so'ng To'xtamish ustidan g'alaba qozonib qaytgach, Amir Temur Urganj aholisiga o'z shahriga qaytishga ruxsat beradi, ammo ularni kuzatib turish maqsadida Kent va Xiva shaharlarini mustahkamlashni buyuradi.

Amir Temur Xorazm masalasini hal qilgach, o'z qurolini qipchoqlar O'rdasining qo'shinlariga qarshi qaratadi. Bu qo'shin To'xtamishga qarashli edi. Uning asosiy avong'ordi (Temur qo'shinning ilg'orini «avong'or» deb atagan) Xorazm jangchilari bo'lgan ruslar, cherkaslar, bulg'orlar, qipchoqlar, qrimliklar, yunonlar, boshqirdlar, moskvaliklar va boshqa xalqlardan tashkil topgan edi. Temur lashkarlari ularni tor-mor qilib, O'rol tog'lari tomon qochishga majbur qiladi. Bu g'alabadan so'ng Sohibqiron 1389-yilda To'xtamishga qo'shilib Movarounnahrda hujum qilgan To'g'luq Temurning o'g'li Xizr Xo'ja o'g'lon Anqoto'ra va ko'chmanchi o'zbek qabilalaridan intiqom oladi. Sohibqiron bu yurishi davomida mo'g'ul xoni Qamariddin kuchlariga ham zarba beradi. U Temur ta'qibidan qochib Irtish daryosining narigi sohiliga o'tib, Sibir o'rmonlarida g'oyib bo'ladi. Shundan so'ng Temur Samarqandga qaytib keladi.

Endi asosiy masala — To'xtamish bilan hisob-kitob qilish payti kelgan edi. Amir Temur Oltin O'rdaga yurishning g'oyatda og'ir va qiyin bo'lishini juda yaxshi bilardi. Shu boisdan ham unga puxta va atroflicha tayyorgarlik ko'radi, chunki To'xtamish qo'shinlari turgan yerga yetib borish uchun 2500 chaqirimdan ziyod masofani bosib o'tish kerak edi. Masofa uzoqligidan tashqari dushman ham anoyi emas, juda ayyor bo'lib, mohirona harakat qilardi. Buning singari vaziyatlar urushning cho'zilib ketishiga olib kelar, ko'p ming kishilik lashkarni zarur bo'lgan oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlashni qiyinlashtirar va bu Temur qo'shinlari uchun

halokatli oqibatlar keltirishi mumkin edi. Shu sababdan Temur ma'lum ma'noda g'alabani tezlashtirish uchun Oltin O'rda xonligida mavqega ega bo'lgan, ammo To'xtamishdan norozi kuchlar bilan maxfiy aloqa bog'lashga erishadi va ular yordamida ko'pgina harbiy sirlarni bilib oladi». To'xtamishga qarshi yurishga barcha chora-tadbirlarni ko'rgan Temur qurultoy chaqirib, unda dushman hujumini kutib o'tirmasdan endi uning o'zi g'animining ustiga qo'shin tortib borishga qaror qiladi. Shomiy va Ali Yazdiylarning ma'lumotlariga qaraganda, Sohobqiron 1389–1390-yilning kech kuzida Samarqanddan chiqib, Sirdaryoga qurilgan ko'prikdan o'tib, Toshkent va Chinoz oralig'ida qishni o'tkazadi, bahorda Dashti Qipchoq sari yo'lga tushadi. Temur Xo'jandda shayx Maslahat qabrini ziyorat qiladi va shahar aholisiga o'n ming kepakiy dinor sadaqa qilib, Toshkent sari yo'l oladi. Bu yerda u betob bo'lib qoladi va shu yerda davolanadi. Mirzo Mironshoh qo'shinlari Xurosondan kelib, Temur lashkarlari bilan qo'shilgach, Sohobqiron qo'shinni yana bir marta ko'rikdan o'tkazadi, lashkarboshilarni taqdirlab, jangchilarga moddiy yordam (ulufa) berib, ularning ruhini ko'taradi. Kerak bo'lganlarga ot, qurol, kiyim-kechaklar ulashiladi. Har bir jangchiga yoy, 30 ta o'qli sadoq va boshqa qurollar olishni buyuradi. Har ikki jangchiga bitta qo'shimcha ot, har 10 kishi bitta o'tov, 2 ta belkurak, 2 ta so'qa, o'roq, arra, bolta, bigiz, 100 ta uchlik (o'q uchun), arqon, tarozi, mesh, qozon beriladi. Yurish paytida har bir jangchiga bir oyda 25–26 funt (1 funt— 400 gramm) un beriladi. Qo'shin tartibi bilan tanishib bo'lgach, unga yo'lboshchilar yetib Jo'chi ulusining shahzodalari — Temur Qutlug' o'g'lon, Kunchi o'g'lon, Oq O'rda amiri Ediqut O'zbeklarni (mang'itlar urug'idan) tayinlaydi.

Amir Temur o'zi bilan faqat birgina xotini — Cho'lpon Malik Oqani oladi, qolganlarning hammasini va amirzodalarni Samarqandga qaytarib yuboradi. Shomiy bergan ma'lumotga qaraganda, Temur 1391-yil 22-yanvarda (Ali Yazdiyda esa 19 yanvar) yo'lga chiqadi. U O'troga yaqin Qorasaman degan joyda o'z chodirini qurib to'xtaganida huzuriga To'xtamishning elchilari kirib keladi. To'xtamish ham Temur bilan bo'ladigan hal qiluvchi jangga puxta tayyorgarlik ko'radi, 500 ming kishilik lashkar tuzadi, Litvaning ulug' knyazi Vitovt bilan bitim imzolaydi, rus knyazlaridan katta yordamlar oladi, Oltin O'rda xoni Sohobqiron hujumiga bardosh bera olmasligiga ko'zi yetib, siyosiy muzokaralar yo'li bilan og'ir

vaziyatdan qutulish niyatida o'z elchilarini jo'natgan edi. Elchilar mo'g'ullar odati bo'yicha Temurga sovg'a sifatida burgut va to'qqizta ot taqdim etadilar. Ular To'xtamish nomidan kechirim so'rab, uning nomasini Temurga topshiradilar. Unda Oltin O'rda xoni o'zining noma'qul xatti-harakatlari va qilgan gunohlariga tavba qilib kechirim so'ragan va bundan keyin valine'mati amriga so'zsiz bo'ysunishni, ahdnomaga amal qilishni qayta-qayta takrorlagan edi. Biroq endi g'isht qolipdan ko'chgandi. Ulug' amir elchilarni yuqori saviyada siylab mehmon qiladi, sovg'a-salomlar beradi. Oltin O'rda xonining qilgan gunohlarini esa kechirmaydi, bu gal shafqatsizlik ko'rsatib, siyosiy muzokaralar olib borishni istamaydi, To'xtamishxonning mustaqillikka intilayotgani va bu yo'lda dushmanlik qilishdan ham tap tortmasligini anglab yetib, aytganlariga mutlaqo ishonmaydi. Ustiga-ustak harbiy va xalqaro vaziyat ham Temurga katta imtiyoz yaratib bergan edi. «Dastlab,— deydi Temur, — To'xtamishning dushmanlardan qochib, yaralangan holda bizga kelib qo'shilgani hammaga ayon, u o'g'il sifatida tan olinib, yuqori mulozimati ko'rsatildi. Men uning haqqi-hurmati O'rusxon ustiga bostirib bordim, o'sha qishda shunchalik lashkar-u otlarim qirilib, mulk-u aslahatlarim zoye ketdi. Bularga qaramay, uning elini O'rusxon elidan ajratib berib, Jo'chi ulusiga xon ko'tarilguniga qadar jon-jahdim bilan g'amxo'rlik qildim, yordam berdim... Hokimiyat tepasiga chiqqach, u o'z kuch-u qudratiga ishonib, noshukurlik qildi. Biz Eron zaminida Fors-u Iroqni zabt etayotganimizda saltanatimiz sarhadlarini yakson etmoqqa kirishdi. Biz, u bu kaj harakatiga tavba qilar, o'zini qo'lga olar, yaramasligiga, beo'yiligiga chek qo'yar degan umidda e'tibor bermadik. U mag'rurlik sharobiga to'yib, aqlini yo'qotib qo'yibdiki, yaxshi bilan yomonni farqlay olmay qolibdi. U qo'shinini ikkinchi marta tasarrufimizga kiritganida biz shu zahoti unga qarshi hujum boshladik. Lashkarlarining ko'zi qo'shinimizga tushishi bilan qochishga tushdi. Endi esa u bizning maqsadimizni, o'z o'qizligini bilib kechirim so'ramoqda. U o'rtamizdagi ahdnoma shartlarini bir necha bor buzdi, uning so'ziga batamom qo'shilish aqldan emas... Biz o'z rejalarimizni amalga oshiramiz, qo'shinni ham shuning uchun to'plaganmiz, qolgan gaplarni keyinchalik o'ylab ko'ramiz»¹.

¹ Абдураимов М. Темур ва Тўхтамиш. «Шарқ юлдузи», 1991, 11-сон, 148–149-бетлар.

1391-yil 21-fevral kungi qurultoyda Temur o'z amirlari va amirzodalari bilan kengashib bo'lgach, To'xtamishning elchilarini olib Oltin O'rda sari yurishni davom ettiradi va otining jilovini Qozog'iston cho'llari tomon buradi. Uning lashkarlari cho'l-u biyobonlarni, osmono'par qor bosgan tog'larni bosib o'tadi. Temur juda ko'p qurbonlar berib, aprel oyining oxirlarida dastlab Kichik tog', so'ngra Ulug' tog'dan oshadi.

Shomiy bergan ma'lumotlarga qaraganda, Temur o'z lashkarlariga Ulug' tog' etaklarida to'xtab nafasni rostlashga buyruq beradi. Uning amri bilan har bir suvoriy va sipoh bittadan tosh olib belgilangan joyga qo'ya boshlaydi. Buyuk Sohibqiron baland tog' cho'qqisiga ko'tarilib, mag'rurlik bilan o'z askarlarining harakatlarini kuzatar edi. Toshlardan hosil qilingan baland tepalik Samarqand sultoniga zavq-u shavq bag'ishlardi. U lashkarga dam olishga farmon berar ekan, oddiy navkardan tortib tuman boshliqlarigacha xazinadan mukofot berishni buyuradi. Amir Temur bu tarixiy yurish to'g'risida xotira qoldirmoq istagida mohir toshkesar va naqqosh san'atkorni o'z yoniga chorlab, yassi toshga esdalik yozuv bitishga buyruq beradi. Hozir Sankt-Peterburgdagi davlat Ermitaj muzeyida saqlanayotgan bu sangtaroshda: «Turon Sultoni Temur ikki yuz ming kishilik qo'shin bilan To'xtamishga qarshi urushga ketdi», deb yozilgan edi. Temur lashkarlari 1391-yil 4-iyunda Yoyiq (Ural) daryosini kechib o'tadi. Askarlarga sovut va qalqonlar bilan birga yana in'omlar ulashiladi. Bu o'rtada To'xtamish askarlaridan bir nechitasi qo'lga olinib, ulardan harbiy ahamiyatga ega bo'lgan qimmatli ma'lumotlar olinadi. Xullas, jahon harbiy san'ati tarixiga kirgan Temur va To'xtamish o'rtasidagi jang hozirgi Samara shahri bilan Chistopol o'rtasidagi Qunduzcha degan joyda bo'ladi, Jang To'xtamishning ustunligi bilan boshlanadi. Ammo Temur haddan tashqari sovuqqon va beparvo edi. U jang oldidan otdan tushib ikki rakat namozini o'qib, so'ng otga minib jangga otlanadi. Temurning piri — naqshbandiylar tariqatining rahnamosi, darveshlar-u qalandarlar yo'l boshchisi Mir Sayyid Baraka lashkarga qarata otashin va jangovar nutq so'zlaydi, Temurga Alloh nomi bilan ma'naviy ozuqa beradi va sening g'alabang ta'minlangan, deb bashorat qiladi.

Darhaqiqat, Sohibqiron o'zining ayyor va qabih raqibi bo'lmish To'xtamish ustidan g'alaba qozonadi. Sharafiddin Ali Yazdiyning yozishicha, Temur bu jangda urushlar tarixida yangi usul qo'llagan. U o'z askarlarini 7 favjga bo'lib joylashtiradi. Qo'shin ikki safda

joylashib, ehtiyot qism ham bo'ladi. Birinchi safda chap qanot (shig'ovul), asosiy qism (korpus) — avong'or va o'ng qanot (chopovul) avong'orlari; ikkinchi safda — chap qanot (javong'or), asosiy qism (korpus — avong'or) va o'ng qanot (barong'or); uchinchi safda — ar'yergard (asosiy kuchlardan orqadagi qism) yoki ehtiyot (zaxira)dagi qismlar joylashtirilgan. Amir Temurning o'zi boshchilik qilgan ehtiyotdagi qismlar zarur bo'lib qolgan paytlarda yuqoridagi ikki safga yordam berish maqsadida tuzilgan.

Amir Temur o'z raqibiga ruhiy ta'sir qilish yo'llarini ham bilgan. U jang qizib turgan bir paytda xizmatkorlarga 8000 kishilik qismga chodirlar tayyorlab taom tayyorlashni buyuradi.

Uch kunlik shiddatli jangdan so'ng Temur lashkarlari to'la ustunlikka ega bo'ladilar va zafar quchadilar. Yazdiy bu jangni shunday ta'riflaydi: «Temurning muzaffar bayrog'ini ko'rgan To'xtamishxonda qat'iyat yo'qoldi. U xon va taxt alami suviga qo'lini yuvib, qo'ltig'iga artdi va taxtga yana qaytib chiqish umidi chippakka chiqayotganini bilib, o'z jonini bermaslik g'amida uchqur otining jilovini burdi va ming bir hiyla bilan qutulib qoldi... U qochishni afzal bilgan edi»¹. Bu jangda har ikkala tomondan hisobsiz odam qiriladi. Ayniqsa, To'xtamish askarlari katta talafot beradilar. M.Ivanin bergan ma'lumotlarga qaraganda, jangchilarning ko'pi qurol zarbidan halok bo'lgan, ma'lum qismi Itil (Volga) daryosiga cho'ktirilgan, 200 chaqirimga yaqin masofadagi maydon ularning murdalari bilan qoplangan edi. Amir Temur bu urushda juda katta o'lja oladi. Mag'lublarning bekalari va xotinlari ham asir tushadi. Saroy shahridan to Azov dengizigacha bo'lgan shaharlar musodara qilindi. Ali Yazdiyning yozishicha: «O'rdadagi ayrim kishilar ne-ne mashaqqat bilan zarur oziq-ovqat topishardi, ularning qo'y va yilqilarini ortlariga chekinayotganlarida haydab ketishga ham hollari kelmay qoldi... Temur qarorgohida huri monand qizlar va juvonlar shunchalik ko'payib ketdiki, ularning soni besh mingdan oshardi».

Sohibqiron Volga bo'yidagi sayhonlikda g'alaba sharafiga hali hech ko'rilmagan bazm beradi. U odatiga xilof ravishda bu safar askarlariga sharob ham ichishga ruxsat beradi va sovg'a-salomlar, mukofotlar ulashadi.

Ibn Arabshoh Qunduzchadagi g'alabada Sayyid Barakaning o'rniga alohida e'tibor beradi va shunday yozadi: «Qo'shinlar bir-

¹ Абдураимов М. Темур ва Тўхтамиш. «Шарк юлдузи», 1991, 11-сон, 151-бет.

biriga o‘zaro zarba berayotgan, Temur qo‘shini bo‘lak-bo‘lak bo‘lib, markazdan uzilib qolgan paytda Sayyid Baraka maydonga tushdi. Tang ahvolda qolgan Temur: «...Pirim Sayyid Baraka, qo‘shinim qochishga tushmoqda», deb unga murojaat qildi. Sayyid: «Cho‘chima!» — dedi. U otdan tushib, bir siqim tuproqni oldida, o‘zning bo‘z otiga qayta minib, jon-jahdi bilan savashayotgan dushman tomonga qarata: «Yov qochdi!» deya sepib yubordi. Shunda qanotlar birlashib, jasorat namunalari ko‘rsatib, inoqlik bilan yog‘iyga hujum boshladilar. Dushman sarosimada qolib, orqa o‘girib qochishga tushdi».

Boshqa tarixchilar ham Qunduzchadagi jangda Sayyid Barakaning o‘rniga katta baho berganlar. Jumladan, Shomiy asarida o‘qiymiz: «Temur o‘ziga yo‘ldoshlik qilgan Sayyid Baraka kabi saidlar etagida panoh topdi». Yazdiy esa bunday deb yozadi: «Temurning kundan kunga oshib borayotgan qudratini targ‘ib etuvchilardan biri bo‘lgan Sayyid Baraka mudom unga Xudodan zafar tilardi. «Yog‘iyni yuzi qora bo‘lsin», deb g‘animlar tomon bir siqim tuproqni sohib yuboradi-da, Temurga: «Istagan yeringga tap tortmay oyoq bosaver, g‘alaba sen tomonda!» — deydi. Ana shu tariqa Temur To‘xtamishga qarshi ikkinchi yurishda ham zafar quchadi va 2 oylik safardan so‘ng o‘z poytaxti Samarqandga qaytadi. Temur qaytib ketgach, To‘xtamish yangi ittifoqchilar: Polsha va Litva hukmdorlari madadiga tayanib, yana Oltin O‘rda taxtini egallaydi. U tez orada kuchli qo‘shin tuzadi va yana Amir Temur yerlariga tahdid sola boshlaydi. To‘xtamishxon ustidan g‘alaba qozongach, Amir Temur keyingi yili yana Eron tomon qo‘shin tortadi. 1392–1393-yillari Eron hukmdori Ahmad Jaloyir bilan Temur o‘rtasida janglar boshlanib ketadi. Bu galgi urushning g‘alaba bilan yakunlanishiga yana To‘xtamishning Darband dovonidan o‘tib Sohibqironga qaram bo‘lgan ozor yurti Shirvonga bostirib kirganligi xalaqit beradi. Bu yurtning hukmdori Shayx Ibrohim Darbandiy (1382–1417) bo‘lib u 1386–1387-yillardagi voqealardan so‘ng Temur hukmronligini tan oladi.

Amir Temur uchinchi marta To‘xtamishga qarshi jang boshlashga majbur bo‘ladi. Bu jang 1395-yil 15-aprelda Terek daryosi bo‘yida boshlanadi va Sohibqironning yorqin g‘alabasi bilan yakunlanadi. Bo‘lib o‘tgan jangda jasorat va mardlik namunalari ko‘rsatgan amir va amirzodalar, no‘yonlar va jangchilarga sovg‘a va mukofotlar ulashiladi. Xususan, alohida mardligi va jasurligi

hamda shaxsan og'ir jang qurshovida Amir Temurning jonini saqlab qolishdagi xizmatlari uchun amir Shayx Nuriddin Bahodirni Sohibqironning o'zi zarchopon (zar ip bilan tikilgan), qimmatbaho toshlar bilan ziynatlangan belbog', 100 ming kepakiy tanga va yaxshi ot bilan siylaydi. Amir Temur jangda qo'lga kiritgan o'lja va boyliklarni Mirzo Mironshoh, amir Yodgor barlos, amir Hoji Sayfiddinlar ixtiyorida qoldirib, o'zi To'xtamish orqasidan ot suradi. U Itil daryosi bo'yidagi Turatur kechuviga yetib keladi va bu yerda hozir bo'lgan O'rusxonning o'g'li Qayrichak o'g'longa zarhal chopon va zarhal belbog' hadya qiladi. Amir Temur unga Itil daryosining narigi tarafidagi Jo'chi ulusi xonligini tortiq qiladi.

Sohibqiron To'xtamishxonni ta'qib qilishda davom etadi. Uning lashkarlariga bir necha zarbalar berib, Oltin O'rdaning markazi Saroy Berkani egallaydi, uning boyliklarini o'zlashtiradi. Bu Temurning Zanjirsaroy uchun To'xtamishdan olgan o'ziga xos intiqomi edi. Ana shu tariqa To'xtamish uchinchi marta mag'lubiyatga uchraydi. Ammo To'xtamish bu safar shu darajada yanchib tashlanadiki, qanchalik harakat qilmasin, endi o'zini o'nglab ola olmaydi. Yozma manbalarda qayd qilinishicha, To'xtamishni 1406-yilda amir Ediqut O'zbek qo'lga tushirib qatl etadi.

Shunday qilib, Amir Temurning To'xtamish ustidan qozongan tarixiy g'alabasi tufayli Oltin O'rda xonligiga qarashli to Moskvaga qadar barcha yerlar Temur saltanatiga bo'ysundiriladi. Rus tarixchi olimlari B.L.Grekov, A.Y.Yakubovskiy, M.Ivanin va boshqalar Temurning bu g'alabasiga yuksak baho berganlar va uning faqat Temur saltanati uchungina emas, eng avvalo, Sharqiy Yevropa va birinchi navbatda Rossiya uchun ham katta ahamiyatga ega bo'lganligini ta'kidlaganlar. M.Ivanin «...bu islom himoyachisi, xristianlarning bu dahshatli dushmani, Muhammad payg'ambari chin yurakdan e'zozlovchi bo'lgan zot Oltin O'rdaning butkul kuchsizlanishi va yiqilishining asosiy sababchisi bo'lgan va bu bilan Rossiyani uning zulmidan xalos bo'lishini hamda bu qudratli xristian davlatining yuksalishini tezlashtirdi»¹, degan edi.

¹ Иванин М. Икки буюк саркарда, 178-бет.

4. ERON, HINDISTON VA KICHIK OSIYOGA YURISHLAR

Amir Temur Xuroson va Eronga harbiy yurishlar uyushtirganda bu hududlarda bir necha mustaqil davlatlar bo'lib, ular o'rtasida muttasil urushlar bo'lib turardi. Xulagu davlati (1256–1336) yiqilgandan so'ng uning o'rnida Ozarbayjonda Jaloyirlar davlati (1336–1411), Sabzavorda Sarbadorlar davlati (1337–1381), Hirotida qurdlar davlati (1337–1381) tashkil topgan. Amir Temur 1380-yilda o'g'li Mironshoh Mirzoni bir necha lashkarboshilar bilan Xurosonni zabt etish uchun yuboradi. Qurdlar hokimi G'iyosiddin Pirali boshchiligida Hirot shahri aholisi Temur askarlariga qattiq qarshilik ko'rsatadilar. Shahar 1381-yilda taslim bo'ladi.

Amir Temur Eronga qarshi 1386-yildan boshlab 1388-yilgacha «uch yillik», 1392-yildan boshlab 1396-yilga qadar «besh yillik» va 1399-yildan boshlab to 1404-yilga qadar «yetti yillik» urushlar olib boradi. Eronning Qobushon, Tuyo, Nishopur, Sabzavor kabi shaharlari Temurga jangsiz taslim bo'ladi, chunki shahar hokimlari o'z shaharlarining harobazorga aylanishini istamaydilar.

1383-yilda Sohibqiron lahkarlari Seistonni va Balujistonni egallab, Eronning janubiy va shimoli-g'arbiy hududlari tomon siljib boradi. 1387-yilda fors viloyatining hukmdori Shohshujo ixtiyoriy suratda Temurga taslim bo'ladi. Hatto u qizining Jahongir Mirzoning o'g'li Pirmuhammadga xotinlikka berib, ikki o'rtadagi sulhni nikoh bazmi bilan mustahkamlaydi.

Ammo Isfaxonda vaziyat og'ir kechadi. Dastlab Temurga taslim bo'lgan shahar aholisi so'ng boj to'lashdan bosh tortib, bir kechada Sohibqiron askarlaridan 3 ming kishini qirib tashlaydi.

1382–1397-yillardagi bir necha yurishlardan so'ng Temur Ozarbayjon, Armaniston, Astrobod va Mozandarinni qo'lga kiritadi. 1402-yilga qadar Gurjistonga besh marta yurish qilib uni egallaydi. Xullas, Amir Temur G'arbda Kichik Osiyogacha, Janubda Arabiston yarimoroligacha bo'lgan hududlarni egallaydi. Fransuz olimi Jan Pol Run «Tamerlan» kitobida Eronning Temur tufayli keyinchalik hech ko'rmagan tinchlikka erishganligini, farovonlik hukm surganligini, savdo rivojlanganligini, mustahkam davlat boshqaruvi yuzaga kelganligini ta'kidlaydi. Biroz muddat Samarqandda dam olgach, Amir Temur endi zo'r berib Hindiston sari yurish uchun tayyorgarlik ko'ra boshlaydi.

1398-yilning may oyida Amir Temur 92 ming kishilik (ba'zi manbalarda 90 ming) qo'shin bilan Hindistonga yurish boshlaydi. Bu urushni u Muhammad Payg'ambar e'tiqodini yoyish, payg'ambar nomini ko'klarga ko'tarish, butparast va kofirlarni islom diniga kiritish, bu yerdagi feodal tarqoqlik va o'zaro urushlarga barham berish bayrog'i ostida olib boradi. Sohibqironning o'zi bu haqda «Tuzuklar»da shunday deb yozgan edi: «Qur'oni majiddan fol ochsam, ushbu ulug' oyat chiqdi: «Ey Payg'ambar, kofirlarga va munofiq'larga qarshi jahd qilgil... So'ngra... iqbolimiz xonasi — Hindistonga qarata qo'l ko'tarib, zafar-u fath fotihasini o'qidim»¹.

Amir Temur Qashqadaryo vohasidan chiqib, Termiz orqali yurib, avgustda Kobulni egallaydi. U yerdan Hindiston chegaralari tomon kirib borib, Tulumbi, Mo'ltan, Dibalpur, Sarasti, Fathobod, Somona, Asandiy, To'qloqnur, Panipat va boshqa shahar va qal'alarni birin-ketin egallab, dekabr oyida Hind daryosidan o'tib, Dehliga yetib boradi. Dehli sultoni Feruzshoh vafotidan so'ng bu yerda o'zaro kurashlar avjiga chiqqan edi. Dehli hokimi sulton Mahmud (1393–1413) Amir Temur lashkarlariga qarshi o'z sarkardasi Malluxon boshchiligida 10020 yaxshi qurollangan otliq askar, 40 ming piyoda jangchi va 120 zanjirband fillarni qo'yadi. Kamon otuvchilar joylashtirilgan bu fillarning ustiga o'q, nayza va qilich zarbidan himoya qiluvchi yopqich yopib, qoziq tishlarning uchiga zahar surtilgan katta pichoqlar bog'lab qo'yilgan edi. Fillar yonida cho'g' to'ldirilgan xumcha, yonayotgan mum yoki neft otuvchi naftandozlar, yerga tushib ko'plab marotaba zarb bera oladigan temir poynakli dahshatli vositalar bor edi. Bu dahshatli quroldan Sohibqiron zarracha bo'lsa-da cho'chigan emas, chunki bunday qurolni uning o'zi Urganj qamali chog'ida qo'llagan edi. Amir Temur kutilmagan jangovar bahaybat fillar muammosini hal qilish uchun unga qarshi oqilona tadbirlar qo'llaydi. Arabshoh bergan ma'lumotlarga qaraganda, fillarga qarshi ishlatish uchun chetlari qayrilgan va uchi o'tkir uchburchakli «temir tikonlar»dan minglab tayyorlanib, fillar kirib keladigan jang maydonlarini «minalashtirib» chiqqanlar. Bu fillar va ularning egalariga kulfat-u ofatlar keltiradi. Bundan tashqari Amir Temur topshirig'i bilan Sulton Mahmud Dehlaviyning fil va askarlariga qarshi tuyalardan foydalanilgan. Tuyalarning dumiga arqon bilan xashak hamda tikan bog'lamlarini bog'lab, ularni yoqib dushman tomon haydaganlar. Bu fillarnigina

¹ Темур тузуклари, 47-бет.

emas, hatto askarlarni ham qoʻrquv va dahshatga solgan. Natijada olov dahshatining yopirilib kelayotganligi va Temur askarlarining bergan zarbalari oqibatida jangovar fillar tartibsiz suratda orqaga tumtaraqay qochib, Sulton Mahmud askarlarini pala-partish yanchib, toʻzitib yuboradi. Bundan foydalangan Amir Temur Sulton Mahmud qoʻshinini zarb bilan yanchib tashlaydi. Dehli hokimi shaharning qarama-qarshi darvozasi orqali qochib qolishdan boshqa chorani topa olmaydi. Boy va badavlat Dehli shahri Sohibqironga jangsiz taslim boʻladi. Amir Temur Dehlidan keyin deyarli katta qarshilikka uchramaydi. U Hindistonda juda koʻp qullar va boyliklarni qoʻlga kiritadi va ularni 1399-yil mart oyida oʻz poytaxti Samarqandga olib keladi. Bular orasida koʻzni qamashtiruvchi juda katta, olovdek yonib turgan qip-qizil javohir — «Chirogʻi olam» alohida qimmatga ega edi. Yoqutning yuziga buyuk Amirning nomi oʻyib yoziladi va Samarqanddagi yigirma besh ming noyob javohirlar qatoridan joy oladi.

Temur Samarqandga qaytib kelgach, gʻarbga tomon boʻladigan yurishlarga puxta tayyorgarlik koʻra boshlaydi. Yozma manbalarda, uzoq safarga otlanish oldidan Amir Temurning oʻz askarlariga yetti yillik maoshni tarqatganligi qayd etiladi. Bu urush asosan Turk sultoni Boyazid Yildirimga qarshi qaratilgan edi. Ikki buyuk turk hokimi oʻrtasidagi ziddiyat va qarama-qarshilik borgan sayin kuchayib boradi. Amir Temur Boyazid (1389–1403) bilan hal qiluvchi jangga shoshilmaydi, iloji boricha bu urushning oldini olishga, uni tinch, siyosiy vositalar bilan hal qilishga urinadi. Chunki oʻzini islom himoyachisi hisoblagan buyuk Sohibqiron Boyazidning xristianlar bilan jang qilayotganligini yaxshi bilar edi. Ammo Temurning bu intilishlarini oʻziga haddan tashqari bino qoʻygan va oʻz qudratini yuqori baholagan Sulton Boyazid nazar-pisand qilmaydi. Sohibqironni kamsitib haqoratlaydi va ikki oʻrtada boshlangan urushga asosiy sabab boʻladi. Buni tarixiy voqealar ochiq-oydin isbotlaydi. Qora quyunli turkman qabilasining hokimi Qora Yusuf 1388–1399-yillarda Armaniston, Iroq va Ozarbayjon sarhadlarida bir necha marta Temur lashkarlariga qarshi janglar olib borgan. Unga Ahmad Jaloyir ittifoqdosh boʻlgan. Qora Yusuf bilan Ahmad Jaloyirni Sulton Boyazid oʻz himoyasiga oladi va ularga boshpana beradi. Amir Temur Boyazidga oʻz elchisi orqali xat yozib, Qora Yusufni unga topshirishini talab qiladi: «Yer-u koʻkni yaratgan Tangri taolaga cheksiz shukrlar boʻlsinki, yetti

iqlim mamlakatlarining ko‘pini mening farmonimga kirgizdi va olam sultonlari va hokimlari menga egilib, itoat qilish halqasini jon quloqlariga taqdilar. O‘z qadrini bilib, haddidan oshmay, jasorat ayoqlarini tiygan bandasini Tangri yorlaqasin. Sening nasli-nasabing kim ekanligi jahon xalqi oldida ma’lumdir. Shunday ekan, holingga munosib ish tutib, jur‘at ayog‘ini oldinga qo‘ymaki, ranj-u mehnat balchig‘iga botib, balo chuquriga yiqilgaysan. Iqbol eshigidan haydalgan bir to‘da ig‘vogar kishilar g‘arazli ishlarini bajarish uchun sening panohingdan joy olib, uxlab yotgan fitnani uyg‘otmishlar. Yana o‘shalarning ig‘vosi bilan ofat va balo eshigini davlatning yuziga ochmagil. (Mazkur maktub yetishi bilan) Qora Yusufni mening oldimga yuborgil. Yo‘q esa, taqdir pardasi ikki lashkar saflari to‘qnashganda yuzingga ochilg‘usidir»¹.

Ibn Arabshohning ma’lumotlariga qaraganda, Amir Temur nomasini olgach va uning mazmunini fahmlagach Boyazid o‘rni-dan sapchib turib ketgan va Sohirqironni har xil bo‘lmag‘ur so‘zlar (haromi, qon to‘kuvchi, zinogar buzuqi, qing‘ir) bilan haqoratlab, unga yozgan xatining so‘nggida quyidagilarni yozgan: «...Men bilamanki, bu so‘zlar seni hech to‘xtatmasdan bizning mamlakatimizga tomon otlantiradi. Agar sen (biz tomonga) kelmasang, sening xotinlaring uch taloq bo‘lsin. Agar sen mening yurtimga kelsangu, men senga qarshi qat’iy urush qilmay qochsam, u vaqtda mening xotinlarim uzil-kesil uch taloq bo‘lsin»².

Amir Temur Sulton Boyaziddan bunday haqoratli xatni olgandan so‘ng ikki o‘rtada qonli muhorabaning bo‘lishi aniq bo‘lib qoladi. Ibn Arabshoh yana davom etadi: «Qachonki Temur uning (Boyazidning— R.Sh. Sh.K) iztirobli javobidan voqif bo‘lgach, «Ibn Usmon majnun va ahmoq», dedi. Chunki u aziyatli holda haqorat qilgan edi. Temur uning javobidan xotinlarni zikr qilgan joyini o‘qib, xotima qildi. Chunki xotinlarga til tegizish ularda katta ayb bo‘lib, g‘oyat gunoh hisoblanadi. Hatto ular xotin va qizlarning ismini talaffuz qilmay, ularning har birini boshqa bir ibora bilan ataydilar hamda bu narsadan saqlaningslar, deb (odamlarga) doimo uqtirardilar. Agar ulardan birontasining xotini qiz tug‘sa, unda uni «pardalik bola» yoki «ziynat sohibi», yoki «mastura», yoki shunga o‘xshash (ibora)lar bilan ataydilar»³.

¹ Темур тузуқлари, 51-бет.

² *Ибн Арабшоҳ*. Амир Темур тарихи. 1-китоб, – Т., «Меҳнат», 1992, 258–259-бет.

³ O‘sha joyda.

Amir Temurning G'arbgga tomon yurishi 1399-yilda boshlanib, 1404-yilgacha davom etgan. Bu tarixga «Yetti yillik urush» nomi bilan kirgan. U yo'l-yo'lakay gurg'jilar isyonini bostirib, qish mavsumini Qorabog'da o'tkazadi. 1400-yil avgustda Temur Boyazidni qo'rqitib qo'yish yoki uni urush e'lon qilishga majbur etish maqsadida turk sultoni o'ziniki hisoblagan Kichik Osiyoning hosildor yerlarida joylashgan ikkita muhim qal'a — Sivos va Milatiyani bosib oladi. Bu qal'alar keyinchalik Amir Temurning Kichik Osiyodagi bo'lajak harakatlari uchun tayanch bo'lib xizmat qiladi.

Sohibqiron endi o'z nigohini Shom (Suriya) yurtiga qaratadi. Chunki bu mamlakat Boyazid bilan yaqin aloqada bo'lgan Misr sultoni Farajga qarar edi. Mabodo Sohibqiron Boyazidga qarshi urush boshlagan taqdirda Faraj unga yordamga kelishi mumkin edi-da. Amir Temur Misr sultonini tor-mor keltirib, uni qochishga majbur qiladi va Damashqni egallab oladi, so'ng Mo'sulga o'tadi. Bag'dod urushsiz Sohibqiron hokimiyatini tan olgan bo'lsa-da, shahar aholisi g'alayonlarini bahona qilib, Temur 1401-yilda u yerga bostirib boradi va ikki oylik qamaldan so'ng shahar istehkomlari— va qo'rg'onini egallaydi. Chunki Temur Boyazid bilan urush bo'lgan taqdirda turk sultonining qo'li baland kelsa, Bag'dod uning ittifoqchisiga aylanishi mumkinligini yaxshi bilardi. Amir Temur 1402-yilda u yerdan o'tib, gurg'jilarning isyonini yana bir marta bostiradi. Sohibqironning bu harakatlari sulton Boyazidning asablarini batamom ishdan chiqaradi.

Amir Temur Boyazid bilan yozishmalar qilib, uning atrofidagi yerlarni o'ziga qaratish uchun urushlar olib borib, u bilan bo'ladigan bevosita jangni paysalga solishi va cho'zishdan aniq maqsad va muddaolarni ko'zlagan edi. Birinchidan, u Boyazidni yakkalab qo'yadi va ittifoqchilaridan mahrum etadi. Ikkinchidan, u shu davr mobaynida dushmanning xususiyatlarini, kuchli va kuchsiz tomonlarini, urush sodir etiladigan joyning sharoitlarini o'rganadi. O'zining orqa tayanchini mustahkamlaydi, lashkarni kerakli oziq-ovqat zaxiralari bilan ta'minlash va zarur bo'lib qolgan taqdirda chekinish uchun qulay yo'l-yo'riqlar hozirlaydi. Rivoyat qilishlaricha, o'sha davr Sharqining eng bilimdon munajjimlaridan bo'lgan Abdulloh Lisson yulduzlarga qarab, g'alaba Amir Temur tomonida bo'lishligini bashorat qilgan edi. Bu hol Sohibqiron askarlarining ruhini ko'targan.

Usmonli turklar saltanatining sultoni Boyazid Yildirim esa

o'zining g'arbda erishgan muvaffaqiyatlariga haddan tashqari baho berib, maishat va kayf-u safoga mukkasidan ketgan edi. Bu barcha musulmonlarning undan nafratlanishi va yuz o'g'irishiga sabab bo'ladi. Buning ustiga Boyazid ikki muqaddas shahar — Makka va Madinaga ziyorat uchun borayotgan karvonlarni talash bilangina cheklanib qolmasdan, hatto Amir Temurga qarshi isyonlarga ham boshchilik qilgan oqquyunlu va qoraquyunlu qabilalarining boshliqlarini o'z himoyasiga olgan edi. Ularni topshirish to'g'risidagi Temur nomalarini Boyazid, hatto eshitishni ham istamaydi. Chunki u o'zini yengilmas ulug' Sulton deb biladi. Albatta, Boyazid o'z davri uchun jangovar va kuchli lashkar tuzgan edi. Bu qo'shin bilan u Bosfor bo'g'ozini orqali o'tib, butun Bolqon yarim orolini egallashga o'tlanadi. U dastlab Bulg'oriya yerlarini bosib oladi. Sulton Boyazidning tahdididan vahimaga tushgan Yevropa qirollari Burgundiya gersogi marshal Busiko qo'mondonligida birlashgan qo'shin tuzadilar va turk sultoniga qarshi salb yurishiga hozirlanadilar. Ikki o'rtadagi jang 1396-yilda Nikopol (Bulg'oriya)da bo'ladi. Bu jangda 100 ming kishilik qo'shinga qo'mondonlik qilgan Sigizmund yengiladi, o'zi va lashkarboshilari asirga tushadi. Tutqunlikdan qutulgan Busiko o'z vatani Fransiya bormasdan, Vizantiya imperatori Manuil III Paleolog xizmatiga kiradi va Genuya shahri gubernatori mansabini egallaydi. U Manuil III rahnamoligida 1200 ta saralangan ritsarlardan iborat qo'shin to'plab, 1399-yilda yana Sulton Boyazid bilan jang qiladi. Ammo marshal bu safar ham Konstantinopol shahri yaqinidagi jangda yengiladi. Shundan so'ng chorasiz qolgan Manuil III va marshal Busiko o'z homiylari bo'lmish G'arb mamlakatlariga yordam so'rab murojaat qiladilar. Lekin Fransiya qiroli Karl VI ham, Angliya qiroli Genrix IV ham, Kastiliya qiroli Genrix III ham, hatto Rim papasi ham ularga yordamni paysalga solib kechiktiradi. Buning sababi shunda ediki, ular ikki turk hukmdori — Boyazid bilan Temur o'rtasidagi voqealarning qay yo'sinda rivojlanishini ustalik bilan kuzatar edilar. Albatta, Yevropa hukmdorlari ikki jahongirning o'zaro to'qnashuvini istar edilar. Chunki har ikki qudratli hukmdor o'zaro urushib bir-birlarini holdan toydirlasalar, Yevropa uchun foyda keltirishini ular yaxshi bilganlar. Ammo Sulton Boyazid ham, Amir Temur ham G'arbga qarshi birlashib harakat qilish uchun umumiy til topa olmaydilar, ular o'zaro urushda bir-birlarini holdan toydirib, umumturkiy xalqlarning qudratini zaiflashtirajaklarini anglab yetmaydilar. Yevropa hukmdorlari esa mohirlik bilan ikki turk

jahongirni bir-biriga qayrar edilar. Vizantiya imperatori Manuil III va Fransiya qiroli Karl VI o'z elchilarini, Rim papasi esa o'z monaxlarini shoshilinch suratda Amir Temur huzuriga yuborib, unga o'zlarining xayrixohliklarini izhor qiladilar. Genuya va Venetsiyadan kelgan elchilar esa o'z hukmdorlarining Bosfor bo'g'oziga kemalar chiqazib, Sulton Boyazidning dengizdagi yo'lini to'sishga shay turganligini bildirishadi. Kastiliya qiroli Genrix III bo'lsa o'z elchilari Payo de Soto Mayor va Ernan Sanches de Palasuelosga shoshilmaslikni, ikki turk sultoni qo'shinlari haqida ma'lumot to'plash va urushning borishini obdan kuzatishni topshirgan edi.

Amir Temur 1402-yilning aprel oyida Quriya daryosini kechib o'tib, birin-ketin Tartum, Kemox va Qaysariya kabi qal'a-shaharlarni egallab Turkiya bilan Suriya va Bag'dod aloqalari yo'lini kesib qo'yadi. U bu yerdan Anqara qal'asi tomon harakat qiladi va to'rt kunda 120 chaqirim yo'lni bosib o'tib, Kir shahriga kirib keladi. Bu yerda Sohibqiron g'azabga to'lgan Boyazid o'z qo'shinlari bilan yetib kelayotganligidan xabar topadi. Boyazid to'g'risida batafsilroq va to'laroq ma'lumotlar to'plash maqsadida Temur o'zining 1000 chavandozini uning yo'nalishi tomon jo'natadi. Sohibqironning o'zi asosiy lashkarlari bilan uch kun mobaynida 150 chaqirim yo'lni bosib o'tib Anqaraga keladi. Temurning asosiy maqsadi Boyazidni Turkiya poytaxti Bursadan uzib qo'yish va jangni o'zi uchun qulay bo'lgan vaziyatga yo'naltirishdan iborat edi.

Amir Temur bilan Sulton Boyazid o'rtasida tarixda «Anqara jangi» nomi bilan mashhur jang 1402-yil 20-iyulda boshlanadi. Tarixiy yozma manbalarda ikki o'rtadagi kuchlar nisbati to'g'risida turlicha va har xil ma'lumotlar uchraydi. Ba'zi mualliflar Boyazid ustidan Amir Temur g'alabasining ahamiyatini kamsitish maqsadida Sohibqiron lashkarlari sonini 800 ming (jami), urushda qatnashganlari esa 300–350 ming bo'lgan. Sulton Boyazidniki esa 200–250 va hatto 120 ming (M. Ivanin) deb ko'rsatadilar. Ibn Arabshoh esa Temur qo'shinlarini bir million bo'lgan, deb bo'rttiradi. Ko'pchilik manbalarda jangda har ikkala tomondan 400 ming kishidan iborat lashkar qatnashganligi haqida haqiqatga yaqin ma'lumot ustunroqdir. Bugungi kunda ko'plab adabiyotlarda Anqara jangida har ikki tomondan jami 360 ming qo'shin qatnashgani holda Amir Temur tomonidan 200 minglik qo'shin, Boyazid tarafidan esa 160 minglik qo'shin qatnashgani haqida ma'lumot berilmoqda.

Anqara jangida Temurning buyuk sarkardalik mahorati, ayniqsa,

yaqqol ko‘rinadi. 200 ming kishilik Temur qo‘shinining o‘ng qanotiga o‘g‘li Mironshoh, chap qanotiga nabiralari Sulton Husayn va Halil Sultonlar, kenja o‘g‘li Shohruh qo‘mondonlik qiladi. Qo‘shin markazini Temurning sevimli nabirasi Muhammad Sulton boshqaradi. Markaz va qanotlar ortida Temurning o‘zi va ikki nabirasi Pirmuhammad va Aleksandrlar — zaxiradagi kuchlar hal qiluvchi zarbaga tayyor edilar. Boyazid qo‘shinlariga Sultonning qaynisi Serb knyazi Lazarevich va o‘g‘illari boshchilik qiladi. Anqara jangi Sohibqironning yorqin g‘alabasi bilan yakunlanadi. Bu yerda Amir Temurning nafaqat buyuk harbiy sarkarda va lashkarboshiligi, ayni zamonda mohir va usta davlat arboblari xos diplomatligi ham o‘z kuchini ko‘rsatadi. U tarixiy Anqara jangi oldidan ustamonlik bilan Sulton Boyazid lashkari safida qahramonlarcha jang qilayotgan asosiy avang‘or kuch bo‘lgan totorlarning Fozil boshchiligidagi rahbarlari, amirlari, boshliq va ulug‘lariga ular qalbini to‘lqinlantiruvchi xat yozib, turk sultonidan o‘z tomoniga ag‘darib oladi.

Ibn Arabshohning «Amir Temur tarixi»da keltirilgan o‘sha xatda, jumladan, quyidagilarni o‘qiymiz: «(Darhaqiqat), sizning martabangiz (mening) martabam, nasabingiz — nasabim bilan muttasil, (bizning) mamlakatimiz (sizning) mamlakatingiz, ajdodimiz — sizning ajdodingiz, biz hammamiz bir daryoning irmoqlari-yu bir daraxtning butoqlarimiz. Qadim zamonlardan beri bizning ota-bobolarimiz bir uyadan o‘sib-undilar va ozgina inda ko‘payib, daraja topdilar. Shu sababdan ham, shubhasiz, sizlar mening shoxobchalarim va butoqarimdan biri; mening a‘zoyi-badanimning bir a‘zosi, menga holisona (kishilar) va do‘stlarimsiz. Sizlar men uchun ichki kiyim bo‘lsangiz, boshqalar esa faqatgina sirtqi kiyimdirlar. Agar o‘zgalar podshohlik (martabasi)ni (kurashib) qo‘lga kiritisa, siz esa bu martabaga nasl-u nasab yuzasidan erishgansiz, chunki sizning ota-bobolaringiz qadim zamonlarda Turon yerlarining podshohlari bo‘lganlar. Ulardan bir toifasi o‘z ixtiyorlarisiz bu diyorlarga kelib, shunda Vatan tutib qolganlar. Ular, xuddi hamisha bo‘lganlaridek, karomatda turib, saltanat belgilari-yu riyosat jilovlarini tutib yurganlar hamda shu sururu shodlikda davom etib, nihoyat Tangri taoloning rahmatiga muyassar bo‘lgunlaricha mana shunday izzat-u ikromda bo‘ldilar. Marhum Ertana sizning oxirgi podshohingiz bo‘lib, Rum yerlaridagi eng ulug‘ hokim sizning eng kichik mamlakingiz misoli edi. Xudoga shukurki, sizning shavkatingizda zaiflik, farog‘atingizda nosiqlik yo‘q. Qanday qilib siz o‘zingiz

shunday xo'rlanishga rozi bo'ldingiz? Go'yoki siz sehrlangan (kishi) ki, o'zgalarga malay bo'lishlikka sabr-u toqat qilasiz? Ulug'larning ham ulug'i bo'lgandan keyin qanday qilib siz kichiklarning ham kichigi bo'lib qoldingiz? Sizlar xor-u zorligi, ayanchli ahvolda emassizku, vaholanki Tangri taoloning yeri bepoyon. Nega endi siz (o'zi) Ali Saljuqiy tomonidan (qullikdan) ozod qilingan qullarning avlodlaridan bo'lgan kishining quli bo'lib qoldingiz? Buning sababi-yu boisiga (aslo) mening aqlim bovar qilmayotir. Ixtilof va kelishmovchlikdan bo'lak (narsa) bo'lmagan bunaqa birodarligu yaqinlik qayerdan paydo bo'ldi? Lekin harholda men siz avalo (kishi) men va sizning foydangiz uchun haq gapni so'zlayman hamda kelgusi ishlaringiz uchun zamin hozirlayman. Agar sizga bu yerlarda yashamoq lozim bo'lib, o'sha keng o'lkalarni Rum — tor yerlariga sotish zarur bo'lsa, u vaqtda sizlar eng kamida o'z ajdodlaringiz kabi bu (mamlakat)larning hokimlari bo'lib, qal'alar idorasining yugani sizlarning qo'lingizda bo'lsin; sizlar u yerlar o'rkachida o'tiring va unda (mamlakatda) qo'lingizni cho'zib, bemalol (uning) jilovini boshqaring. Bu muhim ish qachonki biz ushbu urushga kifoya qilib, bu kurashdan o'z murodimizga erishsak va maydon bizniki bo'lib, o'rtadan Ibn Usmon ko'tarilsa (shundagina) hosil bo'ladi. Qachonki borliq g'animdan tozalanib, bu mamlakat joylari xolis meniki bo'lsa, men uning yo'l va yo'lkalarida yursam, shunda men yoyni yasagan (odam) iga borib, uyni esa bino qilgan odamiga ato qilaman; suvlarni o'z oqimiga qaytarib, sizlarni ular qishloqlari, qal'alari, shaharlari va atroflarining hokimi etib tayinlayman. Sizlardan har biringizni o'zi sazovor bo'lganiga yarasha martabasiga qaror toptiraman. Faqat sizlar (urushda) bizlarga qarshi yordam bermay, biz tomon o'tishga imkon topasiz. Fursatingizni g'animat biling va undan o'z hissangizni olishda foydalanib qoling. Chunki siz ham surat, ham mazmun jihatidan bizga yaqinsiz. Ammo hozircha zohiran Ibn Usmon bilan bo'lib, botinan biz bilan bo'ling. Qachonki bizlar uchrashganimizda (ulardan) ajralib chiqib, bizning askarimizga qo'shiling»¹.

Bu xat Boyazid Yildirim lashkarlari safidagi totor jangchilari aqliga u shu darajada moyil bo'ladiki, ikki o'rtada hal qiluvchi to'qnashuv bo'lganda ular batamom Amir Temur lashkarlari tomon yopirilib o'tadilar. Shundan so'ng jangning boy berilayotganligini ko'rgan Boyazidning to'ng'ich o'g'li Sulaymon Chalabiy Bursaga,

¹ *Ибн Арабшоҳ*. Амир Темур тарихи. 2 китоб, – Т., «Мехнат», 1992, 265–266-бет.

ikkinchi o'g'li Muhammad shimoli-sharq tomondagi tog'larga, uchinchi o'g'li Iso janubga tomon otani tashlab qochadilar. Amir Temur g'alabani poyoniga yetkazish va bir zarb bilan urushni tugatish maqsadida Boyazidni har tarafdan, Sharafiddin Ali Yazdiy iboralari bilan aytganda, «ovchilar halqa bo'lib hayvonni qurshab olganlaridek» o'rab oladi. Uni Amir Temur huzuriga keltiradilar. Bu jangda Boyazidning xotini Serb malikasi Olivera, o'g'illaridan Muso va Iso Chalabiylar asirga tushadi. Sulaymon Chalabiy esa Bursaga borib, kemaga tushib qochishga zo'rg'a ulguradi.

Amir Temur shiddatli hujumni davom ettirib, butun Kichik Osiyoni egallaydi va O'rtayer dengizining sharqiy sohilida joylashgan Izmir shahriga yetib boradi. O'rtayer dengizida joylashgan Xios va Lesbos orollaridagi Genuya mulklarining hukmdorlari ham Amir Temur hukmronligini tan oladi, Ayni «chog'da Misr podsholari ham taslim bo'ladilar.

Temur lashkarlari Kichik Osiyoni, uning markaziy shaharlari Anqara, Nikeya, Bursa, Izmir va boshqalarni egallaydilar, juda ko'p boyliklar qo'lga kiritiladi. Bunday yorqin g'alabadan so'ng Amir Temur o'zining azaliy odatiga ko'ra o'z jangchilariga Kiyutoyda katta ziyofat beradi, sovg'a-salomlar va in'omlar ulashadi. Sohobqiron bu tarixiy g'alabani ertasi kuniyoq Kastiliya qiroli Genrix III elchilari Payo de Soto Mayor va Ernan Sanches de Palasuelosni qabul qiladi. Elchilar ulug' Amirni erishilgan g'alaba bilan tabriklaydilar va unga o'z qirollarining minnatdorchiligini izhor etadilar. Sohobqiron ham o'z saltanatining sarhadiga yaqin bo'lgan Yevropaning qudratli qiroli Genrix III elchilariga katta mulozamat ko'rsatib, Boyazid haramida asirlikda saqlanayotgan Gretsiya hukmdorining qizlari Anjelina, Katalina va Mariyani hamda o'ljaga olingan avliyo Mixailning oltin haykalini in'om qiladi.

Amir Temur ayni zamonda o'z a'yonlaridan Muhammad al-Keshiyni yorliq bilan qiroli Genrix III huzuriga elchi qilib yuboradi. Jahongirning Sulton Boyazid ustidan erishgan shonli g'alabasini Fransiya va Angliya qirollariga yetkazish niyati bilan Temur maktublarini olib, Sultoniya arxiyepiskopi Ioann ham shoshilinch ravishda g'arb tomon yo'l oladi. Oradan bir yil o'tgach, Kastiliya qiroli Genrix III o'z elchilarini sovg'a-salom va birodarlik yorlig'i bilan Samarqandga Temur huzuriga jo'natadi. Jumladan, 1403-yil 21-mayda Ispaniyadan jo'nab ketgan elchilar Konstantinopol, Trapezun, Eron, Balx, Termiz, Kesh orqali Samarqandga yetib

keladilar. Ularning ichida Ryui Gonsales de Klavixo ham bor edi. Ular Temur saroyida katta hurmat va tavoze bilan kutib olinadilar. Klavixo 1404-yilning sentabr-noyabr oylarida Samarqandda bo'lgan davridagi o'z xotirotlarini «Buyuk Temur tarixi» va «Temur qarorgohi Samarqandga safarot kundaligi» asarlarida batafsil yozgan. Fransiya qiroli Karl VI va Angliya qiroli Genrix IV larning javob nomalarini olgan arxiyepiskop Ioann ham Yevropa qirollari bilan Sohibqiron Temur o'rtasidagi birodarlikni mustahkamlash niyatida orqaga qaytadi.

Ammo Amir Temur Usmonli turklar davlatini batamom tagtomiri bilan tugatish tarafdori emas edi. Unga buning hech qanday manfaatli tomoni ham bo'lmagan, kerak ham emas edi. Temurning Kichik Osiyoga lashkar tortishiga asosan Boyazidning kaltabin va uzoqni ko'ra bilmas siyosati sabab bo'lgan edi. Shu boisdan akademik Bo'riboy Ahmedovning «Amir Temur» tarixiy romanida hikoya qilinishicha, buyuk sarkarda bag'rikenglik qilib, Boyazid Yildirimni bir necha kun o'g'li bilan humoyun O'rduda mehmon qilib, so'ng «...Rum mamlakatini Boyazidxonning inon-ixtiyoriga topshirib jo'natib yubordi» (552-bet). Ammo turk sultoni o'z qilmishiga pushaymon bo'lmaydi va xatosini tushunmaydi. Sulton Boyazid poytaxt Bursaga bormaydi, balki Oq shaharda qoladi va Shayx Mahmud xonaqosida yashaydi. U shu yerda 1403-yil 8-martda vafot etadi. Sulton Boyazid qabrini o'z vasiyatiga binoan Shayx Mahmud Xayron mozoriga qo'yadilar. Turk sultonining vafoti haqidagi xabarni eshitgan Amir Temur ich-ichidan achinadi va u hatto Oq shaharga kelib, Boyazid Yildirimning bolalari, qarindosh va yaqinlariga chuqur ta'ziya izhor etadi. Bo'riboy Ahmedovning ta'kidlashicha, ulug' amir «ularga podshohona siylash va navozishlar ko'rgazadi, ularning har biriga zardo'zi chopon kiygizadi, o'g'li Musoga esa xos xalat, murassa kamar, shamshir va yuz bosh nasldor ot in'om etib, Bursa va Rum mamlakatini unga topshiradi». Bu haqda unga ol tamg'a bosilgan maxsus yorliq ham beriladi. So'ng Musoga: «Otangizning muqaddas xokini sultonlarga xos izzat-ikrom bilan Bursaga olib borib, tirikligida o'zi qurdirib qo'ygan oliy imoratga dafn ettiring», — deb aytadi (553-bet). Boyazidning qochib yurgan to'ng'ich o'g'li Sulaymon Chalabiyni u turklarning Yevropadagi viloyatlariga hokim qilib tayinlaydi, hukmdorlik toji va yorliqlar in'om yetib, mansabdorlik sarposini kiygizadi. Andropol shahri uning poytaxtiga aylantiriladi.

Amir Temur 1404-yilning may oyida Samarqand tomon yo'lga otlanib, iyulda poytaxtga yetib keladi. 70 yoshni qarshilagan Sohibqiron Xitoy safariga tayyorgarlik ko'ra boshlaydi. Albatta, u bu yurishni ancha ilgari rejalashtirgan edi. Shu bois Xitoyga yurish bo'yicha tayyorgarlik ishlari ham ancha oldin boshlangan edi. 1397-yildagi ko'chmanchi o'zbek qabilalari bilan bo'lgan urush davridayoq Xitoy bilan chegaradosh bo'lgan Ashir shahrida aholi sonini oshirish hamda u yerga 40 ming otga ega bo'lgan aholini ko'chirib, ularga o'sha yerlarda dehqonchilik qilish va savdoni rivojlantirish, qal'alar qurish va iloji boricha oziq-ovqat zaxiralari to'plash haqida buyruq bergan edi. Undan tashqari Temur Xitoyga o'z odamlarini yuborib, uni obdon o'rganish masalalariga e'tibor beradi.

Amir Temur 1404-yilning kuzida nabirasi Ulug'bekning (Muhammad Tarag'ay) to'yini o'tkazish (to'y haddan tashqari zo'r tantanalar bilan ikki oy davom etgan) bahonasida o'z davlati qo'l ostidagi oqillar, viloyatlar hukmdorlarini, qo'shin boshliqlarini, to'ra va amaldorlarni Samarqandga taklif qiladi va qurultoy chaqiradi. Unda Xitoyga bo'ladigan yurish masalasi muhokama qilinadi. Qurultoyda Xitoyga qarshi qilinadigan urush islom dinini tarqatish bayrog'i ostida olib borilishi hisobga olinib, bu urush muqaddas deb e'lon qilindi. Buyuk Sohibqiron Ulug' tug'ni ko'tarib 1405-yil 8-yanvarda 200 ming kishilik lashkar bilan Xitoy sari yuzlanadi. Qish o'sha yili juda qattiq kelgandi. Shunga qaramay u lashkarga to'xtovsiz harakat qilishni topshiradi. Muzlagan Sayhundan Zarnuq shahri yaqinida o'tib oladi. Qishning sovuqligi shu darajada kuchli bo'lganki, Ali Yazdiyning yozishicha, daryo ustidagi muzning qalinligi 2–3 tirsakka teng bo'lgan. Sovuq zarbidan juda ko'p askarlarning yuz-quloq va burunlarini sovuq urib ketadi, ko'plari sovuqdan to'ng'ib, halok ham bo'ladi. Ammo Temur yo'lda yurishni davom ettiradi. 1405-yil 14-yanvarda Sohibqiron O'tror shahriga yetib keladi. U shu yerda shamollab kasalga chalinadi va uzoq muddat yotib qoladi. Uni O'tror hokimi Berdibekning saroyiga yotqizadilar. O'limi yaqinlashgaligini tushida ko'rgan Sohibqiron hamsafar avlod-ajdodlarini, quroldosh amir-u aqrabo va sultonlarni, saroy a'yonlarini chorlab, ularga nasihatlar qiladi, ularni birdamlik, do'stlik, ahillikka chaqiradi va o'z o'rniga qoldirayotgan vorisxo'r Pirmuhammadga itoat etishlariga da'vat etib bunday deydi: «...Anglab turibmanki, ruh qushi qalb qafasidan parvoz qilmoqchi. Tangri taoloning dargohiga jonimni baxsh etayotibman. Sizlarni

uning lutf-u marhamatiga topshirdim. Obi diyda qilib o'ltirmanglar, oh-u nola chekmanglar, chunki bundan foyda yo'q. Ruhimni fотиha va takbir bilan shod etinglar.

Alhamdulillah, Tangri taoloning yordamila ma'murayi olamni shunday zabt etdimki, bugun tamom Eron-u Turonda biron kishining boshqalarning ishiga aralashish yoki jabr-u bepok qo'lini bechoralarga ozor berish uchun ko'tarishga majoli yo'qdir. Gunohim qancha ko'p bo'lsa ham kechiringlar deb, Tangri taoloning mulkini beqiyos saxiylik bilan qo'riqladim, zolimlarning taaruzli qo'lini mazlumlarning hayot etagidan yulib tashladim. Saltanat qurib o'ltirganimda, eshitmagan yoki menga xabar qilmagan yoxud dunyo sobit bo'lmagan paytlardan boshqa vaqtda zo'ravonning zaif ustidan zo'ravonlik qilishiga yo'l qo'ymadim.

Shunday bo'lsa-da, dunyo menga vafo qilmadi, sizlarga ham vafo qilmaydi.

Lekin (zo'ravonlikka) mone'lik qilish ishini kechiktirish mamlakatni xavf-u g'avg'o ostida qoldiradi, jumlayi xaloyiqning huzurhalovatini buzadi, maslag-u tariqatning buzilishiga olib keladi. Qiyomat kuni buni bizdan so'raydilar, surishtiradilar.

Shu kundan e'tiboran farzandimiz Pirmuhammad Jahongirni o'zimizga valiahd va toj-u taxt vorisi etib tayinladikim, Samarqand taxti uning amr-farmonida bo'lg'ay, tamkinlik va istiqloл bilan mulk-u millat, lashkar va raiyatning muhim yumushlari bilan mashg'ul bo'lsin. Sizlar (esa) unga tobe'lik va bo'ysunish marosimini o'rniga qo'yinglar, uni birgalikda qo'llab-qo'ltiqlanglar, toki olam buzilmasin.

O'g'illarim! Millatning ulug' martabasini, saodatini saqlamoq uchun sizlarga qoldirayotgan vasiyat va tuzuklarni yaxshi o'qing, aslo unutmang va tatbiq eting.

Millatning dardlariga darmon bo'lmoq vazifangizdir. Zaifalarni ko'ring, yo'qsullarni boylar zulmiga tashlamang. Adolat va ozodlik dasturingiz, rahbaringiz o'lsin. Men kibi uzun saltanat surmak istasangiz, qilichingizni yaxshi o'ylab chekingiz. Bir da'fa chekkandan so'ngra-da, uni ustalik-la qo'llangiz. Orangizga nifoq tuxumlari ekilmasligi uchun ko'p diqqat bo'ling. Ba'zi nodimlaringiz va dushmanlaringiz nifoq tuxumlari sochmakka, bundan foydalanmakka chalishajakdurlar. Faqat vasiyatimda sizga idora shaklini, uning ilkularini ko'rsatdim. Bularga sodiq qolsangiz tosh boshingizga tushmas...

Mendan so'ng xoqon Pirmuhammad Jahongir bo'lajakdur. Onga, menga itoat etar kibi itoat etajaksiz, Qo'mondonlarim, hozir itoat omini etingiz...»¹

Saroyda hozir bo'lganlar nomidan amir Shohmalik va Shayx Nuriddin ulug' Amirni so'nggi oxirat yo'liga jo'natish oldidan uning vasiyatlarini so'zsiz bajarish va unga amal qilishga va'da berganlar. 1405-yil 18-fevral kechqurun buyuk saltanat sohibi Amir Temurning yuragi urishdan to'xtaydi, buyuk Sohibqiron yorug' dunyo bilan xayrlashadi. Uning jasadini Samarqandga olib kelib o'z vasiyatnomasiga ko'ra pir-u ustoz Shayx Sayyid Baraka xokining oyoq tomoniga dafn etadilar.

Shunday qilib, 1370–1405-yillar mobaynida, ya'ni 35 yil Samarqand taxtini boshqargan Sohibqiron Amir Temur Ko'ragoniy buyuk saltanatga asos solib, u shu davr mobaynida 30 martadan ortiq harbiy yurishlar uyushtiradi va biror marta bo'lsa-da yengilmaydi, dunyodagi 27 mamlakatni egallaydi. Amir Temur tuzgan saltanat sarhadlari janubda Arabiston yarimorolidan shimolga to Moskva knyazligiga qadar, sharqda Xitoy hududlaridan g'arbga tomon O'rtayer dengizi va Misr davlatlari yerlarini ham o'z ichiga olgan hududlarga qadar cho'zilib ketgan edi. Yevropaning harbiy tarixchilari Amir Temurni Napoleonning ustoz deb bilishadi. Taniqli harbiy tarixchi olim Gammer Sohibqironni makedoniaylik Aleksandr bilan taqqoslash mumkin, deb yozadi. «Bu taqqoslash ularning jasurligi, fotihlik, insonparvarliklari va nihoyat kamsuqumliklaridagi o'xshashlikka asoslanadi. Yunon va fors taraqqiyoti gullagan davrda sahnaga chiqqan makedoniaylik Aleksandrning Temurga qaraganda ta'limi yuqori edi, ammo Temur sarkarda va zabt etilgan el-yurtlar hukmdori iste'dodi jihatidan undan o'zib ketdi. Aleksandr dabdabadan noziklashgan xalqlarni zabt qilgan bo'lsa, Temur jangovar podsholiklarni istilo qildi. Birinchisi taxtda tug'ilgan bo'lsa, ikkinchisi qo'rg'onchada tug'ildi. Ana shunday farqdan qat'i nazar, jahon sahnasiga chiqishda temir barqarorlik, favqulodda o'zini tuta bilish, o'rni kelganda ehtiyotkorlik Temurni yuksak qudrat cho'qqisiga ko'tardi va bu fazilatlar uni umrining so'nggi daqiqalarigacha tark etmadi»².

Amir Temur shaxsining murakkabligi, uning buyuk fotihligi, davlat arbobi va ayni zamonda oddiy inson bo'lganligi fransuz

¹ Амур Темур ўғитлари. – Т., «Наврўз» 1992, 60–61-бетлар.

² «Мулокот», 1991 йил, 8-сон, 65-бет.

olimi Jan Pol Running «Tamerlan» kitobida, ayniqsa, yorqin ifoda etiladi. Bu asarda muallifning Amir Temur shaxsiga xolisona va adolatli baho berganligiga guvoh bo‘lamiz. Asar muallifining xulosasiga ko‘ra: «Sohibqironning ayrim fazilatlarini, chunonchi, o‘z ishlaridan mag‘rurlanishiga qaramay muomalada o‘ta oddiyligi, dunyoning yarmini titratgan amir bo‘la turib, bir dindor zotning oyoq tomoniga qo‘yishlarini vasiyat qilishi, sharob ichishni man qilgan holda ajoyib majlislarni tashkil qilishi aqalli qoshini ham chimirib qo‘ymay, qirg‘inbarot urushlar qila turib, odamlarni adolatga undashi suhbatlarda esa urush dahshatlarini eslashni yoqtirmasligi, ko‘p binolarni vayron qilgani holda ma‘muriy qurilishlarga boshqosh bo‘lishi, ozgina fursatni ham qo‘ldan boy bermay ilmiy munozaralar uyushtirishi bu munozara majlislarda mantiqiy savollar bilan ancha-muncha ilm ahlini lol qoldirishi va olim-u ulamolarni o‘ta hurmatlashi, g‘azabdan chehrasida kulgi bo‘lmagan holda eng dahshatli jazo ko‘rilayotganda ham gunohkorni, agar nohaqlik bo‘lsa, afv etishdek oliyjanob fazilatni namoyish qilishi, o‘ziga bo‘ysundirgan hukmdor raqib bo‘lsa ham hurmat-ehtirom bilan dafn qilishni buyurishi, ashaddiy raqibi Sulton Boyazidni qamal qila turib, bahorda uni ertagi meva-sabzavotlar bilan siylashi... Bunga o‘xshash fazilatlarini va kutilmaganda har qanday mantiqiy xulosani ham chippakka chiqaruvchi xatti-harakatlari Temur shaxsining o‘ta murakkab va buyukligini ko‘rsatadi. Temur o‘ziga teng keladiganlardan Doro, Aleksandr, Sezar, Chingizxon, Bonopartlar kabi o‘tgan zamonning eng ulug‘ zotlari qatorida turadi»¹.

5. AMIR TEMUR DAVLATIDA ICHKI HAYOT

Sohibqiron nomi bilan Temur buyuk saltanatga asos soladi va uni ulug‘ amir sifatida boshqaradi. Temurning o‘zi Farg‘onani hisobga olmaganida Movarounnahrni hech kimga bermasdan qolgan hududlarni to‘rt qism — mulkka bo‘lgan. Tarixchi olim Bo‘riboy Ahmedovning yozishicha, Xuroson, Jurjon, Mozandoran, Seiston (markazi Hirot) Shohruhga, G‘arbiy Eron, Ozarbayjon, Iroq va Armaniston (markazi Tabriz) Mironshohga, Fors, ya‘ni Eronning janubiy qismi (markazi Sheroz) Umarshayxga, Afg‘oniston va Shimoliy Hindiston (markazi G‘azna, keyinchalik Balx)

¹ «Халқ сўзи», 1992 йил, 9 апрель.

Pirmuhammadga suyurg'ol (in'om) qilib berilgan edi. Bu ulus-mulklar nomigagina markaziy hokimiyatga bo'ysunar edi, aslida esa o'ziga xos mustaqil davlat bo'lib olgan. Suyurg'ol qilingan yer-mulklar Oliy hukumatning farmoni bilan avloddan avlodga o'tavergan. Bu hol buyuk saltanatning Amir Temur vafotidan so'ng bo'laklarga bo'linib ketganligining asosiy sababidir.

Amir Temur davlatining asosini o'n ikki ijtimoiy toifa tashkil etgan. «Temur tuzuklari»da sanab o'tilgan bu toifalar quyidagilardir: 1. Sayyidlar, ulamo, mashoyih fozil kishilar; 2. Ishbilarmon, donishmand odamlar; 3. Xudojo'y, tarkidunyo qilgan kishilar; 4. No'yonlar (no'yon — tuman boshlig'i — 10 ming kishilik qo'shin boshlig'i — R.Sh. Sh.K), amirlar, mingboshilar, ya'ni harbiy kishilar; 5. Sipoh va raiyat (raiya — soliq to'lovchi xalq); 6. Maxsus ishonchli kishilar; 7. Vazirlar, sarkotiblar; 8. Hakimlar (faylasuflar, donishmand, allomalar — R.Sh. Sh.K.); 9. Tafsir va hadis olimlari; 10. Ahli hunar va san'atchilar; 11. So'fiylar; 12. Savdogar va sayyohlardir.

Temur davlatining tuzilishi yetarli darajada o'rganilmagan. Tarixiy manbalarda ko'rsatilishicha, viloyat va tumanlarda hokimiyat markaziy hukumat yoki ulus hukmdorlari tomonidan tayinlangan mansabdor (doruq'a)lar qo'lida bo'lgan. Markaziy hukumatni asosan uch bosh davlat muassasasi: Devoni oliy (oliy ijroiya organi), Devoni mol (moliya ishlari boshqarmasi) va Devoni tovochi (harbiy ishlar boshqarmasi) idora qilgan. Din va shariat bilan bog'liq bo'lgan masalalar, shuningdek, sud ishlari qozi va shayxulislom qo'lida bo'lgan.

«Tuzuklar»da davlatni yetti nafar vazir idora qilganligi ko'rsatiladi. Bular: 1. Mamlakat va raiyat ishlari bo'yicha vazir (bosh vazir); 2. Vaziri sipoh, ya'ni harbiy ishlar bo'yicha vazir; 3. Egasiz qolgan mol-mulklarni tasarruf etish vaziri; 4. Saltanatning kirim-chiqim ishlarini boshqaruvchi vazir, ya'ni moliya ishlari vaziri; 5, 6, 7. Sarhad (chegara) viloyatlarining ishlarini nazorat qilib turuvchi vazirlardir. «Vazirlar, — deyiladi «Tuzuklar»da, — saltanat ustunlaridir... (ular) mamlakat obodonchiligini, raiyatning tinchligini, sipohlarning birligini, xazina boyligini doimo ko'zda tutadilar. Davlat, saltanat ishlarini yuzaga chiqarishda kamchilikka yo'l qo'ymaydilar. Saltanatga zararli narsalarni qaytarishda mol-u jonini ayamaydilar. Amir Temur vazir to'rtta sifatga ega bo'lishi lozim deb hisoblagan: «Birinchisi — asllik, toza nasllilik; ikkinchisi —

aql-farosatlilik; uchinchi — sipoh-u raiyat ahvolidan xabardorlik, ularga nisbatan xushmuomalada bo'lishlik; to'rtinchisi — sabrchidamlilik va tinchliksevarlik...

Qaysi vazir soflik, to'g'rilik bilan vazirlik ishiga kirishib, davlatning moliya ishlarini diyonat, savob bilan, nafsi buzuqlik qilmay, omonatga xiyonat etmay bajarar ekan, unday vazirni eng oliy martabalarga yetkazsinlar. Qaysi vazir buzuqlik qilib, yomonlik yo'li bilan mamlakat ishlarini yurgizar ekan, ko'p o'tmay unday saltanatdan xayr-u barakat ko'tariladi».

Sohibqiron davrida yerga egalik qilishning beshta asosiy ko'rinishi bo'lgan: 1. Suyurg'ol yerlar. Bu yerlarning egalari har qanday soliqlardan ozod edilar. Ular yer egasi sifatida dehqonlarni ishlatib, yer solig'i — xiroj olganlar. 2. Harxon yerlar. Xususiy mulk bo'lgan bu yerlar odamlarga biron-bir alohida xizmatlari uchun berilgan. 3. Ushr yerlar. Sayyid va xo'jalarga mansub bu yerlarning egalari olgan daromadlarining o'ndan bir qismini davlatga to'laganlar. 4. Vaqf yerlar — masfid va madrasalar, xonaqoh va mozorlarga qarashli yerlardir. 5. Askarlarga va ularning boshliqlariga ajratib beriladigan yerlar. Amir devonida yer ishlari, soliqlar, boj yig'ish, mirshablik yumushlari bilan shug'ullanuvchi vazir bo'lgan. Oliyhimmat Sohibqiron o'z xalqiga muruvvatli bo'lib, bemavrid, bo'lar-bo'lmasga mol-xiroj kabi soliqlar solishga qarshi bo'lgan va xalqni bir necha marta yillab soliqlar to'lashdan ozod qilib yuborgan. Amir Temur davrida asosiy soliq daromad solig'i — xiroj bo'lib, u olinadigan daromadning uchdan bir qismga teng bo'lgan. «Tuzuklar»da yozilishicha, kimki biron sahroni obod qilsa, yoki qoriz (yer osti suvlarini tortib chiqaradigan inshoot) qursa, yo biron bog' ko'kartirsa, yoxud biron tashlandiq yerni obod qilsa, undan birinchi yili hech narsa olinmagan, ikkinchi yili o'z roziligi bilan nimani bersa uni olingan va faqat uchinchi yili qonun doirasida xiroj solig'i undirilgan.

Sohibqiron mamlakat obodonchiligiga juda katta e'tibor beradi. Movarounnahrning dehqonchilik vohalarida, xususan Zarafshon vodiysida o'nlab sug'orish tarmoqlari chiqariladi, sug'orma dehqonchilik maydonlari kengaytiriladi, yangi obod shahar va qishloqlar barpo etiladi. «Tuzuklar»da Amir Temur: «Har bir shaharda masjidlar, madrasalar, xonaqohlar qurishni, yo'lovchi musofirlar uchun yo'l ustiga rabotlar bino qilishni, daryolar ustiga ko'priklar

qurishni buyurdim»¹, deydi. Eski va qadimiy shaharlar, ayniqsa, Temurning ona shahri Kesh, davlatining poytaxti Samarqand gullab-yashnaydi. Shu bilan birga bu davrda Movarounnahr shaharlarida, ayniqsa, uning poytaxtida hunarmandchilik va savdo rivojlanadi. Amir Temur Osiyo va Yevropa mamlakatlari hukmdorlariga murojaat qilib, xalqaro savdo aloqalarini rivojlantirishga alohida e'tibor beradi. O'rta Osiyo orqali o'tadigan «Buyuk ipak yo'li»da karvonlarning xavfsizligini ta'minlaydi. Mashriqdan Mag'ribgacha bo'lgan savdo-sotiq ishlarini kuchaytirib, turli rabotlar, karvonsaroilar, savdo rastalari qurdiradi. Temur o'z mamlakatiga kelib-ketuvchi musofirlar, savdogarlarga katta e'tibor beradi va g'amxo'rlik qiladi: «...Har mamlakat va diyor sayohatchilari-yu musofirlarining boshini siladimki, turli mamlakatlardan menga xabar keltirib turdilar. Har bir mamlakatga va diyorga savdogarlar va karvonboshilar tayinladimki, ular qayerga borishmasin: Xitoy, Xo'ton, Chin-u Mochin, Hindiston, arab mamlakatlari, Misr, Shom, Rim, Jazoir, Farangiston (Ovro'po) u yerlarning nafis matolari va munosib tuhfaralaridan keltirishsin...»².

Bu hol mamlakatda barcha mahsulotlarning mo'l-ko'l bo'lishiga qulay sharoit yaratadi. Buni biz Ispaniyaning Samarqandda Temur saroyidagi elchisi Gonzales de Klavixoning kundalik daftarida yozib qoldirgan quyidagi so'zlaridan yaqqol ko'ramiz: «Bu yerning boyligi faqat yemaklarning mo'l-ko'lligidagina emas, balki o'zida ko'plab ishlab chiqariladigan ipak matolar: atlas, kimxob, har xil ip va jun to'qima mollar, mo'ynali va ipakli po'stinliklar, attorlik mollari, ziravor va dorivorlar, zarhal va lojuvardlar hamda boshqa mollarning serobligidadir». Temurning amri bilan Damashqning eng mohir to'quvchilari, Halabaning mashhur paxta yigiruvchi korxonalari, Turkiya hamda Gurjistonning zargarlik va yana bir qancha sanoat korxonalari va ishchilari, juda ko'p attorlik buyumlari va bo'yoq-tijorat mollari Samarqandga jo'natilgan. Xitoydan ipak gazlamalar, chinni kosalar, qadahlar, qimmatbaho aqiq toshlar yuborilgan. Chet mamlakatlardan Samarqandga keltirilgan mollar miqdorining naqadar ko'p bo'lganligini Klavixoning bu shaharda bo'lgan chog'ida Xitoy poytaxti Xonbaliqning o'zidan 800 tuyalik savdo karvoni kelganini ta'kidlashidan ham bilsa bo'ladi. Rusdan mo'yna, suvsar, noyob po'stinlar kelib turgan. Ushbu turli iqlimlarning mollari o'z navbatida toy-toy bog'lanib, «Buyuk ipak yo'li» orqali

¹ Темур тузуклари. 56-бет.

² O'sha manba. 67-бет.

Osiyo va Yevropa mamlakatlariga joʻnatilgan. Bozorlarda tartib-intizom boʻlgan, narx-navolar ustidan qattiq nazorat oʻrnatilgan, raislar, nazoratchilar xaridor haqqiga xiyonat qilgan sotuvchilarni, chayqovchi imonsizlarni jazolaganlar.

Samarqand shahrida oldi-sotdi ishlari uchun qulay sharoitlar yaratilgan. Temur shaharning Oxanin darvozasidan Chorraha darvozasigacha Registon maydoni orqali oʻtadigan koʻcha ochishni buyuradi. Ushbu koʻchadagi savdo uchun qulay doʻkon va rastalar haqida Ispaniya elchisi Klavixo bunday deb yozgan edi: «Samarqand shahriga har yili koʻplab turli-tuman mollar olib kelinadi... Unda ana shu mollarni tartib bilan sotish uchun katta bir joy boʻlmaganligi sababli podshoh shahar boʻylab ikki tarafidan mol sotiladigan doʻkonlar hamda hujralar oʻrnashgan koʻcha oʻtkazishni buyuradi. Kattakon koʻcha ochib, ikki tomoniga hujralar qurdilar, har bir hujra oldida oq tosh qoplangan baland supachalari bor edi... Barcha doʻkonlar juft-juft qilib bir-biriga tutashtirildi. Koʻchaning tepasi esa boshdan-oyoq tim qilib ravoqsimon shaklida yopildi. Yorugʻlik tushishi uchun unga qator darchalar oʻrnatildi. Doʻkonlar qurilib bitirilishi bilanoq ularga savdogarlar oʻrnashar va turli-tuman mollarni sotishga kirishardilar, koʻchaning har yer-har yerida hovuzlar kovlangan boʻlib, ular suvga toʻldirib qoʻyilgandi. Bu yerda ishlayotganlar maoshni shahar hisobidan olar edi. Ana shu ishga bogʻliq boʻlgan kishi qancha odam talab qilinsa, oʻshancha kishini ishlatishi mumkin edi. Kunduz kuni ishlagan kishilar kech kirishi bilan uy-uylariga ketishar va ularning oʻrniga kechasi ishlash uchun boshqalari kelishar edi, ayrimlari uylarni buzar, boshqalari esa yer tekislar va uchinchilari qurilish bilan band edi. Ular kecha-yu kunduz shunchalik shovqin-suron qilishar ediki, bu yerda bamisoli jinlar uya qurgandek edi. Bunday katta qurilishning yigirma kundan ozroq muddatda amalga oshirilgani, shubhasiz, kishini hayratga soladi».

Mamlakat obodonchiligini yuksaltirish, aholining iqtisodiy turmush tarzini yaxshilash va moʻl-koʻlchilikni taʼminlashga muttasil urushlardan boshi chiqmagan Sohibqiron qanday qilib erishdi, degan qonuniy savol tugʻilishi tabiiydir, albatta. Bunga ular Amir pirlari Zayniddin Abubakr Toyobodiy uqtirgan saltanat ishlaridagi toʻrt narsaga: 1. Kengash; 2. Mashvarat-u maslahat; 3. Mustahkam qaror, tadbirkorlik va hushyorlik; 4. Ehtiyotkorlikka amal qilganligi tufayli erishgan. Buni biz Amir Temurning «Barcha ishlarimning toʻqqiz ulushini kengash, tadbir va mashvarat, qolgan bir ulushini esa qilich

bilan bajo keltirdim», deb aytgan ibratomuz soʻzlaridan ham bilsak boʻladi. Rus olimi D.Logofet Temur davridagi tuzumga quyidagicha baho beradi: «Yevropada Konstitutsiya haqida tushunchaga ham ega boʻlishmagan bir davrda ana shu Temur davlatida Konstitutsion qonunlar majmuasi — Tuzuk mavjud boʻlgan va amal qilgan»¹. Davlatni boshqarish va idora qilish, barcha sohada adolat, insof, diyonat va imon amriga quloq solib, maslahat, mashvarat va kengash asosida ish yuritishda ulugʻ bobokalonimizdan oʻrgansak va ibrat olsak nur ustiga aʼlo nur boʻlur edi.

6. AMIR TEMURNING HARBIY SANʼATI

Dunyoning 27 mamlakatini zabt etishda Amir Temurning qoʻshini va uning harbiy sanʼati bosh omil boʻladi. Temur buyuk sarkarda sifatida dunyoga mashhur. Uning gʻolibona yurishlarda qoʻllagan taktik va strategik jang qilish uslublari bugungi kunda ham jahondagi yetakchi mamlakatlarning harbiy bilim yurtlari va akademiyalarida oʻrganiladi va oʻqitiladi.

Juda qattiq temirdek mustahkam tartib va intizomga ega boʻlgan Temur qoʻshinlari asosan piyoda va otliq askarlardan iborat edi. Ular «Oʻnliklar» («ayl»), «Yuzliklar» («xoʻshun»), «Mingliklar» («hazora») va «Oʻn mingliklar» («tuman»)ga boʻlingan va ularga «Oʻnboshi», «Yuzboshi», «Mingboshi» hamda «Amir»lar boshchilik qilganlar. «Tumanlarda askarlar soni 10 ming, qoʻshinda esa 100 ming boʻlgan. 10 minglik lashkarlarni boshqarish uchun «Tuman ogʻasi», minglik boʻlimni «Mirixazora», yuzlikni «Xoʻshunboshi» va oʻnlikni boshqarish uchun «Aylboshi» kabi harbiy mansablar tashkil qilingan.

Boʻlinma boshliqlari — amirlar Temurga tobe boʻlgan qirq aymoq (qabila)dan oʻn ikkitasi: barlos, argʻin, jaloir, tulkichi, duldoʻy, moʻgʻul, suldoʻz, toʻgʻoy, qipchoq, arlot, totor va tarxonlar orasidan tanlab olingan. Eng ulugʻ martaba amirlik boʻlib, Temur faoliyatining dastlabki yilllaridan boshlab uni tark etmasdan sodiqlik bilan xizmat koʻrsatgan 313 kishiga berilgan: bittasi amir ul-umaro, toʻrttasi beglar begi, yuztadan mingboshi, yuzboshi va oʻnboshi boʻlgan. Bulardan tashqari, yana oʻn ikki nafar kishiga birinchidan to oʻn ikkinchi darajali amirlik unvoni berilgan. Oʻn ikkinchi darajali amir, odatda, amir ul-umaroning noibi hisoblangan. Oʻn ikki amirning har biriga

¹ Сомон йўли. Амир Темур ҳаётига бағишланади. – Т., «Камалак», 1992. 72-бет.

bittadan bayroq va bittadan nog'ora, amirul-umaroga bir bayroq, nog'ora, o'n minglik qo'shin, tug' va chortug', to'rt nafar beglar begining har biriga bittadan bayroq, nog'ora, chortug' va burg'u (karnay) berilgan.

Bu o'ziga xos ramzlar qo'shin bo'linmalarini bir-biridan farqlab, ajratib turgan. Jumladan, katta qizil bayroq qo'shin boshlig'i amir ul-umaro yoki beglar begining ramzi bo'lgan. Ot yoli bog'langan nayzali uzun tug' tuman og'asining, ikki tomonga kokillari osilgan ikki nog'ora yuzboshining belgisi hisoblangan. Otliq qismlarni boshqarish uchun maxsus ajratilgan otliq egalarining ikki tomoniga ikki tabl dovul osilib qo'yilgan. Jang boshlanishi oldidan suvoriylarni mahorabaga solish maqsadida unga bong urib qoqilgan.

Amir Temur adolat yuzasidan askarlarining unvon darajalarini hisobga olgan holda ularga maosh belgilash tartibini joriy qilgan. Jumladan, oddiy sipohiy mingan otining bahosi barobarida, bahodirlar 2–4 ot qiymati barobarida, aylboshi qaramog'idagi navkarga nisbatan o'n baravar ko'p maosh olgan. Yuzboshilarniki esa o'n boshilarnikidan ikki baravar yuqori, mingboshilar maoshi esa yuzboshilarnikidan uch barobar ziyoda qilib belgilangan. Temur sipohiylarga maosh belgilaganda moddiy rag'batlantirish qoidasiga qat'iy amal qilgan, ularning qilgan xizmatlariga qarab maosh tayinlagan. Alohida xizmatlari uchun ulufa, tanho kabi rag'batlantiruvchi omillar bo'lgan. «Temur tuzuklari»da quyidagilarni o'qiydiz: «Amr qildimki, amir ul-umaroning maoshi uch qul ostidagilardan o'n barobar ortiq bo'lsin. Shunga o'xshash devonbegi va vazirlarning maoshlari esa amirlar maoshidan o'n barobar ko'p bo'lsin. Yasovullar, chopovullar, qalaqchilarning maoshlari o'z xizmatlariga yarasha, mingdan o'n ming (tamg'a)gacha bo'lsin»¹. O'rni kelganda shuni alohida ta'kidlash kerakki, Amir Temur davlatida sayyidlar, olimlar, fozil kishilar, hakimlar, tabiblar, munajjimlar, qissaxonlar, xabarchilar, tarixdonlar, xullas, eng oddiy xizmatchiga qadar o'z hol-u qudratlari va bajaradigan yumushlariga qarab maosh belgilangan. Demak, Temur faqat davlat mulozimlari hayotidan ogoh bo'lib, ularninggina manfaatlarini o'ylab qolmasdan, balki keng ommaning orzu-istaklari va qiziqishlarini ham o'ylab ish yuritgan adolatli hukmdor bo'lgan.

¹ Темур тӯзуқлари. 70-бет.

Amir Temur sipohni tuzishda asosan o'z zamonida mashhur bo'lgan o'nliklar, yuzliklar, mingliklar tartibiga amal qiladi. Uning lashkarlarining eng quyi bo'g'inini o'nliklar tashkil etgan bo'lsa, eng yuqorigi bo'g'ini esa amir ul-umaro rahbarlik qilgan sipoh edi. Ularning ustidan yakka o'zi cheksiz huquqqa ega bo'lgan holda qo'mondonlik qiladi. Temur o'nboshi, yuzboshi, mingboshi va amirlar tanlashda shunchaki, tanish-bilishlar asosida tayinlamasdan, balki bu masalada bevosita jang maydonida o'zining mahoratini ko'rsatgan shaxslarni tanlaydi. Bu haqda Temur shunday deydi: «Amr qildimki, qachonki asl sipohlardan ish ko'rgan, jang-jadalda suyagi qotgan o'n kishi yig'lsa, bulardan qaysi birining shijoati, botirligi ortiqroq bo'lsa, qolgan to'qqiztasining roziligi va ma'qul-lashi bilan uni o'zlariga saylab, otini o'nboshi deb atasinlar»¹.

Ko'rinib turibdiki, Temur o'z sipohini tuzishda tabiiy qonunchilikka amal qilgan. U har bir jangchini tanlashda uning suyagi jang-u jadallarda qotganiga e'tibor bergan. Yana ularning boshlig'i qilib, o'zlarining orasida hammalaridan ham botir, shijoati ortiqroq jangchini tanlab, qolgan to'qqiztasining roziligi asosida o'nboshi qilib tayinlaydi. Bu yerda biz Temur sipohni boshqarishda asosiy e'tiborni tabiiy tanlashga va uning tadbirkorligiga qaratganini ko'ramiz. Undan tashqari rahbar qo'mondonlarni tanlash va joy-joyiga qo'yishda asosiy mezon qilib, jang maydonini, ya'ni amaliy hayotni hamda o'ziga xos harbiy qoidaga, ya'ni boshqalarning roziligi, ma'qullashlariga asoslanadi. «O'n nafar o'nboshi jam bo'lsa, o'z ichlaridan eng ish ko'rgan, jang maydonlarida toblanib tajriba orttirgan, bahodirlikda nomi chiqqan birovini amir qilib, uni yuzboshi deb nomlasinlar»². Ana shu tartibda mingboshi (amiri hazora) va boshqa qo'mondonlarni tayinlashni joriy qiladi.

Amir Temur o'z sipohiga amirlarni tanlashda, birinchidan, ularning jang maydonlarida ko'rsatgan xizmatlariga ko'ra, kelib chiqishi, qaysi qabila va urug'iga qaramasdan tayinlagan bo'lsa, ikkinchidan, u o'z og'illari va nabiralarini ham sipohiylarning asosiy qo'mondonlari qilib tayinlar edi. Masalan, to'ng'ich o'g'li Muhammad Jahongir uning valiahdi, ya'ni merosxo'ri bo'lgan. U viloyat hokimi bo'lib, 12 ming otliq askarga ulufa olgan. Ikkinchi o'g'li Umarshayhga esa viloyat va o'n ming otliq askarga ulufa

¹ Temur tuzuklari. 69-bet.

² O'sha manba, 69-bet.

olishni buyurgan. Uchinchi o'g'li Mironshohga esa viloyat va to'qqiz ming otliq askarga ulufa olish huquqi berilgan. To'rtinchi o'g'li Shohruh esa bir viloyat va yetti ming otliq askarga ulufa olish huquqiga ega bo'lgan.

Nabiralariga esa ularning qobiliyatlariga qarab, bittadan viloyat, uch mingdan yetti mingtagacha otliq askarlarga ulufa olish huquqini beradi. Qarindoshchiligi bor kishilarga esa ularning har birining qobiliyatiga yarasha birinchi darajali amirlikdan yettinchi darajali amirlik martabalarini beradi. Ularning qaysi biri o'rnatilgan qonun-qoidani buzsa, haddidan oshsa javobgarlikka tortilgan.

Amir Temur o'z sipohiylarining yaroq-jabduqlari va anjom-jihozlari haqida doimo g'amxo'rlik qilgan. U shunday qonun joriy qiladiki, yurish vaqtida oddiy askarlardan har o'n sakkiz kishi o'zi bilan birga bir chodir (yhama) olgan. Har bir sipohiy bir qilich, arra, bigiz, bir qop (juvol), juvoldo'z, bolta, o'nta igna va orqaga osiladigan charm xalta olishi kerak bo'lgan. Bahodirlardan har besh kishi bir chodir, har biri temir sovut (javshan), dubulg'a, bir qilich, sadoq (o'qdon), kamon va beshta ot olgan. Yuzboshilardan har biri bir chodir, o'nta ot, qurol-aslahadan qilich, sadoq kamon, gurzi, cho'qmor, koskan (kaska, temir qalpoq), zirh (sovut) bagtar (temirdan yasalgan usti bahmal yoki boshqa mato bilan o'ralgan urush kiyimi) olgan. Mingboshilar esa bir chodir, bir soyabon, qurol-aslahadan — javshan, dubulg'a, nayza, qilich, sadoq va o'q-yoydan ko'targanicha olgan. Birinchi amir bir chodir, bir o'tov, bir juft soyabon, qurol-aslahadan esa qo'l ostidagilarga ham yetadigan darajada olgan. Shunga o'xshash ikkinchi, uchinchi... to amir ul-umarogacha, har qaysisi o'z martabalariga yarasha qurol-aslahadan va boshqa anjomlardan keragicha olishlari buyuriladi. Otdan foydalanish tartibi quyidagicha belgilangan. Birinchi amir bir yuz o'n ot, ikkinchisi bir yuz yigirma, uchinchisi bir yuz o'ttiz, to'rtinchisi bir yuz qirq ot. Amir ul-umaro yetguncha shu tartibda ot olish belgilanadi va amir ul-umaro esa o'zi bilan uch yuzdan kam ot olmasligi ta'kidlanadi. Piyoda askarlarning har biri o'zi bilan birga bir qilich, bir kamon, ko'targanlaricha o'q-yoy olgan.

Amir Temur urush va tinchlik paytlarida sipohni qo'riqlash masalalarini ham hech qachon esdan chiqarmagan. Birinchidan, sipohiylar, amirlar, mingboshilar, yuzboshilar va o'nboshilar devonxonaga etiksiz, sarmuzasiz (kovushsiz), burk yoqalik chakmonsiz,

bo'qda (xanjar), qilichsiz hozir bo'lmaganlar. Ikkinchidan, o'n ikki ming askar urush-u tinchlik vaqtida qurollangan holda devonxonaning to'rt tarafidan qurshab turgan. Har kecha ulardan ming kishi navbatma-navbat soqchilikka ajratilgan. Amir Temur O'rdani va sipohni dushmandan nihoyatda ehtiyot qilgan. U ayniqsa, urush paytida lashkarlarining atrofini qo'riqlashga alohida e'tibor berib, butun bir jangovar tartibni ishlab chiqadi va uni joriy qiladi. Urush paytida o'n ikki amirdan har biri, mingboshilar, yuzboshilar, o'n boshilar o'n ikki ming qurollangan otliq sipohiy bilan bir kecha-kunduz davomida har qaysilari o'z xonalarini qo'riqlash uchun hozir bo'lgan.

Amir Temur sipohning tuzilishi, uning qurol-yarog'i, qo'riqlanishi, maoshlari bilan bir vaqtda navkarlarning o'z beklariga va aksincha beklarning o'z navkarlariga bo'lgan munosabati masalasida ham huquqiy va axloqiy jihatlarini tartibga soladi. Temur navkarlarning to'g'ri va adolatli bo'lishlarini talab qiladi. «...Qaysi navkar o'z xizmati, haq-burchini unutib, ish vaqtida (mehnatdan) yuz o'girar ekan, unday navkardan yuz o'girmoq kerak. Qaysi navkar ish vaqtida bahona izlab jang-u jadal paytida ijizat so'rab, qochishni mo'ljallasa, bugungi ishni ertaga qoldirsa, bunga o'xshash navkarlar nomlarini ham tilga olishga munosib emasdir. Bunday kishilarni parvardigori olamga topshirish zarur»¹. Amir-u podsholarga qarata Temur ular o'z navkarlarini ulug'lab ko'targan bo'lsalar, ularni xo'rlamasinlar, bilgan, taniganlarini unutmasinlar, agarda ahyon-ahyonda navkarning izzat-nafsigaga tegib, uni xo'rlagan bo'lsa, keyinchalik uni ikki hissa izzatini oshirsinlarki, toki u ginasini ko'nglida saqlamasdan chiqarib yuborsin, deb uqtiradi.

Amir Temurning fikricha, eng xavfli hamda uning uzrini kechirib bo'lmaydigan navkar bu jang maydonida o'z begiga xiyonat qilgan navkardir. «...Bunday kimsani, — deb yozadi u, — xizmatga yo'latmasinlar. Hayotning o'zi bundaylarning qilmishiga yarasha jazosini beradi»². Amir Temur sipohiy favjlardan yoki amirlardan qaysi birlari dushman bilan kelishib, u bilan do'st-u oshno bo'lib yashashni ixtiyor qilar ekan, undaylarni yurtidan chiqarib, hech yerdan o'rin bermaslikka chaqiradi. Yoki boshqa joyda navkar biror-bir mamlakatga hokim qilib qoldirilsa-yu, u mamlakatni dushmanga topshirsa, bunday navkarni faqat o'lim jazosiga hukm qilishni va

¹ Temur tuzuklari. 88-bet.

² O'sha joyda.

aksincha, davlatni dushmandan himoya qilgan sodiq navkarning har tomonlama martabasini ulug'lash kerakligini aytadi. U xoinlar, sotqinlar, ig'vogarlarini yoqtirmagan, ularga ishonmagan. Rostgo'y, sodiq xizmatchilar, jangchilarni esa juda qadrlagan va ularga izzat va ehtiromlar ko'rsatgan.

Xulosa qilib shuni aytish kerakki, Amir Temur o'z zamonasi uchun kuchli va qudratli qo'shin tuza oldi. Bu qo'shinni o'sha davrdagi yaxshi qurol-yarog'lar, o't va toshotar — ra'dandoz, manjaniq va o'zi otar kabi qurollar bilan qurollantirdi. Amir Temur qo'shinini Jahongir, Sayfuddin va Pir Husayn barloslar, Oqbo'g'a, Usmon Abbos, Muhammad Sulton Qamariy, Tibon Bahodur, Urisbo'g'a, Hamza Suduz, Amir Murizoda, Muhammad Qozgon, Sarik Atka va Muzaffar Uchqora singari shaxsan Sohibqironning ishonchi va hurmatiga loyiq bo'lgan va shuhrat topgan sarhanglar boshqargan. Amir Temur 12 mingdan ortiq bo'lmagan, 12 mingdan 40 mingga qadar bo'lgan otliq birlik va dushman soni 40 mingdan ko'proq bo'lgan qo'shin uchun alohida-alohida jang qilish usullarini qo'llagan. Odatda, dushman kuchlari 40 ming kishidan ortiq bo'lsa, unga qarshi Temurning o'zi borgan. Bunday paytda uning qo'shinlari jangga quyidagi tartibda bo'lingan: 40 ta bo'linma bevosita Sohibqironning o'z ixtiyorida bo'lgan. Ulardan eng saralangan 12 ta bo'linma birinchi qatorni, qolgan 28 tasi ikkinchi va uchinchi qatorni tashkil etgan. Temurning o'g'illari va nabiralari boshchilik qilayotgan qo'shinlar yuqorida tilga olingan 40 ta bo'linma o'ng tomonning old qismida, qarindosh va ittifoqchilari boshchilik qilayotgan qo'shinlar esa uning chap tomonining old qismida joylashgan. Bu barcha qismlar zaxira hisoblanib, Sohibqiron buyrug'iga asosan zarur bo'lgan nuqtalarga tashlangan.

Oltita bo'linma o'ng qanot (barong'or)ning asosini yoki uning ikkinchi safini va bitta bo'linma avong'orini tashkil etgan. Yana shuncha bo'linma shu asosda chap qanotda joylashgan. Ikkinchi safning ikki qanoti oldida xuddi shu tartibda birinchi qator (chopovul va shikovul) o'rin olgan. Birinchi qator oldidagi ilg'orda shuncha bo'linmaga ega bo'lgan malakali boshliqlar va jasur jangchilardan tuzilgan katta avong'or joylashgan. Bu avong'orning oldida ham avong'ori bo'lgan. Uning ikki old tomonida yengil qurollangan ikki bo'linma (o'ng va so'l qanotlar qorovullari) jangchilari ayg'oqchilik uchun (razvedka) yuborilgan. Ular qo'shinni qo'qqisdan bo'ladigan hujumdan saqlar va dushman harakatini kuzatib borar edi. Odatda,

jangni ham ana shu bo'linma boshlab bergan. Ularga katta avong'or o'z amiri bilan yordamga kelgan. Ana shu tariqa zaruratga qarab birinchi, ikkinchi va uchinchi qatorlar jangga kiritilgan. Agar bu yordamlar ham kamlik qilsa, so'ngra xaxira ishga solingan. Ularning asosiy vazifasi bir hamla bilan dushmanning bayrog'ini qo'lga kiritishdan iborat edi. Mabodo bu kuchlar bilan ham dushman ustidan g'alaba qozonib bo'lmasa, unda amirning o'zi so'nggi xaxiradagi eng saralangan kuchlar bilan sherdek dushman ustiga tashlangan.

Yuqorida bayon etilgan, Amir Temur ega bo'lgan uch turdagi otliq askarlar tizimidan ko'rinadiki, jangovar qatorlarning markazi kuchsiz bo'lgan. Bu maxsus o'ylab ishlatilgan taktik uslub bo'lib, dushman kuchlarining markazdan yorib kirishiga ataylab sharoit yaratish va so'ngra qanotlardagi zarbdor kuchlar yordamida uni o'rab olib, tor-mor qilishni ko'zda tutar edi.

O'sha davrda Amir Temurning strategik va taktik tartibda jang olib borish uslubi, albatta, uning buyuk lashkarboshilik mahoratidan darak beradi. U jang oldidan qaysi mamlakatga yurish qilmoqchi bo'lsa, uni obdan va pishiq o'rganar edi. Agar siyosat bilan va tinch vositalar orqali masalani hal qilish imkoniyati bo'lsa, Sohibqiron bu yerda qurol ishlatishni noto'g'ri deb hisoblardi. Amir Temur qaysi bir mamlakatda zolimlik zo'raonlik jabr-zulm, adolatsizlik kuchli bo'lsa, xalq ommasining o'z podshosidan noroziligi oshib, qashshoq bir holga kelib qolgan bo'lsa, unday mamlakatga qarshi urush e'lon qilar edi. Yana u qaysi bir mamlakat hukmdori dini islomdan qaytgan bo'lsa, odamlarning diniy e'tiqodi susayib, dindorlar tahqirlangan va kamsitilgan bo'lsa, axloqiy fahsh va buzuq ishlarga yo'l ochib qo'yilgan bo'lsa, bunday mamlakatga qo'shin tortib kirish va Muhammad alayhissalom e'tiqodini tiklash lozim deb hisoblar edi. Islom ruhoniylari Amir Temurni asr qahramoni, e'tiqod tayanchi va kurashchisi, Payg'ambar xush ko'rgan hukmdor deb e'lon qiladilar. U o'zga mamlakatlar haqidagi ma'lumotlarni savdogarlar, elchilar, qalandar darveshlar va o'zi yuborgan ayg'oqchilar yordamida to'plar edi.

Xullas, Amir Temur buyuk lashkarboshi, davlat arbobi va ulug' inson edi. U yaratgan harbiy san'at merosi jahon xalqlarining harbiy san'ati merosidan munosib o'rin oldi va u bugungi kunda yangi mazmun bilan boyib bormoqda.

7. AMIR TEMUR SALTANATINING PARCHALANISHI. SHOHRUH VA ULUG'BEK HUKMRONLIGI

Amir Temurdan vorislariga ulkan va yirik saltanat meros bo'lib qoladi. «Zafarnoma»da yozilishicha, ulug' Amirdan 2 o'g'il va bir qiz, 29 nevara, 5 chevara, jami 36 shahzoda (qizdan tashqari) qolgan edi. Bundan tashqari, yana bir nabirasi bo'lib, bu qizi Og'a begimning o'g'li — Sulton Husayn Mirzo edi. Aslida Temurning ikki qizi va to'rt o'g'li bo'lgan. Katta o'g'li Jahongir Mirzo (1356–1376) 1376-yilda 20 yoshida kasallanib vafot etadi. Ikkinchi o'g'li Umarshayx Mirzo (1356–1394) 1394-yilda Qurdistonda Harmatu qal'asi yonida o'q tegib, 38 yoshida halok bo'ladi.

Sohibqironning vasiyatiga sodiq qolishga qasamyod qilgan shahzodalar hali ulug' Amirning jasi sovimasdanoq vasiyatdan yuz o'girib, toj-u taxt uchun kurash boshlab yuboradilar, harbiy va ma'muriy boshliqlar esa guruhbozlikni avjiga chiqaradilar. Natijada ne-ne zahmatlar ila Amir Temur tomonidan barpo etilgan buyuk saltanat chok-chokidan yemirilish tomon yo'l tutadi. Toj-u taxt talashish kurashini Mironshoh Mirzoning 22 yoshli o'g'li Xalil Sulton Mirzo (1384–1411) boshlab beradi. Sohibqiron Amir Temur tomonidan taxt vorisi deb e'lon qilingan Pirmuhammad Mirzo bobosi vafot etgan paytda Qandahor viloyati (Afg'oniston)da bo'lib, u hali Samarqandga yetib kelishga ulgurmasdan Xalil Sulton Mirzo 1405-yil 18-martda Samarqand taxtini egallaydi. Toju taxt uchun temuriy shahzodalar o'rtasidagi kurash 1409-yilga qadar Shohruh Mirzo Samarqand taxtini egallagunga qadar davom etadi. Xalil Sulton bilan Shohruh Mirzo o'rtasida Shayx Nuriddin vositachiligida bitim imzolanadi. Bitimga ko'ra Xalil Sulton Movarounnahr taxtiga da'vogarlikdan voz kechadi, evaziga Ray viloyatiga hokim qilib tayinlanadi. Oradan ikki yil o'tgach, u 1411-yil 4-noyabrda kasal bo'lib vafot etadi, boshqa ma'lumotlarga qaraganda uni zaharlab o'ldiradilar.

Shohruh Mirzo mamlakatni boshqarishda temurzoda va nufuzli amirlardan iborat hokimlarning aksariyatini o'zi uchun ishonchsiz deb hisoblaydi. Ularning o'rniga deyarli barcha viloyatlarda o'z o'g'illari, nabiralari va o'ziga yaqin tutgan qon-qarindoshlarini qo'yadi. Movarounnahr hukmronligini katta o'g'li Ulug'bek Mirzoga (1394–1449) beradi. Balx bilan Badaxshon viloyatlarini ikkinchi o'g'li Ibrohim Mirzoga (1394–1435), Hisor hukmronligini

Muhammad Sulton Mirzoning o'g'li Muhammad Jahongir Mirzoga (1396–1433), Farg'onani esa Umarshayx Mirzoning 22 yoshli o'g'li Ahmad Mirzoga (1383–1425) suyurg'ol tariqasida in'om qiladi. O'zi Hirotida turib otasidan qolgan buyuk saltanatini tiklashga kirishadi. U shu maqsad yo'lida asta-sekin o'z akalari Jahongir Mirzo, Umarshayx Mirzo va Mironshoh Mirzo (1408-yil 21-aprelda Ozarbayjonning Sardrud mavzesida turkman Qora Yusuf bilan bo'lgan jangda halok bo'lgan) avlodlariga g'amxo'rlik ko'rsatadi, ularni o'z qo'l ostida birlashtirib, Ozarbayjon, Movarounnahr, Xuroson va Shimoliy Afg'onistondan iborat katta bir davlat jilovini qo'lga oladi. Kobul, Qandahor, G'aznadan tortib Shimoliy Afg'onistondagi barcha viloyatlar Pirmuhammad Mirzoga suyurg'ol tarzida berilgan edi. Pirmuhammad Mirzo vafoti (1407-yil 22-fevralda o'z amiri Pir Ali Toz tomonidan bo'g'ib o'ldirilgan)dan so'ng mazkur viloyatlar uning katta o'g'li Qaydu Mirzoga beriladi. Qaydu Mirzo keyinchalik Shohruh Mirzoning farmoniga bo'ysunmay, mustaqil hukmronlik kayfiyatiga beriladi. 1417-yilda Qaydu Mirzo qo'lga olinadi va Hirotga keltiriladi. Shohruh uning aybini kechiradi va Qaydu Mirzoni Hirotida saqlashga farmon beradi. Ammo Qaydu Mirzo 1418-yil 22-avgustda ba'zi bir beklarning qutqusi va yordamida Hirotidan qochadi. Biroq u tezda qo'lga olinib, Ixtiyoriddin qal'asidagi zindonga tashlanadi va shu yerda vafot etadi. Qaydu Mirzoga qarashli viloyatlarga Shohruh o'z o'g'li Jaloliddin Suyurg'atmish Mirzoni (1398 –1427) hokim etib tayinlaydi.

Shohruh Mirzo (1377–1447) tabiatan oliyjanob hukmdor, ilm-fanga moyil ma'rifatparvar davlat arbobi edi. U hokimiyat tepasiga kelgach, Eronda ham, Turonda ham bir necha o'n yilliklar davomida nisbatan tinchlik va osoyishtalik hukm suradi. Uning davrida Hirot Sharqning eng ko'rkam, obod va madaniyati rivoj topgan shaharlaridan biriga aylanadi. Shohruh Mirzo inson sifatida yumshoq tabiatli bo'lganligidan saltanat ishlarini boshqarishda o'ktam xarakterli va tadbirkor xotini Gavharshod boshlab berilgan aralashuvi ijobiy natijalar bilan bir qatorda salbiy oqibatlariga ham olib keladi. Shu sababdan bo'lsa kerak Shohruh Mirzo umrining oxiriga qadar ham o'z o'rniga valiahd tayinlash masalasida muayyan bir qarorga kela olmaydi.

Amir Temur davlatining asosiy qismi uzoq vaqt davomida Shohruh Mirzo tomonidan idora qilingan bo'lsa-da, amalda bu ulkan mamlakat mustaqil ikkita davlatdan iborat edi. Biri poytaxti Hirot shahri bo'lgan Shohruh Mirzo davlati bo'lsa, ikkinchisi markazi

Samarqand shahri bo'lgan Mirzo Ulug'bek davlati edi.

Ulug'bek Mirzo 1394-yil 22-mart kuni Iroqi Ajamning Sultoniya shahrida dunyoga kelgan. Bu voqea Sohibqiron Amir Temurning Eron va Yaqin Sharqqa qilgan «besh yillik» yurishi paytiga to'g'ri keladi. Chopar yangi mehmonning dunyoga kelganligi haqidagi xabarni buyuk Amirga yetkazganida Temur askarlari Iroqning shimolidagi Mordin shahrini egallash uchun jang olib borar edi. Amir Temur bu xushxabarni eshitib, Sharafiddin Ali Yazdiy bergan ma'lumotlarga qaraganda, Mordin shahri aholisiga omonlik beradi, fuqarolar to'lashi lozim bo'lgan xirojdan voz kechib, shaharning hokimlik mansabini sobiq hokim amir Sulton Isoning ukasi amir Sulton Solihga in'om etadi va o'zi orqaga qaytadi.

Yangi to'g'ilgan chaqaloqqa bobosi Amir Temurning taklifi bilan Muhammad Tarag'ay deb ism qo'yadilar. Bu nom Temurning otasi hurmatiga nisbat qilib berilgan edi. Ammo tarixda u ko'proq Muhammad Tarag'ay nomi bilan emas, balki Ulug'bek nomi bilan mashhurdir. Manbalarda bu haqda hech qanday izoh berilmagan bo'lsada, sababi tushunarlidir. Chunki, Sharq xalqlari an'analariga ko'ra bobosi yoki buvisining nomi berilgan farzandni boboning yoki buvining hurmati evaziga ularga berilgan nom bilan chaqirmasdan, «Otabek», «Ulug'bek», «Onajon», «Onam» deb erkalab chaqiradilar. Shu ma'noda Muhammad Tarag'ayni beklarning ulug'iga qiyoslab Ulug'bek ataganlariga ajablanishga asos yo'q. Ulug'bekning tarbiyasi bilan Temurning xotini Saroymulkxonim (Bibixonim) shug'ullanadi. Davlatshoh Samarqandiy Ulug'bekning yoshlik chog'idanoq niho-yatda o'tkir zehnlilik bo'lganligini ta'kidlaydi va bir ibratli hikoya keltiradi. Ulug'bek endi besh yoshga kirganida bobosi Amir Temur 1398-yilda saroy qissaxonining jiyani Shayx Orif Ozariyni unga murabbiylikka tayinlaydi. U Ulug'bekka 4 yil saboq beradi. Ulug'bek ustozini g'oyatda qadrlar va hurmatlar edi. Ustoz va shogird 46 yildan so'ng uchrashganlar. 1447-yilda Shayx Orif Ozariy darvesh kiyimida Isfaroyin shahrida Ulug'bekga ro'baro keladi. U bir qarashidayoq o'z ustozini taniydi va uning bilan samimiy suhbatlashadi.

Ulug'bek
(Muhammad Tarag'ay)
(1394.22.3–1449.27.10)

Yosh Ulugʻbek Temurni Armaniston va Kavkazortiga qilgan yurishlarida, 1398–1399-yillardagi Hindiston yurishida Saroymulxonim bilan birga Kobulgacha kuzatib boradi. Temurning 1399–1404-yillardagi Gʻarbga yurishida ham saroy ahli bilan birga boʻladi. Ulugʻbekning onasi, Shohruh Mirzoning yosh xotini Gavharshod begim ham qaynotasi Amir Temurning oʻrdugohida boʻlgan.

Gavharshod begim Chigʻatoy amirlaridan Gʻiyosiddin Tarxonning qizi boʻlgan. Gʻiyosiddin Tarxonning undan tashqari yana ikki qizi boʻlib, ular 1392-yilda Umarshayx Mirzo Bahodirning oʻgʻillariga turmushga chiqqan edilar. Shohruh mirzo Gavharshod begimga 1388-yilda 11 yoshdaligida uylanadi.

1404-yil avgustda Amir Temur oʻzining Gʻarbga qilgan mashhur «Yetti yillik» yurishida gʻalaba bilan qaytgach Samarqand chetidagi «Bogʻi Dilkusho» bogʻida bu gʻalaba sharafiga bagʻishlab katta anjuman oʻtkazadi. Anjuman toʻyga ulanib ketadi va qirq kecha-yu kunduz (baʼzi manbalarda ikki oy) davom etadi. Toʻy yakunida Umarshayx Mirzoning ikki oʻgʻli — Ulugʻbek Mirzo va Ibrohim Sulton Mirzoni uylantiradilar. Ulugʻbek Mirzoga marhum Muhammad sulton Mirzoning qizi Oʻgabegimni olib beradilar. 1409-yilda Ulugʻbek Movarounnahr taxtiga oʻtirganda 15 yoshda edi. Shu sababli davlat ishlarini boshqarish uning vasiysi Shoh Malikka yuklatiladi. Ammo Shoh Malikning raqibi Shayx Nuriddin Ulugʻbek bilan Shoh Malik hukmronligini tan olmaydi. U moʻgʻullardan kuch olib, bir necha marta Samarqand sari yurishlar qiladi va Shoh Malikka zarbalar beradi. 1411-yilda ikki oʻrtada hal qiluvchi janglar boʻladi. Shohruh Mirzo bu janglarda Ulugʻbek Mirzo va Shoh Malikning magʻlubiyatidan xavotirlanib, katta lashkar bilan Hirot dan shaxsan oʻzi yoʻlga chiqadi. 1411-yil yozidagi jangda Shoh Malik hiyla ishlatib Shayx Nuriddinni oʻldirishga muvaffaq boʻladi. Ulugʻbek otasini Qashqadaryo boʻyida kutib oladi. Ular birgalikda Samarqand sari oʻtlanadilar. Shohruh Mirzo oʻz lashkargohini Choʻponota tepaligi yonidagi Konigilda quradi. Ota-bola bir necha kun Samarqandning soʻlim bogʻlarida dam olishgach, Shohruh Mirzo Hirot sari yoʻl oladi. U Shoh Malikni ham oʻzi bilan birga Hirotga olib ketadi. Ulugʻbek endi oʻzi mustaqil holda Samarqand taxtini boshqarishga kirishadi. Binobarin, u birinchi marta hukmdor sifatida otasining ketishi oldidan uning sharafiga katta ziyofat beradi va padari buzrukvoriga qimmatbaho sovgʻalar inʼom qiladi.

Abdurazzoq Samarqandiyning ma'lumotlariga qaraganda, Ulug'bekning amakivachchasi Aleksandr Mirzo (Umarshayxning o'g'li) 1413-yilda Ulug'bekka qarshi isyon ko'taradi. Bu qo'zg'olonni bostirish uchun Shohruh Mirzoning shaxsan o'zi qo'shin bilan boradi. Chunki Movarounnahrning o'zida ham vaziyat tinch emas edi. Fag'rona hokimi Umarshayx Mirzoning yana bir o'g'li Ahmad Mirzo Ulug'bekka itoatsizlik bildirgan edi. Ulug'bek kengash bahonasida Ahmad Mirzoni Samarqandga chaqiradi. Biroq u Samarqandga kelmaydi. Shundan so'ng Ulug'bek Mirzo Ahmad Mirzo bilan muzokara yuritish maqsadida Boyazid parvonachini Andijonga yuboradi. Muzokaradan natija chiqmaydi. Ulug'bek Farg'ona vodiysiga qo'shin tortib boradi. Ahmad Mirzo tog'larga qochib ketadi, u yerdan Qashg'arga o'tadi, Ulug'bek Andijon va Axsini jang bilan egallaydi. 1416-yilda esa Qashg'ar ham Ulug'bekka taslim bo'ladi. Abdurazzoq Samarqandiyning yozishicha, bu voqealardan xabardor bo'lgan Shohruh Mirzo 1415-yil 25-mayda Ahmad Mirzoga quyidagi mazmunda maktub yo'llaydi: «Eshitishimizga qaraganda, Ahmad Mirzo bilan farzandimiz Ulug'bek orasida fisq-u fasodchilarning nomo'tabar so'zlariga e'tiboran shaharlar va fuqarolarning tashvishlarini orttiruvchi kechmish yuz beribdi. Bu xabarni biz Iroq mamlakatida ekanligimizda eshitdik, ammo masofa yiroqligi tufayli uning tadorikini ko'rishga kirisha olmadik. Dorussaltanat Hirotga qaytib kelgandan keyin esa eshitdikki, u farzand Mo'g'uliston tomon ketayotgan emish. Bu hol biz uchun bag'oyat maslahatdan yiroq va ajib tuyuldi. Chunki birodarlar va farzandlarga nisbatan bizning «beshikdan tobutgacha» g'amxo'r ekanligimiz unga ma'lumdir. Ota-bolalik binosi qo'zg'almay turuvchi tog'lardek sobit bo'lmog'i uchun u farzand bizning huzurimizga homiylik panohini so'rab kelishiga ishonchimiz komil va e'tiqodimiz kuchlidir. Bu so'zlar tug'ishganlik vazifalarini ado etish, musulmonlik ham musulmonlarga g'amxo'rlik qilish yuzasidan aytiladi. Takallufu maqtanchoqlik, makr-hiylaga yo'yib kek saqlash bizlar uchun uyatdir. Ehtimolki, mulozimlikda yurgan bir guruh kishilar mazkur noo'rin harakatlar xoh ixtiyoriy, xoh majburiy tarzda ular tomonidan sodir bo'lganligi tufayli, vahimaga tushib, u farzandning bizning huzurimizga kelishiga monelik qilirlar. Ahmad Mirzo ularning barchasini ishontirsinki, biz hammalarining jarimalarini afv qildik. Haq ustiga haqdirki, ularning hammasiga

rahm-shafqat panohidan boshpana bergumizdir»¹. Ahmad Mirzo 1416-yilda Hirotga keladi. Uni nazoratda saqlaydilar. Ma'lum vaqt o'tgach, u Ka'batulloh ziyoratiga jo'natiladi. 1425-yilda u ziyoratdan qaytib kelmasdan vafot etadi.

Ulug'bek Mirzo lashkarboshi sifatida tarixda nom qoldirishga intilmagan. Uning harbiy yurishlari asosan mudofaa xarakterida bo'lib, yaqinlashib kelayotgan xavf-xatarni bartaraf qilish va uning oldini olishga qaratilgan edi.

Oltin O'rdada ko'chmanchi o'zbek qabilalarining bir necha shahzodalari o'zaro hokimiyat talashib urushlar olib borar edilar. Ulug'bek Mirzo o'zining shimoliy chegaralari xavfsizligi manfaatlarini o'ylab, o'zbek shahzodalarning bu harakatlaridan foydalanishga qaror qiladi va 1419-yilda Toshkent sari yuradi. U bir vaqtlar bobosi Amir Temur bilan urushgan Oltin O'rda xoni O'rusxonning nabirasi bo'lmish Baroqhonni qo'llaydi. 1422-yilda Baroqxon Ulug'bekning qo'llashi natijasida o'zbek hukmdori Muhammadxon ustidan g'alaba qozonib, Oltin O'rda taxtini egallaydi. Ulug'bek o'zining gumashtasi bo'lmish Baroqning bu muvaffaqiyatidan mamnun edi. Bu, uning fikricha, mamlakatning shimoliy chegaralari xavfsizligini ta'minlardi. Ulug'bek endi asosiy e'tiborini Jeta (yoki Mo'g'uliston)ga qaratadi. Bu o'lka Temur vasiyatiga ko'ra Ulug'bek Mirzo mulki hisoblanar edi. Ammo Jeta hukmdorlari tez-tez Ulug'bekka qarshi bo'lgan kuchlar bilan yaqinlashib, sharqiy hududlarda davlat xavfsizligiga qarshi faoliyat bilan mashg'ul bo'lar edilar. Buning ustiga 1416–1420-yillarda bu yerda ham hokimiyat talashib tartibsizliklar yuz beradi. Bundan foydalangan Ulug'bek Jeta o'lkasiga o'z odami Shermuhammadni hukmdorlikka ko'taradi. Biroq u ko'rnamaklik qilib, Ulug'bekka itoat qilishdan bosh tortadi. Mirzo Ulug'bek 1425-yilda ko'rnamak isyonkor gumashtasi ustiga qo'shin tortishga majbur bo'ladi. Shohruh Mirzo bu yurishni to'xtatish maqsadida ikki marta Ulug'bek Mirzoga elchilar yuboradi. Ulug'bek elchilarga javobida: «Yurish haqidagi farmon allaqachon ovoza bo'lgani, agar endilikda yurish to'xtatilsa dushman bizni kuchsiz ekan deb gumon qilishi mumkin», degan mulohazada safarni davom ettiradi. Ulug'bek bu yurishda Issiqko'l istehkomini egallab Jahonshoh qo'shinini ta'qib qiladi. Ikki o'rtada Ketmontepa butazorida bo'lgan jangda

¹ Файзиев Т. Мирзо Улугбек авлодлари. – Т., «Ёзувчи», 1994, 17-бет.

sarkarda amir Arslonxo'ja katta jasorat ko'rsatadi va unda Ulug'bek g'alaba qozonadi. Katta o'lja va boyliklar bilan Ulug'bek Mirzo Qashqadaryo orqali Samarqandga qaytadi. Ulug'bek o'zining 2000 chapdast botir askarlari bilan Qarshi istehkomidagi nefrit (yashm) toshini Samarqandga olib keladi. Bu tosh bir vaqtlar Xitoydan Qarshiga keltirilgan bo'lib, uning bir bo'lagi Amir Temur davrida Qarshidan Samarqandga keltirilgan edi. Uch bo'lakka bo'linib keltirilgan ushbu nefrit toshi Sohibqironning maqbarasiga qo'yiladi. Ulug'bek Mirzoning raqiblari ustidan qozongan g'alabasi 1425-yil yozda Samarqandda va kuzda Hirotida tantanali suratda nishonlanadi. Noyabr oyining o'rtalarida Ulug'bek Hirotidan Samarqandga qaytadi. Ammo g'alaba nashidasi uzoqqa cho'zilmaydi. 1426-yilda Baroqxon Ulug'bekning gumashtasi bo'laturib, Sirdaryoning quyi va o'rta oqimidagi yerlarga hujum qiladi va Sig'noq shahrini egallaydi. Sig'noq Jo'chi ulusiga qarashli yerlar edi. 1377-yilda bu yerda Baroqxonning bobosi O'rusxonning harbiy o'rdugohi joylashgan edi. O'rusxon davrida shaharda bir necha madrasa, xonaqoh, m'asjid va boshqa madaniy-maishiy qurilishlar barpo etilgan. Keyinchalik Sig'noq Amir Temur yerlariga qo'shilib ketgan edi. Baroqxon bu yerni Ulug'bek Mirzodan so'roqsiz egallab olib, «Men «shariatga muvofiq» o'z bobom merosiga egalik qildim», deb Ulug'bekka elchi yuboradi. Ulug'bek Mirzo tomonidan Sig'noqqa hokim etib qo'yilgan amir Arslonxo'ja Baroqxondan shikoyat qilib keladi. Bu voqeadan g'azablangan Ulug'bek Mirzo Baroqxon ustiga lashkar tortadi. Ushbu xabarni eshitgan Shohruh Mirzo Ulug'bekka bu yurishni man etadi. Biroq Ulug'bek harbiy yurishni boshlab yuborgan edi. Natijada Shohruh Mirzo kichik o'g'li Muhammad Jo'ki Mirzo boshchiligida 1427-yil fevral oyida Ulug'bekka yordam uchun bir bo'lak lashkar yuboradi. U 25-fevralda Sig'noq yo'lida Ulug'bek kuchlari bilan qo'shiladi. Ana shundan so'ng har ikkala shahzoda o'z harbiy kuchlariga ortiqcha baho berib, taltayib ketadilar va siyosiy hushyorlikni qo'ldan beradilar. Binobarin, ular Baroq o'g'lonni nazar-pisand qilmay unga qarshi tashlanadilar. Baroqxon esa dushman askarining son jihatdan ko'p bo'lganligini hisobga olib, ehtiyotlik choralarini ko'radi va ayyorlik bilan Sig'noq yaqinidagi baland-pastlikda qo'qqisdan hujumga o'tadi. Natijada u aka-ukalarning birlashgan kuchlarini to'zitib yuboradi. Ulug'bek va Jo'ki Mirzolar zo'rg'a o'z jonlarini saqlab qoladilar. Samarqand beklari mag'lubiyatga uchragan Ulug'bekka shahar darvozasini

ko'ngilsizlik bilan ochadilar. Baroqxon o'zbeklari bu g'alabadan ruhlanib, Movarounnahr va Turkiston shahar hamda qishloqlarini talab, Samarqandga yaqinlashadilar. Bemor Jo'ki Samarqandda qoladi. Unga tegishli bo'lgan Qandahor va Hirot qo'shinlarini Ulug'bek Mirzo o'z qo'shinlariga qo'shib Sirdaryoni kechib o'tadi. U Shohruhiya orqali Toshkentga yetib kelganda Baroqxonning orqaga qaytganligi haqida xabar eshitadi.

Ulug'bek Mirzoning bu mag'lubiyati Movarounnahr aholisini og'ir tashvishga solib qo'yadi va uning obro'siga ham butunlay putur yetkazadi. Bu haqda Bartold: «1427-yildagi tahqirlanish Ulug'bekning butun keyingi podsholigiga putur yetkazdi»¹, degan edi. Chunki bu mag'lubiyat oqibatida Ulug'bekning bobosi Amir Temurning 1389, 1391- va 1395-yillarda Oltin O'rda va To'xtamish o'zbeklari ustidan erishgan buyuk g'alabalariga barham berilgan edi.

Aslida ana shu mag'lubiyatdan so'ng Oltin O'rda o'zbeklarining, xususan o'zbek ulusining kuchayishi boshlanadi.

Sodir bo'lgan voqealardan batamom voqif bo'lgan Shohruh Mirzo 1427-yil 28-mayda Hirotidan chiqib Samarqandga keladi. Otasining yo'lga chiqqanligini eshitgan Ulug'bek askarlarini Toshkentda qoldirib, o'zi padari buzrukvorini kutib olish uchun Termizga keladi. Samarqandga kelgandan so'ng Shohruh Mirzo bo'lib o'tgan urushdagi mag'lubiyat sabablarini puxta o'rganadi va bir necha amirlarni darra jazosiga hukm qiladi. U Ulug'bekni ham qattiq so'roq qilib jazolaydi va bir necha kun e'tiborsiz qoldiradi. Nihoyat ko'p ta'nalardan so'ng Movarounnahr taxtini yana Ulug'bekka qoldirib, o'zi Hirotga qaytadi.

Ana shu davrdan boshlab Ulug'bek Mirzo o'z umrini ilm-fanga bag'ishlaydi, harbiy yurishlarda ishtirok etmaydi. Ammo u XV asrning 30–40-yillarida otasi Shohruh Mirzo bilan Dashti Qipchoqning sharqiy qismida istiqomat qiluvchi ko'chmanchi o'zbek qabilalari xoni Abulxayrxon (1412–1468)ga qarshi muttasil janglar olib borishga majbur bo'ladi. Ko'chmanchilar, ayniqsa, qish fasllarida Movarounnahr hududlariga tez-tez bostirib kirar, shahar va qishloqlarni talab, aholini talar edilar. Jumladan, Abulxayrxon 1431 va 1435-yillarda Xorazmgacha bostirib keladi, uning g'arbiy qismini Urganj bilan birga egallab oladi. Abulxayrxonga qarshi kurash Shohruh Mirzo bilan Ulug'bek Mirzoga oson bo'lgani yo'q. Shunday

¹ Бартольд В.В. Улугбек и его время. Сочинения, т. II, ч.2. М., «Наука». 1964, стр.113.

qilib, Ulugʻbek Mirzo ichki va tashqi siyosatda ayrim hollardagina mustaqil harakat qilgan boʻlsa-da, asosan otasi Shohruh Mirzoga vassal edi va uning rozilgisiz oʻzi mustaqil bir ish qila olmasdi.

Shohruh 1447-yil 12-martda nevarasi Sulton Muhammad isyonini bostirish vaqtida Ray shahrida vafot etadi. Shu daqiqadan eʼtiboran temuriy shahzodalar oʻrtasida toj-u taxt uchun kurash yangi kuch bilan avj olib ketadi. Ayniqsa, Shohruh Mirzoning xotini Gavharshod begimning davlat ishlariga hadeb aralashaverishi tugunlar chigalini yana ham chalkashtirib yuboradi. Shohruh Mirzo vafotidan soʻng odatga koʻra uning katta oʻgʻli Ulugʻbek Mirzo valiahd sifatida ota taxtini egallashi kerak edi. Ammo Gavharshod begim Shohruhning uchinchi oʻgʻli Boysungʻur Mirzoning oʻgʻli va sevikli nabirasi Alouddavlaning valiahd boʻlishiga tarafdorlik qiladi. Natijada Boysungʻur Mirzoning oʻgʻillari Alouddavla va Abulqosim Bobur Mirzoga qarshi harakat boshlaydilar. Xuroson bilan Hirotni Alouddavla, Mozandaron va Jurjonni Abulqosim Bobur egallaydi. Gʻarbiy Eron bilan Forsni Boysungʻurning yana bir oʻgʻli Sulton Muhammad qoʻlga kiritadi. Shohruhning oʻzi hayotlik chogʻida hech kimga aytmagan boʻlsa-da, biroq oʻgʻli Muhammad Joʻkini oʻz oʻrniga valiahd hisoblardi. Ammo u 1444-yilda toʻsatdan vafot etadi. Joʻkning oʻgʻli Abu Bakr Mirzo oʻz ogʻasi Muhammad Qosimga qarshi bosh koʻtaradi va undan Balx, Shibirgoʻn, Qunduz va Bagʻlon viloyatlarini tortib oladi. Ana shunday boshboshdoqlik va oʻzboshimchaliklar avj olib ketgan bir sharoitda Ulugʻbek qoʻshin tortib chiqishga va temuriy shahzodalar bilan muzokaralar boshlashga majbur boʻladi.

Ulugʻbekning qoʻshin bilan Samarqanddan chiqishiga yana boshqa eng muhim sabab ham bor edi. Shohruh Mirzo oʻz nabirasi Sulton Muhammad isyonini bostirishga kelib, Ray shahrida vafot etgan paytda Gavharshod begim Ulugʻbekning oʻgʻli Abdullatif bilan birga boʻladi. Alouddavla esa Hirotda qoldirilgan edi. Gavharshod begimning maslahati bilan Abdullatif Shohruh qoʻshiniga boshchilik qiladi. Ayni paytda Gavharshod begim boʻlgan voqea xususida Alouddavlagi maxfiy xabar yuboradi. Abdullatif Shohruh lashkarining amiri boʻlgandan soʻng unga boysunmagan va isyon koʻtargan oʻzining lashkarboshilari va qarindoshlari boʻlmish Boysungʻurning oʻgʻli Abulqosim Bobur va Muhammad Jahongirning oʻgʻli Xalil Sultonga qarshi keskin choralar koʻradi. Abdullatif bu isyonda Gavharshod begimning qoʻli borligidan

shubhalanadi va uni hibsga oladi. O'zi esa lashkar bilan sharqqa tomon yurib Nishopurga keladi. Gavharshod begim tomonidan ogoh etilgan Alouddavla Shohruhning xazinasini askarlarga bo'lib beradi va Nishopurga yetib keladi. Bu yerda u kutilmaganda, qo'qqisdan 1447-yil aprelda Abdullatif qo'shinlariga hujum qiladi va uni tor-mor qilib, Abdullatifni qo'lga oladi. Alouddavla Abdullatifni Hirotidagi Ixtiyoriddin qal'asiga zindonga tashlab, o'zi Ulug'bek Mirzoga qarshi Balx sari lashkar tortadi.

Bu paytda Ulug'bek Mirzo Amudaryodan o'tib, Balxni ishg'ol qilgan edi. U Balx va uning atrofidagi yerlar hokimi Jo'kning o'g'li Abu Bakrni xibsga oladi va Samarqandga jo'natadi. U shu yerda Ulug'bekning buyrug'i bilan qatl etiladi. Ulug'bek o'g'li Abdullatifning qurbon bo'lishini istamay, Alouddavla bilan sulh bitimi tuzishga majbur bo'ladi. Bu bitimga ko'ra Abdullatif zindondan ozod qilindi va Ulug'bek uni Balx va Amudaryo ikki sohilidagi yerlarning hokimi etib tayinlaydi. Buning evaziga Ulug'bek Hirot va Xurosonga bo'lgan da'vosidan voz kechadi. Ikki o'rtadagi chegara Murg'ob daryosi vodiysi bo'ylab o'tgadigan bo'ladi. Alouddavla Abulqosim Bobur bilan ham bitim tuzadi. Bitimga ko'ra ularning mulklari o'rtasidagi chegara Xurosonning shimolidagi Kuchan shahri deb belgilanadi. Ana shu tariqa Amir Temur tomonidan ne-ne mashaqqatlar bilan barpo etilgan buyuk saltanat bir necha bo'laklarga bo'linib ketadi.

Oradan ko'p vaqt o'tmasdan Alouddavla bilan Abdullatif o'rtasidagi munosabatlar yangi kuch bilan yanada ziddiyatli tus oladi. Alouddavla ikki o'rtadagi bitim shartlarini to'la bajarmaydi, ya'ni Abdullatifning o'zini zindondan ozod qilgan bo'lsa-da, uning asir olingan askarlarini ozod qilmaydi. Buning ustiga chegaradagi Chechaktu degan joyga Abdullatifning dushmani Mirzo Solihni amir etib tayinlaydi. Shu boisdan 1447-yilning oxirlaridayoq Abdullatif Mirzo Solihga qarshi yurib, uni mag'lub etadi, Mirzo Solih Hirotga qochadi. Alouddavla Balxga yurishga majbur bo'ladi. Ammo 1448-yilning boshida Chechaktuga yetganda qattiq sovuq bo'lganligi tufayli yurishni to'xtatishdan boshqa chora topa olmaydi. O'sha yilning bahorida Ulug'bek va Abdullatifning 90 ming kishilik lashkari Alouddavlaga qarshi Hirotga yurish boshlaydi. Movarounnahr va Xuroson lashkarlari o'rtasidagi jang Hirotidan bir necha chaqirim naridagi Tarnob yaqinida bo'ladi. Bu jangda Alouddavla batamom mag'lubiyatga uchraydi va u Kuchanga, birodari Abulqosim Bobur

huzuriga qochib boradi. Hirot Ulugʻbek va Abdullatiflar tomonidan batamom egallanadi. Alouddavla magʻlubiyatini eshitgan saroy aʼyonlari Gavharshod begim bilan poytaxtni tashlab qochadilar. Ulugʻbek va Abdullatif gʻarbga tomon hujumni davom ettiradilar va Mashhadni ham egallaydilar. Radkonda Ulugʻbekning huzuriga Abulqosim Boburning elchilari kelib, Ulugʻbekni oʻz podshohi deb tan olishini va uning ismini xutbaga kiritib, uning nomi bilan tanga zarb qilishga hozir ekanligini bildiradilar. Ammo Ulugʻbek yurishni davom ettiradi va Isfaroingacha yetib, u yerda uch kun turadi. Bu oʻrtada Abdullatifni Biston bilan Astrobodga joʻnatadi. Shundan soʻng Ulugʻbek oʻz yurishini davom ettirib, Ibrisham daryosidagi koʻpriikka yetadi. Bobur esa, undan ham nariroqqa, Domgʻonga qochadi. Ulugʻbek daryo koʻprigidan nariga oʻtishga botinolmaydi va orqaga, Mashhadga qaytadi. Bu albatta Ulugʻbekning harbiy va taktik xatosi edi. U holdan toygan oʻz raqibini nafas olishga imkon bermasdan quvib borishi va batamom yanchib tashlashi mumkin edi. Ulugʻbekning raqiblari uning orqaga qaytishini chekinish deb baholaydilar va bu ularga quvvat bahshida etadi.

Alouddavla ustidan qozonilgan gʻalaba Ulugʻbekka shuhratdan koʻra koʻproq tashvish va alam keltiradi. Uning hayotda yoʻl qoʻygan xatosi tufayli oʻz oʻgʻli Abdullatif bilan orasi buzilib, borgan sayin dushmanlik alomatlarini kuchayib boradi. Chunki Hirotidan 14 farsax narida boʻlgan Tarnob jangida qoʻshinning chap qanoti Abdullatifga, oʻng qanoti esa nomigagina Abdulaziz Mirzoga topshirilgan edi. Binobarin, erishilgan gʻalabada Abdullatifning hissasi va jasorati alohida tahsinga loyiq edi. Ammo negadir Ulugʻbek Mirzo jangdan soʻng barcha viloyat amirlariga yoʻllagan yorligʻida Abdullatif chetda qolib, gʻalaba shaʼnini suyuqli oʻgʻli Abdulaziz Mirzo nomiga yozdiradi. Bu ham yetmaganday Hirot qoʻlga olingach, Ulugʻbek Abdullatif Mirzoni shahardagi Ixtiyoriddin qalʼasiga kiritmaydi. Xolbuki, bu qalʼani Shohruh Mirzo hayotlik chogʻida nabirasi Abdullatifga inʼom qilgan edi. Abdullatif hali 1446-yilda bobosi Shohruh Mirzo bilan Isfaxon yurishiga tayyorlanar ekan, oʻziga tegishli boʻlgan barcha boyliklarni, chunonchi, bir necha ming misqol oltin, kumush buyumlar va 200 tuman pulni mana shu Ixtiyoriddin qalʼasida berkitib qoʻygan edi. Ulugʻbek Mirzoning Abdullatifga nisbatan adolatsizligi boylik, davlat va shuhratga oʻch boʻlgan oʻgʻil qalbida oʻchmas iz qoldiradi. Bu davrda koʻchmanchi oʻzbeklar xoni Abulxayrxon Ulugʻbek Mirzoning Xurosonda ekanligidan foydalanib,

Movarounnahrğa bostirib kiradi, undagi shahar va qishloqlarni vayron qiladi, aholini talaydi va Samarqandgacha yetib keladi. Bu xabarni eshitgan Ulug‘bek shoshilinch suratda Hirotni Abdullatifga topshirib, o‘zi Samarqand sari otlanadi. U o‘zi bilan birga Shohruh Mirzoning hoki solingan tobutni va Shohruhning Gavharshod begim madrasasida berkitib qo‘yilgan bir bo‘lak xazinasini ham olib, Amudaryo — Kalif kechuvi sari yuzlanadi. Abulqosim Bobur bu paytda Saraxsda edi. U Ulug‘bekning yo‘lga chiqqanligidan xabar topib, amir Hindukani katta qo‘shin bilan o‘z amakisi orqasidan jo‘natadi. Amir Hinduka yarim kechada kutilmaganda Ulug‘bek qarorgohiga hujum qiladi. Ulug‘bek bu jangda juda ko‘p askarlaridan va boyligidan mahrum bo‘ladi. Bu ham yetmaganday, ertasi kuni Ulug‘bek Kalif kechuvidan o‘tish chog‘ida ko‘chmanchi o‘zbeklar hujumiga uchraydi. Ulug‘bek qishni kichkina qo‘shin bilan Buxoroda o‘tkazishga majbur bo‘ladi. U Shohruh Mirzoning hoki solingan tobutni singlisi Poyanda Sulton begim bilan birga Samarqandga jo‘natadi. Jasad Go‘ri Amir maqbarasida dafn etiladi.

Abulqosim Bobur Hirotida Abdullatifning yolg‘iz qolganligidan foydalanib, unga qarshi Saraxsdan katta qo‘shin jo‘natadi. Abdullatif shaharni tashlab qochadi va Balx tomon ketadi. Balx bir necha mayda viloyatlarga bo‘lingan bo‘lib, Abdullatif Mirzoning mulki edi. U bu yerda turib ochiqdan ochiq otasi Ulug‘bekka qarshi urushga tayyorgarlik ko‘ra boshlaydi. U Ulug‘bekka qarshi bo‘lgan savdogarlarni o‘z tomoniga og‘dirib olish maqsadida «tam-g‘a», ya‘ni savdo solig‘ini bekor qiladi. Ulug‘bek bu soliqqa katta e‘tibor berar edi. Chunki «Buyuk ipak yo‘li» Hindistonga Balx orqali o‘tar edi va u davlat xazinasiga katta daromad keltirardi. Nobakor o‘g‘lining xatti-harakatidan g‘azablangan Mirzo Ulug‘bek Abdullatifning tanobini tortib qo‘yish uchun tayyorgarlik ko‘ra boshlaydi.

Xondamirning yozishicha, Abdullatif 1449-yilning bahorida o‘z mulkida unga qarshi qo‘zg‘olon ko‘targan Mironshoh ismli bir temuriy isyonini bostiradi, shahzoda qatl etiladi. Qatl etilgan shahzodaning cho‘ntagidan bir maktub topiladi. Maktub Ulug‘bek Mirzo qo‘li bilan yozilgan bo‘lib, unda go‘yo shahzodani Abdullatifga qarshi isyon qilishga da‘vat etilgan edi. Bu voqeadan so‘ng Abdullatif o‘z otasiga nisbatan ishonchini batamom yo‘qotadi va battol dushmanga aylanadi. U hatto Abulqosim Bobur Mirzo bilan ham otasiga qarshi harbiy ittifoq tuzadi va 1449-yilning

bahorida Abdullatif Ulugʻbekka qarshi ochiq jang harakatlarini boshlab yuboradi. Ulugʻbek Mirzo isyonkor oʻgʻli Abdullatfiga qarshi lashkar tortishga majbur boʻladi. U Samarqandni kichik oʻgʻli Abdulaziz Mirzoga topshirib, jiyani va kuyovi Abdullo Mirzo (marhum Ibrohim Mirzoning oʻgʻli)ni oʻzi bilan birga olib, Amudaryo sohillarida turgan Abdullatif qoʻshinlariga roʻbaroʻ keladi. Davlatshoh Samarqandiy maʼlumotlariga qaraganda, otabola qoʻshinlari uch oy mobaynida bir-birlariga qarama-qarshi turganlar. Har ikkala tomondan kichik-kichik guruhlar daryodan oʻtib, toʻqnashib jang harakatlar olib borganlar. Bu janglarda Abdullatif lashkarlarining qoʻli sezilarli darajada ustun mavqega ega boʻlgan. Hatto ular Abdullo Mirzoni asirga ham olganlar. Ayni zamonda Mirzo Ulugʻbek lashkarlari orasida isyon xavfi paydo boʻladi. Buning asosiy sababchisi Samarqandda hokim qilib qoldirilgan Ulugʻbekning kenja erkatoyi Abdulaziz edi. U Samarqand taxtini egallagach, beibolarcha axloqiy buzuc ishlarni amalga oshirishga kirishadi. Abdulaziz otasi Ulugʻbek bilan birga jangga ketgan Samarqand shahrining kazo-kazo bek va amirlarining goʻzal qizlari, kanizak-juvonlarini majburan saroyga oldirib, ayshishrat bilan mashgʻul boʻladi. Albatta, bu hol bek va amirlarning Ulugʻbek Mirzodan noroziligining kuchayishiga sabab boʻladi. Bu narsa Ulugʻbekning keyingi faoliyatiga salbiy taʼsir koʻrsatmay qolmaydi, albatta. Ulugʻbek Mirzo darhol bek va amirlar bilan oʻzaro muloqotda boʻlib, tang vaziyatni tinchitishga harakat qiladi va oʻgʻli Abdulazizni pand-nasihat bilan toʻgʻri yoʻlga soladi.

Shunday ogʻir bir vaziyatda turkmanlarning argʻun qabilasi 25 yoshli Abu Sayyid Mirzoni oʻzlariga bosh qilib koʻtaradilar va Samarqandni qamal qiladilar. Abdurazzoq Samarqandiy bergan maʼlumotlarga qaraganda, bu qabila vakillari Mirzo Ulugʻbek bilan birga harbiy yurishda boʻlgan. Ular Amudaryo sohiliga kelgach, Ulugʻbek lashkarlaridan ajralib chiqib, Samarqand sari yuradi. Bu voqeadan xabar topgan Ulugʻbek Samarqandga qaytishdan boshqa yoʻl topa olmaydi. U Samarqand tomon yurib Abu Sayyid Mirzoni bartaraf etadi va shaharda osoyishtalik oʻrnatadi. Ulugʻbek Samarqand hokimligiga qovchin urugʻidan boʻlgan Mironshohni koʻtarib, oʻzi Abdulazizni yoniga olib, yana Abdullatfiga qarshi qoʻshin tortib ketadi. Ammo bu paytda Abdullatif Amudaryodan oʻtib Termiz, Huzor (Gʻuzor) va Keshni egallab, Samarqand sari

kelayotgan edi. Nihoyat 1449-yil oktabr oyida Samarqandga yaqin Damashq qishlog'i yonida ota-bola o'rtasida qattiq jang bo'ladi. Bu jangda Ulug'bek Mirzo qo'shinlari yengiladi. Chorasiz qolgan Ulug'bek Samarqandga chekinadi. Biroq Samarqand hokimi Mironshoh qovchin uni Samarqandga kiritmaydi. Ulug'bek noiloj Shohruhiyaga keladi. Lekin Shohruhiya hokimi Ibrohim ibn Po'lod Ulug'bek Mirzodan yuz o'giradi. U hatto Ulug'bekni Abdullatifga tutib berish choralari ham ko'radi. Mana shunday og'ir bir vaziyatda Ulug'bek Mirzo «egilgan boshni qilich kesmas» qabilida ish tutadi. U o'z xohishicha hokimiyatni Abdullatif Mirzoga topshirib, umrining qolgan qismini ilm-ma'rifatga bag'ishlamoqchi bo'ladi. Ulug'bek ana shu ezgu niyatlar bilan o'g'li Abdullatifning huzuriga bosh egib boradi. Biroq Abdullatif Mirzo otasi Ulug'bekni Ka'batulloh ziyoratiga jo'natish xususida farmon beradi.

Ulug'bek Mirzoning fojiali o'limi tafsiloti haqida tarixchi Mirxond batafsil ma'lumot bergan: «Ka'batullohni bir necha marta ziyorat qilgan Hoji Muhammad Xusravning rahnamoligida Ulug'bek Mirzo kechqurun Samarqanddan otliq yo'lga chiqqan. Uning vaqti chog' turli mavzularda so'zlashib borardi. Ko'p o'tmay, orqadan bir chopar yetib kelib (suldur urug'idan) sobiq hukmdorni Ka'batullohga kuzatish marosimini shohona tarzda o'tkazish lozimligi va bunga tayyorgarlik tugallangunga qadar qo'shni qishloqda dam olishlari haqida farmoni oliyni eshittiradi. Mazkur farmondan dovdirab qolgan Ulug'bek Mirzo qo'shni qishloqdagi uylardan biriga kirib tunashga majbur bo'ladi. Havo ancha sovuq edi. Ulug'bek Mirzo olov yoqib, go'sht pishirishga amr qiladi. Olov yoqiladi, gulxan yonida chordana qurib, isinib o'tirgan Ulug'bek Mirzoning tizzasiga uchqun sachrab, chakmonini kuydiradi. Shunda u olovga qarab: «Sen ham bilding»,— deydi-yu uning kayfiyati buziladi, hoji esa Ulug'bekka tasalli berishga behuda urinadi. Shu asnoda uy eshigi ochilib, xonaga Abbos ismli shaxs o'z navkari bilan kirib keladi. Ulug'bek Mirzo Abbosni ko'rgan hamono o'rnidan turib, unga tashlanadi va ko'ksiga musht tushiradi. Navkar Ulug'bekni ushlab, uning yelkasidan «oltoy po'stin»ni yechib oladi. Abbos arg'amchi keltirish uchun tashqariga chiqadi. Ulug'bek Mirzo o'limi oldidan so'nggi tahoratni qilib olishi uchun hoji darhol eshikni ichidan zanjirlab oladi. So'ngra Abbos kirib, sobiq hukmdorning qo'llarini bog'lab, tashqariga olib chiqadi. Ariq bo'yiga cho'klatib, fonus yorug'ida qilichning bir

zarbi bilan boshini tanasidan judo qiladi»¹. Bu fojiali halokat hijriy 853-yil 8-ramazon (1449-yil 27-oktabr) da sodir bo‘ladi. Shunday qilib, Samarqand qozisi Miskinning qarshiligiga qaramay ulug‘ olim, davlat arbobi va ma‘rifatparvar inson Ulug‘bek Mirzo 56 yoshida fojiali suratda shahid bo‘ladi.

Samarqand taxtini egallagan Abdullatif mamlakatda zulm-adovatni avjiga mindiradi. U ota qotili — padarkush sifatida tarixda nom qoldiradi. Ulug‘bekning shahid bo‘lgan qonlari hali sovimasdan turib, bir necha kundan so‘ng Abdullatif taxt vorislaridan qutilish niyatida o‘z ukasi Abdulaziz Mirzoni ham o‘ldirtiradi. Movarounnahrda har qanday itoatsizlik va isyonni shafqatsizlik bilan bostiradi. Abdurazzoq Samarqandiy iboralari bilan aytganda, unda «kattaga hurmat, kichikka shafqat» degan tushunchaning o‘zi yo‘q edi. Uning siyosatidan norozi bo‘lgan kishilar hatto ovoz ham chiqara olmasdilar. Movarounnahrda nisbatan osoyishtalik Abdullatif tomonidan amalga oshirilgan g‘oyatda qattiqqo‘llik siyosati tufayli edi. Ammo bu osoyishtalik tagida Abdullatifga nisbatan zimdan norozilik va xalq nafrati kuchayib borardi. Darvoqe, unga qarshi suiqasd uyushtirilmoqda edi. Bu suiqasdga Ulug‘bek Mirzo va Abdulaziz Mirzoga sodiq kishilar boshchilik qiladilar.

Mas‘ud ibn Usmon Al-Ko‘histoniyning ma‘lumotlariga qaraganda, Abdullatif Samarqand shahri chetidagi «Bog‘i maydon»da, Mirxondning yozishicha, «Bog‘i chinor»da aysh-u ishratga mukasidan ketib uxlab qoladi va tush ko‘radi. Tushida noma‘lum bir kimsa qo‘lidagi usti yopilgan laganni uning yoniga qo‘yadi. Abdullatif lagan ustidagi ro‘molni ohista ko‘targanda, unda o‘zining kesilgan boshini ko‘radi. U dahshatdan qichqirib uyg‘onib ketadi. Bu dahshatli tush ta‘birini izlab Nizomiy Ganjaviyning «Hamsa» kitobini javonidan olib to‘g‘ri kelgan varag‘ini ochib o‘qiydi. Unda quyidagi jumlar yozilgandi:

*Padarkush podshohiro nashoyad,
Va gar shoyad ba shash mohi nashoyad.*

Ma‘nosi: «Otasini o‘ldirgan podshohlikka noloyiqdir, agar loyiq bo‘lganda ham (podshohligi) olti oydan oshmaydir». Bu tush ta‘biridan yanada dahshatga tushgan Abdullatif Mirzo bexosiyat bog‘dan tezroq jo‘nab ketishga qaror qiladi. Abdullatif Mirzo «Bog‘i maydon»dan chiqib otga o‘tiradi va Samarqand sari yo‘l oladi.

¹ Файзиев Т. Мирзо Улугбек авлодлари. — Т., «Ёзувчи», 1994, 33–34-бет.

«Tarixi Abulxayrxoniy» kitobida yozilishicha, Abdullatifning taqdiri quyidagicha o'z poyoniga yetadi: «Jang-u jadallarda Rustami doston va Isfandiyordek bo'lg'on va Abdulaziz Mirzo tarafidan martabasi yuqorilatdirilg'on Bobo Husayn bahodir ikki nomdor podshoh: Ulug'bek Ko'ragon bilan Mirzo Abdulaziz shahid etilganlaridan so'ngra qasd qilib badkirdor Abdullatif Mirzoning xizmatiga kirdilar va kecha demayin, kunduz demayin anga tirishib xizmat qildi, ammo qalbida anga gina saqlab, ul badkirdorni mahv etish xayoli bilan yurdi. Bobo Husayn bahodir o'sha kuni kamonni yelkaga osub, jonini shu ishga tikdi. Sodiqlik navkari birlan Abdullatifning yo'lini poyladi. Shahzodaning navkari Chorraha darvozasidan tashqariga chiqdi va tor ko'cha bo'ylab yo'lga tushdi. Ko'chaning bir tarafi jarlik bo'lib, ikkinchi tarafi Bog'i navning baland devori edi. Bobo Husayn bahodir va aning navkari ot ustida yo'l chetidagi katta qayrag'och orqasida poylab turdilar. Abdullatif alarning yonginasidan o'tib ketdi, lekin besh-olti qadam o'tgach, Bobo Husayn bahodir kamonni yelkasidan oldi va ani o'qlab, shahzodani aniq nishonga oldi. Abdullatif faqat «Olloh o'q tegdi», deb aytishga ulgurdi, xolos. U otdan qulab tushdi va shu topdayoq jon berdi. O'q aning chap kuragini teshib o'tib, yuragiga qadalgon erkan. Mirzoning mulozimlari, oldi-orqasiga qaramayin tumtaraqay bo'lib qochdilar. Bobo Husayn bahodirning navkari chopib borib, Abdullatifning boshini kesib oldi va xurjunga soldi. Padarkush Abdullatifning boshini shu paytning o'zidayoq Registonga olib borub, Mirzo Ulug'bek madrasasining peshtoqiga osib qo'ydilar»¹. Bu voqea 1450-yil 9-may kuni sodir bo'lgan edi.

Abdullatif Mirzo vafotidan so'ng temuriy shahzodalar o'rtasida taxt va davlat uchun o'zaro kurash yangi cho'qqiga ko'tariladi. Samarqand taxtiga Ibrohim Sultonning o'g'li Ulug'bekning jiyani va kuyovi Abdullo Mirzo o'tiradi. U Movarounnahrning ilgarigi mavqeyi va shon-shuhratini tiklashga intiladi, turk a'yonlari uni qo'llab-quvvatlaydilar. Ammo Buxoroda podshohlikka ko'tarilgan Mironshohning nabirasi Sulton Abu Sayyid unga raqib sifatida maydonga chiqadi. U ko'chmanchi o'zbeklar xoni Abulxayrxondan yordam so'raydi va juda ko'p o'ljalar berishni va'da qiladi. 1451-yilda Abulxayrxon Sirdaryoning quyi oqimida joylashgan Yassi va Sabronni egallab olgan Mirzo Abdulloga qarshi Toshkent, Chinoz,

¹ Файзиев Т. Мирзо Улугбек авлодлари. – Т., «Ёзувчи», 1994, 36-бет.

Jizzax orqali Samarqand sari yuradi. Yoz oyida Shiroz qishlog'i yaqinida Bulung'ur anhuri yoqasida qattiq jang bo'ladi. Bu jangda Mirzo Abdullo yengiladi va halok bo'ladi. Abulxayrxon yordamida Abu Sayyid Samarqand taxtiga egalik qiladi va Movarounnahr hokimi bo'ladi. Abu Sayyid Hirot taxtini egallay olmaydi. Chunki Hirotni 1452-yilda Abulqosim Bobur qo'lga kiritgan edi. U 1457-yilgacha Xurosonni boshqaradi. Ammo Abulqosim Bobur bilan Abu Sayyid o'rtasidagi munosabatlar juda yomon edi.

Movarounnahrda Abu Sayyidning o'g'illari — dastavval Sulton Ahmad Mirzo (1469–1493), so'ngra Mahmud Mirzo (1493–1494) va nihoyat Mahmudning o'g'li Sulton Ali Mirzolar (1494–1501) davrida feodal tarqoqlik va beboshliklar misli ko'rilmagan darajada kuchayadi. Bu hol Dashti Qipchoq cho'llarida chorvadorlik bilan kun kechirib, yashab kelayotgan ko'chmanchi o'zbek qabilalarining O'rta Osiyo hududlaridan temuriylar sulolasi vakillarini quvib chiqarib, o'lkani egallab olishlariga qulay imkoniyatlar yaratadi.

8. HUSAYN BOYQARO HUKMRONLIGI

Xuroson taxtida hukmronlik qilgan so'nggi temuriylardan biri Husayn Boyqarodir (1469–1506). U 1438-yil iyul oyida Hirotning shimoli-sharqidagi Davlatxona saroyida tavallud topadi. Sulton Husayn Boyqaro ham ota, ham ona tomonidan temuriylarga borib taqaladi. Otasi G'iyosiddin Mansur Mirzo temuriyzodalardan bo'lsa-da, u biron-bir yerda hukmronlik qilmagan, to umrining oxirigacha Hirotga oddiy odamlardek o'rtamiyona hayot kechirgan.

Husayn Boyqaro otadan erta yetim qoladi. 1445-yilda otasi vafot etganda u yetti yoshli bola edi. Yosh Husayn 14 yoshga qadar madrasa ta'limini oladi. So'ngra onasi Feruza begim bilan maslahatlashib temuriyzodalardan bo'lgan Hirot hukmdori Abulqosim Bobur Mirzo xizmatiga kiradi. 1454-yilning kech kuzida Abulqosim Bobur Samarqand hukmdori Sulton Abu Sayyid Mirzoga qarshi muvaffaqiyatsiz yurish qiladi. Ana shu yurishda 16 yoshli Husayn Boyqaro ham bor edi. Abu Sayyid va Abulqosim Mirzolar o'rtasida sulh tuziladi. Abulqosim Bobur Hirotga qaytadi. Ammo Sulton Husayn Samarqandda qoladi. Sulton Abu Sayyid saroyida Umarshayx Mirzo avlodiga mansub shahzodalar Sulton Husayn Mirzoga qadar ham bor edi. Husayn Boyqaroning amakivachchasi bo'lgan Sulton Vays Mirzo (Muhammad Mirzoning o'g'li) saroyida

Sulton Abu Sayyidga qarshi isyon uyushtiradi. Isyonchi Sulton Vaysdan xavfsiragan Abu Sayyid Umar Shayx Mirzo avlodiga mansub bo'lgan 13 nafar shahzodani, shu jumladan, Husayn Boyqaroni ham qamoqqa oladi.

Bu voqeadan dahshatga tushgan Feruza begim Abulqosim Bobur huzuriga maslahat so'rab boradi va uning ijozati bilan Samarqandga yo'l oladi. Sulton Abu Sayyid holavachchasini iltifot ila kutib oladi va Sulton Husaynni hibsdan ozod qiladi. Onasi bilan Hirotga qaytib kelgan Husayn Boyqaro yana Abulqosim Bobur saroyida faoliyat ko'rsata boshlaydi. Tarixchi Xondamir bergan ma'lumotlarga qaraganda Alisher Navoiy ham bu davrda Abulqosim Bobur xizmatida bo'lgan.

Abdurazzoq Samarqandiyning yozishicha, 1456-yil oktabr oyining boshida Abulqosim Bobur Hirot dan chiqib 14-oktabrda Mashhad shahriga keladi. Bu safarda Husayn Boyqaro va Alisher Navoiylar ham bo'lishgan va shu yerda birga o'qishgan. Hirot hukmdori qishni Mashhadga o'tkazadi. Tarixchi olim Turg'un Fayziyevning yozishicha, «1457-yilning 22-martida saroyda o'tkazilayotgan bazm asnosida Abulqosim Bobur Mirzo jigar xastaligiga qaramay, me'yoridan ortiq sharob tanovul qilib, olamdan ko'z yumadi»¹. Abu Sayyid Mirzo bunday qulay vaziyatdan foydalanib 1457-yilda Hirot ni egallaydi va Temuriylar davlatining har ikki qismini yana birlashtiradi. Bu davrda Alisher Navoiy Mashhadga qolib o'qishni davom ettiradi. Mansab, davlat va shon-shuhrat orzusida yurgan Husayn Boyqaro saroyini tark etadi, Marv, Jom va Moxan viloyatlarining hukmdori Sanjar Mirzo Marviy huzuriga boradi. Chunki Sanjar Mirzo Marviy 1455-yildan beri Abulqosim Bobur qo'l ostida bo'lgan. Ammo Abulqosim Boburning vafotini eshitgan Sanjar Mirzo marhumning o'g'li va shahzoda Shoh Mahmudga itoat etmasdan hokimiyatni o'zi mustaqil boshqara boshlaydi. Kuch-quvvatga to'lgan 19 yoshli Sulton Husayn Boyqaroni Sanjar Mirzo istiqbolda ezgu niyatlar bilan juda samimiy va iliq kutib oladi, hatto unga o'zining 15 yoshli qizi Beka Sulton begimni nikohlab beradi. Husayn Boyqaro ham o'z navbatida o'zining mardligi, jasorati va qat'iyatliliigi tufayli qaynotasi Sanjar Mirzoning ishonchi va e'tiborini qozonadi. Lekin shu o'rtada qiziq bir voqea sodir bo'ladi. 1457-yilda Abulqosim

¹ Файзиев Т. Хусайн Бойқаронинг сирли ўлими. 5-бет.

Boburning 11 yoshli o'g'li Shoh Mahmud Alouddavlaning o'g'li Ibrohim Mirzo bilan jang qilib yengiladi va Mashhadga qaytadi. Bu xabarni eshitgan Husayn Boyqaroning qaynotasi Sanjar Mirzo Mashhadni o'z tasarrufiga kiritish uchun yo'lga otlanadi va o'rniga kuyovini Marv hokimligiga qoldiradi. Ammo Sanjar Mirzoning vaziri Hasan Arlot Husayn Boyqaroni kelgindi deb yomon ko'rardi. Shu boisdan u xalq orasiga «Boyqaro qaynotasini ag'darib, Marvda o'z saltanatini barpo etmoqchi», degan gaplarni tarqatadi va uni asirga olish uchun payt poylaydi. Fitnadan xabar topgan Husayn Boyqaro Hasan Arlotni ushlatib zindon qiladi. Biroq voqea bu bilan tinchimaydi. Bir tomondan, yoshlik, ikkinchi tomondan, erk-havas ustunlik qilib, Husayn Boyqaro o'z navkarlari bilan ovga otlanadi. Saroydagi niyati buzuk kuchlar bu qulay vaziyatdan foydalanmoqchi bo'ladilar. Tarixchi Xondamir o'zining «Xabib us-siyar» asarida yozishicha, Sanjar Mirzoning mulozimlari Muhammadbek Sheroziy, Shayx Zunnun Iroqiy va umarolardan El O'g'li o'zaro til birlashtirib Husayn, Boyqarodan o'ch olmoqchi bo'ladilar. Ular Husayn Boyqaro o'rdugohdan uzoqlashishi bilan Boyqaro devonida xizmat qilib turgan uning yaqin kishilaridan bo'lmish Duldoy Shayx Bahodir, Sher Ali va boshqalarni qo'lga olib qatl etadilar. Shahardan xiyla bilan zo'rg'a qochib chiqqan Sher Alining birodari Husayn Boyqaroga saroydagi mash'um fitna to'g'risida xabar beradi. Boyqaro Mirzo o'zining 60 nafar navkari bilan shoshilinch suratda Marvga qaytadi. Ikki o'rtada qattiq jang bo'lib, unda Husayn Boyqaro g'olib chiqadi.

Xondamir va Abdurazzoq Samarqandiy asarlaridagi ma'lumotlarning guvohlik berishicha, Sulton Husayn 1458-yilning bahor faslida o'zining uch yuz kishilik suvoriylari bilan Tajan tomon yuradi. Yo'lda u Jurjonda Jahonshoh turkman tazyiqidan qochib kelayotgan Amir Bobo Hasan qo'shinlarini tor-mor qiladi. Bu uning jang maydonidagi birinchi g'alabasi edi. Shundan so'ng Husayn Boyqaro Niso viloyatini va 1460-yilda Astrobod shahrini egallab, Abu Sayyid Mirzoning g'azabini qo'zg'aydi. Ammo Abu Sayyid Mirzo o'zining xavfli raqibi Jahonshoh turkman bilan orani bir yoqlik qilib olgunga qadar Sulton Husayn Boyqaro bilan vaqtincha do'stona munosabatda bo'lib turadi. 1459-yilga kelib Sulton Abu Sayyid Mirzo o'zining hamma raqiblarini biryozlik qiladi. Jahonshoh turkman bilan sulh tuzadi. Bungacha u 1458-yilda Saraxs qo'rg'oni yaqinidagi jangda Alouddavla, uning o'g'li Ibrohim Mirzo va Sanjar

Mirzoning birlashgan qo'shinlarini tor-mor qilgan edi. Husayn Boyqaroning qaynog'asi Sanjar Mirzo asir olinib, qatl etiladi. Endi Abu Sayyid o'zining butun nigohini Husayn Boyqaroga qarata olardi. U 1459-yilning mart oyida Abdurazzoq Samarqandiyini o'z tomonidan Husayn Boyqaro huzuriga elchi qilib yuboradi. Husayn Boyqaro ham o'z navbatida Abdurazzoq Samarqandiyning Hirotga qaytishiga ijozat berarkan, uning yoniga elchisini qo'shib yuboradi. Elchini Abu Sayyid Mirzo yaxshi kutib oladi. Ammo Sulton Husayn. Boyqaroning to'dalari Xuroson hududiga kirib, beboshliklar bilan shug'ullanadi, xalqni talon-taroj qiladi, ular, hatto Sabzavor va Nishopurgacha kirib boradilar. Xuroson va Mozandaronni o'z qo'l ostiga kiritishni niyat qilib yurgan Abu Sayyid Mirzo uchun bunday harakatlar ayni muddao va bahona edi. 1460-yilda u Husayn Mirzoga qarshi qo'shin tortadi. Bu voqeadan xabar topgan va vaziyatni to'g'ri baholagan Husayn Boyqaro Astrobodni tashlab chiqib, Amudaryo tomon ketadi. Astrobodga tantanali suratda kirib kelgan Abu Sayyid bu viloyatni o'zining uchinchi o'g'li Sulton Mahmud Mirzoga in'om qilib, o'zi Hirotga qaytib ketadi. Sulton Husayn Boyqaro Shohruhiyada ko'tarilgan qo'zg'olonni bostirish bilan band bo'lgan Abu Sayyid Mirzoning yo'qligidan foydalanib Astrobodni ikkinchi marta egallaydi. U, hatto Hirotga ham hujum uyushtiradi. Bu shum xabarni eshitgan Abu Sayyid Mirzo Muhammad Jo'kiy Mirzo (Abdullatif Mirzoning o'g'li) bilan shoshilinch sulh tuzib, Hirotga oshiqadi.

Hirot atrofida biror-bir natijaga erisha olmagan Husayn Boyqaro Abu Sayyid Mirzoning kelayotganligini eshitib, Astrobodga chekinadi. U yerdan esa ikkinchi marta Astrobodni tark etib, Amudaryodan kechib o'tadi va Xorazm sari yo'l oladi. Xorazmni egallagan Husayn Boyqaro bu yerdan turib Xurosonga bir necha marta yurishlar uyushtiradi. Husayn Boyqaro ko'p umrini Xorazm bilan Buxoro o'rtasida kezib yurib o'tkazadi, unda o'z kuchiga ishonchsizlik va umidsizlik paydo bo'ladi. Shundan so'ng Husayn Boyqaro 1468-yilda Jo'chixon avlodiga mansub bo'lgan Dashti Qipchoq cho'llarida yashovchi ko'chmanchi chorvador o'zbek qabilalari xoni Abulxayrxon huzuriga yordam so'rab borishga majbur bo'ladi. Abulxayrxon keksayib, og'ir kasalga muhtalo bo'lib to'shakda yotardi. Shunga qaramasdan u Husayn Boyqaroga yordam berishga va'da qiladi va qo'shin to'plashga amru farmon beradi. Ammo tez orada Abulxayrxon yorug' dunyoni tark etadi,

Husayn Boyqaroga yordam muammosi ham ochiqlicha qoladi. Husayn Boyqaro taqdir o'yiniga bosh egib, Xuroson sari yuzlanadi. Ollohning irodasi bilan Hirot taxtiga jang-u jadallar bilan erisha olmagan Sulton Husayn Boyqaro 1469-yilda o'z maqsadiga kutilmaganda osonlikcha erishadi. Shu yili Abu Sayyid Mirzo Iroqda oqquyunlu turkmanlarining hokimi Uzun Hasan (1453–1478) bilan Boyqaro Hirot sari yo'lga chiqadi. Abu Sayyid Mo'g'ucho'lida bolgan jangda halok bo'ladi. Bu xabarni eshitgan Husayn Boyqaro Hirot sari yo'lga chiqadi. Abu Sayyid Mirzoning o'g'illari Sulton Ahmad Mirzo va Sulton Mahmud Mirzolar ularga qarshi Ixtiyoriddin qal'asida ko'tarilgan xalq qo'zg'oloni va tashqaridan kelayotgan Husayn Boyqaro kuchlariga qarshi tura olmaslikka ko'zlari yetib, Hirotni tashlab chiqadilar va Samarqand sari yo'l oladilar. Oradan ikki kun o'tgach, 1469-yil 24-martda Husayn Boyqaro tantanali suratda Hirotga kirib keladi, o'sha kuniyoq jome' masjidida uning nomiga xutba o'qiladi. Bu xabarni eshitgan Alisher Navoiy ham do'stini muborakbod etish niyati bilan Samarqanddan Hirotga (aprel oyida) yetib keladi. U Husayn Boyqaroni sultonlik martabasi bilan qutlab, 14-aprelda bayram kuni «Xiloliya» qasidasini hadya qiladi. Ana shu davrdan e'tiboran Navoiy Boyqaro Mirzo davlatining idora ishlarida faol qatnasha boshlaydi.

Husayn Boyqaro Mirzo maktabdosh do'sti Alisher Navoiyni dastlab muhrdorlik lavozimiga, keyin esa vazirlik mansabiga tayinlaydi. Xuddi shu davrdan boshlab, temuriylar saltanati yana ikki qismga bo'linib ketadi: Sulton Husayn Boyqaro boshchiligida qaror topgan Xuroson yeri va markazi Samarqand bo'lgan Movarounnahr yeri.

Husayn Boyqaro hukmronligi davrida Xuroson Sharqning eng yirik siyosiy va iqtisodiy mavqeyi yuqori bo'lgan davlatlaridan biriga aylanadi. Boyqaro Mirzo davlati Amudaryoning janubiy tomonida joylashgan edi. Uning tasarrufiga Xuroson, Xorazm, Sharqiy va Shimoliy Eron hududlari kirardi. Husayn Boyqaro 38 yil hukmronlik qiladi. Ana shu davrda ko'z o'ngimizda ikki xil Husayn Boyqaro gavdalanadi. Birinchi Husayn Boyqaro jasoratli, mard, odil va tadbirkor saltanat sohibidir. Uning rahbarligida mamlakat hududi ichki va tashqi dushmanlardan tozalanadi, siyosiy, iqtisodiy va madaniy jihatdan qudratli davlat barpo etiladi. Ikkinchi Husayn Boyqaro saltanatni boshqarish va idora qilishda boqibeg'am, maishatparast, kayf-u safoga mukkasidan ketgan hukmdordir.

Tarixchi Turg'un Fayziyev xulosalariga qaraganda, Husayn Boyqaro davrida: «...Mamlakatda adolat barqaror bo'lib, Xuroson fuqarosi birmuncha osoyishta va farovon hayot kechirgan. Ayniqsa, Alisher Navoiyning sa'y-harakatlari natijasi o'laroq mamlakatda yirik suv inshootlari, ma'muriy va madaniy qurilishlar, madrasalar, masjid, karvonsaroy, rabot, ko'prik va shu kabi qurilish ishlari keng ko'lamda olib borilgan. Ilm-ma'rifat gullab-yashnagan»¹.

Husayn Boyqaro taxtga o'tirgach, o'z qaramog'idagi barcha viloyat va tumanlarda ma'muriy boshliqlarning hammasini yangilaydi, qozilik va dodhohlik lavozimlariga odil va fozil kishilarni qo'yadi, masjid, madrasalarni yetuk va o'qimishli ulamo-yu fuzalolar ixtiyoriga beradi va ulardan mamlakatda tartib, adolat o'rnatishda yordam berishni so'raydi. Tartib-intizomni buzgan va adolatsizlik qilgan kishilarni kim bo'lishidan qat'i nazar qattiq jazolaydi. Bu borada u hatto o'z o'g'lini ham ayamaydi.

Sulton Husayn Boyqaro shahzodalardan biriga qarshi yurishga ketganda ba'zi amaldorlar qulay vaziyat keldi deb o'ylab Astrobodni egallab oladilar. Shaharda va uning atrofida yashagan aholini har tarafflama eza boshlaydilar. Xo'ja Abdulloh Axtob degan bir kimsa Hirot shahrining mushrifi, Xo'ja Qutbiddin Mous Simnonni tutib olib, oyoq-qo'lga kishan soldiradi va undan 300 ming kepakiy dinorni to'lattirib, o'rniga o'zi o'tiradi. Hirot aholisi boshiga juda ko'p va og'ir soliqlar soladi, ayniqsa, mehnatkash xalq qattiq jabr tortadi. Chorasiz va nochor qolgan mehnatkash xalq qo'zg'olon ko'taradi. Qo'zg'olonchilar Shohruh madrasasiga bostirib kirib, u yerda bekingan Abdulloh Axtobni toshbo'ron qiladilar. Sulton Husayn Boyqaro Mirzo bu voqeadan xabar topgach, Hirotga adolat va tartibni tiklash, gunohkorlarni qonuniy jazolash uchun Alisher Navoiyga vakolat berib u yerga jo'natadi. Alisher Navoiy Sultonning xalqqa jabr-zulm o'tkazgan amaldorlarni jazolash to'g'risidagi farmonini juma namozida minoradan o'qib eshittiradi, adolatni tiklab xalqning mehr-u muhabbatiga sazovor bo'ladi. Xo'ja Nizomiddin Baxtiyor o'rnidan tushiriladi va ilgari mushrif Qutbiddin Mous Simnon o'z o'rniga qo'yiladi. Ana shu voqealar yuz bergan 1470-yilda Yodgor Muhammad Mirzo Hirotni egallab, hatto jome masjidida o'z nomiga xutba ham o'qittiradi. Ammo Alisher Navoiyning g'oyatda puxta o'ylab chiqqan tadbirlari va

¹ *Файзиёв Т. Хусайн Бойқаронинг сирили ўлими. 23-бет.*

shaxsan bu tadbirni amalga oshirishdagi ishtiroki tufayli Yodgor Muhammad Mirzo qo'lga olinadi. U 1470-yil 21-avgustda 19 yoshida qatl etiladi. Sulton Husayn Boyqaro Mirzo ikkinchi marta Hirotni egallaydi. Tartib-intizom va adolat o'rnatilgan mamlakat har tomonlama yuksaladi, xalq to'q va farovon hayot kechiradi. Xondamir bergan ma'lumotlarga qaraganda Sulton Husayn Boyqaro zamonida qirqqa yaqin yirik inshootlar qurilgan. Ayniqsa, Hirot bu davrda dunyoning eng go'zal va obod shaharlaridan biriga aylangan. Sulton Guzurgoh yaqinida o'z nomi bilan ataluvchi madrasa qurdirgan. «Bog'i jahonoro», «Bog'i bayt ul-imon», «Bog'i hamsa oroyi» deb ataluvchi go'zal va ko'rkam bog'lar barpo ettirgan. Sulton Badiuzzamon Mirzo nomi bilan ataluvchi «Madrasayi Badi'a» o'z davrining yirik qurilishlaridan biri bo'lgan. Qattiq zilzila oqibatida ancha shikastlangan Hirotidagi eng yirik jome' masjidi ham shu davrda ta'mirlanadi. Bu ulkan masjidning nechog'lik katta hashamatini shundan ham bilish mumkinki, uning 403 gumbazi, 130 ta ravoqi va 44 ta ustuni bo'lgan. Bu ulug'vor ishlarning barchasiga amir Alisher Navoiy rahbarlik qilgan.

Tarixiy manbalarga qaraganda Sulton Husayn Boyqaroning o'n bitta xotini bo'lgan va ulardan 25 farzand — 14 o'g'il va o'n bir qiz ko'rgan. Albatta, bu farzandlar Sultonning turli xotinlaridan bo'lganligidan aka-ukalar, opa-singillar o'zaro bir-biriga kundosh bo'lgan onalar boshchiligidagi davlat, mol-dunyo va vorislik talashib, fisq-u fasod va jang qilar edilar. Bu kurashning boshida Husayn Boyqaroning erka xotini Hadicha Og'o begim turardi. U 1451-yilda to'g'ilgan. Sulton Abu Sayyid Mirzo 1457-yilda Hirotni qo'lga kiritganda unga xos kanizak qilib hadya etilgan. Hadicha begimni u 1465-yilda nikohlab olgan edi. 1469-yilda Husayn Boyqaro Abu Sayyid Mirzo taxtini egallagach, Hadicha begimni ko'rib, uning husni jamoliga mahliyo bo'lib, sevib qoladi va uch oydan so'ng o'z nikohiga oladi.

Hadicha begim husn-latofatda go'zal, dimog'dor, yengil tabiat, ichi qora va makr-hiylaga moyil ayol bo'lgan. U tez orada jozibali va makkorona iltifotlari bilan Husayn Boyqaroni o'ziga rom qilib oladi hamda haramda ulug' bekalik o'rnini egallaydi. Hadicha begimning ikkita farzandi bo'lgan. Kattasi Shohg'arib Mirzo va kichigi Muzaffar Husayn Mirzo edi. Husayn Boyqaro Mirzoning suyuqli erkasi Hadicha begim o'zining kichik o'g'li Muzaffar Husayn Mirzoni valiahd sifatida ota taxtiga o'tqazish maqsadida

mislsiz qabihlik va qotillik ishlarini amalga oshiradi. Taomilga ko'ra, valiahdlik haqqi Sultonning bosh farzandi Badiuzzamonniki edi. Chunki Badiuzzamon valiahd bo'lishga munosib bo'lib, Sultonning farzandlari orasida eng oqil va tadbirkori edi. U mard, toliqmas jangchi, shariat ixlosmandi, adolatparvar shaxs sifatida tanilgan. Ma'rifatparvar bo'lganligidan o'z saroyiga olimlar, shoirlar, ulamolar, san'atkorlar va hunarmand ahlini yig'ib anjumanlar o'tkazar, she'rxonlikka ruju qo'ygan bo'lib, o'zi ham g'azallar ijod qilardi.

Ayni paytda Alisher Navoiy boshchiligida saroy ahlining ko'pchiligi valiahdlikka Badiuzzamon Mirzoning o'g'li Mo'min Mirzoni munosib deb bilar va bu haqda o'z mulohazalarini Husayn Boyqaroga bildirgan edilar. Bu gaplardan xabardor bo'lgan Hadicha begimning qora ichi oqarmas va muammoni bartaraf etish og'usida qon yutardi. Nihoyat u o'zining jirkanch va qabih niyatini amalga oshiradi. Bu ishda unga vazir Nizom ul-mulk yordam beradi. U Sulton Husayn Boyqaro Murg'ob harbiy o'rdugohida qattiq mast bo'lganligidan foydalanib, Muhammad Mo'min Mirzoni qatl etish to'g'risidagi nihoyatda mudhish farmonga muhr bostirib oladi va Mo'min Mirzo qatl etiladi. Bu mislsiz qatli om Badiuzzamon Mirzoni o'z otasiga nisbatan xundor dushmanga aylantiradi, ikki o'rtada bir necha bor qonli urushlar kelib chiqadi.

Mo'min Mirzo qatl etilganda Alisher Navoiy Mashhadda edi. U Muhammad Mo'min Mirzoni ustozlari buzrukvor bo'lib, juda-juda sevardi va mamlakat, el-yurt va saltanatning kelajak taqdirini uning oqilona sa'y-harakatiga bog'lardi. Xondamirning yozishicha, mudhish voqeadan uch kun o'tgach, ulug' shoir Hirotga qaytib, Muhammad Mo'min Mirzo fojiasini eshitib, dahshatga tushgan va zor qaqshab yig'lagan. Alisher Navoiy Mo'min Mirzo fojiasining kelajakda yurt va mamlakat taqdiri uchun qanday asoratlar keltirishi mumkinligi haqida so'zlab bunday degan: «Mo'min Mirzo fojiasi xuddi Shayx Majiddin Bag'dodiy fojiasiga o'xshaydi. Zotan, Shayx Majiddin Bag'dodiy qatlidan so'ng ko'p o'tmay Turondan Erongacha bo'lgan yerlar Chingizxon otining tuyog'i ostida qolib, kultepaga aylandi. Jafokash xalq qatli omga (umumiy qirg'inga) mahkum qilindi. Alhol, Muhammad Mo'min Mirzoning qatli tufayli ulug' bir fitna vujudga kelib, mamlakat vayron bo'lib, fuqaro boshiga cheksiz musibat va qirg'in tushmog'idan qo'rqadurmen»¹.

¹ Файзиев Т. Хусайн Бойқаронинг сирли ўлими. 44-бет.

Ulug' shoir Muhammad Mo'min Mirzoning vafotini temuriylar xonadonining inqirozi sifatida qaragan. Darvoqe, mazkur fojia munosabati bilan boshlanib ketgan qatli om, o'ch olish, qirg'inbarot urushlar mamlakatni halokat va bo'hron yoqasiga olib keladi, xalq boshiga hisobsiz kulfat va alamlar yog'iladi, ochlik, qashshoqlik avjiga minadi. Bundan shimoldagi Dashti Qipchoqdan bostirib kelgan Muhammad Shayboniixon boshchiligidagi ko'chmanchi chorvador o'zbek qabilalari foydalanib qoladilar. Ular dastlab Movarounnahr hududlarini egallab, so'ngra shitob bilan Xurosonning shahar va viloyatlarini qo'lga kiritib boshlaydilar.

Sulton Husayn Boyqaro mamlakat kuchlarini Shayboniixonga qarshi birlashtirib kurashga safarbar etish to'g'risidagi Badiuzzamon taklifiga e'tibor bermaydi, vaqt-imkoniyat qo'ldan boy berilgach, foydasiz nadomatlar chekadi. Shayboniixon 1503–1506-yillarda navbatma-navbat Balx, Andxo'y, Shibirg'on, Maymana va Farob viloyatlarini egallaydi. 1502-yilning qishida Balxni qamal qilgan chog'ida Muhammad Shayboniixon shahar hukmdori Badiuzzamonga o'z elchisi orqali quyidagi mazmunda xat jo'natadi: «Temuriylar saltanatining iqbol oftobi zavol chizig'iga yetgandur. Saltanat navbati temuriylar xonadonidan yana ulug' chingiziylar xonadoniga o'tgandur. Sizlarda zaxira tugagan, alhol, sizlarga munosib uldirkim, xon iltifotiga va xoqon inoyatiga e'tiqod bog'lab, ojarlikni bas qilib, tobelik qo'li bilan shahar darvozalarini ochingiz»¹.

Vaziyatning nihoyatda og'irligini tushungan shahanshoh o'zining yo'l qo'ygan xatolaridan pushaymon bo'ladi, 1506-yil yanvarda u o'g'li Badiuzzamonni Murg'ob daryosi sohiliga ilg'or qilib jo'natadi va o'zi orqadan tezda yetib borishini aytadi. Sulton Husayn Boyqaro saroyda barcha viloyatlardagi o'gillariga va beklarga tezda oliy o'rdugohga yetib kelishlarini buyurib farmon beradi. Shayboniixonga qarshi birgalashib jang qilish taklifi bilan shahonshoh Zahiriddin Bobur huzuriga Sayyid Afzalni elchi qilib jo'natadi.

Husayn Boyqaro salomatligi yomon bo'lishiga qaramay Xuroson qo'shinlariga bosh bo'lib Shayboniixonga qarshi lashkar tortadi. Ammo Bobo Ilohiy mavzeiga yetganda uning ahvoli og'irlashadi. Shu yerda harakatni to'xtatishga majbur bo'ladi va tezlik bilan Badiuzzamonga chopar jo'natadi. Badiuzzamon Saripulda otasi-

¹ Файзиев Т. Хусайн Бойқаронинг сирли ўлими. 65-бет.

ni kutardi. Chopardan xabar olgach, zudlik bilan shahanshoh huzuriga oshiqadi. Otasining og'ir ahvolini ko'rgan Badiuzzamon Mirzo ma'yus bir ahvolda o'z manziliga qaytadi. Arkoni davlat Husayn Boyqaro Mirzoning tang va og'ir ahvolini hisobga olib, shahanshohdan so'ng shahzodalar o'zaro taxt talashmasinlar degan maqsadda Badiuzzamon bilan Muzaffar Mirzolari taxtga voris qilib tayinlash to'g'risida azm-u qarorga keladi.

1506-yil 2-mayda Badiuzzamon bilan Muzaffar Husayn qo'llarini Qur'onu Karimga qo'yib, saltanatni bir-birlari bilan inoq ahillik va hamjihatlikda boshqarish o'zaro zimdan adovat va xusumat qilmaslikka arkonu davlat vakillari oldida ahd-u paymon qiladilar.

Dardi og'irlashib borgan Sulton Husayn Boyqaro Mirzo 1506-yil 5-mayda saktayi qalb (appopleksiya) kasali bilan 69 yoshida bu dunyoni tark etadi. Uning jasadi o'zi hayotlik chog'ida qurdirgan Hirotdagi madrasada dafn etiladi va ta'ziyaning yettinchi kuni odatga ko'ra yurtga osh beriladi.

Tarixchi olim Turg'un Fayziyev Husayn Boyqaro Mirzoning o'limi bilan bog'liq g'ayritabiiy va munozarali fikrlarni bayon qiladi. Bu fikrlarni bayon qilishda olim 1967-yilda Kobul shahrida bo'lib o'tgan qo'lyozma asarlar yodgorliklarini o'rganishga doir xalqaro anjuman hujjatlariga asoslangan. Bu hujjatlarda hikoya qilinishicha, Shayboniyxonga qarshi jang qilish niyati bilan yo'lga chiqqan Sulton Husayn Boyqaro Mirzoning Bobo Ilohiyda vafot etishi ramziy ma'noda Shayboniixonning g'alabasidan bashorat edi. Shahanshohning vafoti haqidagi xabar atrofga tarqalib, Muhammad Shayboniyxonga yetib borgunga qadar Husayn Boyqaroni shoshilinch suratda madrasada oddiy qabr qazdirib omonat dafn etadilar va jang tayyorgarligini ko'radilar. Bir necha muddat vaqt o'tgandan so'ng shahanshoh jasadini haqiqiy qabrga olib qo'yish maqsadida ilgari qabrni ochadilar va dahshatli hodisaning guvohi bo'ladilar: qabr ichida shahanshoh jasadi to'ntarilib yotibdi, ustidagi kafanlari tushib ketgan, lahad devorlari qo'l bilan tirnalgan. Bundan shunday xulosa kelib chiqadiki, shahanshohni o'lmasdan dafn etishgan. Gap shundaki, u sakta kasaliga muhtalo bo'lgan edi. Bemor tomirlarining bir necha muddat behol urishi natijasida hayot uchquni sezilmay qolgan. Kasallikning bunday pinhoniy sirlaridan voqif bo'la olmagan tabiblar va Husayn Boyqaro Mirzoning yaqinlari uni olamdan o'tdi, deb hisoblab dafn etganlar. Sovuq lahadda bir necha muddat yotgach,

bemorning tomirlari yana bir me'yorda ura boshlagan, deb taxmin qiladilar. Bemor qorong'i lahad ichida yorug'likka chiqishga jon talvasasida harakat qilgan. Ammo uning barcha harakatlari behuda ketgan.

Xullas, Sulton Husayn Boyqaro Mirzo vafotidan so'ng mamlakat og'ir ahvolga tushib qoladi. Shayboniyxon Xurosonni zabt etish taraddudida Badiuzzamon va Muzaffar Husayn Mirzolariga elchisi orqali quyidagi mazmunda xabar yuboradi: «Sizlarning otabobolaringiz avvalgi vaqtlarda bizning shonli hukmdor xon otabobolarimiz qo'l ostida bo'lganlar. Alhol, sizlar ham o'z bobolaringiz sunnatiga iqtido qilib, ixtilofsiz taslim bo'lmog'ingiz lozim. Toki, qal'a-shaharlar vayron, fuqarolar qirg'inga duchor bo'lmagaylar».

Muhammad Shayboniyxon 1507-yilning may oyida Jayhun daryosini kechib o'tadi va Andxo'ga yaqinlashadi. Badiuzzamon Mirzo va Muzaffar Husayn Mirzolar dushmanga zarba berish uchun tayyorgarlik ko'rgan bo'lsalar-da, Xuroson kuchlarida birlik va ahillik yo'q edi. 19-mayda Bodxizda bo'lgan jangda aka-uka temuriylar yengiladi. Shayboniylar lashkariga Muhammad Shayboniyxonning o'g'li Temur Sulton va Ubaydullo Sulton ibn Mahmudxonlar sarkardalik qiladi. Xuroson qo'shinlari yengilgach, shahzoda va ulamolar tartibsiz, xohlagan tomonga qochib ketadilar.

Muhammad Shayboniyxon qo'shinlari 1507-yil 23-mayda Hirot shahrini egallaydi. Badiuzzamon Mirzo va Muzaffar Husayn Mirzoning haramlari, barcha mol-mulklari Shayboniyxon ixtiyoriga o'tadi. Muzaffar Husayn Mirzoning Xonzoda begim ismli xotinini yaxshi ko'rib qolgan Muhammad Shayboniyxon uni xotinlikka oladi. Muzaffar Husaynning Xonzoda begimdan tug'ilgan qizi Mehrangizni Ubaydulla Sulton o'z nikohiga kiritadi. Boshqa malikalar esa Shayboniyxon qo'shinlari sardorlari, amirlar va beklarga tortiq qilinadi. 27-mayda Muhammad Shayboniyxon nomi Hirotning jome masjidida xutbaga qo'shib o'qitiladi. Ana shu tariqa Xurosonda temuriylar saltanati barham topadi.

9. TEMURIYLAR DAVLATIDA IJTIMOIIY-IQTISODIY MUNOSABATLAR

Sohibqiron Amir Temur davrida asos solingan ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar uning avlodlari davrida ham asosan davom ettiriladi. Albatta, amir, bek va sultonlar o'rtasida olib borilgan o'zaro urushlar o'lkaning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy hayotiga salbiy ta'sir qiladi. Ammo ijtimoiy hayot to'htab qolgani yo'q. Yerga egalik qilish avvalgidek to'rt xil: «mulki devoniy» — davlat yerlari; «mulk yerlari» — xususiy yerlar; «mulki vaqf» — vaqf yerlar va jamoa yerlari shaklida saqlangan. Temur davridagidek davlat yerlarini «suyurg'ol» qilib berish davom ettiriladi. «Suyurg'ol» yerlar oddiy bir qishloqdan tortib tuman, shahar va viloyatlargacha tashkil etgan. Bu yerlar, odatda, hukmron sulola avlodlari, yirik harbiy va davlat mansabdorlariga berilgan va u avloddan avlodga meros bo'lib o'tgan. «Suyurg'ol» egasi o'z yerida amaldorlarni tayyorlash, soliqlar tizimini belgilash va ularni to'plash, gunohkorlarni jazolash masalalarini o'zi mustaqil hal qilgan.

«Suyurg'ol» egalari nomigagina markaziy hokimiyatga qaram bo'lib, amalda deyarli mustaqil bo'lganlar. Mabodo «suyurg'ol» egalari haddilaridan oshib, markaziy hokimiyatga bo'ysunmay qo'ysalar ularning tasarrufidagi yer maydonlari qisqartirilar, yoki ularning ma'muriy va adliya haq-huquqlari cheklab qo'yilar edi. Eng oxirgi va ogir so'nggi chora sifatida «suyurg'ol» dan mahrum etish hollari ham bo'lar edi. Jumladan, Shohruh 1414-yilda bo'ysunmagani uchun Mirzo Aleksandrni, 1415-yilda esa Mirzo Boyqaroni «suyurg'ol» dan mahrum qiladi.

Yerga egalik qilishning ikkinchi shakli xususiy yerlar edi. Albatta, katta-kichikligidan qat'i nazar, yirik mulkdorlarning katta yer maydonlari ham, mehnatkash ziroatchilarning mayda paykallari ham xususiy yer mulklari hisoblangan. Mulk yerlarining katta qismi ma'muriy, harbiy va diniy arboblarga ularning davlat oldidagi alohida xizmatlari uchun berilgan va ular juda katta hajmdagi yer-mulklarga egalik qilganlar. Masalan, XV asrning ikkinchi yarmida yashagan Xo'ja Ahrorning 1300 taga yaqin yer-mulki bo'lib, bu mulklarning ayrimlari 300 qo'shga teng bo'lgan. Yoki ulug' shoir va davlat arbobi Alisher Navoiyning ham Astrobod, Hirot, Sabzovor va boshqa joylarda juda katta hajmda yer-mulklari bor edi. Zahiriddin

Muhammad Bobur bergan ma'lumotlarga qaraganda, u Sulton Husayn Boyqarodan sovg'a-salomlar qabul qilmas, aksincha, uning o'zi sultonga bunday sovg'alarni in'om etar ekan. Xondamirning yozishicha, kunlarning birida Navoiy Sulton Husayn Boyqaroga sovg'a tariqasida 25 tuman oltin, kumush tangalar, uning qarindosh-urug'lariga 1000 man ipak mato, 1000 harvor don va 200 ming dinor pul in'om etgan. Ayni zamonda Navoiy mamlakat obodonchiligi, ilm-fan va ma'rifat yo'lida ham katta mablag' sarf etgan, kambag'al, beva-bechora va yetimlarning boshini silagan.

Bu davrda bosh hukmdor tomonidan yirik mulk egalariga alohida xizmatlari uchun tarxon yorlig'i berish tartibi joriy qilingan. Tarxon bilan «suyurg'ol»ni aralashtirmaslik kerak. Tarxon olgan shaxs davlat xazinasiga tushadigan turli xildagi soliq o'lpon to'lashdan ozod qilingan. Demak, tarxon — imtiyozga ega bo'lmoq ma'nosini anglatadi. Tarxon yorlig'ini olgan shaxsning gunohi to'qqiz martagacha kechirilgan. O'ninchi marta gunoh ish qilgan taqdirdagina jazoga tortilgan. Albatta, bunday yorliqni birinchi navbatda amirlar, beklar, saroy amaldorlari va sayyidlar olganlar. Tarxon yorlig'ini olgan mulkdor shaxslar ismiga uni ulug'lab «tarxon» so'zi qo'shib aytilgan. Jumladan, Hirot atrofidagi yerlar Darvesh Ali tarxon mulki, Samarqand va Buxoro atrofidagi yerlar Abu Ali tarxon mulklari bo'lgan. Tarxonlar juda katta yer-mulk boylik va navkarlarning egasi bo'lib, mamlakatning ijtimoiy-siyosiy hayotida juda katta nufuzga ega edilar.

Masjid, madrasa, xonaqo, maqbara va mozorlarga qarashli yerlar «vaqf mulki» hisoblangan. Bu mulk Temur va temuriylar davrida ancha katta nufuzga ega bo'ladi va rivoj topadi. Vaqf mulklariga, odatda, yer-suvlardan tashqari ko'plab do'kon, korxona, tegirmon, objuvoz, bozor, karvonsaroylar ham vaqf qilib kiritilgan. Ulardan tushgan daromadlar, asosan, xayriya ishlari uchun sarflangan, yani masjidlar, madrasalar, shifoxonalar va xonaqolarning ta'miri, jihozi, mutavalli, mudarris, tabib va talabalarga beriladigan nafaqalar hamda langarxona, (musofirxona) va shifoxonalarning kundalik sarf-xarajatlari uchun ishlatilgan.

To'rtinchi guruh yerlar — jamoa yerlari hisoblanib, uncha katta bo'lmagan ulushni tashkil etgan. Bu yerlar qishloq aholisining umumiy tasarrufida bo'lgan. Temur va temuriylar hukmronligi davrida sug'orma dehqonchilik madaniyatini rivojlantirish, ariq va

kanallar chiqarish kabi masalalarga katta e'tibor berilgan. Jumladan, eng yirik sug'orish ishlaridan biri Samarqand vohasida, Zarafshon daryosidan bosh olgan Darg'om anhuri suvi bilan ta'minlanuvchi qadimgi Angor kanalining qayta tiklanishi bo'ladi. Bu kanal orqali «Zarafshon daryosi suvi» Qashqadaryoning kam suvli hududlariga oqiziladi va u yerda dehqonchilik madaniyatining rivojlanishiga yordam beradi.

Mo'g'ullar bosqini davrida batamom vayron etilgan Buxoroning suv xo'jaligi XV asrga kelib to'la tiklanadi, uning dehqonchilik maydoni kengayib, Urganjiy dashti tomon qariyb 5–6 km ichkariga kirib boradi. Ulug'bek hukmronligi davrida Buxoro viloyatining janubi-sharqiy chegarasiga yondoshgan Somonjuq dashtiga suv chiqariladi va yangi yerlar o'zlashtiriladi.

Mo'g'ullar bosqini davrida vayron etilgan Murg'ob daryosining bosh to'g'oni Sultonobod Shohruh davrida tiklanadi. Marv shahri va Murg'ob vodiysi suv bilan ta'minlanadi. Sulton Husain Mirzoning tashabbusi bilan Marviruddan yangi kanal chiqariladi, yangi yerlar o'zlashtiriladi. Hirot va Mashhad tomonlarda Alisher Navoiy tashabbusi bilan juda katta sug'orish inshootlari barpo etiladi. Xususan, Tus viloyatining yuqori qismida joylashgan Chashmag'ul mavzesida Turug'band suv omborining qurilishi g'oyat katta ahamiyatga ega bo'ladi. Chunki bu suv ombori orqali 10 farsax (60–70 km) kanal qazdirilib, Mashhad obihayot bilan ta'minlanadi.

Bu davrda sug'orish texnikasi rivoj topadi. Natijada mamlakatda dehqonchilik va bog'dorchilikning barcha turlari rivojlanadi, chorvachilik taraqqiy etadi. Bu amalga oshirilgan ishlarining hammasi mehnatkash va zahmatkash xalqning mehnati natijasida ro'yobga chiqarilgan, albatta. Katta yer egalari o'z yerlarida yirik xo'jalik yuritish ishlarini amalga oshirishga qiziqmaydilar. Ular yerlarni kichik qismlarga bo'lib, chorakorlarga soliq solish hisobiga beradilar. Dehqonlar kimning yeri hisobiga yashashlariga qarab davlat yoki zamindorga soliq to'lar edilar.

Sug'orma dehqonchilik yerlarida alohida olinadigan asosiy soliq Amir Temur davridagidek «xiroj» hisoblangan. Bu soliq ba'zan «mol» deb ham atalgan. Soliq miqdori yetishtirilgan hosilga va yerning unumdorligiga qarab olingan. Shu sababdan xiroj soligi asosan hosil yetilib, unib, yig'ishtirib olish paytida mahsulot shaklida yoki pul bilan to'langan. Xullas, dehqonlar sug'orma yerlardan hosilning 1/3 qismidan tortib yarmigacha xiroj to'lar

edilar. Lalmikor yerlarda esa bu ko'rsatkich 1/6–1/8 qismni tashkil etgan. Mulk yerlarining bir qismidan «ushr» solig'i ham undirilgan, u hosilning 1/10 qismiga teng bo'lgan. Jumladan, XV asrning yirik mulkdorlaridan biri hisoblangan Xo'ja Ahror Valiy o'ziga qarashli bo'lgan 1300 yer-mulkdan har yili Samarqand hukmdori Sulton Ahmad Mirzo xazinasiga g'allaning o'zidan 80 ming mon (1 mon — 20 kg ga teng) to'lab turgan.

Bulardan tashqari, bog' va daraxtzorlardan «mol sardaraxt», yaylovlardan — «mol o'tloq va suvloq kabi soliqlar undirilgan. Chorvadorlar esa «zakot» solig'i to'laganlar. Bu soliq miqdori qirqdan bir, ya'ni 2,5 foyizga teng bo'lgan. Bu sanab o'tilgan soliqdar bilan bir qatorda fuqaro soliqlarni undirish va uning hisob-kitobi bilan band bo'lgan turli lavozimlardagi ma'muriy shaxslar xizmatlari uchun ham har xil miqdorda to'lovlar to'lashga majbur edi.

Majburiyatning yana bir turi «begar» deb atalgan. «Begar» — tekinga ishlab berish, ya'ni hashar ma'nosini anglatar edi. Aholi, odatda, shaharlarda devorlar, qo'rg'on, saroy, masjid, madrasa, ko'priklar qurish va ularni mustahkamlash, ariq-zovurlar, kanallar, yo'llarni qurish va tozalashda tekinga ishlab berishi kerak edi. Xullas, aholi gardaniga yuk bo'lib tushadigan bunday xilma-xil soliqlar fuqarolarning qismatli hayotiga o'z salbiy ta'sirini o'tkazardi va soliq zulmi siyosatiga qarshi mehnatkash ommaning norozilik harakatlariga sabab bo'lardi. 1470-yilda Sulton Husayin Boyqaro ma'murlarining o'zboshimchalik bilan olib borgan soliq siyosatiga qarshi Hirot fuqarolarining bosh ko'tarishi bu fikrimizning isbotidir. Alisher Navoiy Muhammad Yodgor boshchiligida ko'tarilgan bu qo'zg'olonning oldini olib, shaharda adolat va tinchlik o'rnatadi.

Temuriylar hukmronligi davrida Movarounnahr va Xurosonda hunarmandchilik savdo va tovar-pul munosabatlari ham rivojlanadi. Bu davrda xususan Samarqand, Hirot, Buxoro, Marv, Toshkent, Shohruhiya, Termiz, Shaxrisabz, Qarshi va boshqa shaharlar madaniyat va savdo markazlariga aylanadi. Bu shaharlarda hunarmandchilik rivoj topib, kasb-hunar bilan bog'liq bo'lgan mahallalar, ko'chalar, guzarlar, bozor rastalari, timlar, toqlar (usti gumbazli bozor) paydo bo'ladi.

Hunarmandchilik sohasida to'qimachilik, kulolchilik, chilangarlik (metall buyumlar yasash), zargarlik temirchilik, binokorlik kabi tarmoqlar yetakchi mavqega ega bo'lgan. Samarqand shishalari, qog'ozlari bilan ham shuhrat qozongan. Bundan tashqari, O'rta

Osiyo shaharlarida teriga ishlov berish, po'stindo'zlik kabi hunarlar ham keng rivoj topadi. E'tiborli joyi shundaki, kasb-hunar egalari mamlakat aholisining eng madaniyatli va obro'li kishilari hisoblangan. Ularni xalq katta hurmat va e'tibor bilan e'zozlagan. Jumladan, samarqandlik shoirlardan Javhariy — sovungarlar rastasining oqsoqoli, Mavloni Havofiy — tikuvchi, Mavloni Mir Arg'un — homado'z, ya'ni chodir tikuvchi, Mavloni Qobuliy — G'azlfulush, yani kalava sotuvchi, Mavloni Kamardo'z — tasma tikuvchi, Bisotiy Samarqandiy — bo'yra to'quvchi, Abu Bakr Kalaviy — paxta tituvchilar mahallasining oqsoqoli, Hurdak Buxoriy — kamondbof hunarmandlardan bo'lgan.

Temuriylar davrida Movarounnahr va Xuroson savdogarlari nafaqat Osiyo mamlakatlari, ayni zamonda «Buyuk ipak yo'li» orqali Yevropa mamlakatlari bilan ham savdo munosabatlari olib borganlar. Ayniqsa, Xitoy, Hindiston, Eron, Rossiya, Totoriston, Fransiya, Ispaniya va boshqa davlatlar bilan savdo-sotiq ishlari kuchaygan. Xitoydan asosan ipak shoyi matolari, xususan, parcha va atlaslar, chinni, la'li, gavhar va mushk, Hindistondan sifatli choylar, nafis oq rangli ip matolar, nil bo'yoqlar, xushbo'y ziravorlar, Erondan marvarid va durlar, Rossiya va Totoristondan har xil mo'ynalar, teri va mum keltirilgan. Samarqand bozorlarida Fransiya gazmollari, movutlari va cherkas pichoqlari mashhur edi.

O'z navbatida O'rta Osiyo shaharlaridan chet mamlakatlarga arzon narxli ip matolar, bo'z, duxoba, shoyi gazlama, qog'oz, quruq meva, guruch, paxta, kalava iplar, pichoq, kulolchilik va misgarlik buyumlari chiqarilgan. Savdo munosabatlarini rivojlantirishda elchilik aloqalari katta ahamiyat kasb etgan. Temuriy hukmdorlarning elchilik va savdo karvonlari Osiyo va Yevropaning juda ko'plab mamlakatlariga borganlar. O'z navbatida, chet mamlakatlarning elchilik savdo karvonlari O'rta Osiyoning turli shaharlarida bo'lganlar. Masalan, 1420-yilda Shohruh va Ulug'bek 530 kishidan iborat elchilik karvonini Xitoyga jo'natadi. Shohruh elchilariga Shodixoji va Amir Ko'kcha, Ulug'bek elchilariga esa Sultonshoh bilan Muhammad Baxsh boshchilik qiladilar. Bu karvonga G'iyosiddin Naqqosh kotib etib tayinlangan. Karvon Xitoyda 2 yil bo'lib, 1422-yilda vatanga qaytib keladi. Bu elchilik karvoni 1419-yilda Hirot va Samarqandga tashrif buyurgan Xitoyning Li-di va Jong-ku boshliq elchilik karvoniga javob tariqasida uyushtirilgan edi. Savdo-sotiq aloqalarida Temur

va temuriylar tomonidan zarb etilgan kumush, mis tangalar katta ahamiyatga ega bo'lgan. Bunday chaqa tangalar turli davrlarda Samarqand, Hirot, Shohruhiya, Buxoro, Qarshi, Andijon, Termiz, Marv va boshqa shaharlarda zarb qilingan.

Mirzo Ulug'bek 1428-yilda muomaladagi fulusiy tanga chaqa pullar islohotini amalga oshiradi. U shu davrgacha muomalada bo'lgan barcha yengil chaqa pullarni man etadi va bir vaqtning o'zida Samarqand, Buxoro, Qarshi, Termiz, Toshkent, Shohruhiya, Andijon shaharlarida bir xil vazndagi salmoqdor fuluslar zarb ettirib, muomalaga kiritadi. Bu pullar qisqa muddatda eski chaqalar o'rniga almashtiriladi. Ulug'bek keyinchalik mis pullar zarbini markazlashtirish maqsadida faqat Buxorodagi tanga zarbxonasini saqlab qolgani holda boshqa shaharlardagi zarbxonalarga barham beradi. Fuqarolar o'rtasida Ulug'bekning «fulusi adliya», ya'ni «adolatli chaqa» nomi bilan shuhrat topgan bu yangi mis tangalari Movarounnahrda savdo-sotiq muomalasini tartibga solishda ijobiy o'ringa ega bo'ladi.

Nazorat savollari

1. Amir Temur — buyuk Sohibqiron tushunchasiga ta'rif bera olasizmi?
2. Amir Temurning bolaligi qanday o'tgan deb o'ylaysiz?
3. Amir Temurning markazlashgan davlat tuzishi.
4. Amir Temurning Eron, Hindiston, Kichik Osiyoga yurishlari haqida gapirib bering.
5. Amir Temurning ma'naviy, madaniy merosi nimalardan iborat?
6. «Temur tuzuklari»ning mazmuni va mohiyatini gapirib bering.
7. Temur davlatida siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy hayot darajasi nimalarda ko'rinadi?
8. Shohruh va Ulug'bek hukmronligi haqida gapiring.
9. Husayn Boyqaro kim va uning islohotlarini bilasizmi?
10. Amir Temur va temuriylar davlati qaysi mamlakatlar bilan tashqi aloqalar qilgan?
11. Amir Temur davrida Buyuk ipak yo'li.
12. Amir Temur va uning davlati tarixi haqida xorijiy olimlar va ularning qanday asarlarini bilasiz?
13. Lyusyen Keren kim va uning ijodi haqida nimalarni bilasiz?

X B O B**XIV ASRNING IKKINCHI YARMI — XV ASRDA
MOVAROUNNAHR VA XUROSONDA MADANIY HAYOT****1. AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRIDA
MADANIY HAYOT**

Amir Temur va temuriylar davrida Movarounnahr va Xurosonda madaniyat o'z rivojining yuksak cho'qqisiga chiqadi. Temuriylar sulolasining yalovbardori ulug' Amir Temurni shu paytga qadar o'tgan jahongirlarning birontasi bilan ham qiyoslab bo'lmaydi. Bu fikrni ulug' bobomiz va uning avlodlari qoldirgan ulkan moddiy madaniyat yodgorliklarigina emas, balki jahon fani va madaniyatiga buyuk va salmoqli hissa qo'shgan Ulug'bek, Bobur va boshqalarning temuriylar sulolasidan bo'lganligi ham isbotlaydi.

Amir Temur shaxsining ulug'ligi uning dunyoda buyuk saltanatga asos solganligida emas, yoki o'zining sohibqironlik faoliyati davomida 30 marta yurishlar qilib, biror marta bo'lsa-da, yengilmaganligida ham emas, uning mardligi va qahramonligi kabi g'oyatda muhim fazilatlarida, albatta. Bu fazilat va omillar ham so'zsiz Amir Temur shaxsini ulug'lashda va uni jahonga mashhur qilishda katta o'rin tutgan. Amir Temurning dunyoda eng ulug' va buyuk shaxs, davlat arbobi, mashhur sarkarda, fan va madaniyat homiysi sifatida nom qozonishiga sabab bo'lgan fazilatlar «Temur tuzuklari»da o'z ifodasini topgan. Bu fazilatlar:

Birinchisi va eng asosiysi islom dini, Qur'oni Karim va uning g'oyasiga cheksiz sadoqatda. «...har yerda va har vaqt islom dinini quvvatladim», deydi u. «Yana tajribamda ko'rib bildimki, davlat agar dinu oyin¹ asosida qurulmas ekan, to'ra-tuzukka bog'lanmas ekan, unday saltanatning shukuhi, qudrati va tartibi yo'qoladi. Bunday saltanat yalang'och odamga o'hsharkim, uni ko'rgan har kimsa, nazarini olib qochadi. Yoxud kas-u nokas tap tortmay kirib chiqadigan tomsiz, eshigi-to'sig'i yo'q uyga o'xshaydi.

¹ Oyin — qoida, rasm, tartib, usul, odat, ravish, tarz.

Shuning uchun ham men o‘z saltanatim binosini dini islom, to‘ra va tuzuk asosida mustahkamladim.

Amir Temur yana davom ettiradi: «Qaysi mamlakatda dindan qaytishlik (ilxod) va zindqlik¹ kuchaysa va u diyorning aholisi, sipohu raiyat turli maslakka kirib ittifoqlari buzilsa, u mamlakatning halokati yaqindir»².

Ikkinchisi, hayotda, davlat ishlarini boshqarishda odillik, adolat va haqiqatning ustuvorligini ta‘minlash uchun kurash. Oddiy xalq manfaatlarini himoya qilish, jabrdiydalarga madadkorlik, ig‘vogar va tuhmatchilarga ishonmaslikda: «...Adolat va insof bilan Tangrining yaratgan bandalarini o‘zimdan rozi qildim. Gunohkorga ham, begunohga ham rahm qilib haqqoniyat yuzasidan hukm chiqardim... Fuqaro va qo‘l ostimdagilarga rahmdillik qildim, sipohiylarga in‘omlar ulashdim. Zolimlardan mazlumlar haqqini oldim... Buzuqi va og‘zi shaloq g‘iybatchi odamlarni majlisimga yo‘latmadim, so‘zlariga amal qilmadim. Biror kimsaga tuhmat-u g‘iybat qilsalar, quloq solmadim»³.

Uchinchidan, davlatni boshqarish, idora qilish ishlarini halol, nasl-nasabli, asil, vijdonli, aql-farosatli, sabr-toqatli kishilarga topshirish. Temur davlat arboblari bag‘ri keng, og‘ir, vazmin, odamlarga nisbatan kek saqlamaydigan, kechirimli va g‘oyatda hush axloqlik fazilatlariga ega bo‘lishi kerak, deb hisoblar va bu fazilatlarni juda-juda qadrlar edi.

Amir Temurning fikricha, har bir tojdor hukmdor o‘z davlatining tayanchi bo‘lgan ijtimoiy qatlamlarga tayanishi lozim.

To‘rtinchidan, yuksak insoniy ahloqiy fazilatlarni ulug‘lash, noinsoniy, noaxloqiy va tubanlik ko‘rinishlariga qarshi shafqatsiz kurash. Amir Temur yozadiki: «...hozirgi damgacha o‘tgan sultonlarning qonunlari va turish-turmushlarini donolardan so‘rab-surishtirdim. Har qaysilarining yo‘l-yo‘riqlari, turish-turmushlari qilish-qilmishlari, aytgan gaplarini xotiramda saqladim va yaxshi axloqlari, ma‘qul sifatlaridan namuna olib, unga amal qildim»⁴.

Madaniylikning bu olijanob fazilatlarini Amir Temur hazratlari ulug‘labgina qolmagan, balki bu fazilatlarning bajarilishini davlat

¹ *Zindqlik* – xudosizlik, dinga ishonmaslik.

² Темур тузуклари. 53, 57, 92-бетлар.

³ O‘sha manba. 54–55-бет.

⁴ O‘sha manba. 54–55-бет.

hududida yashab kelayotgan fuqarolardan, eng avvalo, oʻz oila aʼzolari tomonidan ham soʻzsiz bajarilishini talab qilgan. Hatto Amir Temurni butun qalbi-vujudi bilan yomon koʻrgan Ibn Arabshohdek muarrih ham buyuk Sohibqironning adolatpesha ulugʻ fazilatlarini tan olib yozishga majbur boʻlgan: «Temur tamgʻasining naqshi «rosti rasti» boʻlib, «bu haqgoʻy boʻlsang, najot topasan», demakdir... Koʻpincha uning majlisida uyatsiz soʻzlar, qon toʻkish, asir olish, nahbu gʻorat qilish va haram haqqiga haqorat gaplar boʻlmasdi. Temur qoʻrqmas, shijoatli, botir kishilarni itoat qildiruvchan boʻlib, jasoratli (kishi)larni, dovyurak va mardlarni yoqtirar edi... U (birovdan) bir gap eshitganda dalil talab qiladigan, zimdan qarash va koʻz ishoratlarini sezadigan idrokli kishi edi. U sinchkov boʻlib, har bir ishoratdan ogoh kishi boʻlib, yuz beradigan barcha ishni koʻrib-bilib turar edi. Uning nazaridan aldovchining aldovi yashirib qolmas va firibgarning firibi oʻtmas, oʻz farosati bilan haqgoʻy va yolgʻonchini ajratar edi. Oʻz ziyrakligi, tajribasi bilan chin (haq) nasihatgoʻydan soxta (nasihatgoʻy)ni idrok etar, oʻz afkori bilan sal boʻlmasa «uchar yulduzni toʻgʻri yoʻlga boshqarar, oʻz farosati, mulohazalari bilan har bir bexato sayyora oʻqini oʻz orqasidan ergashtirar edi»¹.

Amir Temur oʻta taqvodor musulmon boʻlgan, islom qonunlari va shariatlari doirasidan chetga chiqmagan. U oʻz farzandlari va nabiralaridan axloqiy pok insof-diyonatli va adolatli boʻlishni talab qilgan. Amir Temur oʻz oʻrniga valiahdlikka katta oʻgʻli Jahongir Mirzoni loyiq deb topadi. Lekin Jahongir Mirzo bevaqt bu dunyoni tark etadi. Shundan soʻng ulugʻ Amir oʻz nabirasi Xalil Sultonni valiahdlikka birdan-bir daʼvogar deb hisoblaydi, chunki u jasur, qurqmas va mard bahodir edi. Ammo kutilmagan voqea sodir boʻladi.

Xalil Sultonni ilgari Temurning jiyani, amirzoda Alining qizi Jahona Sulton begimga uylantirib qoʻygan edilar. Xalil Sulton oʻzining qonuniy xotini boʻlaturib, amir Xoji Sayfuddinning choʻrisi, sohibjamol Shodimulkni yoqtirib qoladi va uni hojasidan tortib olib, yashirinch a oʻz nikohiga oʻtkazadi. Buni eshitgan Temur gʻoyatda gazablanadi. Yasovulboshini chaqirtirib «shahzodani qayda boʻlsa ham tutib keltirilsun va Mahdi ul Bayon ogʻa turgʻon qasrga qamab

¹ *Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. 2-китоб, – Т., «Меҳнат», 1992, 65–66-бет.*

qo'yilsin, behayo Shodimulk ersa g'ulomlardan biriga xotin qilib berib yuborilsin», deb buyruq beradi. Xalil Sulton bobosining gazabidan qo'rqib, mahbubasi bilan do'stlaridan birining uyiga yashirinadi. Oradan uch-to'rt kun o'tgach, Saroymulkxonim, To'kal Xonim, Amir Shohmalik va Shayx Nuriddinlar o'rta tushib, shahzodani jazodan qutqazib qolishadi: Temur o'zboshimcha nabirasining gunohidan o'tgan bo'lsa-da, lekin uni valiahd qilish niyatidan qaytgan.

Bu keltirilgan oddiygina dalil-xulosa buyuk davlat arbobi Amir Temurning axloqiy ichki ma'naviy dunyosining nechog'lik pok va go'zal bo'lganligidan dalolat beradi. Amir Temur to'g'risida xalq og'zaki ijodida ko'plab turli mavzularda rivoyat va afsonalar tarqalgan. Ana shu rivoyatlardan birida aytilishicha, Amir Temur besh narsaga e'tiqod qo'ygan ekan. Bular: Alloh, tafakkur, qilich, imon va kitob (bitik)dir. Demak, Amir Temurning madaniyat ho-miysi sifatida ulug'ligini belgilovchi omil uning ruhining sofligi, tozaligi va islom g'oyasi bilan sug'orilganligidadir.

2. QURILISH VA ME'MORCHILIK

Temur va temuriylar davrida qurilish ishlari, me'morchilik misli ko'rilmagan darajada o'sadi va rivojlanadi.

Temur va uning avlodlari davrida Samarqand, Toshkent, (Zangiota qabri), Buxoro Shahrisabz, Qarshi, Turkistonda, Xurosonning markazi Hirot, Mashhad, Nishopur, Kobul va boshqa shaharlarda buyuk yaratuvchilik ishlari olib boriladi. Sohibqironning buyrug'iga asosan 1365-yilda Qarshi, 1370-yilda Samarqand, 1380-yilda Kesh shaharlari atrofida mudofaa devorlari barpo etiladi. Temurning o'z ona yurti Keshda, buyuk alloma va mutafakkir Ahmad Yassaviyga atab Turkistonda qurdirgan ajoyib, osmono'par va muhtasham madrasalari o'z davrida Sohibqironning kuch-qudratini jahon uzra ko'z-ko'z qilgan.

Tarixshunos olim Sharafiddin Ali Yazdiy o'zining «Zafarnoma» asarida Kesh (Shahrisabz) qo'rg'oni va Oqsaroyning qurilishi bayonida quyidagilarni yozgan: «Sichqon yiliga to'g'ri kelgan (hijriy) 781-yilning oxiri (milodiy mart, 1380), erta bahor fasli edi. O'z quvvati bilan (tabiatni) gullatib yashnatuvchi me'mor ko'katlar va maysazorlar shahrini obod qilishga kirishgan, atirgul butalaridan qasrlar yaratib, la'lgun shohchalar uchini baland ko'targan va ularni

firuz rang naqshli barglar bilan bezagan bir vaqtda oliyhazrat Sohibqiron gullaridan mushku anbar bo'yi taraluvchi, suvidan gulob ta'mi keluvchi Keshning xushhavo va rom etguvchi zaminida shodlik nash'asini surib, orom olmoq azmi bilan bu yerda saltanat taxtini o'rnatirdi. So'ng Shahrisabz qo'rg'onini qurish haqida farmon berdi va (ishlarni) amirlar-u lashkar ahli o'rtasida taqsimladi. Qo'rg'on qurilishi uchun munosib keluvchi saodatli soatda uning poydevorini qurdilar. Shahar ichida esa qazo-yu qadardek bajarilishi so'zsiz bo'lgan farmonga binoan bir qasr bunyodiga asos soldilar.

Imorat shu qadar baland va favqulodda jozibali ediki... Hatto kekxa muhandis bo'lmish Gardun shuncha yillar jahon atrofida aylangan bo'lishiga qaramay, bunday go'zal binoni ko'rmagan edi.

1404-yilda Amir Temurning onasi Nekuzbib sharafiga qurib bitkazilgan, go'zallikda tengsiz Oqsaroy ispan elchisi Ryui Gonzales de Klavixo 1403-yili bu yerdan Samarqand tomon o'tayotganda hali bitmagan edi. Ammo shunga qaramasdan u o'z xotiralarida Oqsaroyning go'zalligidan hayratlanganligi va qoyil qolganligini yozadi: «Zero, butun bino zarhal va lojuvard bilan qoplangan bo'lib, u yerda saroyning shuncha bo'lma va oromgohlarini ko'rsatdilariki, ular haqida juda uzoq so'zlash mumkin. Saroy ziynatlari oltindan va boshqa ranglardan hayratomuz ishlangan edi. Hatto mohir ustalari bilan jahonga mashhur bo'lgan Parijda ham bu ish juda go'zal hisoblangan bo'lar edi».

Amir Temur tomonidan qurilgan ushbu saroyning eng noyob, o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri shunda ediki, saroy tomi tepasida hovuz bo'lib, unga suv Taxtaqaracha dovonidan — tog'dan qo'rg'oshin quvurlar orqali olib kelingan.

Albatta, Amir Temur birinchi navbatda poytaxti Samarqandni dunyoning eng go'zal va obod, ko'rkam va betimsol shaharlaridan biriga aylantirishni o'zining bosh vazifasi deb biladi. U ishni, eng avvalo, mo'g'ullar istilosidan so'ng 150 yil mobaynida vayron va qarovsiz yotgan shaharning mudofaa devorlarini tiklashdan boshlaydi. Osma suv yo'li («Juyi Arziz»)ning yakson etilishi tufayli suvsiz qolgan Samarqand mahallalariga Zarafshon daryosidan suv keltiradi.

Amir Temur o'z saltanatining qo'rg'oni — Ark qal'a, undagi betakror va go'zal binolarni qurdiradi. Ko'ksaroy va Bo'stonsaroy deb elda mashhur bo'lgan bu binolar shaharning ko'rki hisoblangan.

Shahar arki ichida bu binolardan tashqari masjid, ulkan kutubxona, shohona uy-joylar, Amir Temurning xazinasi va taxti, pul zarblanadigan ko'ra, aslahasozlik ustaxonalari, hammomlar hamda zindon bo'lib, atrofi qalin va baland devorlar bilan o'ralgan.

Sohibqiron Hindiston safaridan qaytgach, uning farmoni bilan jome masjidi (Bibixonim nomi bilan ataluvchi masjid)ning qurilishi boshlanadi. Jome masjidi qurilishiga Temurning shaxsan o'zi qiziqqan va jang-u jadallar bilan band bo'lsa-da, uni e'tibordan qochirmagan. Jome masjidi belgilangan muddatda bitkaziladi. Biroq Sohibqiron bu paytda safarda edi. Ayni paytda Temurning sevimli, erka va katta xotini Saroymulkxonim (Bibixonim) bunyod etilgan jome masjidi yonida jozibali va ulug'vor, muhtasham madrasa qurilishini boshlab yuborgan edi. Ibn Arabshohning guvohlik berishicha, quruvchilar madrasa darvozasi va devorlarini jome masjidiga nisbatan baland ko'taradilar. Natijada madrasa asosi jome masjidi asosidan mustahkam, balandlikda ham undan ko'ra yuqori bo'ladi.

1404-yilning kuzida Temur harbiy safardan qaytgach, madrasa va jome masjidini tomosha qilar ekan, uning nazarida masjidning peshtoqi madrasaga nisbatan tor va past ko'rinadi. U g'azabga to'ladi va jome masjidi bosh peshtoqini buzib tashlab boshqatdan qurishga farmon beradi. Shu dargohning kengaytirib va baland ko'tarib qurish ishida qusurga yo'l qo'ygani uchun Xo'ja Mahmud Dovud so'roqqa tortilib jazolanadi. Jome masjidi kengaytiriladi va peshtoqi baland ko'tariladi. Qayta ta'mirlash ishlarini Amir Temurning shaxsan o'zi nazorat ostiga oladi. Jome masjidi Samarqanddagi eng hashamatli va go'zal obidalarandir. U boshqa binolardan o'ymakor marmardan yasalgan 480 pillapoya ustunlari, darvozaband ulkan ravoqi, masjid binosining bahaybat gumbazi, peshtoqining mahobati va quyosh nurida turli rang ko'rinishda tovlanib turuvchi maftunkor, jimjimador, go'zal bezaklari bilan o'zgacha bir tarzda ajralib turardi.

Amir Temur mashhur Shohizinda qabristonini ham o'zining o'tkir zehni va ziyrak e'tiboridan chetda qoldirmaydi («Shohizinda» — «tirik shoh» ma'nosini beradi). Undagi maqbaralarning eng qadiymiysi — Qusam ibn Abbos maqbarasidir. Qusam ibn Abbos islom dinining asoschisi, Payg'ambarimiz Muhammad alayhivassalomning amakivachchasi bo'lgan Abbosning zurriyoti

edi. Qusam ibn Abbos islomni targʻib va tashviq qilishda ishtirok etgan buyuk shaxslardan bolgan. U shu maqsadda 676-yilda arab istilochilari bilan birgalikda Samarqandga kelgan. Shu yerda, afsonalarda aytilishicha, namoz oʻqib turgan paytlarida kofirlar hujum qilib uni oʻldirgan ekanlar. Amir Temur Qusam ibn Abbos qabri ustiga yangi dahma oʻrnatgan. Bu dahma Oʻrta Osiyo qadimgi kulollari ishlarining eng yaxshi namunalaridan biridir.

Chingizxon qoʻshinlari tomonidan batamom kuli koʻkka sovu-rib, vayronaga aylantirilgan Afrosiyob Temur va temuriylar davriga kelibgina haqiqiy ikkinchi hayotga yuz oʻgiradi. Amir Temurdan soʻng uning isteʼdodli va maʼrifatparvar nabirasi Ulugʻbek davrida Samarqand oʻz boshidan gullash davrini kechiradi. Ajoyib va muhtasham binolar qad koʻtaradi. Afrosiyob atroflari husniga husn qoʻshadi. Bibixonim masjidi hovlisining oʻrtasida marmartoshdan yasalgan lavh bor (Lavh — Qurʼon qiroat qilinadigan maxsus kursi). Ushbu lavhni Mirzo Ulugʻbek XV asrning oʻrtalarida yasattirgan. Unda quyidagi soʻzlar bitilgan: «Sultoni azizim, oliy himmatli xoqon, din-diyonat homiysi, xanafiya mazhabining posboni, aslzoda sulton, ibn sulton amiri muhin Ulugʻbek Guragʻon». Ulugʻbek ogʻli Abdulazizga atab 1434–1435-(hijriy 838) yillari Shohizinda ansamblining asosiy bosh darvozasini qurdirgan. Unga quyidagi soʻzlar bitilgan: «Abdulaziz Bahodir ibn Ulugbek ibn Shohruh, ibn Temur».

Shohizinda ansamblida Temur va temuriylar qurdirgan maqbaralarning soni 20 dan oshadi.

Amir Temurning hayotligi chogʻida qurilgan maqbaralardan biri — Turkon ogʻa maqbarasidir. Turkon ogʻa Amir Temurning opasi boʻlgan. Maqbara esa 1370–1371-yillarda vafot etgan Turkon ogʻaning qizi uchun qurilgan. 1383-yilda Turkon ogʻaning oʻzi ham vafot etadi va shu yerga dafn etiladi. Bu obidaning ustalari samarqandlik Shamsiddin va Badriddin hamda buxorolik Zayniddin va Shamsiddinlar boʻlganlar. 1376-yilda Amir Temurning sarkardalaridan biri — amir Husaynning onasi Togʻli Tekin, 1385-yilda Amir Temurning singlisi Shirinbeka ogʻa maqbaralari qurilgan.

Shohizinda ansamblida Amir Temurning xotinlari tomonidan qurilgan maqbaralar va boshqa binolar ham kattagina oʻrinni egallaydi.

Amir Temur davrida qurilgan va dovrugʻi olamni tutgan

tarixiy obidalardan yana biri bu — Go'ri Amir maqbarasidir. Bu muhtasham binoning o'z qurilish tarixi bor. Amir Temur nabirasi Muhammad Sultonni (Jahongirning og'li) juda sevardi. Muhammad Sulton 1403-yilda, 27 yoshida shamollab vafot etadi. Uni Samarqandga olib kelib dafn marosimi o'tkazadilar. Amir Temur 1404-yilning kuzida safardan qaytgach, nabirasi Muhammad Sulton xotirasi uchun maqbara qurishga farmon beradi. Ushbu farmonda maqbarani o'n kun mobaynida qurib tugallashga buyruq berilgandi. Haqiqatan ham maqbara o'n kunda batamom qurib bitkaziladi. Bunday hashamatli, katta va baland binoni o'n kunda qurib bitkazish aqlga sig'maydigan bir voqea bo'lib, Amir Temurning kuch-qudrati nimalarga qodir ekanligini namoyish etgan. Amir Temur mana shu yerda Muhammad Sulton Mirzo xotirasiga va Alloh yo'liga atab katta xudoyi marosimini o'tkazadi hamda o'sha davr mashhur din peshvolari tomonidan Qur'oni Karimdan oyatlar o'qittiradi. Maqbara devorlaridagi rang-barang koshinlar orasida uni qurgan usta Muhammad ibn Mahmud Isfaxoniyning nomi ham yozilgan. 1405-yilda Amir Temur vafot etgach, uning o'zi ham shu yerga, nevarasining yoniga dafn etiladi va maqbara

Amir Temur maqbarasi.

Go'ri Amir maqbarasi deb nom oladi. Shundan so'ng ushbu obida temuriylar sulolasining xilxonasiga aylanadi. Unda Muhammad Sulton Mirzo, Amir Temurdan tashqari Sohibqironning o'g'illari Umarshayh, Shohruh va Mironshoh, nabirasi Mirzo Ulug'bek va Temurning piri Sayyid Barakaning ham sag'analari qo'yilgan. Diqqatga sazovor joyi shundaki, Amir Temurdek inson o'z qabrini ustoz Sayyid Barakaning oyog'i uchlariga qo'yishni vasiyat qilgan ekan. Vasiyat bajo etilgan.

Maqbaraning ichi juda baland. U bezaklarining jilosi bilan har qanday kishini hayratlantiradi. Maqbaraning o'rtasida o'rnatilgan sag'ana toshlarida temuriylarga bag'ishlangan yozuvlar bor. Shular orasida Amir Temur qabri ustiga qo'yilgan to'q yashil rangli mohtobdan yasalgan qabrtosh diqqatga sazovordir. 1425-yilda Ulug'bek Qarshi (Nahshob) shahrini mo'g'ullardan tozalagach, shahardagi mo'g'ul xoni saroyidan ana shu to'q yashil mohtobni Samarqandga olib kelib, bobosi Sohibqiron sag'anasi ustiga qo'ydiradi. Bu toshda yozilgan juda ko'p, uzundan-uzoq 51 satrli jumlarlar qatorida quyidagilarni o'qiymiz: «Bu toshni audanlik xoqon Dava Suhonxon Qarshi deb ataladigan poytaxtiga ko'chirib olib ketgan. Jetaga otlanganida Qarshidan Ulug'bek ko'ragon (bu yerga) ko'chirtirib olib keldi. U nihoyatda mohirdir...»

Amir Temurning moddiy merosi uzoq yillar davomida talon-taroj qilindi, xo'rlandi va toptaldi. Xususan, chor Rossiyasining mustamlakachilik zulmi va «qizil, saltanat» hukmronligi davrida ulug' Sohibqiron tomonidan yaratilgan boyliklar turli yo'llar bilan yurtimizdan olib chiqib ketildi. Ularning ko'plari Rossiyaning Davlat Ermitaj muzeyida saqlanmoqda, kattagina qismi esa boshqa davlatlarga oltinlar hisobiga sotib yuborilgan.

Taqdir taqozosi bilan Amir Temur qabri ikki marotaba bezovta qilingan. Qarangki, go'yo ikki marta ham Amir Temur ruhlari o'z dushmanlaridan ayovsiz o'ch olgan. Birinchisi 1736-yilda sodir bo'ladi. Eron taxtiga chiqqan Nodirshoh Amir Temur sag'anasiga qo'yilgan mohtob qabrtoshni Mashhadga olib kelgan va evaziga ko'p o'tmay o'z nabirasi shahanshoh Aliqul Mirzo tomonidan o'ldirilgan. Ikkinchisi «qizil saltanat» davrida, 1941-yil 22-iyun soat 5.00 da boshlanadi. Huddi o'sha yil, o'sha kun va o'sha soatda fashistlar Germaniyasi sobiq SSSRga urush e'lon qiladi. Har ikki holatda ham biz buni tan olamizmi-yo'qmi, xohlaymizmi yo'qmi, go'yo Allohi Karim xuddi buyuk Temur uchun uning qabrini bezovta qilganlardan qonuniy o'ch olganday tuyuladi kishiga.

Go'ri Amir ansamblining ko'rki va faxri uning maqbaralaridagi gumbazlardir. Gumbazdagi rangdor naqshlar yorqinligi va serjiloligi bilan har qanday kishini hayratga soladi. Xullas, bu go'zal va betakror maqbara Amir Temur xotirasigagina yodgorlik bo'lmasdan, balki nomsiz me'morlar, mohir rassomlar, xalq ijodi qudratining timsoli naqqoshlar sharafiga ham o'rnatilgan abadiy haykaldir.

Amir Temur Samarqanni dunyoning eng ko'rkam va go'zal shaharlaridan biriga Yer yu'zining «sayqali»ga aylantirishni o'zining vazifasi deb biladi. Samarqand Temurning kuch va qudratini jahonga ko'z-ko'z qilib ko'rsatishi kerak edi. Ko'rkam va go'zal Samarqand oldida dunyoning boshqa davlatlari poytaxtlari bamisoli kichik-kichik qishloqlarga o'xshab ko'rimsiz bo'lib turishi lozim, deb hisoblardi Sohibqiron. Ulug' bobomiz ana shu mantiq asosida Samarqand atrofida bir qancha manzilgohlar paydo qilib, ularga jahondagi yirik davlatlarning poytaxtlari nomlarini beradi: Bag'dod, Damashq, Qohira, Sheroz, Sultoniya, Parij va hokazo. Parij keyinchalik xalq talaffuzida Forish deb yuritiladigan bo'ldi.

Amir Temur davrida Samarqandning dovrug'i doston bo'ladi. Uning to'rt tomonida to'rtta darvozasi bo'lgan. Shahar atrofi qazilgan xandaqlarda oqib turadigan zilol suvlar bilan o'ralgan edi. Shaharning toza va ozodaligi juda ko'p manbalarda madh etilgan. Jumladan, tarixchi Al-G'azzoliyning yozishicha: «Muhtasiblar ko'chaga tarvuz-qovun po'choqlarini hamda boshqa chiqindilarni tashlab, yo'lovchilar uchun sirg'anish xavfini tug'dirmasligini, oqava suvlar sachrab odamlarning kiyimlarini iflos qilmasligini, qassoblar ko'chalarda yoki do'konlarning oldida mol so'yib atrofni ifloslantirmasliklarini, har kim o'z tomonidan kuragan qorni o'zi tozalashini va boshqa obodonchilik ishlarini qattiq nazorat qilganlar»¹.

220 gektni egallagan birgina Afrosiyobning o'zida Amir Temur hukmronligi davrida 80 ga yaqin hammom, qulay va gavjum 5 ta bozor bo'lgan. Tarixchi sayyoh Ibn Xaldunning hikoya qilishicha, Samarqandda «oqar suv kirmagan biror ko'cha, biror hovli deyarli yo'q edi, faqat ba'zi uylargina bog'siz edi»². Odamlar ko'chalarda ariqlarda oqib o'tadigan toza zilol suvlardan ichimlik suvi o'rnida foydalanganlar. Amir Temur poytaxti Samarqand atrofni bog'i-

¹ Бердимуродов А. Амир Темурнинг Самарканддаги боғлари. «Туркистон», 1992 йил 17 ноябрь.

² O'sha manba.

rog‘lar bilan o‘rab olgan. Sohibqironning buyrug‘i bilan bir-biridan go‘zal o‘ndan ortiq bog‘ barpo etilgan. Bog‘i naqshi jahon, Bog‘i behisht, Amirzoda Shohruh bog‘i, Bog‘i bo‘ldu, Bog‘i dilkusho, Bog‘i zofoh, Bog‘i baland, Davlatobod, Bog‘i chinor, Bog‘i nav, Bog‘i jahonnamo shular jumlasidandir.

Tarixchi Ibn Arabshoh Amir Temur bog‘lari to‘g‘risida bunday deb yozadi: «Temur Samarqandda ko‘pdan-ko‘p bo‘stonlar barpo qilib, baland va mustahkam qasrlar bunyod etdi. Ularning har qaysisi g‘arobatli tartibda, ko‘rkam va ajib suratda edi. Bo‘stonlar asosini mustahkam qilib, fahomatli mevali ko‘chatlar bilan ularni bezadi. Ularning birini Eram bog‘i, ikkinchisini Dunyo ziynati, yana boshqasini Firdavs jannati, uchinchisini Shimol bog‘i, beshinchisini Oliy jannat deb atadi. Shuningdek, ba‘zi joylarni buzdirib, u bo‘stonlardan har biri ichida bir qasr qurdirdi. Bu qasrlarning qay biriga o‘z majlislarini, o‘z suratini turli shakllarda: birida kulib turgan, ikkinchisida qahrlangan, o‘zi qilgan janglar tasvirlarini, rasmiy tantanadagi suratlarini; podshohlar, amirlar, sayyidlar, ulsholar va ulug‘lar bilan suhbat qurgan majlislarini; sultonlarning uning huzurida qo‘l qovushtirib turishlarini, xizmat yuzasidan boshqa mamlakatlardan huzuriga kelgan ularning podshohi sultonlarining vakillarini, o‘zining ov xalqalari-yu yashirin hiylalarini, Hind, Dashti (Qipchoq) va Ajam janglarida o‘z zafarlari suratini, dushmanlarining qay ahvolda yengilib qochganini, o‘z avlodlari, nabiralari, amirlari, qo‘shinlari suratlarini; aysh-u ishrat majlislari va sharoblari qadahlari-yu qadahlari soqiylarini, o‘z ulfati qo‘shiqchilarining, turli maqomdagi g‘azalxonlik kuychilarining, huzuridagi sevgililari-yu (nikohidagi) pok xonimlarning va bulardan boshqa uning bir-biriga o‘xshab, ulanib ketgan, uning butun umri mobaynida o‘zga mamlakatlarda voqea bo‘lgan hodisalar suratini tasvirlatdi. Bular hammasi hech bir noqissiz va ziyodasiz, qay tarzda yuz bergan bo‘lsa, shundayligicha aks ettirildi. Bundan maqsadi o‘zining ishlaridan g‘oyibona xabardor bo‘lib, ularning o‘z ko‘zi bilan mushohada etmaganlarga yaqqol namoyon qilib ko‘rsatish edi»¹.

Amir Temur yaratgan bog‘lar go‘zalligini ulardagi turli-tuman mevalarni va Yer yuzida mavjud bo‘lgan hayvonot dunyosini, parrandalar tafsilotini tarifga olish uchun qalam ojizlik qiladi. A.Berdimurodovning «Amir Temurning Samarqanddagi bog‘lari»

¹ *Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. 2-китоб, 82–83-бетлар.*

turkum maqolalarida «Dilkusho bog‘i» to‘g‘risida quyidagi satrlarni o‘qiymiz: «Temur hijriy 788-yil (1397)ning kuzida xushmanzara Konigil vohasida yangi bog‘ barpo etishga buyruq berdikim, u o‘zining go‘zalligi bilan mamlakatdagi barcha bog‘lardan ajralib tursin... Samarqandda yashovchi O‘rta Osiyoning eng mohir me‘morlari tomonlari bir yarim ming gaz keladigan bog‘ning asosiy gishtini qo‘ydilar. Kirish yo‘llarini ajratdilar. Saroyning gumbazlari naqshlar bilan bezaldi, devorlar ustki koshinlar bilan qoplandi. Bog‘ning to‘rt burchagida katta san‘at va yuksak did bilan ishlangan, ajoyib bo‘yoqlar berilgan shiypolar qurildi. Bog‘ chorqirra xiyobonlarga va turli shakldagi bog‘chalarga bo‘lindi. Temur xiyobonlarning yo‘llari chetiga mevali daraxtlar, ba‘zilariga gul o‘tkazishni xohlardi. Bog‘ uning (Temurning) mayliga javob bergani uchun ham «Bog‘i dilkusho» deb ataldi. Bog‘ning o‘rtasida baland gumbazli uch oshyonli saroy qurildi. 1404-yilning sentabrida jahongir Temurning qabulida ispaniyalik elchi Klavixo bu bog‘da favvoradan suv otilib turganligini, boqqa kiriladigan darvoza juda keng, yuksak oltin va boshqa qimmatbaho toshlar bilan bezatilganligini, ustiga taxtiravon o‘rnatilgan oltita fil borligini yozadi»¹.

Amir Temurning muholiflari uni kamsitishga urinib, Temur bosib olgan mamlakatlardan ustalar, me‘morlar va olimlarni ko‘chirib olib kelmaganda Samarqandda va boshqa shaharlarda bu darajada hashamatli, go‘zal qurilish va binolar bo‘lmas edi, deb isbotlashga behuda urinadilar. Biz ulug‘ bobomiz Amir Temurning o‘z yurishlari davrida minglab ustalar, me‘morlar, qurilish ashyolari va boyliklarni Samarqandga olib kelganligini inkor etmaymiz. Jumladan, Samarqand, Shahrisabz va boshqa shaharlardagi qurilish va me‘morchilik ishlarida Sheroz, Tabriz, Isfaxon, Xorazmdan kelgan ko‘plab me‘morlar, musavvirlar va hunarmandlar ishlaganlar. Lekin asosiy ish boshqaruvchilar, mahalliy ustalar va me‘morlar bo‘lganlar, birinchi galda ularning milliy an‘ana san‘at ijodlari yetakchi o‘rinni egallagan. Darvoqe, Samarqand, Buxoro va Xorazmda hali Temur hukmronligigacha qurilgan va mavjud bo‘lgan va shu kunlarga ham saqlanib kelayotgan tarixiy obidalar, o‘lkamizda olib borilgan arxeologik qazilma yodgorliklarining guvohlik berishicha, xalqimiz qadim-qadimdan qurilish va me‘morchilik san‘atida xayratomuz va noyob qobiliyat egalari o‘lklasi bo‘lganligini ko‘ramiz.

¹ «Туркистон», 1992 йил 21 ноябрь.

Buyuk Amir Temurning moddiy madaniyat bobidagi bunyodkorlik faoliyatini uning avlod-ajdodlari, birinchi navbatda Ulugʻbek (1394–1449) davom ettiradi. Taniqli olim Ashraf Ahmedovning «Ulugʻbek» risolasida bunday deyiladi: «Ulugʻbekning eng xayrli ishlaridan biri bir vaqtning oʻzida uchta shaharda Buxoro (1417), Samarqand (1417–1420) va Gʻijduvonda (1433) madrasa, yaʼni oʻsha davrning oliy oʻquv yurtini barpo etganligidir. Samarqandda buning uchun u bozor maydonini tanlaydi va 1417-yili bu yerda madrasa qurilishini boshlab, uni 1420-yili tugatadi. Samarqanddagi madrasa qurilgan yerni u Registon deb ataydi». Otaxon tarixchimiz Boʻriboy Ahmedovning maʼlumotlariga qaraganda Gʻijduvondagi madrasa 1433-yilda ishga tushirilgan. Bulardan eng kattasi Samarqanddagi madrasa hisoblangan: «Madrasaning togʻ shukuhli hayʼati ustuxonband mustahkamligidan falak binosidin tinchlikni olgʻon, yuksaklik jihati boʻlmish azamatnishon peshtoqi ogʻirligidan yer-u zaminga zilzila solgʻon, aning oliy darajalik koʻngralarini qudrat ustasi falak ayvonining muqarnaskorligi birlan bir xilda yasagʻon, lojuvard koshinlarini qazo naqqosh falakning charogʻon yulduzlari birlan bir tartibda naqd qilub, alarga dahldor qilgʻon; quyosh kabi jilvasi, zaringor naqshlari goʻzal falak gumbazi birla hamvazi erdi»¹. Madrasa ikki qavatdan iborat boʻlib, ellikta hujrasi bor edi. Ulugʻbek madrasasida yuzdan ortiq talaba istiqomat qilgan va taʼlim olgan.

Mirzo Ulugʻbek dovrugʻini jahonga tanitgan ulkan qurilishlardan yana bittasi 1420–1429-yillarda qurib bitkazilgan ulkan va hashamatli bino — Ulugʻbek rasadxonasidir. Ulugʻbek bu rasadxonaning dunyoda shu paytgacha bor boʻlgan barcha rasadxonalardan ulugʻ va har tomonlama ustun boʻlishini oʻz oldiga maqsad qilib qoʻygan. Boʻriboy Ahmedov bu haqda shunday hikoya qiladi: «Biz quraturgʻon rasadxona barcha jihatlari bilan ash-Shammosiyadagidan ham, Kasiyundogʻidin ham, Marogʻadagidan ham kam boʻlmasligi lozim». Ulugʻbek bu oʻrinda xalifa Maʼmun (813–833) zamonida, Bagʻdod yonida qurilgan, Yahyo ibn Mansur bosh boʻlgan mashhur rasadxonani, Xolid ibn Abdumalik bosh boʻlgan Damishq rasadxonasini, Xalokuxon davrida (1256–1265) Marogʻada yirik qomusiy olim Nosiriddin Tusiy (1201–1274) rahbarligida qurilgan rasadxonalarni nazarda tutadi, albatta»².

¹ Аҳмедов Б. Улугбек (ессе). Тошкент, 1989, 109-бет.

² Oʻsha manba.

Darhaqiqat, Ulug‘bek rasadxonasining o‘z davrida qiyosi yo‘q edi. Rasadxona silindr shaklida, uch ashyonali qilib quriladi. Aylanasi 47, balandligi esa 31 metr atrofida edi. Rasadxona qurilishiga Ulug‘bekning shaxsan o‘zi, u yo‘q paytlarda Qozizoda Rumiy, G‘iyosiddin Jamshid va Ali Qushchilar boshchilik qilishadi.

Binoning sirti koshin va sirli parchinlar bilan bezatiladi. Olimlar va xizmatchilar uchun rasadxona atrofida katta-kichik hujralar quriladi.

Rasadxonaning boy kutubxonasi bo‘lib, unda qariyb 15 ming kitob saqlangan.

Rasadxona etagida Mirzo Ulug‘bek bobosi Amir Temur an‘anasiga ko‘ra ikkita bog‘ qurdiradi. Ularning biri Bog‘i maydon, ikkinchisi Chinnixon nomi bilan ataladi. Bog‘i maydon o‘rtasida qurilgan bino ikki qavatli bo‘lib, devor va ustunlariga marmardan sayqal berilgan. Chinnixonadagi imoratlarning biri toshdan, ikkinchisi chinnidan bo‘lgan. Chinni 1422-yilda Xitoydan keltiriladi.

Xullas, Mirzo Ulug‘bek ham Amir Temur singari yaratuvchilik, bunyodkorlik bilan shug‘ullanadi. Xalq va davlat ehtiyoji uchun juda ko‘plab binolar: hammomlar, karvonsaroylar, sardobalar qurdiradi. Umuman Temur va temuriylar o‘zlaridan keyin moddiy madaniyat bobida ulkan merosni qoldiradilar. Temuriylar xalqimizning buyuk me‘morchilik san‘ati durdonalarini dunyoning juda ko‘plab qit‘alariga tarqatadilar. Shohruh va Husayn Boyqaro avlodlari, Alisher Navoiy hazratlari azmu qarori bilan Xurosonning turli shaharlarida barpo etilgan ulkan va go‘zal tarixiy obidalar, boburiylar sulolasining to 1850-yillarga qadar o‘tgan davr mobaynida Afg‘oniston, Hindiston va Pokiston hududlarida yaratgan me‘morchilik san‘ati namunalari o‘zining go‘zalligi va hashami bilan shu paytgacha ham har qanday ko‘zni o‘ziga maftun etib kelmoqda. Bu narsa Temur va temuriylar naslining, siz va bizning qalblarimizda o‘z ota-bobolarimiz bilan haqli suratda g‘ururlanish va faxrlanish his-tuyg‘usini uyg‘otadi.

3. MA'NAVİY MADANIYAT, ILM-FAN TARAQQIYOTI

Temur va temuriylar davrida ma'naviy madaniyat, ilm-fan g'oyat darajada rivojlanadi. Taniqli filolog olim Ochil Tog'ayev «Oltin daraxt» maqolasida: «O'rta Osiyoda madrasa ta'limi X asrlarda paydo bo'lgan, ammo uning haqiqiy mukammal rivoji Amir Temur davriga to'g'ri keladi. Ba'zi manbalarda uni Sharqda oliy ta'limning asoschisi, deb ataydilar. Amir Temurning harbiy, nazariy va amaliyot sohasidagi kashfiyotlarining o'zi dorilfunundir», deb ta'kidlaydi.

Temur zamonasida va undan keyingi davrda Turon yurtida ilm-fan, adabiyot va xullas, ma'naviy madaniyatning bu darajada barq urib rivojlanganligining sababi nimada? Buning sabablari quyidagilardir:

1. Amir Temurning o'zi o'qimishli, savodxon va ma'rifatparvar inson bo'lgan. Faqat o'qimishli, savodli va ma'rifatparvar insongina olim-u ulamo va ziyoning yurt taraqqiyoti va el farovonligi hamda madaniy jabhadagi qadrini bilardi.

2. O'z ona tilidan tashqari fors va mo'g'ul tillarini yaxshi bilgan Amir Temur mamlakati taraqqiyotida, xalqning madaniy va ma'naviy kamolotida ilm-fan va ma'rifatning ahamiyatini juda-juda qadrlardi. Shu bois ulug' amir o'z yurtida bo'lsin, harbiy yurishlar qilib borgan mamlakatlarida bo'lsin, ularning millati, irqidan qat'i nazar, kasb-hunar egalari, ustalar, me'morlar, olim-u fuzalolar, adabiyot va san'at arboblari juda-juda qadrlar, ular bilan doimo maslahatlashar ularning fikr va xulosalariga doimo quloq solar edi. Ma'naviy madaniyat xodimlarining ishlash, yashash va ijod qilishlari uchun barcha shart-sharoitlarni yaratib berardi. Bu o'rinda «Temur tuzuklari»da quyidagilarni o'qiymiz: «Yettinchisi — sayyidlar, ulamo-yu mashoyih, oqil-u donolar, muhaddis'lar, xabarchilar (tarixchilar)ni tanlangan e'tiborli odamlar hisoblab, izzat-u hurmatlarini joyiga qo'ydim.

Sakkizinchi toifa — hakimlar, tabiblar, munajjimlar va muhandislarki, ular saltanat korxonasiga rivoj beruvchilardir. Ularni o'z atrofimga to'pladim»².

Tarixchi Ibn Arabshoh haqiqatni tan olishga majbur bo'lgan:

¹ *Muhaddis* — Muhammad payg'ambar hayoti va faoliyati, diniy va ahloqiy ko'rsatmalari (Hadis) haqidagi rivoyatlarni to'plash bilan shug'ullanadigan olimlar.

² Темур тузуклари. 55–56-бетлар.

«Temur olimlarga mehribon bo‘lib, sayyid-u shariflarni o‘ziga yaqin tutardi. Ulamolar va fozillarga to‘la-to‘kis izzat ko‘rsatib, ularni har qanday kimsadan batamom muqaddam ko‘rardi. Ularning har birini o‘z martabasiga qo‘yib, o‘z ikrom-u hurmatini unga izhor etardi. Ularga nisbatan o‘z muruvvati bisotini yoyardiki, bu muruvvati uning xaybati bilan aralash edi. Ular bilan mazmunli bahs ham yuritar ediki, bu bahsida insof-u xishmat bo‘lardi.

...Temur tarix (kitob)lari, Xudoning rahmati va salomi bo‘lg‘ur anbiyolar «Qissalarini, podshohlar siyratlari va o‘tgan salaflar haqidagi hikoyatlarni doimo-safarda ham, xadarda ham o‘qitib, qunt bilan tinglar edi»¹.

Sharafiddin Ali Yazdiy «Zafarnoma» asarida Amir Temurning olim-ulamolar bilan bo‘lgan suhbatlaridan birini keltiradi. Amir Temur yig‘ilganlarga qarata murojaat qiladi: «Fan va dinning mashhur kishilari o‘z maslahatlari bilan podshohlarga yordam berib kelganlar, sizlar esa menga nisbatan bunday qilmayapsizlar. Mening maqsadim mamlakatda adolat o‘rnatish, tartib va tinchlikni mustahkamlash, fuqaroning turmushini yaxshilash, yurtimizda qurilishni kuchaytirish, davlatimizni rivojlantirishdir. Sizlar bu ishlarni amalga oshirishda menga o‘z maslahatlaringiz bilan ko‘maklashishingiz kerak. Mamlakatning ahvoli devonning suiiste‘mol qilinganligi va qilinayotganligi, oddiy odamlarning joylardagi hokimlar tomonidan qisib qo‘yilishi kabi hollar hammadan ko‘ra sizlarga ayondir. Shular haqida ma‘lumot bersangizlar, bu kabi adolatsiz ishlarni bartaraf etuvchi hamda shariat va qonunlarga muvofiq chora-tadbirlarni aytsangizlar yaxshi bo‘lurdi». U o‘z aytganlariga amal qilib, lavozimlarini suiiste‘mol qilgan og‘li Mironshohni va nabirasi Pirmuhammadni xalq oldida qattiq jazolaydi, so‘ngra Mironshohni lavozimidan ham pastlatgan.

Albatta, Amir Temur yurtida ilm-fan ahli, ijodkor uchun yaratilgan bunday shart-sharoit, g‘amho‘rlik tufayli Samarqand dunyoning ma‘rifat markazlaridan biriga aylanadi va uning dovrug‘i doston bo‘ladi. Buni eshitgan, ilm-fanga havas qo‘ygan ijodkorlar o‘z ixtiyor va tashabbuslari bilan ma‘rifat markazi Samarqandga kela boshlaganliklari ehtimoldan ko‘ra haqiqatga yaqindir. Ashraf Ahmedov XIV asrning o‘rtalarida Qozizoda Rumi Turkkiyaning

¹ *Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. 2 китоб, 71-бет.*

Bursa shahridan o'z ixtiyori bilan Samarqandga kelganligini hikoya qiladi. Ammo bu bilan biz ilm-ma'rifat va ijod ahllarini Amir Temur o'z poytaxtiga olib kelganligini inkor etmoqchi emasmiz. Chet mamlakatlardan Samarqandga olib kelingan olimlar orasida Xusomiddin Ibrohimshoh Kermoniy singari tabib, mavlono Ahmad kabi falakiyotshunos va boshqalarning bo'lganligi bu fikrimizga dalildir. Ammo Amir Temur bunday ijodkorlarni poytaxtiga olib kelib gunohi azimga botmagan va xato qilmagan demoqchimiz. Buyuk Sohibqiron tufayli, uning e'tibori, saxiyligi va Samarqandda ilm-fan, adabiyot taraqqiyoti uchun shart-sharoit yaratganligi evaziga bunday tafakkur va qobiliyat egalari jahonga tanilib mashhur bo'lgan bo'lsalar, ne ajab.

Xullas, aytmoqchisizki, Temur va temuriylar zamonasida Turonzamin o'lkasida fanning barcha sohalari gurkirab o'sadi, tabiiy va gumanitar fanlar sohasida bir qator buyuk olimlar yetishib chiqadi, ular jahon madaniyati va faniga munosib hissa qo'shadilar. Xalq xo'jaligining turli tarmoqlarini rivojlantirish aniq fanlarning rivojlanishini talab qilgan bo'lsa, jamiyatning ma'naviy ehtiyoji gumanitar fanlarning taraqqiyotini talab etardi.

Temuriylar davrida, ayniqsa, falakiyotshunoslik fani yuksaladi. Bu o'rinda Ulug'bek, Qozizoda Rumi, G'iyosiddin Jamshid va Ali Qushchilar ijodining kamolot cho'qqisiga ko'tarilganligini ta'kidlash joiz.

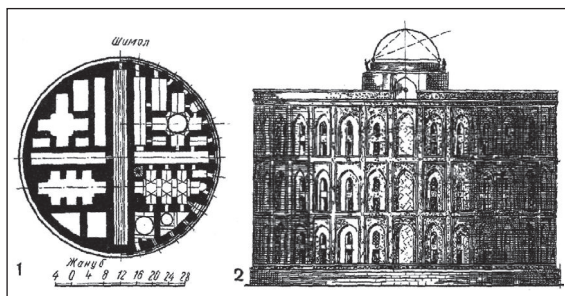
Gumanitar fanlar sohasida katta yutuqlarga erishiladi. Tarix ilmi bobida Sohibqiron Amir Temurning harbiy zafarli yurishlarini o'zining «Zafarnoma» asarida yoritgan Sharafiddin Ali Yazdiy, «Zubdatut tavorix» («Tarixlar qaymog'i») asarining muallifi Hofizi Abro', «Matlaus-sa'dayn» («Ikki baxtning boshlanmasi»)ni yaratgan Abdurazzoq Samarqandiy, 7 jildlik «Ravzat us-safo» («Soflik bog'i») muallifi Mirxond, «Xulosat-ul axbor» («Xabarlar xulosasi»), «Xabib us-siyar» («Yaxshi xulqlar») asarlarining muallifi Xondamir, «Badoyi ul-vaqoe» («Go'zal voqealar») asarini yozgan Zayniddin Vosifiy va boshqalar barakali ijod qiladilar.

Badiy ijod va tilshunoslikda Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Davlatshoh Samarqandiy, Atoulllo Husayniy, Koshifiy va boshqalar yuksaklik martabasiga erishadilar.

4. ULUG‘BEK AKADEMIYASI

Mirzo Ulug‘bek temuriyzodalar ichida fan va madaniyat taraqqiyotiga eng ko‘p va salmoqli hissa qo‘shgan hukmdordir. U Samarqandda birinchi falakiyotshunoslik akademiyasiga asos solgan siymo sifatida dunyoga nom taratadi. Bu so‘zlar rivoyat yoki afsona emas, balki jahonning ulug‘ allomalari tomonidan tan olingan haqiqatdir.

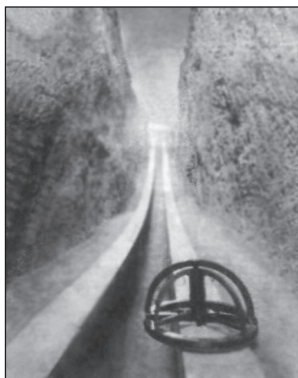
Ulug‘bek akademiyasini tan olgan va dunyoga taratgan kishi — bu fransuz yozuvchisi, faylasufi va tarixchisi Volter (1694–1778) dir. Bo‘riboy Ahmedov o‘zining «Ulug‘bek» kitobida Volterning quyidagi so‘zlarini keltiradi. «Transoksianada uning (Amir Temurning o‘rniga taxtga chiqqan mashhur Ulug‘bek Samarqandda birinchi akademiyaga asos soldi, yer kurrasini o‘lchashni buyurdi va falakiyotshunoslik jadvallarini tuzishda ishtirok etdi»¹.

Ulug‘bek rasadxonasi tarhi.

Chindan ham Ulug‘bek tomonidan qurdirilgan rasadxona o‘z davrining akademiyasi bo‘lgan. Tarixchi olim, professor G.A.Hidoyatov bu haqda haq gapni aytgan «Samarqandda barpo etilgan Ulug‘bek rasadxonasi ulkan madaniy yutuq bo‘lgan ediki, jihozi va ilmiy yutuqlari jihatidan unga teng keladigan rasadxona o‘sha davrda ham, undan ancha keyin ham yaratilmadi. Rasadxonada 1018 ta yulduz tasvirlangan katalog tuzildi. Yulduzlarning belgisi o‘ndan to‘qqizigacha aniq bo‘lgan turish burchaklari sinuslari va tangenslari natural qiymatlarining jadvallari, shuningdek, yer hududidagi ko‘p sonli nuqtalar koordinatalari (kenglik va uzunlik)ni qamrab olgan jadvallar ishlab chiqildi. Rasadxonada Ulug‘bekning

¹ Аҳмедов Б. Улугбек (ессе). Тошкент, 1989, 112-бет.

Ulug‘bek rasadhonasi.

bevosita rahbarligida o‘tkazilgan ishlar uning matematika, geometriya va falakiyotshunoslik sohasida chuqur bilimlar sohibi ekanligidan guvohlik berar hamda bir qancha amaliy vazifalar yechimi uchun katta ahamiyat kasb etardi»¹.

Ulug‘bekning bilimdonligi va mahorati to‘g‘risida G‘iyosiddin Jamshid Koshiy 1417-yili Samarqanddan otasiga yozgan xatida quyidagilarni ta‘riflagan: «Allohga va ne‘matlariga ko‘p shukrlar bo‘lsinkim, yetti iqlimning farmonbardori, islom podshohi donishmand kishidurlar.

Men bu narsani odob rasmi yuzasidan aytayotganim yo‘q. Haqiqat shuki, avvalo u kishim Qur‘oni Karimning aksariyat qismini yoddan biladilar. ...Arab tilining naxv va sarfini yaxshi biladilar va arabchadan g‘oyat yaxshi yozadilar. Shuningdek, u kishi fiqhdan ancha xabardorlar: mantiq, ma‘nolarning bayoni va usullaridan ham xabardorlar.

U kishim riyoziyot (matematika) fanining barcha tarmoqlarini mukammal egallagan va shunday jiddiy mahorat ko‘rsatganlarki, kunlardan bir kun otda ketayotib, 818-rajab oyining uninchi va o‘n beshinchi kunlari orasidagi (milodiy 1415-yil 15–20-sentabr) dushanba kuni yil mavsumining qaysi kuniga munosib kelishini aniqlashni istadilar. Shunga ko‘ra, otda ketayotib, xayoliy hisob bilan Quyoshning taqvimi (o‘sha kuni) bir daraja va ikki daqiqa ekanligini topdilar. Keyin otdan tushgach, (hisob to‘g‘riligini) bu bandaiy bechoradan so‘rab oldilar...

...Inson bino bo‘lganidan beri shu kungacha hali hech kimsa bu qadar aniq hisoblay olmagan edi.

Qisqa qilib aytmoqchimanki, u kishi bu fan sohasida g‘oyat katta mahoratga erishganlar, yulduzshunoslikka taalluqli amallarni yaxshi bajaradilar va chuqur dalillar bilan xuddi keragidek isbotlaydilar. «Tazkira» va «Tuhfa»dan shu qadar zo‘r dars o‘qatilarki, ularga hech qanday qo‘shimcha qilishning hojati qolmaydi»².

Ulug‘bek akademiyasida 1417-yilda dunyoning turli mamlakatlardan kelgan olimlarning soni 100 dan oshib ketadi. Ular orasida

¹ Худоятов Г.А. Менинг жонажон тарихим. 184-бет.

² Аҳмедов Б. Улугбек (эссе). Тошкент, 1989, 50–51-бет.

adiblar, muarrihlar, xattotlar, musavvirlar, geograflar bor edi. Xususan, falakiyot va matematika sohalari olimlari sharafliroq va obro‘liroq hisoblanganlar. Ayniqsa, bu borada Ulug‘bek Qozizoda Rumi, G‘iyosiddin Jamshid Koshiy, Ulug‘bekning sodiq shogirdi Ali Qushchi, Mavlono Muhammad Havofiyar eng salobatli va nufuzli bo‘lganlar.

Ulug‘bek madrasasi darsxonalarida o‘quv mashg‘ulotlarining boshlanishi 1420-yilga to‘g‘ri keladi. Vosifiyning bergan ma‘lumotlariga qaraganda madrasaning birinchi mudarrisligiga Mavlono Muhammad Havofiy tayinlangan. Madrasa bitishga yaqin qolganda qurilishda mehnat qilayotganlar bu yerga tashrif buyurgan. Ulug‘bekdan kim madrasaga mudarris etib tayinlanadi, deb so‘rashgan. Savolga javoban Ulug‘bek mudarrislikka barcha ilmlardan xabardor kishini topajakligini aytadi. Shunda oddiy xizmatkorlar qatorida gishtlar orasida eski kiyimda o‘tirgan Mavlono Muhammad bu lavozimga men munosibman, deb o‘zini tanishtiradi. Ulug‘bek Mavlono Muhammadni imtihon qiladi. Mavlono Muhammadning javoblaridan to‘la qoniqish hosil qilgan Ulug‘bek uni hammomga olib borib yuvintirib, kiyintirishga farmon beradi. Madrasa ochilishidagi birinchi ma‘ruzani Mavlono Muhammad o‘qiydi. Ma‘ruzaning mohiyati shu qadar ilmiy va murakkab bo‘lganki, uni hozir bo‘lgan 90 olimdan faqat Mirzo Ulug‘bek bilan Qozizoda Rumi tushungan, xolos.

Madrasada ilohiyot ilmlaridan (Qur‘on, hadis, tafsir.) tashqari, riyoziyot (matematika), xandasa (geometriya), ilmi xay‘at (falakiyotshunoslik), tibbiyot (meditsina), tarix, geografiya, ilmi aruz (poeziya) singari dunyoviy ilmlar ham o‘qitilgan.

Mirzo Ulug‘bekning avlodlariga qoldirgan ilmiy merosi — asarlariga kelsak ular son jihatidan ko‘p emas. Ularning eng asosiysi «Zij»i bo‘lib, bu asar «Ziji Ulug‘bek», «Ziji Ko‘ragoniy» nomlari bilan mashhur. Undan tashqari Ulug‘bek matematikaga oid «Bir daraja sinusni aniqlash haqida risola», falakiyotshunoslikka oid «Risolai Ulug‘bek» (yagona nusxasi Hindistonda, Aligarx universiteti kutubxonasida saqdanadi), tarix ilmiga bag‘ishlangan «Tarixi arba’ ulus» («To‘rt ulus tarixi») va musiqiy ilmlarni o‘z ichiga olgan «Risolai’ dar ilmi musiqa» («Musiqa ilmi haqida risola») kabi risolalarini yozgan.

Ulug‘bek «Ziji» o‘zining tarkibiga ko‘ra, VIII–XI asrlarda boshlangan falakiyot ilmiga oid an’anani davom ettirgan bo‘lsa-

da, uning ilmiy saviyasi va pog'onasi ilgari «Zij»lardan ancha yuqori bo'lgan. Bu asar kirish qism, muqaddima va to'rt maqoladan iborat. Ulug'bek asarning kirish qismida Qur'ondan oyatlar keltirib, falakiyotga oid kuzatishlarning zarurligini nazariy jihatdan asoslamoqchi bo'ladi.

«Zij»ning birinchi kitobi yetti bobdan iborat bo'lib, u eralar va kalendarlar masalalariga bag'ishlangan.

Ikkinchi kitob 22 bobdan iborat. Unda matematika va sferik falakiyotshunoslik muammolari ustida so'z boradi. Undan tashqari ana shu ikkinchi kitobda va uchinchi kitobda sinuslar va tangenslar jadvallari keltiriladi. Kitobning to'rtinchi bobida Ulug'bek ekleptikaning (falakul buruj osmon ekvatoriga og'ish burchagining) miqdorini keltiradi.

«Zij»ning uchinchi kitobi 13 bobdan iborat bo'lib, faqat falakiyotshunoslik masalalariga bag'ishlangan. Bunda Quyosh, Oy va besh sayyoraning harakatlari haqida so'z boradi.

Ulug'bek asarining oxirgi — to'rtinchi kitobi ikki bobdan iborat bo'lib, u asosan ilmi nujumga bag'ishlangan. Tarixchi olim Abdulahad Muhammadjonov Ulug'bek jadvallari to'g'risida bunday deb yozadi: «Ulug'bekning astronomik jadvali o'sha zamondagi shunga o'xshash jadvallar orasida yuksak darajada aniqligi bilan ajralib turadi. Masalan, falak alburj tekisligining xatti istivoga og'maligi Ulug'bek jadvalida 23 daraja, 30 daqiqa, 17 soniyaga teng bo'lib, hozirgi hisob bo'yicha u 23 daraja, 30 daqiqa, va 49 soniyani tashkil etadi. Bu ikki raqam o'rtasidagi tafovut hammasi bo'lib, minus 32 soniyaga teng, xolos. Shunindek, Ulug'bekning yil hisobini hozirgi aniq hisob-kitoblarga solishtirgudek bo'lsak u bor-yo'g'i 1 daqiqa-yu 2 soniyaga farq qiladi. Bular XV asr uchun g'oyat yuksak aniqlik bo'lib, hozirgi zamon o'lvohlariga juda yaqindir»¹.

Ulug'bekning «Risoi Ulug'bek» asari hali o'rganilmagan. Bu noyob asarning o'rganilishi Ulug'bek ijodining yangi qirralarini ochishga yordam beradi. Buyuk olimning «Tarixi arba' ulus» («To'rt ulus tarixi») asarida turklarning avlod-ajdodlari, mo'g'ul qabilalari hamda Chingizxon vafotidan keyin tashkil topgan Ulug' yurt, Jo'chi, Chigatoy va Elxoniylar ulusining tarixi berilgan.

Ulug'bek akademiyasining ko'zga ko'ringan namoyandalardan biri G'iyosiddin Jamshiddir. «Ulug'bek bilan hamnafas ijod qilgan

¹ Мухаммаджонов А. Улугбек академияси. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1993. 29 январь.

Jamshid «Ziji xoqoniy», «Bog‘lar sayri» va «Osmon narvoni», matematikaga bag‘ishlangan «Xorda va sinuslar haqida risola», «Hisob kaliti» va «Doira haqida risola» asarlarini yozgan.

Mirzo Ulug‘bekning yana bir safdoshi Qozizoda Rumiyydir. Ulug‘bek uni ustozim deb e‘zozlaydi. Zero, Rumiyy 1360-yilga yaqin tug‘ilgan bo‘lib, 20–25 yoshlar atrofida, ya‘ni Ulug‘bek tug‘ilmasdan ilgari Samarqandga kelgan va Temur safiga o‘tgan. Shu bois Ulug‘bek Qozizoda Rumiyy, Mavlono Ahmad kabi zamonasining buyuk falakiyotshunoslari ta‘sirida shakllanadi va uning bu fanlarga qiziqishi ortib boradi.

Ulug‘bek akademiyasining iste’dodli vakillaridan yana biri Ulug‘bekning ishonchli va sodiq shogirdi Ali Qushchidir (1403–1474). Ulug‘bek Ali Qushchi Samarqandiyini o‘z o‘g‘illari Abdullatif va Abdulazizlardan azizroq va qadrliroq hisoblar va uni «farzandi anjumand» der edi. Ali Qushchi zamonasining Ptolomeyi deb nom olgan. Uning falakiyot, arifmetika va algebraga oid oltita asari bor. Ali Qushchi falsafa ilmining katta bilimdoni bo‘lib, butun dunyo moddiy zarrachalardan tashkil topgan deb hisoblaydi.

1449-yilda Ulug‘bekning fojeali o‘limidan so‘ng u tuzgan akademiya ham tarqalib ketadi. Ali Qushchi yana Samarqanddan Tabrizga boradi, u yerdan 1473-yilni Istanbulga o‘tadi. Turkiya sultoni Muhammad Fotih uni katta hurmat bilan qarshi oladi. Ali Qushchini As-Sofiya madrasasiga bosh mudarris etib tayinlaydi. Ali Qushchi bu yerda rasadxona qurdiradi, «Zij»ini Turkiyada tarqatadi. Turkiya orqali «Zij» Yevropaga tarqaladi. Bugungi kunda «Zij»ning dunyoda 120 ga yaqin forsiy va 15 dan ortiq arabiy nusxalari mavjud.

Ulug‘ olim Ali Qushchi 1474-yil 17-dekabrda olamdan o‘tadi. Uning qabri Ayyub Sulton qabristonidadir.

Shunday qilib Mirzo Ulug‘bek jahon fani va madaniyati taraqqiyotiga buyuk hissa qo‘shadi. Tarixchi olim Bo‘riboy Ahmedov aytganidek, Mirzo Ulug‘bek «...tirikligidayoq o‘ziga haykal o‘rnatib ketdi»¹. Ulug‘bek «Zij»i buyuk bir falakiyotshunoslikka oid asar bo‘lib, u o‘rta asrlarda va undan ancha keyin ham Hindistondan to Atlantika okeanigacha bo‘lgan hududda falakiyotshunoslikning rivojlanishiga ulkan ta‘sir ko‘rsatadi. Ulug‘bek to‘g‘risida uning zamondoshi Abdurazzoq Samarqandiy:

— *Chun Ulug‘mirzo har ilmi handasa,
Natavon aft har hazoron madrasa,*

¹ Аҳмедов Б. Улугбек (ессе). Тошкент, 1989, 229-бет.

(geometriya ilmida minglarcha madrasalardan ham Ulug‘bekdek olimni topolmaysan) desa, Hazrat Alisher Navoiy Ulug‘bekka quyidagicha ta’rif beradi:

*Temurxon naslidan sulton Ulug‘bek,
Ki olam ko‘rmadi sulton aningdek.
Aning abnoi jinsi bo‘ldi barbod,
Ki davr ahli biridin aylamas yod.
Valek ul ilm sori topti chun dast,
Ko‘zi olinda bo‘ldi osmon past.
Rasadkim bog‘lamish zebi jahondir,
Jahon ichra yana bir osmondir.
Bilib bu nav‘ ilmi osmoniy,
Ki andin yozdi «Zichi Ko‘ragoniy».
Qiyomatga deganda ahli ayyon,
Yozarlar oning ahkomidin ahkom.*

Xullas, millatimiz faxri hisoblanmish Mirzo Ulug‘bekning nomi asrlar osha avlodlarimizning dunyoqarashini shakllantirishda faxrlanish, vatanparvarlik g‘oyasining ma’naviy ozuqasi bo‘lib xizmat qilaverishiga ishonchimiz komildir.

5. TARIXSHUNOSLIK

Temuriylar sulolasi hukmronligi davrida tarixshunoslik fani-ning ham buyuk namoyandalari yetishib chiqadi. Bunga shaxsan Sohibqiron Amir Temurning tarix faniga bo‘lgan katta hurmat va e’tiqodi sabab bo‘lgan bo‘lsa ajab emas.

XV asrda tarix ilmi sohasida yozilgan asarlarni sanab ko‘rsatishning o‘zi temuriylar davrida bu tarmoqning nechog‘lik taraqqiy etganligidan guvohlik beradi. Ana shunday tarixiy manbalar ichida hozirgacha yetib kelgan, fors tilida yozilgan Nizomiddin Shomiyning «Zafarnoma», Hofizi Abro‘ning «Zubdat at-tavorix», Sharafiddin Ali Yazdiyning «Zafarnoma», Fasih Ahmad Havofiyning «Mujmali Fasihiy», Abdurazzoq Samarqandiyning «Matla us-sa‘dayn», Mirxondning «Ravzat us-safo», Xondamirning «Habib us-siyar» va Ibn Arabshohning arab tilida yozilgan «Ajoyib al-mavdur fi tarixi Taymur» asarlaridir. Bu ro‘yxatga yana 1404-yilda Samarqandga, Amir Temur huzuriga tashrif buyurgan ispan sayyohi Ryui Gonzales de Klavixonning safar xotiralarini ham kiritish maqsadga muvofiqdir. Yuqorida ismlari sanab o‘tilgan asarlar orasida Dofizi Abruning

«Zubdat at-tavorix» (1423–1427) va Sharafiddin Ali Yazdiyning «Zafarnoma»si (1424–1425) tarixiy kechinma va voqealar bayoni-ning izchilligi va batafsilligi bilan ajralib turadi.

Sharafiddin Ali Yazdiyning «Zafarnoma» asarida Sohirqiron Amir Temur tarixiga oid ma'lumotlardan tashqari Temurdan oldingi o'tgan davr tarixi haqida ham bag'oyat qiziqarli ma'lumotlar berilgan. Muallif bu asarni temuriylardan Shohruhning o'g'li Ibrohim Sultonning tashabbusi bilan yozgan. Ibrohim Sulton bobosi Temur haqida maxsus kitob yozdirishni niyat qilgan va 1419–1420-yillarda turli kotiblar — baxshi va munislar tomonidan Temur haqida turkiy hamda forsiy tilda yozilgan mavjud ma'lumotlarni to'plash haqida farmon bergan. To'plangan ma'lumotlar bo'lgan voqealarni o'z ko'zi bilan ko'rgan kishilar hikoyasi bilan taqqoslangan, so'ngra Sharafiddin Ali Yazdiyga bu hujjatlar bilan tanishish va Ibrohim Sultonga axborot berish topshirilgan.

Taniqli sharqshunos olim Asomiddin O'rinboyev «Sharq yulduzi» jurnalining 1992-yil 3-sonida bosilgan «Temuriylar davri-ning nodir yodgorligi» maqolasida quyidagilarni hikoya qiladi: «Zafarnoma»ning Temur tarixidan bahs etuvchi asosiy qismida Sharafiddin Ali Yazdiy shunday yozadi: «Podshohlikning barcha tomonlarida Temur haqidagi turkiy va forsiy tillarda bayon etilgan hikoyalarning hamma she'riy hamda nasriy nusxalari to'planib bo'lgach, ular bilan tanishish uchun uchta guruh tuzilgan, turkiy va forsiy tillarning bilimdonlari ikki guruhni, voqealarni o'z ko'zlari bilan ko'rganlar esa bir guruhni tashkil etgan. Dastlab Temur haqidagi har bir hikoya o'qilgan, agar u voqea bayoni o'z ko'zi bilan ko'rgan kishining talqiniga to'g'ri kelmay qolsa, Ibrohim Sulton haqiqatni topish uchun turli shaharlarga choparlar yuborib, mazkur voqeani Temurning boshqa zamondoshlaridan surishtirib ham qo'shimcha ma'lumotlar to'plagan. Ibrohim Sulton aytib turgan va asarning dastlabki xomakisi qalamga olingan. Ana shu asosda Sharafiddin Ali «Zafarnoma» asarini yozgan. Ibrohim Sultonning buyrug'iga muvofiq kitobni bitish vaqtida sanalar, joy nomlari, ularning oraliq masofa haqidagi barcha ma'lumotlar juda sinchiklab tekshirilishi shart bo'lgan».

«Zafarnoma» asarini yozishda Sharafiddin Ali Yazdiyning shaxsiy kuzatishlaridan ham keng foydalanilgan. Muallifning rejasi va niyatiga ko'ra, asar muqaddima va uch maqoladan iborat bo'lishi lozim edi. Birinchi maqolani Temurga, ikkinchisini Shohruhga

va uchinchini Ibrohim Sultonga bag'ishlashga mo'ljallangan. «Zafarnoma»ning faqat birinchi qismi bizgacha yetib kelgan, xolos. Boshqa ikki maqola esa yo'q — ular Sharafiddin Ali Yazdiy tomonidan yozilmagan yohud yozilgan bo'lsa-da, yo'qolib ketgan bo'lishi mumkin.

«Zafarnoma» xalq ommasi o'rtasida zo'r qiziqish uyg'otdi va katta shov-shuvlarga sabab bo'ldi. Bu haqda Sharafiddin Ali Yazdiyning zamondoshi, tarixshunos olim Abdurazzoq Samarqandiy bunday deb yozgan edi: «Qutli (fol) bu yilning (828) (1424–1425) nodir voqealaridan (biri) «Zafarnoma» nomli ajoyib kitobning bitilishidir. Bu kitobni qalami husni xat bituvchi jahon xushta'blarining nozik so'zlisi, Eronning eng fazilatli kishisi, oqillik burjining ravshan yulduzi, matonat qutchasining durri, Ollohning rahmatiga cho'milgur mavlono Sharafiddin Ali Yazdiy yozib tamomlagan hamda mushkin raqam bilam xosu omning dimog'iga anbap bo'y nasim yetkazgan, so'z ulo'g'iligini javza cho'qqisidan yuqori o'tqazgan».

«Zafarnoma» XV va XVI asrlarda qahramonlik qissasi janrida o'zbek tilida ikki marta — shoir Lutfiy va fors tilida mashhur shoir Abdurahmon Jomiyning jiyani Xotifiylar (vafoti 1521) tomonidan nazm etilgan. Undan keyin ham bu tarixiy asar bir necha marta turli tillarga ko'chirilgan.

Endi mashhur tarixchi Sharafiddin Ali Yazdiy shaxsi haqida to'xtaladigan bo'lsak, u Eronning Yazd shahridan uncha uzoq bo'lmagan Taft mavzeyida tug'ilgan (tug'ilgan yili noma'lum). 1415 va 1435-yillar orasida temuriylardan bo'lgan Ibrohim Sulton xizmatida bo'lgan. Bu yillarda Ibrohim Sulton Eronning Fors o'lkasida hukmron edi. 1442–1446-yillarda esa Yazdiy Sultoniya, Qazvin, Ray va Qo'mni o'z ichiga olgan viloyatning hokimi bo'lmish Mirzo Muhammad Sulton saroyida xizmat qilgan. 1446-yilda temuriylar saltanatining oliy hukmdori Shohruh o'ziga bo'ysunishdan bosh tortgan nabirasi Mirzo Muhammad Sultonga qarshi qo'shin tortib boradi va uni isyonkorlikka undagan maslahatchilarini va tarafdorlarini qatl ettiradi. Gunohkorlar qatorida Sharafiddin Ali Yazdiy ham bor edi. Shohruh huzurida bo'lgan uning sevimli nabirasi Abdullatif (Ulug'bekning o'g'li) Ali Yazdiyning qattiq so'roq qiladi. Bundan qoniqish hosil qilgan Shohruh Yazdiyning jazolashni o'z nabirasiga topshiradi. Abdullatif esa Sharafiddin Ali Yazdiyning tezda Hirotga jo'natib yuboradi va o'limdan saqlab qoladi. Ammo manbalarga qaraganda, u tezda

yana o‘z ona shahriga qaytib keladi. Bu voqea 1447-yilda sodir bo‘lgan: mo‘ysafid, mashhur tarixchi Sharafiddin Ali Yazdiy bilan 6 yoshdagi kelajak allomasi Alisher Navoiy Taft shahriga otasi G‘iyosiddin bilan tashrif buyurganda uchrashgan. Filolog olim Aziz Qayumov qayd etganidek: «Alisherning Sharafiddin Ali Yazdiy bilan bo‘lgan bu uchrashuvi ramziy ma’no kasb etardi... Bolaligida Ali Yazdiy tavajjuhiga sazovor bo‘lgan Navoiy keyinchalik o‘z zamonasining zukko tarixchilariga homiy va ustoz bo‘ldi. Chunonchi, balxlik Said Xonshohning og‘li Mirxond Navoiyning taklifiga binoan umumiy tarix bo‘yicha katta asar yaratdi. Bu haqda Navoiy bunday deb yozgan: «Bu faqir iltimosi bilan ofariniydin bu kungacha tarixi jomiy bitibdurkim, tasnifiga etibdur, insholloh tugaturga tavfiq topgaykim, tavorix orasida andin muayyanroq tarix bo‘lmagusidir»¹.

Xullas, Alisher Navoiy xomiyligida, Mirxondan tashqari Xondamir, Vosify va boshqa tarixchilar kamolot shohsupasining yuqorisiga ko‘tariladilar.

Alisher Navoiyning bu qadar yuksak bahosiga musharraf bo‘lgan tarixshunos olim Mirxondning asari yetti jildli bo‘lib (so‘nggi yettinchi jildi musavvada tarzida qolgan va nabirasi Xondamir tomonidan poyoniga yetkazilgan), u «Ravzat us-safo fi siyrat ul-anbiyo va-l-muluk va-xulafo» («Payg‘ambarlar, podsholar va xalifalarning tarjimayi hollari haqida poklik bog‘i») deb nomlanadi. Oltinchi jildi 1494–1496-yillari, yettinchi jildi 1521-yilda yozib tamomlangan. Xondamir nomi bilan shuhrat qozongan G‘iyosiddin ibn Xumomuddin ibn xoja Jaloliddin ibn xo‘ja Burxonuddin (880–1475/76–941/1534) Alisher Navoiyning zamondoshi, yoshligidan to Navoiy vafotigacha uning kutubxonasida xizmat qilgan va uning topshirig‘iga binoan Sharq xalqlari tarixiga oid asarlar qoldirgan.

Alisher Navoiy vafot etgach, Xondamir (909) 1503-yildan e’tiboran Xurosondagi siyosiy voqealar girdobiga tushib qoladi. U dastlab Balxda Sulton Husayn Boyqaroning to‘ng‘ich og‘li Badiuzzamon saroyida xizmatda bo‘ladi. Shu paytda Badiuzzamon Qunduz hokimi Xusravshohga (1500/01–1510) elchi yuborib, uni Shayboniyxon hujumidan ogohlantiradi va birgalikda Xurosonni himoya qilishga chaqiradi. Xondamir shaxsan Badiuzzamonning topshirig‘iga binoan Xusravshoh huzuriga borgan elchilar safida

¹ Алишер Навоий. Тошкент, «Камалак», 1991, 17-бет.

bo'lgan. Bundan tashqari Xondamir Badiuzzamonning topshirig'iga binoan Shayboniylarga qarshi ittifoqni tashkil etish maqsadida Qandahor hokimi huzuriga ham jo'natilgan. Ammo Badiuzzamon qizining to'satdan vafot etishi bu safar rejasiga to'sqinlik qiladi va Xondamir Hirotga qaytadi. U 1506-yilda Shayboniylar tomonidan Hirotning egallanishining shaxsan ishtirokchisi bo'lgan va Hirotni topshirishda shartlar ishlab chiqishda bevosita qatnashgan.

Temuriylar sulolasining qizg'in himoyachisi va tarafdori bo'lgan Xondamir Shayboniylar hukmronligi o'rnatilgan Hirotda qola olmas edi. 1507–1510-yillarda u Shimoliy Afg'onistonda joylashgan Basht qishlogida badiiy ijod bilan shug'ullanadi. Hirotni safaviylar sulolasidan bo'lgan Shoh Ismoil egallagach (1510), Xondamir Hirotga qaytib keladi. Shoh Ismoil vafotidan so'ng (1527) u butunlay Hirot dan ketadi va Qandahorga, u yerdan Hindistonga — Zahiriddin Muhammad Bobur huzuriga (1528) boradi.

Xondamir Agrada Boburning eng yaqin odamlari qatoridan joy oladi va uning 1529-yilda Bengaliya va Gang daryosi sohillari bo'ylab uyushtirgan harbiy yurishlarida qatnashadi. Bobur vafoti (1530)dan so'ng uning o'g'li Humoyun xizmatida bo'ladi (1530–1556). Xondamir Humoyun saroyida bo'lgan chog'ida «Humoyunnoma» asarini yozadi va bu xizmatlari evaziga u «Amir al-muarrixin» («Tarixchilar amiri») unvonini oladi. 1534-yilda Xondamir Humoyun bilan Manduga qaytib kelayotganda vafot etadi. Xondamirning o'z vasiyatiga binoan Dehlidagi mashhur qabristonga, Nizomiddin Avliyo va Xusrav Dehlaviylar yoniga dafn etiladi.

Sharqshunos olim D.Y.Yusupovning ma'lumotlariga qaraganda tarixchi olim Xondamir o'zining 63 yillik umri davomida taxminan o'n uchta asar yozgan bo'lib, ulardan bizgacha sakkiztasi yetib kelgan. Bular quyidagilardir: «Ma'osir ul-muluk» («Hamasr podshohlarining tarixi»). U Alisher Navoiyning iltimosiga ko'ra va unga minnatdorchilik izhor etish tariqasida 904-(1498–1499) yilda yozilgan. Bu asar podshoh hamda qadimgi donishmandlarning xayrli ishlari haqida aytilgan hikmatnoma gaplarni o'z ichiga oladi. Jumladan, Qayumarsdan Anushiravongacha, Odam Atodan Buzurgmehrgacha bo'lgan hamda Muhammad Payg'ambar va imomlar haqida bitilgan naqllardan iborat. So'ngra muallif ummaviylar, abbosiylar, somoniylar, g'aznaviylar va boshqa sulolalarga tegishli hukmdorlar tarixi va shular qatorida Qurd podshohlari va turk xoqonlari tarixini yoritgan. Asarning oxirgi qismida Husayn Boyqaro

va Alisher Navoiyga zamondosh bo'lgan hukmdorlar, olimlar va donishmandlar haqida ma'lumotlar yoritilgan.

«Xulosat ul-axbor fi bayon ul-ahvol ul-ahyor» («Xayrli kishilar ahvolini bayon etish borasida xabarlar xulosasi») 904-(1498–1499) va 905-(1499–1500) yillar orasida yozilgan va Alisher Navoiyga bag'ishlangan asar. Unda Husayn Boyqaro va Alisher Navoiy zamonida Hirot va uning atroflarida olib borilgan ulkan qurilishlar (madrasalar, hammomlar, rabotlar, bog'lar, ko'priklar va boshqalar), shuningdek, o'sha zamonda o'tgan shoirlar, olimlar, donishmandlar, san'atkorlar haqida qimmatli ma'lumotlar bor.

«Makorim ul-ahloq» («Oliyjanob xulqlar») asari Alisher Navoiyga minnatdorchilik ramzida yozilgan, lekin Navoiy vafot etib, Xondamir unga kitobni taqdim etishga ulgurmaydi. Unda olim Navoiyning yuksak insoniy fazilatlari, oliyjanob axloqi asarlari, uning tashabbusi bilan qurilgan binolar, shoirning zamondoshlari bo'lgan shoir, olim va fozil kishilar, shuningdek, Xurosonning o'sha davrdagi ijtimoiy-siyosiy ahvoli, Navoiy bilan Husayn Boyqaro orasidagi munosabatlar xususida hikoya qiladi.

«Dastur al-vuzaro» («Vazirlar uchun qo'llanma») Alisher Navoiy iltimosiga muvofiq 906-(1500–1501) yilda yozilgan. Husayn Boyqaro va uning vaziri Amir Kamoliddin Mahmudga bag'ishlangan asar. Oradan to'qqiz yil o'tgach, 916-(1509) yili qayta ishlangan va kengaytirilgan. Unda Sharq mamlakatlarining VII–XVI asrlardagi tarixi, jumladan, Movarounnahr va Xurosonda temuriylar sulolasi inqiroziga qadar o'tgan vazirlar, Chingizxonning vaziri, keyinroq mo'g'ullarning Xitoydagi noibi, xorazmlik Mahmud Yalavach hamda uning o'g'li Chig'atoy xonlarining Movarounnahrda vaziri Mas'udbek to'g'risida ma'lumotlar bor.

«Noman nomi» («Atoqli nomalar»)da 928-(1521–1522) yilgacha kechgan voqealar bayon qilinadi. Bunday asar 929-(1523) yilgacha yozilgan deyish mumkin. Boshqa nomlari «Insho-i G'iyosiddin» yoki «Insho-i G'iyosiy». Kitob insho ilmiga oid, («statistika: turli maktub va farmonlarni yozish qoidalarini o'rgatuvchi fan») Sharq mamlakatlarida o'tgan turli tabaqadagi tarixiy shaxslarga (shohlar, amirlar, sadrlar, qozilar, shayxlar, shoirlar) mansub maktublar namunalarini o'z ichiga oladi. Unda yana podsho va xonlarning yorliq hamda farmonlaridan namunalar va farmonlarni bitish tartiblari ham bayon etilgan. Asarning qimmatligi yana shundaki, u ba'zi bir muhim mansablarning (muhtasib, parvonachi, munshiy,

mustafiy, ihtisob (muhtasib), qalantar, mubashshir, hofizlar) kelib chiqishi hamda bunday mansab egalarining haq-huquqlari, vazifalari xususida ma'lumotlar beradi.

Manbadagi ma'lumotlarga ko'ra, Mirxondning «Ravzat us-safo fi siyrat ul-anbiyo val-muluk val-xulafo» («Xalifalar, podshohlar, avliyolar hayotiga oid musaffolik bog'i») nomli asarining tugallanmay qolgan yettinchi jildini Xondamir 929-(1522–1523) yilda yozib tamomlagan. Xondamirning eng yirik asari «Habib us-siyar fi axbor afrod ul-bashar» («Inson zoti xabarları va do'stning tarjimai holi»)dir. Bu asar 927-(1520–1521)—930-(1523–1524) yillar davomida yozilgan va vazir Karimuddin Xoja Habibulloh Sovajiyga bag'ishlangan. Ushbu asarda qadim zamonlardan to 1524-yilga qadar Sharq mamlakatlari, jumladan, Eron, Afg'oniston, Iroq va O'rta Osiyo mamlakatlarida bo'lib o'tgan voqealar hikoya qilingan.

Xondamirning yana bir asari — «Humoyunnoma»dir Bu asar «Qonuni Humoyun» nomi bilan ham mashhur bo'lib, Hindiston podshohi, Boburning o'g'li Humoyunga bag'ishlangan. «Humoyunnoma» 941-(1534–1535) yilda yozib tamomlangan. Asarda Humoyun podshohlik qilgan davrda Hindistonda joriy etilgan yangiliklar, aholining uch tabaqaga, hokimiyatning esa to'rt idora usuliga bo'linishi va Humoyun tomonidan amalga oshirilgan me'morchilik qurilishiga oid ma'lumotlar o'rin olgan. Xondamirning boshqa beshta asarining faqat nomlarigina ma'lum, xolos. Bular: «Osor ul-muluk val-anbiyo» («Podshoh va payg'ambarlar haqida hikoyalar»), «Axbor ul-axyor» («Yaxshi insonlar haqida xabarlar»), «Muntahibi tarixi vassof» («Vassof tarixidan saylanma»), «Javohir ul-axbor» («Xabarlar gavharlari») va «G'aroyib ul-asror» («Qiziqarli sirlar»)dir. Xondamir o'z zamonasining yetuk vakillaridan biri bo'lgan. U nafaqat mashhur tarixshunos olim, ayni zamonda «Noqiy» taxallusi bilan yaxshigina she'rlar ham ijod etganligini Alisher Navoiy alohida ta'kidlab o'tgan.

Xullas, temuriylar sulolasi homiyligida fan va madaniyatning barcha sohalari qatorida o'lkamizda tarixshunoslik fani sohasida ham kattagina muvaffaqiyatlarga erishiladi. Ana shu davrda yaratilgan ulkan tarixiy merosni chuqur va atroflicha o'rganib, uni hozirgi va kelgusi avlodlarga yetkazish O'zbekiston tarixshunos va sharqshunoslarining oliyjanob burchidir.

6. XALQ OG‘ZAKI IJODI. BADIYY ADABIYOT RAVNAQI

Qadimdan xalqimiz o‘zining boy og‘zaki ijod durdonalari bilan mashhur. Temur va temuriylar sulolasi davri bundan mustasno emas. Bu davrda xalq yangidan yangi dostonlar, qissalar, ertaklar, afsona va rivoyatlar, latifalar, qo‘shiqlar, maqollar yaratadi. Bu ijod sarchashmalarida tun bilan kun, issiq bilan sovuq, o‘t bilan suv, adolat bilan adolatsizlik, yaxshilik bilan yomonlik, mardlik bilan nomardlik, sezgirlik bilan loqaydlik kabi bir-biriga mutlaqo zid va qarama-qarshi kuch va g‘oyalar to‘qnashadi va oqibatda ijobiy kuch va g‘oyalar tantana qiladi. Albatta, bu yerda xalq ommasining istak-xohishi, orzu-armoni o‘z ifodasini topadi. Yaqin-yaqin kunlarga qadar kommunistik mafkura ta’siri va siquvi ostida xalq og‘zaki ijodi namunalari zamon zayliga mos bir tarzda buzib xalqqa yetkazildi, haqiqiy xalq og‘zaki ijodi mevalarini qanday bo‘lsa, shundayligicha avlodlarga yetkazishda ziyolilarimizda jur‘at va jasorat yetishmadi. Bunday noto‘g‘ri, bir tomonlama yondashuvni ulug‘ bobomiz Amir Temur faoliyatiga berilgan bahoda ham ko‘ramiz. Buyuk Sohobqiron obrazi shu paytgacha qadar faqat qora bo‘yoqlarda talqin etildi. Ulug‘ va yengilmas sarkarda, buyuk va donishmand davlat arbobi, ma’rifatparvar va elsevar amir, madaniyat va islom dinining himoyachisi Amir Temurning beqiyos, oliyjanob insoniy fazilatlarini va xislatlari, uning dono aql-farosati va uddaburonligini tarannum etuvchi xalq og‘zaki ijodi namunalari ommadan sir saqlandi. Adolat va haqiqatga, insof va diyonatga tashna ona xalqimizga avlodlar tomonidan yaratilgan ma’naviy meros boyliklarini qanday yaratilgan bo‘lsa, xuddi shunday yetkazib berish bizning vijdoniy burchimizdir.

Quyida Sohobqiron Amir Temurning shaxsiy fazilatlaridan hikoya qiluvchi xalq og‘zaki ijodidan ba’zi namunalar keltiramiz.

«Amir Temur yoshlik chog‘lari oz sonli qo‘shini bilan Shahrisabzni olmoqchi bo‘libdi, ammo uni ololmay qo‘shini yengilibdi. Ortga qaytishga majbur bo‘lgan Temur Qizil daryodan kechib o‘tib, bir qishloqqa kelib qo‘nibdi. Qishloqda bir kampir yashar va uning bir echkisi bo‘lib, faqat o‘sha echkinining suti bilan tirikchilik qilar ekan. Amir Temur shu momoning uyiga kelib, holahvol so‘rashgach, momodan ovqat qilib berishni so‘rabdi. Kampir echki sutidan atala qilib, yog‘och tovoqda suzib beribdi. Temur och

emasmi, shoshilib yog‘och qoshiqda ataladan ichgan ekan, og‘zi kuyib qolibdi. Shunda momo: «Sen ham Amir Temurga o‘xshab shoshqaloq ekansan bolam», debdi.

— Temurning shoshqaloqligini qayerdan bildingiz, momo, — deb so‘rabdi bo‘lajak Sohirqiron.

— Eshitishimcha, Temur oldin kichik-kichik qishloqlarni egallab kuch to‘plagach, Shahrisabz bekligiga hujum qilsa g‘olib kelardi. U esa bir yo‘la beklikni olmoqchi bo‘ldi-yu yengildi. Shunga o‘xshab sen ham shoshding va og‘zingni kuydirding, Atalani avval tovoqning girdidan olib sekin-sekin yalab ko‘radi va so‘ngra soviganini bilgach, qoshiqni to‘ldirib ichadi-da, — debdi kampir.

Shundan so‘ng Amir Temur: — Darxon momo, siz bilan onabola bo‘layin, tilagingizni tilang, men o‘sha Amir Temurman,— debdi.

Momo odamlar uchun ariq qazib, suv chiqarib berishni so‘rabdi. Amir Temur momoning aytganini bajo keltirib, Tanxoz daryosidan ariq qazdirib, suv chiqarib beribdi. Shundan buyon bu qishloqning nomi Darxon bo‘lib, odamlari dehqonchilik qilib yashar ekan».

Yana bir misol:

«Yosh Amir Temur oqsoq bo‘lsa ham boshqalardan baquvvat, epchil, yurakli ekan. U oqsoqligini tan olmay chopish poygalarida ham qatnasharkan. Bir kuni o‘n-o‘n besh bola poyga qo‘yibdi va ular safidagi Amir Temur orqaroqda qolibdi, ammo belgilangan marraga yaqinlashganida boshidan do‘ppisini olib ilgariga irg‘itibdi. Do‘ppi marraga birinchi tushibdi. Bolalar kim birinchi kelgani haqida bahslashib ketibdilar-u hal etisha olmay bir donishmand huzuriga borishibdi.

Shunda Amir Temur donishmandga savol beribdi:

— Donishmand otaxon, aytingchi, bosh ulug‘mi yoxud oyoq?

— Albatta, bosh ulug‘ bolam, — debdi donishmand.

Donishmandning javobidan so‘ng bosh kiyimi oldin marraga yetgani uchun Temur g‘olib deb topilibdi».

Shuningdek, ajoyib og‘zaki ijod durdonalarining Alisher Navoiy va boshqa ulug‘ zotlar to‘g‘risida ham to‘qilgan namunalar ko‘p.

Xalq og‘zaki ijodining bu xilda tildan tilga o‘tib bizgacha yetib kelgan turlaridan tashqari yozma manbalar: «Ravzat us-safo», «Badoe’ ul-vaqoe» kabi tarixiy asarlar va xotiralar hamda «Muhokamatul-lug‘atayn» va «Mezonul-avzon» kabi ilmiy asarlarda

ham o‘z aksini topgan xalq og‘zaki ijodi namunalaridan kerakli va g‘oyatda zarur ma’lumotlarni olamiz.

Xullas, xalq og‘zaki ijodi har bir o‘rganilayotgan davrning ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy vaziyatini atroflicha o‘rganishda g‘oyatda qimmatli xulosalar chiqarish imkoniyatini beradi.

Temur va temuriylar davrida fan va madaniyatning barcha tarmoqlari qatorida badiiy adabiyot ham rivojlanadi. Bu davrda dunyoviy adabiyotning g‘oyaviy doirasi kengayib, o‘z ijod mahsullari bilan xalqimiz nomini ulug‘lagan so‘z san‘atining mohir ustalari yetishib chiqadi. Ular tomonidan yaratilgan badiiy asarlarda xalq hayoti tarannum etiladi, hayot illatlari satira o‘ti ostiga olinadi, inson va adolat g‘oyasi ilgari suriladi, vafo, sadoqat, oliyhimmatlilik, sahovatpeshalik, marhamat va muruvvat kabi oliyanob insoniy fazilatlar ulug‘lanadi. Zolimlik, zo‘rluk o‘zaro feodal urushlar, axloqiy va maishiy buzqlik illatlari qoralanadi va markazlashgan davlat barpo qilish g‘oyalari ilgari suriladi. O‘zbek dunyoviy adabiyotining namoyandalari bu davrda o‘zbek adabiy tilining shakllanishi uchun jonbozlik ko‘rsatadilar. Adabiy badiiy ijodning gazal, ruboiy, qit‘a, tuyuq, qasida, noma, munozara, doston kabi janrlari rivoj topadi.

Temur va temuriylar davri ma’naviy madaniyatining ulkan muvaffaqiyatlaridan biri — bu badiiy ijodning katta odimlar bilan rivojlanib borganligidir. Bu davrga kelib eski o‘zbek adabiy tilining shakllanish jarayoni asosan tugallanadi, dunyoviy adabiyot adabiy hayotning yetakchi yo‘nalishi bo‘lib qoladi.

O‘zlarining barakali va serqirra ijod durdonalari bilan Qutb Xorazmiy, Xo‘jandiy, Sayfi Saroyi, Durbek, Haydar Xorazmiy, Amiriy, Yaqiniy, Ahmadiy, Atoyi, Sakkokiy, To‘g‘ilxo‘ja, Mavlono Imod Mavlaviy, Mavlono Qozi Muhsin, Mavlono Is‘hoq Lutfiy, Husayn Boyqaro va boshqalar bu davrda jahon madaniyati taraqqiyotiga munosib hissa qo‘shadilar. Va nihoyat, biz bu davrda eski o‘zbek adabiy tilining asoschilaridan biri, o‘zbek mumtoz adabiyotining cho‘qqisi, she‘riyat mulkining sultoni, buyuk davlat arbobi Alisher Navoiyning ijod gulshani maydonida parvoz etganligi bilan haqli suratda faxrlanamiz. Shunisi diqqatga loyiqki, bu davrda yozma badiiy adabiyot bilan bir qatorda xalq og‘zaki ijodi ham ravnaq topadi. Xalq yozma va og‘zaki badiiy ijodiyoti reaksion saroy adabiyoti va ijodiga qarama-qarshi o‘laroq rivojlanadi va kamolotga yetadi.

SAYFI SAROYI

(XIV asr)

Lirik va epik shoir, noshir va tarjimon Sayfi Saroyi XIV asr dunyoviy adabiyotining yirik namoyandalaridan biri hisoblanadi. **Sayfi Saroyi** to'g'risida bizgacha juda oz ma'lumotlar yetib kelgan. Uning tarjimaye holi to'g'risida o'zining yozgan asarlaridan ba'zi ma'lumotlarni topish mumkin. Jumladan, Sayfi Saroyi bunday deb yozadi:

*Qamishli yurt manim tuvg'on elimdi,
Bilik g'urbatga kelturg'on bilimdi.
Kelib o'ldim saroyda she'r fidoyi,
Saroyning shoiri, elining gadoyi.*

Bu misralardan ko'rinadiki, Sayfi Saroyi «Qamishli yurt»da (bu Xorazm viloyatining hozirgi Sariqamish qishlog'i deb taxmin qilinadi) tug'ilgan, bilim olish, g'urbatga — musofirlikka yo'l tutadi va Saroyga¹ kelib, she'r yozish bilan shug'ullanadi. Shoir taxallusni ham «Saroy»dan oladi. Shu bois uni «Saroyning shoiri» — hukmronlar saroyida bo'lgan deb faraz qilishga asos bo'ladi. Ammo nima bo'lganda ham Sayfi Saroyi xalqparvar va ma'rifatparvar bo'lib, elning gadoyi sifatida yashagan. U iste'dodli, qobiliyatli shoirlarni maqtagan, shaklbozlarni, ijod o'g'rilarini esa tanqid qilib, ularning ustidan kulib masharalagan. Yuksak qobiliyat sohibi Saroyi fors-tojik, arab va yana boshqa tillarni yaxshi bilgan.

Sayfi Saroyi og'ir bir sharoitda yashab ijod etadi. Muttasil davom etib turgan feodal urushlar, qirg'inliklar, bosqinchiliklar va jabr-zulmning kuchayishi ko'plar qatori shoirni ham o'z yurtini tark etib, o'zga yurtlarni makon etib, darbadar yurishga majbur etadi. Buni biz shoirning hasrat va nadomat to'la quyidagi misrlarida ochiq ko'ramiz:

*O'sub tuprog'im uzra nayzalar, men eldin ayrildim,
Vatandin benishon o'ldim-da, o'zga yurtga evrildim.
Nechun menga falak javr ayladi, qanday gunohim bor,
Iloho ayla kam javring, man elga sodiq ul² erdim.*

¹ Saroy nomi bilan Oltin O'rdada bir necha shahar bo'lgan. Saroyining shulardan qaysi birida bo'lganligi noma'lum.

² Ul – o'g'il.

Bir necha mamlakatlarni kezgan Sayfi Saroyi umrining so'nggi yillarini Misrda o'tkazadi. Bu erda Turonzamin yurtidan boshpana izlab kelgan juda ko'plab kishilar qatorida ilm-fan muhlislari ham bo'lganlar. Ular o'rtasida turkiy tillarga qiziqish kuchayadi, bu tillarda ilmiy-tadqiqot ishlari, lug'atlar va tarjima asarlari yaratiladi. Shular qatorida Sayfi Saroyi ham hijriy 793-yilda (1390/91) atoqli fors-tojik adibi Shayx Sa'diyning «Guliston» asarini o'zbek tiliga tarjima qiladi. Bu tarjima asari «Gulistoni bit-turkiy» deb nomlanadi.

Sayfi Saroyi hijriy 796-yilda (1394) «Suhayl va Guldursin» dostonini yozadi. Shoirning qachon vafot etganligi ma'lum emas. Sayfi Saroyini XIV asrning oxirlarida dunyodan o'tgan deb taxmin qiladilar.

Sayfi Saroyining ijod durdonalaridan bizgacha yetib kelgan birgina «Suhayl va Guldursin» dostonining o'ziyoq shoirning buyuk san'atkor bo'lganligidan dalolat beradi. Bu dostonida sevgi va sadoqat, mardlik va jasorat bosh mavzudir. Dostonida Sohibqiron Amir Temur bilan To'xtamish o'rtasidagi tarixiy jang voqealari hikoya qilinadi. Bu jangda To'xtamish yengiladi, ko'p askarlar, shu jumladan, To'xtamishning o'zi va o'g'li Suhayl asir olinadi. Temurning qizi Guldursin juda bahodir va go'zal yigit Suhaylni sevib qoladi. Zindonga tushib uni qutqaradi. Sevishganlar sahroga qochadilar. Ochlik va suvsizlik, sahroda ularni toliqtiradi. Guldursin holdan toyib yiqiladi. Suhayl suv va yegulik izlab uzoq qishloqqa ketadi. Qaytib kelsa Guldursin hayotdan ko'z yumgan bo'ladi. Bu fojeani ko'rgan Suhayl:

*Menga yaxshi bukun yor bilan o'lmak,
Na lozim g'am bilan dunyoda qolmak,*

deydi va o'zining ko'kragiga pichoq sanchib, sevgilisi jasadi ustida jon beradi.

HAYDAR XORAZMIY

(XIV asr oxiri — XV asr boshi)

XIV asrning oxiri — XV asrning birinchi yarmida yashab ijod etgan **Haydar Xorazmiy** o'zbek dunyoviy adabiyotining iste'dodli siymolaridan hisoblanadi. Haydar Xorazmiy o'z lirikasi va «Mahzanul-asror» dostoni bilan tilimiz va adabiyotimiz taraqqiyotiga munosib hissa qo'shgan shoirdir.

Haydar Xorazmiyning hayot yo'li va ijodiy faoliyati to'g'risida ma'lumotlar juda oz. Faqat Navoiy «Majolisun-nafois» va «Muhokamatul-lug'atayn» asarlarida, Davlatshoh Samarqandiy «Tazkirat ush-shuaro» kitobida ba'zi bir ma'lumotlarni berganlar. Navoiy Haydar Xorazmiyni Amiriy, Atoiy, Yaqiniy, Sakkokiy va boshqalar qatorida sanab, uni «xush ta'b» shoirlardan deb hisoblaydi va «turkigo'y» bo'lganligiga ishora qiladi. Bu fikrni Davlatshoh Samarqandiy ham tasdiqlagan va Haydar Xorazmiy forsiyda ham go'zal va diqqatga sazovor she'rlar yozganligini qayd etadi. Haydar Xorazmiy Nizomiy Ganjaviyning (1141–1209) «Panj Ganji»ga kiritilgan dostoni «Mahzanul-asror»dan ilhomlanib, shu nomda va unga javoban doston yozgan. Bu dostonning ayrim satrlarida shoirning tarjimayi holiga aloqador bo'lgan ba'zi ma'lumotlar bor. Ana shu ma'lumotlarga suyanadigan bo'lsak, Haydar Xorazmiy asli Xorazm yurtidan. So'ng Fors viloyatiga kelib qolgan. Sulton Aleksandr ma'rifatparvar amirzodalardan bo'lganligidan o'z atrofiga ilm, san'at va adabiyot ahllarini to'plagan, o'zi ham elga manzur bo'ladigan she'rlar bitgan. Haydar Xorazmiy 1409–1414-yillar orasida «Mahzanul-asror» dostonini yozgan deb taxmin qilinadi. Bu asarning bir necha qo'lyozma nusxasi mavjud bo'lib, London, Parij, Vena, Qozon va boshqa shaharlarning kitob fondlarida saqlanadi.

Ozarbayjon xalqining ulug' shoiri Nizomiy Ganjaviy «Panj Ganji» bilan Sharq xalqlari epik poeziyasida yangi an'anani boshlab beradi. «Hamsa» yozish yoki Nizomiyning «Hamsa»siga kirgan biror dostonga javob yozish katta an'ana bo'lish bilan birga ijodiy yetuklik va barkamollikning o'lchovi hisoblangan. Shu ma'noda Qutb XIV asrda «Hisrav va Shirin»ni erkin tarjima asosida yaratgan bo'lsa, XV asrda Haydar Xorazmiy Nizomiyning «Mahzanul-asror»iga javoban shu nomda doston yozadi.

Haydar Xorazmiyning dostoni ham Nizomiyning dostoni kabi falsafiy-ta'limiy asardir. U janr xususiyatlari, tuzilishi va shu kabi jihatlari bilan Nizomiy dostoniga yaqin turadi. Haydar Xorazmiy dostonining 16 bobdan (jami 23 bob, Nizomiyda 59 bob) iborat asosiy qismida, Nizomiydan farqli o'laroq, kiritilgan mav'izat hajm jihatidan juda mo'jazzdir va hikmatli so'zlar tarzida yozilgan. Maqolatlar esa matn jihatdan xilma-xil bo'lib, mazmunan Nizomiy maqolatlariga yaqinlari ham bor, tamomila yangilari ham bor. Hikoyalarda ham ayrim o'xshashliklar va yangi originallar mavjuddir.

Haydar Xorazmiyning «Mahzanul-asror» dostoni uni taraqqiyparvar murabbiy va iste’dodli shoir sifatida ulug’laydi. Unda estetik-axloqiy qarashlar, hikmatli so’zlar misralarda o’ziga xos mohirona bir tarzda ifodalanadi. Haydar Xorazmiy insoniy fazilatlarini ulug’laydi, jamiyatga foyda keltirish, muruvvatli va himmatli bo’lishga da’vat etadi, yomon xulq-odobni, himmatsizlik va saxovatsizlikni qoralaydi. Shoir yoshi ulug’ va tajribali kishilarning hayot yo’lidan o’rnak olish va xulosa chiqarish, o’z hayotiy faoliyatiga tanqidiy qarab, xato va kamchiliklarni tuzatishga alohida e’tibor beradi va tajribaga murabbiy sifatida qaraydi. Haydar Xorazmiy mehnatni va mehnat ahlini ulug’laydi, kasb-hunar va san’at egalariga o’z hurmat-e’tiqodini izhor etadi. U mohirlik bilan yozilgan kichik-kichik hikoyalarida katta va muhim bo’lgan muammoni yoritadi, xarakterli obraz va portretlar yaratadi.

Xullas, Haydar Xorazmiyning Sulton Aleksandr madhini ulug’lashga bag’ishlangan «Mahzanul-asror» asari o’zbek she’riyatida epik adabiy tilda ijod durdonalari yaratish bobida katta tajriba bo’ldi. Bu doston bilan Haydar Xorazmiy o’zbek va ozarbayjon adabiyotining aloqalarini mustahkamlabgina qolmadi, balki o’zbek adabiy tilining taraqqiyotiga ham katta hissa qo’shdi va ulug’ Navoiydek buyuk so’z san’ati ustasining yetishib chiqishiga mustahkam zamin tayyorladi.

ATOIY

(XV asr)

XV asrning birinchi yarmida yetishib chiqqan iste’dodli lirik shoirlardan biri **Atoiy**dir. Uning tarjimaye holiga oid ma’lumotlar deyarli yo’q. Faqat shoirning she’riy devoni va Alisher Navoiyning ba’zi asarlarida ayrim ma’lumotlar bor, xolos.

Alisher Navoiy «Majolisun-nafois» asarida: «Mavlono Atoiy Balxda bo’lur erdi. Ismoil ota farzandlaridindur, darveshvash va xushxulq munbasit¹ kishi erdi. O’z zamonida she’ri atroq² orasida ko’p shuhrat tutdi.

Bu matla’ aningdurkim:

*U sanamkim suv yaqosinda paritek o’lturur,
G’oyati nozuklukindin suv bila yutsa bo’lur.*

¹ *Munbasit* – shod, xursand, ochiq chehrali.

² *Atroq* – turkiy tilda so’zlovchilar.

Qofiyasida aybg'inasi bor. Ammo Mavlono ko'p turkona¹ aytur erdi. Qofiya ehtiyojiga muqayyad emas erdi. Qabri Balx navosidadur», deydi.

Yuqorida nomi tilga olingan Ismoil ota haqida Navoiy «Nasoyimul-muhabbat» asarida bunday deb yozadi: «...Ismoil ota... zohiran Xo'ja Ahmad Yassaviy...ning Ibrohim ota otlig'inisining o'g'lidir... Yoshi yuzga yaqin va avlodi o'n yetti yo o'n sakkiz bor erdi. Avlodi orasidan Is'hoq otani o'z qoyim maqomi qilib olamdan o'tubtur...» Qoshiriy esa «Rashahot» asarida Ismoil otaning Xuzuyonda (Toshkent bilan Sayram o'rtasidagi qadimgi viloyat) tug'ilgani va Ahmad Yassaviyning tasavvuf oqimini davom ettiruvchilardan bo'lganligini aytadi.

Xullas, Ahmad Yassaviy shajarasiga mansub bo'lgan Atoiy o'z davrining yetuk olim va fozillaridan bo'lib yetishadi. Uning ijod darsxonasining mavzusi nihoyatda keng va rang-barangdir. Biz ularda fanning turli sohalariga oid xilma-xil ma'lumotlarni, Aleksandr, Jamshid va Kaykovus singari tarixiy jahongirlar nomlarini, turli geografik atamalarni, ko'pgina badiiy asarlar va Farhod va Shirin, Layli va Majnun, Yusuf va Zulayho, Gul va Navro'zlar kabi qahramonlarning nomlarini uchratamiz. Atoiy o'zbek va fors-tojik adabiyotining an'ana va tajribalaridan mohirlik bilan foydalanadi, xalq poeziyasi, turli qissalarni sevib o'rganadi va uni o'z ijodida qo'llaydi. Buni biz «Qissasin» radifli she'rida yaqqol ko'ramiz.

Atoiy faqirona hayot kechirsa-da, minnatli saroy hayotini havas qilmaydi. Balxdami, Hirotdami, qayerda bo'lmasin, ilm-ma'rifat, ijod bilan shug'ullanadi va uni har qanday boylik, oltin-u durlardan ustun qo'yadi:

*Quloq solsang Atoiy so'zlariga
Nisor etkay sanga bu durri manzum.*

Shoir hayotni sevadi, undan zavqlanadi, shodlik va quvonchga to'ladi. Insofsiz va diyonatsiz zolimlarning noinsoniy va jirkanch qiyofalaridan nafratlanadi va g'azabga keladi, o'z g'am-alamlaridan taskin topish uchun shaharma-shahar kezadi. Hayot jumboqlari, kulfat va mashaqqatlar jo'shqin shoir qalbini bukolmaydi, uning ovozini bo'g'olmaydi, Atoiy ko'plab ajoyib she'rlar va 260 ta lirik g'azalni o'z ichiga olgan devon yaratib avlodlarga tortiq qiladi. Bu

¹ Turkona – sodda, ravon.

g‘azallarda u dunyoviy sevgini ulug‘laydi, go‘zal tabiat ko‘rki va ajoyib insoniy fazilatlarni tarannum etadi. Xudbinlik, jirkanch va yaramas noaxloqiy illat va ko‘rinishlarni masxaralab kuladi. Shoir badiiy ijodda va mahoratda ajoyib natijalarga erishadi, o‘z davrining peshqadam, zukko san‘atkorlaridan bo‘lib yetishadi. Alisher Navoiydek so‘z mulki sultonining diqqat-e‘tibori va ijobiy bahosiga sazovor bo‘ladi.

ALISHER NAVOIY

(1441–1501)

Alisher Navoiy o‘zbek xalqining ulug‘ shoiri va mutafakkiri, olim va davlat arbobi, jahon adabiyotining Nizomiy Ganjaviy, Amir Xisrav Dehlaviy, Firdavsiy, Abdurahmon Jomiy singari ulug‘ siymolaridan biridir. U 1441-yil 9-fevralda Hirotida tug‘ilgan. Alisherning otasi G‘iyosiddin Kichkina va bir necha qarindoshlari temuriylarga yaqin amaldorlardan, buvilari esa temuriy shahzodalarning enagaridan bo‘lgan. Atoqli muarrih Mirxond o‘zining «Ravzat ussafo» asarida «Amir Alisherning bobosi Amir Temurning o‘g‘li Umarshayx bilan ko‘kaltosh edi», deb yozadi. Navoiy go‘dakligidan boshlab temuriy shahzodalar bilan birga tarbiya topadi. Uni to‘rt yoshidayoq o‘qishga beradilar. Alisher Husayn Boyqaro bilan birga o‘qiydi. Yoshlik chog‘idan boshlab san‘at va adabiyotga mehr qo‘yib, Farididdin Attor, Qosim Anvar va boshqa mashhur shoirlarning she‘rlarini yod olishni mashq qiladi. Husayn Boyqaro bilan birga o‘qishlik uzoqqa bormaydi. 1447-yilda Shohruh vafotidan so‘ng boshlanib ketgan toj-u taxt kurashi natijasida Navoiylar oilasi Iroqning Taft shahriga ko‘chib ketadi. U yerda yosh Alisher mashhur tarixchi Sharafiddin Ali Yazdiy suhbatida bo‘ladi. Ali Yazdiy Alisherning aqli, zehni va fahm-farosatidan hayratlanadi. 1452-yilda Abulqosim Bobur Hiroti egallagach, mamlakatda osoyishtalik va tartib o‘rnatiladi. G‘iyosiddin oilasi bilan Hirotga qaytadi va Sabzavor hokimligiga tayinlanadi. Yetti yoshligidan shariyat ishqiga muhtalo bo‘lgan Alisher o‘qishni davom ettiradi. U o‘qib yurgan kezlari

adabiyotdan tashqari musiqa, rasm, hattotlikka ham qiziqadi. O'zbek va fors-tojik shoirlarining ijodlarini zo'r havas bilan o'rgangan Alisher Farididdin Attor, Xisrav Dehlaviy, Nizomiy Ganjaviy, Yassaviy, Lutfiy va Abdurahmon Jomiy singari ulug' siymolarni ustoz deb biladi. Zahiriddin Bobur, Davlatshoh Samarqandiy, Mirxond, Xondamir, Sulton Husayn Boyqaro, Kamoliddin Behzod va boshqalarni faxr bilan zamondoshim deb ataydi.

1456–1464-yillarda Alisher Navoiy Mashhadda yashaydi va Xuroson podshosi Abulqosim Boburning xizmatida bo'ladi. Bu yerda uning shoirlilik qobiliyati ko'zga yorqin tashlanadi. O'zi shoir bo'lgan Abulqosim Bobur va uning saroyidagi atoqli shoirlar Alisherning yuksak va noyob zehni va qobiliyatiga yuqori baho beradilar. Tarixchi Xondamirning guvohlik berishicha, yosh Alisherning:

*Orazin yopqoch ko'zimdin sochilur har lahza yosh,
Bo'ylakim, paydo bo'lur yulduz, nihon bo'lg'och quyosh,*

deb boshlanadigan g'azalini Mavlono Lutfiy quyidagicha baholagan ekan: «...Agar muyassar bo'lsa edi, o'zimning o'n-o'n ikki ming forsiy va turkiydagi baytlarimni birgina shu g'azalga almashtirardim va bu ishning yuzaga chiqishini zo'r muvaffaqiyat hisoblardim».

Alisher otadan yosh yetim qoladi. Abulqosim Bobur yosh Alisherga ota o'rniga otalik qiladi. 15 yoshidan boshlab Alisher maktabdosh do'sti Husayn Boyqaro bilan birga Abulqosim Bobur saroyida xizmatda bo'ladi, 1457-yilda Abulqosim Bobur vafot etadi. Navoiy Mashhadda qolib, o'qishni davom ettiradi, mantiq (logika), falsafa, riyoziyot (matematika) va boshqa fanlarni qunt bilan o'rganadi.

Navoiy Mashhadda ikki tilda she'rlar ijod qilishni davom ettiradi va «zullisonayn» (ikki til egasi) nomi bilan shuhrat qozonadi. O'zbek tilida ijod etgan she'rlariga «Navoiy» («navo» so'zidan), fors-tojik tilidagi she'rlariga esa «Foniy» («fano» so'zidan) tahallusini beradi.

Abulqosim Bobur vafotidan so'ng Xuroson Abusaid hukmronligiga o'tadi. Mansab va davlat orzusida yurgan Husayn Boyqaro Marvga ketadi va taxt da'vogarligi uchun bu yerda kuch to'plashga kirishadi.

Yoshlikdan Husayin Boyqaro bilan qadrdon do'st bo'lgan Alisher Hirot hukmdori Abusaidga qarshi bosh ko'targan badaxshoniylarga xayrixohlik izhor qiladi. Bundan g'azablangan Abusaid Alisher Navoiyni 1466-yilda Hirotidan Samarqandga badarg'a qiladi. Navoiy Samarqandda uch yil g'oyat og'ir moddiy sharoitda ilim oladi. Vafoiy

tahallusi bilan yaxshigina she'rlar yozib elga taniladi. Samarqandning ma'rifatparvar hokimi Ahmad Hojibek, olim Fazlulloh Abullays va boshqalar Alisher Navoiyga homiylik qiladilar va katta yordam ko'rsatadilar. Ayniqsa, o'z zamonasining mashhur olimlaridan hisoblangan Fazlulloh Abullays Alisherning zehni va qobiliyatiga tan berib, unga katta yordam beradi, mudarrislik qiladi va Navoiyni o'ziga farzand deb biladi. Tarixchi Xondamir «Makorimul-axloq» asarida Fazlulloh Abullaysning Navoiyga ayricha munosabatini quyidagi jumalalarda bitgan edi: «...Xoja janoblari Oliy Hazratning o'tkir zehnli ekanini har vaqt maqtar edi va boshqa o'quvchilardan uni ortiq ko'rar edi». Botir Valixo'jayev «Alisher Navoiyning Samarqanddagi qadamjolari» maqolasida Xoja Fazlulloh Abullays haqida quyidagi ma'lumotlarni beradi: «Zamonasining Abu Xanifasi (fiqh olimi), obni Hojibi (arab tilshunosi), Abu Ali ibn Sinosi deb e'tirof etilgan Xoja Fazlulloh Abullays haqida hozircha ma'lum bo'lgan ma'lumotlar shular. Alisher Navoiy ana shu alloma qoshida ikki yil huquqshunoslik, arab tili va adabiyoti, she'rshunoslikdan saboq oldi...»¹

Temuriylar sulolasining ma'muriy va yirik madaniy markazlaridan biri bo'lgan Samarqand Alisher Navoiy faoliyatining shakllanishida g'oyat katta ro'l o'ynaydi. Bu yerda u atoqli olimlar, san'atkorlar va Mirzo Xoja Sug'diy, Sayid Qutb Samarqandiy, Yusuf Safoiy, Shayxim Suhayliy kabi o'sha davrning mashhur shoirlari bilan uchrashadi, ulardan ko'p narsalarni o'rganadi va o'rni kelganda o'zi ham ularga saboqlar beradi. Samarqandda boy madaniy va ilmiy meros, ayniqsa, Ulug'bek madrasasi va Ulug'bek rasadxonasi Navoiy hayotida o'chmas iz qoldiradi. Navoiy o'zining bu taassurotlarini «Hamsa»sida ifoda etadi. Ayni zamonda Navoiy siyosat ishlariga aralashadi, ko'plab gunohsiz kishilarni o'lim hukmidan saqlab qoladi, zolim amaldorlarni qoralaydi va ularga qarshi kurashadi. U tarixchi olim Abdurazzoq Samarqandiy, Davlatshoh Muhammad Olim Samarqandiy va boshqalarga homiylik qiladi. Navoiy Xoja Ubaydulloh Xoja Ahrori Vali suhbatlaridan bahramand bo'ladi.

Xullas, Samarqand Alisher Navoiyning shakllanishida buyuk bir davrni tashkil etganidek Samarqand, Movarounnahr taraqqiyotida ham Alisher Navoiy o'ziga xos o'chmas iz qoldiradi. Samarqandda ilm-fan, san'at va adabiyotning yuksak kamolotida Alisherning hissasi kattadir.

¹ «Мулокот», 1991, 2-сон.

1469-yilda Navoiyning do'sti Husayn Boyqaro Hirot taxtiga o'tiradi. Shu yili Alisher Navoiy ham Hirotga qaytadi. U maktabdosh do'sti Husayn Boyqaroni tabriklab, mashhur «Hiloliya» qasidasini yozadi.

Alisher Navoiy singari obro'li va tadbirli kishilarga muhtoj Husayn Boyqaro maktabdosh do'stining Hirotga tashrif buyurganligidan xursand bo'ladi, uni saroyga chaqirib, muhrdorlik vazifasiga qo'yadi. Bu katta lavozim edi, albatta.

Navoiyning xalq orasida obro'-e'tibori osha boradi. U oddiy xalq manfaatini hamma narsadan ustun qo'yadi, zolim amir-amaldorlar va mamlakatni bo'lib yuborishga intilayotgan shahzodalarga qarshi kurashadi. Navoiy do'sti Husayn Boyqaroga qarshi uyushtirilgan Yodgor Muhammad fitnasini fosh qiladi va uni bartaraf etadi. Navoiyning talabi bilan xalq gardaniga haddan tashqari soliqlarni oshirib, zulmlarni kuchaytirayotgan amaldorlar o'z vazifalaridan chetlatiladi. Bunga 1470-yilda mamlakat poytaxtida ko'tarilgan xalq qo'zg'oloni misol bo'la oladi. Alisher Navoiy xalq tomonida bo'ladi. Xuroson xalqini xo'rlagan bek va amaldorlar qattiq jazolanadi. Xususan, ana shu voqeadan so'ng Alisherning shuhrati xalq orasida keng tarqaladi. O'z hokimligining dastlabki yillarida ancha sezgir va ziyrak bo'lgan Husayn Boyqaro 1472-yilda Navoiyni amirlik (vazirlik) lavozimiga tayinlaydi. Navoiy o'z vazirlik faoliyati davomida xalq va mamlakat manfaati yo'lida juda ko'plab foydali va ibratli ishlarni amalga oshiradi. Tarixchi Xondamirning bergan ma'lumotlariga qaraganda Navoiy mamlakatda madaniyat, qurilish va obodonchilik ishlarini rivojlantirishda Husayn Boyqaro tomonidan ajratilgan davlat xazinasini mablag'laridan tashqari bevosita o'zining shaxsiy boyliklarini ham sarf qilgan. Buyuk shoirning zamondoshi, taniqli forsiyzabon shoir Mavlono Binoiy o'zining Navoiyga bag'ishlab yozgan qasidasida quyidagilarni qayd etadi: «Sulton davridagi Amir Alisherning vasfini aytmoqchiman. Men uning barcha fazilatlarini tasvir etmoqchiman. Uning davrida Hirot eng go'zal, obod bo'lib, tikanzorlar ham bog'ga aylandi. Olim-u fozillar, shoir-u san'atkorlar shahriga aylandi. Adabiy muhit va madaniy hayot yuksaldi. Hirotidagi imoratlar uni jahondagi barcha shaharlardan chiroyli qildi»¹.

Zero, Samarqandda og'ir iqtisodiy qiyinchilikda yashagan

¹ Абдуазизов А. Жахонаро. «Халк сўзи», 1991 йил 29 май.

Navoiy Hirotga qay'tgach, otasidan qolgan juda katta mol-mulk va davlatga egalik qiladi. Uning nafaqat Hirotida, balki Sabzavor, Mashhad va boshqa viloyatlarda ham juda ko'plab mol-mulki va yerlari bor edi. Navoiy bu mulkda ishlovchi mehnatkashlarga himmat va marhamat bilan qarardi, oliq-soliqlarni ancha yengillashtirardi, yetim-yesirlarga, musofirlarga, ilm-fan, san'at va adabiyot ahllariga in'om-ehsonlar qilardi. Taniqli filolog olim Aziz Qayumov «Alisher Navoiy» risolasida bergan ma'lumotlarga qaraganda Navoiy jamg'armasi hisobiga Hirotida va butun Xuroson mamlakatida juda ko'p binolar, madrasa, shifoxona, karvonsaroy, ariq, ko'prik, yo'llar barpo etadi. Hirotidagi «Ixlosiya» madrasasi, uning qarshisidagi «Xalosiya» xonaqohi, Injil arig'i bo'yidagi masjidi jome, tib ilmi o'qitiladigan «Shifoiya» madrasasi, «Nizomiya» madrasasi, Marudagi «Xisraviya» madrasasi, Hirotidan tashqaridagi «Raboti ishq», «Raboti sang», shoir Attor qabridagi maqbara, Nishopur atrofidagi joylardan biridagi «Raboti Yazdbod», Gulast bulog'idan Mashhadga tortilgan ariq (uzunligi 70–80 km) va boshqa juda ko'p inshootlarni Navoiy bino qildirgan. Tarixchi Xondamir shulardan 52 rabot, 20 hovuz, 16 ko'prik 8 hammom, ko'pgina to'g'on va masjidlarni nommanom keltiradi. Bunday inshootlarning soni 300 dan ortiqroqdir. Navoiy yana podshoh saroyiga, ilim va fazl ahliga ehson-sovg'alar yuborib turar edi. Aholiga solingan soliqlarni o'zi to'lagan paytlari ham bo'lgan. 1500-yili Hirot shahri va uning atrofidagi aholidan 100 ming kepakiy solig'i yig'iladigan bo'ladi. 50 ming kepakiyni Hirot xalqidan undirib olish kerak edi. Bu maslahat Navoiyga xabar qilinganda u hozirgi fursatda xalqqa o'rinsiz soliq solish Sohibqiron davlatiga munosib bo'lmas, elda norozilik uyg'otar, deb shuncha pulni o'zi to'lab yuborganligi, xalq esa bundan g'oyat minnatdor bo'lib, uni duo qilganligi haqida ma'lumot bor.

Alisher Navoiyning butun yer-suvi, mol-mulkidan har kuni 18 ming shohruhiy dinor miqdorida daromad kelar, bu pullar yuqoridagi kabi xayrli ishlarga sarf etilar edi.

Alisher Navoiyning ibratomuz bunday xayrli va savob ishlari saroydagi g'animlarga yoqmaydi va ularning g'azabini uyg'otadi. Navoiyga qarshi ig'vo, fitna va bo'hton avj oladi. Navoiy 1476–147-yillarda saroy fitnalariga javoban vazirlik mansabidan iste'fo beradi va 11 yil mobaynida davlat ishlariga aralashmaydi. U, Xondamir aytganidek: «...Bir soatlik adolat oltmish yillik ibodatdan afzal», degan naqlga amal qiladi.

Navoiy saroydan ketgan bo'lsada, siyosatdan uzoqlashmaydi. Do'sti Husayn Boyqaroga ishonch his-tuyg'ulari bilan yashaydi. Vazirlik mansabidan ketgan Alisher Navoiy ilmiy, badiiy ijod ishlariga sho'ng'ib ketadi. U o'zbek adabiy tilini taraqqiy ettirish, bu tilda katta badiiy durdonalarini ochib, uning katta imkoniyatlarini ko'z-ko'z qilish va turkiy xalqlar birligini mustahkamlash g'oyalarini ilgari suradi. Buyuk shoirning bu o'rinda:

*Turk nazmida chu men tortib alam,
Ayladim ul mamlakatii yakqalam,*

degan so'zlari goyatda ibratlidir.

Ayni zamonda Alisher Navoiy fors-tojik tilini ham o'z ona tilidek sevadi, uni tinmay o'rganadi va bu tilda g'oyat go'zal ijod durdonalarini yaratadi. 1476-yilda mashhur «Tuxfatul-afkor» nomli forsha asarini yozadi.

Alisher Navoiyning shakllanishi va kamolotida fors-tojik adabiyotining buyuk vakili, shoir va olim Abdurahmon Jomiyning (1414–1492) xizmati kattadir. Navoiy Jomiyning Mahdumi Nuron (Nurli Mahdum) deb ataydi. Har ikki ulug' zot bir-birlari bilan do'st, hamfikir, ustoz va shogird bo'lgan. Bu yaqinlik, birodarlik va do'stlik o'zbek va tojik xalqlarining qadim-qadimdan birodarligi, qon-u qarindoshligi va do'stligining yorqin namunasidir. Jomiy «Hamsa»dan oshirib yetti doston yozgan va ularni birlashtirib, «Haft avrang» deb atagan. Undan tashqari «Bahoriston» kitobi, uch she'rlar devoni, Jomiy yozgan o'ttiz sakkiz asarning ro'yxatini o'z ichiga olgan «Hamsa-tul mutahayyirin» («Besh hayratda qolganlar») kabi asarlar bu ulug' siymoning daho kuchiga guvohdir. Jomiy bilan Navoiyning birlashtirgan va do'stlashtirgan narsa faqat ular o'rtasidagi hamfirkilik, falsafiy qarashlar birligina emas, balki ularning tabiati, kishilarga munosabatlari, dunyoqarashlari, insoniy fazilatlarining ham yaqinligi va deyarli bir xilda bo'lganligidir. Navoiy tug'ilganda Jomiy 27 yoshli yetuk shoir bo'lgan. Yosh farqi shu darajada katta bo'lsada, Jomiy va Navoiy bir-birlariga juda yaqin bo'lganlar. Jomiyning Navoiyga yozgan 337 xati¹ bu fikrimizning yorqin dalilidir. Navoiy Jomiyning ulug'lab yozadi:

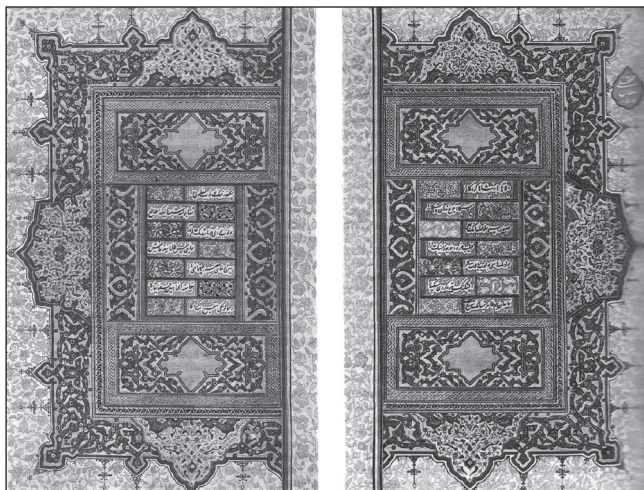
¹ «Фан ва турмуш», 1989, 11-сон 20-бет.

*Ey Yaratuvchi, bu ma'no durlarining dengizi,
Bu bilim, fazilat gavharlarining koni.
Sen uni olam ahlining joni qilib yaratding,
Olam eliga bu jonni hamisha kasib etgil.*

1483-yilda Navoiy o'zining shoh asari «Hamsa»ni yozishga kirishadi. Bu asarni Navoiy ikki yildayoq yozib tamomlaydi. «Hamsa» besh dostonni o'z ichiga oladi. 1483-yilda «Hamsaning birinchi dostoni «Xayratul-abror» («Yaxshi kishilarning xayratlanishi»), 1484-yilda «Farhod va Shirin», «Layli va Majnun», «Sab'ai sayyor» («Yetti sayyora»), 1485-yilda «Saddi Aleksandriy» («Aleksandr devori») dostonlarini yozib nihoyasiga yetkazadi. Bu dostonlarda Alisher Navoiy o'zi yashagan davrning juda muhim muammolarini falsafiy tarzda talqin etadi, ilg'or va ijobiy fikr yurituvchi ulug' bir mutafakkir sifatida bu muammolarni hal qilish yo'llarini ko'rsatib beradi. Ulug' shoir dostonlaridagi asosiy g'oya va mavzu mehnatkash xalq manfaatlarini har narsadan ustun qo'yish, adolat va insof, mardlik va qahramonlik, sof sevgi va muhabbat, halollik va rostgo'ylik, go'zallik va nafosatni ulug'lash, mehnatni butun borliqning boshlang'ich ibtidosi va asosi deb bilishdir. Navoiy dostonlaridagi asosiy qahramonlar — Farhod va Shirin, Layli va Majnun kabi obrazlar insonlardagi barcha ulug' va oliyjanob fazilatlarini o'zlarida mujassamlashtirgan. Navoiy o'z «Hamsa»si bilan o'zbek tilining qudratli kuchini namoyish qiladi. Nizomiy Ganjaviy va Xisrav Dehlaviylar bilan «Hamsa»chilikda ijodiy musobaqada katta muvaffaqiyatlarga erishadi.

Alisher Navoiy «Hamsa» asarini yozib tugatib, Husayn Boyqaroga taqdim etganda podsho shoirga ta'zim qilib: «Siz mening pirimsiz», deb so'ng oq otga o'tqazib, o'zlari uzangidan ushlagan holda piyoda yurib Hirot ko'chalarini aylantirgan ekan. Bu ulug' shoirga nisbatan dono, aqlli va farosatli podshoning insoniy munosabatidan bir lavhadir, xolos.

Alisher Navoiy «Hamsa»dan tashqari lirik she'riyatning ulug' bir vakili sifatida ham dunyoda nom qoldirgan. Uning o'zbek tilida yaratgan she'rlaridan uch marta devon tuzilgan, Bulardan birinchisi (1466–1482) «Badoe'ul-bidoya» («Badiylik ibtidosi»), ikkinchisi (1482–1492) «Navodirun-nihoya» («Behad nodirliklar»), uchinchisi va eng mukammali (1492–1499) «Xazoyinul-maoniy» («Ma'nolar xazinasini») devonidir. Bu lirik xazina Alisher Navoiyning o'zbek

Navoiy devoni qo'lyozmasining sahifalari.

tilida yozgan 45 ming misraga yaqin she'rlarini o'z ichiga oladi. Bundan tashqari, Navoiy «Foniy» tahallusi bilan fors-tojik tilida 12 ming misradan ziyod she'rlar yozadi. U «Devoni Foniy» nomi bilan chop etilgan.

Alisher Navoiyning «Xazoyinul-maoniy» devoni o'z ichiga 16 lirik janrni oladi va unda 3130 she'r mujassamlangan. Ulug' shoir «Xazoyinul-maoniy»ga kirgan she'rlarini o'z hayotining to'rt davriga moslashtirib, shartli ravishda to'rt devonga bo'ladi. Bu devonlar quyidagicha nomlangan: «G'aroyib us-sig'ar», «Navodir ush-shabbob», «Badoyi ul-vast» va «Favoyid ul-kibar». Bu xalq orasida «Chor devon» nomi bilan mashhurdir.

Navoiyning xalqchil asarlari uning obro'siga yana obro' qo'shadi. Husayn Boyqaro saroyidagi Majididdin boshliq ig'vogar kuchlar bundan g'oyatda tashvishda edilar va ular Navoiyning Hirotda qolishini o'zlari uchun goyatda xavfli deb bilardilar. Bu davrda Husayn Boyqaro aysh-u ishrat va kayf-safoga ruju qilgan, davlat moddiy jihatdan og'ir ahvolga tushib qolgan edi. Saroydagi g'animlar bu vaziyatdan ustalik bilan foydalanmoqchi bo'ladilar. Navoiyning talabi bilan saroydan chetlashtirilgan Majididdin biror-bir katta mansabni egallash maqsadida bir necha tuman aqchaga muhtoj bo'lgan Husayn Boyqaro xazinasiga bir yo'la 2000 tuman aqcha keltirib topshiradi. Shu pul bilan u saroy ishonchini qozonadi

va vazirlik lavozimiga tayinlanadi. Ammo Husayn Boyqaro bu ishni Navoiy ma'qullamaganligidan tashvishlanadi. Nihoyat Alisher Navoiy dushmanlarining talabi bilan 1487-yilda Astrobodga hokim etib tayinlash niqobi ostida poytaxt Hirotidan surgun qilinadi. Astrobodda Navoiy adolat o'rnatadi, tartib-intizomni yo'lga qo'yadi, xalqqa jabr va sitam qilgan amaldorlarni jazolaydi, obodonchilik ishlari bilan shug'ullanadi, adabiy ijod ustida ishlaydi, fan, madaniyat xodimlariga murabbiylik va homiylik qiladi. Navoiyning dushmanlari uni Astrobodda ham tinch qo'ymaydilar. Bir necha bor uning joniga qasd qiladilar. Navoiy bir necha bor Hirotga qaytishga Husayin Boyqarodan ijozat so'raydi. Uning iltimoslari javobsiz qoldiriladi. 1488-yilda Navoiyni zaharlab o'ldirishga qasd qilingan fitna fosh bo'lgach, Husayn Boyqaro uning Xirotda qaytishiga ijozat beradi.

Navoiy Hirotida hech qanday rasmiy lavozimni qabul qilmaydi, «janobi oliyning yaqini» sifatida siyosat ishlariga aralashadi va umrining oxiriga qadar ilmiy, adabiy ijod bilan mashg'ul bo'ladi. Ulug' shoir bu davrda o'zining asosiy diqqat-e'tiborini Sulton Husayn Boyqaro bilan uning farzandlari o'rtasidagi toj-u taxt va davlat talash mojarolarini bartaraf etishga qaratadi. Albatta, bu ishlar Navoiyning tinka-madorini quritadi. Buning ustiga shu yillar davomida Navoiy uchun g'oyatda musibatli voqealar birin-ketin sodir bo'ladi. 1492-yilda Abdurahmon Jomiy vafot etadi. Bu voqea Navoiyni g'oyat qattiq iztirobga soladi.

Balx hokimi lavozimini bajaruvchi Darvesh Ali o'z akasi Navoiyga nisbatan Majididdin tomonidan uyushtirilayotgan ig'volar-dan gazablanib, Husayn Boyqaroga qarshi isyon ko'taradi. Husayn Boyqaro Majididdinni vazirlikdan chetlashtiradi. Biroq Majididdin Navoiyga nisbatan ig'vo va bo'htonni davom ettiradi. U Darvesh Ali isyonida Navoiyning qo'li borligiga Husayn Boyqaroni ishontiradi. Husayn Boyqaro Balxga Darvesh Aliga qarshi qo'shin tortganda Navoiy u bilan birga borishga majbur bo'ladi. Darvesh Ali isyoni bostirilgach, Navoiyning bu isyonga aloqasi yo'qligi ma'lum bo'ladi. Husayn Boyqaro Darvesh Ali bilan yarashadi. Ammo ko'p o'tmay u vadasidan qaytib, Darvesh Alini zindonga soladi. Majididdin saroydan chetlatilgan bo'lsada, Husayn Boyqaro saroyida ijobiy o'zgarishlar yuz bermaydi. Sulton Husayn kayf-u safoni avjga mindiradi. Majididdin saroydagi ziddiyat va qarama-qarshiliklarni yanada cho'g'lantiradi. U Husayn Boyqaroning mastligidan

foydalanib, shohning sevikli xotini Xadichabegim bilan birga fitna uyushtiradi. Husayn Boyqaro og‘li Badiuzzamonning og‘li — nabirasi Mo‘min Mirzoning qatl etilishi to‘g‘risidagi buyruqqa imzo chekadi. Bu ota-bola o‘rtasida qattiq mojaroning kelib chiqishiga sabab bo‘ladi. 1499-yilda esa Husayn Boyqaro yana bir ig‘voning domiga tushadi va Navoiyning qarindoshi va sevikli shogirdi shoir Mirhaydar Sabuhiyni o‘ldirtiradi. Bunday voqea va hodisalar ulug‘ shoirning ruhiy holati va salomatligiga albatta salbiy ta‘sir ko‘rsatadi.

Ammo shunga qaramasdan Alisher Navoiy buyuk ijodiy ishlarini davom ettiradi. 1488–1501-yillar davomida u Hirotida bir qator shohona asarlar yaratadi. Navoiy «Tarixi muluki ajam» («Ajam shohlari tarixi») asarini tarixiy manbalardan keng foydalangan holda yaratadi. Qadimgi xalq afsonalarini qayta ishlaydi. 1490-yilda yozilgan «Xoloti Sayid Hasan Ardasher» nomli asar shoir va ma‘rifatparvar inson Sayid Hasan Ardasher haqidadir. Navoiyning «Risolayi Muammo» kitobi 1491-yilda yozilgan bo‘lib, u muammo janrig‘a bag‘ishlangan. Xuddi shu yili ulug‘ shoir «Majolisun-nafois» nomli tazkirasini yozishga kirishadi. Unda XV asrda yashab ijod qilgan 450 dan ortiq shoir va yozuvchilarning hayoti va faoliyati to‘g‘risida qimmatli ma‘lumotlarni beradi, ularning asarlaridan ayrim parchalarni keltiradi. Navoiy 1491-yildan keyingi davrda Husayn Boyqaro va boshqalarga yozgan maktublarini to‘plab, «Munshaot» nomi bilan kitob qilib chop ettiradi. Ayni paytda u fors-tojik tilida yozgan maktublarini ham alohida kitob holiga keltiradi. Bu xatlar Alisher Navoiyning hayoti va faoliyati, uning g‘oyaviy va ilmiy dunyoqarashi hamda ulug‘ shoir yashagan davrning ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotini o‘rganishda g‘oyat qimmatli manba hisoblanadi. Navoiyning 1492-yildan keyin yozilgan «Mezon ul-avzon» («Vaznlar o‘lchovi») asari sher tuzilishi, aruz vazni haqida ham nazariy, ham, amaliy ma‘lumotlar beruvchi asardir. XV asrda yashab ijod etgan falsafiy shoir va mutafakkir Pahlavon Muhammad haqida Alisher Navoiy o‘zining «Holoti Pahlavon Muhammad» badiiy-biografik asarini, 1496-yilda so‘fiylar haqida «Nasoyimul-muhabbat» («Muhabbat shabadasi») asarini yozib tamomlaydi. 1498–1499-yillarda shoir o‘zining «Lison ut-tayr» falsafiy dostonini yozadi. Ana shu asar bilan deyarli bir vaqtda Navoiy o‘zining mashhur lingvistik asari «Muhokamatul-lug‘atayn» («Ikki til haqida muhokama») deb nomlangan asarini yozib tugatadi. Bu asar ulug‘ shoirning uzoq yillar davomida olib borgan ilmiy ishlari va tajribalari

natijasi o'laroq, o'zbek tilining hayotdagi o'rni va badiiy ijoddagi mavqeyiga bag'ishlangandir. 1500-yilda Navoiyning «Mahbubul-qulub» («Ko'ngillarning sevgani») deb ataluvchi yirik asari e'lon qilinadi. Bulardan tashqari Alisher Navoiy o'zi yashagan davrning iqtisodiy va ijtimoiy tuzumi, o'z mulklari hamda qoldirgan imoratlari to'g'risida ma'lumot beruvchi «Vaqfiya» (1482), diniy va odob-axloq masalalariga oid «Nazmul-javohir» («Gavharlar tizmasi», 1485), «Tarixi anbiyo va hukamo» («Anbiyolar va hakimlar tarixi»), «Sirojul-muslimin» («Musulmonlik nuri», 1488) va boshqa bir qancha asarlar yaratadi. Navoiy yaratgan ijod durdonalarining deyarli barchasi bizgacha yetib kelgan.

Ammo shu narsani alohida qayd qilmoq kerakki, ulug' shoir, buyuk davlat arbobi va mutafakkir Alisher Navoiyning ham ushalmay qolgan orzu-armonlari bo'lgan. Eng avvalo, bu orzularni Navoiyning o'zi uchta deb ko'rsatgan: Yusuf va Zulayho, Navoiyning o'z sevgilisi haqida dostonlar va Husayn Boyqaro tarixi haqida kitob yozishdan iborat edi. Nachora, ulug' bobomizning bu orzulari ushalmagan orzuligicha qoldi.

Alisher Navoiyning vafoti bir tomondan, dahshat bo'lsa, ikkinchi tomondan, hayot sabog'i, tarbiya maktabi sifatida odamlarni insofga, diyonat va farosatga chorlaydi. Ulug' Navoiy jo'shqin ijod bilan band. Uning maktabdosh do'sti Husayn Boyqaro esa o'z farzandlari, amir va amirzodalar bilan toj-u taxt, yer-mulk va davlat talashib jang-u jadaldan bo'shamaydi. Husayn Boyqaro 1500 yilning yozida otaga qarshi isyon ko'targan o'z og'li Muhammad Husaynga qarshi qo'shin tortadi. 28-dekabrda Husayn Boyqaro bu urushda g'alaba qozonib, og'li Muhammad bilan yarashib, Hirotga qaytadi va yo'lda Xo'ja Abbos qishlog'ida to'xtaydi. Bu xushxabarni eshitgan Alisher Navoiy do'sti Husayn Boyqaroni tabriklash uchun yo'lga otlanadi. Xo'ja Abbos qishlog'iga yetib kelgan Navoiy ko'zda yosh ila do'sti Husayn Boyqaroga talpinganicha otdan tushar chog'ida bandalikni bajo keltiradi. 1501-yil 3-yanvarda buyuk davlat arbobi, she'riyat mulkining dahosi, ulug' mutafakkir inson Alisher Navoiy bu dunyoni tark etadi. Turkiylar dunyosi motam to'nini kiyadi. Podsho Husayn Boyqaro Navoiyning ma'rakasida o'zi bosh bo'ladi. U uch kungacha Navoiyning uyida aza tutib yotadi. Butun Xuroson va Movarounnahr g'am va qayg'u-alamga botadi. Juda ko'plab shoir-u yozuvchilar, adiblar va tarixchilar ulug' Navoiy to'g'risida asarlar, dostonlar, she'rlar va tarixiy kitoblar yozadilar. Tarixchi Xondamir hazrat

Alisher Navoiyning o'limi butun mamlakat va xalq uchun nechog'lik og'ir va musibatli bo'lganligini quyidagicha yozgan edi:

*Az mavti o' nashast ba har xona motame,
V-az favti o' bihest zi har go'sha shevane.
Z-ni sahmgin musibatu z-ni sahmnoq marg,
Otash fitod dar dili har sangu Ohane.*

Ma'nosi:

*O'limdan har bir uyga tushdi motam,
Mamlakatning har burchidan chiqdi fig'on.
Temir yurak, tosh yurakli kishilar ham
Bu dahshatli musibatdan yutdilar qon.*

Navoiy bu bevafo dunyoni tark etgan bo'lsa-da, u xalqning qalbida butun bir umrga abadiy muhrlanib qoldi. Xalq, millat manfaati, baxt-saodati uchun, haqiqat va adolat tantanasi uchun kurashda Alisher Navoiy siymosi bamisoli yo'lchi yulduzdir. U xalq orasida ulug' inson, betakror va mo'jizakor bir siymoga aylandi va har bir o'zbek turkiy xonadonining eng ulug' va mo'tabar zotidir. Alisher Navoiy haqida juda ko'plab xalq rivoyatlari to'qilgan. Ularda ulug' Navoiyning oliyjanob insoniy fazilatlarini hikoya qilinadi. «Turkiston» gazetasining 1993-yil 9-fevral sonida «Ikki rivoyat» deb nomlangan maqolasida Nurilla Ahmad quyidagicha hikoya qiladi: «Alisher bilan Husayn Boyqaro yoshligidan tanishib katta bo'lishgan qalin do'stlar edi. Birga o'ynab yurganlarida odamlar hazillashib, «Husaynning o'jarligi, qaysarligidan sultonlikka ishtiyoqi, Alisher-ning o'ychanligi-yu mulohazali gaplaridan shoirlikka havasi bor», deb yurishardi. Shunday bo'ldi ham Husayn Boyqaro jang-u jadallar bilan taxtga chiqdi. Alisher esa ne-ne zahmatlar chekib, katta shoir bo'lib tanildi.

Navoiy Mashhad va Samarqand tahsillaridan qaytib kelgan kuni xalq shod-u xurramlik bilan kutib olibdi. Lekin Sulton uni kutib olmoqqa chiqmabdi... «Yumushlar ko'p bo'lsa, yaxshisi, o'zim huzuriga borib kelay», deb suyukli ma'shuqasi Guli birlan saroyga yo'l olibdi. Ammo u yo'qligida Sultonning shaharning o'rtasida katta bir bog' barpo ettirib, unga tutash ko'chalardan o'tgan odamlarni jazolashidan bexabar edi. Qorovullar ikkalasini tutib olib, to'g'ri saroyga olib boribdilar. Husayn Boyqaro Alisherni tanibdi-yu o'zi chiqarib qo'ygan farmoniga qarshi borsa el-ulush, qolaversa, a'yonlari oldida beburd bo'lib qolishdan cho'chib, oxiri:

— Hoy Alisher, bog‘ ko‘chadan yurib gunohkor bo‘libsizlar. Men sizlarni endi jazolashga majburman. Lekin bitta savolimizga to‘g‘ri javob bersanglar har ikkovlaringizning ham gunohingizdan o‘taman. Bir so‘z degilki, unda ma‘shuqangning ismi va ne sababdan bog‘ ko‘chaga kirganlaring anglashilsin. Javoblaring avvalo menga, so‘ng a‘yonlarimizga manzur bo‘lsun. Navoiy bir lahza o‘ylanib turibdi-yu, ushbu baytni aytibdi:

Navoiy o‘tdi ko‘changdan piyoda yori bilan

Kishi baloga qolurmi o‘z ixtiyori bilan.

Bog‘bonni do‘st debon keldim ko‘cha bog‘i bilan,

Afv etsalar, ketgumdir Guli yorim bilan.

— Mingbor uzr, do‘stim, gunohingizdan o‘tdim, — deb Husayn Alisherni mahkam quchoqlab olibdi».

Uning ijodiy dahosi Abdurahmon Jomiy Navoiyning ham ustozi, ham do‘sti va hamkori edi. Navoiyga bag‘ishlab u «Hamsatul-mutahayyirin» («Besh hayratda qolganlar») asarini yozgan. Bu asarida u jumladan, Navoiy haqida: «Kel, Jomiy umr bo‘yi mashaqqat tortib, ko‘nglingdan shu «besh ganj»ni dunyoga chiqarding. Sening bu «Besh»ing («Hamsa») shunday kuchli panja bo‘ldiki, daryokaflar qo‘li buralib ketdi. Biroq har xazina o‘lchovli (ya‘ni yetuk shoir) qalamidan bu o‘tar dunyo «Besh xazina» bilan boyigandir. U «Besh»liklarga sening «Besh»ing qachon tenglashardi. Ularning bir xazinasi sening yuz xazinangdan yaxshidir. Xususan, u panjaki, ganjadan sarpanja urganga sher kabi o‘z sarpanjasini urdi, turkiy tilda bir ajoyib qo‘shiq kuyladiki, jodu nafaslilar og‘zi muhrlandi. Bu qalamga falakdan ofarinlar yog‘ilsin. Chunki bu yoqimli naqshni o‘sha qalam yaratdi va forsiy til egalari, forscha nazm durlarini tizuvchilarga rahm qildi: u ham shu forsiy tilda yozganda, boshqalarga so‘z aytishga majol qolmasdi. Bu mo‘jizakor nazm tarozisi qarshisida Nizomiy kim-u Xisrav kim bo‘ldi? U boshqa tilda so‘z yuritganida aqlga oradagi farqni axtarish uchun yo‘l qolmadi.

Ey (Navoiy), sening ta‘bing so‘z ustodidir. Qalaming ochqichi bilan so‘z eshigini ochding. Ravnaqdan qolib ketgan va xorlik burchagidan o‘rin olgan (turkiy) so‘zga sen yangidan obro‘y berding. Uni ijod maydoniga olib chiqding. U sening ra‘ying nuridan safoli bo‘ldi, lutfing navosi (boyligi)dan navoli (bahramand) bo‘ldi»¹.

¹ «Халк сўзи», 1991 йил, 29 май.

Ingliz sharqshunos olimi E.Broun «Fors adabiyoti tarixi» kitobida Navoiyga yuksak baho beradi: «...Navoiy turkiy nazmning rivojlanishiga juda katta ta'sir ko'rsatdi, turk shoirlari ungacha butunlay noma'lum yoki nihoyatda kamsitilgan edilar»¹.

Ulug' Alisher Navoiyning buyuk davlat arbobi, bosh vazir sifatidagi shaxsiy sifatlarini AQSH olimlari Tomas Lente va Glenn Louvrilar quyidagicha ta'riflaganlar: «XV asrning oxirida temuriylar saltanatining madaniy hayotiga juda muhim ta'sirini o'tkazgan inson Mir Alisher Navoiy bo'lib, u yangi siyosiy va iqtisodiy sharoitni yaratishda g'oyat katta yordam berdi. Sulton Husaynning «ko'kaltoshi» («birga o'sgani») va yaqin do'sti Mir Alisher muhtojlarga hayr-u ehson qiluvchilarning mashhuri, shoir va olim edi»².

O'zbekiston milliy istiqlol va mustaqillik yo'lidan og'ishmay olg'a tomon borayotgan bugungi kunda avlodlarimiz ongida milliy ong, mustaqillik tafakkuri va milliy birlik kabi g'oyalarni shakllantirishda Mir Alisher Navoiyning bosib o'tgan boy, jo'shqin hayot va ijod yo'li hammamiz uchun ibrat va namunadir. 1991-yilning Navoiy yili deb e'lon qilinishi, O'zbekistonda xalqimiz uchun eng aziz va mo'tabar qadamjolarining, madaniy-ma'rifiy muassasalar, maktablar, oliy o'quv yurtlarining uning ulug' va tabarruk nomi bilan atalishi, Navoiyga bag'ishlab buyuk san'at asarlarining yaratilishi va boshqalar xalqimizning o'z sevikli va buyuk farzandiga mehr-muhabbatining ramziy ifodasidir.

Xullas, Mir Alisher Navoiy o'zbek xalqining, barcha turkiy xalqlarning milliy g'ururi va iftixoridir. Uning nomi yosh avlodni millat, yurt va Vatan baxt-u saodati va istiqloli uchun kurashga chorlovchi siymo sifatida asrlar osha xalqlarimizning qalbida abadulabad yashayveradi.

HUSAYNIY (HUSAYN BOYQARO)

(1438 — 1506)

Temuriylar sulolasining atoqli vakillaridan biri, yirik davlat arbobi, **Husayniy** tahallusi bilan qalam tebratgan lirik shoir **Husayn Boyqarodir**. Uning davrida (1469–1506) Hirot dunyoning eng go'zal

¹ Навоий замондошлари хотирасида (тўпلام). – Т.: «Адабиёт ва санъат» нашриёти, 1985, 13-бет.

² «Халқ сўзи», 1991 йил, 29 май.

shaharlaridan biriga aylanadi. Xurosonning xalqaro obro‘-e‘tibori va nufuzi oshadi. Zahiriddin Muhammad Boburning yozishicha: «Sulton Husayn Mirzoning zamoni ajab zamona edi, ahli fazl va benazir eldin Xuroson, batahsis Hirot shahri mamdu edi. Har kishining kim bir ishga mashg‘ullugi bor erdi, himmati va g‘arazi ul erdikim, ul ishni kamolga yetkurgay»¹.

Xuroson hokimi Husayn Boyqaro o‘zining maktabdosh do‘sti Alisher Navoiy bilan birga turkiy til va adabiyoti muammolariga katta e‘tibor beradi, turkiy tilda qalam tebratgan va ijod qilgan shoir-u olimlarni o‘z himoyasiga oladi, ularga xomiylik qilib, mansab va martabalarini oshiradi. Husayn Boyqaro saroyida uning bevosita ishtirokida «Oliy majlis»lar bo‘lib turardi, unda badiiy asarlar tez-tez muhokama qilinar, qizg‘in muloqot kechalari va she‘rxonlik davralari tashkil qilinardi. Husayn Boyqaro bilan Alisher Navoiyning do‘stligi bir umrlik samimiy va beg‘araz do‘stlik edi. Ishonchli manbalar bundan yaqqol dalolat beradi, ya‘ni 51230 misra hajmli «Hamsa»da ham, 42400 misrali boshqa she‘riy hazinada ham Husayn Boyqaroni u yoki bu tarzda yomonlovchi yoki undan norozilik ohangida biror-bir satrni uchratmaymiz. Aksincha, Navoiy do‘sti Husayn Boyqaroni juda ko‘plab asarlarida ijobiy baholaydi. Uning adolatli, diyonatli, insofli va xalqparvar podsho bo‘lib yetishishiga ishonadi. Hatto 1469-yilda Husayn Boyqaro hokimiyat tepasiga kelganda unga bag‘ishlab 90 baytdan iborat «Hiloliya» qasidasini yozadi. Bu qasidaning dastlabki misralarida osmon gumbazida paydo bo‘lgan yangi oy (hilol) tasviri berilgan. Bu hilolning egilgan shaklini shoir sevgili yorining qoshiga yoki o‘zining ta‘zim bilan egilgan qomatiga o‘xshatadi:

*O‘yla zohir bo‘ldikim, kelgan ani ko‘rgan kishi,
Dilbarim qoshiga-u, mening qadimga nisbatan.
Hilol osmonda yangi paydo bo‘lgan uch kunlik oydir.*

Shoir bu qasidasida dastlab yangi oy, yangi davr, yangi hokimiyat boshlanganini shu yangi oyning paydo bo‘lishiga nisbat beradi.

Alisher Navoiy o‘zining «Majolisun-nafois» tazkirasining sak-kizинchi majlisini maxsus Husayn Boyqaroga — shoir Husayniyga bag‘ishlaydi. Bunda shoir g‘azallaridagi mavzu rang-barangligi, badiiyatdagi kashfiyotlar, noyob tashbehtar, dilrabo adolar haqida

¹ Бойқаро Хусайн. Жамолингдин кўзим равшан. – Т., 1991, 3-бет.

atrofficha fikrlaydi. Husayniy kuylagan ishqning qudrati va oshiqning iztiroblari, intilishlari, ruhiyatiga yuzlangan holatlari ajib bir tarzda dilbarlik bilan tarannum etilganini ko'rsatib beradi.

Shoir Husayniy she'riyatida dunyoviy adabiyot lirikasi an'analari, Alisher Navoiy lirikasining ta'siri yorqin bir tarzda o'z aksini topgan. Quyidagi satrlar bu fikrimizning yaqqol dalilidir:

*O'tga yondir sarvni, ul qaddi ra'no bo'lmasa,
Elga bergin gulni, ul ruxsori zebo bo'lmasa.
El Husayniy, boda ichsam yor alidin teng durur,
Bo'lsa obi Xizr-u umri jovidon yo bo'lmasa.*

Husayniy ijodiga Zahiriddin Muhammad Bobur ham baho bergan: «Tab'i, nazmi bor edi. Devon ham tartib qilib erdi. Turkiy aytur erdi. Tahallusi «Husayniy» erdi. Ba'zi baytlari yomon emastur, vale Mirzoning devoni tamom bir vazndadur».

Xullas, Husayn Boyqaro qadimiy Sharq an'alarini davom ettiradi, ulkan davlat arbobi bo'lish bilan birga nafaqat ilm-ma'rifat va madaniyat homiysi, ayni chog'da o'zi ham binoyidek go'zal va nafis lirik g'azallar bitgan. Shoir sifatida ona tariximizdan munosib o'rin olgan.

7. NAFIS KITOB VA XATTOTLIK SAN'ATI

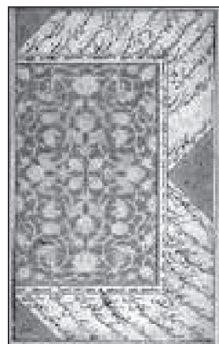

Temur va temuriylar davrida nafis kitob va hattotlik san'ati ham rivoj topadi. Uzoq tarixiy o'tmishda kitoblar qo'lda ko'chirilgan. Qo'ldako'chirilgan kitoblar nafaqat mazmunan, balki tashqi ko'rinishi va bezagi jihatidan ham kitobxonlarning talab-ehtiyojlari va didiga javob berishi, odamlarda ma'naviy va estetik dunyoqarashni shakllantirishga xizmat qilishi lozim

edi. Shu boisdan ham Temur va temuriylar davrida nafis kitob va xattotlik buyuk san'at darajasiga ko'tariladi. Bu nafis kitob yaratish jarayonining mislsiz darajada murakkab va og'irligi turli xil kasb-hunar egalari mehnatining ma'lum bir dasta singari jamlanishi bilan belgilanadi. Chunki kitob yaratish jarayonida qog'oz kesuvchi xattot

(kalligraf), musavvir, lavvoh (lavha chizuvchi), sahhof (muqovachi) ishtirok etadi.

Ota-bobolarimiz tomonidan nafis kitob yaratishda ishlatilgan Samarqand, Buxoro qo'g'ozlarining dovrug'i doston bo'lgan. Kitoblarni yaratishda unga turli xil suyuqlik moddalar va ranglar ishlatilgan. Kitobdan yoqimli va xushbo'y hid kelib turishi uchun juda sifatli gulob yoki anbar siyohga qo'shilib yozilgan. Musavvirlar ishlatadigan bo'yoqlarda oltin va kumush eritmaları aralashtirilgan, sahhof esa muqovaning go'zal bo'lishi uchun charmlardan ustalik bilan foydalangan.

Og'ir va mashaqqatli mehnatlar evaziga yaratilgan har bir kitobning o'zi shubhasiz katta bir san'at asari edi. Bunday kitoblar asosan shohlar, amirlar, xon-u sultonlar buyurtmalari asosida yaratilgan va maxsus kutubxonalarda e'zozlab saqlangan.

XIV–XVI asrlarda nafis kitob va xattotlik san'atining buyuk namoyandalari o'sib yetishadi. Bular Mir Ali Tabriziy, Abdurahmon Xorazmiy, Sulton Ali Mashhadiy, Mir Ali Qilqalam, Sulton Ali Xandon, Halvoiy, Rafiqiy, Mirak Naqqosh, Behzod, Shoh Muzaffar va boshqalardirlar.

SULTON ALI MASHHADIY

(1432–1520)

Xattotlik san'atining buyuk namoyandalaridan biri **Sulton Ali Mashhadiy**dir. U 1432-yilda Mashhadda tug'ilgan. Yoshlikdan husnixatga qiziqqan. Sulton Ali husnixat sultoni darajasiga ko'tariladi va «Qiblatul-qutob» («Kitoblar qiblası») va «Sultonun-xattotin» («Xattotlar sultoni») deb elda nom taratadi.

Sulton Ali 1461-yilda Nizomiyning «Mahzanul-asror» dostonini, 1464-yilda Hofiz devonini va 1465–1466-yillarda Alisher Navoiyning devonini ko'chirgan.

Sulton Ali Mashhadiyning ijodiy faoliyatida Husayn Boyqaro va Alisher Navoiylarning salmoqli o'rni bor. U Husayn Boyqaro kutubxonasida ishlagan va Hirot hattotlariga rahbarlik qilgan. Sulton Ali shaxsan Husayn Boyqaro va Alisher Navoiy topshiriqlarini bajargan va ularning asarlarini ko'chirgan. U har kuni Husayn

Boyqaro uchun 50, Navoiy uchun 20 bayt ko'chirar edi. Bundan tashqari Sulton Ali Nizomiy, Farididdin Attor, Xofiz Sheroziy, Dehlaviy, Jomiy asarlarini ham ko'chirish bilan shug'ullangan. Mashhur hattot ko'chirgan 50 dan ortiq asar bizgacha yetib kelgan. Bu asarlar Toshkent, Sankt-Peterburg, Parij, Berlin, Qohira va dunyodagi boshqa shaharlarda saqlanmoqda. Sulton Ali Mashhadiy ko'chirgan kitoblar orasida Navoiyning mashhur «Hamsa»si ham munosib o'rin olgan.

Sulton Ali Mashhadiy hattotlik san'atidan tashqari o'ymakorlik san'atining ham mohir ustasi bo'lgan. Husayn Boyqaro qabr toshidagi o'yib yozilgan matn parchasi ham u tomonidan yozilgan.

Sulton Ali Mashhadiy she'riyat bobida ham qalam tebratgan. Navoiy uning ijodiga katta baho beradi va uning ijodidan quyidagi baytlarni keltiradi:

*Gul dar bahor e-on ruhi gulgul namunaest,
Chun ashki man, ki az dili purxun namunaest.*

Ma'nosi: *Mening ko'zyoshim qonga to'la yuragimdan namuna bo'lganidek, bahor guli uning gulgun yuzidan bir namunadir.*

Sulton Ali umrining so'nggi yillarini Mashhadda o'tkazadi va shu yerda 1520-yilda vafot etadi.

8. TASVIRIY SAN'AT

Temur va temuriylar sulolasi davrining ulkan muvaffaqiyatlaridan biri tasviriy san'atning gurkirab o'sganligi bo'ldi. XIV va XVI asrlarda tasviriy san'atda Behzod, Mirak Naqqosh, Qosim Ali, Maqsud Muzahhib, Xoja Muhammad Naqqosh, Shoh Muzaffar va boshqalar barakali ijod qildilar.

Xalqimizning ajoyib tasviriy san'at ustalari yaratgan asarlar o'ziga xos uslubga ega bo'lish bilan birga u fantastik mavhumlikdan hayotiylikka, aniqlikka tomon o'sib borgan. Bizgacha yetib kelgan va ma'naviy meros boyliklariga qarab xulosa qiladigan bo'lsak tasviriy san'at yodgorliklarini yo'nalishlariga qarab quyidagi guruhlariga bo'lish mumkin: portretlar, hayotiy lavhalar, peyzaj, binolarga solingan suratlar, badiiy asarlarga ishlangan rasmlar va hokazo.

Biz fikr yuritayotgan davrda tasviriy san'at ijodkorlari tomonidan hayotiy va aniq bo'yoqlarda ishlangan Jomiy, Navoiy,

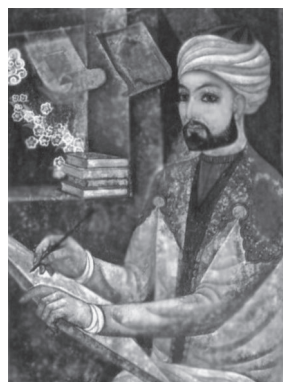
Abdulla Xatifiy, Behzod, Husayn Boyqaro, Bobur, Shayboniyxon va boshqalarning portret — suratlarini ko‘ramiz.

Rassomlar tomonidan yaratilgan asarlarda, rasm-portretlarda haqiqiy hayot voqeligi o‘z aksini topgan, jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy tub mohiyati mohirlik bilan ko‘rsatilgan.

KAMOLIDDIN BEHZOD

(1455–1533/37)

O‘z zamonasining mohir rassomi va o‘ta noyob qobiliyat egasi **Kamoliddin Behzod** 1455-yilga yaqin Hirotda tug‘ilgan. Ota-onadan yoshlikdan yetim qolgan Behzodni Husayn Boyqaro kitobdori Mirak Naqqosh o‘z tarbiyasiga olib, unga homiylik ko‘rsatadi. O‘zining qobiliyati va iqtidorligi bilan boshqalardan ajralib turadigan Behzod yoshlikdan rassomlik san‘atiga qiziqadi. Ko‘p o‘tmay u ilmfan, san‘at va adabiyot ahlari orasidan o‘ziga munosib o‘rin topadi. Ma‘rifat va ma‘daniyat homiysi Alisher Navoiy noyob iste’dod va qobiliyat egasi bo‘lgan Kamoliddin Behzodga alohida e‘tibor beradi va unga har tomonlama yordam qo‘lini cho‘zadi. 1510-yilgacha bo‘lgan umrini Hirotda o‘tkazgan Behzod keyinchalik Ozarbayjonga — Tabrizga ketadi. U yerda Behzodni safaviylar poytaxti kutubxonasi va san‘atkorlarining boshlig‘i etib tayinlaydilar. Kamoliddin Behzod shu yerda taxminan 1533–1537-yillar orasida vafot etadi.

Kamoliddin Behzod o'zining xayratomuz rassomlik san'ati bilan «Moniyi soniy» (ikkinchi Moniy¹) va «Sharq Rafaeli» nomi bilan jahonga mashhur bo'lgan. U rassomlikda Hirot maktabiga asos soladi va ustoz san'atkor sifatida Turkiston o'lkasi, Eron, Ozor yurti va boshqa o'lkalarda tasviriy san'atning rivojiga katta hissa qo'shadi.

Xondamir «Habib us-siyar» asarida Behzod ijodiga quyidagicha baho beradi:

*Mo'yi qalamash zi ustodi,
Jon doda ba surati jamodi.*

(Ma'nosi: *Ustozligi tufayli uning mo'yqalami tuklari toshga — jonsiz suratga jon bag'ishlar edi.*)

Kamoliddin Behzodning san'atkorlik mahorati va asarlarining ta'sir kuchini ko'rsatuvchi quyidagi bir voqea Vasifiyning «Badoyiul-vaqoe» kitobida keltiriladi: «Kunlarning birida Behzod yangi ishlagan bir suratini Navoiyning oldiga olib keladi: ajoyib bog', daraxtlar, daraxtlar shohida qushlar... gullar qulf urib ochilib yotibdi, ariqlarda zilol suvlar. Bog'da nuroniy Alisher Navoiy. U bir qo'li bilan hassaga tayangan, ikkinchi qo'lida bir tovoq, tovoqda oltinlar. Navoiyning atrofida ilm-fan, san'at va adabiyot ahlari. Go'yo Navoiy ularning ijodiy ishlaridan shod bo'lib, boshlaridan oltin sochmoqchi... Suratdan zavqlangan Navoiy bunday bayt aytadi:

*Naqqosh, ajab sahora munaqqash kardi,
Ey vaqti tu xush, ki vaqti mo xush kardi.*

(Ma'nosi: *Naqqosh, ajoyib sahifani naqshlabsan, vaqting xush bo'lsin, zeroki bizni xushvaqt qilding.*)

Behzod bu suratni olib kelganda Navoiy Mavlono Fasehiddin, Sohib Doro, Mavlono Burhon va Mavlono Muhammad Badaxshiylar bilan suhbatlashib o'tirgan ekan. Navoiy ulardan bu surat haqidagi taassurotlarini so'zlab berishni so'raydi. Shirin va hazilomuz suhbat boshlanadi. Mavlono Fasehiddin:

— Mahdumlar, men bu ochilgan gullarni ko'rishim bilam qo'l cho'zib, ulardan birini uzib, sallamga qo'ndirmoqchi bo'ldim, — deydi.

Sohib Doro:

— Menda ham shunday istak bor edi, ammo qo'l cho'zsam, daraxtlardagi qushlar qo'rqib uchib ketmasin deb andisha qildim, — deydi.

¹ Moniy – afsonaviy Xitoy rassomi.

Mavlono Burhon:

— Men mulohaza bilan qo‘limni tortib, tilimni tiymoqchiman, agar so‘z qotsam, Mir ranjisalar, yuzlarini burishtirib, qoshlarini chimirsalar, suratdagi ochiq chehralari o‘zgarib ketadi, — deydi.

Mavlono Muhammad Badaxshiy:

— Ey mavlono Burhon, agar beodoblik va gustohlik bo‘lmaganda edi, (suratdagi) Mirning qo‘llaridagi hassani olib, sening boshingga solar edim, — deydi.

Navoiy suhbatni yakunlab:

— Azizlar yaxshi so‘zlar aytishdi. Agar Mavlono Burhon dag‘allik qilmaganlarida men (suratda tasvirlangan) tovoqdagi oltinlarni do‘stlarning boshidan sochmoqchi edim, — deydi va Behzodga bir ot bilan chopon in‘om qiladi, suhbatdoshlariga libos kiygizadi».

Atoqli va mashhur rassom Kamoliddin Behzod tomonidan yaratilgan shoir Abdullo Xotifiy, Husayn Boyqaro, Shayboniyxon portretlari, Sa‘diyning «Bo‘ston» kitobi va Nizomiyning «Hamsa»siga ishlangan rasmlar bizgacha yetib kelgan va u hozir xalqning nodir yodgorliklari sifatida Toshkent, Sankt-Peterburg, London, Tehron, Kobul va boshqa shaharlarning muzey va kutubxonalarida saqlanmoqda. Kamoliddin Behzod juda ko‘plab nomdor va qobiliyatli shogirdlar yetishtiradi. Sulton Muhammad Kamoliddin, Qosim Ali, Shoh Muzaffar, Mahmud Muzahhib kabi musavvirlar shular jumlasidandir.

9. MUSIQA SAN’ATI

Temur va temuriylar davri madaniyatining yuksak rivojlanganligidan dalolat beruvchi yana bir soha — bu musiqa san’atidir. Buyuk Sohibqiron Amir Temur haqidagi manbalarda va xalq rivoyatlarida uning musiqa san’atiga juda katta e’tibor bilan qaraganligi, turli mamlakatlardan poytaxti Samarqandga ko‘plab san’at shinavandalarini to‘plab, bazmi jamshid davralarini musiqa va qo‘shiq ixlosmandlari bilan qurganligi hikoya qilinadi. Ibn Arabshoh Temur saroyida juda ko‘plab musiqashunoslar, hofiz va qo‘shiqchi san’atkorlar ham bo‘lganligini yozadi: «... (Yana) Xoja Muhammad az-Zohid Buxoriy, ulug‘ tafsirchi, hadischi, hofiz bo‘lib, Qur’on ul-Karimni yuz jildda tafsir qilgan... Qorilardan mana shular ikkalasi va (yana) mavlono Faxruddin bor edi. Qur’onni qiroatda ham, savtda

ham tajvid bilan yod olgan kishilardan Abdullatif ad-Domg'oni, mavlono Asaduddin, Sharif Hofiz Husayniy, Mahmud Muhriq al-Xorazmiy, Jamoliddin Ahmad al-Xorazmiy va musiqa ilmida ustoz bo'lgan Abdulqodir al-Marog'iy edi»¹.

Bu davrda musiqa san'atining rivoj topganligini shu narsadan ham bilsa bo'ladiki, Alisher Navoiy «Mezonul-avzon» asarida xalq qo'shiqchiligining 8 turi bo'lganligini yozadi. Bu — tuyuq, changi, turkiy, orzuviy (yoki oruzviy), muhabbatnoma, mustazod va boshqalardir. Ayrim miniatyuralar, badiiy obrazlar va boshqalar xalq san'atining ham rivojlanganligidan dalolat beradi. Xalq kuylari va qo'shiqlari musiqa san'atining rivojiga samarali ta'sir ko'rsatgan.

X va XII asrlarda vujudga kela boshlagan musiqa san'atining yangi o'n ikki maqom turi bu davrga kelib yuksak bosqichga ko'tariladi, yangi kuylar bilan boyiydi. O'n ikki maqom ko'pgina kuylar birikmasidan tashkil topgan bo'lib, quyidagilarni o'z ichiga oladi: Rost, Isfaxon, Iroq, Zirafkan, Buzruk Xijoz, Buslik, Ushshoq, Husayniy, Zangula, Navo, Rahoviy. Bu maqomlarning har biri ikki shuba (qism)dan iborat bo'lib, jami 24 shubani tashkil etadi: Dugoh, Segoh, Chorgoh, Panjgoh, Muxayyar, Hisor, Muboraki, Nayrez, Nishopurak, Royi Iroq, Mag'lub, Rakb, Bayot, Zabul, Avj, Navro'zi xora, Ma'mur, Ashiron, Navro'zi sabo, Humoyun, Nuhuft, G'azal, Arabon va Ajam. Xalq o'rtasida «Shashmaqom» (olti maqom) nomi bilan kuylanib kelinayotgan musiqa asarlari yuqorida sanab keltirilgan o'n ikki maqom zaminida shakllangandir.

Musiqa san'atining taraqqiyotini she'riyat olamidani tashqarida tasavvur etib bo'lmaydi. Musiqa va she'riyat doimo bir-birini to'ldirib kelgan. Musiqa bilan she'riyat o'rtasidagi aloqani XV asrda yashab ijod qilgan shoir Ahmadiy «Sozlar munozarasi» asarida ajoyib badiiy bo'yoqlarda tarannum etadi. Ahmadiy majoziy xarakterda yozilgan o'zining bu asarida sozlar munozarasini beradi. Munozarada ishtirok etgan barcha sozlar: Tanbur, Ud, Chang, Qubo'z, Rubob va boshqalar o'zlaricha kerilib maqtanadilar. Nihoyat ularning munozarasiga Piri xarobot (soqiy) aralashadi va sozlarining har biriga nasihatlar qiladi, ularning har birining o'ziga xos fazilatlarini borligini ta'kidlaydi. Bu asar tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan didaktik ijod mahsuli hamdir. Shoir maqtanchoq, mutakabbir va xudbin kishilarni tanqid qiladi, ularni insofga, kamtarlikka va ahillikka chaqiradi.

¹ *Ибн Арабишох*. Амир Темури тарихи. 2- китоб, 85–86-бетлар.

Xullas, musiqa san'ati taraqqiyotida Temur va temuriylar zamonida erishilgan muvaffaqiyatlar xalqimizning ma'naviy meros boyligi bo'lib, avlodlar ongida badiiy estetik qarashlar va oliyjanob insoniy fazilatlarning shakllantirishning muhim vositasidir.

10. BAHOUDDIN NAQSHBAND (1319–1389) VA NAQSHBANDIYA TARIQATI

Sohibqiron Amir Temurning islom himoyachisi sifatida yurgizgan siyosati soyasida so'fiylik tariqati o'lka hayotida katta mavqega ega bo'ladi. Buni biz Temur va temuriylar davrida **Bahouddin Naqshband** va uning izdoshlari faoliyatida yorqin ko'ramiz.

Oллоhning muruvvatiga muyassar bo'lgan, komil inson, ulug' avliyo va vali — Xoja Bahouddin Naqshbanddir. U zoti ulug'ning asli ismlari Sayid Muhammad Bahouddin ibn Sayid Jamoliddindir. Xoja Bahouddin Naqshband Buxoro yaqinidagi Qasri Orifon qishlog'ida tavallud topgan. Bahouddinning o'zi ham temir va boshqa narsalarga gul soluvchi bo'lgan. Shu sababdan u kishining laqabi «Naqshband» bo'lgan.

Bahouddin Naqshband majmuasi (Buxoro).

Bahouddin Naqshband o'zidan ikki asr oldin o'tgan Abdulxoliq G'ijduvoniylar ruhlaridan madad olgan, uni o'ziga pir va ustod deb bilgan.

Bahouddin Naqshband Abdulxoliq G'ijduvoniylar ta'limotini yanada rivojlantiradi, uni yangi mazmun, xulosalar bilan boyitadi va u naqshbandiylar tariqati nomini oladi.

Bahouddin Naqshband G'ijduvoniylar asos solgan tariqatning sakkiz moddadan iborat talabiga uch talabini qo'shdi: 1. Vuqufi zamoniy; 2. Vuqufi adadiy va 3. Vuqufi qalbiydir.

Naqshbandiylarning asosiy mohiyati quyidagi shiorlarda o'z ifodasini toptan: «Dast ba koru, dil ba yor!» («Qo'l ishda, dil Ollohda») bo'lsin, deb hammani ishlashga chaqiradi.

Bahouddin shaxs, oila va jamiyat ravnaqi uchun «Kam xo'r, kam xob va kam guftor bud!» («Kam yegil, kam uxla va kam gapir!») deb ta'kidlagan. Davlat rahbarlariga esa «Zohiran xalq bilan, botinan Haq bilan!» («Sirtidan xalq bilan, dildan Xudo bilan!») deb nasihat qilgan. Hazrati Sohirqiron Amir Temurdek ulug' zot ham Naqshband tariqatiga amal qilgan. Temurning o'zi bu haqda shunday degan: «Piru komil Shayx Bahouddin Naqshbandiylarning: «Kam yegin, kam uxla, kam gapir», degan pand-u nasihatlariga amal qildim. Arkon-u davlatga, barcha mulozimlarga ham aytar so'zim shu bo'ldi. «Kam yenglar — ocharchilik ko'rmasdan boy-badavlat yashaysizlar, kam uxlanglar — mukammallikka erishasizlar, kam gapiringlar — dono bo'lasizlar!»¹

Bahouddin Naqshbandiylar Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiylar ham juda katta ixlos bilan qaragan. Jumladan, Jomiylarning «Nafahotul-uis», Alisher Navoiylarning «Nasoyimul-muhabbat» va boshqa asarlarida bu haqda kerakli ma'lumotlarni olish mumkin.

Alisher Navoiylarning:

Ayladi avroq munaqqash base,

Naqsh raqam ayladi dilkash base,

baytidan shu narsa anglashiladiki, Naqshband o'z hayoti davomida juda ko'p varaqlarni naqshlagan, ya'ni ko'p ajoyib asarlar yozgan va shu bilan bir qatorda narsalarga, imoratlarga naqshlar ham ishlagan.

Sobit aning ko'ngli aro naqshi jud,

Mahv o'lub ul sahfa naqshi vujud,

¹ Amir Temur yig'itlari. 58-bet.

degan baytda Navoiy Naqshband ulug‘ naqqosh bo‘lsa ham, lekin uning ko‘nglini saxovat («jud») naqshi egallagan va bezagan edi, deydi.

Naqshbandsiz Navoiy ijodini tasavvur etish mumkin emas. Chunki naqshbandiya ta‘limoti Navoiy ijodining g‘oyaviy asosini— mafkurasini tashkil etadi. Shoir ijodida komil inson timsolining naqshbandiya tariqatida targ‘ib qilingan yo‘l-yo‘riqlari, shior-u qoidalari, aqidalari insoniy timsollar, hayotiy voqealar asosida dalillanadi.

Bahouddin Naqshbandning dinni mustahkamlash va taraqqiy ettirish uchun qilgan xizmatlari ulug‘ bo‘lganligi sababli uni «Bahouddin» — dinning faxri, bebahosi deb atashgan.

Bahouddin Naqshband karomatli inson bo‘lganligi uchun unga Balogardon, deb nom berishgan.

Xullas, Bahouddin Naqshband Amir Temur hukmronlik qilgan davrning eng buyuk avliyolaridan bo‘lib, u ishlab chiqqan va targ‘ibot qilgan tariqatning mavqeyi ko‘tarilgandan ko‘tarilib boradi.

11. XOJA UBAYDULLOH AHROR

(1404–1490)

XV asrda naqshbandiya tariqatini samarali davom ettirgan ulug‘ shayxlardan biri — **Xoja Ubaydulloh Ahror**dir. Xoja Ubaydulloh Shosh viloyatining Tog‘li Bog‘iston (hozirgi Bo‘stonliq) qishlog‘ida dunyoga kelgan.

Xoja Ubaydullohning otasi Mahmud bo‘lib, uning ajdodi Muhammad Nomiy Bag‘dodiyga borib yetadi. Xoja Ubaydullohning yoshligi Shoshda kechgan. Uning tarbiyasi va o‘qishi bilan tog‘asi Xoja Ibrohim shaxsan shug‘ullangan. 1427-yilda Xoja Ubaydulloh ilm va ma‘rifat markazi Samarqandga o‘qishni davom ettirish uchun borgan. 1428-yil Hirotga borib, to 1433-yilga qadar bu yerda bo‘lgan mashhur shayhlar Bahoviddin Umar Zayniddin Xavofiylar suhbatini olgan. 1433-yilda Ubaydulloh Chag‘aniyonni hozirgi (Surxondaryo va qisman Qashqadaryo viloyatlari bo‘lgan) hududidagi Xulug‘utti mavzeida turuvchi Bahoviddin Naqshbandiyning shogirdi mavlono Ya‘qub Charxiy huzuriga kelib u bilan tanishadi va Ya‘qub Charxiyni pir murshid sifatida tan oladi. Shundan so‘ng u Shoshga qaytadi. Taxminan 1451–1452-yilga qadar u bu yerda bo‘ladi. Shu nuqtayi nazarda Xoja Ubaydulloh Mirzo Ulug‘bekning o‘ldirilishida qo‘li

bor, degan uydirma haqiqatga to'g'ri kelmaydi. Ulug'bek o'ldirilgan 1449-yil 25-(27) oktabrda hali Xoja Ubaydulloh Samarqandda hech qanday nufuzga ega emas edi. Agar bu fitnada «qo'li» bo'lganida Temuriy sulton Abu Saidni shunchalik yuksak martabaga ko'tarmas, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy va Boburlar pir atab, uning etagidan tutmas edilar.

Xoja Ubaydulloh 1451–1452-yillarda Samarqandga ko'chib kelgach uning obro'-e'tibori kuchayib ketadi, uni fuqaro va akobirlar pushti panoh deb biladilar. Buning sabablari shundan iborat ediki, birinchidan, Xoja Ubaydulloh o'sha davrda xalq ommasida e'tibor qozongan naqshbandiya Xojagon tariqatining asosiy yo'nalishi shunday belgilagan edi: «Xojagon tariqati darveshlarining udumi shundan iboratki, ular o'zlarining barcha himmatlarini biror-bir ish bilan mashg'ul bo'lishga sarf qilsinlar... Aytibdurlarkim, xaloyiqning Haq subhonahuga erishish vositasi uni eslashi darajasiga bog'liq bo'lsa-da, ammo uning eng yaxshi yo'li bir musulmon ko'nglini xursand qilishdan iboratdir. Xojai jahon Abdulxoliq G'ijduvoniyni tabarruk so'zlaridan biri budur:

Dari xilvat bandu dari suhbatro kushoy,

Dari shayxiro bandu dari yorira kushoy.

Mazmuni: *Xilvat eshigin yopg'il-u suhbat eshigin och!*
Shayxlik eshigin yopg'il-u yorliq eshigin och!»

Xoja Ahrorning quyidagi so'zlari ham uning hayotiy dasturi yo'nalishini belgilab beradi: «Agar biz shayxlikni bo'yimizga olsak edi, unda birona shayx murid topa olmasdi. Ammo bizga boshqa mas'uliyat, ya'ni musulmonlarni zolimlar zulmidan himoya qilish vazifasi yuklatilgan. Ana shuni amalga oshirish va musulmonlar manfaatini himoya qilish maqsadida podshohlar bilan muloqotda bo'lib turish, ularning ishonchini qozonish lozim... Agar mashoyihlar o'z vaqtlarini ayab, bu ishga e'tibor qilmagan bo'lsalar, biz fuqaro uchun o'z vaqtimizni ayamaymiz»¹.

Yozuvchi Yevgeniy Berezikovning hikoya qilishicha, umrining oxirlarida Xoja Ahrorning Samarqand viloyatida 35 ming, Qarshida 23 ming gektar yerlari, bog'-rog'lari, ekinzor dalalari bo'lgan. U kishining millionga yaqin suruv-suruv qo'y-echkilari, poda-poda sigir-buzoqlari, ot va yilqilari bo'lgan. Shuncha boylikka qaramasdan

¹ Валихўжаев Б. Хожа Ахрор. Уйдирма ва ҳақиқат. «Мулоқот», 1991, 4-сон, 68-бет.
www.ziyouz.com kutubxonasi

u kishi oddiy bir hujrada faqirona hayot kechirgan¹. Barcha topgan davlat va boyliklarini komil inson sifatida Haq yo‘liga, Olloh yo‘liga deb beva-bechora va kambag‘allarga, ularni og‘ir soliqlardan ozod qilishga, masjid, madrasalar va xonaqohlar qurilishiga sarf qilgan. Zahiriddin Muhammad Bobur «Boburnoma»da bunday deb yozadi: «Hazrati Xoja Ubaydullohning mutaalliklarigakim, burun xarj va tajmillarda ko‘p faqir va miskin alarning himoyati bila zulm va taaddidin xalos bo‘lurlar edi». Masalan, manbalarda yozilishicha, Umarshayx Mirzo Shosh aholisidan 250 ming dinor hajmida soliq to‘lashni talab qilganda Xoja Ahror bu soliqning hammasini o‘zi to‘lab yuborgan va yana qo‘shimcha tarzda 70 ming dinorni soliq to‘plovchilarga hadya qilgan ekan. Bularning hammasi albatta Xoja Ahrorning xalq o‘rtasidagi obro‘si va mavqeyining beqiyos darajada oshuviga sabab bo‘ladi. Darhaqiqat, afg‘onistonlik mashhur olim Abdulhay Habibiy aytganidek: «Xoja Ahrorning so‘zlaridan ma‘lum bo‘ladiki, naqshbandiylar odamlarga ijtimoiy jihatdan foydali bo‘lgan rohat va xursandchilik bag‘ishlash kabi oliyjanoblikni go‘zal ahloq deb bilardilar»².

Xoja Ahror Valiy turli ijtimoiy faoliyatdan tashqari ijodkorlik ilmi bilan ham mashg‘ul bo‘lgan. U kishining qalamlariga mansub quyidagi asarlar elaro shuhrat topgan:

1. «*Fikrot ul-orifin*» yoki ayrim nusxalarda «*Voridot*» deb ataladi. Bu Xoja Ahrorning tasavvuf ilmiga oid fikrlarini o‘zida aks ettirgan asar bo‘lib, tojik tilida yozilgan.

2. «*Risolayi volidiya*» yoki «*Muxtasar*». Asar Xoja Ahror otasi-ning xohishi bilan yozilgan bo‘lib, odob-axloq va insonning o‘zini tanishiga bag‘ishlangan. Bu nodir asar odamlar o‘rtasida katta shuhrat qozongan. Uni Bobur 1528–1529-yillarda o‘zbek tiliga o‘girib, 245 baytlik nazmiy risolaga aylantirgan.

3. «*Risolayi xuroiyya*». Bu asarni Xoja Ahror mashhur shoir Abu Sa‘id Abulxayrning bir ruboiysi sharhiga bag‘ishlab yozgan.

4. «*Ruqaot*». Bu maktublardan iborat.

Yuqoridagi qisqacha yuritilgan fikr-xulosalardan ma‘lumki, Xoja Ubaydulloh Ahror tasavvuf ilmining buyuk vakillaridan biridir. Shul bois uni o‘zlariga ma‘naviy pir deb hisoblagan buyuk shaxslar orasida Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy va Zahiriddin

¹ Березиков Е. Хожа Ахрор сирру асрори. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1991 йил, 25 январь.

² Валихўжаев Б. Хожа Ахрор. Уйдирма ва ҳақиқат. «Мулоқот», 1991, 4-сон, 67-бет.

Muhammad Boburlar bordir. Alisher Navoiy Xoja Ahrorni ulug'lab, bunday deb yozadi:

*Ulki, bu ofoq ichida toq erur,
Toq nekim, murshidi ofoq erur.*

Navoiy uni dunyo miqyosidagi odamlarga yo'l ko'rsatuvchi ulug' bir murshid, hatto shohlar ham uning xizmatiga tayyor der ekan, u bilan muloqotda bo'lgan gadolar ham o'zlarini ma'naviy jihatdan shoh deb his etishini ta'kidlaydi.

Xullas, ulug' Movarounnahr tuprog'ida komili inson darajasiga ko'tarila olgan Xoja Ubaydulloh Ahror o'z davrining ma'naviy-ijtimoiy hayotida katta va o'chmas iz qoldiradi. Chex olimi Feliks Tauer so'zlari bilan aytganda, «Turkistonning bu yorug' mash'ali» o'zining fuqaroparvarlik g'oyalari nurlari bilan hamon porlab turmoqda.

Shunday qilib, Temur va temuriylar davrida o'lkamizda fan va madaniyat barq urib o'sadi, rivojlanadi va kamol topadi. Fan, madaniyatning qaysi bir sohasi, qaysi bir tarmog'ini ko'zdan kechirmaylik ona diyorimiz XIV va XV asrlarda jahon sivilizatsiyasining eng oldingi saflaridan joy olganligining guvohi bo'lamiz. Temuriylar sulolasi davri jahon fani va madaniyatining Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy, Bahouddin Naqshband, Xoja Ubaydulloh Ahror kabi ulug' vakillarini yetishtirib berdi. Ular o'z faoliyatlari, yozgan asarlari bilan jahon sivilizatsiyasi xazinasiga munosib hissa qo'shdilar. XIV–XV asrlardagi Movarounnahr va Xurosonda moddiy va ma'naviy taraqqiyotning tamal toshini ulug' bobomiz Sohirqiron Amir Temur qo'ygan edi. O'zi pok, dili pok, islom goyasi bilan sug'orilgan ma'naviyati pok, yurt va millat birligi bilan butun qalbi, vujudi to'lib-toshgan Amir Temursiz bu davr madaniy taraqqiyotini tasavvur etish mumkin emas. Bu jihatdan ulug' bobomiz Amir Temurni shu paytgacha o'tgan jahongirlarning birontasi bilan qiyoslay olmaymiz. Shu ma'noda «Ipak yo'li — muloqot yo'li» Xalqaro ilmiy safar koordinatori, senegallik doktor Dudu Dvenning quyidagi so'zlari diqqatga loyiqdir: «Temur nihoyatda serqirra, faoliyati murakkab siymo, ulug' zot. U, bir tomondan, dunyoni titratgan jahongir, ikkinchi tomondan, dunyo avlodlarini ma'naviy, moddiy qarzdor qilgan buyuk inson! Tarixda buyuk sarkardalar ko'p bo'lgan. Bordi-yu fransuz sarkardasi

Napoleon bilan Temurni qiyoslaydigan bo'lsak ikkinchisi birinchisidan o'n chandon ustun turadi. Napoleon jahongir bo'lib, borgan joylarini vayron etib, qurilishlarga kam e'tibor bergan bo'lsa, Temur o'z davrining buyuk sarkardasi, fотиhi sifatida eng yaxshi ustalarni, olim-u fozillarni o'zi bilan birga olib yurib ko'pgina go'zal shaharlarni bebaho binolar bilan bezagiga bezak, ko'rkiga ko'rk qo'shdi»¹.

Mustaqillik sharofati tufayli Amir Temur Sohibqiron o'zining tarixda tutgan munosib o'rniga ega bo'lmoqda. 1996-yil O'zbekistonda «Amir Temur yili» deb e'lon qilindi, UNESCO Bosh konferensiyasi 1996-yilda Amir Temur tavalludining 660 yilligini xalqaro maydonda nishonlashga qaror qildi.

Nazorat savollari

1. Amir Temurning «Kuch — adolatda» shiorini ta'riflab bering.
2. Amir Temur qurdirgan tarixiy obidalar va ularning ahamiyati nimalarda namoyon bo'ladi?
3. Amir Temurning ma'naviy hayot va ilm-fan homiysi ekanligini ochib bering.
4. Ulug'bek shaxsiyati va uning akademiyasiga ta'rif bering.
5. Tarix va tarixshunoslik tushunchalarini ta'riflay olasizmi?
6. Bu davrda badiiy adabiyot va xalq og'zaki ijodi qay darajada taraqqiy topdi?
7. Kitobat san'ati, xattotlik va tasviriy san'at haqida gapirib bering. Mashhur xattotlardan kimlarni bilasiz?
8. Bahouddin Naqshband va naqshdandiya tariqatining ilmiy, diniy, ma'naviy ahamiyati nimadan iborat?
9. Xoja Ubaydulloh Ahror ta'limotidan misollar keltira olasizmi?
10. Shaxsan o'zingizda ushbu davr ma'naviy merosidan namuna bo'lgan qanday manbalaringiz bor?
11. Amir Temur va uning merosiga sobiq sho'rolarning munosabati qanday edi?
12. Mustaqillik yillarida Amir Temur, uning hayoti va faoliyati, qadr-qimmatini qanday baholanmoqda? Prezidentimizning Amir Temur va uning merosi haqidagi fikrlarini bilasizmi?

¹ Малик Мурод. Жаҳонгир ва «Буюк ипак йўли». «Ёш ленинчи», 1991 йил, 341 июль.

QISQACHA ATAMALAR LUGʻATI

Ajam	– Eron mamlakati va xalqi.
Azarhurra	– otashparastlar topinadigan muqaddas olov oʻt.
Azata	– erkin shaxs; ozod maʼnosida.
Ayl	– Amir Temur askariy qismlarining oʻn nafarlik boʻlinmasi.
Akkor	– qoranda; qishloqning ziroatkor aholisi.
Amid ul-mulk	– davlat hujjatlari va elchilik aloqalari vaziri.
Amir	– farmon beruvchi, boshliq, hokim, qoʻshin boshligʻi, sarkarda, hukmdor.
Amirlik	– musulmon mamlakatlarida amir tomonidan boshqarilgan mamlakat yoki viloyat.
Amir ul-umaro	– amirlar amiri, bosh amir, bosh hukmdor.
Aninizm	– ruh va jonga ishonish, sigʻinish.
Anqo	– Sharq mamlakatlarida zikr qilinishicha, Qoʻhi Qof togʻida yashagan afsonaviy qushning nomi.
Araz	– qoʻshin taʼminoti bilan shugʻullanuvchi vazir.
Arbob	– Buxoro amirligida qishloq yoki shaharlarda mahalla boshligʻi, oqsoqol.
Ark	– ichki qalʼa, podshoning shahar ichidagi qoʻrgʻon — saroyi, qarorgohi.
Arxeolog	– arxeologiya mutaxassisi, arxeolog olim.
Arxeologiya	– qadimdan qolgan, qadimiy yodgorliklar haqidagi qadimgi zamonlar haqidagi fan.
Arxiv	– davlat yoki ayrim shaxslarga tegishli muhim qadimiy hujjatlarni saqlaydigan maxsus tashkilot.
Atrok	– turklar.
Axriman	– zardushtiylik dinining zulmat, oʻlim va qabihlik tangrisi.
Axuramazda	– zardushtiylik oliy tangrisi, xudosi.
Aʼlo hazrat	– hazrati oliylari, janobi oliy.
Badaviy	– arab koʻchmanchilari.
Band	– toshlardan bino qilingan suv omborining toʻgʻoni, suv ombori, toʻgʻon.
Barzikor	– qoʻshchi, ziroatkor, qishloqning mehnatkash aholisi.
Barot	– 1. Hijriy yil hisobi bilan sakkizinchi oy (Shaʼbon). 2. Oqlik qogʻozi – hukmdor tomonidan berilgan ozodlik xati, yorugʻlik. 3. Ijaraga olish. 4. Barqondon, ilgari barot oyining oxirida qilinadigan bazm va suhbat.

Beg'ar	– jamoat ishlariga safarbar etish, hashar.
Bibliya	– Tavrot, yahudiylar va xristiyanlarning muqaddas kitobi.
Biy	– urug' va qabila oqsoqoli.
Boj	– savdogarlardan olinadigan o'lpon, soliq, tovon.
Borgoh	– makon, dargoh, dunyoga keladigan va unga qaytadigan azaliy muqaddas maskan (joy).
Botmon	– og'irlik o'lchovi (XII–XV asrlarda 20 kg ga teng bo'lgan).
Burong'or	– qo'shinning o'ng tomoni.
Burg'u	– karnay.
But	– but, sanam, yakkaxudolik dini kelib chiqquncha urug'chilik va qabilachilik davrida keng tarqalgan majusiylik, butparastlik dini.
Buxorxudot	– VII asrning 80-yillaridan VIII asrning birinchi chora-gigacha Buxoroda hukmronlik qilgan sulola.
Bo'dun	– chorvador aholi, qora bo'dun – qora xalq.
Vazir	– devonxona boshlig'i, ministr.
Valiahd	– toj-u taxt vorisi, o'rinbosar.
Valiy	– avliyo, aziz, ega, sohib.
Varvar	– yunonlar o'zlaridan boshqa barcha xalqlarga nisbatan «varvar» so'zini ishlatganlar.
Vaqf	– musulmon mamlakatlarning masjid, madrasa va boshqa diniy masalalarga qarashli bo'lgan yer-mulklar.
Vahiy	– ilohiy xabar.
Vaqfnoma	– vaqf yerlarini ixtiyoriy ravishda berilganligi yoki vasiyat qilinganligini tasdiqlovchi hujjat.
Gurxon	– qabila birlashmasi; xon unvoni.
Darvish	– kambag'al, so'fiy, qalandar, faqir.
Darra	– charm va qayishdan to'qilgan yo'g'on va og'ir zarb beruvchi qurol.
Darxon	– XII–XIII asrlarda mo'g'ul qabilalari orasida qo'llanilgan unvon. Darxonlar har qanday soliq va majburiyatlardan ozod qilinganlar, ulug' xon huzurida bo'lish huquqidan ham foydalanganlar.
Darg'acha	– mo'g'ullarda chorva xo'jaligini idora qiluvchi boshliq.
Dahma	– maqbara, yer osti va yer usti sag'anasi, qabr ustiga qo'yilgan yodgorlik.
Devon	– vazirlar mahkamasi.
Devonbegi	– vazirlar mahkamasining bosh ma'muri.
Dehqon	– «qishloq oqsoqoli» – yer egasi.
Dinor	– oltin, tanga (bir misqol–4,8 gr ga teng bo'lgan).
Dovul	– katta nog'ora.

Dorug'a	– harbiy ma'mur.
Dudang	– hosilning oltidan ikki hisobida olinadigan dehqonchilik solig'i.
Enichar	– turklarning piyoda askari.
Yom-jom	– savdo yo'llaridagi qo'noq.
Jaloyir	– turkiy qabilalaridan biri.
Jamoa	– kishilar birlashmalari shakllaridan biri, asosan iqtisodiy jamoa tuzumi davriga xosdir.
Jarib	– 958 kv. m yer maydoni.
Jarchi	– hukmdorlarning xalqqa qarata chiqargan farmonini, ayrim shaxslarni taqdirlash yoki jazolash haqidagi amrini, urush e'lon qilish yoki tugagani haqidagi xabarni va shu kabi xabarlarini bozor maydoni yoki jamoa to'plangan boshqa yerda baland ovoz bilan e'lon qiladigan shaxs.
Jayhun	– Amudaryoning nomlaridan biri.
Jahongir	– jahonni oluvchi, jahonni bo'ysundiruvchi.
Jeta	– qaroqchi, qoloq.
Jiyba, Jeva	– qadimgi temir yoki po'latdan yasalgan harbiy kiyim.
Jilovdor	– xonni yoki boshqa oliy martabali kishini otga mindirib va tushirib qo'yuvchi xizmatkor.
Jome masjidi	– jamoat namozi o'qiladigan katta masjid.
Juvong'or	– qo'shinning so'l qanoti.
Juz'ya	– islom dini qoidasiga ko'ra g'ayridinlardan olinadigan soliq.
Jo'chi ulusi	– Chingizxon saltanatining 1224-yildagi bo'linishida uning katta o'g'li Jo'chixonga tekkan ulus.
Zakat	– tozalash, 1. Musulmon mamlakatlarda aholi umumiy boyligining 1/40 miqdorida har yili olinadigan diniy soliq. 2. Musulmonlarda «Tozalovchi» diniy soliq bo'lib, bu haqda «Qur'on»da oyat bor.
Zarbxona	– chaqa va tangalar so'qiladigan ustaxona.
Zardushtiylik	– O'rta Osiyo xalqlarining qadimiy dini, uning nomi shu dinga asos solgan payg'ambar Zardusht yoki Zardo'st nomi bilan bog'liq (yunoncha Zoroastr).
Zindqlik	– xudosizlik, dinga ishonmaslik.
Zindon	– qorong'ilik, o'tmishda yer ostidagi qamoqxona, yerto'la.
Zulqarnayn	– Aleksandr (Aleksandr Makedonskiy)ning laqabi, ikki shoxli ma'nosida.
Ilekxon	– qoraxoniylar sulolasiga mansub bo'lgan kichik hukmdorning unvoni.
Ilmi aruz	– she'riyat.

Imom	– 1. Diniy oliy rahbar, hukmdor (xalifa, Yaman viloyatining boshqaruvchisi, turklarda sulton, forslarda Hazrati Alining avlodi), 2. Shialarning oliy boshlig'i. 3. To'rt asosli mazhabdan (hanafiylar, xanbaliylar, molikiylar va shofe'iylar) biriga asos soluvchi; 4. Hamma musulmonlar yoki ular bir guruhining boshlig'i, ruhoni; 5. Namozda jamoatning oldida turib, namozni boshqaruvchi.
Rasul	– elchi, payg'ambar.
Registon	– o'rta asrlarda shaharning markaziy maydoni.
Riyozot	– matematika.
Sadoq	– o'qdon.
Sadr	– diniy va dunyoviy hokimiyat hukmdori.
Sa'id	– 1. Muhammad payg'ambar avlodlarining faxriy unvoni. 2. Ba'zi musulmon mamlakatlarida hukmdor unvoni.
Saltanat	– hokimiyat, sultonlik, podsholik, hukmronlik, imperiya.
Sarbador	– boshini dorga tikuvchi, dor ostiga boruvchi.
Sarboz	– oddiy jangchi.
Sardor	– boshliq, yetakchi, yo'lboshchi, rahbar.
Sipoh	– askar, qo'shin.
Sohibqiron	– jahon egasi, jahongir.
Suvoriy	– otliq askar.
Sulton	– podshoh, hukmdor.
Sultonlik	– tepasida sulton turgan davlat, sulton hokimiyati.
Sunniylar	– sunniy mazhabdagilar, sunnatga amal qiluvchi musulmonlar.
Suyurg'ol	– oliy tabaqa zodagonlarga in'om qilingan yer-mulk.
Tavorih	– tarixlar.
Tavrot	– besh kitob, yahudiylarning muqaddas besh kitobi, qadimgi vaziyat.
Talant	– aharoniylar davrida soliq miqdori, bir talant 34 kg teng.
Talmud	– ta'limot, Talmud. Injilni izohlash maqsadida miloddan avvalgi IV asrdan milodning V asri o'rtalarigacha qadimgi yahudiy tili va aramey shevasida yozilgan diniy kitob.
Tamg'a	– savdo boji, savdogarlardan olinadigan soliq.
Tanob	– yer o'lchovi, 2–2,5 ming kv. m hajmdagi maydoni.
Tarxon	– ozod etilgan. 1. O'rta asrlardagi feodalning unvoni. 2. Soliqlar to'lashdan ozod etilgan yer va mulklar. 3. O'zbek-turk urug'laridan birining nomi.
Taxt	– muayyan balandlikda o'rnatilgan serhasham, ziynatli tayanma kursi, podsho (monarx) o'tiradigan joy, podsholik, saltanat.

Taxt vorisi	– valiahd, saltanat vorisi, toj-u taxt merosxo‘ri, merosxo‘r shahzoda, bo‘lajak hukmdor.
Toj	– toj-taxt, saltanat, mustabid hokimiyat belgisi.
Totem	– urug‘ yoki qabila ibtidosi, urug‘ asoschisi, ajdod, urug‘ jamoalari topinadigan hayvon, o‘simlik yoki jism.
Totemizm	– totemlarga sig‘inish.
Tuman	– 1. O‘n minglik harbiy qism. 2. Uyezd, rayon. 3. O‘n ming. 4. Eron tilla puli.
Tuman og‘asi	– o‘n minglik askariy qism amiri, qo‘mondon.
Tug‘ro	– davlat nishonasi, gerb.
Ulamo	– olimlar, musulmon davlatlarida qozilar, musulmon ruhoniylarining yuqori tabaqasi.
Ulus	– el, harbiy — ma‘muriy o‘lka.
Umaro	– amirlar.
Ummat	– bir tilda so‘zlashuvchi kishilar, bir payg‘ambarga tobe insonlar.
Usturlob	– astronomiya asbobi, astrolobiya.
Ushur	– hosildan 10 foiz hisobida olinadigan dehqonchilik solig‘i.
Farmondo	– boshqaruvchi.
Fulus	– mayda mis chaqa.
Fiqh	– diniy huquq ilmi.
Xabargir	– xabarchi, kuzatuvchi, ayg‘oqchi.
Xazara	– minglik askariy bo‘linma.
Xalifa	– o‘rinbosar, xulafo – xalifalar.
Xalifalik	– xalifa hokimiyati.
Xandasa	– geometriya.
Xandaq	– mudofaa inshooti.
Xatib	– din peshvosi.
Xattot	– kitob va risolalar ko‘chiruvchi kotib.
Xiroj	– soliqning bir turi; hosilning 20–25 foizi hisobidan olinadigan qishloq xo‘jalik solig‘i.
Xoja	– ega, boshliq, uy egasi, oila boshlig‘i.
Xonaqoh	– masjid ibodatxonasi, g‘aribxona, musofirxona.
Xutba	– juma kunlari va xayitlarda o‘qiladigan namoz (unga davlat boshlig‘ining nomi qo‘shib o‘qilgan)
Xo‘ja, xoja, xo‘jayno, xo‘jayin	– yer-suv xo‘jasi.

Charxpalak	– suv ko‘tartish inshooti.
Cherik	– qo‘shin, askar.
Chiqir	– tuya yoki ho‘kiz qo‘shib aylantiriladigan suv ko‘targich inshoot.
Chokar	– harbiy drujina, qurollangan guruh, ko‘ngillilar to‘dasi.
Chorakor	– o‘zgalar yerida ishlab, hosilning 25 foizini o‘ziga olib ishlaydigan yollanma qo‘shchi, ziroatkor.
Cho‘r	– lashkarning sharqiy qanot amiri.
Shayx	– islom dinida oliy ruhoniylar vakili, diniy aqidalarni biluvchi, va‘z-nasihat qiluvchi, ba‘zan oliy, diniy o‘quv yurti talabasi.
Shayxul-islom	– din va islom ilmi peshvosi, islom dini oqsoqoli, diniy arbob.
Shariat	– Qur‘oni Karimda bayon qilingan islom dinining huquqiy va urf-odat qoidalari.
Shahriston	– ichki shahar.
Shialar	– shia mazhabidagilar, shiaga amal qiluvchi musulmonlar.
Shoh	– podsho, monarxlik unvoni.
Eloqxon	– elning oq xoni; yurtning kichik hukmdori, viloyat hokimi.
Etnogenez	– xalq va elatning kelib chiqishi.
Yabg‘u yoki jabg‘u	– el-yurt hokimi.
Yalavoch	– xabar yetkazuvchi.
Yasovul	– soqchi.
Yasoq	– soliq, jarima, to‘lov.
O‘rdugoh	– qo‘shin lageri, to‘xtaydigan qo‘noq; podsho qarorgohi.
O‘tloq va suvloq	– yaylovlardan olinadigan soliq.
Qavm	– bir urug‘ vakillari.
Qaysar	– podshoh; Rim va Yunon podsholarining qadimiy laqabi.
Qalandar	– dunyodan ko‘ngli sovib o‘zini chekkaga olgan kishi, tarki dunyo qilgan odam, uzlatga ketgan kishi; elma-el tentirab yuruvchi darvesh.
Qal‘a, qasr	– saroy, qo‘rg‘on.
Qasida	– she‘riy madh, maqto‘v yoki marsiya.
Qiron	– ikki sayyoraning bir burchagiga yaqin kelishi.
Qozi	– ijrochi, amalga oshiruvchi, hukm qiluvchi.
Qoziul quvvat	– bosh qozi, oliy sudya.
Qoraxon	– buyuk xoqon
Qul	– xo‘jayinining, quldorning xususiy mulki bo‘lib qolgan kishisi.

Quldor	– qulga egalik qiluvchi ekspluatator.
Qurultoy	– turkiy va mo‘g‘ul xalqlarida umumiy yig‘ilish, kengash
Qur‘on	– islom dinining muqaddas kitobi.
Qo‘rg‘on	– atrofi baland devor bilan o‘ralgan darvozali turar joy.
G‘azavot	– harbiy yurish, bosqin, hujum. Islom dinini yoyish maqsadida va g‘ayridinlar, kofirlarga qarshi qurol kuchi bilan amalga oshiriladigan «muqaddas» urush.
G‘oziy	1. Musulmonlarning g‘ayridin, kofirlarga qarshi olib borgan urushlari. 2. G‘ayridinlarga qarshi kurashga rahbarlik bilan yoki alohida mahorat bilan urushgan jangchiga beriladigan faxriy unvon.
G‘ulomlar	– qarollar, qullar, yosh xizmatkorlar.
G‘usl	– cho‘milish.
Hazrati oliylari	– podsholar va hukmdorlarni ulug‘lash maqsadida ularning nomiga qo‘shib aytiladigan so‘z.
Hijrat	– 622-yilda Payg‘ambar Muhammad alayhivassalom va musulmonlarning Makkadan Madinaga ko‘chib borishlari. Hijriy yilining boshlanishi.
Hojib	– harbiy boshliq.
Hojibul	– hujob; qo‘mondon
Hajar ul-asvod	– Makkada hojilar tavof qiladigan katta qora tosh.
Hokim	– viloyat hokimi. 2. Hukmdorning viloyatdagi noibi. 3. Shahar, uyezd hokimi.
Horun	– posbon, kuzatuvchi; Muso payg‘ambar akasining ismi.
Xoqon yoki qoon	– hukmdor, podsho.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YHATI

Каримов И. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд. Т.: «Ўзбекистон», 1996.

Каримов И. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-жилд. Т.: «Ўзбекистон», 1996.

Каримов И. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-жилд. Т.: «Ўзбекистон», 1996.

Каримов И. Бунёдкорлик йўлидан. 4-жилд. Т.: «Ўзбекистон», 1996.

Каримов И. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлидан. 6-жилд. Т.: «Ўзбекистон», 1998.

Каримов И. Биз келажагимизни ўз кўлимиз билан қурмоқдамиз. 7-жилд. Т.: «Ўзбекистон», 1999.

Каримов И. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. 8-жилд. Т.: «Ўзбекистон», 2000.

Каримов И. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. 9-жилд. Т.: «Ўзбекистон», 2001.

Каримов И. Хавфсизлик ва тинчлик учун қурашмоқ керак. 10-жилд. Т.: «Ўзбекистон», 2002.

Каримов И. Юсак маънавият — енгилмас куч. Тошкент.: «Маънавият», 2008.

Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси қошида «Ўзбекистоннинг янги тарихи Марказини ташкил этиши» тўғрисида 1996 йил 18 сентябрдаги Фармойиши.

«Ўзбекистоннинг янги тарихини»ни тайёрлаш ва нашр этиши тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори. 1996 йил 16 декабрь. «Халқ сўзи», 1996 йил 17 декабрь.

«Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Тарих институти фаолиятини такомиллаштириши тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 24 июлдаги қарори. «Халқ сўзи», 1998 йил 2 июль.

Абдуллаев И. Абу Мансур Абдумалик ас-Саолибий. Татиммат ал-Ятима. Т.: «Фан», 1990.

Абдуллаев И., Ҳикматуллаев Х. Самарқандлик олимлар. Т.: «Фан», 1969.

Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари. Уч жилдлик сайланма. Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1992.

Абдурахмонов А. Улуғбек академияси. Т.: Қомуслар бош таҳририяти, 1993.

Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий. Бухоро тарихи. Т.: «Фан», 1966.

Абулғозий. Шажараи турк. Т.: «Чўлпон», 1992.

Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил — ал Бухорий. Ҳадис. 1-китоб. Ал-жомий ас-саҳиҳ (ишонарли тўплам). Т.: Қомуслар бош таҳририяти, 1991.

Абу Исо Термизий. Саҳиҳи Термизий. Танланган ҳадислар. Т.: Ғафур Ғулом нашриёти, 1993.

Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри, Т., 1993.

Абу Райҳон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Танланган асарлар, 1-жилд. Т.: «Фан», 1968.

Абулқосим Фирдавсий. Шоҳнома. Т.: Ғафур Ғулом нашриёти, 1984.

Алимова Д.А., Филанович М.И. Тошкент тарихи (Қадимги даврлардан бугунги кунгача). Қайта ишланган ва тўлдирилган иккинчи наشري. Т.: «АРТ ФЛЕХ» 2009.

Алимова Д.А. Буряков Ю.Ф., Раҳматуллаев Ш.М., Самарканд тарихи. (Қадимги даврлардан бугунги кунгача) Т.: «АРТ ФЛЕХ» 2009.

Амир Темур Қўрагон. Зафар йўли. Нашрга тайёрловчи Ашраф Аҳмад. Т.: «Нур», 1992.

Амир Темур ўғитлари. Т.: «Наврўз», 1992.

Асқаров А. Ўзбекистон тарихи (Энг қадимги даврлардан эрамининг V асригача) Т.: «Ўқитувчи», 1994.

Асқаров А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник таркиби. Т.: «Университет», 2007.

Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. Т.: Ғафур Ғулом нашриёти, 1991.

Аҳмедов Б. Улуғбек (эссе) Т.: «Ёш гвардия», 1989.

Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. Т.: «Ўқитувчи» 1994.

Аҳмедов Б. Соҳибқирон Темур. (Ҳаёти ва ижтимоий-сиёсий фаолияти.) Т.: 1996 (ўзб, рус, инг. тилларида).

Аҳмедов А. Улуғбек Муҳаммад Тарағай (1394–1449). Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994.

Абдуллоҳ Исматуллоҳ ҳожи. Марказий Осиёда ислом маданияти. Т.: «Шарқ», 2005.

Боқирғоний Сулаймон. Боқирғон китоби. Т.: «Ёзувчи», 1991.

Бухоро очик осмон остидаги музей. Т.: «Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти», 1991.

Бунйетов З.Н. «Государство Хорезмшахов — Ануштегинидов (1097–1231). М., «Наука», 1986.

Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Ч. II. С.Р. 1900.

Бартольд В.В. Улугбек и его время. Соч. Т. II. Ч. 2. — М.: «Наука», 1964.

Бернес Ф. История последних политических переворотов в господстве Великого Могола. М., 1936.

Бойқаро Ҳусайн. Жамолингдан кўзим равшан. Т.: Ғафур Ғулом нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991.

Бобоев Ҳ. Ўзбек давлатчилиги тарихи. 1-китоб. Т.: «Фан». 2004.

Бобоев Ҳ., Хидиров З., Шодиев Ж., Аҳмедова М. Ўзбек давлатчилиги тарихи. 2-китоб. Т.: «Фан ва технология». 2009.

Валихўжаев Б. Хўжа Аҳрор тарихи. — Т.: «Ёзувчи», 1994.

Гиясиддин Али. Дневник похода Темура в Индию. — М.: ИВЛ, 1958.

Сагдуллаев А., Костецкий В.А. Тарих. Қадимги дунё. 6-синф ўқувчилари учун дарслик. Тўлдирилган иккинчи нашр. Т.: «Шарқ», 2005.

Сагдуллаев А., Костецкий В.А. Тарих. Қадимги дунё. 6-синф ўқувчилари учун дарслик. Тўлдирилган учинчи нашр. Т.: 2009.

Самарқанд тарихи. 1-жилд. — Т.: «Фан». 1971.

Самарқанд: цивилизациялар чорраҳасида // Фан ва турмуш (Наука и жизнь Узбекистана). №3-4. 2007.

Сагдуллаев А., Аминов Б., Мавлонов., Норқулов Н. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. 1-қисм. — Т.: «Академия», 2009.

Самарқанд шахрининг умумбашарий маданий тараққиёт тарихида туганган ўрни. Т.: С.: «Фан», 2007.

Сомон йўли. Адабий-тарихий мажмуа. Амир Темури ҳаётига бағишланади. — Т.: «Камалак», 1992.

Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб, — Т.: «Фан». 1991.

Ибодов Ж., Матвиевская. Улуғбек шоғирди — Али Қушчи. — Т.: «Фан», 1994.

Иванин М. Икки буюк саркарда. Чингизхон ва Амир Темури — Т.: «Ҳазина», 1994.

Ирисов А. Абу Райхон Беруний. — Т.: «Фан», 1960.

Ирисов А. Беруний ва Ҳиндистон. — Т.: «Фан», 1963.

Ирисов А. Ҳаким Ибн Сино. — Т.: «Ўзбекистон», 1992.

Исҳоқов М. Сугдиёна — тарих чорраҳасида, — Т.: «Фан», 1990.

Исҳоқов М. Унутилган подшоликдан хатлар. — Т.: «Фан», 1992.

Исамиддинов М.Х. Истоки городской культуры Самаркандского Согда. Т.: 2002.

Ибн Арабишох. Амир Темури тарихи. Таржимон ва нашрга тайёрловчи Убайдулла Уватов. Т.: «Меҳнат», 1992.

Зиё Қўқалп. Туркчилик асослари. — Т., 1994.

Зиё А. Ўзбек давлатчилиги тарихи. Т.: «Шарқ», 2000.

Зиёев Ҳ. Ўзбекистон мустиқчилиги учун курашларнинг тарихи. Т.: «Шарқ», 2001.

Костецкий В.А., Прохорова Л.Л. История Узбекистана. Словарь исторических терминов и понятий. Издание второе, исправленное, дополненное. — Т.: «Консультинформ-Нашр». 2007.

Кашкадарья. Т.: «Ўзбекистон», 1995.

Кўҳна Самарқанд археологияси. Т., 2002.

Қаюмов А. Абу Райхон Беруний, Абу Али ибн Сино. Т.: «Ёш гвардия», 1987.

Қошғарий М. Девону луғотит турк. I–III жилдлар. — Т.: «Фан», 1960–1963-йиллар.

Қаюмов А. Аҳмад ал-Фарғоний. Т.: «Фан», 1990.

Қаюмов А. Алишер Навоий. Т.: «Камалак», 1991.

Қадимги тарихчилар Ўрта Осиё ҳақида. Терма парчалар. Т.: «Юрист-Медиа Маркази», 2008.

Қодиров А.А. Ўрта Осиёда медицинанинг пайдо бўлиши. — Т.: «Ибн Сино», 1990.

Қуръони Карим. Ўзбекча изохли таржима. Т.: «Чўлпон», 1992.

Лунев Ю.Ф. Государство и право Узбекских ханств с XIV по XIX века. Москва, 2004.

Мадраимов А., Фузаилова Г. Манбашунослик. Бакалаврият таълим йўналиши талабалари учун дарслик. — Т.: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти, 2008.

Маллаев Н.М. Абулқосим Фирдавсий. — Т., 1962.

Мамадазимов М. Улуғбек ва унинг расадхонаси. — Т.: «Ўзбекистон», 1994.

Маҳкам Маҳмуд, Қутибоев Зокир. Хожа Абдулхолиқ Гиждувонийнинг маърифат мактаби. Бадиа-қисса. (Таваллудининг 900 йиллигига). Т.: «Ўқитувчи», 2003.

Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. — Т.: «Чўлпон», 1994.

Миркарим Осим. Жайхун устида булутлар. — Т.: Ғафур Ғулом нашриёти, 1975.

Миркарим Осим. Аждодларимиз фожиаси. Тарихий қиссалар. — Т.: Ғафур Ғулом нашриёт, 1983.

Мирмуҳсин. Хўжанд қалъаси. Роман. — Т.: Ғафур Ғулом нашриёти, 1991.

Мулла Мир Аъзам ибн Султон (Аъзам Тошкандий). Искандарнома. — Т.: Ғулом Ҳасан Орифжонов босмахонаси, 1912.

Мулла Салоҳиддин ибн Мулло Алоиддин хожа эшон (Салоҳиддин Тошкандий). Темурнома. Нашрга тайёрловчи Поён Равшанов. — Т.: «Чўлпон», 1990.

Мўминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. — Т.: «Фан», 1968.

Муҳаммаджанов А. Қадимги Тошкент. — Т.: «Фан», 1968.

Муҳаммаджанов А., Ўзбекистон тарихи (V асрдан XIV аср бошларигача). — Т.: «Ўқитувчи», 1994.

Муҳаммеджанов А. Р. и др. Городище Пойкент. — Т.: «Фан», 1988.

Муҳаммад пайгамбар қиссаси. Ҳадислар. — Т.: «Камалак», 1991.

Набиев Р.Н. XIV асрда Ўрта Осиёда сарбадорлар кўзғолони. — Т.: 1948.

- Наршахий.** Бухоро тарихи. — Т.: «Камалак», 1991.
- Насафий.** Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд. — Т.: «Мерос», «Нур», 1992.
- Насафий.** Хўжа Аҳмад Яссавий. — Т.: Ғафур Ғулом нашриёти, 1993.
- Нафасов Т.** Топонимы Кашкадарьинской области. АКД. — Т.: 1968.
- Насимхон Раҳмон.** Турк хоқонлиги. — Т.; Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993.
- Норқулов Н.** Камолиддин Бехзод. — Т.: «Фан». 1964.
- Норқулов Н., Низомиддинов И.** Миниатюра тарихидан лавҳалар. — Т.: 1970.
- Носирулдин Бурҳонуддин Рабғузий.** Қисаси Рабғузий. — Т.: «Ёзувчи», 1990.
- Носиров А.** Али Қушчи. — Т., 1964.
- Носиров А., Ҳикматуллаев А.** Аҳмад Фарғоний. — Т.: «Фан», 1966.
- Рустамов А.** Маҳмуд Замахшарий. — Т.: «Фан», 1979.
- Термизий Адиб.** Сайланма. Т., Ғафур Ғулом нашриёти, 1982.
- Темур тузуклари.** — Т.: Ғафур Ғулом нашриёти, 1991.
- Толстов С.П.** Қадимги Хоразм маданиятини излаб. — Т.: «Фан», 1964.
- Турсунов С., Қобилов Э., Муртазоев Б., Пардаев Т.** Сурхондарё тарихи. Т.: «Шарқ», 2004.
- Уватов У.** — Т.: «Меҳнат», 1992.
- Уватов У.** Донолардан сабоқлар. — Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994.
- Усмон Ориф.** Баҳоуддин Нақшбанд ва унинг таълимоти ҳақида. — Т.: «Университет», 1993.
- Усмонов О.** Камолиддин Бехзод ва унинг наққошлик мактаби. — Т.: «Фан». 1977.
- Файзиев Турғун.** Темурий маликалар. — Т., 1994.
- Файзиев Турғун.** Мирзо Улуғбек авлодлари. — Т.: «Ёзувчи», 1994.
- Файзиев Турғун.** Темурийлар шажараси, — Т.: «Ёзувчи» нашриёти, 1996.
- Фиш Радий.** Жалолиддин Румий. Тарихий-биографик роман. — Ғафур Ғулом нашриёти, 1986.
- Шарафиддин Алий Яздий.** Зафарнома. — Т.: «Камалак», 1994.
- Шаҳобиддин ан-Насафий.** Жизнеописания Султана Джелаладдина Манк-буры. — Баку. Фен.
- Шаҳрисабз 2700 минг йиллар мероси.** Т.: «Шарқ», 2002.
- Шониязов К.** Узбеки-карлуки. (историко-этнографический очерк). — Т., «Наука», 1964.
- Шонийзов К.** Қанғ давлати ва қанғлилар (Ўзбек халқининг сиёсий ва этник тарихидан). — Т., «Фан». 1990.
- Шокиров Ю.** Ислом шариати асослари. — Т.: «Меҳнат», 1992.
- Ҳамидов Ҳ.** Олис-яқин юлдузлар. — Т., «Чўлпон», 1990.

Ҳасанов А. Макка ва Мадина тарихи. — Т.: «Меҳнат», 1992.

Ҳидоятов Г.А. Менинг жонажон тарихим. — Т.: «Ўқитувчи», 1992.

Ҳасанов Х. Маҳмуд Қошғарий. (Ҳаёти ва географик мероси). — Т., «Фан». 1969.

Ҳасанов А. Қадимги Арабистон ва илк ислом жоҳилия асри. — Т.: «Тошкент ислом университети, 2001.

Эшов Б. Ўрта Осиёнинг қадимги шаҳарлари тарихи. (Олий ўқув юртлари талабалари учун дарслик). — Т.: «Фан ва технология», 2008.

Эшов Б. Ўзбекистон давлатчилиги тарихи. 1 қисм. — Т.: «Маърифат», 2009.

MUNDARIJA

Kirish	4

I bob. Oʻrta Osiyo ibtidoiy tarixining bosqichlari. Ibtidoiy tarixni davrlashtirish

1. Oʻzbekiston hududida eng qadimgi odamlarning izlari.....	14
2. Oʻrta va yangi tosh davri	19
3. Mis-tosh va bronza asri	23

II bob. Oʻzbekiston hududidagi eng qadimgi davlat tuzilmalari. Chet el bosqinchilariga qarshi kurash. (Millodan avvalgi birinchi mingyillik)

1. Urugʻchilik jamoasining yemirilishi va uning sabablari.....	28
2. Oʻzbekiston hududidagi eng qadimgi davlat tuzilmalari	31
3. Oʻrta Osiyo xalqlarining ahamoniylarga qarshi kurashlari.....	41
4. Oʻrta Osiyo xalqlarining makedoniyalik Aleksandrga qarshi erk va ozodlik uchun kurashlari.....	48

III bob. Oʻrta Osiyodagi qadimgi davlatlar (Milodan avvalgi IV asrdan milodning IV asrigacha)

1. Oʻrta Osiyo salavkiylar davlati tarkibida.....	60
2. Parfiya davlati. Yunon—Baqtriya podsholigi.....	62
3. Qangʻ davlati	69
4. Qadimgi Fargʻona davlati (Parkana, Davan).....	78
5. Kushon davlati	81
6. Buyuk ipak yoʻli	88
7. «Avesto» — muqaddas kitob	94
8. Moniylik dini	103
9. Qadimgi yozuvlar	105

IV bob. Oʻrta asrlar davri. Oʻrta Osiyo xalqlari ilk oʻrta asrlar davrida (V–VIII asrlar). Yerga egalik munosabatlarining rivojlanishi. Eftaliylar va Turk xoqonligi davri (V–VII asrlar)

1. Eftaliylar davlati.....	107
2. Turk xoqonligi.....	113
3. Turk xoqonligida ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayot	119

V bob. Arab xalifaligi davrida Movarounnahr va Xuroson

1. Arab xalifaligining tashkil topishi.....	127
2. O'rta Osiyoda arablar bosqini	132
3. Qur'oni Karim	137
4. Movarounnahrda arablar zulmining kuchayishi	142
5. Arablarga qarshi xalq ozodlik kurashlari	146
6. Abu Muslim qo'zg'oloni	150
7. Muqanna qo'zg'oloni	157

VI bob. Movarounnahr va Xurosonda mustaqil davlatlarning tashkil topishi

1. Tohiriylar va somoniylar davlatlari	165
2. Somoniylar davrida ijtimoiy-siyosiy va xo'jalik hayoti.....	174
3. Qoraxoniylar davlati.....	178
4. Qoraxoniylar davrida ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy hayot.....	186
5. G'aznaviylar davlati.....	189
6. Saljuqiylar saltanati	198
7. Xorazmshohlar davlati	204

VII bob. IX–XII asrlarda Movarounnahr va Xorazmda madaniy hayot

1. Madaniyatning ijtimoiy-siyosiy hayotda tutgan o'rni.....	220
2. Sharq dunyosining buyuk daholari	223
3. Islom madaniyati. Hadislar	258
4. Tasavvuf — so'fiylik ta'limoti	265
5. Me'morchilik, san'at va musiqa	278
6. O'zbek xalqining etnogenezi	282

VIII bob. Movarounnahr va Xorazm mo'g'ullar bosqini davrida (XIII asrning boshi — XIV asrning birinchi yarmi)

1. Chingizxon boshliq mo'g'ul davlatining tashkil topishi	286
2. Chingizxonning Xorazmshoh Muhammad bilan munosabatlari..	291
3. Mo'g'ullar bosqini arafasida Xorazm davlatida siyosiy vaziyat...	297
4. Chingizxon bosqinchilik yurishlarining boshlanishi	301
5. Urganj fojiasi	313
6. Jaloliddin Manguberdi jasorati	316
7. Mo'g'ullar istilosidan keyingi davrdagi siyosiy, ijtimoiy va Iqtisodiy vaziyat	324
8. XIII asr — XIV asrning birinchi yarmida madaniy hayot	330

IX bob. Amir Temur va temuriylar davri (XIV asrning ikkinchi yarmi — XV asr)

1. Amir Temurning tarix sahnasiga chiqishi	338
2. Amir Temurning Samarqand taxti uchun kurashi	343
3. Buyuk Amir Temur saltanati	351
4. Eron, Hindiston va Kichik Osiyoga yurishlar	365
5. Amir Temur davlatida ichki hayot.....	379
6. Amir Temurning harbiy san'ati.....	384
7. Amir Temur saltanatining parchalanishi. Shohruh va Ulug'bek hukmronligi.....	391
8. Husayn Boyqaro hukmronligi	407
9. Temuriylar davlatida ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar	418

X bob. XIV asrning ikkinchi yarmi – XV asrda Movarounnahr va Xurosonda madaniy hayot

1. Amir Temur va temuriylar davrida madaniy hayot.....	424
2. Qurilish va me'morchilik	427
3. Ma'naviy madaniyat, ilm-fan taraqqiyoti	438
4. Ulug'bek akademiyasi.....	441
5. Tarixshunoslik	446
6. Xalq og'zaki ijodi. Badiiy adabiyot ravnaqi	453
7. Nafis kitob va xattotlik san'ati	476
8. Tasviriy san'at	478
9. Musiqa san'ati	481
10. Bahouddin Naqshband (1319–1389) va naqshbandiya tariqati.....	483
11. Xoja Ubaydulloh Ahror.....	485
<i>Qisqacha atamalar lug'ati.....</i>	490
<i>Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.....</i>	497

СОДЕРЖАНИЕ

Введение	4

Глава I. Древнейший период истории

1. Следы древнейших людей на территории Узбекистана.....	14
2. Мезолит и неолит	19
3. Эпоха энеолита и бронзовый век.....	23

Глава II. Древнейшие государства на территории Узбекистана.

Борьба против иноземных завоевателей (первое тысячелетие до нашей эры)

1. Распад родовой общины и его причины.....	28
2. Древнейшие государственные образования на территории Узбекистана.....	31
3. Борьба народов Средней Азии против ахеменидов.....	41
4. Освободительная борьба народов Средней Азии против Александра Македонского.....	48

Глава III. Древние государства Средней Азии

(IV в. до н.э. – IV в. н. э.)

1. Средняя Азия в составе государства селевкидов.....	60
2. Парфия и Греко-Бактрийское царство.....	62
3. Государство Кангха.....	69
4. Древнее Ферганское царство (Паркана, Давань).....	78
5. Кушанское царство.....	81
6. Великий шелковый путь.....	88
7. «Авеста» – священная книга.....	94
8. Религия манихейства.....	103
9. Древние письменности.....	105

Глава IV. Средневековый период. Народы Средней Азии

в раннесредневековый период (V–VIII века).

Развитие землевладельческих отношений.

Эфталиты, Тюркский каганат (V–VII века)

1. Государство Эфталитов.....	107
2. Тюркский каганат.....	113
3. Социально-экономическая и культурная жизнь Тюркского каганата.....	119

Глава V. Мавераннахр в период нашествия арабов (VII – VIII века)

1. Образование Арабского халифата.....	127
2. Нашествие арабов в Среднюю Азию.....	132
3. Коран.....	137
4. Усиление гнета арабов в Средней Азии.....	142
5. Освободительная борьба против арабов.....	146
6. Восстание Абу Муслима.....	150
7. Восстание Муканны.....	157

Глава VI. Образование централизованных государств на территории Средней Азии в IX–XII веках

1. Государства Тахиридов и Саманидов.....	165
2. Общественно-политическая и экономическая жизнь периода Саманидов.....	174
3. Государство Караханидов.....	178
4. Общественно-политическая и экономическая жизнь периода Караханидов.....	186
5. Государство Газневидов.....	189
6. Государство Сельджукидов.....	198
7. Государство Хорезмшахов.....	204

Глава VII. Культурная жизнь Мавераннахра в IX–XII веках

1. Место культуры в общественно-политической жизни.....	220
2. Великие мыслители Восточного мира.....	223
3. Культура ислама. Хадисы	258
4. Тасаввуф – учение суфизма.....	265
5. Архитектура, искусство.....	278
6. Этногенез узбекского народа	282

Глава VIII. Мавераннахр и Хорезм в период монгольского нашествия (начало XIII века – первая половина XIV века)

1. Образование государства монголов во главе с Чингизханом	286
2. Отношения Чингизхана с Хорезмшахом Мухаммадом	291
3. Политическая ситуация в Хорезме накануне вторжения монголов в Среднюю Азию.....	297
4. Начало завоевательных походов Чингизхана.....	301
5. Трагедия Ургенча.....	313
6. Подвиг Джалалиддина Мангуберды.....	316
7. Политическая, общественная и экономическая ситуация после завоевания монголов.....	324
8. Культурная жизнь XIII – первой половины XIV века.....	330

Глава IX. Общественно-политическая и экономическая жизнь в период Амира Темура и темуридов (вторая половина XIV–XV веков)

1. Выход Амира Темура на историческую арену.....	338
2. Борьба Амира Темура за престол Самарканда.....	343
3. Великая держава Амира Темура.....	351
4. Походы в Иран, Индию и Малую Азию.....	365
5. Внутренняя жизнь в государстве Темура.....	379
6. Военное искусство Амира Темура.....	384
7. Распад державы Амира Темура. Правление Шахруха и Улугбека.....	391
8. Правление Хусейна Байкары.....	407
9. Социально-экономические отношения в государстве Темуридов.....	418

Глава X. Культурная жизнь в Мавераннахре и Хорасане (вторая половина XIV века – XV век)

1. Культурная жизнь в эпоху Амира Темура и Темуридов.....	424
2. Строительство и архитектура.....	427
3. Духовная культура. Развитие науки.....	438
4. Академия Улугбека.....	441
5. Историография.....	446
6. Устное народное творчество. Расцвет художественной литературы.....	453
7. Книгопечатание и искусство каллиграфии.....	476
8. Изобразительное искусство.....	478
9. Музыкальное искусство.....	481
10. Бахауддин Накшбанд (1319–1389).....	483
11. Ходжа Убайдуллах Ахрор (1404–1490).....	485
<i>Краткий топонимический словарь.....</i>	<i>490</i>
<i>Список использованной литературы.....</i>	<i>497</i>

C O N T E N T

Introduction.....	4

Chapter I. The most ancient period of our native history

1. Most ancient tracks of the people in territories of Uzbekistan..	14
2. Middle and new Stone Age.....	19
3. Our fatherland in iron and bronze epoch	23

Chapter II. Most ancient systems of state in the territory of Uzbekistan.

Struggle against foreign invaders (before B.C.)

1. Disintegration of a patrimonial community and its reasons.....	28
2. Most ancient state educations in the territory of fatherland.....	31
3. Struggle of the peoples of Middle Asia against Ahmeddins from Iran.....	41
4. Liberative struggle of the peoples of Middle Asia against Alexander.....	48

Chapter III. The ancient states of Middle Asia (from IV to IV of centuries of our era)

1. Middle Asia under yoke of Selesks.....	60
2. State of Parphy, Greese-Basktrist Kingdom.....	62
3. State Kangha.	69
4. Ancient Fergana's kingdom (Parkhana, Davan)	78
5. Kingdom of Kushan.....	81
6. Great silk way.....	88
7. «Avesta» is the sacred book	94
8. Religion of Maniheysts.....	103
9. Ancient writings.....	105

Chapter IV. Middle ages period. The peoples of Middle Asia and early middle ages period (V–VIII centuries).

Formation of the land owning relations. (V–VII centuries)

1. State of Eftalits.....	107
2. Turkish cognate.....	113
3. Socio-economic and cultural life of Turkish cognate.....	119

Chapter V. Movaraunnahr during the Arabs invasion of (VII–VIII centuries)

1. Formation Arabic Halifats.....	127
2. The Arabs invasion in Middle Asia.....	132
3. Koran Karim.....	137
4. Amplification of oppression of the Arabs in Middle Asia.....	142
5. Liberative struggle against the Arabs yoke.....	146
6. Abu Muslim's revolt.....	150
7. Mukanna's revolt.....	157

Chapter VI. The formation of the centralized states in the territory of Middle Asia in IX–XII centuries

1. Tahiridiz and Samanids states.....	165
2. Socio-political and economic life in the period of Samanids	174
3. Karahanids state.....	178
4. Socio-political and economic life in the period of Karahanids	186
5. Gasnevids state.....	189
6. Seljuk's state	198
7. Harezimshohs's state.....	204

Chapter VII. Cultural life of Movaraunnahr in IX–XII centuries

1. The Place of culture in socio-political life	220
2. The Great scalars of East world	223
3. The Culture of Islam. Hadises	258
4. Tasavuf – education of Sufism	265
5. Architecture, art	278
6. The Formation of Uzbek nationality	282

Chapter VIII. Movaraunnahr and Horazm during the Mongolian invasion (beginning XIII and the first half XIV centuries)

1. The formation of the state of the Mongols under heat of Chingizkhan	286
2. The relation ship between Chingizkhan and Horezimshah Muhammad	291
3. The political situation of Horezm on the eve of invasion of the Mongols to Middle Asia.....	297
4. The beginning conquest campaigns of Chingizkhan.....	301
5. The Tragedy of Gurgand's	313
6. The courage of Jalolidin Manguberdi.....	316
7. The Political, public and economic situation in the country after the conquest of Mongols.....	324
8. Cultural life XIII- and the first half of XIV of centuries.....	330

Chapter IX. Socio-political and economic life in the period of Amir Temur and Temurids (second half of XIV–XV centuries)

1. Entering Amir Temur on a historical stage.....	338
2. Struggle of Amir Temur for Samarqand's throne.....	343
3. Great power of Amir Temur.....	351
4. Campaigns to Iran, India and Small Asia.....	365
5. Internal life in the state of Temur.	379
6. Military art of Amir Temur.....	384
7. Disintegration of Temur's power. Ruling the country by Shohruh and Ulugbek.....	391
8. Ruling the country by Hussein Bayqara.....	407
9. Socio-economic attitudes of Temurdis' state.....	418

Chapter X. Cultural life in Movaraunnahr and Huroson. (second half of XIV – XV centuries)

1. Cultural life in the period of Amir Temur and Temurdis.....	424
2. Construction and architecture.....	427
3. Spiritual culture. Development of the science.....	438
4. Academy of Ulugbek.....	441
5. Historiography.....	446
6. National oral creativity. Development of the art literature.....	453
7. Book-publishing and art of calligraphy.....	476
8. Fine arts	478
9. Musical art	481
10. Bahoudin Nakishbandi (1319-1389) and doctrine of Nakishbandis.....	483
11. Hodja Ubaydulloh Ahror (1404–1490).....	485
<i>Brief topological dictionary.....</i>	490
<i>The list of the used literatures.....</i>	497

RUSTAMBEK SHAMSUTDINOV, SHODI KARIMOV

VATAN TARIXI

(Birinchi kitob)

To'ldirilgan, qayta ishlangan ikkinchi nashri

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan
universitetlar, pedagogika institutlari tarix fakulteti talabalari
uchun o'quv qo'llanma sifatida tavsiya qilingan

«Sharq» nashriyot-matbaa
aksiyadorlik kompaniyasi
Bosh tahririyati
Toshkent – 2010

Muharrir *Qodirjon Qayumov*
Badiiy muharrir *Muzaffar A'lamov*
Texnik muharrir *Diana Gabdraxmanova*
Musahhihlar: *Nodira Ohunjonova*
Yulduz Bizaatova
Sahifalovchi *Lidiya Soy*

Bosishga ruxsat etildi 19.05.2010. Bichimi 60x90 $\frac{1}{16}$, Times New Roman garniturası,
11.4; 10.5. Ofset bosma. Shartli bosma tabog'i 32,0. Nashriyot-hisob tabog'i 34,0.
Adadi 3000 nusxa. Buyurtma №1002.

**«Sharq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosmaxonasi,
100000, Toshkent shahri, «Buyuk Turon» ko'chasi, 41.**

www.ziyouz.com kutubxonasi